БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

ПЛИСКА–ПРЕСЛАВ

13

СОФИЯ 2018
SOFIA 2018

ПЛИСКА–ПРЕСЛАВ

ТОМ 13

В памет на професор Тотю Тотев (1930–2015)

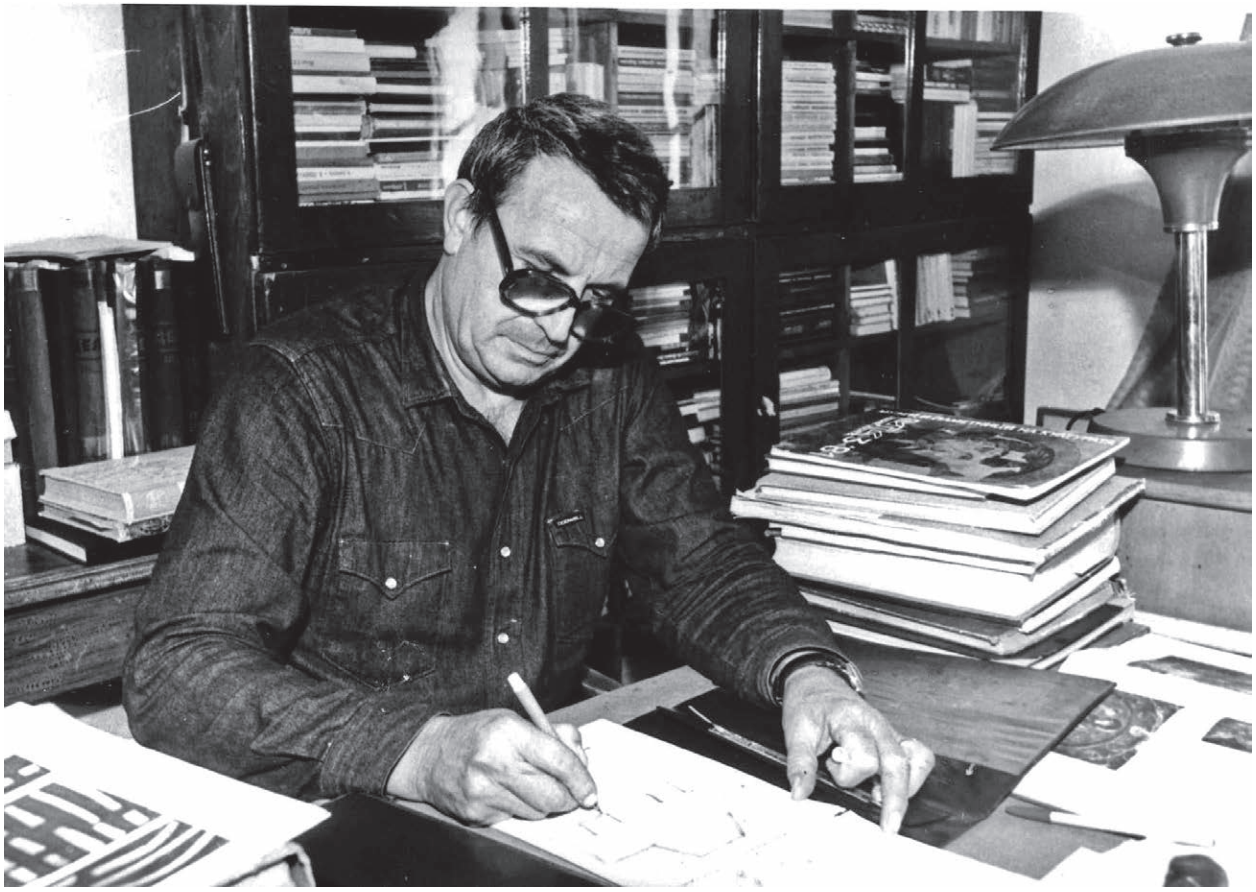

Тотю Тотев
в своя кабинет във Велики Преслав, 80-те години на XX век.

Българска Академия на науките
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
С МУЗЕЙ

ПЛИСКА–ПРЕСЛАВ

ТОМ 13

В памет на професор Тотю Тотев (1930–2015)

Под редакцията на
Павел Георгиев и Янко Димитров

СОФИЯ, 2018

Редакционна колегия на поредицата:

Доц. д-р Павел Георгиев (главен редактор) (НАИМ-Шумен)
Проф. дин Иван Йорданов (НАИМ-Шумен)
Проф. дин Георги Атанасов (РИМ-Силистра)
Доц. д-р Валери Григоров (НАИМ-София)
Доц. д-р Стела Дончева (НАИМ-Шумен)
Доц. д-р Валери Йотов (РИМ-Варна)
Гл. ас. д-р Янко Димитров (НАИМ-Шумен)
Гл. ас. д-р Мария Манолова-Войкова (РИМ-Варна)
Магистър Станислав Иванов (НАИМ-Шумен), секретар и технически сътрудник

1892 - 1921 - 1948

Издание на
Национален археологически институт с музей
при Българска академия на науките

На кориците:

Сребърна чаша с гръцки надпис: „*Господи помагай, на Сивин, велик жупан в България*“, краят на IX – начало на X век. Велики Преслав, находка от гроб, публикувана от Т. Тотев. Снимка: Красимир Георгиев, НАИМ

Автор на преводите на резюмета от авторите, под образите: Гергана Илиева
Предпечатна подготовка: Росица Кънева
Печат: БУЛГЕД ЕООД
ISSN 2603-4212 (Print)
ISSN 2603-4220 (Online)
ISBN 978-954-9472-63-9 (print)
ISBN 978-954-9472-64-6 (online)
София 2018

СЪДЪРЖАНИЕ/ CONTENTS

Павел Георгиев/ Pavel Georgiev

ПРЕДГОВОР 9

Янко Димитров/ Yanko Dimitrov

ЗА ПРОФ. ТОТЮ ТОТЕВ, АРХЕОЛОГЪТ (1930-2015): PRO GLORIAE ET MEMORIAE 11

Павел Георгиев/ Pavel Georgiev

ПЛИСКА – ЕЗИЧЕСКОТО СРЕДИЩЕ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ IX ВЕК

PLISKA THE PAGAN CENTRE OF BULGARIA DURING THE 9TH CENTURY

Николай Хрисимов/ Nikolai Hrisimov

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЛИЧНОСТТА НА ЕНРАВОТА И КРЪСТОВИДНАТА СГРАДА ПОД ГОЛЯМАТА БАЗИЛИКА В ПЛИСКА 81

OBSERVATIONS ABOUT ENRAVOTA AND THE CROSS-SHAPED EDIFICE UNDER THE GREAT BASILICA IN PLISKA

Юлиян Савев/ Yuliyan Savev

ПЕЧАТ НА ГРИГОРИЙ, КОМЕРКИАРИЙ НА ДЕВЕЛТ ОТ МАНАСТИРА ПРИ ГОЛЯМАТА БАЗИЛИКА В ПЛИСКА 91

A SEAL OF GREGORIOS KOMMERKIARIOS OF DEVELTOS FROM THE GREAT BASILICA MONASTERY IN PLISKA

Янко Димитров, Лазар Нинов/ Yanko Dimitrov, Lazar Ninov

ЗА ИЗПОЛЗВАНЕТО НА КОСТЕНИ КЪНКИ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ (ПО ПОВОД НА „КОЛЕКТИВНА“ НАХОДКА ОТ ЦИТАДЕЛАТА В ПЛИСКА) 95

ABOUT THE USE OF BONE SKATES IN MEDIEVAL BULGARIA (ON THE OCCASION OF A “COLLECTIVE” FIND OF THE PLISKA CITADEL)

Мариела Инкова/ Mariela Inkova

ЗЛАТНА ВИСУЛКА ОТ ВЪТРЕШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА 165

GOLD PENDANT FROM THE INNER CITY OF PLISKA

Валери Григоров, Любка Тодорова/ Valeri Grigorov, Lyubka Todorova

ИЗГОРЯЛА СГРАДА ОТ ОБЕКТ „ДВОРЦОВ ЦЕНТЪР-ИЗТОК“ В ПЛИСКА 181

A BURNED BUILDING FROM THE SITE „PALACE CENTER-EAST“ IN PLISKA

Мария Христова-Пенкова/ Maria Hristova-Penkova

КЕРАМИКА ОТ ЖИЛИЩАТА В ИЗКОП XXI НА ОБЕКТ „МАЛКО ДЪРВЕНО УКРЕПЛЕНИЕ“ В ПЛИСКА (предварително съобщение) 209

CERAMICS FROM THE DWELLINGS IN TRENCH XXI OF THE SITE „SMALL WOODEN FORTIFICATION” IN PLISKA (Pre-release)

Диян Йосифов/ Diyan Yosifov

ИЗСЛЕДВАНЕ НА СФЕРОКОНУСЕН СЪД ОТ ПЛИСКА С ОСТАТЪЦИ ОТ СЪДЪРЖИМОТО 225

RESEARCH ON SPHEROCONIC VESSEL FROM PLISKA WITH RESIDUE

Стойчо Бонев/ Stoycho Bonev

ВТОРА, ПРЕДПОСЛЕДНА, ПУБЛИКАЦИЯ НА ДВОРЦОВАТА СГРАДА В ЮГОЗАПАДНАТА ЧАСТ НА ГОЛЕМИЯ ЦАРСКИ ДВОРЕЦ ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ 243

SECOND AND PENULTIMATE PUBLICATION ON THE ROYAL BUILDING IN THE SOUTHWESTERN PART OF THE BIG PALACE IN VELIKI PRESLAV

Гълъбина Йосифова/ Galabina Yosifova

ТРИИЗМЕРНА ОБЕМНО-ПРОСТРАНСТВЕНА РЕКОНСТРУКЦИЯ НА ХРАМОВИТЕ БАЗИЛИКАЛНИ ПОСТРОЙКИ ОТ ПРЕСЛАВ 259

VOLUMINOUS AND SPATIAL RECONSTRUCTION OF THE TEMPLE BASILICA BUILDINGS FROM MEDIEVAL PRESLAV

Живко Аладжов/ Zhivko Aladzhov

КРЪСТОВЕ ОТ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ – ОБЕКТ „СРЕДНОВЕКОВНА УЛИЦА“ ЮЖНО ОТ ПАТРИАРШИЯТА 277

CROSSES OF VELIKI PRESLAV – SITE “MEDIEVAL STREET” TO THE SOUTH OF THE PATRIARCHATE

Иван Йорданов/ Ivan Jordanov

ПРЕСЛАВ 1053–1087 Г. ПРИНОСЪТ НА СФРАГИСТИКАТА 283

PRESLAV (1053–1087). CONTRUBUTION OF THE SIGILLOGRAPHY

Женя Жекова/ Zhenya Zhekova

МОНЕТИТЕ ОТ ОБЕКТ „ДВОРЦОВ ЦЕНТЪР“ ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ
Археологически сезони 2005–2011 г. 291

COINS FROM THE “PALACE CENTAR” SITE IN VELIKI PRESLAV
Archaeological seasons 2005–2011

Мария Манолова-Войкова/ Maria Manolova-Voykova

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ ЗА ЖИВОТА ВЪВ ВЪТРЕШНАТА КРЕПОСТ
НА ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ В СЛЕДСТОЛИЧНИЯ ПЕРИОД 303

ARCHAEOLOGICAL EVIDENCES OF THE HABITATION IN THE INNER FORTRESS
OF VELIKI PRESLAV AFTER THE END OF THE 10TH CENTURY

Стела Дончева, Илия Пенев, Галина Цекова, Enriko Furu, Zita Szikszai, Imre Uzonyi

ЕЛЕМЕНТЕН СЪСТАВ НА ПРЕДМЕТИ С ХРИСТИЯНСКА СИМВОЛИКА ОТ РАННОТО БЪЛГАРСКО СРЕДНОВЕКОВИЕ (материали от производствените центрове за художествен
метал в околностите на Преслав и Североизточна България) 323

ELEMENTAL COMPOSITION OF OBJECTS WITH CHRISTIAN SYMBOLISM OF THE EARLY BULGARIAN MIDDLE AGES (finds of production centers of metal art around Preslav
and Nordeastern Bulgaria)

Станислав Иванов/ Stanislav Ivanov

ПЕЩИ ЗА СТРОИТЕЛНА КЕРАМИКА ПРИ С. ЛОВЕЦ, ШУМЕНСКО 345

FURNACES FOR BUILDING CERAMICS NEAR THE VILLAGE OF LOVETS, SHUMEN AREA

Димчо Момчилов, Стефан Бакърджиев, Явор Русев/ Dimcho Momchilov, Stefan Bakardziev, Yavor Rusev

СТАРОБЪЛГАРСКОТО СЕЛИЩЕ В МЕСТНОСТТА „КАРААЧ ДЕРЕ“ КРАЙ С. ЛОЗЕНЕЦ, ЯМБОЛСКО 357

OLD BULGARIAN SETTLEMENT IN THE AREA „KARA ACH DERE” NEAR THE VILLAGE
OF LOZENETS, YAMBOL AREA

Пламен Караилиев/ Plamen Karailiev

СТОПАНСКИ ПОСТРОЙКИ В СРЕДНОВЕКОВНИ СЕЛИЩА НА ТЕРИТОРИЯТА
НА ОБЩИНА РАДНЕВО 369

MEDIEVAL BARNS FOUND IN MUNICIPALITY OF RADNEVO

Георги Атанасов/ Georgy Atanasov

ЗЛАТЕН ПРЪСТЕН СЪС СТАРОБЪЛГАРСКИ ЗНАК ОТ IX В. В ПОДНОЖИЕТО
НА КРЕПОСТТА ДО С. СКАЛА, СИЛИСТРЕНСКО 375

GOLDEN RING WITH A PROTO-BULGARIAN SIGN DATED 9TH CENTURY IN THE FOOT
OF THE FORTRESS NEAR THE VILLAGE SKALA, SILISTRA AREA

Николай Марков/ Nikolay Markov

БЕЛЕЖКИ ЗА МАНАСТИРСКИ СЛЪНЧЕВ ЧАСОВНИК ОТ КРАЯ НА IX–НАЧАЛОТО
НА X В. ОТ СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ 383

NOTES ON A LATE 9th- EARLY 10th CENTURY MONASTERY SUNDIAL FROM NORTHEASTERN BULGARIA

Невян Митев/ Nevyan Mitev

ВИЗАНТИЙСКИ МЕДНИ МОНЕТИ (IX-XII ВЕК) ОТ ШУМЕНСКО 393

BYZANTINE COPPER COINS (IX-XII CENTURY) FROM THE REGION OF SHUMEN

Николай Кънев, Милен Николов/ Nikolay Kanev, Milen Nikolov

НЕПУБЛИКУВАНИ РАННОСРЕДНОВЕКОВНИ ОЛОВНИ ПЕЧАТИ ОТ КРЕПОСТТА РУСОКАСТРО И ПРИЛЕЖАЩИЯТ Й РАЙОН 407

UNPUBLISHED EARLY MEDIEVAL LEAD SEALS FROM THE FORTRESS OF RUSOKASTRO
AND ITS VICINITY

Кристина Рау/ Kristina Rauh

РИСУВАНИ СТЪКЛЕНИ ГРИВНИ (КРАЯТ НА X–XI ВЕК) 415

PAINTED GLASS BRACELETS (THE END OF 10th AND 11th c.)

Деян Рабовянов/ Deyan Rabovyanov

СРЕДНОВЕКОВНО РИЦАРСКО ВЪОРЪЖЕНИЕ – МЕЧ И КИНЖАЛ ОТ КРЕПОСТТА КАСТРИЦИ ДО ВАРНА 419

MEDIEVAL KNIGHTLY ARMS – SWORD AND DAGGER, FROM KASTRICI FORTRESS NEAR VARNA

Надежда Ботева, Константин Тотев/ Nadezhda Boteva, Konstantin Totev

СЕДМО ПРАВИЛО НА СЕДМИЯ ВСЕЛЕНСКИ СЪБОР, ИЛИ ЗА ДЪЛГИЯТ ПЪТ НА ЕДНА ХРИСТИЯНСКА РЕЛИКВА 445

SEVENTH RULE OF THE SEVENTH ECUMENICAL COUNCIL, OR THE LONG ROAD OF A CHRISTIAN RELIC

Дочка Владимирова-Аладжова/ Dochka Vladimirova – Aladzhova

ПЕЧАТ ОТ ВРЕМЕТО НА ТЕТРАРХИЯТА 457

A SEAL FROM AGE OF TETRARCHY

Валери Йотов, Александър Минчев/ Valeri Yotov, Alexander Minchev.

ΚΎΡΙΕ ΒΟΉΘΕΙ… НАДПИСИ ОТ КЪСНОАНТИЧНИЯ ГРАД НА НОС СВЕТИ АТАНАС КРАЙ БЯЛА, ВАРНЕНСКО 461

ΚΎΡΙΕ ΒΟΉΘΕΙ… INSCRIPTIONS FROM LATE ANTIQUE TOWN AT SAINT ATANAS CAPE IN BYALA, VARNA REGION

Румяна Колева, Чавдар Кирилов/ Rumyana Koleva, Chavdar Kirilov

МНИМИЯТ ПРАБЪЛГАРСКИ ВАЛ В БАЛЧИК 465

THE ALLEGED PROTO-BULGARIAN DIKE IN BALCHIK

Евгени П. Казаков/ Evgeni P. Kazakov

КЪМ ПРОБЛЕМА ЗА ЕТНОКУЛТУРНАТА ПРИНАДЛЕЖНОСТ НА НОВИНКОВСКИЯ ТИП ПАМЕТНИЦИ 485

TO THE PROBLEM OF ETHNOCULTURAL ATTRIBUTION OF NOVINKOVSKI TYPE OF ARCHAEOLOGICAL SITES

Emilia Corbu/ Емилия Корбу

HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL ARGUMENTS REGARDING EARLY-MEDIEVAL DEFENSIVE SYSTEM FROM VLĂDENI-POPINA BLAGODEASCA (IALOMITZA COUNTY, ROMANIA) 489

ИСТОРИЧЕСКИ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИ СЪОБРАЖЕНИЯ ЗА РАННОСРЕДНОВЕКОВНАТА ОТБРАНИТЕЛНА СИСТЕМА ОТ ВЛАДЕНИ-ПОПИНА БЛАГОДЕАСКА (ОКРЪГ ЯЛОМИЦА, РУМЪНИЯ)

Светлана Рябцева/ Svetlana Reabteva

О ВЕЛИКОМОРАВСКОМ И ПОДУНАЙСКОМ ВЛИЯНИИ НА ФОРМИРОВАНИЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ЮВЕЛИРНОГО УБОРА X – НАЧАЛА XI ВВ. 495

ON THE GREAT MORAVIAN AND DANUBE INFLUENCE ON THE FORMATION OF OLD RUS' JEWELRY DRESS OF 10th – THE BEGINNING OF 11th C.

Христо Трендафилов/ Hristo Trendafilov

ИЗОБРЕТЯВАНЕ НА ПОЛУГРЪК 509

THE INVENTION OF A HALF-GREEK

Георги Николов/ Georgi Nikolov

МЕЧТАТА НА БЪЛГАРИТЕ ЗА ЗАВЛАДЯВАНЕТО НА ЦАРИГРАД ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО 517

DER TRAUM DER BULGAREN VON DER EROBERUNG KONSTANTINOPELS IM MITTELALTER

Илия Илиев/ Iliya Iliev

СВЕТИ НАУМ МИЗИЙСКО-ОХРИДСКИ И БЪЛГАРИТЕ 531

SAINT NAHUM OF MOESIA (OR NAHUM OF OHRID) AND THE BULGARIANS

СЪКРАЩЕНИЯ/ ABREVIATIONS 537

СПРАВКА ЗА АВТОРИТЕ/ REFERENCES FOR AUTHORS 538

ПРЕДГОВОР

Идеята за издаване на том от поредицата „Плиска – Преслав" в чест на 85-годишнината на професор Тотю Тотев възникна по време честването на 40-годишнината на Филиала на НАИМ при БАН в град Шумен през март 2015 г.

Събирането на материалите започна още през същата година, но, за съжаление, проф. Тотев почина на 6 декември с. г. Това наложи да издадем събраните след редица мъчнотии материали в негова памет.

Междувременно, през 2016 г., в том 12 от поредицата, излезе второ, преработено и допълнено издание на Корпуса на средновековните български печати с автор проф. Иван Йорданов. След това, с решение на Научния съвет на НАИМ при БАН, редакционната колегия на поредицата беше разширена със специалисти по ранносредновековна археология от София, Варна и Силистра, с чието участие беше подготвен за печат настоящия том 13.

През дългия период на неговото събиране и редактиране постъпиха общо 35 студии, статии и съобщения. Първата публикация е посветена на личността и делото на Тотю Тотев (1930-2015). Подреждането на останалите е направено, според спецификата на изданието и в хронологически ред.

Челно място заемат публикциите, свързани пряко с проблеми и материали от Плиска (№№ 2-9) и Преслав (№№ 10-16). В тях са обнародвани новооткрити материали, направени са някои обобщения по значими проблеми на двете ранносредновековни столици, изразени са мнения по дискусионни въпроси по знакови техни паметници. В „рубриката" за Плиска преобладават публикации на археологически структури и материали, докато в тази за Преслав преобладават изследванията на монети, печати и други метални предмети.

На следващо място в Сборника са включени наблюдения върху някои извънстолични средновековни селища или археологически структури (№№ 17-19). Следват публикации на групи или отделни археологически, нумизматични и сфрагистични находки, предимно от извънстолични центрове (№№ 20-26). Хронологически те обхващат периода между IX и XIV в. и допринасят съществено за разширяване на нашите познания за тях.

Публикациите на материали и структури от късната античност сме обособили в отделна група (№№ 27-29). В една от тях се разисква специално въпроса за землената фортификация от това време. Следват статиите на чуждестранни автори от Татарстан, Румъния и Молдова, посветени на изучаването на ранносредновековни археологически култури, находки или селища извън територията на нашата страна (№№ 30-32).

Накрая са оставени историческите и извороведски изследвания (№№ 33-35). Техните автори представят свои наблюдения по важни въпроси от историята на българския Десети век, на който Тотю Тотев посвети основната част от своето научно дело.

Авторите, както и редакционната колегия, се надяват, че чрез издаването на настоящия том от „Плиска-Преслав" допринасят за по-нататъшното и многостранно изследване на средновековната българска култура и на нейните връзки с по-близки или по-отдалечени територии.

Павел Георгиев

ЗА ПРОФ. ТОТЮ ТОТЕВ (22.XII. 1930 – 6.XII.2015), АРХЕОЛОГЪТ: *PRO GLORIAE ET MEMORIAE*

Янко Димитров

На 6 декември 2015 г. Шумен и България се разделиха с големият учен – археолог, историк на изкуството и богослов, проф. д. и. н. Тотю Тотев, един от най-известните и уважавани у нас и в чужбина изследователи на културното ни наследство от славната епоха на Първото българско царство.

Присъствието на Тотю Тотев в научния, културен и обществен живот на България, а и в чужбина, е било винаги забележимо и високо оценявано. Неговите заслуги към българската наука, култура и обществен живот са добре познати не само на специалистите-медиевисти, но и на по-широки кръгове от българската общественост.

В специализирани научни и научно-популярни сборници, енциклопедии и справочници на Тотю Тотев са посветени десетки био-библиографии, животописни очерци и бележки. Написани "Ad multos annos", по повод на различни юбилеи, от авторитетни български учени (Бонев 1980; Рашев 1991а; 1991б; Георгиев 1993; Чолов 1999; Стефанов 1999; 2001; Станилов 2001; Трендафилов 2001а; 2001б; Георгиев, Трендафилов 2003; 2006; Хараланова 2011) и от небеизвестни шуменски интелектуалци (Пейнерлиев 1990; Станчева 1996; Калинов 1999; 2005; 2006), те очертават сравнително пълно Curriculum vitae и Cursus honorum на Тотю Тотев и са подобаващ израз на уважение към неговата ярка личност на учен и общественик.

Към повечето от тези био-библиографски разработки са добавени списъци на отпечатаните у нас и в чужбина трудове на Тотю Тотев – пълни библиографски данни са поместени в две от специализираните юбилейни издания, обнародвани във връзка с честване на неговите 60-та и 70-та годишнини (Георгиев 1993; Стефанов 1999); подбрани научни библиографии фигурират в „Кирило-Методиевска енциклопедия" и в издаденият по повод на неговата 75-годишнина юбилеен сборник с научни трудове (Георгиев, Трендафилов 2003; 2006).

Посочените историографски разработки ни предоставят информация, която красноречиво свидетелства за изключително плодотворната и задълбочена изследователска работа на Тотю Тотев в областта на средновековната археология, изкуствознанието и богословието. Те показват, че още десетина години преди кончината си той е обогатил българското писмовно наследство с близо 500 заглавия (от тях над 150 са научните монографии, студии, статии, съобщения, рецензии и отзиви), посветени на издирването, научното осмисляне и особено на популяризирането на може би най-значимите паметници на българската материална и духовна култура от IX-X в.

И всичко това Тотю Тотев извършва, изпълнявайки успешно своята музейна, административна, редакторска и преподавателска работа, първо в Археологическия музей – Плиска, след това в Археологическата база на АИМ в Преслав, Шуменският филиал на Археологическия институт при БАН, и накрая в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски"[1]

В продължение на повече от 30 години, без прекъсване, Тотю Тотев прави спасителни и планомерни разкопки на територията на средновековните ни столици Плиска, Велики Преслав и в техните околности, разкривайки разнообразни нови обекти и находки. Много от тях, публикувани своевременното и с висок професионализъм, придобиват еталонно значение за археологията на ранното българско средновековие. Именно в процеса на последователната работа върху тези паметници Тотю Тотев гради кариерата си на учен с международен авторитет и известност.

В досегашните специализирани издания, посветени на Тотю Тотев, няма справочна рубрика, която да представя отделно резултатите от неговата теренна проучвателска работа, формирала, както бе посочено, профила на неговите изследователски занимания. Считайки това за немаловажна подроб-

[1] Актуализирани и уточнени данни вж. в приложената по-долу рубрика Curriculum vitae и Cursus honorum на Тотю Тотев

ност от професионалната биография на Тотю Тотев и един от неговите значими приноси към нашата наука (понякога недостатъчно отчетливо изтъквани), представям тук пълен списък на откритите и/или проучени от него археологически обекти.[2]

Надявам се, че този списък ще бъде възприет от археологическата колегия като знак на внимание и признателност към тази от многото му заслуги за българската археология. Защото за нас, неговите следовници, личността на проф. Тотю Тотев бе и винаги ще остане вдъхновяващ пример за себеизграждане и всеотдаденост на професията.

***

Най-накрая, изхождайки от убеждението, че казаното в по-горните редове ще прозвучи прекомерно казионно, считам, че тук е мястото да приведа отново един абзац от текста на проф. Станислав Станилов, написан по повод 70-годишният юбилей на Тотю Тотев:

„Но Тотю Тотев има още една заслуга към българската медиевистична археология, за която малко се споменава или, ако се прави, никога не е била предмет на достатъчно внимание. Към средата на 60-те години при него, като завеждащ базата на Археологическия институт при БАН, „попаднаха" няколко студенти на проф. Станчо Ваклинов от Великотърновския университет. В продължение на повече от десет години те, включително пищещия тези редове, имаха възможността, да я наречем привилегия, да работят заедно с Тотю Тотев. От 1975 до 1990 г. повечето от тях се изграждаха професионално под негово ръководство в новосъздадения Филиал на Археологическия институт в Шумен. И днес онези, които справедливо биват наричани ученици на проф. Станчо Ваклинов, всъщност дължат много и на Тотю Тотев. В резултат на това съприкосновение на духа на две поколения, при всички сложности на професионалното битие, за стотиците заглавия, излезли изпод перата им, заслуга има и той…" (Станилов 2001, 56).

[2] Вж. съответната рубрика по-долу.

CURRICULUM VITAE И CURSUS HONORUM НА ПРОФ. ТОТЮ ТОТЕВ

(22.XII. 1930 – 6.XII.2015)

22.XII. 1930 г. – Роден в с. Кръшно, Поповска околия

1948 г. Завършва Първа мъжка гимназия „Васил Друмев“ в Шумен

1948-1954 г. Завършва Богословския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, с дипломната работа „Археологическите открития на Изтока и тяхното значение за Светата Библия“

1957-1960 г. Назначен и работи като пръв уредник на Археологическия музей в Плиска

1962 -1974 г. Уредник на База-музей на АИМ-БАН в Преслав

1975 – 1990 г. Ръководител на Филиала на Археологическия институт с музей при БАН в Шумен

1978 г. Защитава кандидатска (докторска) дисертация на тема „Винница – производствен керамичен център на Преслав през IX-X в.“

1979 г. Старши научен сътрудник в Археологически институт и музей при БАН-филиал Шумен

1990 г. Доктор на историческите науки, с дисертацията на тема „Керамичната икона в средновековна България“

1990-2015 г. Професор в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“; основател и пръв ръководител на катедра „Теология“ (1991-2001 г.); декан на Факултета по българска филология, история и теология (1991-1999 г.); ректор на Университета (1995-1999 г.)

Основни университетски курсове в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“: Библейска археология, Църковна археология, Християнско изкуство, Средновековна българска култура, История на Византия

Гост-лектор в чуждестранни учебни заведения: В Русия (1994 г.), Гърция и Турция (1995, 1996 г.), Италия (1998 г.), Великобритания (1999 г.)

Главен/ отговорен редактор на научните поредици: „Преслав“ (т. 1-6,1968-2004 г.); „Плиска-Преслав“ (т. 1-6, 1979-1993 г.); „Преславска книжовна школа“ (1995 г.); „Епископ Константинови четения“ (1994 г. и сл.); „Трудове на катедрите по история и богословие в ШУ „Епископ Константин Преславски“ (1997 г. и сл.) и др.

***

- Член на СНС по ССИАЕ и на Комисията за обществени науки към ВАК
- Член (от 1975 г.) на Президиума (от 1995 г.) на Международната уния по славянска археология
- Почетен гражданин на Велики Преслав (от 1985 г.)
- Носител на Орден „Св.Св. Кирил и Методий“, I ст. (от 1985 г.)
- Почетен председател на Православния богословски студентски съюз (от 1993 г.)
- Почетен член на Съюза на учените в България (от 1996 г.)
- Почетен член на Българското историческо дружество
- Почетен гражданин на Шумен (от 1997 г.)
- Номиниран за един от Десетте най-видни шуменци на XX век (1998 г.)
- Номиниран за член на Изследователската асоциация на Американския биографичен институт (1999 г.)
- Номиниран от Международния биографичен център в Кембридж за включване в справочника „2000 изявени интелектуалци на XX век“, Издание на Оксфордския университет (1999 г.)
- Носител на Орден „Стара планина“, I ст. (от 2000 г.)
- Почетен доктор на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ (от 2001 г.)
- Почетен доктор на Балканската академия за наука и култура (от 2005 г.)
- Почетен член на НАИМ при БАН (от 2010 г.)
- Носител на Златен медал на Американския биографичен институт в Ню Йорк, САЩ (2010 г.)

СПИСЪК НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОБЕКТИ
открити/ проучвани от Тотю Тотев

1. **Кръстовидна сграда под Голямата базилика в Плиска**
   Открита и проучена под ръководството на Тотю Тотев, с участие на Казимир Константинов и Павел Георгиев, през 1972-1973 г.
   Лит. *Публикации:* Тотев 1984б, 160-169; *Номенклатура:* Димитров 1995, 255-257, № 803.
2. **Манастир в м. „Тузлалъка", Велики Преслав**
   Проучван под ръководството на Тотю Тотев през 1966, 1967, 1968 г.
   Лит. *Публикации:* Тотев 1980б, 46-54; *Монографии:* Тотев 1982а; *Изследвания:* Тотев 1980а; Тотев 1995а, 101-103; Тотев 1995б, 325; Тотев, Георгиев 1980, 132-134, обр. 2; Тотев 2011б, 348-351; *Номенклатура:* Бонев 1995, 188, № 204.
3. **Манастир в м. „Манастира" („Под Зъбуите") , Велики Преслав**
   Открит и проучван под ръководството на Тотю Тотев през 1970, 1971, 1973, 1975, 1976, 1977, 1978 и 1980 г.
   Лит. *Публикации:* Тотев, Георгиев 1976, 62-63; Тотев 1977, 98-99; Тотев 1978а, 105; Тотев 1979в, 133; Тотев 1981, с. 96-98; Тотев 1984, 110; *Монографии:* Тотев 1998; *Изследвания:* Тотев 1980а; Тотев 1995а, 104-106; Тотев, Георгиев 1980, 134-135, обр. 3; Георгиев 1983, 81-89; Тотев 1985б; Totev 1987; Тотев 2011а; *Номенклатура*: Бонев 1995, 184-185, № 186.
4. **Манастир на юг от Кръглата църква, Велики Преслав**
   Открит и проучван под ръководството на Тотю Тотев през 1969, 1970, 1973, 1977, 1978 и 1988 г., с участието на Константин Тотев.
   Лит. *Публикации:* Тотев 1978а, 106; Тотев 1979а, 129-130; Тотев, Георгиев 1980, 130-137; Изследвания: Тотев 1980а; Тотев 1987, 120-128; Тотев 1992, 249-258; Тотев 1996б;Тотев 1995а, 104; *Номенклатура:* Бонев 1995, 184, № 182.
5. **Манастир в м. „Патлейна" край Велики Преслав**
   Разкопки под ръководството на Тотю Тотев, с участие на Павел Георгиев, Константин Тотев, през 1973-1974, 1987, 1988 и 1989 г.
   Лит. *Публикации:* Тотев & Тотев 1988, 148-149; Тотев & Тотев 1989, 118-119; Тотев & Тотев 1990, 148; *Изследвания:* Тотев 1990; Тотев 1993а, 69-70; Тотев 1995а , 103-104; *Номенклатура:* Бонев 1995, 186, № 192.
6. **Базилика в м. „Стамбол Йолу", Велики Преслав**
   Открита и проучвана под ръководството на Тотю Тотев през 1980, 1982, 1983 и 1985 г., с участието на Константин Тотев.
   Лит. *Публикации:* Тотев 1983, 108; Тотев 1984а, 110; Тотев 1985а, 191-192; Тотев 1986, 134-135; *Изследвания:* Тотев 2004б, 234-236, обр. 5; Тотев, Станилов 1993; *Номенклатура:* Бонев 1995, 189, № 207.
7. **Базилика в м. „Сакалова могила", Велики Преслав**
   Открита и проучвана под ръководството на Тотю Тотев през 1967 и 1968 г.
   Лит. *Публикации:* Тотев 1976, 38-57; *Изследвания:* Тотев, Станилов 1993; *Номенклатура:* Бонев 1995, 188-189, № 206.
8. **Църква № 8 в градския парк, Велики Преслав**
   Повторно разкрита и проучена с разкопки под ръководството на Тотю Тотев, с участие на Павел Георгиев, през 1974 г.
   Лит. *Публикации и изследвания:* Тотев, Георгиев 1979, 25-30, обр. 13-19; *Номенклатура:* Бонев 1995, 180, № 161.
9. **Църква „На каменаря" в Селище, Велики Преслав**
   Повторно разкрита и проучена с разкопки под ръководството на Тотю Тотев, с участие на Павел Георгиев, през 1974 г. При следващи разкопки Стойчо Бонев проучва граждански комплекс, в който попада църквата.
   Лит. *Публикации:* Тотев, Георгиев 1979, 18-25, обр. 1-12; Бонев 1993; *Изследвания:* Тотев 1995в, 323, бел. 69; *Номенклатура:* Бонев 1995, 182, № 169.
10. **Църква и граждански комплекс до източната стена на Вътрешния град, Велики Преслав**
    Открита и проучвана под ръководството на Тотю Тотев през 1978-1979 г., с участие на Константин Тотев.
    Лит. *Публикации:* Тотев 1979б, 130; Тотев 1980, 150 и сл.; *Изследвания:* Тотев 1995б, 323, бел. 70; Тотев 1999б; *Номенклатура:* Бонев 1995, 184-185, № 178.
11. **Прабългарски езически храм на левия бряг на Румска река, Велики Преслав**
    Открит и проучен под ръководството на Тотю Тотев, с участие на Стойчо Бонев, през 1981 г.

Лит. *Публикации:* Тотев, Бонев 1982, 66; *Изследвания:* Тотев, Бонев 1992, 222-230; *Номенклатура:* Бонев 1995, 182, №№ 166.

12. **Кръстокуполна църква на левия бряг на Румска река, Велики Преслав**
    Открита и проучена под ръководството на Тотю Тотев през 1981 г.
    Лит. *Публикации:* Тотев, Бонев 1982, 66; *Изследвания:* Тотев 1999а; *Номенклатура:* Бонев 1995, 182, №№ 166-167.

13. Архитектурен комплекс на терасата източно от Дворцовия манастир, Велики Преслав
Открит и проучван с разкопки под ръководството на Тотю Тотев, през 1980 и 1986 г., с участие на Константин Тотев.
Лит. *Публикации:* Тотев 1981, 96-98; Тотев & Тотев 1987, 183-184; *Номенклатура:* Бонев 1995, 185, № 187.

14. Граждански комплекс в новите гробища на Преслав
Открит и проучван с разкопки под ръководството на Тотю Тотев през 1963 и 1964 г.
Лит. *Публикации:* Тотев 1972, 50-51, обр. 4; *Изследвания:* Тотев 1995б, 323; *Номенклатура:* Бонев 1995, 180, № 162.

15. Граждански комплекс „Под станцията", на левия бряг на р. Тича, Велики Преслав
Открит и проучван с разкопки под ръководството на Тотю Тотев през 1968 г., с участието на Станислав Станилов.
Лит. *Публикации:* Тотев, Станилов 1972, 57-76, обр. 1, 3, 5; *Изследвания:* Тотев 1995б; *Номенклатура:* Бонев 1995, 189, № 208.

16. Сграда с верижен план на терасата в м. „Стамбол Йолу", Велики Преслав
Открита и проучван с разкопки под ръководството на Тотю Тотев през 1984, 1985 г.
Лит. *Публикации:* Тотев 1985а, 191-192; Тотев 1986, 134-135; *Изследвания:* Тотев 2004а, 229-235, обр. 1-4; *Номенклатура:* Бонев 1995, липсва.

17. Средновековен некропол в новите гробища на Преслав
Открит и проучван с разкопки под ръководството на Тотю Тотев през 1963, 1964 г. Разкопки с участието на Живка Възжарова, Казимир Константинов, Радослав Василев и Рашо Рашев.
Лит. *Публикации:* Тотев 1972, 41-56; Възжарова 1976, 248-258; *Номенклатура:* Възжарова 1976, Преслав-1; Бонев 1995, 180, № 163.

18. Средновековен некропол в м. „Кариерата"до т.нар. Омуртагов мост, Велики Преслав
Открит и проучван с разкопки от Тотю Тотев и Живка Възжарова през 1970, 1971 г.
Лит. *Публикации:* Възжарова 1976, 248-258; *Номенклатура:* Възжарова 1976, Преслав-3; Бонев 1995, липсва.

19. Средновековен некропол на ул. „Виница" в гр. Велики Преслав.
Открит и проучван с разкопки от Тотю Тотев и Живка Възжарова през 1970, 1971 г.
Лит. *Публикации:* Възжарова 1976, 258-265; *Номенклатура:* Възжарова 1976, Преслав-2; Бонев 1995, липсва.

20. Северна порта на Външния град на Велики Преслав
Проучвана с разкопки под ръководството на Тотю Тотев през 1969 и 1970 г.
Лит. *Публикации:* Тотев 1973, 304-312; *Номенклатура:* Бонев 1995, 175, № 133.

21. Сграда до северната крепостна стена на Вътрешния град, Велики Преслав
Открита при спасителни разкопки под ръководството на Тотю Тотев през 1967 г.
Лит. *Публикации:* Тотев 1985в, 158-160, 163, Табл. II; *Номенклатура:* Бонев 1995, липсва.

22. Колектор по трасето на водопровод „Герца", Велики Преслав
Открит и проучен от Тотю Тотев през 1964 г.
Лит. *Публикации:* Тотев 1964; *Номенклатура:* Бонев 1995, липсва.

23. Водопровод „Герца", проучвания на терен за строеж на хотел „Балкантурист" във Велики Преслав
Спасителни разкопки под ръководството на Тотю Тотев, с участие на Павел Георгиев, през 1974 г.
Лит. *Публикации:* Непубликувани данни, информация от Павел Георгиев, комуто благодаря!

24. Селище в местността „Кастана" край Велики Преслав
Проучвания под ръководството на Тотю Тотев през 1978 г. Открито е жилището, в което е укрито Преславското съкровище.
Лит. *Публикации:* Тотев 1979 г, 132; *Изследвания:* Тотев 1982б; Тотев 1993а; Тотев 1993б; *Номенклатура:* Бонев 1995, 189, № 209.

25. Селище с некропол и керамичен производствен център в чашата на яз. Виница (дн. Тича), Преславско
Открити и проучени с разкопки под ръководството на Тотю Тотев и Вера Антонова през 1965, 1966, 1967 г.
Лит. *Публикации:* Тотев 1967, 36-56; *Монографии:* Тотев 1978б; Тотев 1996а; *Номенклатура:* Петрова 1995, 192, № № 226-229.

26. Пещи за строителна керамика край р. Враня, кв. Кирково на Велики Преслав
Открити и проучени под ръководството на Тотю Тотев, с участие на Павел Георгиев, през пролетта на 1973 г.
Лит. *Публикации:* Тотев 1996а, 54-55, табл. LXIII.

27. Мост на р. Тича при с. Виница, Преславско
Открити и проучени от Тотю Тотев устои на каменен мост, разкопки през 1967 г.
Лит. *Публикации:* Тотев 1969; Тотев 1996а, 31-32, табл. XXXVII; Изследвания: Дерменджиев 2001, 321-325, обр. II, III, VI, VII..

28. Тракийска гробница при с. Кьолмен, община Върбица, Шуменска област
Открита и проучена от Тотю Тотев през 1965 г.
Лит. *Публикации:* Тотев 1965.

29. Разкопки на ЮКС на Външния град, Велики Преслав

Лит. *Публикации:* Спасителни разкопки под ръководството на Тотю Тотев през 1962-1964 г. По информация на Константин Тотев, за което му благодаря.

30. Каменен мост на р. Тича, Велики Преслав, при южната порта на външния град

Разчистване на устоите на моста под ръководството на Тотю Тотев през 1962-1964 г.

Лит. *Публикации:* Документация за проучването на Тотю Тотев през 1962-1964 г. се съхранява в Научния архив на НАИМ (информация от Константин Тотев); Изследвания: Дерменджиев 2001, 318-321, обр. I, IV,

31. Участия в разкопките на Двореца във Велики Преслав

В периода 1962-1968 г., под ръководството на В. Иванова-Мавродинова и Ст. Ваклинов.

Лит. Информация от Павел Георгиев, комуто благодаря!

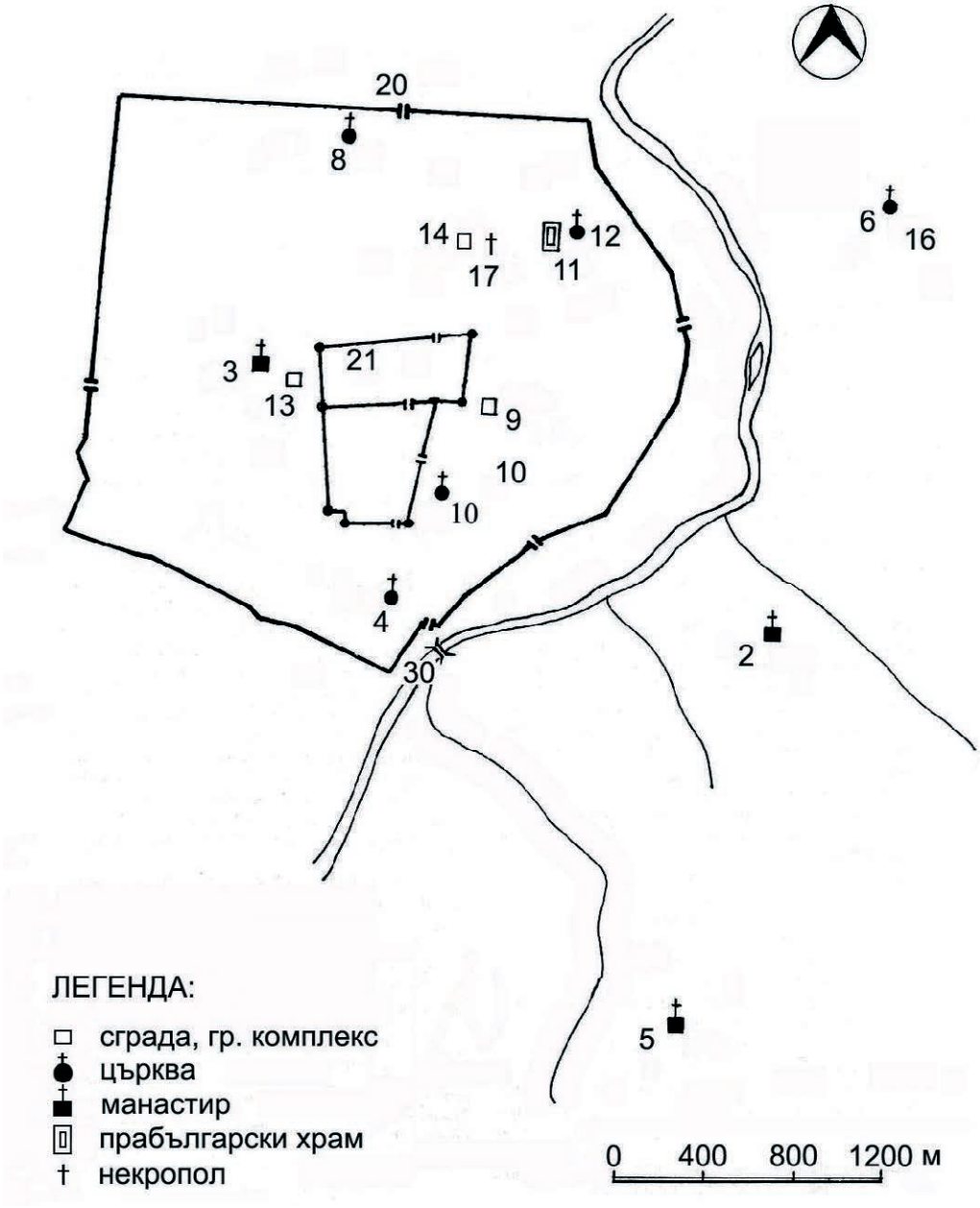

Обр. 1. Обекти във Велики Преслав, проучвани от Тотю Тотев (план по Бонев, 1995, с. 181, номерация по Я. Димитров).

Fig. 1. Archaeological sites in Veliki Preslav, Research by Totyo Totev (plan by St. Bonev, 1995, numbering by Y. Dimitrov).

Цитирана литература:

Бонев 1980: Ст. Бонев Измеренията на професионалния и граждански дълг. Археологът Тотю Тотев на 50 години. – Шуменска заря, № 150, 23 дек. 1980.

Бонев 1993: Ст. Бонев. Архитектурен комплекс в Преслав. – Преслав 4, 1993, 56-78.

Бонев 1995: Ст. Бонев. Велики Преслав. – В: *Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България).* Плиска-Преслав 7, Шумен, 1995, 175-189, №№ 133-212.

Възарова 1976: Ж. Възарова. *Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България.* Издателство на БАН, София, 1976, 449 с., ил.

Георгиев 1983: П. Георгиев. Манастирска баня в Преслав. – Преслав 3, 1983, 81-89.

Георгиев 1993: П. Георгиев. Д-р Тотю Тотев – заслужил изследовател на Преслав. – Преслав 4, София, 1993, 7-28.

Георгиев, Трендафилов 2003: Тотев, Тотю Косев. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия 4. Под ред. на Л. Грашева*. София, 2003, 80-83.

Георгиев, Трендафилов 2006: П. Георгиев, Хр. Трендафилов. Проф. Тотю Тотев и Велики Преслав. – В: *Проф. д.и.н. Тотю Тотев и столицата Велики Преслав*. Изд. „Български писател“, София, 2006, 9-15.

Дерменджиев 2001: Е. Дерменджиев. Ранносредновековни мостове в околностите на Велики Преслав. – В: България, българите и техните съседи през вековете. Изследвания и материали от научната конференция в памет на доц. д-р Христо Коларов 30-31 октомври 1998 г., Велико Търново. Унив. издателство "Св.Св. Кирил и Методий", 2001, 316-326.

Димитров 1995: Я. Димитров. Плиска. – В: *Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България)*. Плиска-Преслав 7, Шумен, 1995, 247-263, №№ 759-868.

Калинов 1999: М. Калинов. *Магията на Стария Преслав (Кратка биография на проф. Тотю Тотев).* Изд. „Антос“, Шумен, 1999, 60 с.

Калинов 2005: М. Калинов. Магията на стария Преслав. – В: *Десетте шуменци на XX век. Животописни портрети.* (Второ издание). Шумен, 2005, 239-263.

Калинов 2006: М. Калинов. В притвора на голямата наука. – В: *Проф. д.и.н. Тотю Тотев и столицата Велики Преслав.* Изд. „Български писател“, София, 2006, 16-22.

Пейнерлиев 1990: Н. Пейнерлиев. Земните недра крият дълголетни тайни (Археологът Т. Тотев). – Шуменска заря, № 139, 27 ноември 1990.

Петрова 1995: П. Петрова. Виница, община Велики Преслав. – В: *Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България).* Плиска-Преслав 7, Шумен, 1995, 192, №№ 225-229.

Рашев 1991а: Р. Рашев. Познаваме ли преславската художествена култура? Изложбата от уникати в Шуменския исторически музей (на образци на преславска белоглинена рисувана керамика, открита от Т. Тотев). – Народно дело (Варна), № 131, 26 юли 1991.

Рашев 1991б: Р. Рашев. Преславската художествена култура (Изложба с материали от 30-годишните разкопки на Т. Тотев в Шуменския исторически музей). – Шуменска заря, № 68, 1 авг. 1991.

Станилов 2001: Ст. Станилов. Тотю Тотев на 70 години. – Проблеми на изкуството, 2001, 3, 56-57.

Станчева 1996: Р. Станчева. Велики Преслав е моят късмет на археолог (интервю с проф. Тотю Тотев). – в-к Народно дело (Варна), № 18 (15022), 28.01.1996 г.

Стефанов 1999: П. Стефанов (съст.). *Библиография на проф. д-р на ист. науки Тотю Косев Тотев.* Издателство на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, Шумен. 1999, 63 стр.

Стефанов 2001: П. Стефанов. Избрана научна библиография на проф. д.и.н. Тотю Тотев, създател и пръв ръководител на Катедра „Теология“. – Трудове на катедрите по история и богословие. Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“ 4, 2001, 6-13.

Трендафилов 2001а: Хр. Трендафилов. Тотю Тотев и Велики Преслав. – Наука 11 (2001), 4, 50-53.

Трендафилов 2001б: Хр. Трендафилов. Тотю Тотев и Велики Преслав. – В: *Изследвания в чест на проф. д. ист. н. Тотю Тотев (=Преславска книжовна школа 5)*. София, 2001, 5-11.

Хараланова 2011: Б. Хараланова. Тотев, Тотю Косев. – В: *Шуменска област. Енциклопедия* (под ред. на Д. Игнатовски). Изд. „Захарий Стоянов“, София, 2011, 783-784.

Чолов 1999: П. Чолов. Български историци. Биографично-библиографски справочник. София, 1999, 288.

Тотев 1964: Т. Тотев. Към въпроса за водоснабдяването на средновековен Преслав. – Известия на Народния музей – Шумен 3, 1964, 37-41.

Тотев 1965: Т. Тотев. Каменна тракийска гробница при с. Кьолмен. – Археология, 1965, № 4, 9-11.

Тотев 1967: Т. Тотев. Старобългарски некропол в чашата на язовир Виница. – Известия на Народния музей – Шумен 4, 1967, 36-56.

Тотев 1969: Т. Тотев. Новооткрит мост на Тича във Върбишкия проход. – Археология 1969, № 4, 24-28.

Тотев 1972: Т. Тотев. Проучвания в гробищата на Преслав през 1963 и 1964 г. – Известия на Народния музей – Шумен 5, 1972, 41-56.

Тотев 1973: Т. Тотев. Северната порта на Външния град в Преслав и някои наблюдения за градската крепостна стена покрай Тича (река Камчия). – Известия на Народния музей – Варна 9 (24), 1973, 304-312.

Тотев 1976: Т. Тотев. Базиликата при Сакалова могила в Преслав. – Преслав 2, 1976, 38-61.

Тотев 1977: Т. Тотев. Разкопки на манастирския комплекс в м. „Манастира”. – В: АОР през 1976 г., XXII НАК в гр. Русе (Резюмета на доклади), София, 1977, 98-99.

Тотев 1978а: Т. Тотев. Разкопки на два манастира. – В: АОР през 1977 г. XXIII Национална конференция в гр.

Видин (Резюмета на доклади). София, 1978, 105-106.

Тотев 1978б: Т. Тотев. *Винница – производствен керамичен център на Преслав през IX-X в.* Автореферат на кандидатска дисертация. София, 1978, 20 с.

Тотев 1979а: Т. Тотев. Разкопки на манастира южно от Кръглата църква. – В: АОР през 1978 г. XXIV Национална конференция в гр. Пазарджик (резюмета и доклади). София, 1979, 129-130.

Тотев 1979б: Т. Тотев. Разкопки на гробнична църква до източната стена на вътрешния град в Преслав. – В: АОР през 1978 г. XXIV Национална конференция в гр. Пазарджик (резюмета и доклади). София, 1979, 130.

Тотев 1979в: Т. Тотев. Разкопки на манастира в м. „Под зъбуите" в Преслав. – В: АОР през 1978 г. XXIV Национална конференция в гр. Пазарджик (резюмета и доклади). София, 1979, 133.

Тотев 1979г: Т. Тотев. Разкопки в м. „Кастана" на Преслав. – В: АОР през 1978 г. XXIV Национална конференция в гр. Пазарджик (резюмета и доклади). София, 1979, 132.

Тотев 1980а: Т. Тотев. Преславските манастири – средища на художествен живот през IX-X в. – Векове 1980, 5, 46-54.

Тотев 1980б: Т. Тотев. Разкопки по темата „Църкви и манастири" в Преслав. – В: АОР през 1979 г. XXV Национална конференция. София, 1980, 150 и сл.

Тотев 1981: Т. Тотев. Разкопки по темата „Църкви и манастири" в Преслав. – В: АОР през 1980 г. XXVI Национална конференция в гр. Преслав (резюмета и доклади). София, 1981, 96-98.

Тотев 1982а: Т. Тотев. *Манастирът в „Тузлалъка" – център на рисуваната керамика в Преслав през IX-X в. (=Разкопки и проучвания 8).* София, 1982, 78 с.

Тотев 1982б: Т. Тотев. *Преславското златно съкровище. Изследване.* Издателство „Септември", София, 1982 [кор. 1983], 102 с. с цв. ил.

Тотев 1983: Т. Тотев. Базиликата в „Стамбол йолу" – Преслав. – В: АОР през 1982 г. Резюмета. Плевен, 1983, 108.

Тотев 1984а: Т. Тотев. Базилика в м. Стамбол йолу и сондажи до манастира в м. Под зъбуите в Преслав. – В: АОР през 1983 г. Смолян, 1984, 110.

Тотев 1984б: Т. Тотев. Кръстовидна църква под основите на Голямата базилика в Плиска (865-866). – В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. София, 1984, 160-169.

Тотев 1985а: Т. Тотев. Разкопки в местността Стамбол йолу на Преслав. – В: АОР през 1984 г. XXX Национална конференция по археология. Сливен, 1985, 191-192.

Тотев 1985б: Т. Тотев. Дворцовият манастир в Преслав. – Старобългарска литература 17, 1985, 70-84.

Тотев 1985в: Т. Тотев. За кумани в един надпис от Преслав. – В: *Културата на средновековния Търнов. Сборник 800 години Търновград.* София, 1985, 158-170.

Тотев 1986: Т. Тотев. Разкопки в местността Стамбол йолу в Преслав. – В: АОР през 1985 г. XXXI Национална конференция по археология. Велико Търново, 1986, 134-135.

Тотев 1987: Т. Тотев. Родов манастир на владетелите в Преслав. – Старобългарска литература 20, 1987, 120-128.

Тотев 1990: Т. Тотев. Старобългарските манастири в светлината на археологическите разкопки и проучвания. – Старобългарска литература 22, 1990, 3-13.

Тотев 1992: Т. Тотев. Наблюдения върху рисуваната керамика на манастира около Кръглата (Златната) църква в Преслав. – Плиска-Преслав 5, 1992, 249-258.

Тотев 1993а: Т. Тотев. *Велики Преслав. Пътеводител.* Варна, 1993, 124 с. с ил.

Тотев 1993б: Т. Тотев. *Преславското съкровище.* Шумен, 1993, 112 стр. ил.

Тотев 1995а: Т. Тотев. Преславските ателиета за рисувана керамика. – Плиска Преслав 7, 1995, 101-109.

Тотев 1995б: Т. Тотев. Нови наблюдения и данни за облика на гражданската архитектура през Първото българско царство. – Преславска книжовна школа 1, 1995, 317-332.

Тотев 1996а: Т. Тотев. *Средновековна Винница.* Изд. „Антос", Шумен, 1996, 160 с. ил.

Тотев 1996б: Т. Тотев.Монастырь около Круглой церкви в Преславе. – В: *Медиевистичи изследвания в памет на Пейо Димитров.* Шумен, 1996, 282-293.

Тотев 1998: Т. Тотев. *Дворцовият манастир в Преслав.* Изд. „Антос", Шумен, 1998. 139 с. ил.

Тотев 1999а: Т. Тотев. Църква край Румска река във Външния град на Преслав. – Преславска книжовна школа 4, Шумен, 1999, 136-143.

Тотев 1999б: Т. Тотев. Църква до източната крепостна стена на Вътрешния град в Преслав. – Трудове на катедрите по история и богословие. Шуменски университет „Епископ Константин Преславски" 3, 1999, 38-46.

Тотев 2004а: Т. Тотев. Сондажни проучвания в местността Стамбол Йолу край Велики Преслав. – Плиска-Преслав, 10, 2004, 229-243.

Тотев 2004б: Т. Тотев. Базиликата в Стамбол йолу на Велики Преслав. – Преслав 6, 2004, 57-75.

Тотев 2011а: Т. Тотев. Още наблюдения за църква № 1 в Дворцовия манастир на Велики Преслав. – В: *Научни изследвания в чест на проф. дин Иван Карайотов по случай неговата 70-годишнина (=Историкии, 4)*. Унив. изд. „Еп. Константин Преславски", Шумен, 2011, 299-308.

Тотев 2011б: Т. Тотев.Още за типологизацията на кръстокуполните църкви във Велики Преслав. – В: *Изследвания в чест на Стефан Бояджиев.* София, 2011, 347-357.

Тотев, Бонев 1982: Т. Тотев, Ст. Бонев. Разкопки по задача „Църкви и манастири" в Преслав. – В: АОР през 1981 г. XXVII Национална конференция по археология в Михайловград. Михайловград, 1982, 66.

Тотев, Бонев 1992: Т. Тотев, Ст. Бонев. Новоразкрит прабългарски храм в Преслав. – Плиска-Преслав 5,

1992, 222-230.

Тотев, Георгиев 1976: Т. Тотев, П. Георгиев. Разкопки на манастирския комплекс в м. Манастира. – В: АОР през 1975 г. XXI Национална археологическа конференция, 4 -7 юни 1976 г., гр. Смолян. Смолян, 1976, 62-63.

Тотев, Георгиев 1979: Т. Тотев, П. Георгиев. Две църкви в Преслав. – Плиска-Преслав 1, 1979, 18-31.

Тотев, Георгиев 1980: Т. Тотев, П. Георгиев. Нови данни за облика на някои манастири в Плиска и Преслав. – В: *Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев*, София, 1980, 130-136.

Тотев, Станилов 1972: Т. Тотев, Ст. Станилов. Граждански постройки на левия бряг на р. Тича в Преслав. – Известия на Народния музей – Шумен V, 1972, 57-76.

Тотев, Станилов 1993: Т. Тотев, Ст. Станилов. Мраморен капител от базиликата в Стамбол йолу край Преслав. – Плиска-Преслав 6, 1993, 116-119.

Тотев & Тотев 1987: Т. Тотев, К. Тотев. Разкопки върху терасата източно от Дворцовия манастир. – В: АОР през 1986 г. XXXII Национална конференция по археология. Разград, 1987, 183-184.

Тотев & Тотев 1988: Т. Тотев, К. Тотев. Разкопки в Патлейна. – В: АОР през 1987 г. XXXIII Национална конференция по археология. Благоевград, 1988, 148-149.

Тотев & Тотев 1989: Т. Тотев, К. Тотев. Разкопки в Патлейна. – В: АОР през 1988 г. XXXIV Национална конференция по археология. Кърджали, 1989, 118-119.

Тотев & Тотев 1990: Т. Тотев, К. Тотев. Разкопки на манастира „Св. Пантелеймон" в Патлейна. – В: АОР през 1989 г. XXXV Национална конференция по археология. Кюстендил, 1990, 148.

Totev 1987: T. Totev. L'atelier de cèramique painte dans le monastere royal de Preslav. – Cahiers archéologique 35, 1987, 65-80.

ПЛИСКА – ЕЗИЧЕСКОТО СРЕДИЩЕ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ IX ВЕК

Павел Георгиев

България през IX в. разполага с постоянен държавен център (столица), която е не само политическо, но и религиозно средище. Това се извършва още през т. нар. езически период, когато в държавния и кутурен живот доминират традициите на (пра)българите. Неговото утвърждаване в Плисковското поле (обр. 1) бележи нов етап в политическото и културно развитие на страната. Непосредствената задача на настоящата студия е да обвърже спецификата на селищната агломерация на Плиска с религиозния живот на държавата преди покръстването.

1. Основни схващания за столица Плиска

Началото на Плиска е все още недостатъчно изяснено. Застъпените в литературата схващания са взаимно изключващи се. Преди повече от 50 години беше все още актуално да се разисква върху изказаната още в началото на XX в. теза за монументалните строежи (дворцови сгради, крепост и базилика) като останки от римски или ранновизантийски град (Б. Филов, Д. Крънджалов, Дж. Бошкович, Дж. Стричевич, Ст. Михайлов и др.- вж. за това у Рашев 2008, 48). Внушения в тази насока не липсват и днес (Brügemann 2007). Преди около 10-15 години бе лансирана нова теза. Според Й. Хенинг като център с градски облик и архитектура Плиска възниква едва след края на IX в. (Henning 2007, 231-234; 2012). Това схващане обаче се основава на съмнителни по произход и неясни в стратиграфско отношение материали и наблюдения

Наред с инцидентно появяващи се интерпретации бяха предприети нови, главно теренни, изследвания (Рашев 2008, 45 и сл.; Георгиев 2014а, 194-221). В тях археологическите данни – стари или новоустановени – бяха коментирани сравнително задълбочено и беше защитена ранносредновековната дата и българската принадлежност на всички паметници в Плиска. Сред непосредствените проучватели обаче се оформиха съществени различия относно нейната хронология, характер и динамика на развитие. Р. Рашев (Рашев 2008, 45 и сл.), Л. Дончева-Петкова (Дончева-Петкова 1999, 7 и сл.), както и други автори, отстояват традиционното за българската наука схващане за основаване на Плиска в края на VII или в първите десетилетия на VIII в. Пръв, доколкото ни е известно, който се усъмни в датировката на археологическите материали от първите разкопки в края на VII в. е руският учен А. А. Василиев. По неговата оценка те се отнасят „към епоха много по-късна, отколкото по времето на Аспарух, а именно към VIII-IX в.” (Васильев 1998, 160).

Преди около 15 години авторът на тази студия лансира тезата за оформяне на Плиска като столичен център не по-рано от втората половина или края на VIII в. На тази постановка се гледа все още като хипотеза, но редица съвременни нейни проучватели (Я. Димитров, В. Григоров, и други) са склонни да споделят становището, че резултатите от досегашните проучвания (разкопки и кабинетни изследвания) не позволяват да се говори мотивирано за съществуване на селищен и държавен център от края на VII и през първата половина на VIII в. (изразено у Кирилов 2013; Аладжов 2010, 107 и 122; Ziemann 2013, 170-179). Като принадлежащи на раннобългарски държавен център от VIII-IX в. разглежда Плисковските паметници и У. Фидлер. Опитът на Й. Хенинг да датира външното землено укрепление след датата на българското покръстване и дори след 971 г. той оцени като „easily be dismissed“ (Fiedler 2008, 169 sqq. и спец. 174).

Началото в търсенията на държавен център извън Плисковското поле беше положено преди повече от 20 години от В. Гюзелев. Той прие, че “първо и основно средище” по времето на владетелите от рода Дуло, т. е до към 737 (739) г. е т. нар. Онглос (Гюзелев 1992, 3-4; Гюзелев 1995, 40-41). Но Г. Атанасов прие, че държав-

ният център е бил пренесен от Онглос в Плиска още преди управлението на Тервел (701-721) и т. нар. Крумов дворец там е бил създаден по негово време (Атанасов 2004, 51-52). Много преди него това се опитваше да наложи и Ст. Бояджиев (Бояджиев 2008, 53 и сл.). Тези виждания остават изцяло априорни, тъй като не са съобразени с данните от теренните проучвания.

Прегледът на писмени и други източници показва, че между Онгъла на Дунав и Плиска в България е функционирало държавно средище в "*така наречената Варна*". Византийските хронисти от началото на IX в. го сочат за единствено и следователно водещо там (ГИБИ 1960, 263, 274, 296, 305). Това отчете най-напред К. Шкорпил, а много по-късно и гръцкият историк Е. Стратос (Stratos 1968, 112; Аладжов 2010, 29). Сумирането на наличните данни показва, че политическият център в Дунавска България от края на VII до края на VIII в. следва да се търси в района на Марцианопол и Одесос и по облик той е бил напълно различен от Плиска (Георгиев 2002а, 63 и сл.; 2002б, 208 и сл.; 2007а, 7 и сл.). Това схващане се оспорва (Плетньов 2012), или се счита за подлежаща на проверки хипотеза (Аладжов 2010, 122; Кирилов 2013, 313 и сл.; Kirilov 2006, 122-138, 174-175, 225). Разрешаването на въпросителните около точното място, характер и роля на „*така наречената Варна*" като селищен и политически център от края на VII и VIII в. остава дългосрочна задача на археолози, историци, нумизмати и други специалисти.

Проучваните от 1899 г. насам археологически структури в Плиска не могат да бъдат датирани преди края на VIII в. По-ранни селища там могат да се очакват в нейната периферия, в близост до естествени водоизточници, които предполагат поява на традиционни форми на селищен живот. Засега те остават неустановени, поради липса на целенасочени проучвания на широк фронт. Не е изключено следите от ранни поселения да лежат и под установени там структури от IX и X век. Концентрацията на значителен масив от население по това време, както и данните за съществуване на локални землени укрепления в горното течение на Асар дере подсказват, че неговите брегове и прилежащи тераси остават най-перспективни за издирване на селищи структури отпреди края на VIII в. (Георгиев 2000, 25-27; Kirilov 2006, 129, Abb.49). Напоследък стана известно, че този район от Плисковското поле е бил обживян още през античността: в горното течение на Асар дере беше установен керамичен център и следи от селище от II-III в. (Иванов, Стойчев 2013, 152-169). Така че схващането, че районът не е привлекателен за живот е неоснователно.

Противно на очакванията, в изследваната най-системно маловодна, но удобна за представително строителство тераса, известна като Вътрешен град (с прилежащите му сектори), липсват следи от обитаване, преди края на VIII в. В чертите на проучения основно Дворцов комплекс върху старата повърхност на терена най-рано са установени петна от огнища или късове от глинени замазки, които техният откривател приема за останки от бивак с „временни леки наземни жилища" (Рашев 2008, 55). Съществуването на „безкерамична" фаза на обитаване тук остава обаче работна хипотеза без конкретни доводи. Останките по-скоро изглежда да са от бивак от края на периода на раннобългарската култура, когато тя е била все още „култура на колела" (Георгиев 2007б, 22 и сл.). Още повече, че са налице някои указания, че на избрани места в рамките на (пра)българската етническа територия през 60-те години на VIII в. са били устройвани временни станове, свързани с провеждането на т. нар. „събори" (kombénton), на които са били обсъждани проблеми на държавното управление (ГИБИ 1960, 271; Георгиев 2002а, 63 и сл.). Но е възможно също, както допусна отначало Рашев, следите от леки огнища да са оставени от строителите на първите стационарни строежи като т. нар. Голям басейн, Крумов дворец и др.) в непосредствена близост, до които са намерени (Рашев 1993, 256).

2. Структурата на езическа Плиска

Системните проучвания показаха, че първите строежи в рамките на т. нар. Вътрешен град са от дърво или със солиден градеж и са от владетелска резиденция, устроена в неговата югоизточна част (Рашев 1993, 252 и сл.; 2008, 60 и сл.; Георгиев 2002, 73 и сл.; 2003а, 83 и сл.) (обр. 5). Един от тях – т. нар. голяма кръгла дървена сграда, която нейният откривател – Р. Рашев прие за жилищна от първата половина на VIII в., е всъщност представителна трибуна (анабатрон), издигната в ос и по средата между двете структуроопределящи части на резиденцията: водохранилището-дворец (т. нар. Голям басейн), бани и други постройки – от една страна – и цитаделата (т. нар. Крумов дворец) (обр. 6). Свързващият ги

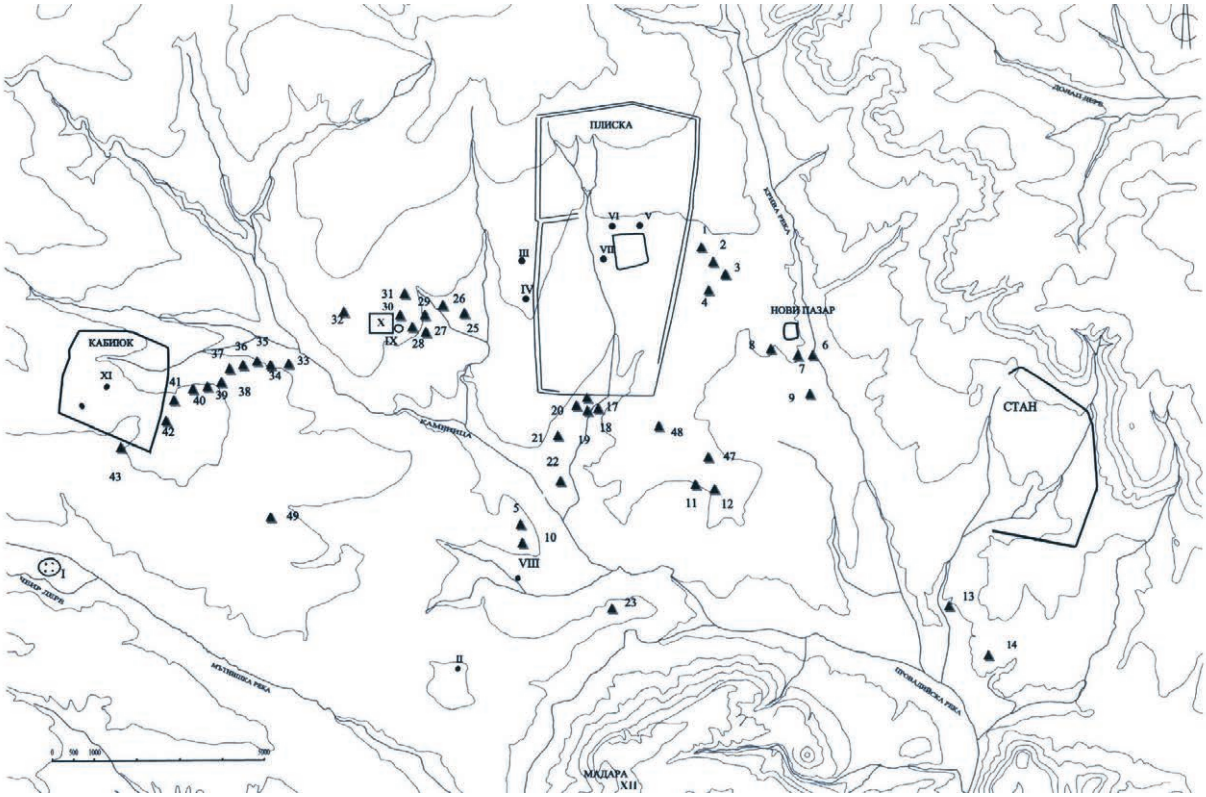

Обр. 1. Плисковското поле с неговите паметници от VII-IX в. (по Р. Рашев, Ст. Станилов, Ст. Стойчев).
Fig. 1. Field of Pliska with its monuments from 7th – 9th century (plan by R. Rashev, St. Stanilov, St. Stoychev).

подземен ходник е съобразен с кръглата трибуна и е очевидно, че нейното съществуване трябва да се постави в годините преди опожаряването на резиденцията през 811 г. Издигането й може да се свърже с известието за пленяване на императорската палатка и нейната прислуга от българите през 792 г. (Георгиев 2013, 509-511). Така датировката на солидните строежи, сред които е била издигната дървената трибуна, може да се поставя преди тази дата, изглежда при управлението на Кардам (777?-след 796). Постулирането на начален период в нейното съществуване като самостоятелна сграда, спрямо която са съобразени първите солидни строежи в резиденцията (Голям басейн и Крумов дворец) е уязвимо решение, несъобразено с нейната специфика на строеж-сателит с представителен и нежилищен характер.

Резиденцията е била защитена още в края на VIII в. от два отбранителни пръстена (обр. 1 и 2). За външен се приема голямото землено укрепление на т. нар. Външен град (Рашев 2008, 49-50, 56-57). Откриването напоследък на „вътрешно", също землено, укрепление, показа, че то именно е първично, но изградено не по-рано от края на VIII в. (Георгиев, Иванов 2015, 49 и сл.). То затваря площ от 83 ха, устроена като римо-византийски военен лагер. В неговата югоизточна част именно е бил издигнат солиден кастел-дворец, наречен от своя откривател „Крумов", по името на владетеля от края на VIII и началото на IX в. (Миятев 1942, 105 и сл.) (обр. 3). Той е военно-административният център на военния лагер и цитадела на Plskas ton kanpon от това време. Той, заедно с благоустроената част от резиденцията, е бил ограден с дървено-кирпична стена, която отделя площта на владетелския „град" от тази на военния лагер. В кухото тяло (каземат) на дървено-кирпичната стена са излизали подземни галерии (ходници), които започват от Крумовия дворец. Дворецът и ходниците са опожарени заедно и това показва, че са съществували преди исторически описания пожар през 811 г. в „*аула*" (=двореца) на Крум (след 796-814) (обр. 4).

След пожара повечето от дворцовите сгради били възстановени, изглежда още при управлението на Крум или неговия приемник – хан Омуртаг (814-831). Тогава, или малко по-късно, земленото, а и заличеното изцяло дървено-кирпично, укрепления били заменени с каменна

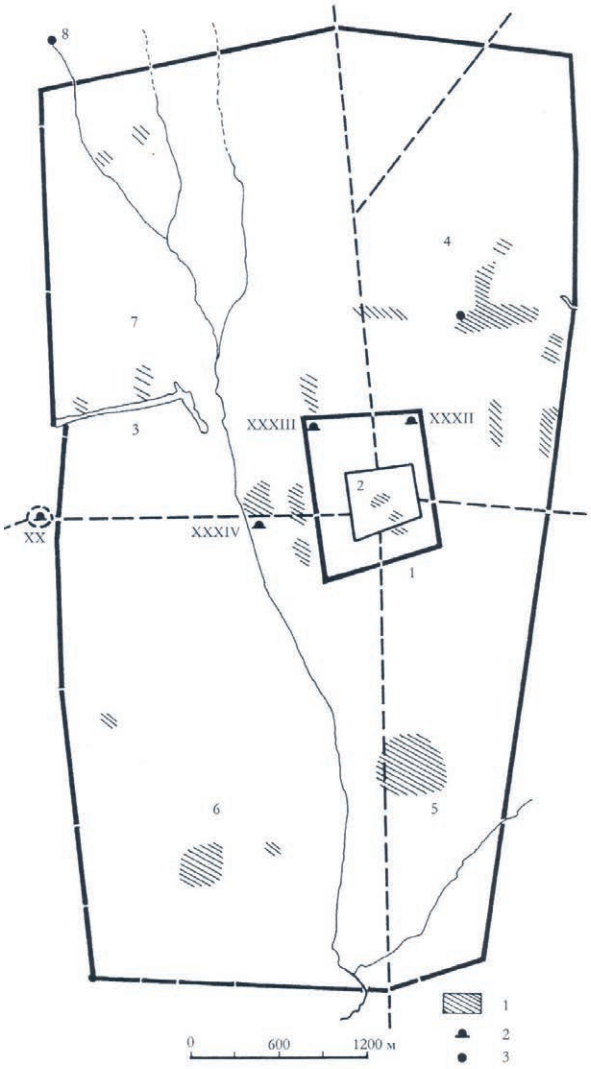

Обр. 2. Трите защитни пояса на Плиска, краят на VIII – първа половина на IX в. (по Р. Рашев).

Fig. 2. Three defensive zones in Pliska, end of 8th – first half of 9th century (plan by R. Rashev).

крепост, която защитавала владетелската резиденция и заобикалящите я строежи от т. нар. „хански град" (обр. 5). В началото или през първата половина на IX в. е бил построен и външен отбранителен пръстен в лицето на ново землено укрепление, възприемано неправилно и днес като строеж от времето на Аспарух (Испор цар). Неговата задача е да служи за външна рамка (ограда) на агломерация от отделни неукрепени селища от жилища-полуземлянки. Те дават началото на т. нар. Външен град, който е с мащабите на средноазиатско или близкоизточно укрепено подградие от типа на т. нар. рабад.

Външното (голямо) землено укрепление затваря площ от 2 145 ха, която още първите изследователи оценяват като "главен лагер или „хринг" на езическите Българи" (Успенский 1905, 6). Напоследък тя беше оценена като „район с особен статут – ханска резиденция и средище на официалната езическа религия" (Рашев 2008, 56, 68). Дворцовият комплекс на площ от 2 ха заема централна част от т. нар. Вътрешен град (48 ха) и е устроен по градски образец, докато останалата негова територия (46 ха) остава слабо застроена (обр.2 и 3).

Дворцовите строежи от IX в. са групирани в три части (обр. 4 и 5). Първата е разширение на благоустроения преди пожара комплекс от жилищни и обслужващи сгради с т.нар. Малък езически храм. Те заемат площ от почти 1 ха и отначало са били защитени с дървена ограда, заменена още преди средата на IX в. от солидна стена от тухли, без кули. Тя поема функциите на елиминирания напълно Крумов дворец и играе роля на нова Цитадела. Над западната част от кастела-дворец (т. нар. Крумов), но върху собствени основи, е била издигната нова сграда, предназначена за аудиенции (aula regia) и поради това е известна като Тронна палата. Тя е имала отделен служебен вход и трибуна за показ на владетеля, обърната към площад, настлан с тухли. Сред него, доста след пожара от 811 г., е бил издигната нова дървена трибуна (анабатрон), предназначена за многолюдни тържества с пряко участие на владетеля (Георгиев 2002г, 49 и сл., вж. и Рашев 2008, 62-63, който го приема за жилищен дворец преди пожара). Редом с неговите останки са открити 4 солидни постамента, вероятно за триумфални паметници: тежки колони с надписи като тези с мирни договори с Византия и (или) „трофеи", пренесени по време на Крумовите походи от околностите на Константинопол (Рашев 1997, 49-53).

Големият езически храм се намира в западния край на площада и заедно със Цитаделата и Тронната палата го ограждат от три страни. От юг площадът е незастроен и при необходимост е разполагал с няколкократно по-голяма площ и изглед от владетелската трибуна към отстоящото на повече от десет км Мадарско плато (обр. 1 и 26). В неговото подножие са разкрити (от Ив. Велков, Г. Фехер, Д. Дечев и др.) строежи като Плисковските, но с преобладание на такива, които могат да се идентифицират като култови. Поради това Мадара е приемана отдавна за „държавен култов център" на езическа България (Рашев 2008, 132). Нейното място спрямо Плиска остава

ненапълно изяснено. Едни изследователи ѝ отреждат водеща роля (Степанов 1999, 154), но други я приемат за „втори езически център" (Станилов 1982, 227).

За първостепенно по важност религиозно средище се приема обикновено самата Плиска. Уве Фидлер например я нарече centre of pre-Christian Bulgaria (Fidler 2008, 169). Независимо от различните си оценки, Мадара е считана винаги за неразривно свързана със столицата (Успенский 1905, 2-3; Рашев 2008, 132). Едва напоследък бяха предложени конкретни исторически доводи тя да бъде приета за част от Плиска, въпреки своята безспорна отдалеченост и обособеност в югоизточния край на Плисковското поле (Георгиев 2014б, 513-527). По тази причина характеризирането на Плиска като религиозно средище е невъзможно, без да се държи сметка за паметниците не само на Мадара, но и на онези, които са разположени в близост и между тях.

Плиска става средоточие на религиозен живот още при нейното утвърждаване като политически център. Днес е трудно да се установи със сигурност кога точно започва култовото строителство там. Безспорните данни го отнасят немного преди събитията от 811 г. По това време Мадара с нейната необикновена природа и хилядолетен живот през по-ранни епохи изглежда да е имала вече известността и авторитета на място за традиционно култово преклонение пред планината, скалата и водата за (пра) българите от VIII в., а може би и още от края на VII в. Днес това е невъзможно да се обоснове с конкретни доводи, но има основания да се приеме, че скалите с изтичащия от тях извор са били важно място за религиозни поклонения и церемонии поне за онази част от населението, което е обитавало близкото Лудогорие с прилежащото му Плисковско поле, а и цялата Шуменска равнина.

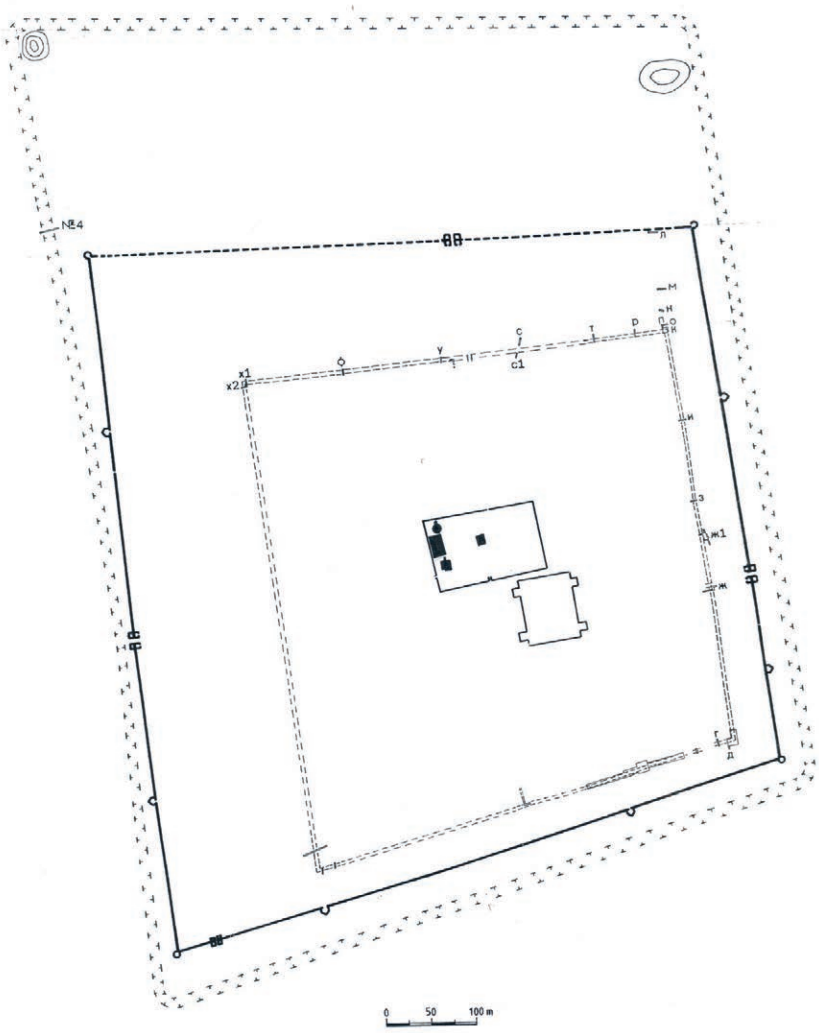

Обр. 3. Укрепените линии на Вътрешния град, краят на VIII – IX век (по П. Георгиев).

Fig. 3. Fortified lines in Inner City, end of 8th – 9th century (plan by P. Georgiev).

3. Проблемите на езическите храмове в Плиска

През първата половина на IX в. в Плиска са съществували със сигурност два храма. По-ранен е изглежда този в Цитаделата (обр. 7). Той има максимална застроена площ от 488 кв. м срещу 994 кв. м за този извън нея, но на Дворцовия площад.

Малкият езически храм (обр. 9) е разположен в съседство с жилищните дворци от IX в. (Karasimeonoff 1942, 162), но попада почти в средата и на „вътрешното" землено укрепление от края на VIII и началото на IX в. Ядрото на солидната каменно-тухлена сграда е близко до квадрат помещение, с изявена ос север-юг. Неговите основи лежат на същото равнище,

както и дворецът със цистерна, с който храмът има напълно еднаква ориентация (обр. 5 и 8). Това създава убеждението, че е строеж от преди пожара. Югозападният му ъгъл обаче е фундиран в опожарена подземна галерия (Бояджиев 2008,128, обр.144) и това показва, че е заложен след 811 г. Неговата „архаична" ориентация и централно място в рамките на първоначалния „канпон" се дължи изглежда на това, че наследява на място по-стара, дървена, сграда (Рашев 2008, 61, табл. XII,6), или че е заложена преди новата планировка на резиденцията. Към мястото, което заема, от юг се насочват стъпки от наземен дървен портик (?), водещ своето начало от Крумовия дворец (Рашев 2008, 63-64, табл. XVIIa). През последните години на около 30 м от изток, но в ос с първоначалния храм, беше проучена дървена сграда с дължина около 20 и ширина 8,50 м (Димитров, Иванов, Савев 2015, 584; Димитров 2017, 529-530). Отначало тя е била разпределена на три части, но по-късно те са били обединени в „зала" (приблизително 12 х 6 м) с голямо „преддверие" откъм храма. Според Я. Димитров, сградата е от първата половина на IX в. и видимо е функционирала заедно с него. По-важно е обаче, че тя е изградена над останките от три изкопа („трапове") с размери 3,20х1,60 и дълб. около 0,70 м, на чието дъно са функционирали печки, зидани от дребни камъни. Според откривателя, те са служели за приготвяне на значително количество храна и са част от площадка за ритуалното й раздаване по време на публични церемонии, както в откритата в северозападната част на Вътрешния град голяма ритуална площадка (за нея по-долу). Дървената сграда е съвременна на каменно-тухления градеж на Малкия езически храм, докато предшестващата я открита площадка с вкопани в „трапове" печки изглежда да е функционирала с неговия все още непроучен дървен предшественик. Тези новооткрити строежи в Цитаделата са функционално свързани с храма там и го характеризират като средоточие на публични ритуали, свързани с приготвяне и консумиране на храна от множество хора.

Дървеният предшественик на Малкия храм изглежда е бил издигнат редом до т. нар. stama на голямата дървена трибуна отпреди опожаряването на резиденцията. Трибуната е реплика на т. нар. Трибуналион в римо-византийския военен лагер или град и е обичайно в съседство с него да има олтар или култова постройка[1]. В такъв случай дървеният строеж под Малкия храм изглежда да е с функции като тези в римските военни лагери (Георгиев 2013, 504 и сл.). Тази възможност се налага и от това, че двата дървени строежа се намират в близост до т. нар. Голям басейн, който по същество е дворец върху цистерна, какъвто е и т. нар. Базилика в Константинопол, до която по времето на Юстиниян II (705-711) е съществувала трибуна за акламации, както и малка цистерна, наречена Basilicarion (Janin 1964, 208-209), която също има аналог в резиденцията в Плиска преди 811 г. Много е вероятно тогава дървеният предшественик на Малкия храм в плисковската резиденция да е изпълнявал заедно с трибуната задачи, свързани с владетелски триумф при Кардам или при Крум. Липсата на следи от опожаряване на посочените дървени строежа в Плиска може да се обясни с тяхното демонтиране преди, а защо не и по време на окупацията на „Крумовия аул" от Никифор I Геник, която със сигурност е траяла повече от посоченото в писмения източник време.

Със свое място за религиозни ритуали е разполагал изглежда и Крумовият дворец. Анализът на неговия план позволява ситуирането му в средата на огромния (над 4 700 кв. м) четириъгълник (обр. 5). В основи той е разчертан на нечетен брой (63) клетки. Средната от тях е планирана, явно съзнателно, в неговия геометричен център, с разчет за „екстраординерно" използване. Това именно позволява да се допусне, че е била отредена за сакрално пространство или само за олтар (непубликувани проучвания на автора и Б. Станчев). Ако тази реконструкция е основателна, можем да приемем, че резиденцията е разполагала още преди 811 г. с две отделни места за култ: в благоустроената и във военно-административната си част. Това заключение изглежда приемливо, тъй като подобно структуриране е със сигурност възпроизведено при възстановяване на резиденцията след 811 г. Тогава Малкият храм е издигнат отново в идеалния център на новоизградената нейна Цитадела.

Каменно-тухленият строеж на Малкия храм е реализиран последователно в резултат на три

[1] За негова пряка аналогия може да се посочи т. нар. Kampo tribounalíou във военния лагер в предградието Hebdomon на византийската столица, където и през първата половина на IX в. се извършват военни церемонии по издигането на императори. Срв. например сведението на Георги Монах за възшествието на Лъв V Арменец през 813 г. (ГИБИ 1961, 55).

Обр. 4. Дворцовият комплекс. Аероснимка, Ст. Иванов.
Fig. 4. The Palace complex. Aerial photo by St. Ivanov.

отделни строителни инициативи (обр. 9). Отначало той е бил еднопространствена сграда със застроена площ само от 93 кв. м (10,35 х 9,00 м, дълга страна североизток-югозапад), заложена, както се каза, със строително ниво и ориентация, както наземните и подземни строежи отпреди 811 г. Основите са от дялани блокове, но стените са били тухлени или от смесена зидария (деб. 1,20 м). До основите на дългите стени отвън са били вкопани и облицовани с тухли малки басейни (0,53 х 0,64, разширени до 0,82 х 0,60 м). Наблюденията относно тяхното функциониране показват, че са били пълнени с вода, довеждана не по водопроводи, а събирана на покрива и отвеждана посредством вертикални тръбопроводи, изглежда вградени в стените (обр. 10). От басейните тя е била насочена във вътрешността, най-вероятно към разположен в центъра самостоятелен стълб. Ако съдим от устройството на някои зороастрийски храмове, около стълба може да е имало воден басейн (Георгиев 2012 г, непубликуван доклад). В някои древногръцки храмове, като този на Зевс в Олимпия например, олтарът също е бил издигнат сред плитък басейн (Ginouvès 1998, 43). Редица автори (в миналото и днес) допускат, че в ритуала в плисковския храм важно място е имал и горящ над стълба огън (Рашев 2008, 88-89 и цит. автори). По аналогия с ирански храмове се допуска, че това е т. нар. „вечен огън" (Бояджиев 1999, 33 и сл.; Степанов 1999, 157-158; Чобанов 2008, 60 и сл.). Това мнение има известни основания, но засега остава без конкретни доказателства. Стълбът в центъра на Малкия храм е много солиден (1,75 х 1,63 м) и с дълбока основа така че, ако не е изпълнявал конструктивни задачи, е носел тежка „мебел", може би каменна чаша, в каквато обикновено гори огънят в зороастрийските храмове.

Допълнително храмът е получил широк околоврътен коридор (deambulatorium), чрез изграждане на стените на външен четириъгълник (18,70 х 17,70 м). Техните основи са дебели и

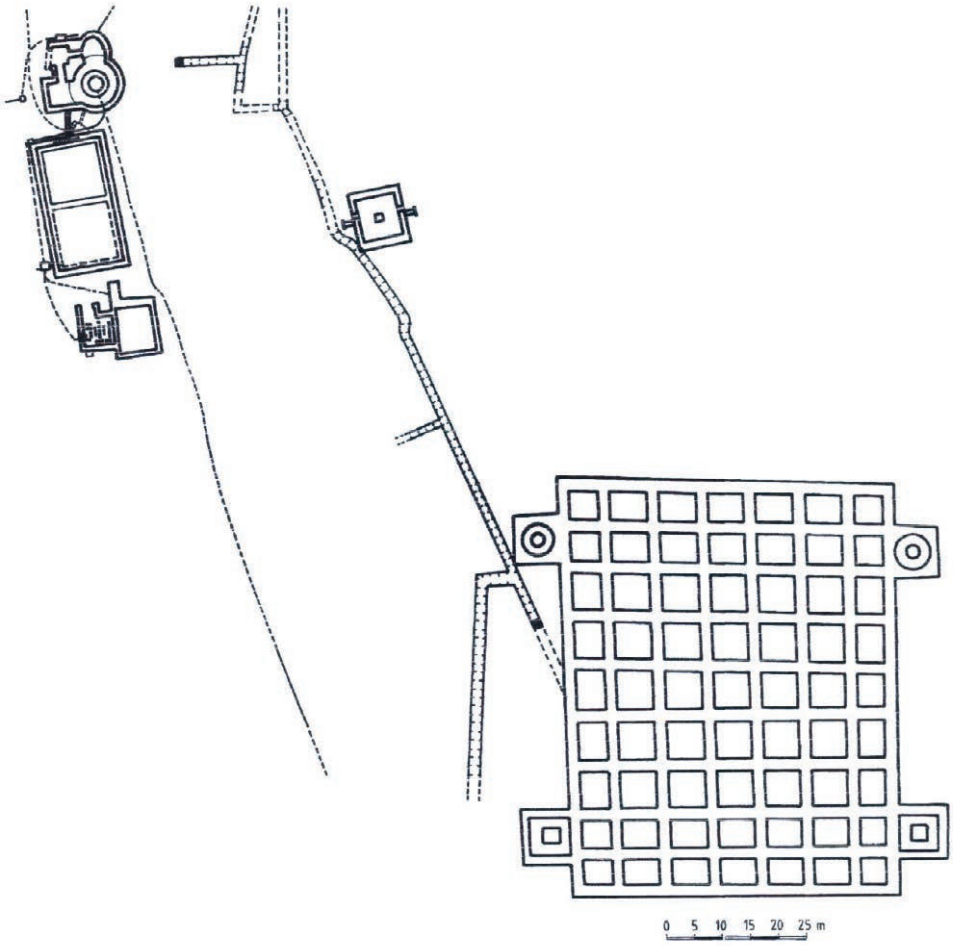

Обр. 5. План на строежите в резиденцията (без трибуната), около 811 г. (план по П. Георгиев, 2002 г.).
Fig. 5. Plan of the constructions in the residence (without the rostrum), about 811 years (plan by P. Georgiev, 2002).

солидни, както и при вътрешния, така че „коридорите" изглежда да са били със сводести покрития. Налице са податки, че над външната основа са стъпвали зидани стълбове с широки отвори между тях. Вътрешното, плътно затворено, помещение е запазвало характера си на същинско сакрално пространство. В околовръстния „коридор" са влезли преустроените (в двуделни) басейнчета за вода, но са били изградени, отвътре и отвън, нови водни и други съоръжения.

Най-накрая, от южна страна на храма, е било добавено преддверие (пронаос). Така той е станал още по-голям и не е изключено в него също да са били устроени култови места, каквито има в някои зороастрийски храмове. Взети заедно, данните сочат, че Малкият храм е бил достъпен изключително за владетелското обкръжение – служебна аристокрация и воини-дружинници, които първобългарските надписи сочат като „хранени хора" на хана. Това е донякъде в разрез със схващанията за изцяло „частен характер" на храма (Станилов 1982, 227). При публични ритуали той със сигурност е ставал средоточие и на церемонии с участие на множество хора.

Като изходна точка на наземни и подземни комуникации, Малкият храм изпъква като място за срещи на владетеля с определени среди от столичното общество още по времето, когато е имал връзка с възстановените части от Крумовия дворец. По-късно, в североизточния ъгъл на обиколния коридор, е била оформена стълба за слизане към подземна галерия. Отначало тя се е насочвала на север, може би към проучвания напоследък масивен дървен строеж от първата половина на IX в. (Станилов, Инкова, Антонов 2014, 448, обр. 1). След това галерията от храма е получила ново трасе на североизток (Рашев 2008, 89, табл. XXIX, 19, 20), изглежда към публично място, на което много по-късно е била построена арена за зрелища (Станилов, Аладжов

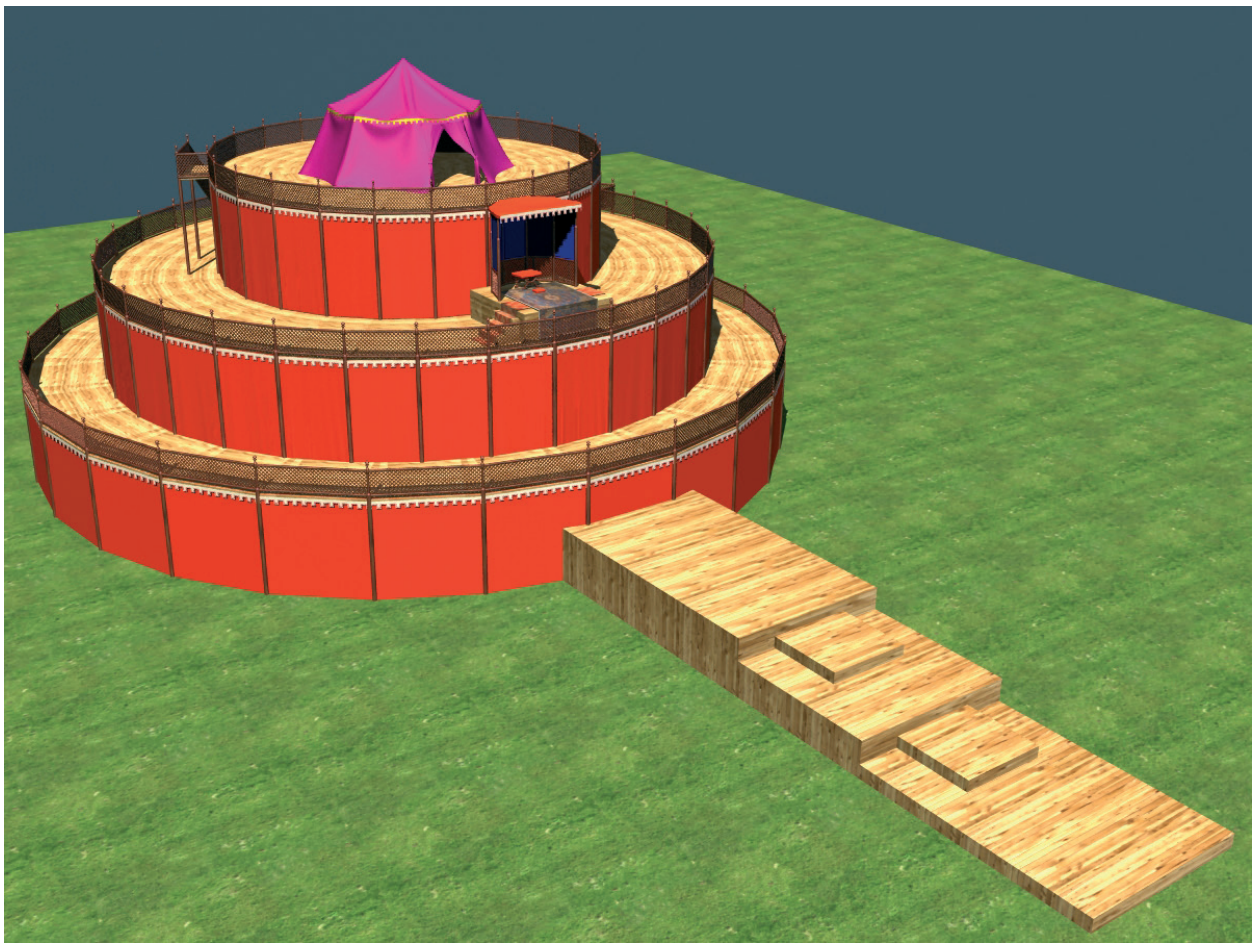

Обр. 6. Възстановка на голямата дървена трибуна (анабатрон) (по П. Георгиев и Св. Русев).
Fig. 6. Reconstruction of the big wooden rostrum (anabathrone) (by P. Georgiev and Sv. Rusev).

2011, 388-389). Накрая подземната комуникация е прокарана през две каменни арки в основата на тухлената ограда на цитаделата и се насочва в северна и северозападна посока, където също могат да се очакват съвременни жилищни или публични строежи. Комуникациите на храма са разнородни и разновременни и трудно могат да се обяснят само с евентуални жречески функции на хана (Рашев 2008, 97). За това свидетелства и новооткритата дървена сграда от източната му страна, а и предшестващите я (а и по-късни!) „кухненски" съоръжения за многолюдни трапези около него.

Малкият храм е основен представител на групата култови постройки с ориентация юг-север. Североизточна е посоката и на повечето от гробовете с трупополагане при българите-езичници. Изглежда, че тя се е приемала от тях, ако не за сакрална, то за почетна (Бешевлиев 1982, 76). Това важи и за разглеждания храм, но едва през последния период от неговото съществуване, когато получава преддверие от юг. Данни сочат, според нас, че преди това той е бил ориентиран в обратна посока. Само така може да се обясни фактът, че тъкмо южната стена на вътрешното му помещение е по-дебела (1,35 м) от останалите (1,20 м) (Karasimeonoff 1942, 162, Abb. 236). В средата й са установени следи от широк до 1,87 м вход, но той може да е бил отворен допълнително за връзка с обиколния „коридор". Преди това на неговота място може да е имало ниша, отворена срещу олтарния стълб в центъра. Поради това можем да допуснем, че е била оформена като аркосолий с вместена там сакрална вещ или друг символ.

Така че първоначалният подход към храма е бил от север, очевидно поради съседството на жилищния Малък дворец. След изграждане на външния четириъгълник, над неговата северна основа е бил оформен троен вход, обърнат към жилищната сграда. В такъв случай, храмът отначало е бил обърнат към слънчевия зенит и това

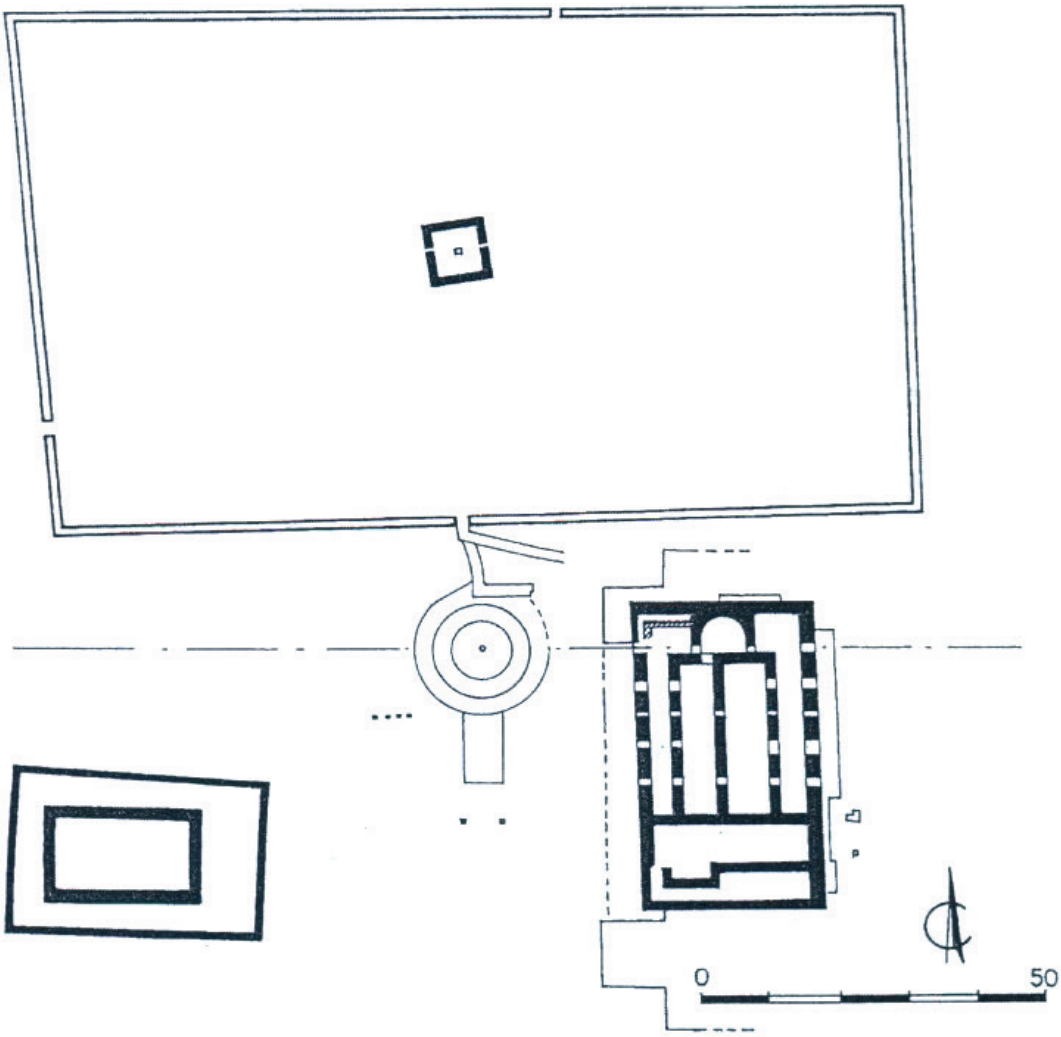

Обр. 7. Ситуация на основни строежи в резиденцията, след 811 г.: Цитадела с първоначалния езически храм, Тронната палата и малката дървена трибуна (анабатрон) (по П. Георгиев, 2003 г.).

Fig. 7. Location of the main constructions, after 811. The Citadel with the initial pagan temple, the Throne palace and small wooden rostrum (anabathrone) (by P. Georgiev, 2003).

може да се разглежда във връзка с исторически отбелязаното почитание на българите-езичници към Слънцето и другите небесни светила (вж. по-долу).

Наличието на олтарен стълб в идеалния център, както и басейнчетата за събиране на атмосферна („небесна") вода до две от стените на вътрешното помещение, позволяват да се приеме, че то е било „святая светих" на храма. Установената в южния край на източния коридор „правоъгълна основа", която Рашев прие за допълнително изградена стълба, постамент за статуя-идол или колона с надпис (Рашев 2008, 88, табл. XXXIII,1), може да е била и масивен постамент на ритуална маса или на резервоар за вода, като този в северния край на същия коридор.

За предназначението на олтарния стълб са изказвани различни мнения, но липсват конкретни данни (Рашев 2008, 88-89). Схващанията за използването му като жертвеник, олтар за огън или място за статуарно изображение на божество са основани на аналогии или предположения. Доскоро само използването на басейни за „небесна" вода ни даваха право да се присъединим към тезата, че храмът е имал устройство близко до това на зороастрийски или квазизороастрийски постройки (Георгиев 2012 г., непубликуван доклад). Публикувани напоследък ранносредновековни глинени или каменни модели (на храмове?) от югоизточен Крим (Майко 2004, 65-70) дават допълнителни основания за това. Моделите имат форма на куб или паралелепипед и по стените им

Обр. 8. Вътрешната част от Малкия езически храм, поглед от запад, снимка П. Георгиев.
Fig. 8. Inner part of the Small pagan temple, view from west (photo by P.Georgiev).

са представени знаци-символи или декоративна и архитектонична украса. Пропорциите им сочат, че строежите, които възпроизвеждат, са били с почти квадратна основа, каквато е и тази на Малкия храм в Плиска. Важна особеност на умаленте подобия на храмове е наличието на добре оформен кръгъл отвор в средата на покрива. Това насочи В. Майко отначало към предположението, че отворът е обслужвал вечно горящ в култово пространство огън и въпросните сгради са зороастрийски храмове. Отворът в покрива (опейон) обаче е характерен и за някои гръко-римски храмове, където служи за пропускане на слънчевите лъчи. Това насочва към възможността въпросните модели на храмове да са били посветени и на Слънцето.

Особен интерес предизвиква моделът от Судак, ранносредновековната Сугдея (основа 10 х 8,1 и височина – 15,5 см). Неговите стени са с украса, разпределена в три хоризонтални пояса. Моделите от Крим се датират в X в. и се свързват със зороастрийско вероизповедание на преселници в Хазарския каганат. Сведения за проникване на религията на огнепоклонниците „ал-маджус" в степите на Източна Европа дават редица арабски автори. Ранносредновековното название на Судак – Sougdabon се приема за източноиранско и вероятно пренесено от преселници от Согдиана. Някои автори свидетелстват за проникване на „религията на магите" и сред народа „бурджан", т. е. (пра)българите отвъд и отсам Дунав (Кръстев 2015, 89-102; Георгиев 2012 г., непубликуван доклад).

Напоследък обаче посочените находки от югоизточен Крим бяха интерпретирани като свещници (Майко 2014, 185-187, рис. 194), така че не могат да се вземат за сигурен археологически паралел за храма от Плиска.

Налага се да приемем, че данните са все още недостатъчни да обосноват реално тезата, че българите отсам Дунав са изповядвали автентичната религия на зороастризма (Степанов 2012, 69-71). По-обосновано изглежда засега предположението, че техните религиозни представи са били свързани с култ към Слънцето, Луната и останалите небесни светила, въпреки

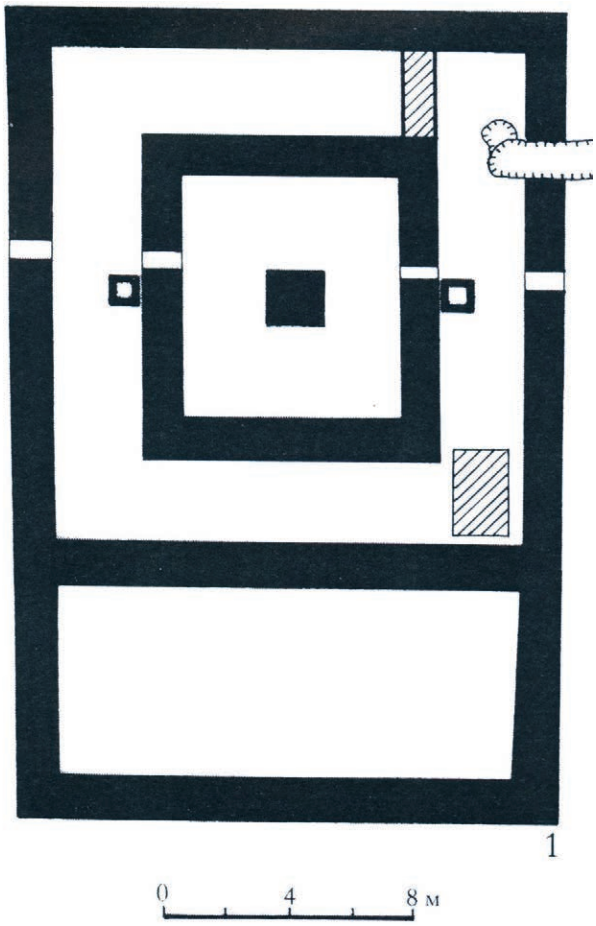

Обр. 9. Малкият езически храм – общ план (по Р. Рашев).

Fig. 9. The Small pagan temple – general plan (by R.Rashev).

че „о*гнепоклоничеството*" е синоним и популярна метафора за култа към „небесния огън"[2]. Това не изключва възможността „земният огън" да е бил почитан като символ и земна проява на Слънчевия.

За култ към Слънцето и останалите небесни светила пише, както се знае, Теофилакт Охридски в своя основан на по-стари домашни свидетелства екскурс за религиозните представи на българите от времето на Крум и Омуртаг (ГИБИ 1994, 62; Георгиев 2012 г., непубликуван доклад). Според него, преминалите през Долен Дунав във византийския Запад българи „*... не знаели Христовото име, служели (по-точно – робували!-П. Г.) на скитското безумие, както на слънцето, така и на луната и на другите звезди, а някои пък принасяли жертва и на кучета (*или: *кучешки жертви принасяли –* П. Г.?*)"*.

Всичко това не изключва вероятността архитектурата и вътрешното устройство на храмови постройки, като тази на Малкия храм в Плиска, да са следвали зороастрийски или квазизороастрийски култови сгради и ритуали, ако се придържаме напълно към свидетелството у Теофилакт. Те, най-вероятно, са проникнали откъм българската прародина, посочена общо като „Скития". Към това заключение води и византийско-християнското определение за българския религиозен церемониял като „*скитско безумие*".

За обвързаността на храма с традициите на (пра)българите преди тяхното заселване отсам Дунав можем да припомним цитираното преди сто години у нас свидетелство на китайски източник за хуните: „*В първия месец на всяка година всеки вожд отивал на малко събрание в дворцовия храм на хана. В петия месец ставало голямо събрание в града Драгоман, където правели жертвоприношения на Небето, Земята, гениите, духовете и други. През есента, когато конете затлъстявали, ставало голямо събрание, за да се направи ревизия и да се обложи с данък собствеността в говеда... Ханът излизал на полето сутрин, за да поздрави изгрева на Слънцето, а вечер правел същото за месеца; той сядал винаги на дясната страна, обърнат към север и предпочитал през деня или особени дни от календара...* „ (Markuart 1913, 257).

Цитираният текст може да осветли донякъде функциите на Малкия храм като средоточие на публичен живот в резиденцията. Според традиционните схващания на степните народи още хунският шанюй Моде е разполагал в своята резиденция с главен храм, където е събирал всяка година цялата знат и тези събори имали характер на колективни моления и жертвоприношения към предците, земята и духовете, както и на поклонения на Слънцето и Луната. На тази основа хунският вожд организирал персонифициран култ към Слънцето и Небето (Плетнева 1982, 85-86). В този смисъл бихме могли да допуснем, че свидетелството у Теофилакт Охридски за преклонение на българите от първа половина на IX век към небесните светила е всъщност индиректна посочка за тяхното преклонение към Небето.

[2] Вж. например характеристиката, която прави патриарх Николай Мистик за персийския владетел Хозрой I: „огнепоклонник, за когото Слънцето и Луната са били богове". Срв. ГИБИ 1961, 196.

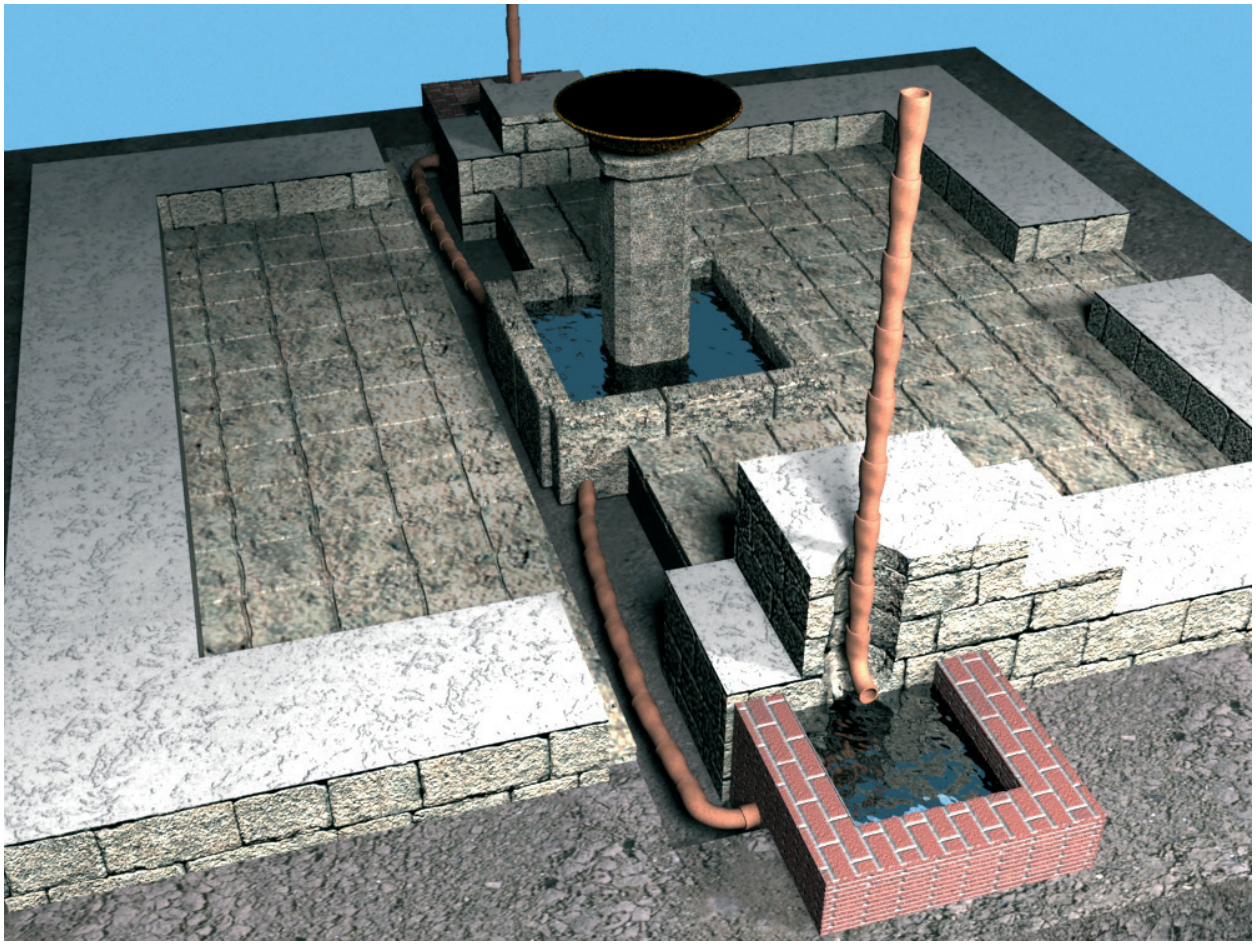

Обр. 10. Реконструкция на водната инсталация в Малкия храм, изработил Св. Русев.
Fig. 10. Reconstruction of the piping in the Small temple, made by Sv. Rusev.

Големият езически храм (обр. 11 и 12)**.** В неговото ядро влиза правоъгълна зала (20,50 х 11,30 м). Нейните стени са запазени само в основи от големи квадри (до 1,54 х 0,54 х 0,43 м) и дебелина 1,70-1,84 м. Околовръст е оградена от всички страни с по-плитка и тясна (0,90 м) основа с характер на стилобат. Пространствата около залата са с различна ширина, като най-голямо е от източната й страна – 7,50 м, докато от запад е 3,90 м. Ширината на страничните „коридори" е между 4,35 и 4,92 м. В източния край на южния, до външната основа и над нивото на терена, е изграден от тухли басейн за вода (1,12 х 0,94 м).

Сградата засега е без сигурни данни за строителна фаза от преди пожара и изглежда да е била заложена в последните години от управлението на Крум или в първите години на Омуртаг. Основите на външния четириъгълник (стилобат) пресичат на изток изоставен подземен ходник с две фази на използване: преди и след пожара от 811 г. (Георгиев 1989, 338 и сл.). Залата обаче остава встрани от него, така че е възможно да е функционирала едновременно с ходника. В този смисъл следва да датираме строежа на Големия храм около 811 г. При прецизиране на тази датировка следва да се има предвид възможността под него да има непроучени останки от дървена сграда. В подкрепа на тази възможност засега можем да се позовем само на косвени доводи. Преди всичко това е констатацията, че всички монументални сгради в Плисковския център лежат над останки от дървени строежи (Рашев 1993, 254; Георгиев 2003а, 83 и сл.), както и това, че между солидните строежи от първите два периода съществува не само топографска, но и функционална приемственост (Георгиев 1982, 106 и сл.). Сигурни данни за „дървена" сграда под каменни основи на езически храм бяха установени напоследък в лагера Кабаюк (Иванов, Тихов 2015, 608-609).

Но и при тази възможност е трудно да отнесем появата на Големия храм преди началните години на IX в.

Обр. 11. Големият езически храм с апсидите на Дворцовата базилика, аероснимка от юг.
Fig. 11. The Large pagan temple with the apses of the Palace basilica, aerial photo from south.

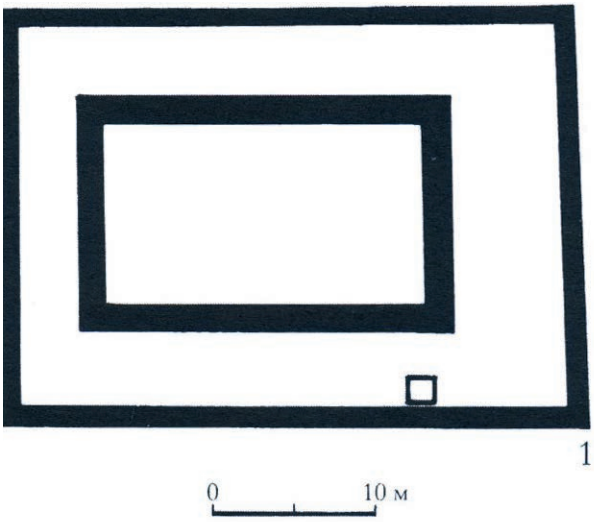

Обр. 12. Големият езически храм – общ план, по Р. Рашев.
Fig. 12. The Large pagan temple – general plan, by R. Rashev.

Отначало, както се каза, той е представлявал зала с необичайно дебели стени с блоков или блоково-тухлен градеж. Това е сериозно указание, че те са носели сводесто покритие но също и отправна точка за предположения относно тяхното вътрешно оформление. Източната основа е малко по-дебела от останалите и можем да допуснем, че над нея, подобно на южната в Малкия храм, е била устроена една (или повече?) аркирани ниши (аркосолии). В такъв случай, входът в залата е бил от запад, а не обратно, както мислехме досега. Така храмът е бил ориентиран отначало по посока на слънчевия изгрев.

Допълнително изградената основа около залата има характер на стилобат за колонада и по това той прилича на периптер в гръцки храм (Михайлов 1955, 241; Георгиев 1989, 339). Тази представа обаче е до голяма степен подвеждаща, тъй като колонадата е своеобразна и не е имала способността да носи ордер или арки около за-

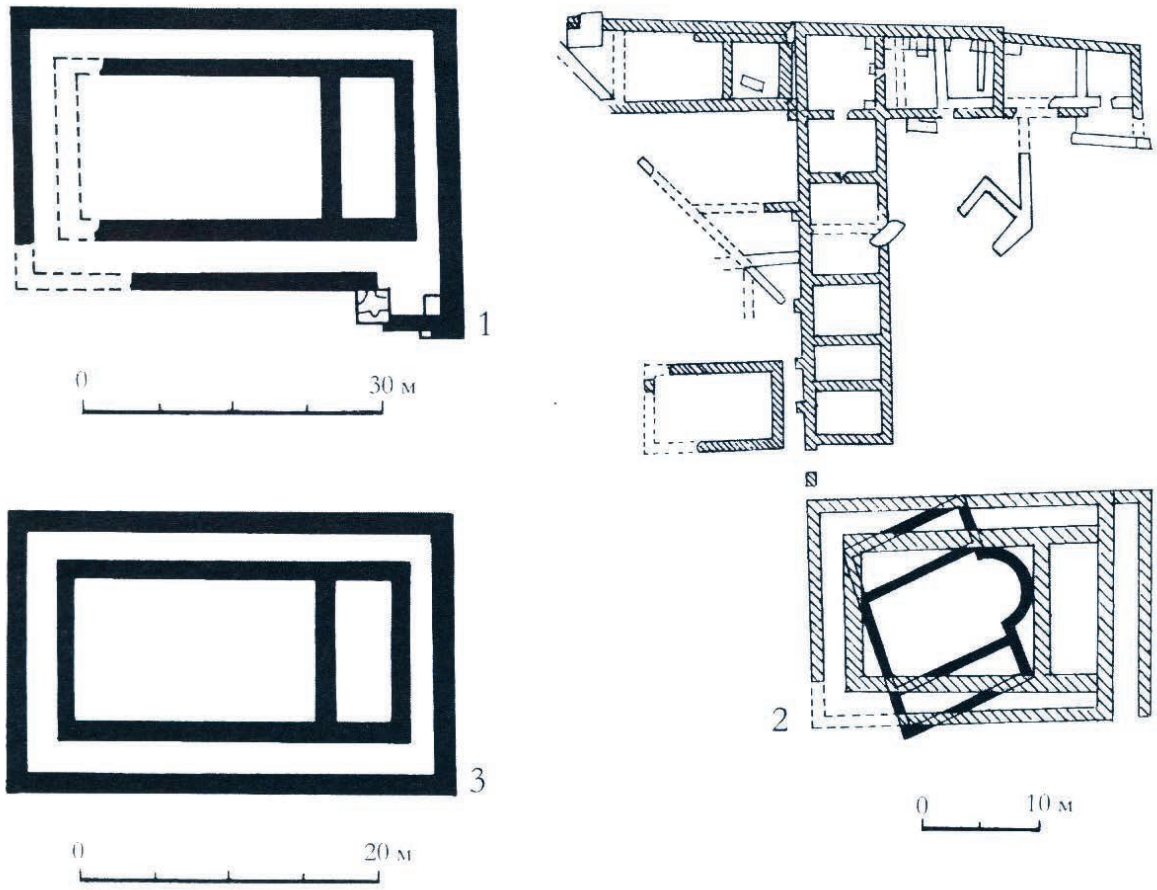

Обр. 13. Централният храм в Мадара (под Даул таш): 1. План на Н. Мавродинов, 1959 г.; План на г.; 2. План на езическия храм (над църква от V в.) и сгради от комплекс около него (по Т. Балабанов, 1992 г.); 3. План на езическия храм, по Кр. Миятев, 1965 г.

Fig 13. Central temple in Madara (beneath Daul tash). 1. Plan by N. Mavrodinov, 1959; 2. Plan of pagan temple (above the church from 5th century) and constructions from complex around it (by T. Balabanov, 1992); 3. Plan of the pagan temple, by Kr. Miyatev, 1965.

лата. „Коридорите" между нея и залата не са с еднаква ширина, поради допълнителното планиране и изграждане на външния четириъгълник. Ширината на „коридора" от изток е значителна (7, 50 м) и без данни за свободни подпори, така че е изключено да се мисли, че пространството там е било засводено, както се допуска (Бояджиев 1999, обр. 10). По-обосновано е да приемем тогава, че колоните около храма са били подпори за дървена конструкция на едноскатни покрития или просто са образували четири редици на символична ограда около него.

Налице са обаче данни, че колоните са били мраморни и с гравирани върху тях първобългарски надписи. Те носят имената на завоювани градове крепости или места на паметни битки от времето на Крумовите походи против Византия. Още първите проучватели на сградата сочат, че в нейните руини са намерени фрагменти от тези колони и дори цяла колона с надписа kastron (polemos) Skoutariou (Успенский 1905а, 10-11; 1905б, 175-178; Бешевлиев 1979, 148). Това обезсилва твърденията (Бояджиев 1999, 33 и сл.; Рашев 2008, 96), че колоните с триумфални надписи нямат отношение към стилобата около съвременния им езически храм. Колоните са били демонтирани най-късно при изграждане на втората християнска базилика над него, тъй като нейните стени са стъпвали над външната му основа-стилобат. Някои от тях са били преизползвани в църквата над езическия храм, но също и в други строежи на Дворцовия комплекс. Повечето са били пренесени в Голямата базилика, където са открити при нейното разкопаване през 1899 и 1900 г. Новите проучвания показаха, че двете християнски базилики: Дворцовата

и Голямата – са строени в годините на папската църковна мисия в България (867-870) и този факт обяснява преупотребата на колони с триумфални надписи от елиминирания още през 864 г. езически храм в резиденцията.

Позицията на надписите върху колоните обаче е в разрез с тяхната тектоника, тъй като са нанесени така, че не могат да се четат при нормалното им положение като архитектурен елемент (Георгиев 1989, 348-349). Това означава, че колоните с триумфални надписи не са били предназначени за същинска колонада. Това дава допълнителни основания да смятаме, че те или не са били предназначени за строежа на първоначалния езически храм, или не са били предвидени да участват в негова солидна конструкция. При втората възможност те по-скоро са могли да оформят символично ограждение, в което основна е била ролята им на носители на издълбаните върху тях текстове. Така или иначе, дългият общо 128 м стилобат би могъл да поеме повече от 30 колони с надписи, прославящи завоеванията на Крум през 812-813 г. (от тях са оцелели цели или фрагменти от над 25 колони). Така, че колонадата около езическия храм представлявала своеобразна хроника на подвизите на владетеля.

Възможността триумфалните колони да са били използвани като представително и символично ограждение на храма още преживе на Крум изглежда малко вероятна. По-правдоподобно е това да е извършено при неговия приемник хан Омуртаг или още по-вероятно – при хан Маламир (831-836). В надписи на последния той се афишира изрично като продължител на бойните успехи на Крум и Омуртаг против Византия (Георгиев 1989, 349-350). Поради това е най-резонно да предположим, че монтажът на колоните с триумфални надписи върху стилобат около главния храм на столицата е извършен по-скоро при неговото управление. Текстът на надпис № 13 подчертава, че Маламир дължи своята власт на архонт на своя предшественик Крум (а не на своя баща – хан Омуртаг!), наричайки го „свой pápos", т. е. Бащица или Кръстник, като изтъква, че той именно (Крум) „*постигнал ревностно пълна власт (TAGA TOUTA)*" (Георгиев 2012в, 467 и сл.). От това става ясно, че върховната власт на владетелите Омуртаг и Маламир произтича от делата на техния предшественик и близък родственик: брат и чичо (Георгиев 2011, 144-160).

Според нашите знания за хронологията на строителството в Дворците, при управлението на Омуртаг Големият храм е бил все още еднопространствен архитектурен обем. При Маламир неговите функции се разширяват и от мемориален той се превръща в главен храм на столицата и средоточие на религиозния живот там. Тогава, а вероятно и при следващия владетел – Пресиян (836-852), той се утвърждава в модел за издигане на аналогични по функции храмове в други центрове на държавата.

Мемориалната функция на Големия храм след неговото преустройство и преориентация се доказва и от централното му място в ансамбъл от разнородни строежи, подредени по неговата ос в източна и западна посока на различно, включително и много голямо, разстояние (обр. 16). На около 300 м, източно се намира сграда № 32 (или по-скоро нейният дървен предшественик). На същата ос, но на няколко десетки метра, е югозападната част от Крумовия дворец с останки от дървени стълбове вътре и от западната му страна (Рашев 2008, 61, табл. XII,1), които приемаме за останки от нейното възстановяване непосредствено след събитията от 811 г. Между нея и храма, приблизително по средата, Р. Рашев откри останките от слабо вкопана юрта, на която по-долу ще обърнем специално внимание. Западно от храма, по същата линия, но на голямо разстояние, се намират отдалечените една от друга могили XXXIV и XXII (Георгиев 2012б, 75-78). Всички тези разнородни строежи са съвременни или близки по време и съставят ансамбъл, свързан приживе или посмъртно с героизиран след своята смърт владетел (Георгиев 1989, 338 и сл.). Централен за ансамбъла е Големият храм, който е придобил мемориални функции.

След своето разширение и преустройство Големият храм изглежда става седалище на религиозна институция, може би на кана боил-колобъра, длъжност на лице с религиозни функции, документирана в надписите на Омуртаг и Маламир (Бешевлиев 1981, 52). Към подобен извод насочва донякъде разкритата преди няколко години солидна едноделна сграда (15,70 х 9,50 м), разположена на около 30 м, северно от храма и непосредствено пред тухлената стена на цитаделата (Иванов 2010, 445). Към нея води каменен пасаж, който се отделя на по-високо ниво от настилката пред нейния южен вход. Сградата е построена около средата на IX в., ако съдим от особеностите на градежа на нейните подложки за основи, от

мястото й в Дворцовия комплекс и настилката, която я свързва с главния вход в цитаделата. В градоустройствено отношение тя има сходна на Тронната палата позиция, но по план напомня на сграда № 32, но и на представителния строеж до светилището с оградения със зид голям скален къс в Мадара (обр. 27 и 28). Последната е също неразчленена зала и нежилищният й характер остава най-вероятен. Изглежда е била предназначена за събирания при храма. С напълно аналогична позиция и план е обаче съвременната й, също солидна и еднопространствена, сграда, долепена до източния зид на цитаделата (Рашев 2008, 96, табл. XXXVII,7). Много е вероятно тя да е приемник на описаната по-горе дървена сграда също от изток на Малкия храм.

Ако съдим от сравнително късната фаза на изграждане на сградата от север на Големия храм е възможно тя също да е имала дървен предшественик. Не е изключено това да е дългата дървена постройка, открита от Р. Рашев и проучвана напоследък от Ст. Иванов, североизточно от храма (Рашев 2008, табл. XII,4 и XVII,2). Нейните траншеи за основи затварят „зала" с дълж. над 25 м и ширина около 8 м, ориентирана изток-запад (с отклонение). Отвътре на южната й „стена" е проследен ред от стъпки, което загатва за нейния публичен характер. Отнасянето й към най-ранните дървени строежи е засега без солидни основания (Рашев 1993, 253-254), но ако се потвърди, би могло да се запитаме дали не е ранен дървен храм?

Големият храм е водещият представител на многобройна група култови строежи. Обединява ги преди всичко формата им на издължен правоъгълник. Те имат подчертано по-големи размери и солиден градеж, който издава навсякъде владетелска инициатива при тяхното издигане. Основна е вътрешната им част, заета от голяма зала с роля на cella (naos), но без следи от самостоятелен олтар. Отначало той трябва да се е намирал в ниша (аркосолий?) в нейната най-дебела (източна) стена.

След изграждането на основите на външния четириъгълник влизането в храма е ставало от изток. По тази причина пред залата там е било оставено дълбоко преддверие (pronaos). Преориентацията подсказва, че олтарът може да е бил преместен в противоположния западен край, но не трябва да се изключват и други решения.

С обособено олтарно пространство е разполагал изглежда само централният храм в Мадара (обр. 13 и 27, 2). То се намира в източния край на залата и би могло да се сравни с adyton или opistodom в интериора на античните храмове. При условие обаче, че храмът е бил обърнат на изток, по посока на скалите, както допускат някои изследователи и както предполагаме, че е бил ориентиран и Големият храм в Плиска. Наблюденията върху градежа и плана на храма в Мадара са противоречиви, но ако приемем, че отначало той също е бил еднопространствен, следва да заключим, че се е отличавал от Плисковския само по преграждане на пространство в неговата източна част. Освен това, външният четириъгълник в Мадарския храм е трасиран близо до вътрешния и обиколният „коридор" там е много тесен и това би улеснило неговото засводяване. Наличието на сравнително голям зидан басейн над пода до източния край на южния коридор, както и в храма в Плиска, свидетелства за тяхната еднаква ориентация от изток на запад, а не обратно. Това ни кара да допускаме, че външната част от Мадарския храм е вторично проектирана и изпълнена, може би също във връзка с негова преориентация. Басейните в големите храмове в Мадара и Плиска, както и тези в Малкия храм там, са без връзка с водопровод, така че е възможно водата и в тях да е била доставяна от техните покриви. С мястото си в обиколния коридор те напомнят за портиците при античните храмове, които са обзаведени с водни съоръжения, пейки за сядане и др. (Ginouvès 1998, 35, 80). С относителна сигурност може да се приеме, че наземните басейни при големите езически храмове у нас са служели за ритуални измивания на богомолци или жертвени дарове и поради това се намират близо до техните входове. Басейнът при храма в Мадара дори е изнесен встрани от коридора и това подсилва впечатлението за неговата спомагателна роля, а и допълнителна поява. В това отношение те напомнят за квадратния резервоар за вода при входа на заупокойния храм на Кюл Тегин на р. Орхон в Централна Азия (Кубарев 1984, 62).

Утвърденото мнение, че българските езически храмове са съставени изначално от два вписани четириъгълника вече трудно може да се отстоява. Дървеният храм в лагера Кабаюк е еднопространствен с размери 18,50 х 10,00 м. Ямите за неговите носещи стълбове се проследяват плътно само край вътрешния правоъгълник (17,40 х 9,60 м) на сградата с каменни основи, докато външният четириъгълник (25,60 х

17,60 м) е засега без следи от дървен предшественик. Това показва, че в „дървената" си фаза храмът в Кабаюк е бил зала, която съответства на тази от началото на двата монументални храма в Плиска. При замяната на дървения градеж със солиден, храмът в Кабаюк вече е имал за модел двупространствената структура на култовите сгради в Плиска. Известни данни за развитие от еднопространственост към двупространственост предлага и големият храм в Мадара, макар че знанията ни за неговата архитектура и дата са недостатъчно сигурни (Рашев 2008, табл. LIII, 1-4). Хронологическият приоритет на Плисковските храмове спрямо тези от Кабаюк, Дръстър и Преслав обаче може да се приеме за безспорен.

Външната част на храмовете, изградени по подобие на Големия храм в Плиска, е имала облик на портик. Това показват по-тесните и равни по ширина коридори около залата и най-вече избягването на дълбоко „преддверие" на предната им страна. Предположението, че външните основи са носели плътни стени, които затварят странични пространства, е слабо обосновано (Бояджиев 1999, 36 и сл.). По-вероятно е, както при Малкия храм в Плиска, така и в Мадара, Дръстър и Преслав, покривът на обиколния коридор да е бил носен от зидани стълбове. За това донякъде говорят намерените над настилката на храма в Кабаюк два пиластрови капитела, преизползвани тук като сполия. Забележително е, че кръстовете върху единия от тях е със съкратено (допълнително?) горно рамо.

По принцип храмовете с ориентация изток-запад могат да се приемат за близки до гръко-римските сакрални строежи (Георгиев 2012а, 18-19). Няма достатъчно конкретни данни за реконструиране на тяхното устройство и начин на използване. Още по-малко знаем за обредите и ритуалите, както и за характера на култа, упражняван в тях (Рашев 2008, 307).

Повечето от изследователите са склонни да приемат, че в тях е бил упражняван култ към Бога-Небе, наричан у българите, както и у тюрко-монголските народи – Тангра. Р. Рашев с основание е предпазлив и дава по-различен прочит на скромните и проблематични за категорична интерпретация свидетелства за характера на този култ (Рашев 2008, 292 и сл.). По-обосновано е да се приеме, че в залния тип храмове в Плиска, Мадара, Кабаюк, Калугерица, Преслав, а може би и Дръстър, е бил упражняван публично култ към героизиран български владетел, вероятно в неговото качество на земен представител на върховното божество ("син на Небето") (Георгиев 1989, 349-350, бел. 58 и 59). Според древнотюркските представи основателите на династии се считали след своята смърт за представители на живите пред Бога-Небе и техни застъпници пред него като Върховно божество. В гръкоезичните надписи на българските владетели от първата половина на IX в. то се споменава под гръкоезичния понятие Theós, а тяхната власт е дадена „от Бога" (ek Theou). В този смисъл те са носители на божествена власт (Степанов 1999, 156). Някои изследователи приемат, че гръкоезичната формула е модификация на засвидетелстваната в Орхонските рунически надписи титла на хаганите от Втория тюркски хаганат, според които те се величаят като „Небоподобен (=Тенгритäг) и Небороден (=Тенгриде) тюркски мъдър (Билге) каган" (Бешевлиев 1981, 42-44, срв. Малов 1951, 33 и сл.). В християнска Византия императорът е „божествен образ" само по смисъла на носения от него титул, а иначе е „образ от кал" (Дагрон 2006, 63 и сл.). Счита се, че в българското общество през първата половина на IX в. съществува култ към владетеля, но няма основания да се приеме, че неговата власт е била теократична (Рашев 2008, 303-304).

Езическите храмове от „зален тип" в центровете на Първото българско царство предлагат архитектурни особености, които са близки до тези на гръко-римските храмове от античността. Възможно е архитектурата им да е копирана от тази на „елинските" храмове и това поражда въпроса дали Патриарх Фотий, като съвременник на българското езичество, го оценява от тази гледна точка или поради почитание към статуарни изображения (вж. по-долу) като"*елинско суеверие*" (ГИБИ 1961, 99).

Близост на големите български храмове с антични образци обаче може да се търси още по отношение на тяхно сходно предназначение. В римската епоха с подобна функция е т. нар. caesareum (гр. kaisarion). Той представлява свещено пространство във вид на двор или градски форум, ограден с портици и храм на митичните предци и на родоначалника на Юлиите или Флавиите. Там се чества култът към обожествен император (Ginouvès 1998, 184, 187; Mayer 2002, 80, n. 344). С него именно са свързани големите портици около двор, наречен ekzareon, тъй като е място за посвещаване и възвеличаване (Ginouvès 1998, 80). Големият храм сред дворцовия площад в българската столица от IX в. с него-

вите акламационни и триумфални съоръжения напомня много за римския кесарион с екзареон. Аналогия с храмовете на императорския култ позволяват и останалите сродни на него култови сгради от останалите центрове на Първото българско царство. Култът към обожествения император се е почитал, както е известно, не само в столицата, но и в провинциални центрове, но без да бъде институционализиран в цялата Империя (Mayer 2002, 395).

Отдалечеността на ранното българско средновековие от римската императорска епоха поставя сериозни въпросителни пред този паралел. Късен пример за използване на понятието „кесарион" за императорски строеж е надпис от 590 г. намерен на Източното Приазовие в Таман (Могаричев, Сазанов 2015, 152-153, бел. 7). Но там става въпрос изглежда за цивилна сграда (дворец, преторий?), построена по волята на император Маврикий, откъдето е бил осъществяван контрол над отдалечената византийска територия. „Кесарион" описва и Йоан Малала на Форума в Антиохия. Там той е екседра със статуя и колона с надпис на император Валентиниан и е част от представителен комплекс от публични постройки, свързани с модифицирания в християнско време култ към императора (Mayer 2002, 97 sqq., Abb. 38). „Кесариони" се наричат и домове в Константинопол, принадлежащи на кесари, включително и този на Варда, вуйчото на Михаил III от средата на IX в. (Janin 1964, 363). Следователно във византийско време понятието се отнася до частни сгради, принадлежащи на лица с висша, близка до императорската, власт и статус, но не пази и спомен за сакрализация.

Идеята за храмове в памет на героизиран и обожествен български владетел има „домашна", а не римо-византийска основа. Не бива да забравяме обаче, че строежът на храмове от типа на римския „кесарион" у нас съвпада с времето на изсичане на първия надпис върху Мадарската скала (при Крум или Омуртаг!), който напомня за делата на Тервел, признатият от Юстиниян II за „кесар" на Империята български владетел (Рашев 1998, 198 и сл.; Георгиев 2013б, 27 и сл.). И от там за нещо още по-важно, че в основата на началните домогвания на българските християнски владетели към титлата „цар" лежи римо-византийска и Тервелова титла „цесар"(=кесар). В този смисъл можем да приемем, че дори и по времето на цар Симеон (893-927) споменът за „подвизите" на „най-обичаните родоначалници и предци" е бил съхранен (Nikolaus Patriarcha, ГИБИ 1961, 276; Николов, А. 2004, 452).

Функцията на Големия храм в Плиска като сграда, в която да се почита героизиран владетел и култ към Предците, според традициите на българското езичество, се доказва от неговите връзки с други по характер паметници, които са съществували и функционирали заедно с него. Благодарение на тях именно получаваме повече и по-конкретни данни за предназначението на този тип храмове и в други селища на държавата.

4. Данните за владетелски скулптурни изображения (кумири) (обр. 14 и 15)

За официални церемонии с култово-религиозен характер в Плиска свидетелства оформена върху каменен блок рисунка-графит, придружена от лаконични обяснителни надписи (Георгиев 1991, 198 и сл.; 2012b, 76-77). Рисунката представя сцена с участие на млад владетел на кон, който носи в дясната си ръка прекомерно дълго копие с подвит връх, а в лявата -несъразмерно голям (спрямо неговия ръст) кръгъл щит. Ходът на коня е тържествен и наподобява този върху Мадарската скала. При рисунката той е обърнат, както при почти всички графити, наляво, по посока на две схематично очертани и подчертано статично представени в анфас човешки фигури. Те са показани над колене, но са много повредени (тази вляво само с част от торсото). До главата на по-малката фигура има грькоезично обяснение: „*Това е кан-кумир*", т. е. статуя на хан. Главата на ездача е малка, а лаконичният надпис до нея пояснява: „*много силният (мощният) (kan)-(e)negün*", сиреч „*кан-младши родственик (племенник*)" (Georgiev 2001, 3 sqq.).

В текстовете е използвана тюрко-българската титла за владетел, а също и тюркоезично понятие за роднинска връзка и за култово-религиозния артефакт „*кумир*". Те удостоверяват, че рисунката представя церемония, в който може да се открият автентични реалии от религиозната и политическа действителност. Няма съмнение, че съчетанието „*кан-кумир*" се отнася за статуи на двама владетели, които са предшественици на младия хан и негови близки родственици. Съчетанието „*кан-младши родственик (племенник)*", както и характерната формула за неговите качества показват, че в ездача можем да разпознаем действащ млад владетел, който е прокла-

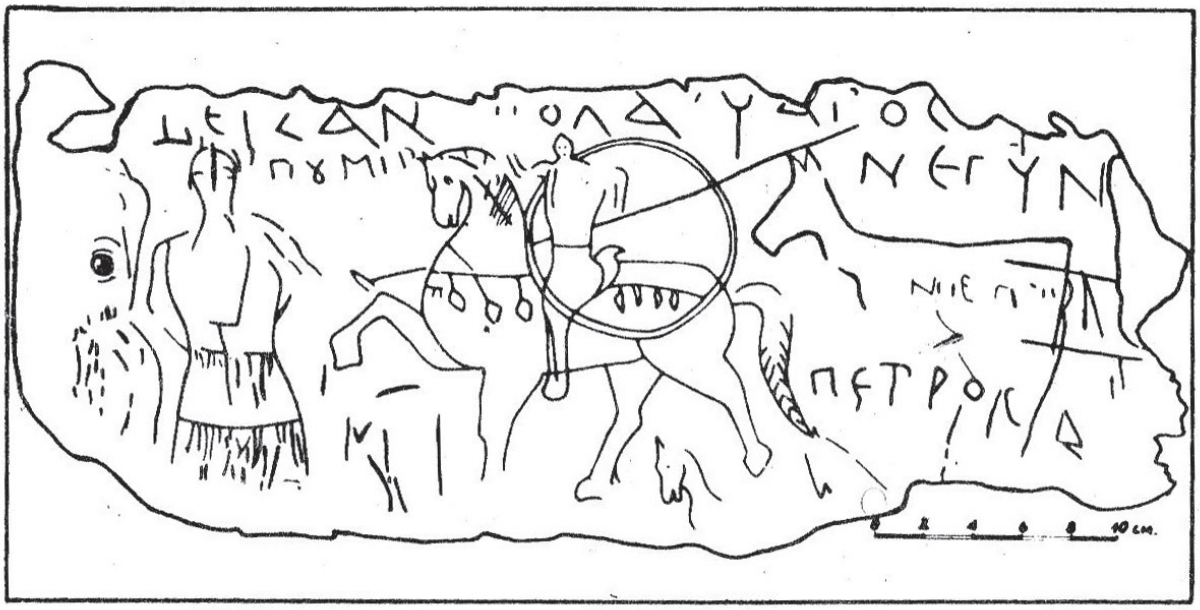

Обр. 14. Рисунка-графит върху лицевата страна на каменен блок, факсимиле П. Георгиев.
Fig. 14. Drawing graffito on the face of a stone block, facsimile by P. Georgiev.

мирал своето управление в името на свои предшественици. Такъв именно рисува хан Маламир издаденият от негово име Шуменски надпис (№ 13) (Бешевлиев 1979, № 13, 127 и сл.; Георгиев 2012в, 467 и сл.). Там той се афишира, като приемник на делата на Крум и Омуртаг, като специално подчертава авторитета на своя pappos Крум. От друг надпис на хан Маламир знаем, че той е управлявал заедно с кавхан Исбул, който вероятно е бил негов опекун (Бешевлиев 1979, № 58, 209 и сл.). Така че гравираната върху каменен блок от Плиска композиция представя сцена, в която младият владетел, снаряжен с прекомерно големи щит и копие, вероятно на свой предшественик, се отправя на кон по посока на две (по-малка и по-голяма) статуарни изображения. Едното от тях е обяснено като „*хански идол*", но не може да се има съмнение, че става въпрос за по-голямото, което лесно може да отъждествим със скулптура, посветена на родоначалника на династията – Крум, тъй като младият хан е определен като „*младши родственик (=племенник*)". Така информацията се съгласува с тази от т. нар. Маламирова хроника (надпис № 13).

Липсата на долната част от краката, положението на ръцете и други черти в тях позволяват стоящите фигури да се определят като изображения от типа на т. нар. „каменни баби", характерни за изкуството на номадските народи още от бронзовата епоха (Федоров-Давыдов 1976, 85-86). Особено важното тук е, че те са обяснени като владетелски изображения, които на основата на приведените по-горе лапидарни паметници от времето на Маламир могат да се идентифицират с традиционни за тюрко-монголското изкуство статуи на покойните вече български владетели – Крум и неговия брат и приемник – хан Омуртаг. В сцената те фигурират със свои статуарни изображения. След смъртта им те са били обект на преклонение, съгласно традиционните религиозни представи у тюрко-монголските народи. Теофилакт Охридски, ползвайки по-стари домашни източници, определя тези представи на българите като „*праотеческа религия*" (patroparadótou thriskeías, букв. „*отческо религиозно шествие (церемония)*", както и като култ към „*отчески богове*" (patrõn theõn) (ГИБИ 1994, 66)[3].

Смисловото съответствие между рисунка и домашни епиграфски и наративни текстове не

[3] Тези изрази в източника оставят впечатление за традиционния, подчертано домашен, характер на религиозния култ, на който хан Маламир остава ревностно привързан. Същото се долавя и в записаните думи на неговия баща – хан Омуртаг, който заявява „...не унижавай, казвал, нашите богове (hemetérous theoús), че тяхната сила е голяма ... "(ГИБИ 1994, 64). Специален интерес тук предизвиква прилагателното hemetérous, тъй като то обикновено се употребява за нещо много близко и родно. Редно е тогава да се запитаме дали в тези думи на Омуртаг не отразяват начеващия при неговото управление култ към покойния Крум?

оставя съмнение, че става въпрос за „езическа" по своята същност церемония, посветена на героизирани, според (пра)българската традиция, владетели: Крум и Омуртаг.

Поставено в светлината на изследванията върху семантиката на каменните статуи от евразийските степи, изготвянето на „кумири" за български владетели от началните десетилетия на IX в. изглежда продължение на практиката на създаване на „каменно изваяние" на конкретен воин, обожествен герой-владетел, което се поставя най-често пред неговия заупокоен храм, където името и паметта му трябва да живеят вечно (Федоров-Давыдов 1976, 95). Изображенията от разглежданата рисунка-документ са от т. нар. стоящ тип, характерен за по-ранния етап от развитието на този тип скулптури, посветени обикновено на мъже-воини и владетели (Федоров-Давидов 1976, 96; Плетнева 1974, 75). Първоначално те били считани за двойник на починалия, в който неговата душа живее временно, а самата тя се почита изключително от близките родственици. Според Г. Федоров-Давидов, тази представа търпи еволюция и получава осмисляне като образ на божество, а самите изображения са художествено третирани и изразителни. Те се свързват все по-често с героизирания образ на предшественика, който се налага като обект на постоянно и широко преклонение към родоначалника. В крайна сметка общоплеменният авторитет се обожествява, а неговата статуя (кумир) придобива обществено значение и има емоционално-идеологическо въздействие (Федоров-Давыдов 1976, 91-96). Според изричното свидетелство на Низами (XII в.) за куманите, те се прекланяли пред каменната статуя на свой знатен предшественик „*като на творец*". Но тази практика е характерна не само за късните номади. Тя е резултат на продължителна тенденция, чиито корени изследователите на скулптурното творчество у степните народи намират още в Централна Азия, Уйгурския хаганат и Седморечието.

Така че не е изненадващо (пра)българите на Долен Дунав в началото на IX в. да са изразители на подобни тенденции в развитие на религиозни представи, при които родовият култ към предците е историзиран и се проявява в традиционни форми на преклонение към конкретна личност, възведена на пиедистала на обожествяване. Според Федоров-Давидов тази еволюция на тюркските статуарни изображения съответства на фиксираните от Е. Тейлър етапи, при които кумирите от „предмети, деятелни сами за себе си" се превръщат в „изображение" на божество (Федоров-Давыдов 1976, 102). Като форма на религия, култът към предците, според С. Токарев, е характерен за патриархално-родовия строй, но продължава да се зачита и в условията на напредваща социална диференциация. У куманите например тя „била насаждана от управляващата върхушка", приемайки нови и нехарактерни за патриархалното общество изяви (Плетнева 1974, 73).

Една от тях е светилището или храмът. Преклонението там излиза извън рамките на рода. Нашите храмове са типичен пример за проява на нови форми на традиционния тюркски култ към предците под влияние не само и не толкова на социалните отношения, колкото на новата културно-историческа действителност в рамките на бившата римо-византийска провинция Втора Мизия, в която непрекият отглас на нехристиянския култ към императора е дал нови възможности за проява на тюрко-българския култ към предците.

В религията на куманите, според С. Плетнева, той заема водеща роля. Пред статуите на техните покойни предци-вождове се извършвало преклонение като към божества. То се дължи на вярата в особената сила на вожда и неговата свещена власт (Плетнева 1974, 76). Подобна вяра българите са изпитвали към свои владетели от VIII и началото на IX в. (Бешевлиев 1981, 67-69). Закономерно е те да са считали своя могъщ владетел – Крум за носител на свръхестествена сила (т. нар. „оренда" или dunamis (инспирирана от боговете власт). В представите на древните тюрки, могъщите владетели-герои дължат своята сила (qut) и благодат на Бога-Небе.

За съжаление данните на рисунката-графит от Плиска остават без пряко потвърждение, включително и за антропоморфни скулптурни изображения от IX в., ако не броим за автентичен паметник триизмерна глава на мъж с мустаци, изсечена грубо от варовиков блок, намерена случайно сред строителни материали в цитаделата на Плиска (Григоров 2006, 235 и сл.). Все пак, не бива да забравяме, че мнозина изследователи свързват релефа върху Мадарската скала с изображение на владетел от езическо време, въпреки че по техника и стил той е произведение на монументалното изкуство с ирански и византийски корени (Минаева 1990; Степанов 2007, 44-53).

Изложената интерпретация на рисунката от Плиска не се приема, „поради смесване на изображения от два разновременни изобразителни пласта" (Рашев 2008, 304). Имат се предвид врязани по-плитко и частично представени изображения на коне и неясни изображения зад гърба на хана-ездач, където се чете „ПЕТРОС" (Рашев 2008, 227-228). Допълнителното нанасяне на графити върху блок, който е стоял в градеж на сграда от IX в. е повече от очаквано. Нееднаквата дълбочина на линиите, очертаващи конната и статичните фигури пред нея, е естествена за този вид изкуство, където дори и в една и съща фигура се наблюдава различна дълбочина на линиите. В случая това е оправдано от гледна точка на „сюжета", тъй като художникът е имал за свой главен герой царстващия млад владетел. Рашев възразява и против идентификацията на конника с хан Маламир, тъй като надписите не сочат собствено име. Но той забравя своето важно наблюдение, че за домашната писмена традиция е обичайна замяната на собствените имена с описателни съчетания (Рашев 1995, 13). Сходен е случаят и с пояснителния надпис от разглежданата рисунка. Там авторът-съвременник се е задоволил да посочи, че става дума за „*родственика (племенника)*" на чествания негов предшественик. Така че не можем да приемем тезата, че конникът от рисунката представя обобщен образ на владетел, за какъвто се приема впрочем и Мадарският релеф. Що се отнася до думата ПЕТРОС, тя най-вероятно не е собствено, а нарицателно име „каменен блок" или, „скала". Чрез него авторът на рисунката може би е искал да посочи, че неговата творба е близка, или напротив – различна (?) от скалния релеф върху Мадарската скала, който той несъмнено е познавал добре (вж. още Suida 1854, 651, s. v. petródis).

Анализът на текстове, свързани с тюркската практика на поменални чествания на владетели показва, че те се ръководят от царстващ по време на изграждането им владетел, който задължително посвещава своите победи и геройски подвизи на свой предшественик (Кляшторний 1974, 252). Шуменският надпис на хан Маламир, както и представената по-горе рисунка, показват, че древнотюркската практика е била спазвана и във владетелския двор в Плиска (Бешевлиев 1979, 83-84; 1981, 42-44; Степанов 2008, 49-62; 2003, 81-93).

Не разполагаме с изрични указания за мястото на провеждане на церемонията в памет на двамата предшественици на младия Маламир, но е твърде вероятно тя да се е състояла в резиденцията и дори при Големия храм там, тъй като централно-азиатската практика е за поставяне статуя на владетеля пред неговия заупокоен храм (Федоров-Давидов 1976, 86-87, 91). Можем тогава да предположим, че кумирите на Крум и Омуртаг са се намирали на място, където се е почитал известният сред тюркските народи, вкл. и българите, култ към предците, извършван лично от живия владетел (Кляшторний 1984, 21-22). Церемонии като тази от разгледаната рисунка, според големия познавач на религията на тюрките Ж. П. Ру, са всъщност колективни моления за военни победи и благоденствие пред върховния бог Тенгри (Георгиев 1989, 350, бел. 59). В такъв случай изглежда още по-приемливо този култ да е бил упражняван в главния столичен храм. Още повече, че той е изпълнявал функции на поменален за починалия Крум.

Все пак, въпросът за точното място на Крумовия кумир, както и този на Омуртаг, трябва да бъде оставен открит, поради липса на конкретни данни, които да потвърдят или отхвърлят практиката за тяхното разполагане във вътрешността на поменалните храмове (Кляшторний 1974, 248-249).

За генетична близост на поменалния комплекс в Плиска с древнотюркските възпоменателни комплекси свидетелства донякъде откритата при Източната порта триизмерна фигура на лъв (Моллов 1942, 69-70). Върху гърба на лъвската скулптура е оформена плоска поставка, изглежда за колона. С това тя напомня за скулптурите на костенурка с поставка за колона с възпоменателни надписи от древнотюркските възпоменателни комплекси (VI-VIII в.) в Централна и Средна Азия. Оформянето на двор с колонада около Големия храм в Плиска напомня за ограждането на храма на Кюл-тегин (там с ров и стена), както и украсата на стените с извършени приживе негови победи.

5. Хан Маламир – реформатор на българското езичество? (обр. 15)

Към подобен извод отвежда преди всичко смисловата връзка между данните от уникалната рисунка и свидетелствата на други епиграфски и археологически източници за културно-историческата ситуация в Плиска. Взети сумарно, те характеризират Омуртаговият наследник като владетел, който насочва целеви усилия към утвърждаване на (пра)българските традиции в религиозния живот в столицата, а може би и в държавата. Текстът на неговия надпис № 58 например (Бешевлиев 1979, 209 и сл.) разказва за друга публична цере-

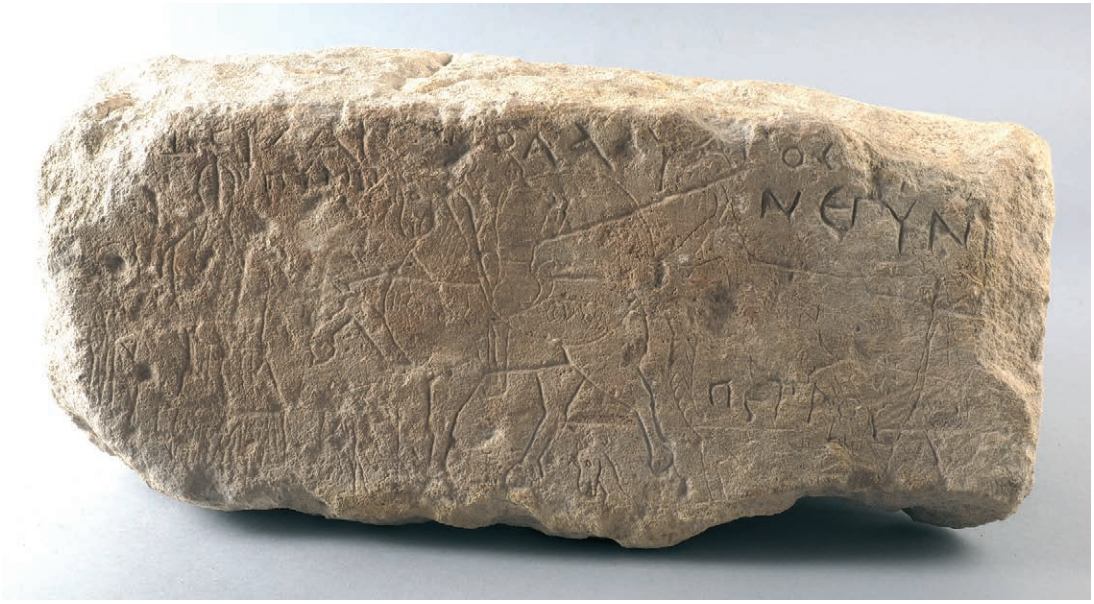

Обр. 15. Рисунка – церемониална композиция с млад владетел-конник (хан Маламир) в ход към статуи-„кумири" на своите предшественици (вляво) и обяснителни надписи при основните изображения. Снимка Кр. Георгиев.

15. Drawing – ceremonial composition with a young ruler-horse-man (Khan Malamir) go to the statues „idols" of their predecessors (to the left) and explanatory inscriptions on the main images. Photo by Kr. Georgiev.

мония, при която той бил обдарен от своя кавхан с anabrouton (букв. „*водоскок, фонтан*"), а той самият дарил своите „*боили и багаини*" с „*дарове*", които биха могли да са като намерения южно от Плиска златен пръстен с дарствен надпис от името на български „*архонт*" (Георгиев 2009b, 333 и сл.). Успоредно с това текстът сочи, че ханът „*дал на българите много пъти ядене и пиене*". Всичко това свидетелства за многолюдни тържествени събирания, провеждани най-вероятно в центъра на Plskas tôn kánpon. Споменатият в гръкоезичен текст от 30-те години на IX в. площад „*сред България*" е определен като „*медно гумно на техния (на българите) аул (=дворец)*" (ГИБИ 1961, 40), т. е. сакралното средоточие на Двореца в Плиска. Под halken háloona в случая се има предвид голям, обикновено настлан двор или площад, който в градска среда представлява „еспланада", където се събират религиозни или политически процесии и където има площ за двор на самия храм, в чиято непосредствена близост е изложена „експозиция от стели или статуи" (Ginouvès 1998, 171, 186, n. 108). Тези особености на античния прототип на „*медното гумно в българския аул*" имат своите адекватни съответствия на Дворцовия площад в Плиска.Там именно през първата половина на IX в., наред с устои за победни трофеи, като донесените от Крум от околностите на Константинопол статуи или колони с текстовете на мирните договори с Византия от времето на хан Омуртаг, е бил издигнат нов anabatron, увенчан на горното си ниво с императорски шатър от разноцветна коприна (срв. с обр. 6 и 7). Твърде е вероятно за него именно да става дума в надписа на хан Маламир (№ 58). Наистина там се говори за anabrouton, т. е. водоскок, но описаното в текста многолюдно тържество с участие на всички слоеве на столичното общество и дарението на въпросния строеж от кавхана на хана подсказват неговия церемониален, а не утилитарен характер. Още повече, че надписът е познат по препис от 1831 г. (Георгиев 1997, 302-304).

Особеностите в устройството на Малката дървена трибуна пред Тронната палата позволяват да се открои, както място за владетеля, така и stama, т. е. стъпаловидно оформена площадка, предназначена за различните рангове от неговите приближени, посочени в надписа като боили и багаини[4]. Представителното съоръжение е зае-

[4] Военната церемония по обявяването на императори на Campus tribunalis край Константинопол е било на място, където е имало специално стационарно съоръжение – трибуна с места, както за издиганите, така и за представители на тези, които издигат свой представител за император. Според Горги Монах Лъв V бил обявен за император там от „войската" и „архонтите" и това напомня много на представената в надпис № 58 церемония в чест на хан Маламир. Вж. по-горе бел. 1.

мало закономерно място сред „медното гумно", т. е. площада между Тронната зала и Големия храм, редом с „арката" от предполагаеми трофеи от времето на Крум и Омуртаг, а за многобройния „народ" била отредена обширната незастроена територия в южната третина на Вътрешния град.

С издигането на триумфални и утвърждаващи властта на династията строежи хан Маламир е продължител на политиката на своя баща. Нещо повече. Теофилакт Охридски го представя изрично като ревнител за „*праотеческата религия*" и „*отческите богове*", заради измяната към които наказал със смърт и своя по-голям брат Енравота (ГИБИ 1994, 66; Георгиев 1993,111 и сл.). В светлината на данните за култово почитание на Предците и на героизирани владетели в храмове, издигани систематично във владетелските резиденции определения у Теофилакт Охридски изглежда надхвърлят тривиалното си значение в смисъл на упражняване на „домашен" тип религиозни церемонии. Възможно е информаторът на Охридския архиепископ да е имал предвид, че в основата на българското езичество от първата половина на IX в. лежи не само „скитският" култ към Небесните светила, но и друг, свързан с Предците и самите ханове.

В този смисъл религиозната политика на Маламир е била насочена изглежда не само към затвърждаване на традиционните вярвания сред (пра)българите, но и към тяхното преобразяване в култ и религиозна практика на ново равнище, което да позволи противопоставянето им на християнството като политическа идеология на Империята. Ние не знаем дали краткотрайното Маламирово управление не е продължение на дело, започнато от неговите предшественици Крум и особено от неговия баща – хан Омуртаг. Не знаем също и дали и доколко тя е имала продължение при неговия приемник – Пресиян. Археологическите данни за хронологията на езическите храмове в българските държавни центрове обаче показват ясно, че са издигнати тъкмо през първата половина на IX в. и съгласно домашните свидетелства, с които разполагаме именно хан Маламир изпъква като ревностният поддържник на (пра)българското езичество.

Упражняваният в храмовете култ е бил насочен не към множеството от богове у българите (Филипу 1993, 7-9)[5], а към обожествен владетел и родоначалник на династия, както е било в предхристиянската Римска империя, а също и в тюркските Каганати. Формулата на властта на българския езически владетел, като дадена „от Бога" несъмнено е под влияние на византийската политическа идеология (Рашев 1996, 42-43). В български условия тя обаче е била пречупена през призмата на общотюркския култ към Предците, който е включвал и почитание към обожествения родоначалник на династията (в Маламировия надпис – *pappos;* в цитираните от патриарх Николай Мистик думи на цар Симеон (893-927) – *propatóron kaì patéron peponikóton himeis,* вж. ГИБИ 1961, 276).

Ако съдим от данните за хронологията на двата езически храма в Плиска, най-вероятно именно по времето на хановете Омуртаг или Маламир те са получили за пръв път своята разширена форма от две вписани една в друга части, отначало в столицата, а веднага след това или по-същото време и в Мадара. При Маламир, но може би и при Пресиян тази архитектурна схема започва да се възпроизвежда и в други значими държавни центрове, като Дръстър, земленият лагер Кабаюк, Преслав, Калугерица (Балабанов 1992, 68 и сл.), а навярно и другаде. Малко вероятно е те да са реализирани по-рано или по-късно в дохристиянския период от управлението на Борис и поради това датировката им следва да бъде ограничена в краен случай между 20-те и 50-те години на IX в. Към това време изглежда трябва да отнесем и отказа от задължително ориентиране на храмовите олтари към слънчевия изгрев и зенит.

6. Култът към Предците и към Крум като родоначалник на династията

Култът към Предците у хуни и тюрки е бил честван ежегодно под ръководството на владетеля (Кляшторний 1984, 22). В българската държава на Долен Дунав той е бил съобразен с историческата ситуация през първата половина на IX в. и е бил трансформиран в религиозно преклонение към починалия през 814 г. владетел Крум. За управляващата по това време (пра)българска аристокрация той е родоначалник на династията и истински създател на Плиска като общобъл-

[5] Цитираният текст у Теофилакт Охридски говори не за еднобожие или за хенотеизъм у българите, а за почитание на „различни" богове (pantoíous humeis theoús), което означава още по-точно „всевъзможни богове", които авторът на текста приравнява неслучайно с „демони" от Свещеното писание (ГИБИ 1994, 64).

гарски държавен център. От него насетне водят началото си българските владетели от IX и X в. Анна Комнина споменава изрично първия от тях под името Mókros, наричайки го „*българският василевс (ho tôn Boulgáron vasileùs)*" или „*първият български василевс"(Boulgáron vasileùs tà prôta)* (ГИБИ 1971, 63 и 121). В Българската апокрифна летопис от XI или XII в. неговата личност изглежда също не е забравена, но заради езическата същност на делата му е „скрита" под загадъчно двойно име – цар *Селевкия Симеклит* (Георгиев 2014б, 520-522). Първото от тези имена се приема основателно за избрано, според това на елинистическия владетел Селевк I Никатор, който е също основател на династия и победоносец. Второто – *Симеклит* обаче изглежда да е прозвище, което може да се реконструира като *klitós tou Símou, т. е. „*избраният (повиканият) от Сим*" (вж. основанията за това по-долу). Става дума за първородния син на Ной, известен като родоначалник на азиатските народи, но и на българите, ако съдим от свидетелството на Анонимния римски хронограф от 354 г., че техен пряк родоначалник е Симовият син – Зиези (ЛИБИ 1958, 82). Това е фактически първият исторически документ за произхода на българите като самостоятелен народ и очевидно визира тяхната принадлежност към семейството на народите от При- и Закавказието. Благодарение на хронографа от 354 г. (по-точно на включения в него ръкопис II от V в. на Liber generationis) тази българска генеалогия е стигнала до нас. Тя е станала известна видимо още по време на настаняването на първия български анклав с хуните на Атила в Карпатския басейн или Панония, а не след Аспаруховото заселване на Долен Дунав (тогава за библейски родоначалник на българите се обявява другият Ноев син – Яфет). Днес е трудно да се проследи пътя, по който версията за Сим като библейски протогонист на българите нсе пак е стигнала до пределите на Дунавска България. Това, най-вероятно, е могло да стане с посредничеството на т. нар. „панонски" или Аварски българи, чиято роля в нейното управление и култура нараства чувствително в последните десетилетия на VIII и началото на IX в. с други думи – по времето, когато Плиска и Мадара се налагат за водещи в политическия и религиозен живот на (пра)българите на Балканите (Георгиев 2016, 153-173).

Следа от името на Сим като Прадед на дунавските българи от началото на IX в. намираме в свидетелството на Анна Комнина за посещението на нейния баща – император Алекси I Комнин и неговата свита през 1087 г. на разположената недалече от Plískoba – akrolofían tinà tou Sumeðnos, т. е. „*височина (хълм), наречена на някой си Симеон*" (ГИБИ 1971, 61). Днес вече може да се приеме за доказано, че под това необикновено название византийската принцеса има предвид неразривно свързаното със старата българска столица нейн акропол и езическо култово средище Мадара. И по-точно: нейната издължена и увенчана с крепост като със „шлем" височина, култовите и дворцови строежи в нейното подножие и най-вече с впечатляващия скален релеф на триумфиращ владетел-конник със заобикалящи го гръцки надписи (Георгиев 2014б, 513-529). За тази природна и историческа забележителност на българската държава от нейния най-славен период багренородната авторка удостоверява изрично, че е била известна сред местното, видимо българско, но и печенежко, население, още като Boulevtérion tôn Skithôn, сиреч „*съвещалище на Скитите*", очевидно поради ролята на Мадара като акропол на равнинна Плиска. Въпросът, който ни интересува тук е информацията за връзката на Мадарската „акролофия" с личността и името на „*някой си Симеон*". Означаването й с лично име дава основание да се допусне, че гръкоезичният запис съдържа в себе си информация за старинно (много преди края на XI в.) обвързване (исторично или легендарно) на образа от скалния релеф върху Мадарските скали с български исторически или митологичен герой. Малко вероятно е това да е българският цар от X век, но е допустимо със „Симеонос" Анна Комнина да е уподобила на него същинското, записано от нейните информатори, автентично име. То вероятно е било съхранено в местно предание, според което свещената за околното население Мадарска „височина" е наречена на Ноевия първороден син – Сим.[6] С неговата роля в библейската история на Потопа е свързано и съседното на Мадара Шумен-

[6] Възможно е Анна Комнина да е познавала посочения в лексикона на Свида (втора половина на X в.) израз simós ho prosántes, т.е. „сурово, враждебно място" с орографски собености на „тъпоноса (чипоноса) стръмнина", срв Suidas 1854, 951, s. v. simós. Не е изключено византийската авторка да е познавала това обяснение на смисъла на думата у Свидас. Въпрос е обаче дали или доколко го е имала предвид при своето осмисляне на „така наречения Симеонов връх" за Мадарската akrolofías.

ско плато.[7] Така че далечната легенда от V в., според която Симовият син Зиези е посочен за „родоначалник" българите в Карпатския басейн (ex quo Vulgares) да има своето „продължение" в района на Плиска и Мадара с привличане на името на неговия баща Сим още преди XI-XII в. Това дава основание да формулираме хипотезата, че българската библейска „генеалогия" от V в. е била възприета от управляващата в Дунавска България към края на VIII и първата половина на IX в. династия. За нейните представители като цар Симеон, патриарх Николай Мистик твърди, че са apospádes, т.е. *част* от „*аварските племена*" (tà tôn Abáron géni) и „*бегълци*" (ГИБИ 1961, 217), имайки предвид, че преди настаняването си в Дунавска България са обитавали територии в Хаганата.

Всичко това очертава пред нас хипотетичната все още възможност дискутираният и днес въпрос за личността на Конника от Мадарската скала да е посветен на български Прадед, а именно първородният Ноев син – Сим[8]. Отглас от тази генеалогична линия именно е споменатият в Българската апокрифна летопис владетел Селевкия-Симеклит, в който ние разпознаваме личността на Крум. Прозвището си „Симеклит", т. е. „призованият от Сим" той изглежда е получил още с утвърждаването на версията, че образът върху Мадарската скала е на легендарния, санкциониран според библейската традиция Прадед на българите. Според него, героизираният още преживе, а изглежда и обожествен след своята смърт основател на властващата след края на VIII в. българска династия е бил „призван" от него да извърши своите забележителни дела в Плиска и Мадара, както и да утвърди силата на българската държава спрямо Ромейската империя.

В резултат на това, може би още преживе на Крум, или пък през следващите десетилетия, се утвърждава и легенда, че изсеченият върху Мадарската скала владетел е самият той. Изглежда, че определена роля за това е изиграла възможността неговото собствено име да бъде свързано със скалния образ. Известно е, че в някои писмени текстове то е записано като Krém (Златарски 1972, 321-322). В тази си именно форма то може да бъде и вероятно е било сближавано и осмисляно според близките гръцки думи kremás „надвиснала, стръмна (скала)" или kremastós „закачен, висящ". Още повече, че релефът на триумфиращия Конник от Мадарската скала има вид на наистина „окачено" там владетелско изображение. Това съображение дава допълнително основание да смятаме, че зад образа на легендарния Селевкия-Симеклит се крие личността на Крум, който е не само в основата на царското потекло, но е и цар-демиург, създал държавни центрове като този в Мадара и Плиска, за който в загубено българско „сказание" се утвърждавала епическата версия, че е „призван" от библейския Сим. Така личността на езичника – гонител на християните е била „опакована" и скрита зад аисторичното, но все пак свързано с библейската владетелска генеалогия на българите.

За особения владетелски авторитет на Крум и наложената през IX и X в. негова слава на „основоположник" на българското царство свидетелства и документ още от времето на неговия брат и приемник – хан Омуртаг. В частично запазения първобългарски надпис № 43, изсечен по повод сключения през 819/820 г. договор с Византия (Бешевлиев 1979, 165 и сл.; Георгиев 2014в, 273 и сл.) след неговото лично име стои епитетът или прозвище: [*Kroum]os o Tzúkos*[9]. Там то е споменато във връзка с изтъкване на заслугите на владетеля след неговата смърт и това вероятно обяснява отсъствието на неговия владетелски титул (така е във всички домашни текстове!). В това отношение епитетът (прозвището) Tzúkos като че ли заменя титула на владетеля. В Менологиона на Василий II със сходен епитет или прозвище – Tzókos е споменат пряк наследник на Крум. По всяка вероятност това е неговият брат, съвладетел и доказан наследник на престола – хан Омуртаг. Двете близки прозвища са изглежда рефлексия на съвместното им управление между

[7] По това време изглежда с името Масийунус, според записа на Идриси, т. е. *vounos Masis (Masivounos), т.е. „хълмът Масис" (свързан пряко с личността на Ноевия син Сим по времето на Потопа) е било означено съседното на Мадарската височина Шуменско плато. Срв. Георгиев 2014б, 513 и сл.).

[8] Без всякакво съмнение това е генеалогия, която е качествено различна от тази, която е отразена в „Именника на българските князе", който, както знаем, започва с Авитохол и завършва с владетели от 60-те години на VIII в.

[9] В старобългарския превод на Георги Монах името на Крум е представено под необичайната форма Аптокроумъ. Срв. Славова 2010, 225. Най-вероятно тя се дължи на добавяне пред личното име на гръцка дума áptotos, която лексикографът Свидас обяснява чрез думата ho áfobos, „безстрашният" (Suida 1854, 160). Това тълкувание представя популярният днес епитет за хан (?) Крум „Страшни" с близкият, но все пак различен по значение епитет от средновековието – „Безстрашният".

811 и 814 г. След това Омуртаг остава едноличен владетел и вероятно по тази причина някои византийски източници говорят за български владетел на име Ditzeugos (от dizeugòs), Dïtzengъ, сиреч „*разпрегнат от ярема (на властта)*". Дали обаче Tzókos от Менологиона не е просто погрешен запис на Tzúkos е трудно да се определи със сигурност. Близостта на името на Крумовия ичиргу булия – Toukos подсказва, че става дума за именна форма, основаваща се на родово или династично название, особено ако приемем, че и ичиргу булията е техен родственик.

Изясняването на неговия смисъл днес е трудно и може да се търси в няколко посоки. Една от вероятните е за неговия хунски произход. Ранната хунска държава е била управлявана от двама князе, наричани čuqi, т. е. „*мъдър княз*". В гръкоезичния Scriptor incertus Крум е посочен като ho Proto boulgarías (ho protos Boulgarías) Kroumos perífemos, сиреч „*главният (в) България*" и „*преславният*" (ГИБИ 1961, 24) и това донякъде отговаря на смисъла на хунското „чжуки"-княз. Друга възможност е прозвищата Tzúkos и Tzókos да произлизат съответно от тюркското прилагателно čuq и čog (II), което означава „*блясък, сияние (слънчево и небесно*") и в съчетание се използва за човек или небесна сила, която „*обладава сила и могъщество*". Според ранната практика у хуните техният шанюй (=Величайшият) се смята от своите поданици за „*роден от Небето и Земята"* или *„поставен от Слънцето и Луната"* (Георгиев 2014в, 294-296). Всичко това подхожда като епитети за Крум и Омуртаг като героизирани от своите съвременици владетели. На тази основа можем да приемем, че дори и за цар Симеон неговите предшественици (между които твърде вероятно и Крум и Омуртаг), са негови „*обичани родоначалници и предци*", с делата на които той се гордее и изтъква в своята преписка с патриарх Николай Мистик. Авторът на Българския апокрифен летопис от XI или XII в. ги представя общо и накратко под прозвището „Изот" и по обясними причини не споменава нищо за техните дела като предшественици на княза-кръстител Борис-Михаил.

7. Поменалният комплекс на Крум и еволюцията на неговия храм в българските религиозни представи (обр. 16)

Големият храм от Плиска, както се каза, е част от сложен, хетерогенен по състав, комплекс от строежи. Един от най-съществените и показателни за неговия характер елементи е „осморкообразна" по форма юрта, чийто под е вкопан слабо и с подчертан наклон от периферията към центъра (обр. 17). Тя беше отлично документирана от Р. Рашев на около 30 м от изток на Големия храм (Рашев 2008, 64, табл. XII-3, XVIII; Георгиев 1989, 345 и сл.). От източната й страна са разкрити следите от дървена сграда, която е отчасти в чертите на Крумовия дворец, отчасти извън него (Рашев 2008, 61, табл. XII, 1). Юртата беше интерпретирана от своя откривател като обикновено жилище, което трябваше да е от първично заселище на (пра)българите в Плиска. Проучванията на Рашев, а и на други археолози (Т. Балабанов, Т. Михайлова, Ст. Иванов, Я. Димитров) на значителна площ наоколо, не потвърдиха съществуването на селище от юрти или полуземлянки от VIII-IX в. Осморкообразната юрта остана изолирано явление не само там, но засега и в цяла Плиска. Това застави Рашев по-късно да я причисли към „стълбовите дървени постройки" (Рашев 1993, 253-254). Характерът й на слабо вкопано жилище обаче не позволява това. Нейното местоположение, специфично устройство, инвентар, следи от насилствено опожаряване, последвано от съзнателно засипване с чиста белезникава глина, насочват към заключение за нейния ритуален характер и съобразяване с посочената по-горе „дървена част" от Крумовия дворец, Големия храм и поменални съоръжения в западна посока. Подобно на последните, юртата е с традиционен характер и е имала същата функция. За нейния облик можем да съдим от намерената в средновековен пласт над античния Марцианопол (дн. Девня) каменен модел на юрта, за която се приема, че е изобразявала жилище на шаман и вероятно е имала култово предназначение (Рашев 2008, 218). Следите от стационарно жилище от архаичен тип в центъра на владетелската резиденция от началото на IX в. поставят въпроса дали и моделът от Девня не е опит за обемно моделиране на традиционен (пра)български храм, поменално жилище или постройка за традиционни ритуали.

Съчетаването на традиционни и солидни (с архитектурен облик) строежи в единен култово-поменален комплекс е познато при ансамбли, изградени в памет на героизирани след своята смърт древнотюркски владетели и видни сановници като тези на Кюл тегин, Билге каган и други (Георгиев 1989, 346 и сл.). Пред тях, според сведенията на китайски и други източници,

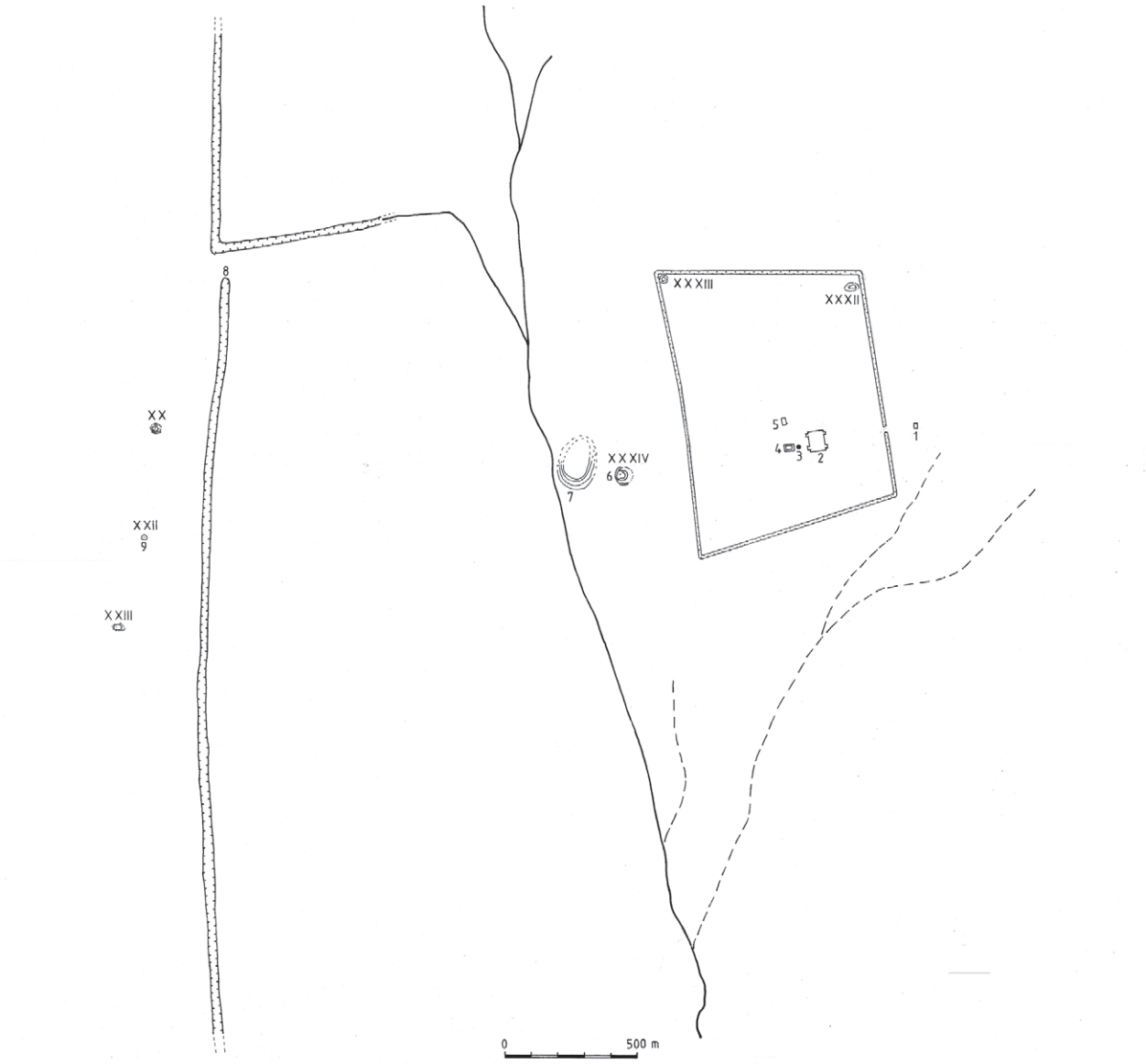

Обр. 16. Ситуация на елементи от поменален комплекс в Плиска: 1. Сграда № 32, източно от вътрешното землено укрепление; 2. Крумов дворец; 3. Вкопано юртообразно жилище; 4. Големият езически храм; 5. Т. нар. Голям басейн (дворец над цистерна); 6. Могила XXXIV; 7. Депо от производствено отпадъци на занаятчийския център при р. Асар дере; 8. Западна линия на голямото землено укрепление при неговия западен вход; 9. Могила XXII (с римски цифри са обозначени други могили) (по П. Георгиев).

Fig. 16. Location of the components of commemoration complex in Pliska: 1. Building No 32, east from the Inner earthen fortification; 2. Khan Krum's palace; 3. Jurt-like dug dwelling; 4. The Large pagan temple; 5. The so-called Large pool (palace above the cistern); 7. Depot of industrial waste from crafts center at Asar dere; 8. West line of the Large earthen fortification to its west entrance; 9. Tumulus 22 (the other tumuli are denoted with Roman numerals).

задължително се изгражда и юрта за помени, в която в рамките на година след смъртта на видната личност се обгрижва душата на покойния. За целта в нея се поставят храна и напитки, а в края на едногодишния цикъл символичният номадски дом на покойника се изгаря, а следите от него се засипват с камъни или други „чисти" материали (в нашия случай с глина).

Към интерпретация в тази посока насочват и данните от проучванията и на останалите елементи от поменалния комплекс от Плиска.

За могила XXXIV, която е натрупана с пръст, съдържаща материали от края на VIII или началото на IX в., единодушно се признава, че е имала такъв характер и е един от най-ярките примери за подобен вид съоръжения в Плисковското поле.

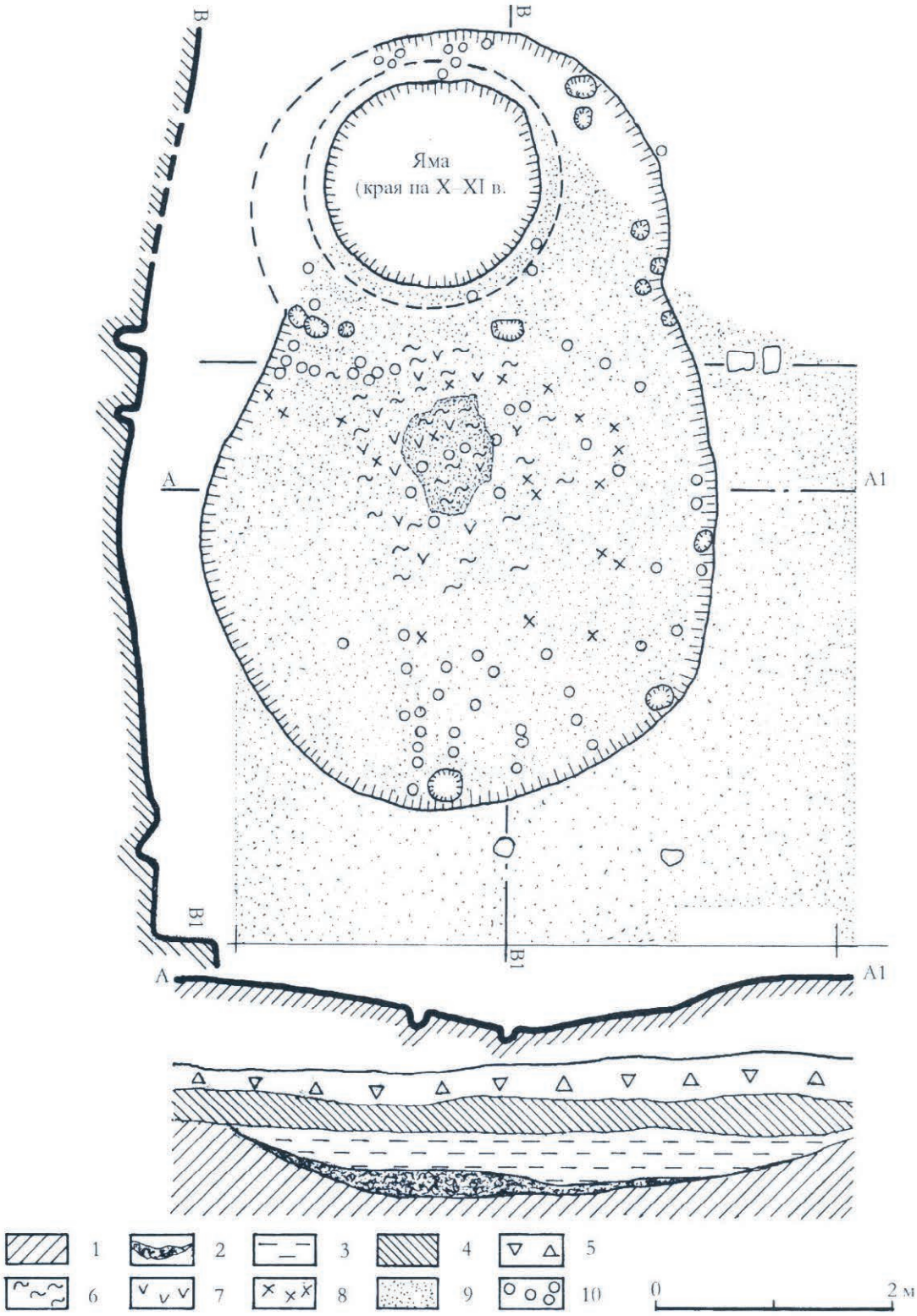

Обр. 17. План с разрези на юртообразното жилище (по Р. Рашев).
Fig. 17. Layout with cross-sections of jurt-like dwelling (by R. Rashev).

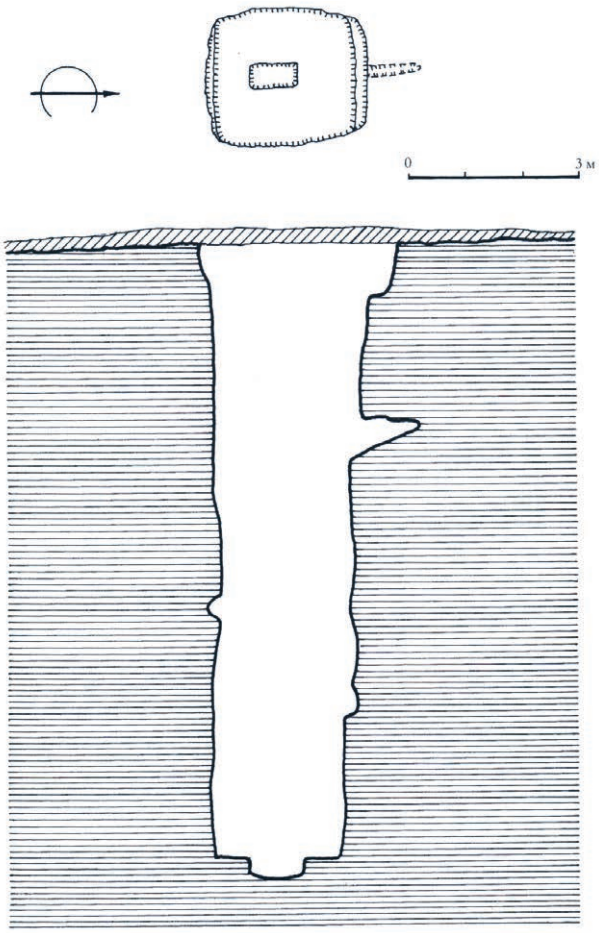

Обр. 18. Ситуация и напречен разрез на шахта под могила XXII (по Р. Рашев и Ст. Станилов).

Fig. 18. Location and cross-section of the shaft beneath the Tumulus 22 (by R. Rashev and St. Stanilov).

На запад от нея, отвъд изграденото по-късно Голямо землено укрепление, се издига по-ниската могила XXII (обр. 18). Тя е насипана още през къснобронзовата епоха, но през ранното българско средновековие в нея е бил вкопан дълбок шахтов гроб със символични погребения на животни: коне, куче, котка и др. (Рашев 2008, 207-208). Според своите откриватели, дълбоката 11,80 м шахта е поменално съоръжение, което „може да се свърже със смъртта на владетел, погребан тайно в околностите на Плиска". Останало е незабелязано обаче, че то е разположено на устройствената ос на описания по-горе поменален комплекс и поради това е всъщност част от него.

Ако съдим от датата на Големия храм, трябва да свързваме целия поменално-погребален комплекс с паметта на починалия през април 814 г. „преславен" Крум, ho Tzukos. Очевидно, културният ансамбъл, съставен от поминална юрта, могила, символичен шахтов гроб, е бил реализиран непосредствено след 814 г., във връзка със церемонии по този повод.

След тяхното приключване от намиращите се в рамките на резиденцията поменални съоръжения е останал да функционира само храмът, който може би още при управлението на Омуртаг се е превърнал в храм на Предците, олицетворени от най-близкия – отскоро покойният „силен" владетел Крум. Култът към него, ако съдим от първобългарските надписи, е бил наложен още преживе на Омуртаг. При Маламир изглежда е бил променен и обликът на храма. В духа на централноазиатската и източноевропейска степна традиция храмът от поменален се превръща в мемориален за Крум, а може би и за неговия вече покоен брат – хан Омуртаг. Според древнотюркските представи, душите на покойните владетели „отлитат" при Бога-Небе и се превръщат в застъпници на владетелския род (Кляшторний 1984, 22).

Още по-категорично култът към героизирания Крум е бил изразен на територията на исконния за Дунавска България култов център Мадара. Върху скалите там изглежда още при Омуртаг, е бил изсечен мемориален релеф на победоносен конник с образа на самия Крум или на Героя-прадед, когото той е олицетворявал.

Възможно е в големите храмове в Плиска, Мадара и останалите центрове на държавата да е бил почитан и Бога-Небе – Тангра. Според С. Кляшторний, практиката на индиректно почитание на върховното божество у тюркските народи се долавя в свидетелството на Мойсей (Мовсес) Каганкатваци за царството на хуните в Северен Кавказ през VII в. (Кляшторний 1984, 21). Начело на техния пантеон там изпъкват две божества: *Куара*, който се отъждествява с представата на ираноезичното население за Бога-Слънце и *Тенгри-хан*, т.е. Бога-Небе. Последният именно се описва двойствено: като полуперсонализиран „*чудовищен грамаден герой*", но също и „*див исполин*", наричан по ирански *Аспандиат* (ср. иран. „създаден от св. Дух"), бог на „*мълниите и ефирните* (т.е. небесните – П.Г.) *огньове*", сиреч Гръмовержец. Двете божества – „иранското" Куара и „хунското" Тенгри-хан (Аспандиат), С. Кляшторний свързва основателно с пантеона на различно по произход население в Северен Кавказ. Отреждането на качество на Гръмовержец за Куара, от една страна, и назоваването на Тенгри като Аспандиат, от друга, се приема за резултат

от тяхото взаимопроникване и формиране на обща, но не единна представа за висша божествена сила на Небето и Слънцето, почитана както в храмове (капища), така и в свещени горички, чиито най-големи дървета са приемани за самия Тенгри-хан. Според Кляшторний, в представите на населението от Кавказ, Слънцето, Луната и Небесните гръмотевици са символи, но и ипостаси на Бога-Небе. Подобно на тюркските народи от Централна Азия, кавказките хуни от VII в. почитат върховното си божество, както и небесните светила, в свещени гори, но и в „пещера на предците". Махмуд Кашгарски (XI в.) изрично свидетелства, че тюрките наричали „Тенгри" дори и „големи дървета"(Кляшторний 1984, 21, бел. 31).

Може да се счита за доказано, че (пра)българите към края на VII в. са народ със смесен сармато-алански (ираноезичен) и тюркски (тюркоезичен) произход (Бешевлиев 1981, 20-25; Рашев 1992, 23-34). Така че при тях също е налице етно-културна основа за конвергенция на техните религиозни системи. От тази гледна точка можем да си позволим да търсим, подобно на прикавказските хуни, процеси на религиозно единение, особено ако те са активирани от тюркоезичната българска аристокрация.

В такъв случай в големите храмове на държавните центрове може да е бил упражняван не само култ към Предците у (пра)българите и към техен обожествен владетел-родоначалник на династията, но и към Бога-Небе с всички свои небесни и земни инкарнации. Малките храмове в Плиска, Преслав и Калугерица също може да са били посветени на Тангра, както вече е допускано (Станилов 1982, 230; Степанов 1999, 167-168). По-обосновано изглежда обаче в тях да е бил упражняван преди всичко култ към Слънцето и останалите небесни тела. Ако съдим от данните за този в цитаделата на Плиска обаче изглежда обосновано да допускаме, че ритуалите извършвани там се основават на квазизороастрийски представи и обредни практики.

8. Поменални строежи край Плиска (обр. 1-IX и 19)

Наскоро по средата на дългото повече от 10 км пътно трасе (измерено наземно!) между крайната западна точка (могила XXII) в Крумовия поменален комплекс и „общодържавния" култов комплекс под Мадарските скали беше установен и проучен още един поменален ансамбъл (Димитров 2014, 84 и сл.) (обр. 1- VIII). Върху останките на изоставено селище от полуземлянки е била насипана поменална могила (№ 27, по номерацията на могилите в Плисковското поле, вж. за това Димитров, Иванов 2009). Тя е четвърта сред оформените край Плиска през първата половина на IX в. (наред с могили XXXII, XXXIII и XXXIV). Но докато те са разположени над ъглите на изоставената северна линия от „вътрешното" землено укрепление или на мястото на тамошния занаятчийски център на столицата от края на VIII и началото на IX в. в долината на Асар дере, могила № 27 е отдалечена и уединена в Плисковското

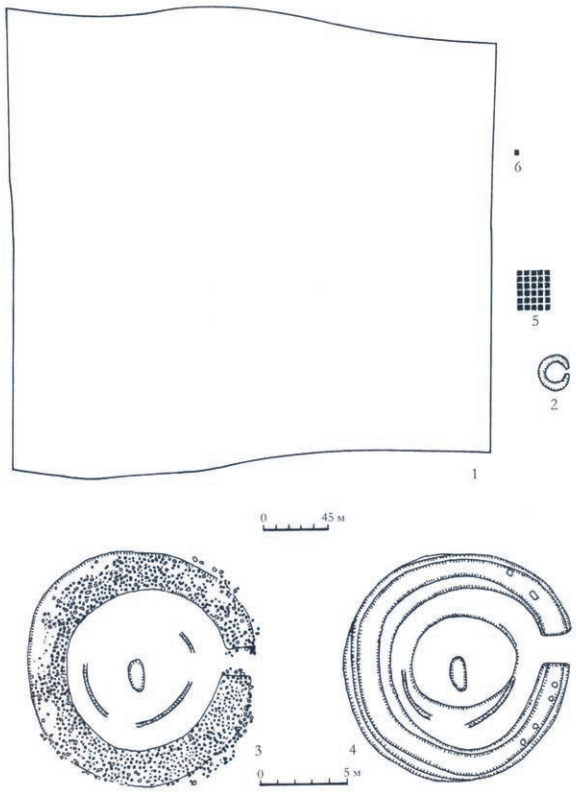

Обр. 19. Поменалният комплекс при с. Златна нива (близо до м. Орду ери): 1. Ограден с палисада четириъгълен двор (?); 2. Кръглото светилище, ситуация; 3 и 4. Светилището преди и след изваждането на камъните от кръговия му ров; 5. Група № 28 девташлари; 6. Единичен камък-девташлар (от разрушена група-?) (по Р. Рашев).

Fig. 19. Commemoration complex at Zlatna niva village (near the area of Ordu eri): 1. Square yard, enclosed with palisade; 2. Round temple, location; 3 and 4. Temple before and after the subtraction of the stones, from circular ditch; 5. Devtashlari group No 28; 6. Single stone – devtashlar (from demolished group-?) (by R. Rashev).

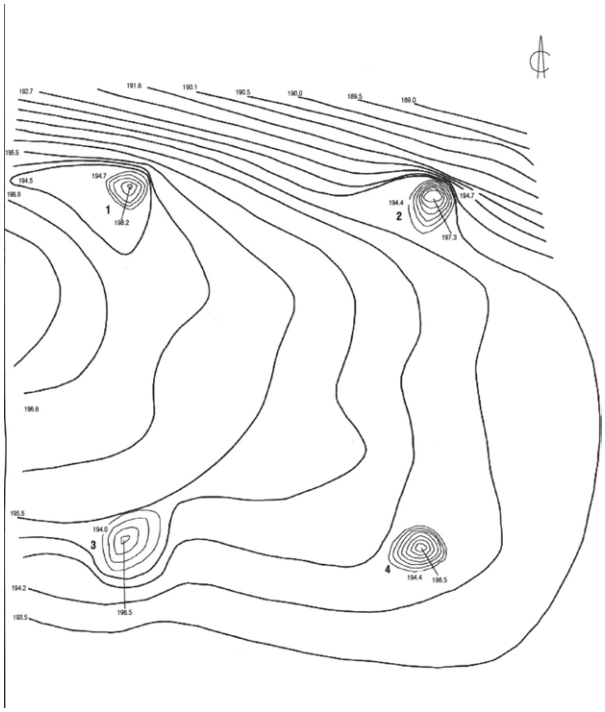

Обр. 20. Ситуация на т. нар. Четиримогилие в долината на Чаир дере, южно от земления лагер Кабаюк (по Р. Рашев, Ст. Станилов, Ст. Стойчев).

Fig. 20. Location of the so-called Quadritumulus in the valley of Chair dere, south of earthen rampart Kabayuk (by R. Rashev, St. Stanilov, St. Stoychev).

поле. Единствената видима днес причина за нейното изграждане там е трасето на пътя от Плиска към Мадара. В съседство с нея, преди хребета, който отделя двете органично свързани преди всичко в религиозно-политическо отношение селища, е разположена най-южната група девташлари № 23, както и „гнездо" от ниско запазени могили от къснобронзовата или ранножелязна епоха, в една от които е установен изолиран гроб на воин със златен коланен накит (известен като Мадара-2), придружен от кон. Непосредствено до могила № 27 разкопките регистрираха не само заварени селищни, но изглежда и по-ранни поменални структури. Всичко това прави местността с могила № 27 близка по характер до тази край могила XXII.

При тоталното разкопаване на могила № 27, под нейния насип, са констатирани следи от дървени конструкции и ями с погребани цели или части от животни (жертвена храна?), както и следи от ритуални тризни и петна от огнища с останки от храна и керамична тара. В съседство с тях са разкрити и няколко полувкопани жилища с битови останки, които се датират към първа половина на IX в. На десетина метра южно от могилата Я. Димитров констатира лека дървена постройка, а на около 20 м – голям (с ширина над 7 м) и дълбок изкоп със стъпаловидно оформени стени. В неговия насип са открити различни материали и съоръжения, между които и погребано по езическия обряд дете, както и ритуално положено куче, амулет от есетрова риба и др. Структурите под и особено край могилата са все още некоментирани от проучвателите, но няма съмнение, че през първата половина на IX, а може би и още в края на VIII в., тук е имало не само селищен, но и ритуален комплекс с все още неясен характер.

Поменално съоръжение или „езически култов паметник" е установен от Р. Рашев и на запад от Плиска, по средата на пътя към земления лагер Кабаюк (Рашев 1991, 209 и сл.) (обр. 1–IX, X и 19). Той се оценява общо като комплекс, в който влизат близко разположени 4 групи девташлари, затворена с дървена ограда обширна четириъгълна площ (130 дка) и невисока могилка с диам 14 и вис. 0,85 м, която остава извън оградата. Под насипа на могилката е установен кръгов изкоп (ров), запълнен с камъни и фрагменти от керамични съдове и кости от животни. От вътрешната страна на рова е имало дървена ограда, до която е опирал невисок насип от пръст и камъни. Достъпът до оградената кръгла площадка е осигурен посредством проход в източна посока. В средата на площадката е установена яма за забиване на дървен или каменен стожер (кумир?). Това оформление напомня на куманско светилище за преклонение през статуя от типа „каменна баба". Битовата керамика обаче се датира към VIII-IX в. На основата на аналогии от евразийските степи Рашев прие, че съоръжението е възпоменателно, издигнато в памет на знатен покойник и е изпълнявало роля на свещено място за почитане на основните култове на тюркското и българското езичество – Предците, Слънцето и Небето. Според нас, то напомня за зиданата каменна ограда около големия и някога висок до 7 м коничен скален къс в северния култов ансамбъл на Мадара. Неговият вход е също на изток, и поради това може да се приеме за светилище от традиционен тип, посветено на соларния култ. Със сравнително голяма сигурност може да се каже, че култовите паметници на терасата над левия бряг на р. Каменица могат да се свържат със стануване на голям войскови контингент, спомен за което е записаното от К. Шкорпил туркоезично (с тюркска основа?) название на близката местност: „Ордуери" (=място за стан).

За важен паметник на култово-поменалната и погребална традиция на българите през VIII-IX в. се приема т. нар. „Четиримогилие" в долината на река Чаир дере, на около 4 км, южно от земления лагер Кабаюк (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 11 и сл.) (обр. 1 – I и 20). То е разположено до кръстовище на два важни пътя – от лагера към Ришкия проход и известният още през античността – от Марцианопол (Девня) към Мелта (Ловеч) (Георгиев 2009в, 342). Четирите могили са насипани, както и могила № 27, от пръст с останки от селище с дата около началото на IX в. Под периферията на могилните насипи са установени ями с ритуален характер. Могилите образуват четириъгълник с размери 175 х 155 м (подобен, ориентиран на север правоъгълник, почти квадрат, е Малкият храм в Плиска!), което предполага съществуване на нерегистрирано засега дървено или дървено-землено укрепение или оградена, подобно на тази при Златна нива, площ. Под насипа на могила № 4 (югоизточната) е открит гроб с трупополагане на млад аристократ, кости от кон (т. нар. чучело) и богати накити и погребални дарове. Р. Рашев бе склонен да датира гроба около средата на VIII в., докато Ст. Станилов, след анализ на всички находки, го изтегли към границата между VII и VIII в. (Рашев 2008, 157; Рашев, Станилов, Стойчев 2014). Датата на гроба обаче трябва да се постави в първата половина на IX в., тъй като могилите са натрупани на два етапа след скрито погребение в единичен гроб без маркировка (Георгиев 2017б, 33-46). Освен като поменално съоръжение, Четиримогилието може да се разглежда и като сходно на изгражданите в равнината и на пътища пред големи градища могилоподобни стражеви постове у сармато-аланите в северен Кавказ (Степи 1981, 84). То би могло да се сравнява още с монголския qorig (перс. quruq), т.е. охранявана и забранена за свободен достъп територия, отредена за елитарни гробове (Stark 2008, 139), макар че засега липсват данни за други гробове. Такива бяха открити напоследък в рамките на некропол, който е разположен на около 1 км, северно, по посока на големия лагер-градище Кабаюк. Той беше частично проучен с 27 трупополагания от VIII-IX в., придружени с части от животни, съдове, лични вещи и погребални дарове (Иванов Я. и др. 2013, 494-497). В съседство, но на обособено място, е установена група от 4 гроба със същият характер и дата. Западно от тях беше открит ров в кръг с диам. 5,40 и дълб. 2,80 м, в който са намерени кости от 5 цели или части от животни. Приема се, че ровът е с „ритуално-култов характер" и разновидност на поменалните съоръжения в Плисковското поле. Най-близкият му аналог е известният „кръгов гроб" със 76 човешки скелета (43 – цели, останалите частични) в некропола Девня-3, който се тълкува най-общо като хекатомба. Кръговият гроб от Чаир дере е аналогично съоръжение, но с тази разлика, че в него са погребани само животни. Това подсилва тълкуването на тези или подобни кръгли „жертвеници" като посветени на Слънцето и бога-Небе (Рашев 2008, 203).

В съседство с „кръговото" съоръжение е открито и единично полувкопано жилище, датирано също във VIII-IX в. и свързано може би с посветителните ритуали тук (Иванов Я. и др. 2013, 494-497). В подножието на терасата между некропола и Четиримогилието е установено чрез аероснимки неизвестно засега кръгло съоръжение (могила?) (съобщено от Я. Иванов). Не може да има съмнение, че тук е съществувал култов комплекс, изявен засега с погребално-поменалната си функция. Той изглежда свързан повече с живеещите в земления лагер Кабаюк, отколкото с неукрепеното селище в долината на Чаир-дере.

На отделни гробове, жилища и находки от VIII-IX в. се попадна и в други сектори на строящата се (преминаваща по трасето на античния път) автомагистрала „Хемус" (Тонкова и др. 2013, 156-158). Това показва, че ранносредновековният път е бил маркиран със спорадични или комплектни съоръжения с погребален или поменален характер[10]. Данните за тяхната относителна хронология показват, че са по-ранни, съвременни или по-късни от селищните структури на същото място. Това говори за устойчивост в избора на място за погребална или ритуална дейност. Трасето на стария (и съвременен) път остава на юг от Плиска и остава също пред най-южните групи „девташлари" тук. Срещу тях и още по на юг се намира култово средище Мадара, а зад тях (от север) остава самата столица (вж. по-долу).

[10] За съжаление построената в периода 1998-2003 г. отсечка между Каспичан и кв. Макак на Шумен не беше обследвана археологически и загубата на информация за участъка от полето между Плиска и Мадара е изключително голяма и ни лишава засега от възможността да попълним множество „бели петна" за неговия характер и роля през ранното средновековие.

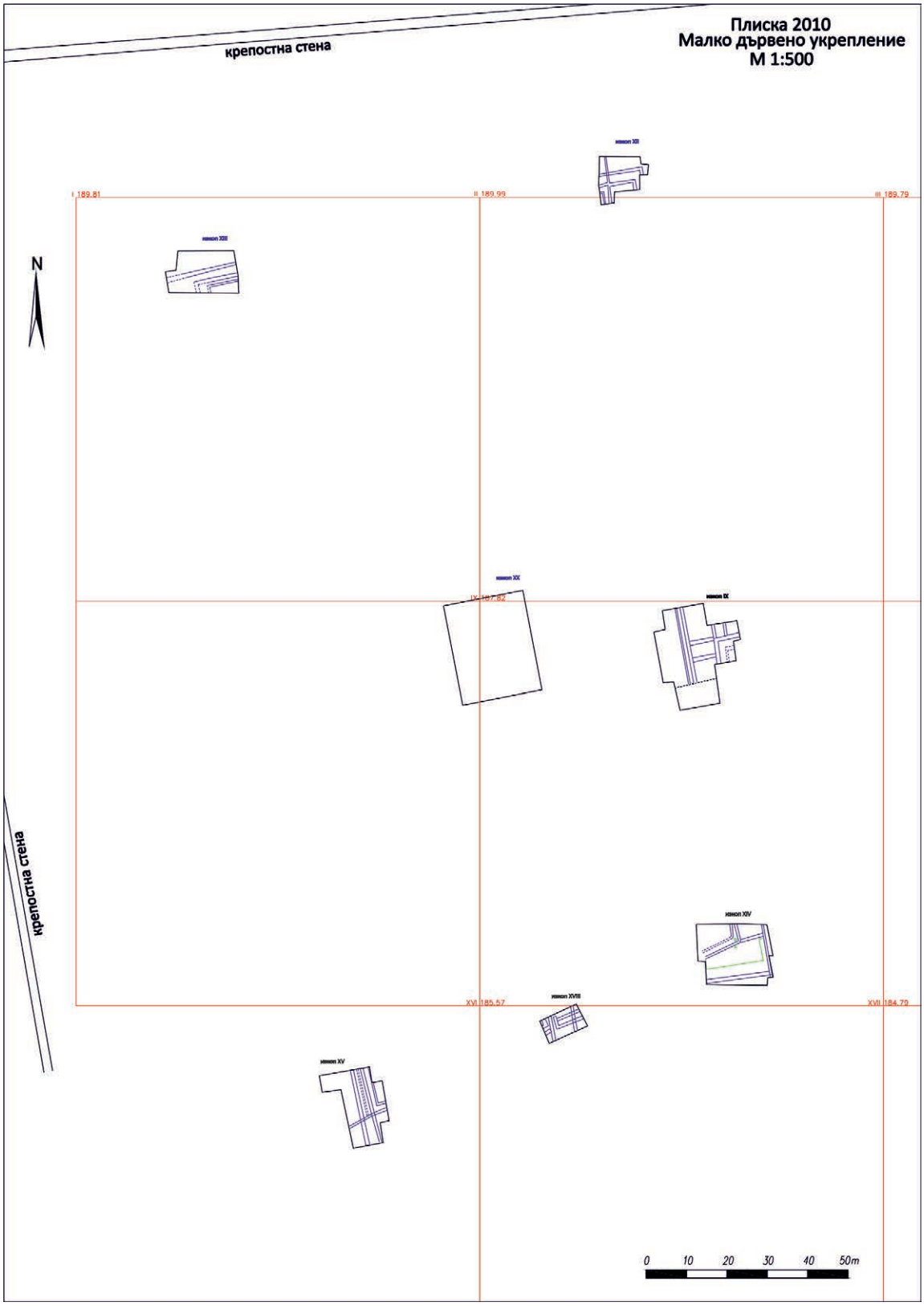

Обр. 21. Ситуация на изкопите при ъглите и в центъра на Малкото дървено укрепление (северозападна част на Вътрешния град) (по П. Георгиев).

Fig. 21. Location of trenches in the corners and in the center of the Small wooden fortification (northwest part in the Inner City) (by P. Georgiev).

9. Могилите в и край Плиска (обр. 1-V-VII)

Новите проучвания показаха, че могили XXXII и XXXIII са издигнати допълнително над северните ъгли на вала от изоставеното през първата половина (вероятно през 20-те или 30-те години) на IX в. „вътрешно" землено укрепление (Георгиев, Иванов 2015, 69-70). Тяхното отбранително значение може да се постави под въпрос. Могилите при източните краища на вала на земленото укрепление около аула на хан Омуртаг при с. Хан Крум са с неизяснено време на насипване, но е малко вероятно и те да са елемент от фортификация. Това засега може да се изтъкне и за предназначението на четирите могили в Чаир дере.

Всъщност, всички известни ни като насипани през ранното българско средновековие могили са насипани с пръст с останки от съществуващи наблизо и доскоро заварени структури: отбранителни, селищни или производствени. С пръст с производствени и битови останки и в рамките на функциониращ производствен център е насипана могила XXXIV. Сходна е картината и при могила № 27. Използването на битови останки на място изглежда оправдано от практически съображения, но не и от гледна точка на избора на мястото и особено за предназначението на изградените през първата половина на IX в. могилни насипи. Издигането им на обживяни доскоро места може да се обясни с желание те да наподобяват не само по форма, но и по структура, заварените от ранни епохи могили, които номадското население, в това число и българите оттатък, а за кратко и отсам, Дунав, използват за погребални или поменални нужди (Рашев 2007, 65 и сл., 171-172). Това обвързва още по-тясно и непосредствено поменално-погребалната строителна дейност с доскорошни или отдавнашни жилищно-стопански и гробни структури. От друга страна, то намалява възможността насипването на нови могили да е било извършвано само от практически съображения (пътна маркировка, наблюдателници и др.).

Най-правдоподобно изглежда те да са специфичен начин за демаркация на сакрална те-

Обр. 22. Вкопана ритуална площадка в изкоп XIV, изглед от запад. Синмка П. Георгиев.
Fig. 22. Dig ritual site in trench 14, view from west. Photo by P. Georgiev.

Обр. 23. Площадката, детайл от централната част. Снимка П. Георгиев.
Fig. 23. Site, detail from the central part. Photo by P. Georgiev.

ритория или обект, свързан с владетелска или аристократична инициатива. Насипаните през първата половина на IX в. в и край Плиска могили могат да се оценят като сакрални топоси, които са играли определена роля при оформянето на поменални и други комплекси. Възприемането им като места за аристократични гробове от VIII-IX в. (Рашев 2008, 304) остава засега недоказано. Привличането на отговор 100 от Отговорите на папа Николай на запитванията на българите по повод тяхното покръстване е неправомерно, тъй като думата *tumulus* е използвана там в значение на гроб, а не на могила. Поменален, а не гробничен, е характерът на могилите от „Чаир дере" (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 40). Такъв характер се признава и за могили XXXII-XXXIV в Плиска (Рашев 2008, 202).

(Пра)българите използват наистина могилите като предпочитани места за индивидуални гробове, но това са вторични погребения в заварени и датиращи от стари времена насипи. Тази практика е валидна главно за периода преди разселването им. В дн. североизточна България са известни единични случаи на погребения в заварени могилни насипи. За масово погребване в могилни насипи можем да говорим едва от XI в. насетне. Това показаха и резултатите от цялостно проучената могила № 27, както и четирите могили при Чаир дере. Разбира се, наред с поменално-ритуалното си значение, те са могли да изпълняват и вторични задачи, като например на своеобразни „вишки" за наблюдение (tours de guet). Такива са например двете малки могилки в западните ъгли на вала на първоначалното землено укрепление на Асар дере в Плиска (Георгиев 2000б, 26, обр. 5; Георгиев, Иванов 2008, 586-587). Върху едната от тях беше установена постройка с кирпичен градеж. Заедно с това, те са имали функция на символични маркери във високата част на земленото укрепление, както по-късно това е направено и при северните ъгли на „вътрешното" землено укрепление.

Детайлното изучаване на ролята и същността на могилите в раннобългарската култура е все

още предстояща задача. Използването на стари могилни насипи за изолирани вторични гробове е засвидетелствано в ранните фази на развитието на (пра)българската култура още в източноевропейските степи и Кримския полуостров и продължава и в Плисковското поле (Рашев 2007, 65-117; Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 145 и сл.), но, както изглежда, в периода до към средата на VIII в. След това те са използвани като традиционна маркировка за селищна структура, както и за поменални съоръжения, но не и за погребения. Новоизградените в края на VIII и през първата половина на IX в. са елементи от поменални комплекси.

Това значение на могилите – реални, или не, визира и понятието „Стомогилие" в Българския апокрифен летопис. С него изглежда е означена укрепената предимно с полуразрушени късноантични укрепления вътрешна област на държавата в края на VII и през VIII в. (Георгиев 2006б, 55 и сл.). Тази практика е продължила и през първата половина на IX в., когато определени точки от новоозградени укрепления са били отбелязани, посредством новоизградени могилни насипи. Четиримогилието при Чаир дере ни дава известна представа и за облика на прочутата „*всеславна могила*", за която съобщава Търновският надпис на хан Омуртаг. Словосъчетанието е точен гръкоезичен превод на тюркското *magi kürgan*, което в старотюркските рунически надписи означава „*всеславно войсково зимовище*" (Георгиев 2004, 31-32). Думата „курган" в тюркските езици, така и в езика на (пра)българите, има значение не само на „могила", но и на „укрепление". В такъв случай съчетанието „*всеславна могила*" означава място за съсредоточаване на войски, укрепен бивак, разположен, според текста на надписа по средата на пътя между двете главни резиденции на хан Омуртаг. Споменатото в Българския апокрифен летопис „*Стомогилие*" пък е означение на укрепената с многобройни защитени пунктове територия, управлявана от *стомогилния цар Испор* (Аспарух).

Възможно е тогава да имат известно основание изследователите, които виждат в могилните насипи от различни епохи архаични храмове, моделирани според представите за „световната планина" и предназначени за изпълнение на различни религиозни ритуали (Берестнев 2008, 11, 17). Данните от тяхното разкопаване показват, че при тяхното построяване, или по-късно, са принасяни реални или символични жертви.

10. Проблемът за езическите некрополи на Плиска

Това е най-сериозният проблем на ранна Плиска, изтъкнат със цялата му острота за пръв път от Уве Фидлер. В една от своите работи той с право изтъкна: „Плиска е почти изцяло заобиколена от езически гробни находки, но самата тя остава изключена" (Fiedler 1999, 86, 88). Като възможно обяснение на това, че тя е „столица без гробове" авторът е склонен да приеме, че огромната й територия е била в дохристиянско време „под забрана за погребения", а външният вал е имал ролята предимно „на маркировка на район със специален статут, отколкото на укрепление". Според Р. Рашев некрополи на езическото население следва да се търсят в чертите на Голямото укрепление и в съседство, въпреки че приема неговата територия за сакрална и със статут на ханска резиденция и средище на официалната езическа религия (Рашев 2008, 68; Димитров 1999, 6). Очакването за тяхното откриване обаче все още не е археологически факт (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 153).

По-обосновано за нас е търсенето на езически гробове и некропол в зоната около „вътрешното" землено укрепление. Неизползвано косвено доказателство за наличие на представителни гробове от това време е плочата с възпоменателен надпис на Омуртаговия *хранен човек* Турдач (Бешевлиев 1979, № 66, 221-222). Според текста той умрял *вътре*, т.е. в столицата, а размерите на плочата отговарят на гроб с трупополагане. От това може да се заключи, че е бил погребан някъде там. По-късно плочата е използвана по предназначение, но за християнски гроб в каменен саркофаг от аристократичния некропол при Голямата базилика (Михайлов 1979, 47-51). Езическият гроб трябва да е бил също представително оформен. Погребаният в него е носител на византийската рангова титла „кандидат" и е бил сановник на хана-езичник. По тази причина бихме могли да го приемем за устроен „по византийски", но отсъствието на кръстовидна инвокация пред надписа не позволява да се допуска, че е бил християнски.

Останалите надписи от тази група са върху колони и техният „възпоменателен" характер е неоспорим. Друг е въпросът къде са стояли. Разгледани общо, техните данни сочат, че са били издигнати в Плиска (Георгиев 2015, 174 и сл.) и вероятно е прав У. Фидлер като счита, че е най-

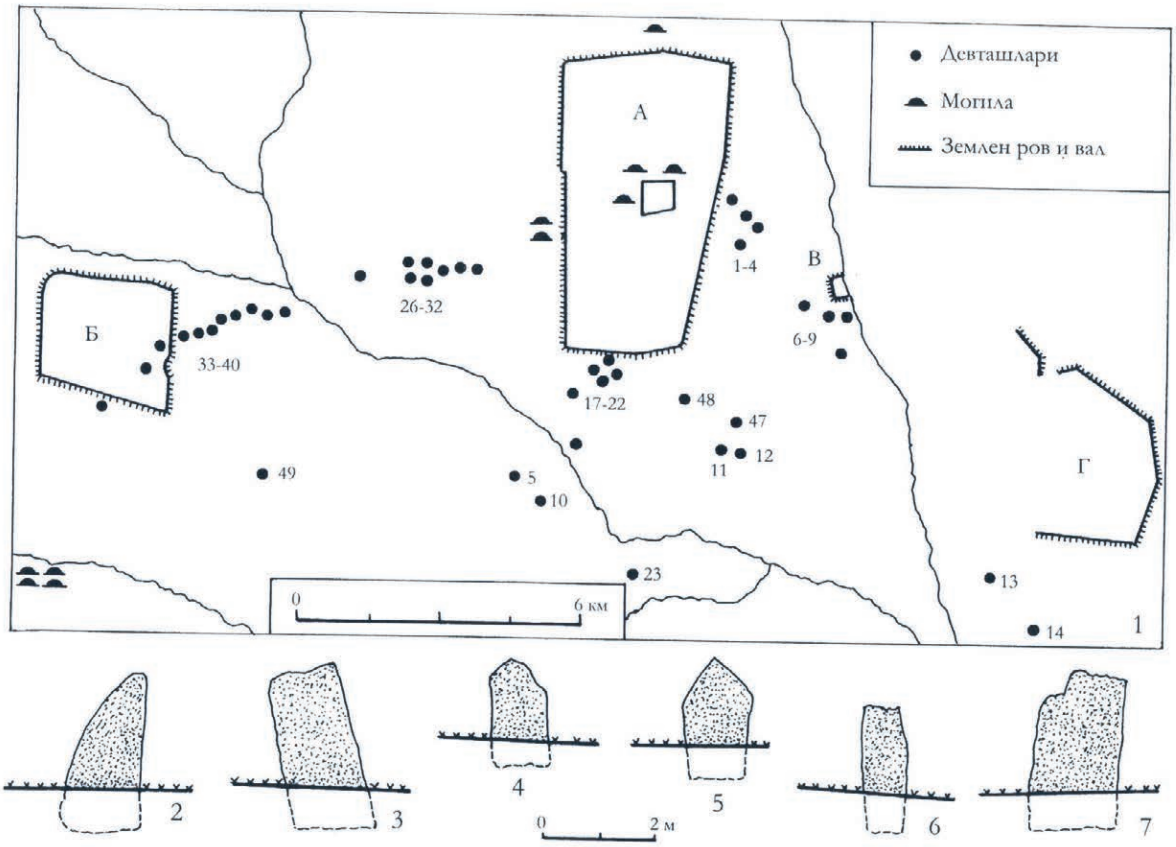

Обр. 24. Плисковското поле с групите мегалити (девташлари) и могили, по Р. Рашев, 2008 г.: А. Плиска; Б. Кабаюк; В. Стан; Г. Новопазарският стан; 2-7. Забити мегалити.

Fig. 24. The field of Pliska with the groups of megaliths (devtashlars) and tumuli, by R. Rashev, 2008: A. Pliska; Б. Kabayuk; B. Stan; Г. The camp of Novi Pazar; 2-7. Stuck magaliths.

резонно, след като са били издигнати от името на хана, да са стояли „близо до двореца". Тяхната пряка задача е била да прославят имената на Омуртаговите „хранени хора" и верни служители след тяхната смърт. Така те могат да се оценят най-общо като стели с надпис, които имат поменален характер и значение. По-оправдано е да предположим, че първичното им място е било близо до поменалния, а след това и мемориален храм на българските владетели, чиято памет също трябва да е била отбелязана, по стара тюркска традиция, не само с храм и кумири, но и с възпоменателна стела с надпис. В този смисъл те трябва да се приемат за доказателство за голямото внимание на хан Омуртаг към поменални и мемориялни церемонии в Плиска. Означава ли това, че по негово време е била възприета практиката за погребване на владетел и видни личности в самата столица? Централноазиатските примери насочват само към възможността подобни гробове да са устройвани край, но не и във вътрешността на градовете или селищата.

Всичко това подкрепя, от пръв поглед, мнението, че аристократичните гробове са били „на известно разстояние от столицата". Опитът за тяхното ограничаване „около земленото укрепление при Кабиюк" (Рашев 2008, 202) е неприемлив. Повод за горното допускане стана споменатият по-горе богат гроб под могила № 4 при Чаир дере, но погребаният в него, както видяхме, трябва да се свърже по-скоро с близкото землено укрепление Кабаюк. Що се отнася до гроб № 5 от могила III на хребета между Плиска и Мадара, той датира от преди формирането на военния лагер с владетелска резиденция в Плисковското поле. Към групата на единични гробове можем да добавим и констатирания под жилище от VIII-IX в. гроб на воин с бойна брадва в сектора от автомагистрала „Хемус" на север от с. Макак (Тонкова и др. 2013, 157-158). Изобщо, наличните примери са недостатъчни за търсене на аристократичния некропол на Плиска в близост до споменатите гробове (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 153-154). Те са разположени на разстояние от по няколко

км един от друг, общо взето по трасето на паралелния път там и предшестват или са съвременни на ранния етап на формиране на държавния център в Плисковското поле. По тази причина е по-обосновано да ги възприемаме като спорадични погребения, осъществени по време, когато там все още не е било концентрирано значително и постоянно уседнало население. Близостта им до стари могилни насипи и правилни групи девташлари поставя въпроса дали край тях не е започнало систематично погребване и през VIII-IX в. Към подобно предположение отвежда случаят с некропола от юг на земления лагер Кабаюк, но точно той подсеща, че става въпрос за места за погребване на близо разположени селищни единици. Така че е по-приемливо да се допуска, че същинските езически некрополи на живеещите в и край всяко от големите землени укрепления са били устройвани в близост до тях. Към този извод водят и знаменитият Новопазарски некропол в близост до малкото землено укрепление в долината на Крива река, а и този при с. Върбяне, отдалечен само на около 1-2 км от западния вал на Голямото (външно) укрепление на Плиска.

Въпросът за мястото на владетелските гробове трябва да се разглежда отделно. По стара хуно-аварска традиция те са били укривани наистина далече, на уединени места. За известна отправна точка в тяхното издирване могат да послужат направленията, които задават осите на посветените в тяхна памет поменални комплекси. Така гробът на Крум би могло да се търси на запад от крайната негова точка – символичният шахтов гроб в могила XXII. Евентуална останка от (разграбен?) владетелски гроб биха могли да са двете сребърни колани украси, открити при неизвестни обстоятелства в землището на намиращото се в тази посока с. Велино, Шуменско (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 39). Друго такова направление би могло да се търсе на юг от Плиска по посока на Мадарското плато.

Гробовете на обитателите на ханския град, както и на редовите жители на селищата в Плиска, могат наистина да се търсят в чертите на Голямото (външно) землено укрепление. С предимство в това отношение е прилежащата към „вътрешното" землено укрепление зона, тъй като в християнско време тя (едва ли случайно!) е била оставена без нито една църква. Това съображение прави приоритетна за целенасочени издирвания и зоната извън символичните граници на т. нар. urbs sacra christiana (Georgiev 2016, 48, 55, Abb. 1). Наред с тях езически некрополи трябва да се очакват и непосредствено извън очертанията на укрепеното подградие на столицата.

От насочващо значение по този въпрос е убеждението, че обширната територия между външния и вътрешен отбранителен пояс на Плиска е своеобразно сакрално пространство. Разположените там селищни, производствени, мелиоративни и други структури от края на VIII и първата половина на IX в. не потвърждават тази оценка. Допусканията за наличие на езически култови постройки като кръстовидния храм под Голямата базилика или под църква № 3 са необосновани или априорни (Рашев 2008, 98-99). Под съмнение като езически жертвеници са и намерените на две места във Външния град каменни шарап-таши (Рашев 2008, 139). Тълкуването им като сигурни паметници на езически култови практики остава недоказано до откриването им в сигурна археологическа среда. В селищата на обикновеното население във Външния град засега не са установени езически култови постройки или светилища. Представа за техния облик дава донякъде моделът на юрта от Девня, а може би и жилището с овален („кръгъл") план от острова при Дуранкулак (Тодорова, 1989, 24-25и 58-59 , обр. 18). То се тълкува като светилище или „шаманска постройка", преустроена в християнски параклис. Наличието там и на други постройки с окръглени очертания, а и общата хронология на това селище в X-XI в., правят тези изводи съмнителни.

В селищата от Външния град на Плиска сигурно са били провеждани традиционни, езически по своята същност, ритуали. Те обаче ще да са били част от празничния – стопански или битов цикъл. Материалите от тях не са изследвани от тази гледна точка. Известна информация за „низовите" религиозни представи и вярвания на населението понякога се търсят в рисунките-графити, макар че повечето от тях са изпълнени върху строителни материали: камък, тухла от градежите във владетелския Вътрешен град (Овчаров 1982, 23 и сл.; Рашев 2008, 227 и сл.). Приемането им за „езически" по презумпция крие почти сигурни рискове и поради това трудно могат да се приемат за надеждни. Повече внимание в тази насока заслужават онези рисунки или символи, които се откриват в селища и жилища със сигурен предхристиянски произход и характер, но такива на практика не са известни.

11. Вкопана площадка за ритуали във Вътрешния град (обр. 21-23)

Очакванията на част от изследователите на Плиска за наличие на „култова площадка" от езическо време в непосредствена близост до владетелската резиденция не се оправдаха. Оказва, че съоръжението, северно от нейната цитадела, е била арена за спортно-зрелищни прояви през християнския период (Станилов, Аладжов 2011, 388-389). Излазът на една от подземните комуникации на Малкия храм на нейното място подсказва само за съсредоточаване там на някаква публична дейност още през първата половина на IX в.(Станилов и др. 2016, 649-650).

При разкриване на югозападния ъгъл на Малкото дървено укрепление в северозападната част на Вътрешния град (обр. 22) се попадна на вкопана на дълб. 1,40 м в терена площадка с ритуална функция (Георгиев и др. 2011, 321-322). Тя беше проучвана от нас в периода 2006-2010 г. в рамките на изкоп XIV, като беше разкрита само нейната югозападна част. Подът й е равен и е бил настлан с тухли, а изглежда и с дърво. Южната й страна е с дължина 14 м, но на 5,5-6 м, северно се разширява на изток и продължава на север в непроучена площ. Разкритата част е близо 140 кв. м. В пода са вкопани три големи, изградени от камъни печки за приготвяне на храна, четири малки камери от тухли и няколко неголеми ями (обр. 23 и 24). В тях се откри керамика от първата половина на IX в., животински кости, две медни обеци, ремъчен накрайник, глинени прешлени за вретено, ашици, малки речни камъчета или люспи кварцит и други, повечето положени като дарове в камерите или ямите. Няма следи от човешки кости.

Като цяло площадката е имала (поне от юг) ограда и е служела за публични събирания на голям брой хора. В нея е била приготвяна и раздавана месна, а вероятно и друга, храна и напитки. Част от приготвената в печките храна е била полагана и в тухлените камерки. По форма, размери и градеж те съответстват на гробните камери тип „Разделна" и по всичко личи са изпълнявали ролята на символични гробове. В тях е бил поставен и керамичен съд. За съжаление те са били разграбени и полуразрушени още преди засипване на площадката. Намереното е достатъчно да се приеме, че тя е била предназначена за угощения и поменално ритуали, протичащи при широка публичност. За ритуални угощения в българската столица и държава преди покръстването се говори в няколко източника (Рашев 2008, 319).

Камера № 1 е оформена точно на кръстовището между двете траншеи, които образуват ъгъла на унищоженото при пожара през 811 г. Дървено-кирпично укрепление. Така че изграждането на вкопаната площадка е извършено наскоро след споменатото събитие. Данните за скорошното й засипване и изграждане на други структури над нея показват, че нейната дата може да бъде ограничена във второто десетилетие на IX в.

С някои от особеностите си площадката се доближава до античния mundus, т.е. на т. нар. вкопан олтар, посвещаван на хтонични божества. Площадката за публични поменални действия изглежда да е била посветена на жертви от събитията от 811 г. При проучванията на други участъци от дървеното укрепление (в изкопи VII и VIII) бяха констатирани подобни, но тесни и дълбоки вкопавания по протежение на неговите основи и в тях беше намерен значителен керамичен материал от първа половина на IX в., както и голямо количество животински кости (Георгиев, Василев 2007, 446).

Вкопаната площадка във вътрешността на владетелския град е, според нас, нов тип култово място. По своите особености то стои най-близо до установеното от Я. Димитров на изток от Малкия езически храм (вж. по-горе). По своите черти то може да се характеризира като „требище". Обикновено това понятие се среща в източниците в контекст, който позволява неговото възприемане за еквивалент на „капище" т. е. храм със статуя (Станилов 1982, 225; Рашев 2008, 307). Погледната в по-широки граници (включително и в християнско време), етимологията на думата съдържа смисъл на място (олтар или предмет), предназначени за публични ритуали с религиозно значение. В старобългарската книжнина тя се отнася за езически жертвоприношения или магически очистителни действия (Срезневский 1912, 1020-1021; Фасмер 1987, 96).

Разположението му във вътрешността на ханския град, непосредствено след катастрофата в Плиска през 811 г. и точно над осквернените от враг останки от неговите укрепления, подсказва, че става въпрос за място, където са извършвани очистителни за града ритуали. Изкусително е тогава да се запитаме дали те не са целели „очистване" на територията на владетелския град? Още повече, че Българската апокрифна летопис говори за наличие в езическа България на т. нар.

„чисти градове", създадени по времето на предшественика на първия християнски владетел княз Борис -„цар Изот" (Иванов Й.1970, 282). Съвременната ни историография го приема за контаминиран образ на езическите владетели от Тервел насетне или само на хан Омуртаг (Гюзелев 1995, 42). Късен отглас за подобно почитание към сакрални градове се съдържа изглежда в превода на второто слово на св. Григорий Богослов, където анонимният автор изтъква за езичниците: „*Един почита Зевс, а друг – Дивия, а някой – града почита*" (Рашев 2008, 292 с критичен коментар).

12. Девташларите като паметници на езически култови практики (обр. 24 и 25)

В южната част на Плисковско поле са установени отдавна около 40 групи от мегалити, наричани от местното туркоезично население „девташлари" (исполински камъни) (Шкорпил, 1905, 372 и сл.; Рашев 1992, 5-34; 2008, 203-204). Те представляват забити в редици и подредени в квадратни фигури с нечетен брой монолити, които наподобяват протоисторическите менхири, както ги приемат още техните първи изследователи Хермингилд и Карел Шкорпил (обр. 25). Разположени са на голяма площ, в разнообразни по ландшафт точки в полето. Приема се с основание, че повечето от групите са съобразени с пътищата, които свързват трите големи военни лагера в Плисковското поле (Плиска, Кабаюк и при с. Стан). Трябва да се изтъкне още, че повечето от тях са групирани „на гнезда" (обр. 24). Повечето от тях остават на югоизток и югозапад от владетелската резиденция в Плиска и оформят там отворена на юг дъга, чиито две „половини" са концентрирани по пътищата към лагерите при Стан и Кабаюк. В рамките на лагера Плиска, както и в този при Стан, те липсват. Крайните северни групи остават на юг от продължението на южната линия на „вътрешното" землено укрепление от края на VIII в. Тази топографска ситуация показва двете полудъги от девташлари като паметници, които фланкират ханския град от югоизток и югозапад.

Третата тяхна концентрация заема централно място и остава непосредствено от юг на Голямото землено укрепление, така че е възможно поне повечето от групите там да са изградени след неговото построяване. Разположени са на двата бряга на р. Каменица и са съсредоточени в широка зона от двете страни на пътя към Мадара.

Общо взето, ансамбълът от всички групи девташлари остава на юг и извън лагера Плиска. Най-добре запазените групи от тях са обърнати към изток. На изток са обърнати и лицата на отделните камъни , а и следите от ритуална дейност при тях се намират от тази им страна (Михайлов 1962, 13 и 15). Това не може да е случайно и видимо е съобразено със слънцестоенето. В приблизително такава позиция са и групите „правилни" девташлари, които са в непосредствена близост до останалите лагери в Плисковското поле[11], както и групата (№ 44) спрямо земленото укрепление при Кладенци. От тази гледна тяхното общо местоположение изглежда като земна проекция на „движението" на небесното светило спрямо столичния „град", като най-много групи са разположени по посока на свещена Мадара. Най-сериозният довод за възприемането им по такъв начин е категоричната им липса от север, северозапад или североизток на Плиска.

Групирането им по пътни трасета за съседните военни лагери подсказва, че те биха могли да са свързани с биваци на военни подразделения, обособени на родов или семеен принцип.

Така че по местоположение групите девташлари изглежда да са соларни култови паметници, разставени във „*войсково поле*" между и главно покрай съсредоточените в него землени укрепления.

Чаталарският надпис на хан Омуртаг от 821/2 г. определя неговата столица Plskas ton kanpon, сиреч „*лагерът Плиска*" (Бешевлиев 1979, 200 и сл., № 57), имайки предвид нейният характер на постоянен войскови лагер. Но това словосъчетание не е топоним или хидроним, а гръкоезичен превод на автентичното име на столичното средище. Във византийски източници от X-XI в. то е засвидетелствано като *Pliskoba*, а в славяноезични като *Pliskov(a)* и *Pluska grad* (Георгиев 2009а, 134-136, 141). Българското име, а и неговата гърцизирана форма, са съставени от две съществителни имена: собствено и нарицателно, като последното означава, както справедливо отбеляза Р. Рашев (Рашев 1995, 12 и сл.; 2008, 49-50) не само укрепената територия (отначало само – „вътрешното" землено укрепление!), а

[11] По-особено е разположението им при лагера Кабаюк. Там те са подредени като в колона по пътя от Плиска към Четиримогилието в Чаир дере, но и те са обърнати на югоизток – посоката, в която се намира свещена Мадара.

Обр. 25. Мегалити от група № 25 в Плисковско поле.
Fig. 25. Megaliths from group No 25 in the Pliska field.

и цялото Плисковско поле. За него е използван тюркската дума –oba, както и латиноезичната campus. Те подчертават неговото изключително военно значение на „*поле за войски*" и войскови церемонии, какъвто е Кампуса при т. нар. Хебдомон, край стените на Константинопол или други византийски военно-политически центрове (Дагрон 2006, 88-89, 102). С думата campus се означава понякога и неголяма територия близо до укрепленията на града, предназначена за войскови тренировки и паради (Ginouvès 1998, 184; Mayer 2002, Abb. 37). Но като campus е определена и лангобардската regia, така че в споменатото в Чаталарския надпис селищно название (sic!-П. Г.) се има предвид по-скоро ранносредновековната селищна структура с водеща роля в държавата (Бешевлиев 1979, 202-203).

Девташларите очертават фактически граница на „войсково поле", укрепено с големи землени лагери и по-малки укрепления. Така то може да се приеме за ядро на назованата от Теофан Изповедник област по поречието на река Варна (Провадийска река) и Чика (Голяма Камчия) едноименна област във вътрешността на България от 60-те години на VIII в.: „*Чика*" (Tzíkas) (ГИБИ 1960, 272). Произходът и смисъла на това име може да се търси също в характерни тюркски понятия за слънцестоене (Георгиев 2014в, 290-293).

Датата на най-ранните групи от девташларите трябва да се търси преди построяването на външното (голямо) землено укрепление. Ранна дата се долавя и при групите, разположени при лагера Кабаюк. Там единствено виждаме мегалити, които остават в рамките на неговата укрепена площ. Обяснението на това изключение може да се търси в по-късна дата на лагера около могилата Кабаюк.

Девташларите съставят импозантен култов ансамбъл, в който могат да се открои родови и (или) фамилни места за моления и ритуали на структурираното на родов принцип българско общество и войска от втората половина на VIII и първата половина на IX в. Така че, комплексът представлява ядро на „войсковото поле". Той е обърнат към почетната „слънчева страна" (Бешевлиев 1981, 75-77). Отделните мегалити, броят и формата, която те съставят, отразява по всяка вероятност параметрите на отделния колектив и е възможно наистина да носят по-конкретен смисъл (Рашев 1992, 28-29). Изглежда, че в рамките на всяка от групите са упражнявани

ритуали, свързани с традиционния за тюрките култ към предците, които първоначално „*съвсем не са възприемани като духове-помощници, а като застъпници и представители пред божеството-тенгри*" (Гумильов 2007, 93). По този повод Л. Гумильов посочва сред „артефактите" – светини „*големи камъни или случайно намерени древни предмети*". И наистина някои от мегалитите край Плиска са всъщност преупотребявани камъни или части от големи колони. Водеща роля в тях обаче има култът към слънчевата светлина, който у тюркските народи е "*доста оригинален*", тъй като включва и други елементи на техните религиозни представи (Гумильов 2007, 90).

В светлината на гореказаното определен интерес буди мнението на К. Шкорпил за правилните групи девташлари като места за „събрания" (Шкорпил 1905, 44-48). Свързването им напоследък с поменални церемонии само на българската аристокрация (Рашев 2008, 203-204) е неприемливо поради техния огромен мащаб, принцип на колективно структуриране и обособено разполагане, позволяващо достъп на голям брой хора. Концентрацията им във „войсковото поле" и съобразяването с пътните артерии между трите големи землени лагера, както и малкият Новопазарски стан там извежда на преден план тяхната връзка с войскови празници. В този смисъл идеята на А. Калоянов за тях като места за ритуално посвещаване на млади воини (т. нар. инициация) (Калоянов 1994, 187-194) изглежда много вероятна.

Съмнително е обаче те да са функционирали само по време на рекрут и обучение на войски. Скромните данни от археологическото им изучаване сочат употреба като места за поставяне на поменални дарове, повечето от които са от по-късно време: X-XI век. През XI в. в Плисковското поле се появяват и техни подобия във вид на т.нар. неправилни групи. Те именно следва да се свързват със заселените в Плисковското поле печенези или узи (Йотов 2012, 216 и сл.).

В този смисъл можем да приемем, че макар и възникнали като родови култови паметници, девташларите постепенно се превръщат в сравнително редовно или поне периодично посещавани места за колективни моления и ритуали. Така всяка от групите може да се разглежда като светилище на отделен род или друга социална група. В този смисъл те имат част от белезите на примитивни родови храмове sub divo и места за практикуване на традиционни обреди и ритуали.

В по-късно време изглежда девташларите започнали да се възприемат и като апотропеи на Плиска. Споменът за тях в народната памет ги свързва с митове за нейното изграждане. Налице са данни те да са били възпроизвеждани от жители на село Абоба до началото на XX век именно като магически пазители от зли сили (непубликувани наблюдения на автора).

Диренията на техни прототипи в евразийското пространство не предлагат засега убедителни аналогии. Всичко това ни кара да допускаме местни корени на тези загадъчни паметници на българското езичество. Наличието на естествени образувания – т. нар. дикили-таши, които ограждат – основно от изток – предполагаемото средище на държавата през VIII век при Марцианопол (Девня), поставя на дневен ред въпроса дали те не са съзнателно възпроизведени при „строежа" на неговия приемник в Плисковското поле (Георгиев 2007а, 21, обр. 5а). В подкрепа на тази хипотеза може да се посочи, че в някои групи от Плисковското поле (неправилната № 48 например) има отделни камъни, които по своята структура приличат много на тези от Дикили-таш, но означени с характерни за VIII-IX в. знаци.

11. Културовите паметници на Мадара (обр. 1-XII и 26)

Мадара като самостоятелен културен и религиозен център на Първото българско царство става известен след първите разкопки през 20-те и 30-те години на XX в. (Ваклинов 1977, 98 и сл.; Овчаров 1997, 396 и сл.; Рашев 2008, 132). Още неговите откриватели (Р. Попов, Г. Кацаров, Ив. Велков, Г. Фехер) го приемат за свързан с „прабългарските строежи" на Плиска. Счита се, че възникването си дължи на онаследена от по-стари епохи култова традиция и главно поради съчетанието на задължителните за традиционните религиозни представи природни феномени: висок, сравним с планина, скален масив, обилен извор на подземни води и някои други. Според Д. Овчаров водеща сред тях е била ролята на традиционния за тюркските народи и специално у (пра)българите култ към свещената планина, която е и крепост-убежище за близко живеещото население (Овчаров 1992, 99 и сл.).

Византийски автори от X в. позволяват да възстановим традиционното название на тази

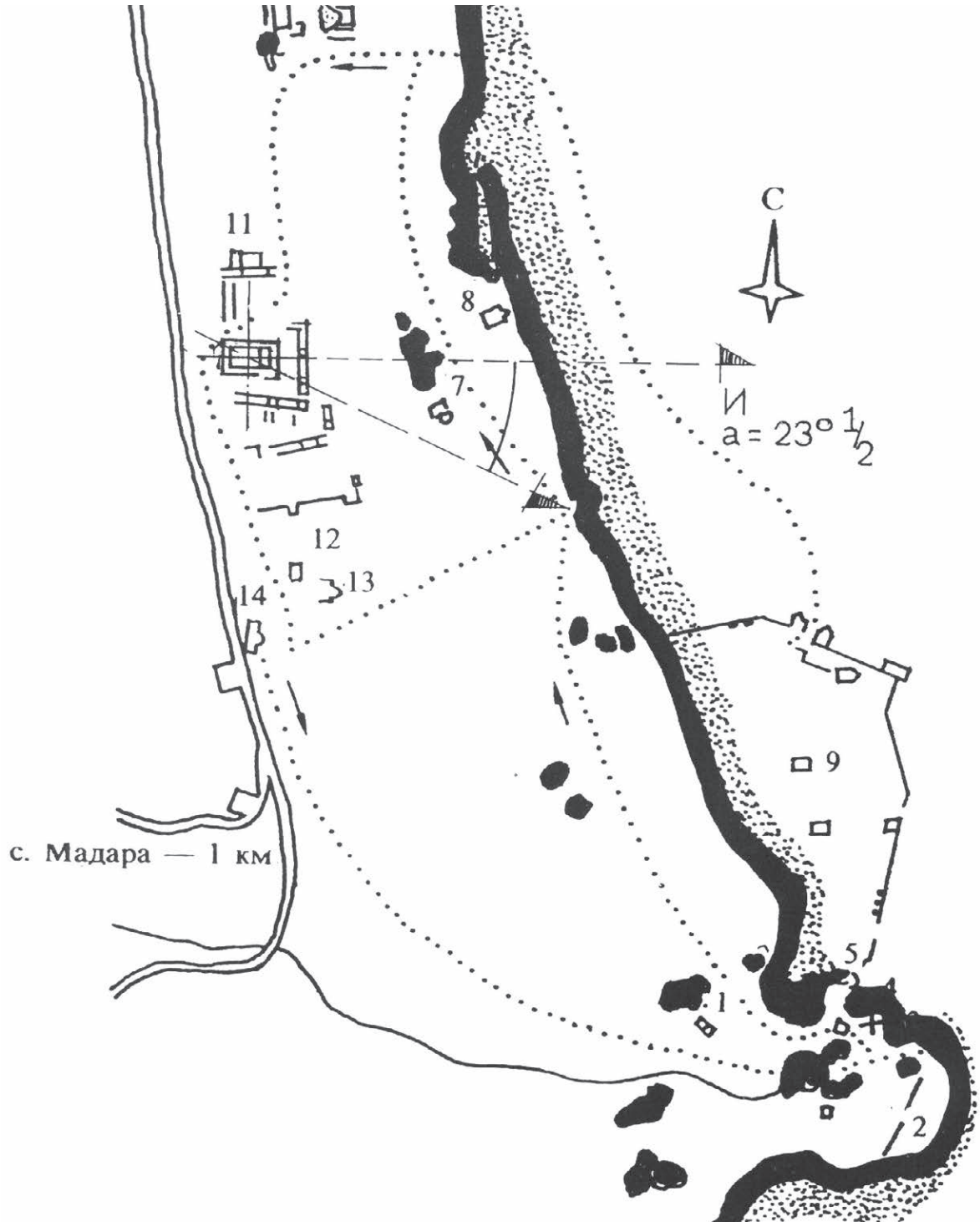

Обр. 26. Ситуация на основните паметници в Мадара (по арх. Т. Теофилов): 2. Голямата пещера с водоизточник; 3. Светилище с оградена скала; 7. Скален къс с гробница „Даул таш"; 9. Ранновизантийска и средновековна крепост над скалите (Мундрага, Мундарга); 11-13. Централният храм и комплекс от сгради около него; Стрелката, източно от храмовия комплекс обозначава мястото на скалния релеф „Мадарски конник".

Fig. 26. Location of the main monuments in Madara (by architect T. Teophilov): 2. The Big cave with water source; 3. Temple with the enclosed rock; 7. Rock piece with tomb "Daultash; 9. Early Byzantine and medieval fortress over the rocks (Mundraga, Mundarga); 11-13. The central temple and the complex with constructions around it; Pointer, east from the temple complex, indicates the place of Rock relief "Madara Horseman".

планина с увенчаваща я ранновизантийска крепост като *Moundarga, Moundraga* (Georgiev 1982, 62 sqq.; Георгиев 2014б, 515-519). Названието Мундарга е използвано и за планински връх от Източните Саяни, който е със сходни физико-географски особености и е имал култово значение сред местното монголоезично население. Като топоним със сакрален смисъл, то е могло да бъде пренесено от тюркоезичната част от българите отсам Дунав. С него те са означили голите скали и лишен от особена растителност връх на своята „свещена планина", издигаща се рязко и впечатляващо от югоизток на Плисковското поле. Съвпадението на семантиката на тюрко-монголското име Мундарга със засвидетелстваното през XIV-XV в. и запазено и до днес име Мадара – „*гола, плешива планина (връх*) (гр.)" позволява да се допуска, че става въпрос за грькоезична калка на тюрко-българското название. Не е изключено обаче ойконимът да произлиза от тюрко-монголска дума madar, matar, matur „герой, юнак" и да означава конкретно селището, възникнало в подножието на скалите с изображение на конника (Георгиев 1992, 83 и сл.), което редица учени приемат за образ на епичен герой или конкретен героизиран владетел (Рашев 2008, 212 и сл. и пос. мнения).

Най-късно през IX в. името Мундарга-Мадара е получило славяноезичен изговор, вероятно следствие на преосмисляне на неговото значение. В издаденото от А. Турилов българско преводно съчинение от X в. „Сказание за железния кръст" („Сказание за инока Христодул") името се споменава на две места – *Мъдра Пльсковска* и *Мъдра Дръсторъска* (Турилов 2001, 40-58; Калоянов, Спасова, Моллов 2007, 184, 187, 205, 208). Славянизираната форма „*Мъдра*" е изглежда модифициран изговор на тюркоезичното „Мундрага", тъй като славянската дума, която стои в неговата основа е изписвана и с носовка и съответно произнасяна като „Мундра" (Срезневский 1902, 185-187). Но може да се допуска, че през IX в. е била променена и семантикака на тюрко-българското Мундрага. От име на свещена планина у българите, то да е започнало да се осмисля като Мундра-Мъдра, т.е. място, където се мъдрува, място за размишление (Георгиев 2014б, 524-525). Определена роля за това са изиграли политико-религиозните функции на културното средище под Мадарските скали около средата на VIII в., което към началото на IX в. се утвърждава и като акропол на столица Плиска.

Трансформацията на името Мундрага в Мундра/Мъдра отразява нейната водеща роля на средище, в което се обсъждат важни за държавата проблеми. Същото име е било дадено, освен на близката до Плиска Мадара, и на една от крепостите на Дръстър.

Сведението на Анна Комнина, че близката до Плискова „*акролофия*", т. е. издължена височина (връх) била наричана от местните жители не само „*на някой си Симеон*" (вж. за това по-горе), но и „*булевтерион на скитите*" се отнася изцяло за Мадара (ГИБИ 1971, 61; Георгиев 2014б, 513 и сл.). Последната характеристика потвърждава свидетелството на старобългарския източник, че Мундра/Мъдра е била още през ранното българско средновековие място не само за религиозни церемонии, но и за политически събрания („*съвещалище*"). Началото на тази практика може да се открие по време на смутните събития през 60-те години на VIII в., когато Плисковското поле се налага като място за свикване, по силата на една стара степна традиция, на т. нар. consiliabulum, komenton, qurultaj, сиреч място за вземане на важни решения (Георгиев, 2002а, 65 и сл.). Окончателните решения на спорни въпроси у степните народи, като избор на нов владетел например, се утвърждавали в разположено наблизо светилище, където той получавал религиозна санкция на своите прерогативи. От това време вероятно датира и „органичното", според Р. Рашев, обвързване между Плиска и Мадара, което довело и до определяне на последната като Мъдра Плисковска. Така е била наречена преди всичко нейната крепост, схващана като акропол на равнинната и беззащитна, както при събитията през 894 г., стара столица. Тази традиция изглежда е продължила и през XI в., когато там е бил свикван „скитски", т. е. печенежки „коментон". Анна Комнина предпочела понятието „булевтерион", имайки може би предвид значението на славянобългарското име Мъдра, т. е. място, където заседава някакъв „съвет" (boulé).

Настанявайки се в Добруджа и Лудогорието още в края на VII в. (пра)българите са имали възможност още отначало да оценят природните дадености на Мадарското плато и неговото подножие като хилядолетно място за упражняване на традиционни за различни народи културни практики. Вероятно още през VIII в. те са ги пригодили за своите религиозни и политически нужди. Днес е трудно те да бъдат установени на място. По всяка вероятност ранните културни места са се намирали там, където по-късно

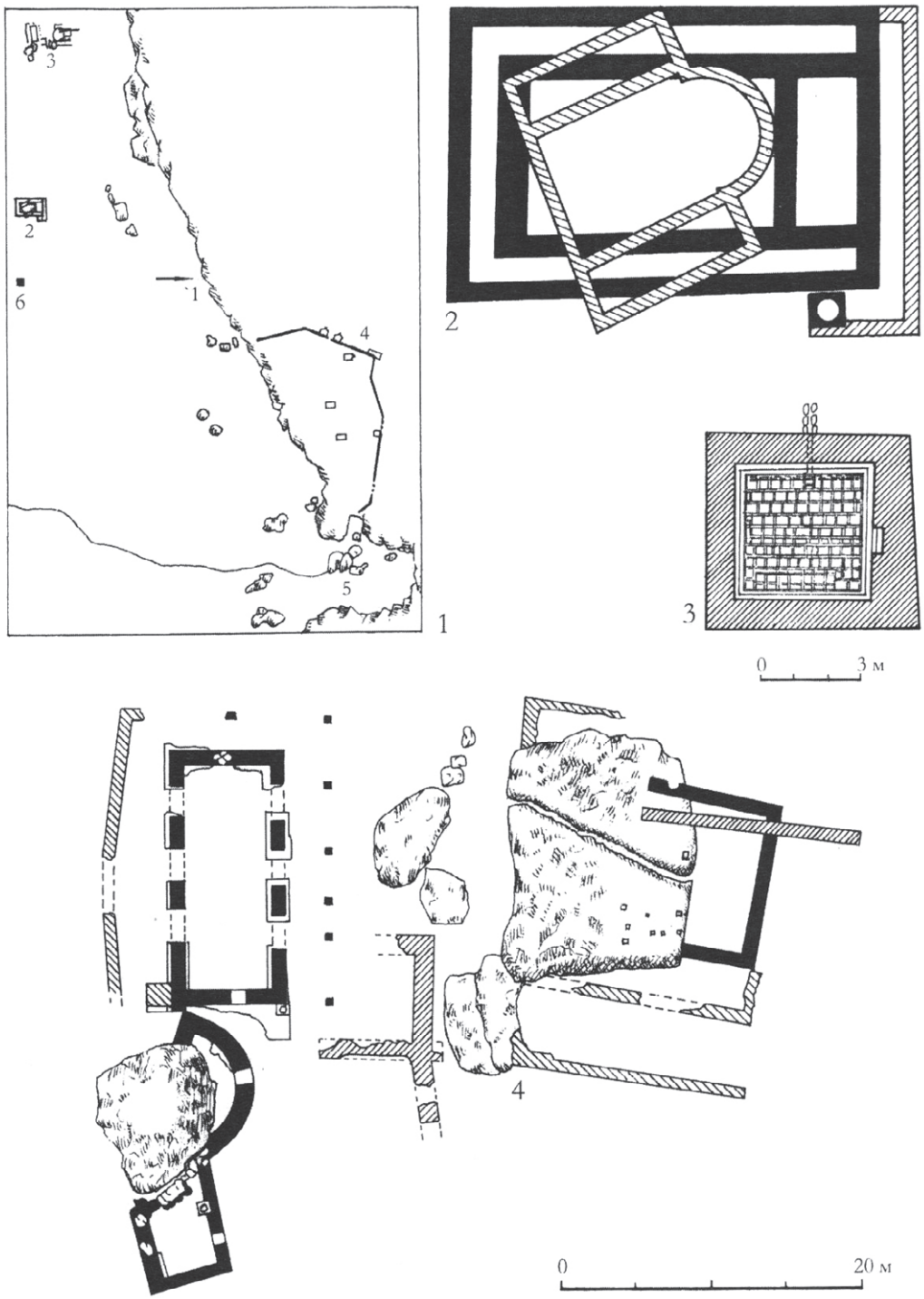

Обр. 27. Ранносредновековни паметници от Мадара (по Р. Рашев): 1. Ситуация; 2. План на Големия храм (със църква над него); 3. Водохранилище-план; 4. План на комплекса с оградена скала.

Fig. 27. Early medieval monuments from Madara (by R. Rashev): 1. Location; 2. Plan of Large temple (with church over it); 3. Water reservoir – plan; 4. Plan of the complex with the enclosed rock.

се изградени светилищата от IX в. или където още в трако-римската епоха е имало светилища, а след това и старохристиянски църкви. Едно от тях със сигурност е съществувало при оградения с каменен зид голям скален къс и скална площадка със следи от обграждане и надстрояване с дървени конструкции (Рашев 2008, 136-137). Друго място за упражняване на религиозен култ е големият скален навес (пещера) с извор, който е бил светилище на трите нимфи и за траките

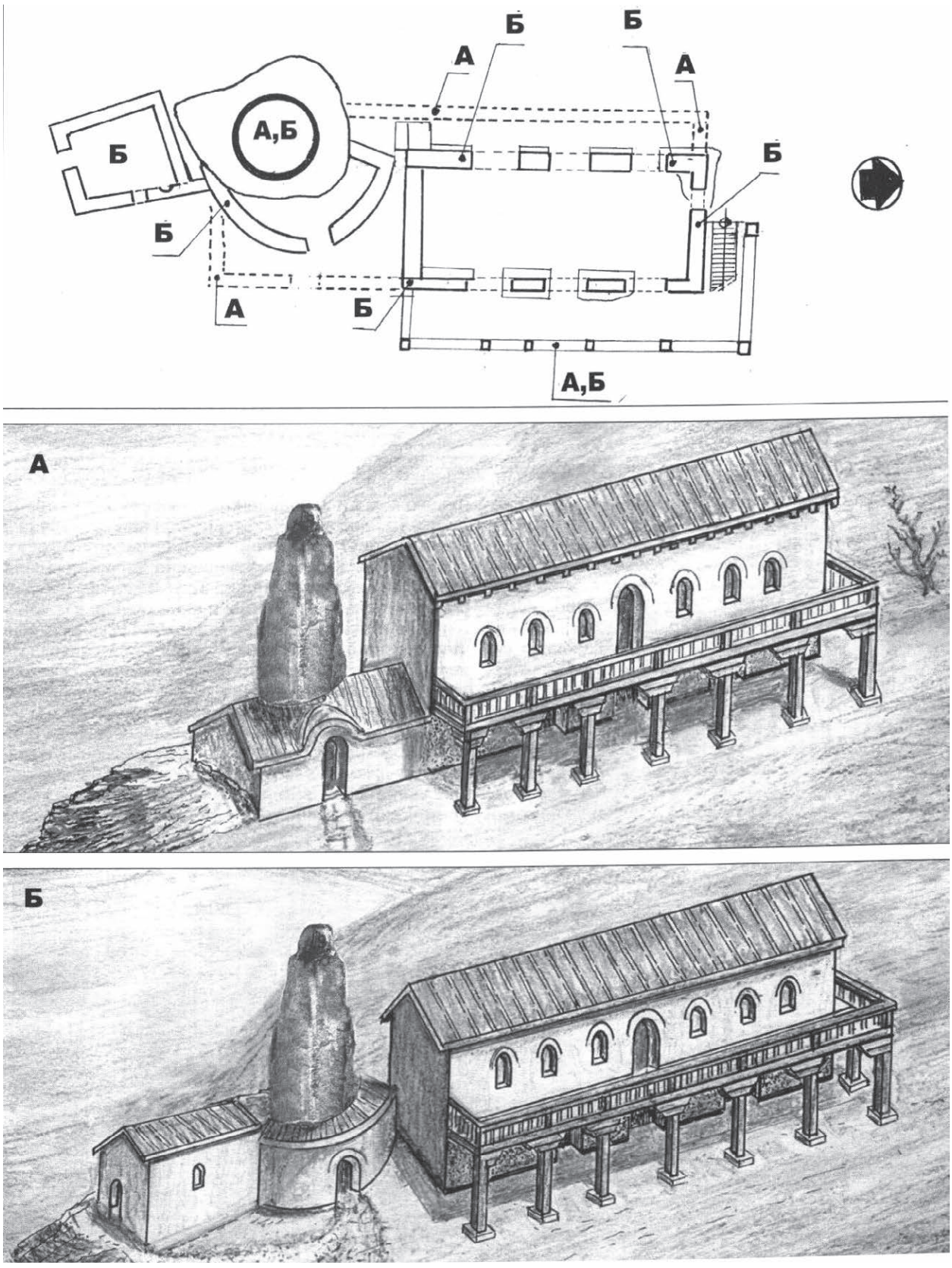

Обр. 28. План и възстановка на светилището с оградената скала (по арх. Ст. Бояджиев).
Fig. 28. Plan and restoration of the temple with enclosed rock (by architect St. Boyadzhiev).

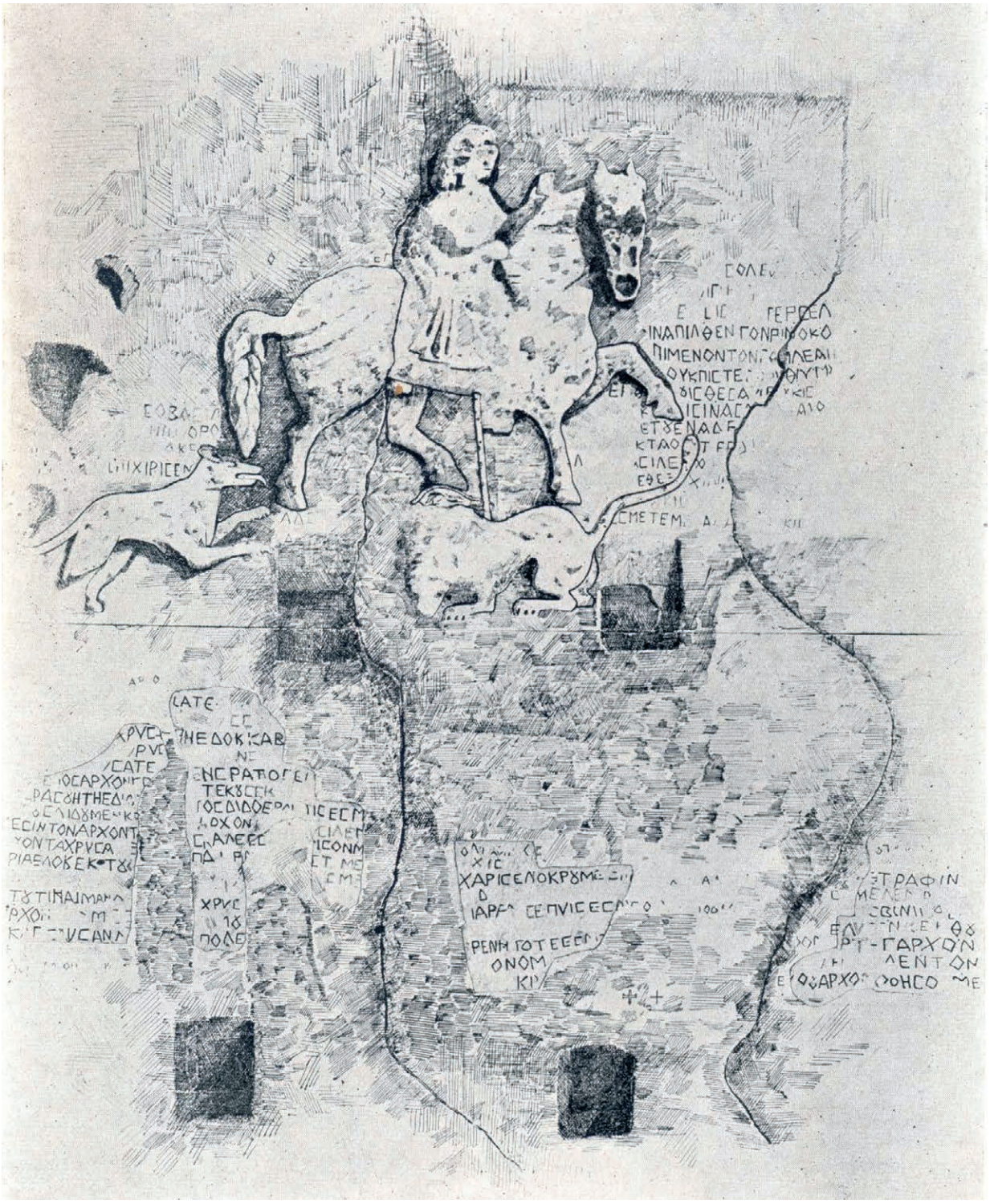

Обр. 29. Мадарският скален релеф и надписи, по Г. Фехер, 1928 г.
Fig. 29. The Madara rock relief inscriptions, by G. Feher, 1928.

през римската епоха. Тракийско светилище, посветено на Херос, е имало и на около 1 км, северно от м. „Даул таш"(Неделчев 2004, 171 и сл.). Така че установените с приблизителност култови площадки на (пра)българите под Мадарските скали са топографски приемници на по-стар езически пласт на религиозна дейност (Рашев 2008, 134).

Важни данни за историческата роля на Мадара като общодържавно религиозно средище

произтичат от първобългарските надписи там. На първо място сред тях стои изсеченият пред образа на триумфиращия конник. След продължителна дискусия днес може да се приеме мнението на Г. Фехер и Р. Рашев, че той е изготвен по времето на Крум или Омуртаг (Рашев 1998, 192 и сл. и цит. там трудове на Г. Фехер). В разчетения от него и В. Бешевлиев текст се говори за събития от времето на Тервел, т. е. повече от сто години преди изсичането на надписа. Съдържанието е напомняне (реминисценция) за неуспешния опит на този владетел да обедини през 704-705 г. силите на българските анклави на Балканите с цел утвърждаване на силата и авторитета на тяхната държава (Георгиев 2013б, 27 и сл.). Разгледан по такъв начин, разчетеният текст е въведение в епиграфския „разказ" за успешната в това отношение политика на съвременните владетели Крум и Омуртаг.

Така че в светлината на надписите най-вероятният исторически прототип за образа на владетеля-конник върху Мадарските скали е Крум, който със своята успешна политика извършва в началото на IX в. първото реално обединение на българите на Балканите. Нещо, което споменатият в надписа пред релефа негов предшественик – Тервел само се опитал да направи, но не и да го постигне. По такъв начин скалният релеф и надписите са имали за задача да пропагандират славните дела не само на владетелите Крум и Омуртаг, но и Предците, които те представляват.

Утвърждаването на Мадара като място за скалния релеф, а и за култов център на държавата през първата половина на IX в., е основано върху нейната история поне от средата на VIII в. При управлението на Крум и най-вече на Омуртаг и Маламир обаче обликът на общодържавното култово средище под Мадарските скали придобива роля на доминиран от владетеля религиозен център. Документацията на тази трансформация е твърде недостатъчна за пълноценни заключения, но не може да се оспорва (Рашев 2008, 134). С известна увереност може да се твърди, че за място на този нов по характер култ е избрана сравнително равната тераса под „Даул таш" (обр. 26, 7), която остава между „светилището на скалата"(обр. 26, 3) и „светилището на водата" (обр. 26, 2).

Терасата под „Даул таш" е била избрана за изграждане на храм от типа на Големия в Плиска вероятно поради наличие там на по-старо българско светилище (Ваклинов 1977, 98), но и заради удобствата й като площадка за издигане на същинска архитектурна творба (обр. 26, 11-13 и обр. 27, 2). Храмът е реплика на този от Плиска. Двете култови сгради демонстрират ясно връзката си с дворцовата архитектура в резиденцията от първата половина на IX век. Близостта им е толкова голяма, че едва ли може да се съмняваме, че в тях е бил практикуван общ култ и ритуали.

Връзката на упражняваните в Мадара през първата половина на IX в. култове с владетелската институция е подчертана с изграждането на дворцова сграда непосредствено до оградения, висок тогава над 7 м, скален къс (обр. 27, 4 и обр. 28). От нея е запазено еднопространствено и достъпно от всички посоки приземие, така че наподобява Тронната палата и сграда № 32 в Плиска (Ваклинов 1977, 120). Така Мадарският архитектурен ансамбъл се доближава по структура до този в резиденцията в Плиска и представлява съчетание от представителна и култова сграда. Това демонстрира новият, по-зрял, етап от развитието на „общобългарското" култово средище към владетелски (династичен) религиозен център.

Причината за съществуването през първата половина на IX в. на две близки по устройство и функция култови средища: в столицата и под Мадарските скали трябва да се търси в историческия развой на официалния религиозен живот през втората половина на VIII и първата половина на IX в. В основата на тази паралелност стои авторитетът на владетеля и утвърждавания постепенно култ към неговата произтичаща от Бога власт.

Участието или ролята на хан Омуртаг в култова церемония в Мадара е засвидетелствано в лошо запазен надпис, в който единствено и непълно се чете името Тангра (Бешевлиев 1979, 123, № 6). Напоследък беше направен опит за неговото ново осмисляне (Рашев 2008, 293 и сл.). Според автора, в текста не става дума за върховното божество на тюрките и българите, а за топонима „*Тангра-даг*", т.е. *небесната планина*, респективно „*божествена планина*" за която в древнотюркските религиозни представи има достатъчно свидетелства. В чест на нея или поскоро при тази планина е било извършено жертвоприношение от името, а не от самия владетел. Въз основа на това Рашев е склонен да сближи Мадарското плато с планината Otükän (Ю-ту-кин). От нея именно тюрките почитали самия бог на Небето, назоваван Тенгри (Тангра).

Китайският източник обаче сочи друго: „На 500 ли от Ю-ту-кин има една **друга висока**

(подч. П. Г.) планина, която се издига стръмно; върху нея няма нито трева, нито дърво, наричат я По-тенг-Нинг-ли, което на китайски означава „бог на земята" (Рашев 2008, 295). Според анализа на Рашев тя „не може да се идентифицира с Tängri Tag", тъй като се намира в Хангай. В други преводи на китайския източник обаче цитираното има по-различен смисъл: „На 500 ли от Дугин се издига висока планина, на чийто връх няма нито дървета, нито растения и която се нарича Бодънинли, което в превод означава 'Дух-покровител на страната'" (Гумилев 2007, 86).

Природните характеристики на въпросната култова светиня се доближават до този на Мундарга от Източните Саяни, така че, без да са идентични, са имали сходна роля в представите на тюрко-монголските народи. Китайската хроника сочи изрично, че планината, от която се почита бога Небе или пък, която е почитана като „*дух-покровител на страната*" се намирала на разстояние от 500 ли от Ю-ту-кин (Отюкен, Дугин).

Що се отнася до Ю-ту-кин (Дугин), тя не може да се приеме за свещена (божествена) планина. В древнотюркските рунически надписи от VII-VIII в. се нарича „*свещената земя (лес) Отюкен*". Там се намира постоянното седалище на владетеля, като „*входът в неговата резиденция е винаги от изток, поради неговото благоговение към страната на слънчевия изгрев*" (Плетнева 1982, 68, бел. 79).

Отюкен (Ю-ту-кин) е название на убежището, в което, според Орхонските надписи, се укрива при опасност и набира сили за нови походи тюркският народ (Боргояков 1974, 208 и сл.; Георгиев 2004, 31; Stark 2008, 141).

У нас тази роля е имала територията, която домашни и византийски извори наричат Стохълмие, а Чаталарският надпис определя като „*земята, в която се е родил*" хан Омуртаг. Сред нея се намира „*всеславната могила*" (magi kürgan), т.е. укрепление-зимовище за войски, разположено по средата на разстоянието между неговата престолнина и „преславния дом на Дунав". Така че българският Отюкен (Ю-ту-кин) не може да е Мадара, а Лудогорското плато с неговите девствени гори (Георгиев 2009, 348), където са се намирали постоянните местоживелища на основната част от (пра)българите още през VII-VIII в. Указанието за владетелска резиденция в централноазиатския Отюкен все пак насочва към възможността като част от неговия български аналог да се разглежда и прилежащия към етническата територия-убежище столица, която след края на VIII в. е безспорно Плиска.

Разположената на юг от Плисковското поле Мундарга, т. е. Мадарско плато със светилищата в своето подножие, е играела ролята на Тангра-Даг, сиреч Небесната (Божествената) планина. Тя следва да се приема за традиционен, натуралистичен по природа, „храм" на върховния бог-Небе у (пра)българите включително и през IX век. По думите на Л. Гумильов отбелязаният в древнотюркските надписи култ към Небето – Тенгри – е бил възприеман от китайците като „*Дух на небето*" (Гумильов 2007, 88 и сл.). В китайска хроника „Суйшу" обаче обект на култово преклонение са „*демони и духове*". Това напомня за описанието, дадено за българското езичество у Теофилакт Охридски. Възможно е, както това е отбелязано в „Суйшу", култът към божеството Тенгри да е скрит във византийския източник в неговия изричен запис за преклонение на езическите българи към духове и демони.

Така или иначе, култът към Небето или към Духа на небето и покровител на страната остава скрит в разполагаемите източници, а аналогиите остават недостатъчни да разкрием напълно неговата същност у нас през VIII-IX в. Много е вероятно у (пра)българите, както у старите тюрки, този култ да е имал различни аспекти, включително и към Слънцето и към Предците (Гумильов 2007, 86). Едва ли имаме право в нашия случай обаче да свързваме култът към Предците повече с „народа", докато този към „Духът на набето" (Тенгри) – с „велможите". Наличните данни като че ли насочват към конвергенция на отделните култове, при която постепенно на преден план е изпъкнал изпъквало почитанието към Предците, в чест на който били строени същински храмове и най-вероятно е бил посветен скалният релеф на триумфиращ владетел-конник в Мадара.

В духа на централноазиатската традиция храмовете изглеждат архитектурно оформени варианти на описваната от „Вейшу" „*пещера*" (по-скоро долина) на Предците, която се разполагала сред убежището Отюкен (Ю-ту-кин) и където народът, начело с владетеля, ги честват (Гумильов 2007, 91-92). Това обяснява от една страна мултиплицирането на „залния" тип храмове в центрове на територията на земята-убежище на народа, а от друга появата на такъв храм и в подножието на свещената „небесна планина", вместилище на „духа-покровител" на цялата страна.

Малко вероятно е обаче релефът-конник от нейните впечатляващи скали да е негово изображение (Аладжов Ж. 1992, 147; Теофилов 1995, 300), особено в сравнение с възможността той да е посветен на Прадед вкл. и на негова историческа персонификация в лицето на Крум, както посочи още Геза Фехер и защити с важни доводи Р. Рашев и към което становище по-горе приведохме реконструирани исторически данни.

Крум, Омуртаг и Маламир, а изглежда преди тях и Кардам, са продължили да поддържат постоянни връзки с Мадарските светилища. Със своята религиозна политика те утвърждават авторитета на (пра)българското култово средище, превръщайки го в техен родов и династичен център. Изсичането на Мадарския релеф (обр. 29), надписите около него, изграждането на храм с особеностите на мемориалния в резиденцията, извършването на жертвоприношения на бога Небе или на едноименната негова планина и т. н. са прояви, които демонстрират последователен стремеж към трансформация на традиционното култово място Мундрага – Мудра Плисковска – Мадара в династично култово средище, неразривно свързано със столицата. С други думи там е бил съсредоточено духовно-религиознното средище на езическа България.

12. Вместо заключение

Направеният преглед на данните и паметниците за езичество в Плиска и Мадара позволява разглежданите досега поотделно две държавни селища от ранното българско средновековие да се разглеждат като взаимосвързани култови центрове след средата и особено след края на VIII в. Хронологическият приоритет е на Мадарските светилища, тъй като те изглежда са съществували като места за култ и религиозни ритуали още преди това. С разполагането на политическия център в Абобското поле обаче се налагат промени в същността и устройството на Мадарския култов ансамбъл. Това довежда до изграждане на архитектурно оформени храмови строежи в главната, а след това и в спомагателните, владетелски резиденция в етническата територия на (пра)българите. Традиционните култови места за поклонения в Мадара се трансформират и където трябва получават архитектурно оформление за нуждите на налаганите от владетелите религиозни представи.

Основната и изначална тяхна същност е изразена не само в цитираните по-горе археологически и исторически данни, но и в официалните названия на държавните средища, които е прието да се определят като „аули", т. е. укрепени дворци на владетеля.

В Чаталарския надпис на хан Омуртаг от 821/2 г. Абоба-Плиска е наречена Plskas ton kanpon, но това е гръкоезичен превод на истински автентичното (пра)българско нейно име. То е засвидетелствано във византийски и български източници от X-XII в. като Pliskouba, Pliskoba, Плюска градь (Георгиев 1999, 12-31). От тях, чрез редукция, се налага съвременното българско название – Плиска, а донякъде и запазените туркоезични названия – Абоба и Ахибаба (Георгиев 2009а, 131-141).

Анализът на собственото име в Pliskouba, Pliskoba, както и в Plskas ton kanpon, показа, че то има не славянски, а ирано-тюркски, корени и е било изглежда традиционно за българите по техния път към Долен Дунав (Dimov-Bogoev 1970, 154-168; Георгиев 2000, 43-59). В Централна и Средна Азия, както и в района на Кавказ, то е използвано за водещите центрове на държавите на степни и други народи с ирано-тюркски произход: Бала, Балх, Баласаг, Баласагун, Баласакан и други. Важното за нашата тема тук е, че в основата на всички тези основни или производни на тях именни форми лежи засвидетелстваното в културите на Предна Азия и Египет посвещение на големи градове на Слънчевото божество (Ашур в Асирия, Хорсабад в Иран, Хелиопол в Египет и др.). На тази основа можем да приемем, че и името на прабългарския основен военен лагер (*Palasaka (*Peleseka) – Plska (Pliska) също е бил посветен на хелиоцентричен култ у (пра) българите. За него, както се знае, са се запазили достатъчно данни, на част от които се спряхме по-горе. Едни от най-убедителните доказателства за това е и ориентацията на фортификационните, дворцовите и култово-ритуалните строежи на Плиска спрямо трите основни точки на Слънцето (изгрев, зенит и залез).

Споменът за този смисъл в името на Плиск оба – Плиска изглежда се е запазил и в общата и неясна представа на автора на „Тълкувание Данилово" от XI-XII в. за града на българския владетел Михаил каган, който се проявява в две различни исторически ситуации: най-напред като първия християнски владетел княз Борис и много по-късно, след „възкресение" –като владетел от залеза на Западното българско царство (Венедиков 1976, 179-208; Каймакамова 1990, 137-138). И в двата случая обаче действията на

този полуисторичен-полулегендарен български „каган" са свързани със център, който автора на полуисторичната-полуапокрифна творба от XI век свързва със „Слънчев град". Във втория случай той се отъждествява от някои учени с реалния столичен център на последния български цар Иван Владислав (1015-1018) – Лихнидос-Охрид. В първия случай обаче той следва да бъде отъждествен с Плиска и Преслав –двете столици на княза-покръстител на българите от средата и втората половина на IX в. Като цяло можем да се съгласим с оценката на Т. Моллов, че названието „Слънчев град" е микротопоним, който изразява идеята за езическата столица на българите (Моллов 1997, 105, бел. 3). В светлината на направения по-горе анализ можем да кажем, че в легендата за Михаил каган имаме поредното, «апокрифно» по характер потвърждение на това, че Плиска е била осмисляна като „град на Слънцето".

В подкрепа на това може да се посочи още, че дори и засвидетелствания в периода между 822 и 836 г. официален и български по произход титул на владетеля – kana subigi се тълкува напоследък, като ираноезичен по произход (от kana sub(h)aga), сиреч „владетел сияен" („светлейши", „благополучен") (Степанов 1997, 54-59; Stepanov 2001, 1-19). С други думи, според смисъла на своя титул, той е бил славен като носител на Небесната, в частност на Слънчевата светлина.

Използвана литература:

Аладжов 2010: А. Аладжов. Византийският град и българите VII-IX век (по археологически данни). София, 2010 (=Дисертации 4).

Аладжов 1999: Ж. Аладжов. Паметници на прабългарското езичество. София, 1999.

Атанасов 2004: Г. Атанасов. Тервел, хан на България и кесар на Византия. Силистра, 2004.

Балабанов 1992: Т. Балабанов. Проучвания на старобългарския комплекс „Кирика" край с. Калугерица.- Приноси към българската археология I. София, 1992, 68-73.

Берестнев 2008: С. И. Берестнев. Курган: могила или святилище?- Древности 2006-2008 г. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 2008, 8-20.

Бешевлиев 1979: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979.

Бешевлиев 1981: В. Бешевлиев. За разнородната същност на първобългарите.- Плиска-Преслав 2, 1981, 20-25.

Бешевлиев 1982: В. Бешевлиев. Началото на българската държава според апокрифен летопис от XI век.- В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, 39-45.

Божилов 1995: Ив. Божилов. От "варварска" държава до царството.- В: Седем етюда по средновековна история. София, 1995, 73-129.

Бонев 1989: Ст. Бонев. За архитектурния облик на прабългарските храмове.- ППИК 1, 1989, 328-337.

Боргояков 1974: М. И. Боргояков. Йиш в древнетюркских памятниках рунической письменности.- В: Археология Северной и Центральной Азии. Новосибирск, 1974, 208-211.

Бояджиев 1999: Ст. Бояджиев. Религиозните изповедания на българите през втората половина на IX в., отразени в културата архитектура в Плиска и Преслав.- В: Средновековни Балкани. Политика, религия, култура. София, 1999, 33-48.

Бояджиев 2008: Стефан Бояджиев**.** Българската архитектура през VII-XIV в. Том 1: Дохристиянската архитектура. София, 2008.

Ваклинов 1977: Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура (VI-XI в.). София, 1977.

Васильев 1998: А. А. Васильев. История Византийской империи, 1. Время до крестовых походов до 1081 г. Москва, 1998 (второ издание).

Венедиков 1976: Ив. Венедиков. Легендата за Михаил каган.- Преслав 2, 1976, 179-208.

Георгиев 1982: П. Георгиев. Приемственост между най-старите монументални строежи в Плиска.- В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Симпозиум „Славяни и прабългари". София, 1982, 106-121.

Георгиев 1985: П. Георгиев. Дворцовата църква в Плиска и църковното строителство във връзка с покръстването (864-870 г.).- Векове 1985, 3, 53-61.

Георгиев 1987: П. Георгиев. Някои особености в развитието на монументалното строителство VIII-IX в. в Плиска.- В: Българските земи в древността. България през Средновековието. Втори международен конгрес по българистика. Доклади 6. София, 1987, 407-419.

Георгиев 1989: П. Георгиев. Големият езически храм в Плиска.- ППИК 1, 1989, 338-354.

Георгиев 1991: П. Георгиев. Прабългарска култова церемония върху -графит от Плиска (по времето на хан Маламир (831-836).- ППИК 2, 1991, 198-208.

Георгиев 1992: П. Георгиев. За произхода на името Мадара.- Мадара III. Шумен, 1992, 83-92.

Георгиев 1993: П. Георгиев. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1993.

Георгиев 1996: П. Георгиев. За произхода и семантиката на знака ипсилон в ранобългарската култура.- В: Българите в Северното Причерноморие 5. В. Търново, 1996, 89-100.

Георгиев 1997: П. Георгиев. Кръглата дървена постройка в Плиска (Принос към изучаването на българския дворцов церемониял от началото на IX век).- ППИК 3, 1997, 296-312.

Георгиев 1999: П. Георгиев. ΙΣ ΤΗΣ ΠΛΣΚΑΣ ΤΟΝ ΚΑΝΠΟΝ. Градът Плисков.- Трудове на катерите по ис-

тория и богословие при ШУ 3, 1999, 12-31.

Георгиев 2000а: П. Георгиев. Селищната структура на Абоба-Плиска.- Археология 2000, 3-4, 16-30.

Георгиев 2000б: П. Георгиев. Землените укрепления на Абоба-Плиска.- Плиска-Преслав 8, 2000, 19-30.

Георгиев 2000в: П. Георгиев. Плискова-Плисков и прабългарите Източното Приазовие и Северното Причерноморие. Изследвания и материали VII. В. Търново 2000, 43-59.

Георгиев 2002а: П. Георгиев. Раждането на столица Абоба-Плиска.- В: Poluchronia. Сборник в чест на проф. Иван Божилов. София, 2002, 63-77.

Георгиев 2002б: П. Георгиев. За столицата на Аспарухова България.- Исторически преглед 2002, 5-6, 208-227.

Георгиев 2002в: П. Георгиев. За хронологията и характера на дървеното строителство в Плиска.- ИИМ Шумен 10, 2002, 73-85.

Георгиев 2003а: П. Георгиев. Периодизация на дървеното строителство в Плиска.- В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове. В. Търново, 2003, 83-93.

Георгиев 2003б: П. Георгиев. Началото на Абоба-Плиска.- В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. София, 2003, 175-182.

Георгиев 2004: П. Георгиев. Археологическите реалии в Търновския надпис на хан Омуртаг (I част).- Археология 2004, 3-4, 27-36.

Георгиев 2005: П. Георгиев. Археологическите реалии в Търновския надпис на хан Омуртаг (II част).- Археология 2005, 1-4, 55-65.

Георгиев 2006а: П. Георгиев. Принципията-дворец в кампуса Плиска.- Херсонеский сборник XV, Севастополь, 2006, 83-95.

Георгиев 2006б: П. Георгиев. Стохълмието и неговите центрове.- Старобългаристика 2006, 4, 54-68.

Георгиев 2007а: П. Георгиев. Varna historica et protobulgarica. Опит за характеристика.- ППИК 4/2, 2007, 7-36.

Георгиев 2007б: П. Георгиев. Раннобългарската култура V-VII век – култура „на колела".- В: Изследвания по българска средновековна археология. В чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, 22-40.

Георгиев 2009а: П. Георгиев. Митът за славянското начало на Плиска.- В: Приноси към българската археология V: Сборник в памет на проф. Живка Възарова. София, 2009, 131-141.

Георгиев 2009б: П. Георгиев. Владетелският дарствен пръстен от Плиска.- Нумизматика, сфрагистика и епиграфика 5 (2009), 3332-342.

Георгиев 2009в: П. Георгиев. Хинтерландът на Абоба-Плиска: пътни комуникации, селищни и военни средища.- В: Eurika. In honorem L. Donchevae-Petkovae. София, 2009, 333-353.

Георгиев 2011: П. Георгиев. Великият хан Омуртаг (814-831) - просопографски бележки.- В: Оттука започва България. Шумен, 2011, 144-160.

Георгиев 2012а: П. П. Георгиев. Языческие храмы IX века в Дунайской Болгарии.- В: Методика исследования культовых комплексов. Барнаул-Санкт Петербург, 2012, 14-19.

Георгиев 2012б: П. Георгиев. Древнетюркское наследие в культуре Дунайской Болгарии (VII-IX вв.).- В: История и культура средневековых народов степной Евразии (=Второй международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей). Барнаул, 2012, 75-78.

Георгиев 2012в: П. Георгиев. Маламировият надпис (№ 13) – ново четене и коментар.- Във: Василка Герасимова-Томова. In memoriam. София, 2012, 467-480.

Георгиев 2012г: П. Георгиев. Проблемите на езическия храм в цитаделата на Плиска. Доклад на конференция „Декемврийски четения в българската археология", София, 2012, непубликуван.

Георгиев 2013а: П. Георгиев. Големият дървен строеж в резиденцията на Плиска – предназначение и хронология.- В: ИНАИ XLI, 2013 (In honorem Георги Кузманов), 495-519.

Георгиев 2013б: П. Георгиев. Тервеловите „чичовци в Солунско и Кисинините" (към интерпретацията на Мадарския надпис I,с).- В: Приноси към българската археология VII (В памет на Р. Рашев). София, 2013, 27-44.

Георгиев 2014а: П. Георгиев. Плиска в восьмом веке.- Повольжская археология 3 (9), 2014 (Казань), 194-221.

Георгиев 2014б: П. Георгиев. „Симеоновият връх" край Плиска и неговата идентичност с Мадара-Мундрага.- В: България в световното културно наследство. Материали от III Нац. конференция „Пътуване към България". Шумен, 2014, 513-527.

Георгиев 2014в: П. Георгиев. Tzukos и Tzokos – унобългарски прозвища на Крум и Омуртаг.- Нумизматика, сфрагистика и епиграфика 10 (2014), 273-325.

Георгиев 2015: П. Георгиев. Дванадесетият възпоменателен надпис на хан Омуртаг.- Добруджа 30 (2015), 165-178.

Георгиев 2016: П. Георгиев. Връзките между (пра)българските анклави в Югоизточна Европа в периода VII-IX век.- ИНАИ XLIII, 2016 (In honorem prof. St. Stanilov), 153-173.

Георгиев 2017а: П. Георгиев. Езическият храм в Дръстър (Силистра) – архитектурен тип, хронология и функция.- Добруджа 32, 2017 (=В чест на 60-годишнината на проф. Георги Атанасов), 81-88.

Георгиев 2017б: П. Георгиев. Могилният комплекс при Кабаюк и началото на Плиска.- В: Приноси към българската археология VIII (В памет на Ир. Щерева), 2017, 33-46.

Георгиев, Витлянов 2001: П. Георгиев, Ст. Витлянов. Архиепископията-манастир в Плиска. София, 2001.

Георгиев, Василев 2006: П. Георгиев, Р. Василев. Ранно (дървено) укрепление на Вътрешния град на Плиска.- АОР през 2005 г. София, 2006, 311-313.,

Георгиев, Василев 2007: П. Георгиев, Р. Василев. Ранно (дървено) укрепление на Вътрешния град на Плиска.- АОР през 2006 г. София, 2007, 446-449.

Георгиев и др. 2011: П. Георгиев, Р. Василев, Т. Тихов. Ранно (дървено) укрепление във Вътрешния град на Плиска.- АОР през 2010 г. София, 2011, 381-383.

Георгиев и др. 2015: П. Георгиев, Т. Тихов, Р.Василев, Ил.

Илиев. Ранно (дървено) укрепление във Вътрешния град на Плиска.- В: АОР през 2014 г.. София, 2015, 579-582.

Георгиев, Иванов 2008: П. Георгиев, Ст. Иванов. Външно (Голямо) землено укрепление на Плиска.- АОР през 2007 г. София, 2008, 586-589.

Георгиев, Иванов 2015: П. Георгиев, Ст. Иванов. „Вътрешното" землено укрепление на Плиска (краят на VIII – началото на IX в.) (проучвания 2000-2006 г.).- Плиска-Преслав 11, 2015, 49-90.

ГИБИ 1960: Гръцки извори за българската история, III. София, 1960.

ГИБИ 1961: Гръцки извори за българската история, IV. София,1961.

ГИБИ 1964: Гръцки извори за българската история, V. София, 1964.

ГИБИ 1971: Гръцки извори за българската история. VIII. София, 1971.

ГИБИ 1994: Гръцки извори за българската история, IX, II. София, 1994.

Григоров 2006: В. Григоров. Скулптурна глава от Плиска.- Археология 2006, 1-4, 235-247.

Гумилев 1993 : Л. Н. Гумилев. Древните тюрки. София, 2007 Древние тюрки. (Москва, 1993).

Гюзелев 1993: В. Гюзелев. Отново за столиците на средновековна България (Някои нови гледища и хипотези).- Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. В. Търново, 1993, 3-11.

Гюзелев 1995: В. Гюзелев. Столици, резиденции и дворцова култура в средновековна България (От номадския стан към царския двор).- ИНИМ X, 1995, 39-66.

Димитров 1999: Я. Димитров. Историческа топография на Плиска. Автореферат на дисертация за званието „доктор". София, 1999.

Димитров 2013: Я. Димитров. Издирване, проучване и картографиране на обектите (1899-2009 г.).- В: Археологическа карта на Външния град на Плиска съст. А. Аладжов). София, 2013, 270-329.

Димитров 2014: Я. Димитров. Два новооткрити обекта от раннобългарското средновековие (VIII-IX в.) в землището на град Каспичан.- В: Град на хилядолетия. Каспичан, 2014, 84-92.

Димитров 2017: Я. Димитров. Дворцов център на Плиска – източна част на Цитаделата.- В: АОР през 2016 г. София, 2017, 529-530.

Димитров, Иванов 2009: Я. Димитров, Ст. Иванов. Теренни обхождания в Плисковското поле. – В: АОР през 2009 г. София, 2010, 641 – 643.

Димитров, Иванов, Савев 2015: Я. Димитров, Ст. Иванов, Ю. Савев. Проучване на обект „Дворцов център – Цитадела" .- АОР през 2014 г. София, 2015, 582-585.

Дончева-Петкова 1999: Л. Дончева-Петкова. Плиска и нейната история.- В: Първопрестолна Плиска. София, 1999, 7-17.

Златарски 1970: В. Златарски. История на българската държава през Средните векове I,1. София, 1970.

Иванов 1970: Й. Иванов. Богомилски книги и легенди. София, 1970.

Иванов 2010: Ст. Иванов. Археологически проучвания на Дворцовия площад в Плиска.- АОР през 2009 г. София, 2010, 444-446.

Иванов 2015: Ст. Иванов. Разкопки на Дворцовия площад в Плиска.- АОР през 2014 г. София, 2015, 595-598.

Иванов и др. 2014: Я. Иванов, Ч. Лалов, Г. Радославова и др. Археологическо проучване на обект № 4 по АМ „Хемус". Етап II.- АОР през 2012 г. София, 2013, 494-497.

Иванов, Стойчев 2013: Ст. Иванов, Ст. Стойчев. Пещ за битова керамика на левия бряг на Асар дере в Плиска.- В: Археологическа карта на Плиска. София, 2013, 153-169.

Иванов, Тихов 2009: Ст. Иванов, Т. Тихов. Археологически проучвания на ранносредновековна сграда в земленото укрепление Кабиюк.- АОР през 2008 г. София, 2009, 575-577.

Иванов, Тихов 2010: Ст. Иванов, Т. Тихов. Ранносредновековна сграда в земленото укрепление Кабиюк.- АОР през 2009 г. София, 2010, 454-456.

Иванов, Тихов 2014: Ст. Иванов, Т. Тихов. Езически храм Кабиюк.- АОР през 2013 г. София, 2014, 459-462.

Иванов, Тихов 2015: Ст. Иванов, Т. Тихов. Разкопки на обект НИАР „Кабиюк". Езически храм.- АОР през 2014 г. София, 2015, 608-610.

Йотов 2012: В. Йотов. Прабългарски или... I. Кой етнос е оставил мегалитните паметници „девташлари"?- ИНМВ 44, 2012, 216-226.

Каймакамова 1990: Българската средновековна историопис. София, 1990.

Калоянов 1994: А. Калоянов. Девташларите и русалските гробища (към въпроса за посветителните обреди за юноши в българското езичество).- В: Историко-археологически изследвания в памет на проф. Ст. Ваклинов. В. Търново, 1994, 187-194.

Калоянов, Спасова, Моллов 2007: А. Калоянов, М. Спасова, Т. Моллов. „Сказание за железния кръст" и епохата на цар Симеон. В. Търново, 2007.

Кирилов 2013: Ч. Кирилов. Столичният проблем в ранносредновековна България.- В: Добруджа 24-25, 2013, (=Национална конференция „Европейските степи и района на Долния Дунав", Балчик, 2006), 313-338.

Кляшторний 1974: С. Г. Кляшторний. Храм, изваяния и стела в древнетюркских текстах.- Тюркологический сборник 1974 г. Москва, 1978, 238-254.

Кляшторний 1984: С. Г. Кляшторний. Праболгарский Тангра и древнетюркский пантеон.- В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. София, 1984, 18-22.

Кубарев 1984: В. Д. Кубарев. Древнетюркские изваяния Алтая. Новосибирск, 1984.

Кръстев 2015: Кр. С. Кръстев. Арабски извори за езическите вярвания и погребални обичаи на българите.- Bulgaria mediaevalis 6, 2015 (В чест на 60-годишнината на проф. Ил. Илиев), 89-102.

ЛИБИ 1958: Латински извори за българската история I. София, 1958.

ЛИБИ 1960: Латински извори за българската история II. София, 1960.

Майко 2004: В. В. Майко. К вопросу о зороастризме в религиозных верованиях Крымской Хазарии.- В: Культовые памятники в мировой культуры: Археологический, Исторический и Философский аспект. Сборник научных трудов. Симферополь, 2004, 65-70.

Майко 2014: В. В. Майко. Восточный Крым во второй половине X – XII вв. Киев, 2014.

Малов 1951: С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Москва, Ленинград, 1951.

Marquart 1913: J. Marquart. Старобългарски изрази в надписа от Чаталар (Крумово) и в старобългарския списък на князете.- Минало II, кн. 7 и 8. София, 1913, 227-258 (вж. същото в ИРАИК 15, 1911, 1-30).

Минаева 1990: О. Минаева. Мадарският конник. София, 1990.

Михайлов 1955: Ст. Михайлов. Дворцовата църква в Плиска.- ИАИ XX, 1955, 229-264.

Михайлов 1962: Ст. Михайлов. Нови данни за девташларите около Плиска.- Археология 1962, 1, 11-16.

Михайлов 1979: Ст. Михайлов. Каменните саркофази до Голямата базилика в Плиска.- Плиска-Преслав 1, 1979, 44-59.

Миятев 1942: Кр. Миятев. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска.- ИБАИ XIV, 1940-1942, 73-135.

Могаричев, Сорочан 2015: Ю. М. Могаричев, С. Б. Сорочан. К вопросу об административно-територіальном устройстве Боспора во второй половине VI-VIII вв.- Добруджа 30, 2015, 151-164.

Моллов 1942: Ив. Моллов. Почиствания и проучвания в Плиска през 1930 и 1931 г.- ИБАИ XIV, 1940-1942, 69-71.

Моллов Т. 1997: Т. Моллов. Мит, епос, история. В. Търново, 1997.

Неделчев 2004: Н. Неделчев. Античното наследство на България. Шумен, 2004.

Николов А. 2004: А. Николов. История, традиция и легитимност: политически измерения на интереса към миналото в старобългарската литература от края на IX – началото на X в.- In: Civitas Divino-Humana. In honorem annorum LX Georgii Bakalov. София, 2004, 443-457.

Овчаров 1983: Д. Овчаров. Прабългарските капища – произход и предназначение.- Векове 1983, 2, 56-62.

Овчаров 1992: Д. Овчаров. За същността на езическия култов център Мадара.- Мадара III, 1992, 99-108.

Овчаров 1997: Д. Овчаров. Въведение в прабългарската култура.- В: Древни култури. Благоевград, 1997, 330-431.

Овчаров 2001: Д. Овчаров. От езичество към християнство: българската държава между два свята.- В: Християнската идея в историята и културата на Европа. София, 2001, 72-83.

Плетнева 1974: С. А. Плетнева. Половецкие каменные изваяния. Свод археологических источников, вып. Е4-2. Москва, 1974.

Плетнева 1982: С. А. Плетнева. Кочевники Средневековья. Москва, 1982.

Плетньов 2008: В. Плетньов. Варна през Средновековието I: От VII до края на X век. Варна, 2008.

Рашев 1991: Р. Рашев. Езически култов паметник при Златна нива.-ППИК 2, 1991, 209- 218.

Рашев 1992: Р. Рашев. Средновековните постройки северно от скалния релеф в Мадара.- Мадара III, 1992, 109-126.

Рашев 1993а: Р. Рашев. Най-старият строителен период в центъра на Плиска.- ИИМ Шумен 8, 1993, 252-262.

Рашев 1993б: Р. Рашев. За произхода на прабългарите.- В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 1993, 23-34.

Рашев 1995: Р. Рашев. Плисковският аул.- Плиска-Преслав 7, 1995, 11-22.

Рашев 1996: Р. Рашев. Бог и владетел преди покръстването.- В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, 39-44.

Рашев 1997: Р. Рашев. Трофеите на хан Крум от двореца св. Мамант.- История, 1997, 3-4, 49-53.

Рашев 1998: Р. Рашев. Мадарският конник – стари и нови въпроси.- Исторически преглед, 1998, 3-4, 192-204.

Рашев 2003: Р. Рашев. Съмнителни и недостоверни паметници на прабългарската култура.- В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 2003, 158-174.

Рашев 2007: Р. Рашев. Прабългарите през V-VII век. В. Търново, 2007.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII-IX век. София, 2008.

Рашев, Станилов, Стойчев 2014: Р. Рашев, Ст. Станилов, Ст. Стойчев. Кабиюк. Ранносредновековен могилен комплекс. София, 2014.

Славова 2010: Т. Славова. Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. София, 2010.

Срезневский 1912: И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка II, 1903; III, 1912 (Санкт Петербург).

Станилов 1982: Ст. Станилов. Езически центрове в Първата българска държава.- В: България 1300. Институции и държавна традиция II. София, 1982, 225-234.

Станилов, Аладжов 2011: Ст. Станилов, А. Аладжов. Археологически разкопки на обект Кръгла каменна площадка.- АОР през 2010 г. София, 2011, 388-389.

Станилов, Инкова, Антонов 2014: Ст. Станилов, М. Инкова, П. Антонов. Двор, северно от цитаделата в Плиска. Сектори „Дървена сграда" и „Тайни ходници".- АОР през 2013 г. София, 2014, 445-448.

Станилов и др.: Ст. Станилов, М. Инкова, П. Антонов, Ст. Иванов. Двор, северно от цитаделата във Вътрешния град на Плиска – сектори „Дървена сграда" и „Тайни ходници".- АОР през 2015 г. София, 2016, 647-650.

Степанов 1997: Цв. Степанов. KANASYBIGI. Титлата на прабългарския владетел. Размишления върху идеята за

върховната власт в предхристиянска България.- Старобългаристика 1997, 3, 54-59.

Степанов 1999: Цв. Степанов. Власт и авторитет в ранносредновековна България (VII-средата на IX в.). София, 1999.

Степанов 2003: Цв. Степанов. Владетел, политическа идеология и поведенчески стереотипи в Pax Nomadica през VIII-IX в. (за някои паралели в българската и уйгурската история).- В: Цв. Степанов. В света на средновековните българи. Между реалното и въображаемото. София, 2003, 81-93.

Степонов 2007: Цв. Степанов. Мадара и скалният релеф (по повод на стари и нови ракурси към проблема).- В: Изследвания в чест на проф. Рашо Рашев. (В. Търново), Фабер, 2007, 44-53.

Степанов 2008: Цв. Степанов. Време, памет и забрава в Pax Nomadica през VI-IX век.- В: Цв. Степанов. История и псевдонаука. Древнобългарски етюди. София, 2008, 49-61.

Степанов 2012: Цв. Степанов. Религия или религии на (пра)българите: факти и теории.- В: Историята, истината и историкът. Материали от научна конференция на Соф. университет, 2011 г. София, 2012, 65-75.

Степи 1981: Степи Евразии в эпоху Средневековья. Археология СССР. Москва, 1981.

Тодорова 1989: Х. Тодорова. Архитектура на средновековното селище.- В: Дуранкулак 1. София, 1989, 29-110.

Тонкова и др. 2013: М. Тонкова, М. Тонева, Р. Георгиева, Я. Димитров. Селище от ранноелинистическата и ранносредновековната епоха при кв. Макак, гр. Шумен (АМ „Хемус", обект 7).- АОР през 2012 г. София, 2013, 156-158.

Турилов 2001: А. А. Турилов. „Мъдра Пльсковская" и „Мъдра Дръсторская" – две Мундраги первой болгаро-венгерской войны (географии чудес вмч. Георгия в Сказании инока Христодула).- В: Славяне и их соседи, вып. 10: Славяне и кочевой мир. К 75-летию акад. Г. Г. Литаврина. Москва, 2001, 40-58.

Фасмер 1987: М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка IV. Москва, 1987.

Филипу 1993: Ф. Филипу. По въпроса за религията на прабългарите и на българската държава през езическия период (681-864).- Старобългаристика 1993, 1, 3-11.

Успенский 1905а: Ф. Успенский. Историко-археологическое значение Абобы и ея окрестностей ...- ИРАИК X,1905, 1-15.

Успенский 1905б: Ф. Успенский. Надписи староболгарския…- ИРАИК X, 1905, 173-249.

Федоров-Давыдов 1976: Г. А. Федоров-Давыдов. Искусство кочевников и Золотой Орды. Очерки культуры и искусства народов евразийских степей и золотоордынских городов. Москва, 1976.

Чобанов 2008: Т. Чобанов. Свещените дворци на българските канове. София, 2008.

Шкорпил 1905а: К. Шкорпил. Постройки в Абобском укреплении.- ИРАИК X, 1905, 62-152.

Шкорпил 1905б: К. Шкорпил. Мегалитические памятники.- ИРАИК X, 1905, 372-384.

Aladžov 1985: Ž. Aladžov. Die Religion der heidnischen Protobulgaren im lichte einiger archäologischer Denkmäler.- In: Praehistorische Zeitschrift 60. Band, 1985, heft 1, 70-92.

Brügemann 2007: Thomas Brügemann. Campus – sedes principalis – civitas regii. Pliska und die frühe Bulgarien im spiegel litterarischer und archäologischer Zeugnisse (7. – 9. Jahrundert nach Christus).- In: Сборник в памет на Карел и Хермингилд Шкорпил (=Jubilaeus VI). София, 2007, 186-205.

Dimov-Bogoev 1970: C. D, Dimov-Bogoev. La capital de KANAS YBHGH OMOYPTAΓ. ΠΛISKAS – ПЛЮСКА – ПЬЛЪ'СЪКА. In: Beitrage zur Alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift furFr. Altheim fur 6.10. 1968. Hrsg. Von R, Stiehl und H. E. Stier Bd. II. Berlin, 1970, 154-168.

Dimitrova 2007: V. Dimitrova. Zeugnisse der Kunst und Kultur der Protobulgaren aus der heidnischen Periode der Ersten Bulgarischen Reiches (7.-9. Jh.). Wesen, Ursprung, Parallelen. Inaugural Diss. zur Erlangung des Doktorgrades. Freien Universität Berlin. Berlin, 2007, 410 s.

Fiedler 1999: Uwe Fiedler. Hauptstadt ohne Gräber? Pliska und das heidnische Bulgarenreich an der unteren Donau im Lichte der Grabfunde.- In: Zwischen Byzanz und Abendland. Pliska, der östliche Balkanraum und Europa im Spiegel der Frühmittelalterarchäologie. Frankfurt am Main, 1999, 83-89 (билингва: немски+български език).

Fiedler 2008: U. Fiedler. Bulgars in the Lower Danube Region. A Survey of the Archaeological Evidence and of the State of Current Research.- In: The Other Europe in the Middle Ages. Awars, Bulgars, and Cumans. Ed. by Fl. Curta. Leiden – Boston, 2008, 151-236.

Frantz 1965: A. Frantz. From Paganisme to Christianity in the Temples of Athens.- DOP, 1965,187-205.

Georgiev 1982: P. Georgiev. Au sujet de localisation de la forteresse Moundraga.- Bulgarian Historical Rewiew 1982, 3, 62-69.

Georgiev 2002: P. Georgiev. Une contribution complémentaire à l'inscription-graffiti protobulgare de Pliska.- BHR, 2002, 1-2, 3-12.

Georgiev 2016: P. Georgiev. Pliska – das Christliche Zentrum Bulgariens im 9. Jahrundert.- In: Glanz des Ostens – Christliche Kunst aus Bulgarien (Kataloge, Band III). Sofia, 2016, 47-62.

Ginouvès 1998: Dictionnaire méthodologique de l'architecture grécque et romaine par R. Ginouvès, III. Athène, Rome, 1998.

Henning 2007: J. Henning. The Metropolis of Pliska or, how large does an early medieval settlement have to be in order to be called a city?- In: Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, vol. 2: Byzantium, Plisca, and the Balkans, ed. by J. Henning. Berlin, New York, 2007, 209-240.

Henning 2012: J. Henning. Pliska, early medieval Bulgaria and the Hungarian raids at the Balkans: Some archaeological conciderations.- In: Questiones Medii Aevi Novae 17, 2012 (по презентация на автора на 22-ия Межд. Конгрес по византийски изследвания, София 2012).

Janin 1964: R. Janin. Constantinople byzantin. Paris, 1964.

Karasimeonoff 1942: P. Karasimeonoff. Neue Ausgrabungen in der Rezidenz von Pliska.- ИБАИ XIV, 1940-1942, 136-168.

Kirilov 2006: Tch. Kirilov. Der Stadt des Frühmittelalters in Ost und West. Archäologische Befunde Mitteleuropas im Vergleich zur östlichen Balkanhalbinsel. Bonn, 2006.

Mayer 2002: E. Mayer. Rom ist dort, wo der Kaiser ist. Untersuschungen zu den Staatdenkmälern des dezentralisierten Reiches von Diokletian bis zu Theodosius II. Mainz, 2002.

Stark 2008: S. Stark.Die Altturken Zeitim Mittel- und Zentral-Asien. Archaologische und historische Studien. Hrsg. Von St. Leder und B. Strack. Wiesbaden, 2008.

Stratos 1968: A. N. Stratos. Byzantium in the Seventh Century, V, IV (668-685). Amsterdam, 1968.

Suda 1854: Suida Lexikon. Rec. Imm. Bekkeri. Berolini, 1854.

Ziemann 2013: D. Ziemann. Pliska and Preslav: Bulgarian Capitals between Relocation and Invention.- In: Българско средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. М. Каймакамова. София, 2013, 170-185.

PLISKA THE PAGAN CENTRE OF BULGARIA DURING THE 9TH CENTURY

Pavel Georgiev

(summary)

This study is a summary of archaeological and other data about the pre-Christian religious concepts in and around the Bulgarian capital at the end of the 8th and the first half of the 9th c. In this connection, the idea of pagan Madara as an inseparable part from it, is substantiated. In the core of the review is the data about the pagan temples, examined in details and from more general point of view with the aim to clarify their function as main places for exercising the cult beliefs of the Bulgarians, which are not clear enough in the written sources.

In the introductory part (1) is a brief representation of the basic concepts of the chronology, character and the structure of Pliska as a settlement (2). The beginning of the presentation has the accent on the data about The Small and The Large pagan temples (3) which, according to the author were built immediately after the burning down of the city in 811. The presence of accumulative data about a wooden predecessor of The Small temple, gives us ground to place it even before that time, when it probably existed functionally connected to the neighbouring big wooden tribune (anabatron). This suggests, that the first sanctuary in the inhabited part of the residence was linked with the celebrations of the rulers triumph during the rule of Kardam between 792 and 796 or Krum, until 811. In this connection an assumption is made, that a cult place existed also in the so-called Krum's Palace as an initial seat of power and fortress for Pliska before 811.

The stone and brick building of the ***Small Temple*** had three phases of construction and was finished not long before the middle of the 9th c. Initially, the temple has had an open plan, covering 93 sq. m. The new observations show that it has had a North-South orientation, and the basins on the sides were filled with water coming down from the roof. After that the "heavenly" water could have been diverted to a basin under the altar in the centre of the building. The existence of such an installation gives more substance to the earlier opinions, regarding the close connections with the Zoroastrian temples, but without proving that the pylon in the middle of the temple was an altar of the "eternal fire". Data from Zoroastrian cult buildings from the 10th c. found in Crimea is brought in support of the connection of the Small Temple's architecture and installations to it. Despite that, it is assumed that the ritual in the temple could have been quasi-Zoroastrian. The author tends to consider that the main ritual had been dedicated to the Sun and the other celestial lights, as the existing written data about the Bulgarians' religion in the first half of the 9th c. shows.

The two reconstructions of The Small Temple lead to its expansion, required by the need for access not only for the ruler, but also for his entourage. This assumption is supported by the over and underground communications of the temple with constructions both inside and outside of the residence. Initially around the almost square room a foundation of an outer rectangle has been built, which had carried the pillars of of a circumferential corridor-gallery, as the existing data suggests. In the final stage, an antechamber had been added on the southern side, which shows even bigger expansion of its functions.

The Large Temple has been an imposing building, which in its finished state covered over 900 sq. m. It has had at least two construction stages. Initially it has been a large vaulted hall with an West-East orientation, i.e. facing the sunrise. Additionally around it has been built a stylobate for outer colonnade. The data from the first excavations shows that it has had marble columns with the so-called triumphal inscriptions, dedicated to Krum's victories over Bizantium in 812-813.

It is possible that the colonnade has been erected during khan Omurtag's time (814-831), but it is more likely it has been done during khan Malamir's rule (831-836). During that time, The Large Temple has been reconstructed again, and its function has been redirected towards the needs of a new cult, towards a heroic, possibly deified ruler – the founder of the ruling dynasty in 9th-10th c. – Krum. In the inscriptions from the time of his nephew – Malamir, Krum has been expressly pointed as the source of the power of the young ruler and that of his father – Omurtag.

In its scheme with inscribed rectangle in a rectangle, this large cult building had become a model copied in other state centres: Madara, Kabajuk, Preslav, and apparently in Durostorum, too. It seems the same cult to the Forefathers has been professed in those, and more specifically – towards the glorified, and maybe deified after his death, Krum.

In support of the idea for a connection between the function of the Large Temple and the establishment of a cult towards Krum, is the data from a drawing-grafitti (4), dedicated to a cult ceremony, lead by his *"junior kinsman (nephew) – "the very strong khan"* Malamir, as the short texts, accompanying his image of a horseman, says. Another text explains the image of two static figures bearing resemblance to the steppe-nomadic sculptures of the type "stone wise women". They are presented generally as "*khan-idol*". The horseman-ruler goes towards them and as the inscription calls him a "nephew", there is no doubt that he is depicted during a ceremony, dedicated to memory of his late uncle Krum. The smaller figure is undoubtedly Krum's brother and successor to the throne – Omurtag. The data analysis regarding such "idols" among the Turk-Mongolian people shows that their creation has been an element of the cult worship, bordering with deifying of certain tribe leaders or rulers.

The author assumes that the drawing with inscriptions shows, that in Danube Bulgaria in the 9th c., a stage of political, religious and spiritual development has been reached, at which the traditional Turkic cult to the Forefathers has been transformed into a cult towards the ruler – hero to his people and sovereign of the power for his successors. This new cult has been in the foundations of the political ideology establishing the Bulgarian state as rival to the Christian Byzantine Empire. This is probably what is the meaning of the text from Theophylactes of Ohrid saying that the Bulgarians during the times of Omurtag and Malamir had their own *"forefather religion"* and practiced a cult towards *"paternal gods"* (5 and 6).

Evidence for an emerging cult towards a deceased ruler is the data from a large ***memorial complex***, built in Pliska (7), apparently right after the death of Krum in 814. Even back then, the central point has been the Large Temple in the residence. On the line of its axis – to the east and to the west, are situated different memorials. Distinctly important are a slightly dug in yurt to the east of the temple and the big mound XXXIV to the west, as well as the buried under mound XXII deep shaft with a cenotaph and sacrificial animals.

Next (8), the author examines known and yet unidentified ***memorial structures in the Pliska field***, placed at the roads towards the large earthwork fortification Kabayuk and the cult centre – Madara. The remnants can't be easily historically identified, but are an evidence for existing cult-memorial activity in the vicinity of the capital. Thus several important cult ensembles stand out, which are sometimes unjustifiably connected to burial practices from pagan times.

On this account the study subjects to general analysis the mounds built in the Early Middle Ages in and around Pliska, too (9). Some of them have clear memorial character, but others are shaped more as markings for a sacred territory or for objects associated with ruler's or aristocratic initiative. Considering them sites for aristocratic graves is not supported by the investigations, according to the author.

The review of the data about the locations of pagan necropoles for the population of Pliska shows that this still remains an unsolved problem (10). The author finds the idea of a search outside the outer fortified frame well founded, but does not exclude the possibility of the existence of single burials or even necropoles within the lines of the so-called Outer City. He suggests that some special attention should be turned towards the zones belonging to the two earthwork fortifications, which have been left without churches in Christian times. The pronouncement of the territory of the Outer City as "sacred" in pagan times is not well founded. It is very probable that the concentration of pagan graves and necropoles outside fortified Pliska has been the result of the initial phase of settlement, when the majority of the seasonal inhabitants has been spread all over the Pliska field.

Some data about the sacralization of the "khan's city" give the ritual platform dug in under the level of the terrain, situated over the remains of the south-eastern corner of the Small wooden fort at the ruler's residence (11). The author, who has investigated the terrain thinks, that there rituals have been performed, purging the city ("trebi"), after it has been defiled and burned down in 811. Under the floor of the platform small chambers were found – pseudo-graves , as well as large ovens for cooking food for public events at the site.

In the southern part of the Pliska field, the Schkorpil brothers have investigated a large cult ensemble of megaliths,

which form nearly 40 groups. The menhirs are aligned in rows and rectangular figures. They are known by their Turkish-Persian name "***devtashlar***". The author examines them briefly, appraising them as monuments of the solar cult, as they are placed only on the "sunny" side of Pliska (12). Their placement on the roads towards neighbouring earthwork forts in the "military field" (Pliska campus) and the cult centre Madara, gives reasons to consider them also as places for cult and ritual activity and sites for communal prayer (outdoor "temples") for the population and army, which had a kin-and-family structure. It can also be assumed that this huge cult ensemble has had apotropeic importance for the Plskas tôn kanpon situated behind it. The author is inclined to search for the origin of the megalith complex in the local practices at the end of the 7th and the beginning of the 8th c., when the relatively stable "first" state center of the (proto) Bulgarians was in the Devnya lowlands with its natural stone formations, the so-called dikili-tashi ("fossil forest").

The Bulgarian pagan monuments on the territory of "cult Madara" are reviewed from the point of view of their common traits with similar ones in Pliska itself (13). In this regard, the author refers to written evidence that Madara has been regarded in the Early Middle Ages as inseparable part of the capital. It has been honoured as a cult location for thousands of years thanks to its remarkable natural phenomena (bare rocky peak, torrential spring, etc.). For the Protobulgarians, Madara had become a traditional religious centre, probably even before the formation of the state centre in the nearby field. According to the author, the Madara plateau had been considered "a sacred mountain (peak)" back then, receiving the traditional for the Central-Asian Turkic-Mongolian peoples name – *Mundraga*, transformed towards the end of the 9th c. in the Slavic influenced *Mu(n)dra Pliskovska*. At the end of the 11th c. Anna Comnina register it as "*acrolophia*", i.e. elongated height ,which the locals named by "*one Simeon*" and also considered it a "*bouleuterion of the scythians*". The last, according to the author, is a recollection, which shows that for the Bulgarians during the 8th – 9th c., and for the Pechenegs in the 11th c., *Mundraga-Madra* (sic!) had been a "*seat of council*" (komenton) for important state and religious problems, immediately connected with the "*people's assemblies*", that have been held in the nearby steppe, according to an old nomadic tradition.

In the 9th c., in connection with the affirmation of a nationwide political and religious centre, the cult places (sanctuaries) in Mundraga-Madara were reconstructed in such fashion, so they can sanction with their authority the traditional cult towards the God-Sky (Tangra) on one hand, and the new, tolerated by the state, cult towards the deified ruler Krum, which represents the traditional for the steppe and other peoples cult towards the Forefathers, on another.

In connection with this on the bare vertical rock, a monumental relief has been cut, representing a triumphant anonymous ruler, with inscriptions around him, describing important episodes of the establishment of the Bulgarian state on the Lower Danube: from Tervel to Krum and Omurtag. Their narrative is a kind of dedication to the authority of the nameless hero- vanquisher of a lion. The long-haired image is deservedly considered by a number of researchers to be a general image of the ruler since the times of Avitohol (Atilla) and Irnik (Ernah). In the context of the presented affirmation of the religious worship of the contemporary hero-ruler Krum, it appears that the image could be his anonymous personalisation. Probably that was what Anna Comnina, when she says that the "acrolophia" by Plisk oba was named by the locals by "one Simeon". It seems she was influenced by her knowledge about this powerful Bulgarian ruler from the 10th c. But it is also possible that she has had in mind the name of the biblical forefather, the son of Noah, Sim, to clarify she means a Bulgarian forefather – progenitor of the dynasty of the rulers, she had referred to by the name "Mokros" elsewhere. She actually means Krum, about whom she explicitly states, that he is *" the first Bulgarian emperor (vasileùs*)". The Bulgarian apocryphal chronicle (11th c.) also changes the name of the pagan ruler, calling him "*Selevkia Simeklit*". Thus the folk Christian legend replaces his name – reminder of anti-Christianity, with the name of the Hellenic ruler- founder of a dinasty – Selevk I Nikator, but keeps his Romanic sobriquet – "summoned" by legendary Bulgarian forefather by the name of Sim.

The Madara relief is a symbol of the cult to the Forefathers and the progenitor of the Bulgarian dynasty of the 9th-10th c. over the sacred for the Bulgarians mountain – Mundraga. According to the new reading and reconstruction of R. Rashev of a damaged inscription, it talks not about a sacrifice from khan Omurtag honouring Tangra, but about its execution on the mountain carrying the same name – Tangra-dag (Celestial (=divine) mountain). It matches its old name Mundraga and allows its identification with the known from Chinese sources sacred for the Turks mountin in Central Asia, which has the same features of a bare and steep peak, located far from the territory-shelter of the Central-Asian Turks "*ground (forest) Otuken*". In our lands this has its correlation. The shelter for the (proto)Bulgarians is the territory of the so-called Hundred Hills (Hundred Mounds), which has its own "praiseworthy mound", i.e. central military shelter in the middle of the contemporary Ludogorie and South Dobrudga. In its foot, during the Early Middle Ages, have been placed the first state centres: "the so-called Varna" and the one in the Pliska field. Beyond the latter rises the impressive Madara plateu – Tangra-dag.

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЛИЧНОСТТА НА ЕНРАВОТА И КРЪСТОВИДНАТА СГРАДА ПОД ГОЛЯМАТА БАЗИЛИКА

Николай Хрисимов

След монографията на П. Георгиев, посветена на кръстовидната сграда, открита под апсидата на Голямата базилика в Плиска и нейната идентификация като мартириум на Енравота (Георгиев 1993, passim) все по-често в историческите среди започнаха да се поставят и разглеждат проблемите около християнството и във времето преди официалното покръстване. Преди това, до голяма степен, тези въпроси оставаха встрани от основната проблематика на периода и почти без колебание се приемаше, че цялото население на страната е езическо. След споменатото изследване почти неизменно съдбата на Енравота и кръстовидната сграда се разглеждат като свързани, независимо от нееднозначната оценка на интерпретациите на едното или другото. Въпреки това, връзката между евентуално съществуващ култ към Енравота и мартириалният характер на сградата под основите на най-голямата християнска култова постройка на територията на ранносредновековната българска столица Плиска може да бъде смятана по-скоро за проблематична (или хипотетична), отколкото за доказана. Именно по тази причина, поне към настоящия момент, би било по-уместно те да се разглеждат по отделно и едва при откриване на още точки на пресичане между тях, да бъдат отново свързани. Тъкмо затова в настоящата работа проблемите около Енравота и тези около кръстовидната сграда, ще бъдат разгледани по отделно.

Енравота

Досега, според П. Георгиев, около Енравота се е оформила група от три най-важни въпроса, а именно: 1. Достоверен ли е разказът на Теофилакт Охридски; 2. Какви са действителните мотиви за екзекуцията на Енравота; 3. Загубени ли са напълно следите от култово почитание към него от Средновековието (Георгиев 2001, 81).

Безспорно, най-важен е първият от тази група въпроси, но за да бъдат по-конкретни диренията в тази посока той трябва да бъде преформулиран по следния начин: Може ли безкритично да се доверим на Теофилакт Охридски, що се отнася до пасажите от „Житие на 15-те тивериуполски мъченици“, в които се разказва за Енравота? Решаването на зададения по този начин въпрос би дало ключа към всички последващи въпроси, появяващи се около тази странна персона от ранното българско Средновековие.

Още първите проучватели на „Житие на 15-те тивериопулски мъченици“ обръщат специално внимание на съдържащите се в текста твърде много подробности, липсващи у други извори (Jireček 1897, 1–98; Иречек 1898, 243–248; Златарски 1972а, 155–180; Златарски 1972б, 190–205). Агиографската творба е определяна като първостепенен извор за периода, като на нейна база хипотетично се възстановява и твърде непознатото време на управлението на приемниците на кан Омуртаг (814–831)[1]. Особено твърдо тази тенденция се налага след работата на Н. Драгова върху текста на житието, където даже е предложена хипотетична възстановка на възможните старобългарски произведения-първоизточници за съставянето на разказа на Теофилакт Охридски (Драгова 1970). Като доводи за старобългарската основа на разказа се сочат преди всичко стилистичното своеобразие на произведението, в сравнение с останалите произведения на охридския архиепископ (като това се отнася преди всичко за втората част на произведението); голямата автентичност при отбелязване на българските персонажи, събития и взаимоотношения, като преобладаващата част от данните нямат аналог (Драгова 1970, 107–108; Георгиев 2001, 81–82). Тъкмо тези липсващи в други извори детайли и припокриването им с други, имащи

[1] След В. Златарски тази линия се следва от всички изследователи, занимавали се с проблема. Вж. и История 1981, 158.

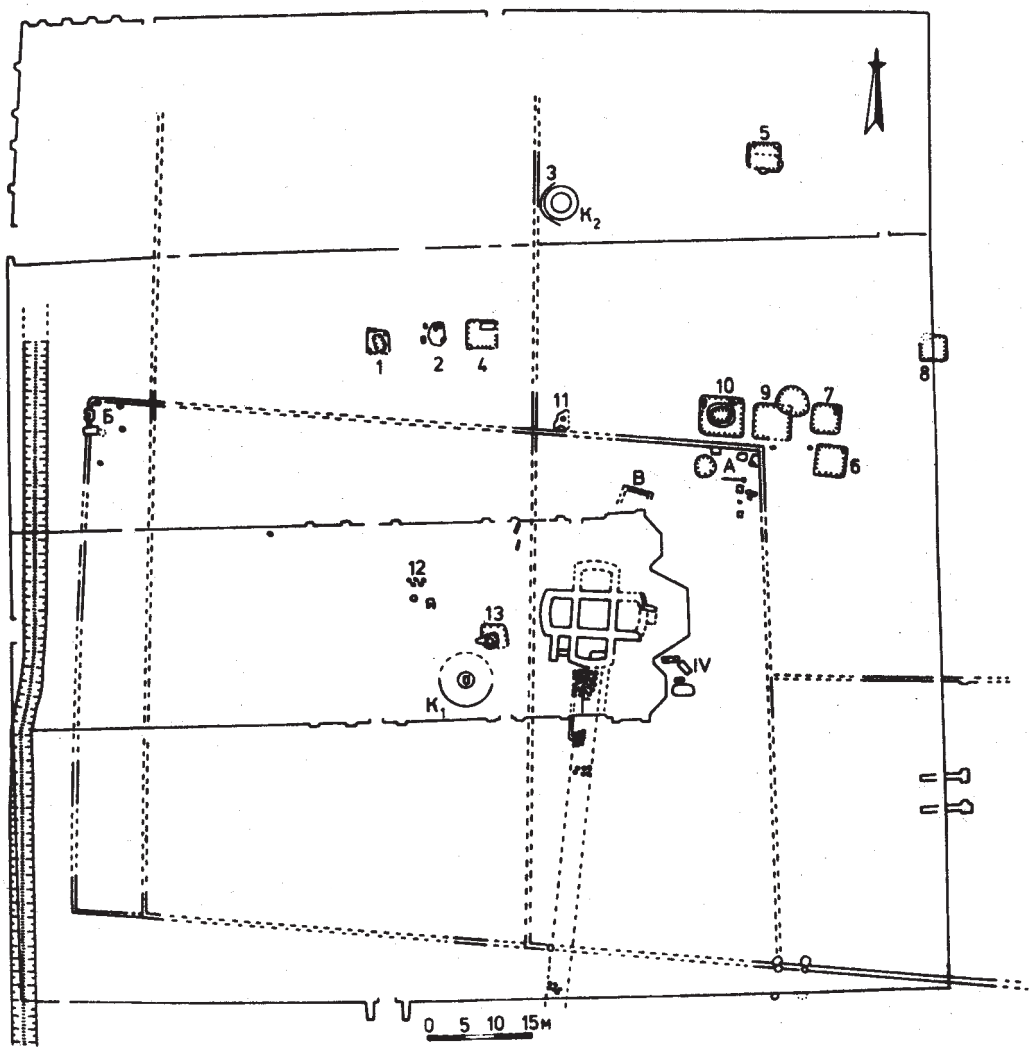

Обр. 1. Общ план на ситуацията около кръстовидната сграда (по Георгиев 1993).
Fig. 1. General plan of the location around the cruciform building (by Georgiev 1993).

съответствие в различни източници, го правят с първостепенно значение за българската история.

За времето на княз Борис I Михаил (852–889) сведенията на житието се припокриват с други извори и по тази причина разказът на Теофилакт буди по-малко съмнения. За сметка на това, голяма част от авторите, докоснали се до проблематиката, подхождат с доза съмнение към сведенията отнасящи се към първата половина на IX век и случката с Енравота (Божилов 1995, 83–84; Николова 1995, 191; Дончева-Петкова 1995, 195–196; Рашев 1996, 43). Към съществуващите съмнения, тук ще бъдат добавени още някои доводи.

На първо място, като основен аргумент за достоверността (а оттам и старобългарската основа) на тази част от Теофилактовото повествование, изпъкват имената на българските владетели от първата половина на IX век – Крум, Омуртаг и Маламир. Но дали в разглеждания разказ те се откриват в добре познатите си от първобългарските надписи, а и от византийски извори, форми? В единственият запазен препис на житието имената на българските владетели са предадени по своеобразен начин, отличаващ се от всички познати от други извори форми – Κρούβος (ГИБИ 1994, 63; За формите на името на Крум: Златарски 1918, 247, бел. 1; Moravcsik 1958, 174). За тези на Омуртаг – Ὀμβριτάγως (ГИБИ 1994, 65–67; Moravcsik 1958, 217–218). За името на Маламир – Μαλωμηρός (ГИБИ 1994, 63–64; Moravcsik 1958, 180). Тези имена, въпреки твърде голямото разнообразие на формите, с които се срещат, са доста своеобразни и определено стоят встрани от познатите по първобългарските надписи (Бешевлиев 1992). Подобно

отдалечаване от „стандарта“, следван при транслитерацията на оригиналните именни форми от старобългарски на византийски гръцки, трябва да се вземе под внимание, особено когато не се касае за едно от имената, а за всички. Това предполага най-много наличие на вероятен устен разказ, който да е следван в тази част на повествованието от Теофилакт Охридски, но не и писмено свидетелство за разказаните събития от първата половина на IX век. По тази причина, ако все пак е съществувала някаква българска „първооснова“ на тази част от житието, то тя по-скоро трябва да бъде наричана „българска легенда“, а не, както приема Н. Драгова, „старобългарски мартирологий“ (Драгова 1970, 129).

Друг твърде смущаващ момент в определяния като „детайлен“ разказ на Теофилакт около развиващата се драма в българския владетелски двор, е отсъствието на главното действащо лице през периода, добре познато от немалко други извори, синхронни на разглеждания период – кавхан Исбул (Ников 1925, 195–228; Ников 1929, 1–55) – човекът, който реално управлява страната по това време от името на Маламир и по тази причина би трябвало да е „виновник“ за съдбата на Енравота, като по този начин още по-стабилно подсигурява наместническата си позиция.

На база посочените два пункта може да се допусне, че тази част от житието се базира на „Повествование за убитите в България на Света Четиридесетница във връзка с месояденето“ на Теодор Студит (ГИБИ 1964, 29–30) и е съставена с чисто агиографска цел – представяне на преследванията над християни от езичниците-българи, преди да приемат Христовото кръщение – нещо типично за всички непокръстени варвари. Посоченият прийом не е чужд на Теофилакт Охридски и Н. Драгова в обстойното си изследване върху текста на „Житие на 15-те тивериопулски мъченици“ специално го отбелязва. Според нея конструкцията на схемата разкази за покръстване обикновено започва с безчинствата на варварския народ, който убива и мъчи (Драгова 1970, 118). И разказът за Енравота спокойно може да бъде приет за прелюдия към основната част на този за новопокръстеното българско племе и неговият покръстител Борис-Михаил.

В този случай може да се остане с впечатление, че при настоящата интерпретация се игнорира и омаловажава преследването на християни в езическа България. Предвид немалкото данни, с които разполагаме за присъствие на ромеи-християни на територията на българската държава още от основаването и до покръстването (Browning 1988, 32–36; Рашев 2004, 151–162), едва ли може да се говори за някакво по-особено, враждебно, отношение към тях. Използвайки наличните данни за християни в българското общество преди покръстването е видно, че сведения за репресии спрямо тях липсват. Даже напротив, може да се твърди, че ромеи-християни са заемали високи позиции в българското общество и са сред най-приближените на българските владетели. Много добър пример за това е Константин Пацик, който „преди дълги години“ избягал в България е женен за сестра на кан Крум и заедно с това, със сина си, са сред най-приближените негови съветници и помощници (ГИБИ 1964, 20–21). Но случаят на Пацик не е изолиран, а показва само най-близкия, станал част от владетелското семейство ромей-християнин. Ромеи-християни на българска служба (което означава само влезли в кръгозора на записалите случващото се) има немалко. Хамбарлийският надпис добавя още четирима византийски стратези преминали на българска служба – Вардан, Яни, Кордил и Григора (Бешевлиев 1992, 186–187). При завземането на Сердика през 809 г. е пленен и преминава на българска служба спатарият Евматий, като той ще стане и главен инженер на българската войска (ГИБИ 1960, 279, 286). Няма съмнение, че и кандидатът Турдачис, с вероятен арменски произход, е дошъл в България от Византия (Бешевлиев 1992, 237; Михайлов 1970, 1–8; Андреев 1981, 212–213). И това са само най-високопоставените (за останалите вж. у Рашев 2004, 155–160)[2]. Тези примери красноречиво представят езическа България като страна, достатъчно толерантна и приемаща християните, като водещи са техните способности, а не вярата им – принцип, стоящ в основата на всяка една империя. За разлика от ранносредновековна България, в основата на византийската държава е заложено християнското начало и по тази причина, след IV век, трудно се възприемат иноверците. Точно следвайки посочения принцип след емигрирането си във Византия бившите български владетели са принуждавани да приемат християнството и едва тогава се възползват от преимуществата на византийския

[2] Други примери на религиозна толерантност у българите у Николова 1995, 185–186.

начин на живот[3].

Като най-известен случай на българска нетолерантност към християните се посочва убийството на пленените епископи на Адрианопол, Девелт, Никея, заедно с военачалници и различен брой ромеи, достигащ в някои извори до над 380 души. Те били избити по заповед на български владетел (в различните източници се сочи различно кой е той), заради вярата си (ГИБИ 1965, 119, 278–288; ГИБИ 1968, 55, 239–240). Съпоставяйки тези широко отразени във византийските извори събития с контекста на случващото се в края на управлението на кан Крум и началото на управлението на неговия наследник Омуртаг, Б. Николова предлага убедителна хипотеза, че наказани заради вярата си няма, а това е един „неназован" (както го нарича тя) конфликт на пленени ромеи с централната българска власт (Николова 1997, 182–194).

С тези събития е възможно да е свързано и споменатото по-горе „Повествование за убитите в България на света Четиридесетница във връзка с месоядането" на Теодор Студит (ГИБИ 1964, 29–30; За същите вж. и Гюзелев 2003, 14–17 и приложения № № 1 и 2), което също се дава като пример за загинали за вярата ромеи в България. Текстът разказва за особен случай, при който от българския владетел било наредено пленените ромеи да ядат месо по време на Четиридесетница. Тези, които се съгласят щели да запазят живота си, а които не се подчинят – щели да бъдат избити. По-голямата част от множеството пленници се съгласили, но четиринадесет от тях – отказали. След категоричния си отказ четиринадесетте били наказани със смърт. Този епизод е възприет и разказан от Теодор Студит като опит за съблазняване и отказ от строгите правила на християнския пост, предшестващ Възкресение Христово.

Отказът от ядене на месо в българска езическа среда вероятно се е възприел като голяма обида от страна на домакините. За наличие на голям български празник в дните, когато се пада християнската Четиридесетница и важността му за българите говори честотата, с която българите питат за възможност на употреба на месо именно в тези дни във въпросите си към папа Николай I (Вж. отговори VIII, IX, XLIV, XLV, XLVI, XLVII, XLVIII, L) (Хрисимов 2011, 151–153). Базирайки се на данните в тези отговори на папа Николай може да се заключи, че времето на Четиридесетницата е изключително важен период от годината за българите-езичници, а податките в тях дават хипотетична възможност да се възстанови един от важните езически празници и същият да бъде отъждествен с фолклорния Тодоровден, който предвид „плаващата" си дата, задължително попада в дните на Четиридесетница (Хрисимов 2011, 153–155). За чисто българският характер на празника свидетелства и фактът, че е разпространен само върху българското етническо землище, още повече, че самият Тодоровден не съвпада с каноничните празници на нито един от двамата светци с това име (Тирон и Стратилат) (Попов 1991, 233–242).

Предвид възможността именно през Четиридесетница да се пада един от важните за българите празници е напълно вероятно възстановяване на случилото се по друг сценарий. Византийските първенци да са поканени на празненство у българите, а категоричният им отказ за участие да е възприет като твърде голяма обида и в следствие на това, да се е стигнало и до посочените наказания.

Съвпадения с горната случка се откриват и при описанието на случилото се с Кинам в „Житие на 15-те тивериопулски мъченици". Ако се съди от разказа, възможната реконструкция на събитията може също да се свърже с отказ на византийския пленник да сподели празничната трапеза, след тържествено жертвоприношение, поради което е наказан с тъмница (ГИБИ 1994, 63–64). Причините пък за сполетялото го по-леко наказание може да се търсят с подчертаната му в разказа близост до владетелския кръг (ГИБИ 1994, 63). Приемайки за реалност случилото се, или дори само изкарвайки го от християнския му контекст, виждаме още един християнин – приближен на езичника – български владетел. И християнинът остава част от владетелското обкръжение до момента на настъпване на конфликт – факти напълно противоречащи на твърде разпространеното мнение за преследване на последователите на християнството от страна на владетелите от т. нар. Крумова династия през езическия период.

Дадените примери показват несъстоятелността на твърденията за липса на толерантност от страна на българите-езичници спрямо християните. При това положение едва ли с такава увереност може да се настоява и за мъченическа смърт на Енравота в името Христово, а по-скоро

[3] Вж. например Мавър, Телериг, Баян и др. (Бешевлиев 1992, 245, 247, 248).

може да се смята, че причината за смъртта му е друга. Може би измяна (?!), а информацията за случилото се достига едва на по-късен етап до Византия и бива пречупена през призмата на религията. Така смъртта в чужда среда е асоциирана със смърт в името на отстояването на вярата и борба за нея.

При историческата липса на силни антихристиянски настроения в България преди покръстването и смъртта на един местен, още повече принц, „загинал за вярата“ добре може да послужи като предвестник или да изпълни ролята на провидението в разказа за кръщението на бесовския „скитски“ народ. Казаното води към извода, че целият разказ за Кинам и Енравота е интерполиран в текста на житието, като преход към „българската“ тема в него, с една, единствена цел – да покаже провидението за християнското бъдеще на страната. Независимо от всички гонения над християните (или по-скоро, защото е езическа) България ще получи кръщението си и то именно от Византия. Веднага след това разказът се прехвърля към времето на княз Борис…

Осланяйки се на изтъкнатите съображения, на първия от трите ключови въпроса около „казуса“ Енравота не може да се отговори по утвърдителен начин. Представените факти по-скоро навеждат към заключение в посока на възприемане на този случай като „авторска интерпретация“ на охридския архиепископ Теофилакт на реални, отдавна случили се, събития в плисковския двор. За тези събития той вероятно е получил някакви устни сведения, които с големи уговорки и условности могат да бъдат наречени „извори“. А последните са използвани от автора на агиографската творба твърде умело за представяне на благотворното въздействие, което оказало християнството и промяната, която донесло в живота и нравите на българите.

Предвид посоченото за твърде съмнителната достоверност на разказа за Енравота (въпрос №1), то и на втория въпрос не може да бъде даден сигурен отговор, но съмнението, че точно християнската вяра на Енравота е причина за смъртта му надделява. Във връзка с това съпоставката с едно друго легендарно сведение за причините княз Борис I да приеме християнството влиза в остро противоречие с теофилактовата версия. Става въпрос за неизвестната по име сестра на княза-покръстител, описана у Продължителя на Теофан като ревностна християнка, покръстена при заложничеството си във Византия, и именно тя е сочена като главен просветител на Борис в християнството и подбудител за приемането му. А възможността тя да върши това се дължи на нейния безпроблемен живот на християнка сред семейството си и в двореца. И освен, че никой не й пречи да изповядва вярата си, тя явно безпрепятствено доста ревностно проповядва христовото учение (ГИБИ 1965, 116). Това, според съществуващата, създадена ни от византийците, представа, в преобладаващата част извори, е напълно немислимо. Но… да не забравяме, че в текстовете на двамата отделни византийски автори, явно става въпрос за авторска интерпретация на реалността, за постигане на целите, които са си поставили. И докато Продължителят на Теофан е автор на историческо съчинение, то Теофилакт пише житие. Подчертано интересна е създалата се ситуация, в която подлежащият на проверка и доказан като източник на исторически сведения извор (Продължителят на Теофан) се приема с недоверие и като препредаващ легенда (Dujčev 1975; История 1981, 215; Гюзелев 2006, 30, 33–34), а агиографският текст (Житие на 15-те тивериопулски мъченици) е приеман безкритично, като само по себе си това е парадокс!

Посочените доводи за твърде проблематичното съществуване на Енравота като светец могат да бъдат подсилени и с още допълнителни съмнения. В това отношение все още без всякакви коментари остава още един въпрос. Ако все пак допуснем, че такъв светец е канонизиран, то кой е извършил въпросната канонизация? Към времето (вероятно 832 г.?) (Георгиев 1993, 111), когато според Теофилакт се случват събитията около смъртта на българския принц, българските територии по обясними причини не влизат в диоцезите на нито една от двете господстващи в Европа църкви – римската и константинополската. А само техни висши духовници имат право да обявяват за блажени и да канонизират нови светци. И в този случай трябва да се обърнем към общата интерпретация на П. Георгиев на историята на Енравота и кръстовидната сграда под Голямата базилика. Дори и във варианта реконструиран от П. Георгиев, при който мартириумът, респективно култът към Енравота, се появява в годините малко преди покръстването (Георгиев 1993, 118), отново се озоваваме в ситуацията на невъзможност да се открие духовно лице, което да потвърди светостта му. В този случай се изправяме пред едно сериозно противоречие в разсъжденията, а оттам и в крайните изводи в

монографичното изследване на автора. От една страна, според него, кръстовидната сграда съответстваща на мартириум на Енравота, трябва да е построена през 50-те години на IX в. (Георгиев 1993, 57, 118), времето когато, според прегледа на изворите направен от него, е поставено началото на християнизацията на българската държава (Георгиев 1993, 112–118)[4]. От друга страна, имаме твърдението на автора, че канонизацията на Енравота се отнася „след създаването на българската църковна организация през 870 г.“ (Георгиев 1993, 112). При придържане към подобна интерпретационна схема реконструкцията би трябвало да е следната: първо е издигнат мартириум; пострадалият за вярата християнин е положен в сградата, построена специално за целта; едва десетилетия по-късно обаче същият е канонизиран като светец-мъченик и започва да се почита, като за култа няма запазени писмени или други следи. През епохата на ранното Средновековие в разглеждания етно-културен ареал, трудно бихме се натъкнали на пряк паралел[5]. От чисто идеологическа гледна точка времето между годините 864–867 и 867–870, съответно време на пряка подчиненост на Константинополската патриаршия и време на подчиненост на папството, не могат да бъдат приети за възможно време на канонизация на подобен светец. Годините между 864 и 867 са време, когато българските територии се намират под пряко подчинение на Константинополската патриаршия и заедно с това не буди съмнение у никого, че точно тогава започва масовото християнизиране на населението на България. Църковното подчинение на една държава като България се възприема като безспорна победа във Византия. Едва ли приобщаване към вярата на някой друг народ е предизвикало такъв широк отглас[6]. По този начин Византия получава сериозен лост за контрол и влияние в българската държава и българският владетел е в невъзможност да противодейства на това. Евентуалното въвеждане на собствено български култ е неприемливо за Византия и ако го направи, това означава да работи против собствените си интереси. Дори княз Борис да е имал подобен замисъл, той няма никаква власт над създадената и контролирана пряко от Константинопол църковна организация в българските земи. При така представената картина, канонизация на собствено български светец е немислима. През времето на римската мисия в България канонизацията също не би могла да се случи. За този период, въз основа на „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“, се вижда, че папството също държи българите твърде „изкъсо“ (ЛИБИ 1960, 65–125), а и в кореспонденцията на римските първосвещеници с българските владетели (Борис и Симеон) едва ли биха пропуснали да им припомнят един такъв акт от своя страна.

От друга страна, за българският владетел издигането на култ точно към Енравота едва ли може да се приема за най-търсения. Ако княз Борис направи това означава да признае братоубийство във владетелския дом и то извършено едно поколение по-рано. Независимо от твърдата си християнска вяра след 864 г. нищо не показва, че кан/княз Борис отхвърля утвърдената (пра)българска владетелска доктрина или установените порядки в държавата. В своето изследване върху възможността за съществуване на подобен култ в ранносредновековна България Я. Христов дава отговор на диренията в тази посока, като добре представя вероятната ситуация: „Начинът на прослава на българския принц-мъченик, използван от Охридския български архиепископ през XI–XII в. сериозно накърнява вярата в непогрешимостта на българския владетел като съдник и правотата на решенията, вземани в ханския/княжеския двор. Прилагането на подобно решение от старобългарски книжовник през IX–X в. и канонизация на принц Енравота е в състояние, вместо да укрепи авторитета на княз Борис I, да развенчае родовата харизма на Крумовата династия, особено на онези нейни членове, които пряко или косвено участват в “неправдата срещу божия угодник“ (Христов 2007, 204; Христов 2009, 245). Освен това на престола вече се е утвърдил друг клон на рода и нелогично изглежда те да се грижат за налагане и утвърждаване на подобен „конкурентен“ култ (Христов 2009, 245).

Изхождайки от чисто българския контекст, Я. Христов разглежда в съпоставителен план съществуващите в Европа през Средновековието владетелски култове. В дирене на допирни точки на евентуален култ към Енравота с другия

[4] Специално за датата на покръстването последно вж. Николов 2015.

[5] На този факт ми обърна внимание гл. ас. д-р Янко Христов (ЮЗУ). За неоценимата помощ по проблемите на мъченическите култове и други въпроси, свързани с настоящата тема му изказвам сърдечната си благодарност.

[6] За огромния брой извори за покръстването на България вж. Гюзелев 2006.

(сигурен) български владетелски култ, такива не могат да бъдат открити (Христов 2009, 245). Търсейки други, небългарски, възможности за сравнение, са представени всички владетелски култове от Западна Европа, Скандинавия, Рус и средновековна Сърбия. При тази съпоставка и с представяне на убедителни доводи, добре се очертава липсата на подобен модел на изграждане на святост като при Енравота (Христов 2009). Тази съпоставка показва две основни тенденции, формулирани по-рано от Р. Фолц. Това са липсата на местни светци и възможността посредством култа да се утвърдят едновременно авторитета и на династията, и на църквата (Folz 1984, 23, 55–67, цит. по Христов 2009, 245). Моделите, които се налагат в България са други. Тук се забелязва предпочитание към апостолско-светителските култове (такива са култовете към Константин-Кирил, Методий, Климент и Наум), а не към мъченическите (Христов 2007; Христов 2009, 245).

Кръстовидната сграда

Сградата с кръстовиден план, открита под централната апсида на Голямата базилика в Плиска, още преди пълната си публикация от Т. Тотев (Тотев 1984), предизвиква немалък интерес и спорове (Ваклинов 1978, 169–172). Откриването на сграда с такава загадъчна форма под най-свещената част на най-свещената постройка в столицата на новопокръстена България буди оправдан интерес. И заради концентрацията на толкова много загадки на толкова малко пространство следват много и твърде разнолики интерпретации на вида и предназначението на сградата, която е стояла над единствено съхранилите се основи с форма на равнораменен кръст[7]. Съхранеността само на основите на съществувалата сграда прави нейната интерпретация изключително проблематична, но заедно с това прави впечатление, че авторите се концентрират преди всичко на загадъчната постройка, като забравят за контекста, от който тя произхожда. Заслужаващо внимание изключение в това отношение е работата на П. Георгиев. Той, разглеждайки целия комплекс от сгради, съоръжения и находки от пластта от предбазиликалния период, представя един завършен комплекс (мартириум, свещен кладенец-аязмо, оградни траншеи и др.), който според него може да бъде свързан с култа към първия български мъченик за вярата – Енравота (Георгиев 1993, 110–130). Тази концептуална интерпретация оставя недобре изяснени моменти и подводни камъни и не е приемана еднозначно (преглед у: Дончева-Петкова 1995, 195–196; Христов 2009, 239 и бел. 5–7; Степанов 2010, 7–8). На преден план отново изпъква проблема за това, че „казусът“ Енравота и „проблемът“ кръстовидна сграда трябва да бъдат разглеждани по отделно.

Тук ще бъде обърнато внимание на някои детайли от комплекса, а също и на самата сграда, които биха могли да спомогнат за изясняване функциите и предназначението им, а, разбира се, и на най-проблемната сграда от комплекса – кръстовидната.

Твърде интересна (а може би и показателна) е позицията на кръстовидната сграда в ограденото с дървена ограда пространство. Тя остава в североизточната част на този двор, а не в центъра му, като акцент. Почти в центъра на ограденото пространство попада не тя, а кладенецът[8] (обр. 1). Това предполага по-важно място на кладенеца от обикновено предполаганото. Напълно възможно е точно около него да е бил оформен целият комплекс, а кръстовидната постройка да се явява вторична?! В този случай, в рамките очертани от дървената ограда, би могло да се предположи практикуването на някакъв важен воден култ през езическия период. За важността на водата в предхристиянските култове на българите добра илюстрация е фактът, че в сигурните храмове от периода задължително се открива нейно присъствие (Георгиев 1992, обр. 11; Материали 1995, 250, № 771; Рашев 2008, 96, 135). Към тях трябва да се добавят събитията пред стените на Константинопол през 813 г., където Крум *„потопил краката си във водата на морския бряг, умил се и поръсил войниците си; приветстван от тях, той преминал между своите наложници, които му се кланяли и го славели“* (ГИБИ 1964, 20). При сключването на българо-визан-

[7] Общ преглед на основните тези за предназначението на сградата вж. у Христов 2009, 239, бел. 5.

[8] На този важен детайл от пространството на територията предхождаща построяването на Голямата базилика ми обърна внимание д-р Я. Василев. Същият подготвя специално изследване по проблемите на кръстовидната постройка, като резюмиран вариант на същата може да се види на сайта на автора. Вж. Василев.За възможността да се запозная с разширения вариант на материала изказвам благодарностите си на автора.

тийския договор от 815 г. лично византийският василевс е принуден да извърши български клетвени ритуали, които започват с изливане на вода от чаша (ГИБИ 1964, 36). Освен това, след покръстването изрично се посочва, на първо място сред запазените преживелици от езичество, че продължава да се *„прави служба на кладенеца, като иска дъжд от него и като забравя, че Бог от небето дава дъжд“*[9]. Последното е възможно и да е и директна препратка към все още функциониращият и специално вписан в новоизградената Голяма базилика в Плиска, но заедно с това, по същия начин може да стои и абстрактно.

Друг детайл, на който не е обърнато такова внимание е, че в затвореното с ограда пространство попадат само специални сгради (обр. 1). Всички землянки от проучената площ, които са синхронни със сградите в ограденото пространство, са били разположени зад североизточния ъгъл на оградата. Изключение е само съоръжението, отбелязано като жилище № 13, намиращо непосредствено между кладенеца и кръстовидната сграда. То основателно е определено от П. Георгиев като доста по-специфично и различно от другите (Георгиев 1993, 17–18). Това дава възможност за негова по-различна интерпретация и за прякото му свързване с представителните сгради.

П. Георгиев при прегледа на заобикалящите кръстовидната сграда паметници, синхронни с нея, отбелязва специалното значение на саркофаг № 4. Същият е определен като синхронен на кръстовидната сграда, като „нехарактерната“ му ориентация е определена като съобразена със сградата (Георгиев 1993, 67–71). С уговорки също като ранни в некропола до Голямата базилика от автора са определени гробове № № 2, 19, 20, 21 и 22 (Георгиев 1993, 71–72). За съществуването на още такива, синхронни на кръстовидната сграда, но разрушени при построяването на по-късната базилика, авторът изказва предположение в основополагащата си работа за мартириума. Тези гробове авторът свързва с малък некропол около вероятния мартириум, определени като гробове *ad sanctos* и служещи като допълнителен довод за това, че става дума именно за постройка с мемориален характер (Георгиев 1993, 73). Съществуването на некропол около сградата, обаче, е в противоречие с възможността тя да бъде интерпретирана като мартириум. За това говори подчертаното от П. Браун условие, че при появата на мартирии, в повечето случаи църковните йерарси, след поемане на контрола върху почитанията, се стремят да ограничат изграждането на масови гробища в непосредствена близост до мартириумите (Браун 2000, 109–152).

След VII век, заради победилото християнство на територията на Византия, а преди всичко заради кризата в империята, престават да се изграждат мартириуми. Това са и причините след този момент да престанат да се изграждат и мартириуми с кръстовидна форма. Поради това не могат да бъдат приведени и хронологически синхронни мартириуми, които биха могли да послужат за аналогии на кръстовидната сграда под апсидата на Голямата базилика. Това е една от причините интерпретацията на сградата като мартириум да не се приема безкритично. Заедно с това трябва да обърнем внимание и на един друг важен момент от конструкцията на кръстовидната сграда. Всъщност това е и най-важният елемент от нея, описващ цялостния й външен вид – формата й на равнораменен кръст. По тази си характеристика сградата може без съмнение да бъде отнесена към един специфичен тип мартириуми – теофаническите (Grabar 1946, 152–193). Заедно с това, обаче, изрично трябва да се акцентира върху факта, че теофаническите мартириуми като мемориални съоръжения не предполагат наличие на тяло на почитания мъченик. Последното от своя страна е в пълно противоречие с идеята на П. Георгиев за полагане тялото на Енравота в кръстовидната сграда.

***

Представените детайли и данни отдалечават още повече възможността за откриване на допирни точки между персонажът от „Житие на 15-те тивериопулски мъченици“ Енравота и кръстовидната сграда, открита под основите на Голямата базилика. В частта от житието, в която присъства Енравота, има множество детайли будещи съмнение в достоверността на разказа и водещи към разбирането му като агиографски похват – провиденциалистки преход между мартирийната част на житието към „новия живот“ на светците, като утвърден култ в новопокръстената българската държава. Изложените раз-

[9] Запазени езически религиозни вярвания след покръстването, съдържащи се в сборник с 13 слова от Григорий Богослов (руска редакция) – Государственная публичная библиотека – Санкт Петербург, Рукописный отдель, F. п. I. 16 (Петров, Гюзелев 1978, 194).

нопосочни детайли и бележки по проблемите на кръстовидната сграда представят варианти за нейна интерпретация, различна от досегашните – езически култ, свързан с водата или теофанически мартириум. От своя страна те още повече отдалечават възможностите за свързване на сградата с вероятен култ към Енравота. Това, което остава непроменено и сигурно е, че под най-свещената част на най-свещената сграда в столицата на новопокръстената българска държава остават да лежат основите на най-сакралната сграда на езическата столица или на най-свещената сграда от времето на прехода от езичество към християнство.

Използвана литература

Андреев 1981: Й. Андреев. Още веднъж за надписа на Турдачис. – Плиска-Преслав 2. София, 212–213.

Бешевлиев 1992: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1992.

Божилов 1995: Ив. Божилов. От „варварска“ държава към царство България от средата на IX в. до първите десетилетия на X в. – В: Божилов, Ив. Седем етюда по средновековна история. София, 1995, 73–129.

Браун 2000: П. Браун. Култът към светците. София, 2000.

Василев (б. г.): Я. Василев. Кръстовидната сграда – мавзолей под голямата базилика в Плиска. (ръкопис). Съкратен вариант: http://bazileus.eu/statii/142-krystovidna-sgrada.html

Ваклинов 1978: Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура. София, 1978.

Георгиев 1992: П. Георгиев. Водоснабдяване и канализация в Дворцовия център на Плиска. – Плиска-Преслав 5. Шумен, 1992, 77–104.

Георгиев 1993: П. Георгиев. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1993.

Георгиев 2001: П. Георгиев. Мъченическият култ към Енравота: критицизъм, хиперкритицизъм и историческа реалност. – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, 91 (10), 2001, 79–91.

ГИБИ 1961: Гръцки извори за българската история III. София, 1960.

ГИБИ 1964: Гръцки извори за българската история IV. София, 1961.

ГИБИ 1965: Гръцки извори за българската история V. София, 1964.

ГИБИ 1968: Гръцки извори за българската история VI. София, 1965.

ГИБИ 1994: Гръцки извори за българската история IX, 2. София, 1994.

Гюзелев 2003: В. Гюзелев. Българо-византийски диптих. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 12–30.

Гюзелев 2006: В. Гюзелев. Покръстване и християнизация на българите. София, 2006.

Дончева-Петкова 1995: Л. Дончева-Петкова. Археологически сведения за християнството в България преди и непосредствено след покръстването. – В: 1100 години Велики Преслав 1. Шумен, 1995, 195–205.

Драгова 1970: Н. Драгова. Старобългарските извори на Житието на петнадесетте тивериопулски мъченици от Теофилакт Охридски. – Studia Balcanica 2. София, 1970, 105–129.

Златарски 1918: В. Златарски. История на българската държава през средните векове, I, 1. София, 1994 (фототипно издание).

Златарски 1972а: В. Златарски. Приемниците на Омортаг. – В: *Златарски, В:* Избрани произведения I. София, 1972, 155–180.

Златарски 1972б: В. Златарски. Легенда за откриване мощите на тивериопулските мъченици. – В: *Златарски, В.* Избрани произведения I. София, 1972, 190–205.

Иречек 1898: К. Иречек. Християнският елемент в топографическата номенклатура на балканските земи. Прев. Ст. Аргиров. – ПСп на БКД, XI, 1898, № 55-56, 223–268.

История 1981: История на България, 2. София, 1981.

Материали 1995: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав 7. Шумен, 157–327.

Михайлов 1970: Ст. Михайлов. Новооткрит старобългарски надпис от Плиска. – Археология, 1970, 4, 1–8.

Ников 1925: П. Ников. Кавхан Исбул. – В: Сборник в чест на В. Н. Златарски. По случай на 30-годишната му научна и професорска дейност. София, 1925, 195–228.

Ников 1929: П. Ников. Хан Омортаг и кавхан Исбул. – БИБ IV, 1, 1929, 1–55.

Николов 2015: Г. Николов. За датата на покръстването на кан Борис I Михаил. – В: България в европейската наука, култура, образование, религия, 1. Материали от четвъртата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България” – Шумен, 14–16.05.2014 година. Шумен, 2015, 11–21.

Николова 1995: Б. Николова. Ранното християнство в България преди покръстването. Теории и реалност. – В: 1100 години Велики Преслав 1. Шумен, 1995, 182–194.

Николова 1997: Б. Николова. Неназован българо-византийски конфликт при хан Омуртаг. – Епохи V, 1-2, 1997, 63–76.

Петров, Гюзелев 1978: П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България 1. София, 1978.

Попов 1991: Р. Попов. Светци близнаци в българския народен календар. София, 1991.

Рашев 1996: Р. Рашев. Бог и владетел преди покръстването. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, 39–44.

Рашев 2004: Р. Рашев. Византийците в България до покръстването. – В: Civitas Divino-Humana. In Honorem Annorum LX Georgii Bakalov. София, 2004, 151–162.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII-IX в. София, 2008.

Степанов 2010: Цв. Степанов. Болгары и християнство до 864 года: историографический ракурс (1989–2009). – Славяноведение, 2010, 4, 3–10.

Тотев 1984: Т. Тотев. Кръстовидна църква под основите на Голямата базилика в Плиска (865–866). – В: Сборник в памет на професор Станчо Ваклинов. София, 1984, 160–169.

Хрисимов 2011: Н. Хрисимов. „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“ като извор за бита и ежедневието на българите по времето на княз Борис I. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие, IV (Доклади от международна конференция в памет на проф. дин Йордан Андреев „България, земя на блажени…“. В. Търново, 29-31 октомври 2009 г.). В. Търново, 2011, 149–172.

Христов 2007: Я. Христов. Ранната агиография в средновековна България (края на IX – първите две десетилетия на XI в.): аспекти и проблеми. Дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор”. Благоевград, 2007 (ръкопис).

Христов 2009: Я. Христов. Между памет и забрава – почитането на Енравота. – Балканистичен форум, 2009, 1-2-3, 238–251.

Browning 1988: R. Browning. Byzantines in Bulgaria – late 8th – early 9th Centuries. – In: Studia Slavo-Byzantina et Mediaevalia Europaensia. Studies on Slavo-Byzantine and West-European Middle Ages. In memoriam Ivan Dujčev. Sofia, 1988, 32–36.

Dujčev 1975: I. Dujčev. Legendes byzantines sur la conversation des Bulgares. – In: *Dujčev, I.* Medioevo byzantino-slavo III. Roma, 1975, 63–75.

Folz 1984: R. Folz. Les saints rois du Moyen age en Occident (VI-e – XIII-e siecles). Bruxelles, 1984.

Grabar 1946: A. Grabar. Martyrium. Recherches sur le culte des relics et l’art chrétien antique I. Paris, 1946.

Jireček 1897: K. Jireček. Das Christliche Element in der Topographischen Nomenklatur der Balkanlander. – Sitgungberichte der Kaiserlichen Akademie der Wiesenschaften in Wien. Phil.-Hist. klasse, Bd. 136. Wien, 1897, 1–98.

Moravcsik 1958: Gy. Moravcsik. Byzantino-turcica II. Berlin, 1958.

OBSERVATIONS ABOUT ENRAVOTA AND THE CROSS-SHAPED EDIFICE UNDER THE GREAT BASILICA

Nikolai Hrisimov

(summary)

The cross-shaped building, laying underneath the foundations of the Great basilica in Pliska, was identified in the study of P. Georgiev with a martyrium of the first Bulgarian Christian martyr – Enravota. The author questions the connection between this edifice with cross lay out and Enravota. Both cases are examined separately.

There is much doubt expressed about the reliance of the narrative about Enravota, based on the Life of the 15 martyrs of Tiberiopolis. A lot of examples for the lack of persecution of Christians in Bulgarian pagan milieu are presented. “The Case” of Enravota is takes as an oral account, retranslated and introduced in the vita by the archbishop Theophylact of Ohrid with providential purpose. A contradiction is found in the possibility that such a cult had ever been adopted. This measure, taken by Prince Boris, would have harmed the royal authority of the ruling dynasty.

The cross-shaped edifice is examined in the complex of facilities, part of which it was. It is ascertained, that it did not take the central place in this complex, for there stood the well, which was later constructionally built in the Great basilica. It has been assumed that the whole complex was related to an important water cult of the Bulgarian pagans. What could certainly be claimed about the building is that it had been of exceptional importance in the religious matters of the pagan period, since the most sacred edifice of Christian Pliska was built on this most sacred place.

ПЕЧАТ НА ГРИГОРИЙ, КОМЕРКИАРИЙ НА ДЕВЕЛТ ОТ МАНАСТИРА ПРИ ГОЛЯМАТА БАЗИЛИКА В ПЛИСКА

Юлиян Савев

През 2015 г. при проведените под ръководството на доц. д-р Павел Георгиев почиствания на обект „Голяма базилика" в Плиска се откриха редица нови находки, свързани с обитаването на комплекса, както и с функционирането на архиепископията-манастир (Георгиев, Тихов, Савев, Илиева 2016, 640-643). Между последните с водещо значение е оловен печат (моливдовул) на **Григорий, императорски протоспатарий и комеркиарий на Девелт**. Важността на находката налага нейната бърза публикация и поради това е предмет на настоящото научно съобщение.[1]

Моливдовулът беше намерен във втория северен двор, пред входа към манастирската кухня (кв. 268 от план-квадратната мрежа на разкопките), на дълбочина 0,10-0,20 м под достигнатото при разкопките през 1976 г. дворно ниво. На мястото заварихме незасипан стар сондаж по трасето на лошо запазен преграден зид с посока север-юг и е възможно находката да е останала незабелязана при разкопките.[2] Записан е в полевата книга под № 22 от 10 август (Обр. 1).

Описание. Печатът е със следните размери: на ядрото 23-26 мм, на зрънчестия кръг 20 мм, дебелина 3 мм. Тегло 7,78 гр. Отпечатъкът е добре центриран. Двете повърхности на места са проядени от лека корозия. По-лошо е състоянието по лицевата страна. Освен корозия тук има и пукнатина по линията на канала, поради което надписът е по-трудно четим. Опаката страна на печата е добре запазена и по-лесно четима, засегнати са само отделни букви (Обр. 2).

Л: Кръгов надпис около изображението:
+ KЄROHΘH . . . ω . 8 .
+K(ύρι)ε βοήθη [τῷ σ]ῷ [δ]ού[λῳ]

В средата е представен двойно пресечен патриаршески кръст върху постамент от три стъпала.

Оп.: Петредов надпис в зрънчест кръг:
+ГРНГ | OP'R'A'CП | AΘSK8MЄ | PKIAP'T . | ЄRЄΛT'
+Γρηγορ(ίῳ) β(ασιλικῷ) (προτο)σπαθ(αρίῳ) (καί) κουμερκιαρ(ίῳ) τ(ῆς) [Δ]εβελτ(οῦ)

Изправен и попълнен надписът от двете страни на печата гласи:

+ Κύριε βοήθη τῷ σῷ δούλῳ Γρηγορίῳ β' προτοσπαθαρίῳ καί κουμμερκιαρίῳ τῆς Δεβελτοῦ

Коментар. Известни са ми два печата, които могат да се свържат с личността на притежателя на моливдовула. И двата са намерени в Истанбул (Константинопол) (Zacos 1984, Vol. 2, 117, Plate 25, no.159; Йорданов 1992, 26-27; Wasiliou, Seibt 2004, 160, Tab. 12, no.150). Отпечатани са с два различни булотириона. И при двата на лицевата страна е представен двойно пресечен патриаршески кръст върху постамент от три стъпала, при първия надписът е ограден от двоен зрънчест кръг, а при втория е само един.

На лицевата страна в кръгов надпис е изписана инвокацията:
1. KЄROHΘЄITωCωΔOVΛω
2. KЄROHΘHTωCωΔ8Λ

Опаката страна на моливдовулите, също е отпечатана с различни матрици; при първия текстът е поместен в 4 редов надпис, а при втория надписът е 5-редов.
· + · | ГРНГО | P 'R'A
'CПAΘ' | SKOVMEP | K'ΔЄRЄΛT' | · + ·
+ГРНГ | OP 'R'A
'CП | AΘ'SK8ME | PKIAP'T'Δ | ЄRЄΛT

Новооткритият моливдовул е отпечатан с един и същи булотирион с представения тук печат №2.

[1] Изказвам своята благодарност на ръководителя на проучванията доц. д-р П. Георгиев за възможността да публикувам находката.

[2] Според доц. д-р П. Георгиев, разкопките на комплекса около Голямата базилика са провеждани без използване на детектор за метали.

Обр. 1. Снимка на моливдовула – лице и опако.
Fig. 1. Photo of the lead seal – avers and reverse.

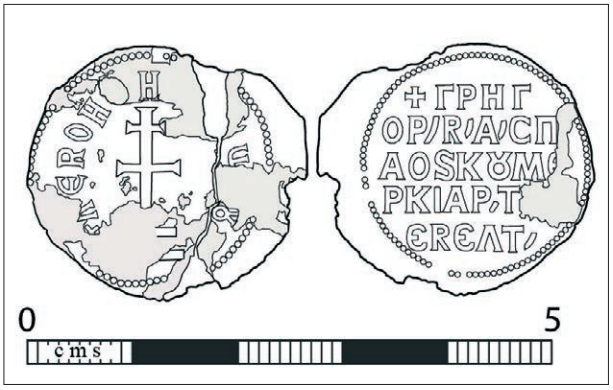

Обр. 2. Графично представяне на моливдовула.
Fig. 2. Graphical representation of the lead seal.

Датировката на моливдовула, според палеографските и иконографските наблюдения, е във втора половина на IX в. – нач. на X в. В хронологически аспект е отпечатан малко след печат №1. Наличието на двоен зрънчест при печат №1 го датира не по-късно от кр. на IX в. (Йорданов 2014: 156-173; Jordanov 2015: 125-143).

Със сигурност новооткритият печат попада в групата на моливдовулите, които са издавани от добре познатата за специалистите византийска комеркиария в Девелт, разположена на границата между Византийската империя и България (Йорданов 1992, 22-25).

Исторически данни за комеркиарията в Девелт. Както е известно, останките от средновековния град Девелт се намират край днешното село Дебелт, Бургаска област. Той е пряк приемник на римската колиния Деултум, основана от колонисти през I в. сл. Хр. Градът е просъществувал до втората половина на XIII в. През 812 г. хан Крум (ок.800-814 г.) го превзема и включва временно в пределите на България. Според мирния договор от 815-816 г. границата между двете държави минава непосредствено от север на неговата крепост, като тя заедно със земленото укрепление остава в пределите на Византия. Встрани, но недалече от града, Империята изгражда митница (комеркиария), която е функционирала докъм XI в., с прекъсвания в края на 30-те и началото на 40-те година на IX в. и по време на войните на цар Симеон в 913 и 917 г. Преди това византийската митница на границата с българската държава е функционирала при Месемврия, като тя е била основана още през 689-690 г., непосредствено след нейното създаване (Йорданов 1992, 11-25; Георгиев 2015, 145-160).

Друг печат на комеркиарията Девелт е открит в архиепископията при Голямата базилика в Плиска още при разкопките там през 1975 г. (Георгиев, Витлянов 2001, 223). Той е издаден от името на друг нейн титуляр – Давид, императорски спатарий и комеркиарий, датиран в периода 870-893 г (Jordanov 2009, Corpus, vol. 3 part One, 412, no.1150; Jordanov 2009, Corpus vol. 3 part Two, 1165, illustrations no.1151). Така че публикуваната тук находка потвърждава установена още тогава кореспонденция на митницата при Девелт с архиепископията в Плиска. Новото, което демонстрира тя е, че тази кореспонденция не е била инцидентна и резултат от лични връзки между византийската гранична и българската столична институция. С увереност може да се каже, че тя е имала по-скоро служебен характер и регистрира регламентирани взаимоотношения между тях. Адресатът на двамата византийски служители – Давид и Григорий е бил архиепископът на България от втората половина на IX в.[3] или служител от неговата лична канцелария, за която археологическите проучвания предложиха сравнително надеждна документация. Кореспонденцията между митницата и архиепископия България е най-вероятно по повод на получавани там пратки от византийската столица.

[3] Според доц. д-р П. Георгиев комлексът при Голямата базилика от края на 70–те години на IX в. до 893 г. е със статут на архиепископска резиденция и има значението на водещ духовно – религиозен и културен център. В комплекса и около него са отрити 4 моливдовула на Георги архиепископ на България, който се идентифицира със споменавания в писмата на папа Йоан VIII български епископ Георги. Вероятно писмата са изпращани от друго място, но напълно възможно е през 80-те и нач. 90-те години на IX в. епископ Георги да е резидирил именно там. (Георгиев, Витлянов 2001, 192-211, 219-220; Йорданов 2001, 79-81)

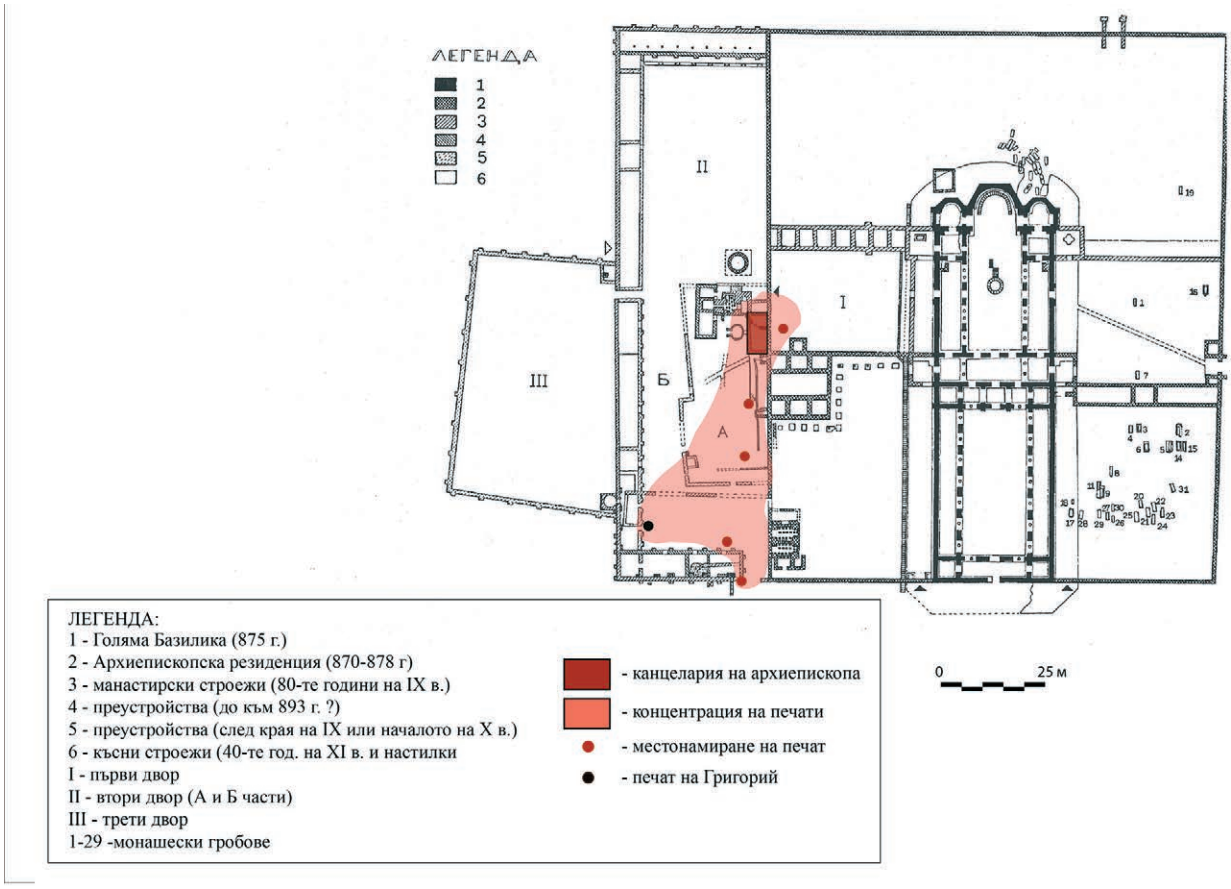

Обр. 3. Концентрация на печати в манастира.

Fig. 3. Concentration of lead seals in the monastery.

Канцелария на българския архиепископ. В комплекса около Голямата базилика и района непосредствено край него са открити 11 моливдовула и три неотпечатани оловни пломби (Обр. 3). Един от тези печати е на княз Борис I (852-889 г.), четири са на архиепископ Георги, един на негов епископ, а останалите пет са на византийски .сановници, датирани в периода 870-893 г. (Георгиев, Витлянов, Йорданов 2001, 219-224; Георгиев, Тихов, Савев, Илиева 2016, 643). С новооткритият печат на Григорий броят на византийски печати нарастна на шест. Два различни собственика на печати с еднакви длъжности, които изпращат кореспонденция до общ получател в българска църковна институция, говори за една по-дълга комуникация между митницата в Девелт и канцеларията на българския архиепископ в манастира при Голямата базилика в Плиска.

Известните досега сфрагистични материали, както и новооткритите през 2015 г., произлизат от втория северен двор на комплекса, като повечето са концентрирани на неголяма площ от стотина квадратни метра пред лошо запазена сграда. Тя е с размери 9,25x3,40 м., отрита е северно от периболоса и в гръб на долепения към него Архиепископски дворец. Настилката на помещението е грижливо оформена от каменни плочи, като над тях са открити фрагменти от керемиди от нейния покрив. Стените на сградата са били солидни. Намерените край нейните основи големи каменни квадри показват, че са участвали в техния градеж. От запад на помещението се намира навес, за който се предполага, че има пряка връзка с помещението. Датировката им се отнася преди края на IX в. (Георгиев, Витлянов 2001, 75-78). Близостта на строежа до двореца на архиепископа и намерените край него моливдовули и пломби дават основание на ръководителя на проучванията да предположи, че е възможно там да се е помещавала канцелария или архив на „архиепископия България" от 70-те и 80-те година на IX в. Вероятно с нейната функция, а не само с учебни нужди, може да се свърже и намереното върху каменна пътека, водеща на север от сградата, бронзово посребрено писало (Георгиев, Витлянов 2001, 77). Подобни пособия за писане са задължителни и

за дейността на една канцелария. Така, с логически заключения, можем да предположим, че във въпросното помещение в последната четвърт на IX в., се е помещавала канцеларията или помещение за съхраняване на документация на българския архиепископ.

Използвана литература:

Георгиев 1993: П. Георгиев. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1993, 102-125..

Георгиев, Витлянов 2001: П. Георгиев, Ст. Витлянов. Архиепископията – манастир в Плиска. София, 2001, 75-78, 184-226..

Георгиев 2015: П. Георгиев. Дебелт и валът „Еркесия" в светлината на писмени, топонимични и археологически данни. – В: Известия на РИМ – Бургас V (Сборник в памет на Цоня Дражева), 2015, 145-160.

Георгиев, Тихов, Савев, Илиева 2016: П. Георгиев, Т. Тихов, Ю. Савев, Г. Илиева. Голяма базилика в Плиска – кладенец-аязмо и архиепископия-манастир. В: Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 640-643.

Йорданов 1992: И. Йорданов. Печатите на комеркиарията Девелт (= Поселищни проучвания 2). София, 1992, 11-32.

Йорданов 2000: И. Йорданов. Монетите и печатите от Плиска (1899-1999 г.). В: Плиска-Преслав 8, 2000, 135-167.

Йорданов 2001: И. Йорданов. Корпус на печатите в средновековна България. София, 2001, 79-81.

Йорданов 2004: И. Йорданов. Печати на комеркиарията Девелт. Addenda et Corrigenda.- В: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие (Acta Musei Varnaensis II). Варна, 2004, 230-246.

Йорданов 2014: И. Йорданов. Наблюдение върху датировката на византийските печати (IV-XIV в.), според *„Корпус на византийските печати от България".* – В: От регионалното към националното-дарителство. В. Търново, 2014, 156-173.

Jordanov 2009: I Jordanov. *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria,* volume 3 part One. Sofia, 2009, 412, № 1150

Jordanov 2009: I Jordanov. *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria*, volume 3 part Two. Sofia, 2009, 1165, illustrations № 1151.

Jordanov 2015: I. Jordanov. Some Observation on Dating and Attribution of Byzantine Seals ((IV-XIV C.), According Corpus of Byzantine Seals of Bulgaria.- Byzantine and Rus' seals. Proceeding of the international Colloquium on Rus' byzantine sigillography Kyiv, Ukraine, 13-16 September 2013. Kyiv 2015, 125-143.

Wasiliou, Seibt 2004: A. Wasiliou, W. Seibt. Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich. 2. Teil. Zental-unt Provinzialverwaltung. Wien. 2004, 160.

Zacos 1984: G. Zacos. Byzantine lead seals, volume 2. Berne. 1984, 117.

A SEAL OF GREGORIOS KOMMERKIARIOS OF DEVELTOS FROM THE GREAT BASILICA MONASTERY IN PLISKA

Yuliyan Savev

(summary)

A lead seal of Grigorios imperial protospatharios and kommerkiarios of Develtos was found 2015, during the cleaning of the courtyard near the monastery of the Great basilica (Fig. 1-2). The find has a diameter of 23-26 (20) 3 mm and weights 7.78 g. The impression is well centered. The two surfaces of the seal are slightly corroded.

To my knowledge, there are two seals that can be linked to the owner of seal. These both were found in Istanbul (Constantinople) and were coined imprinted with by two different boulloterion. The newly discovered seal was made by the boulloterion presented here as №1. Its dating, based on palaeographic and iconographic observations, is in the second half of the 9th – early 10th century.

It can be ascertained that the newly found specimen belongs to the group of seals that were issued by the Byzantine kommerkiarios of Develtos – a well known site presently located near the village of Debelt in the region of Bourgas.

One such seal the kommerkiarios of Develtos from the Great Basilica monastery in Pliska was found during excavations already in 1975. It was released on behalf of another holder – David, and is dated in the period between 870-893 year AD. The two seals were found in the area where a poorly preserved building was registered close to the second northern courtyard. Having a size of 9,25/3,40 m, most probably this building housed the office or the archive.

ЗА ИЗПОЛЗВАНЕТО НА КОСТЕНИ КЪНКИ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ (ПО ПОВОД НА „КОЛЕКТИВНА“ НАХОДКА ОТ ЦИТАДЕЛАТА В ПЛИСКА)

Янко Димитров, Лазар Нинов

През 2012 година, при редовни археологически проучвания в Дворцовия център на Плиска – източната част на т. нар. Цитадела, бяха открити четири дълги кости от крайници на едри копитни животни – две метаподии от кон и два радиуса от говедо (обр. 1-4). От пръв поглед те показаха признаци на еднообразна груба обработка и употреба – изсичане в двата края и едностранно надлъжно подравняване и излъскване.

Тези прости по направа изделия бяха дефинирани като кънки, или недовършени плъзгачи за дървена шейна (не без колебания, които ще изложим по-долу). Те са предмет на изследване в настоящия труд.

Находката има ключово значение за изучаване на въпросите, свързани с разпространението и употребата на костените кънки и на родствените им в конструктивно и функционално отношение плъзгачи за шейни. Тя произлиза от сравнително точно датирани във втората половина на IX в. археологически структури в най-вътрешното укрепление на Плиска, където до 893 г. сл. Хр. е разположен жилищният дворец на средновековните български владетели (Димитров 2011, 838-840). Несъмнената свързаност на артефактите с живота в Дворцовия център провокира особен интерес, тъй като предоставя възможност за възстановка на любопитен сюжет от зимното всекидневие на неговите обитатели – пързалянето по лед.

Дали употребата на тези „неординарни“ пособия е била продиктувана от съображения за улесняване на някои битови и стопански дейности през зимния сезон, като например риболовни излети и транспортиране на компактни, но тежки товари в домакинството? Или пък те са били едни от привлекателните, поради простотата на конструкцията и достъпността на суровината, приспособления за зимни забавления на деца и младежи, а възможно и за спортни занимания на възрастни? Продукт на домашна изобретателност и емпиричен опит или внесено отвън „ноу хау“ са кънките/ плъзгачи, намерени в Плиска, а в по-общ план в пределите на средновековна България ?

В търсене отговори на тези въпроси, представяйки „Плисковската“ находка, ще направим опит да я поставим в контекста на актуалните за Европа научни познания за произхода, географско-историческото разпространение и приложението на изделията от дълги кости на едри копитни животни.

I. Находката от Цитаделата в Плиска

I. 1. Номенклатура и данни за местонамиране

Четирите изделия (№№ 1 – 4) са номерирани според последователността на тяхното откриване и се съхраняват във фонда на АМ – Плиска (за тях: Димитров, Иванов 2013, 353-355).

Изделие № 1. Обект „НИАР Плиска, Дворцов център – Цитадела“. Разкопки 2012 г., полеви инвентарен № 31. Дата на откриване: 20.08. 2012 г. Местонамиране: кв. 271, координати С: 4,65 м, И: 4,65 м, дълб. 0,90-1,00 (▼181,09 – 180,99) м, структура № 4 . Структура № 4 е яма от стълб на дървена сграда. В същата структура се намериха и описаните по-долу изделия № 2 и № 3. Запълването на ямата е съставено от пръст, фрагментирани глинени съдове (описание на керамиката от ямата вж. по-долу) и кости от животни – остатъци от месната храна на обитателите на Цитаделата.

Изделие № 2. Обект „НИАР Плиска, Дворцов център – Цитадела“. Разкопки 2012 г., п. инв. № 34. Дата на откриване: 22.08.2012 г. Местонамиране: кв. 271, координати С: 4,95 м, И: 4,65 м, дълб. 0,90 (▼181,09).

Изделие № 3. Обект „НИАР Плиска, Дворцов център – Цитадела“.Разкопки 2012 г., п. инв. № 35. Дата на откриване: 23.08. 2012 г. Местонамиране: кв. 271, координати С: 4,90 м, И: 4,90 м, дълб. 1,10 (▼180,89) м.

Изделие № 4. Обект „НИАР Плиска, Двор-

цов център – Цитадела“. Разкопки 2012 г., п. инв. № 36. Дата на откриване: 25.08.2012 г. Местонамиране: кв. 270, координати С: 3,95 м, И: 0,75 м, дълб. 0,75 м, структура № 10, която е яма за дървен стълб на сграда. Запълването на ямата е съставено от пръст, фрагментирани глинени съдове (описание на керамиката от ямата вж. по-долу) и кости от животни – остатъци от месна храна. Ямата прорязва отчасти подовата настилка на т. нар. „Беседка с тухлен под“.

I. 2. Остеоскопично и остеометрично изследване[1]

За целите на настоящата публикация бе направено остеологично изследване на колективната находка от четири изделия. Костите са от крайници на тревопасни бозайници – кон и говедо. Остеологичният материал е описан и анализиран по метода на фон ден Дриш (von den Drisch 1976). Костите са определени по видове животни и по тяхното място в скелета, морфометрични характеристики, следи от обработка и т. н.

Наблюдения:

Изделие № 1. Дясна задна трета подкиткова кост (metatarsus III dex.) от кон (Equus caballus). Използвана е цяла кост. По плантарната и особено по дорзалната повърхности има силно изразени следи от обработка. От дорзарната повърхност е премахната голяма част от костта и е изгладена по цялата дължина. Отнета е част от най-изпъкналата част от костта, която е излъскана много професионално. Вследствие на това е получена стабилна плъзгаща лента с ширина 16 мм в най-тясната част, която в проксималната си част достига ширина 29 мм, а в дисталната – 27 мм. В областта на дисталната епифиза е отнета част от ставната част на валяка и е оформена „ладиевидно“ (с форма на нос на лодка) и огладени стени. Латерално и медиално има следи от нож или от друг остър инструмент. Дорзалната повърхност, която е „работната“ част на изделието, е много гладка и лъскава. По нея се виждат напречни или коси следи, а също така надлъжни, от което става ясно, че кънката е била използвана по предназначение. По повърхността й има петна от органично вещество с кафеникав цвят. Плантарната част на костта е също обработена, най-много в проксималната част и в областта на дисталната епифиза, която е скосена латерално-медиално и дорзоплантарно извита.

Задна трета подкитка – Metatarsus III dex.

Дължина на артефакта 254[2]

Най-голяма дължина (GL) –

Най-голяма проксимална ширина (Bp) 47,0

Най-малка ширина на диафизата (KD) 28,5

Най-голяма дистална ширина (Bd) –

Изделие № 2. Лява задна подкиткова кост (metatarsus III sin.) от кон (Equus caballus). Използвана е цялата кост, но съвременно счупване, при изваждането на костта от земята, е засегнало проксималната част. Почти кръгла в напречен разрез, костта е обработена както другата метатарзална конска кост (изделие № 1). Придадена й е плоска форма на плъзгащата част. Предната част е „ладиевидно“ оформена (извита леко на горе и със заострен нос). Плъзгащата страна е огладена в единна равнина. Възможностите за измервания са малко:

Задна трета подкитка – Metatarsus III sin.

Дължина на артефакта 225

Най-голяма дължина (GL) –

Най-голяма проксимална ширина (Bp) –

Най-малка ширина на диафизата (KD) 28,0

Най-голяма дистална ширина (Bd) -

Изделие № 3. Почти цяла дясна лъчева кост (radius) от говедо (Bos Taurus) е подготвена за кънка. За плъзгаща се страна е използвана дорзалната страна на костта. Проксималната и дисталната страни в областта на двете епифизи и частично в диафизата са заоблени и се вижда спонгиоза. Заобляването е особено изявено в дисталната част. Воларната страна е леко излъскана в средната част на диафизата, а в дисталната част има пресни счупвания, които са се получили при изваждането на костта от земята. Латерално в горната част на костта има скосяване и заглаждане.

Лъчева кост – radius dex.

Дължина на артефакта 247

Най-голяма дължина (GL) (248)

Най-голяма проксимална ширина (Bp) (59)

Ширина на проксималната ставна повърхност (BFp) 57,0

Най-малка ширина на диафизата (KD) 33,0

Най-голяма дистална ширина (Bd) 53,0

Изделие № 4. Използвана е проксималната

[1] Автор на тази част от текста (I.2.) е доц. д-р Лазар Нинов.

[2] Тук и по-долу морфометричните стойности са посочени в мм.

епифиза и диафизата на дясна лъчева кост (radius) от говедо (Bos Taurus). Костта е от младо говедо с отпаднала дистална епифиза. Ставната част на костта е заоблена. Като плъзгаща се страна е използвана дорзалната част на костта. Тя е гладка, излъскана и с няколко скосени следи. Проксималният и дисталният край на костта са заоблени и се вижда спонгиоза. Заоблянето е по-силно в дисталната част. Воларната страна е със стари следи от обработка – по-силно изразени в ляво, но също така и в дясно. Те преминават в латералната и медиалната страни, особено в проксималните и дисталните им части. Годните за измерване части са малко.

Лъчева кост – radius dex.

Дължина на артефакта 242

Най-голяма дължина (GL) –

Най-голяма проксимална ширина (Bp) –

Ширина на проксималната ставна повърхност (BFp) –

Най-малка ширина на диафизата (KD) 38,5

Най-голяма дистална ширина (Bd) -

Изводи от отеоскопичното и остеометрично изследване:

1. Комплексните оизследвания показаха, че изследваните артефакти са изработени от кости на четири различни индивида от два животински вида – кон и говедо.

2. Костите се явяват в качеството на суровина подходяща за изработване на кънки, като за целта са подбрани кости от свободните части на крайниците на едри тревопасни бозайници – кон и говедо.

4. Предпочетени са били по-големите метатарзални кости на задните крайници на коне пред по-късите метакарпални на предните крака, както и дългите лъчеви кости на говеда.

5. За целта може да са били използвани останки от храната на обитателите, но също така кости от загинали или починали животни.

6. Наблюденията и измерванията на ширината на плъзгащата дорзална повърхност показват, че нейното оформяне съответства на това на кънки и е било достатъчно, за да придаде устойчивост и сигурност на кънкьора.

7. Дължината на кънките и мястото за стъпване на крака отговаря на размерите на ходилото на млади хора – юноши и пълнолетни.

I. 3. Археологическа среда и хронология

Четирите изделия бяха открити в запълването на две от проучваните в тази част на Цитаделата ями за фундиране на дървени стълбове от носещата конструкция на голяма сграда, чийто цялостен план и функция засега не са установени (обр. **5**). Три от изделията (№№ 1 – 3) бяха намерени заедно в насипа, запълващ една и съща яма, а четвъртото (№ 4) в близко разположена яма, която изглежда, че принадлежи на същата дървена постройка.

Относно хронологията на находката е важно да се отбележи, че при изкопаването на ямата, в запълването на която бе открито четвъртото изделие, е бил нарушен пода на т.н. „Беседка с тухлен под“ (Димитров, Иванов 2013, 355, обр. 2; Димитров и др. 2014, 440). Датировката на „Беседката“ в средата – втората половина на IX в. е определена с категоричност по стратиграфски данни, но най-вече въз основа на намерените непосредствено върху тухления под фрагменти от глинени съдове. Последните са представени от двете най-характерни за столичния период на Плиска керамични групи – сиво-лъскави (трапезни) съдове и светлоглинени стомни източени на бързо колело (Димитров 2003, 183-185; Димитров 2004, 179-188; Димитров 2007; Рашев 2008, 180-184). Керамичният материал от двете ями има същите типологични характеристики.

Тези данни, заедно с общата стратиграфска ситуация на обекта, позволяват датировката на разглежданата находка да се постави в пределите на втората половина на IX в. и до голяма степен да се синхронизира с т.н. „Беседка“.

За съжаление, данните са недостатъчни за да се реши еднозначно въпроса за ролята на тази постройка, а оттам и за предназначението на свързаните с нейното съществуване 4 костени изделия. На достигнатия етап от теренното проучване за тълкуването на „Беседката“ изглеждат еднакво допустими поне две възможности – павилион за почивка в паркова среда, или работно помещение, свързано с обслужването на двора при жилищния дворец.

II. Находката от Плиска и „археологическите“ кънки в Европа

II. 1. „Кънки/ плъзгачи“, или „гладилки ?“

Изделия като разглежданите на са засвидетелствани досега в Плиска.

Остеологичните наблюдения показаха, че четирите кости са обработени еднообразно. По морфометрични и трасологични белези те са аналогични с произведения от метаподии и

радиуси на големи животни, широко разпространени в Евразия и означавани в археологическата литература с термина „костени кънки“ (англ. *bone skates*; нем. *Knochen Schlittschuhe, Schienbein, Eisbein*; рус. *костяные коньки*; укр. *кістяні ковзани*; чеш. *kostěných bruslí*; пол. *łyżwy kościane*; унг. *csont korcsolyák, korcsolya*; швед. *isläggar*; рум. *patinele de oase*).

Така наречените археологически кънки са откривани в различни контексти в рамките на редица култури, поне от Бронзовата епоха насетне, и са „доживели“ до средата на XX в., практически без да изменят своята форма[3].

Конструктивната простота на тези изделия ги прави пригодни за употреба в различни човешки дейности и предполага функционално тълкуване, което зависи в най-голяма степен от тяхното местонамиране. По тази причина в научните среди все още няма една-единствена гледна точка за техния произход, разпространение и най-вече за тяхното приложение.

Всички тези обстоятелства провокираха нашите първоначални колебания при атрибуиране на откритите в Плиска предмети и бяха повод да потърсим консултация със специалисти, имащи опит в изследване на изделия от дълги кости на големи копитни животни. Двамата наши консултанти застъпиха различни гледища: Бланка Каванова от Бърно приема, че това са гладилки, а Петър Зидаров от София ги смята за кънки[4].

Тези мнения поставиха пред нас въпрос от първостепенна важност, както за находката от Плиска, така и за всяка нова находка от подобни изделия: „Кънки“ или „Гладилки“ ?

II. 2. Полемиката за „археологическите“ кънки в Европа

В българската (и румънската) археологическа литература от 60-те – 80-те години на миналия век въпросът е решен еднозначно. Като цитират някои водещи специлисти по темата (Hrubý 1957; Cnotliwy 1958; Семенов 1959; Barthel 1969; Becker 1990; MacGregor 1975; 1976), както и етнографски сведения и „живи“ примери от края на XIX в. и началото на XX в. за района на северна Добруджа (Herman 1902; Antipa 1916, 484, fig. 252), всички изследователи, занимавали се по един или друг повод със средновековни изделия от метаподии и радиуси на коне и говеда, ги определят като кънки за пързаляне по лед (Diaconu 1960, 177-178; Barnea 1967, 82, 94; Въжарова 1986, 50; Бонев 1982, 32-33; Димов 1989, 253).

Не така категоричен е отговорът на този въпрос в общоевропейските изследвания в миналото и днес.

Актуализираният преглед на специализираната литература показва, че и днес – повече от 150 години след първото съобщение за „археологически“ кънки в западноевропейските научни среди (обзори у: Heathcote et al. 1892; Munro 1894, 185-187; Munro 1897, 287-307; Herman 1902; Mortillet 1907, 117-119; Barthel 1969, 205-209; MacGregor 1975, 385-390; MacGregor 1980, 284-304; Kavánová 1995; Choyke 1999; Choyke, Bartosiewicz 2005; Küchelmann, Zidarov 2005, 432-433; Luik 2005; Сергєєва 2010; Сергєєва 2010a; Панковський 2013, 462-469; Edberg, Karlsson 2015, 13-15; Jaworski 2015, 229, 250-254), дискусията по въпроса за тяхната функция не е приключила. Костените кънки се определят най-често като плъзгащи средства, но също така и като занаятчийски уреди и принадлежности.

Очертало се още през XIX в. (Tergast 1879), поляризирането на мненията на принципа „плъзгащи средства“ (кънки/плъзгачи) – „производствени инструменти“ („гладилки“/“точила“), получава силен тласък от средата на XX в. насетне, след прилагането на трасологичния метод в археологията и публикуването на изследванията на Сергей Аристархович Семенов и Артър Макгрегор (Семенов 1957, 225-227; Семенов 1959, 353-360; Semenov 1964; MacGregor 1976; MacGregor 1980).

II. 2. 1. Тезата за приложение като занаятчийски инструменти и пособия

Много учени в миналото, а и понастоящем, възразяват срещу идентифицирането на предметите от дълги кости на големи животни като плъзгащи средства и предлагат алтернативни решения на въпроса за употребата на всички, или поне на част от тях (вж. например Семенов 1957, 225-227; Семенов 1959, 353-360; Barthel 1969, 216; Jacob-Friesen 1974, 690; Красильников 1979, 84; Шрамко 1984, 150; Becker 1990;

[3] Срв. цит. лит. в Приложението.

[4] Благодарим още веднъж на Бланка Каванова , ст. н. с. в АИ при Чешката академия на науките, гр. Бърно и на Петър Зидаров, сътрудник в Лабораторията по археометрия и експериментална археология при НБУ, София, за консултациите.

Ляшко 1994а, 154; Norska-Gulkowa 1985, 258-259; Kavánová 1995, 156-159).

Основните възражения срещу идентифицирането на излъсканите дълги кости като кънки и изобщо като плъзгащи средства са формулирани в пет основни точки през 50-те и 60-те години на миналия век в трудове на С. А.Семенов (Семенов 1957; Семенов 1959; Semenov 1964, цит. по MacGregor 1980, 284-285). Авторът е един от пионерите в прилагането на трасологичния анализ в археологията и повлиява изключително много при формирането на тезата за „производствената“ функция на т. н. археологически кънки.

Първите два от неговите аргументи се отнасят до формата на изделията – липсата на дупки и на повдигнат връх, а останалите три се отнасят до следите от употреба по тяхната плоска работна основа. Според трасологичния анализ на Семенов по долната страна на костите няма разпознаваеми следи от контакти с лед – видимите под микроскоп траектория и релеф на следите се различават съществено от тези по металните кънки.

В предложените от Семенов алтернативни възстановки на начина на употреба на археологическите кънки (според находки от средновековната крепост Саркел-Белая Вежа, Украйна), те са представени като задвижвани с крака занаятчийски уреди-гладилки (рус. *лощила*) за повърхностна обработка на кожи или тъкани. Във връзка с това приложение на костите, Семенов обяснява излъскването по долната им (работна) страна и оформянето на противоположната дълга страна така, че да осигурява стабилна опора за босото стъпало на кожаря (Семенов 1957, 225-226, рис. 105: 5, 6; Семенов 1959, 354-355, 357, рис. 4) (обр. 37-38).

Много от последователите на Семенов, обръщайки внимание на големия дял на находките без отвори (каквито са и разглежданите предмети от Плиска !), твърдят, че те не са били пригодни за привързване към краката, или за монтиране към шейни, и следователно не може да са били използувани за пързаляне. Историографска справка за употребяваните в специализираната литература определения за „производствена“ функция на „археологически“ кънки, показа следното:

Полиращи инструменти-гладилки (нем. *Knochenwerkzcuge, Glatter*; рус. *гладильники)* (Becker 1990, 19-30);

Инструменти, използвани за обработка (щавене, изглаждане, полиране) на кожи (Hensel 1939, 292; Barthel 1969, 209, 212, 216; Семенов 1957, 225-227; Семенов 1959, 353-360; Semenov 1964, 191-193; Cornwall 1968, 96, fig. 2: a; Jacob-Friesen 1974, 690; Becker 1990, 23, 24, 30, Abb. 1, 3: a., 5: b., 8; Kavánová 1995, 156; Bartošková 1995, 56; Rutttkay 2002, 278);

Инструменти за обработка на тъкани (Virchow 1872, 19-21; Tergast 1879, Fig. 49; Knies 1892, 10; Herman 1902, 237-238; Hansen 1938, 108; Kjellberg 1940, 74-78; Barthel 1969, 216; Becker 1990, 24-26; Флёрова 2001, 97);

Инструменти-шпакли за обработка на различни меки материали (Семенов 1957, 225-227; Семенов 1959, 353-360; Довженок и др. 1966, 76-77; Красильников 1979, 84; Шрамко 1984, 150; Ляшко 1994, 154; Kavánová 1995, 156-159; Bartošková 2003, 238, 244, obr. 11: 2);

Инструменти-брусове за полиране на метал (Kavánová 1993, 61; Kavánová 1995, 156-159);

Тежести-стабилизатори на мрежи-за дънен риболов (нем. *Netzsenker*) (Herman 1885; Herman 1902, 232-236; Barthel 1969, 216; Vahlne, Arwidsson 1986, 169, Stenberg-Tyrefors, Johansson 1993, 4-9. Примери за използването на тези специфични за Карпатския басейн принадлежности дори в най-ново време, от занимаващите се с риболов общности в Източна Унгария, срв. Sikloódi 1996, 74; Kunkovács 2001, 34, fig. 49: d.);

Многофункционални и/ или адаптирани уреди (Шовкопляс 1973, 114-115, Петерс 1986, 43; Флёрова 2001, 83).

Един от важните аргументи на изследователите, отдаващи предпочитание на „производствената“ функция на костените кънки, са приведените от тях данни за откриването им в контексти, индикиращи различни видове производствени дейности.

Значимостта на археологическият контекст за функционалната атрибуция на изделията от метаподии и радиуси на големи копитни животни е видна от изследванията на Ханс-Йоахим Бартел и Корнелия Бекер за находки от Германия (Barthel 1969; Becker 1990) и на Бланка Каванова за голямата серия находки (150 образци) от великоморавския център Микулчице (Kavánová 1993; Kavánová 1995).

Ханс-Йоахим Бартел изтъква като най-важен показател за функционалната атрибуция следи-

те от използване по долната повърхност на костите. Според него, категорично за кънки могат да се считат само костите с подравнена работна площадка и с хоризонтални отвори за прокарване на привързващи ремъци (Barthel 1969, 205-209, 216). При анализа на полирани кости от различни археологически обекти, съхранявани в музеите на германските провинции Саксония и Тюрингия, той разграничава плъзгащите средства – кънки и плъзгачи за шейни, от уредите за обработка на кожи и на тъкани (Barthel 1969, 216). Бартел подкрепя този си извод с трасологично проучване на находки от дъбилни ями от Зрялото Средновековие в Алт-Мюлхаузен и Нидердорла, както и с етнографски свидетелства за особен вид костни уреди, т.н. *Knochen Schlicker* (нем.), използувани за щавене и полиране на кожи (Barthel 1969, 209-217, Taf. XXXI: 1.- 2.).

Оценявайки находки от Берлин-Шпандау, Корнелия Бекер отбелязва, че излъсканите кости там се появяват в по-голямо количество в една от по-късните фази (след 970 г.), докато за по-ранните хоризонти от IX в. са характерни главно гладилките. (Becker 1990, 27, Abb. 8). Друга причина за нейната резервираност да се разглеждат полираните кости само като кънки е наличието на археологически находки от райони, където климатичните условия не способстват за образуването на заледени повърхности (Becker 1990, 19).

Изследваните от Бланка Каванова находки от обработени и излъскани кости в ранносредновековното градище при Микулчице (идентифицирано от много изследователи като великоморавския Велехрад) (150 екз.) са (2/3 от общото количество находки) без отвори. Големият размер на този фонд и сравнително точно установената хронология на съставящите го образци позволяват статистическа обработка на данните за морфологията и трасологията на артефактите. В Микулчице са изследвани структури, които се интерпретират като кожарски ями, а част от полираните кости са открити в близост до ковашка работилница (Kavánová 1995, 158). Съобразно тези данни, както и с препратки към датирани в XVI в. изображения на процеса на обработка на кожи, Б. Каванова отхвърля възможността за тълкуване на непробитите дълги тръбести кости като кънки. Тя ги интерпретира като двуръчни (т.е. захващани с две ръце) гладилки за повърхностно структуриране на различни видове меки материали, основно кожа и плат, а част от тях – за полиране на остриета на мечове (Kavánová 1993, 10-66; Kavánová 1995, 122, 156-160). Откритите в слоеве на селището и в укрепената част на Микулчице общо 13 двойки от излъскани кости също са определени като инструменти (Kavánová 1995, 148).

При анализа на находките от излъскани кости от други центрове на Великоморавия – градищата при Будеч и Стари Болеслав, Андреа Бартошкова идентифицира като същински кънки само артефактите с отвори, докато за останалите обработени тръбести кости тя има предвид някои от изброените по-горе възможности за „производствена“ употреба, или ги причислява към групата на костените предмети с неясна функция (Bartošková 1995**,** 38, Abb. 6a: 1-2; 6b: 1-3). Според Бартошкова "...костите с абразивни надрасквания, които са перпендикулярни на надлъжната ос, би трябвало да са били използвани за други дейности, вероятно като шпакли за обработка на различни материали“ (Bartošková 2003, 238, 244, obr. 11: 2).

Излъскани тръбести кости, открити при разкопки на средновековни обекти в Словакия, са анализирани от Михал Сливка. Без да изключва употребата на пробитите кости като пързалящи средства, особено на тези, които са открити в чифтове, той не игнорира и възможността част от тях да са били снабдени с дървени дръжки и да са служели като уреди за щавене на кожи, подобно на т. н. „двуръчни ножове“, използвани от средновековните кожари (Slivka 1984, 399).

В ранносредновековното селище и некропол при Bač-Medzi Kanálmi (края на VI – началото на XI в.) са открити 10 дълги кости, които са без отвори и имат на едната си плоска страна драскотини, ориентирани напречно на надлъжната ос. Поради това, Матей Руткай счита за по-вероятно те да са служели не за кънки, а като инструменти за обработка на кожа (Rutttkay 2002, 278).

Компромисен вариант за решаване на въпроса относно приложението на кънките е предположението за тяхната многофункционалност (Шовкопляс 1973, 114-115, Петерс 1986, 43). Изследователите, които допускат „двойна“ интерпретация на археологическите кънки, отбелязват, че принципът на работа на инструментите-гладилки и на кънките е един и същ, поради което е възможно съвпадение на трасологичните данни. Обяснението, което те предлагат, е, че един и същ инструмент, използван през лятото за обработка на плат или кожа, през зимата е

бил адаптиран като пособие за пързаляне по лед – кънка или плъзгач (Флёрова 1996, 284).

В аргументацията на привържениците на тезата за „производствената“ функция на археологическите кънки като най-слаб пункт може се открои липсата на исторически, както и (особено) на етнографски свидетелства за употребата на подобни уреди при обработката на кожи и при други производствени дейности. Това е отбелязано още през 50-те години на XX в. от Валентина Левашева, която убедително оспорва твърдението на С. А. Семенов за употреба на дълги кости като задвижвани с крак гладилки за кожи и тъкани. Тя отбелязва, че в традиционното кожарство няма нито един пример, който да доказва съществуването на подобна практика. В историческият източник, който С. А. Семенов използува като пример за употребата на задвижвани с крака инструменти – описанието на работата на лондонските тъкачи от 1208 г., всъщност става въпрос не за полиране на кожи или оглаждане на тъкани, а за операция по сплъстяване на сукно (Левашева 1959, 59).

Във връзка със серия от публикации на костени артефакти от разкопки на обекти от Бронзовата епоха в ареала на Северното Причерноморие, проблемите на „археологическите“ кънки и плъзгачи за шейни са засегнати от украинският остеолог Валентин Панковский. Изтъквайки на преден план липсата на достатъчно данни, които да позволят „разграничаване на полуфабрикатите-кънки без отвори от завършените оръдия без крепежни елементи“ (Панковський 2007, 5-6), в друго изследване той предлага може би най-задълбоченият в общоевропейски мащаб анализ на състоянието на проучванията върху тази особена категория костени артефакти (Панковський 2013, 462-469). Този анализ се основава на изчерпателен историографски преглед повече за находките от Бронзовата епоха, но е много важен и полезен и за Средновековието, тъй като очертава съвсем ясно двете полярно противоположни становища („гладилки/ точила“ – „кънки/ плъзгачи“) по незавършилата и в днешно време дискусия за функционалната атрибуция на археологическите „кънки“.

II. 2. 2. Тезата за приложение като пособия за пързаляне

Повечето специалисти, особено тези от Западна Европа и Скандинавските страни, но напоследък и изследователи от страни в Източна Европа, интерпретират откриваните при разкопки излъскани тръбести кости, еднозначно – като плъзгащи средства – кънки и/ или накладки на плъзгачи за шейни (Heathcote et al. 1892; Munro 1894, 185-187; Munro 1897, 287-307; Mortillet 1907,117-119; Lewicki 1953; Hrubý 1957, 173 и цит. лит.; Cnotliwy 1958; Rulewicz 1958; Левашева 1959, 59; Diaconu 1960; Kostrzewski 1966; Barthel 1969; Kudrnac 1970, 134; MacGregor 1975, 385-390; MacGregor 1980, 284-304; Clason 1980; Schuldt 1985, 112; Въжарова 1986, 50; Петерс 1986, 43; Küchelmann, Zidarov 2005, 432-433; Choyke, Bartosiewicz 2005; Luik 2005; Сергєєва 2010, 206-208; Parma at al. 2011; Панковський 2013, 462-469; Jaworski 2015, 229, 250-254; Edberg, Karlsson 2015; Edberg, Karlsson 2016).

Основният аргумент на изследователите от тази група са доказателства, извлечени чрез микроскопски анализ на следите от употреба по археологическите образци, които по релеф, разпространение и траектория съответстват на следите по техните експериментално изработени и тествани върху лед реплики (MacGregor l975a, 385-390, Figs. 2-3; MacGregor 1980, 287; Edberg, Karlsson 2015, 15).

Важно доказателство в подкрепа на тезата за функцията на този вид костени артефакти именно като плъзгащи средства, са случаите в които те са открити по двойки (в чифтове) (Slivka 1984, 399; Kavánová 1995, 148; Edberg, Karlsson 2015, 30-31, Figs. 4-9; Choyke, Bartosiewicz 2005, 320). При разкопки на викингски гробове в некропола на Бирка, Швеция, са открити три чифта костени кънки, единият от тях намерен при стъпалата на погребания (Arbman 1943; Vahlne, Arwidsson 1986, 167-169; Edberg, Karlsson 2015, 17, Fig. 3: 1.).

В средновековни текстове и изображения от периода XII-XVI в. са открити множество преки сведения за употребата на кънки от животински кости за пързаляне по лед:

- В съчинение на Сноре Стурлусон, писано в първата половина на 12 век (Snorre Sturluson. Magnussönernas saga, гл. 21, цит. по Edberg, Karlsson 2015, 7; Heimskringla, кн. XIII, гл. 24, цит. по MacGregor 1980, 291);

- В текста на Уилям Фицстефан „Описание на града Лондон“, отнасящ се за 1180 г. (William fitz Stephen. Description of the City of London, Douglas & Greenway, London, 1953: II, 960-961, цит. по MacGregor 1980, 290-291; Edberg, Karlsson 2015, 7);

- В съчиненията на Олаф Магнус „Carta Marina“от 1539 г. и „История на скандинавските народи“, публикувана през 1555 г., на няколко места се споменава за костени кънки, а във винетките на някои глави са изобразени кънкьори (Olaus Magnus, Carta Marina ,1539, цит. по Edberg, Karlsson 2015, 7; Olaus Magnus, Historia 1555, Кн. I, гл. 25, винетките на глави I: 24, I: 25, XI: 36 и XX: 17., цит. по MacGregor 1980, 291, Pl. 46 и Edberg, Karlsson 2015, 7, Fig. 2: 1, 2; 2: 2-3) (обр. 22).

- В „Московска хроника“ на М. Хосиус, публикувана през 1590 г. в Прага (вж. Hosius, 274);

- В съчинението „Естествените свойства на животните“ на арабският автор Шараф Ал-Заман Тахир Марзави, ок. 1120 г. (срв. Minorsky 1942, 34; Lewicki 1953, 395)

- В „Итинерариум“ на Уилям от Робрук, представен през 1253 г. на крал Луи IX (срв. Rockhill 1900, 198);

Не по-малко важен аргумент е засвидетелстваната с множество етнографски примери устойчивост на традицията за „пързаляне с кости“ (Herman 1885, 164-165; Wichers 1888, 72; Allen 1896, 33-34; Munro 1897, 296; Balfour 1898, 252-253; Chytil 1902, 33; Herman 1902, 218-222; Vilppula 1940, 51-58; Berg 1943, 79-90; Lewicki 1953, 395; Давидан 1966, 113; MacGregor 1976, 58-59; MacGregor 1980, 295-296; Choyke, Bartosiewicz 2005, 323; Сергєєва 2010, 208; Edberg, Karlsson 2015, 8-12).

Тезата за плъзгащите средства е проверявана многократно чрез експерименти, които възпроизвеждат засвидетелстваният от исторически, иконографски и етнографски източници метод на тяхното използуване и доказват принципната разлика между пързалянето с костени и с метални кънки (Kjellberg 1940, 74-78; Brown 1959, 18; MacGregor 1975, 385-390, Figs. 2-3; MacGregor 1976, 66; MacGregor 1980, 287; Magnusson 1980, 18-19; Schuldt 1985, Abb. 108-110; Nieuwenburg-Bron 1996; Hagberg 2001, 79-81; Küchelmann, Zidarov 2005; Radzikowska 2012; Edberg, Karlsson 2015, 15) (обр. 25).

Така получават отговор два от най-непримиримо полемизираните въпроси при атрибутивното определяне на „археологическите“ кънки: 1. Защо една голяма част от тях са лишени от каквито и да било „крепежни“ отвори?; 2. Защо се различават следите от контакта с леда при костените и металните кънки?

Поради затрудненията при идентифициране на кънките и плъзгачите за шейни сред артефактите от крайници на едри копитни животни е направен опит за унифициране на критериите при решаване на този въпрос, който е ключов за интерпретацията на изделията от разглеждания вид. В няколко разработки на Артър Макгрегър, във връзка с публикуване и анализ на находки от различни обекти във Великобритания, се предлага методика за трасологичен анализ на костите, използвани за пързаляне по лед (MacGregor 1975; MacGregor 1976; MacGregor 1980; MacGregor 1985; MacGregor et al. 1999). Основният извод на Макгрегър, който е категоричен, е формулиран така: „За костените кънки се знае много от исторически, археологически и етнографски източници. Следователно, те …могат да бъдат причислени към добре изучените костени артефакти, които отсега нататък трябва да се третират с увереността, която са заслужили с тяхната широка употреба в продължение на няколко хилядолетия“ (MacGregor 1980, 298).

Четвърт век по-късно, на базата на много повече стратифицирани находки и на нови експерименти с реплики, Ханс-Кристиян Кюхелман и Петър Зидаров потвърждават този извод: „В сравнение с редица други видове костени артефакти с неизвестно или съмнително предназначение, костените кънки не представляват някаква загадка....“ (Küchelmann, Zidarov 2005, 426).

В днешно време с голямо значение за напредъка в изучаването на костените плъзгащи средства е дейността на Групата за изследвания на обработена кост (Worked Bone Research Group, съкр. WBRG), която е създадена през 1997 г. с цел да се обединят на международно ниво изследователските усилия на археолози и палеозоолози (виж Choyke, Bartosiewicz 2001; Luik 2005, 69). На Четвъртата среща на WBRG, проведената през 2003 г. в Талин, Естония, Ханс-Кристиян Кюхелман и Петър Зидаров предлагат своята забележителна разработка, която представлява опит за дефиниране на единни критерии при идентифициране на кънките и плъзгачитге за шейни сред артефактите от крайници на едри копитни животни. Разработената от тях схема съдържа 19 точки, касаещи морфометричните и трасологични характеристики на изделията и служи като „шаблон“ при определяне на дадена археологическа находка като „кънка“/ „плъзгач“[5].

[5] Оттогава е създадена и непрекъснато се актуализира международна информационна система за археологическите и етнографски находки на костени кънки и литературата за тях

Съгласно тези критерии, за да се тълкува даден артефакт като кънка, костта, от която той е изработен, трябва да има преди всичко достатъчна товароносимост и дължина, която съответства приблизително на дължината на човешкото стъпало. От решаващо значение е наличието на едностранна плоска повърхност (работна площадка), носеща характерни драскотини, които възникват в резултат на плъзгането по неравен естествен лед. Второстепенни признаци са серия от корекции в естествената форма на костта, включващи предимно орязване и изтъняване на двата края и пробиване на хоризонтални, вертикални или аксиални отвори (Küchelmann, Zidarov 2005, 427).

Напоследък, идентификационната схема на Кюхелман и Зидаров бе допълнена от Руне Едберг и Джони Карлсон, които доказаха нейната валидност и ефективност, особено при статистическа обработка на големи серии находки от един и същ обект. В публикувано наскоро изследване те разглеждат общо 679 артефакти от двете най-големи в Европа колекции на средновековни костени кънки, придобити при разкопките на Бирка и Сигтюна – центрове на шведските викинги в долината на езерото Меларен. Кънките от Бирка (290 находки) са с дата от края на VIII в. до късния X в., а кънките от Сигтюна (389 находки) датират от края на X в. до края на XIII в. (Edberg, Karlsson 2015, 49). Главният извод от изследването на двамата шведски изследователи е, че „Кънките действително са кънки !“ (Edberg, Karlsson 2015, 15), т.е. основната функция на преработените и излъскани дълги кости е на средства за пързаляне по лед – кънки и плъзгачи за шейни. Това обаче не означава, че те окачествяват всяка една преработена дълга кост като кънка. Така например, сред находките от Сигтюна има около 30 метакарпални кости от говедо, които са снабдени с по две дупки, пробити аксиално и напречно в медуларната кухина. Първоначално тези находки са били регистрирани като кънки, или като кънки под въпрос. Поради това, че те не са едностранно загладени, т.е. не отговарят на един от основните критерии на идентификационната схема, впоследствие те са определени не като кънки, а като артефакти с някаква друга, неизвестна функция (Edberg, Karlsson 2015, 15).

В заключение на този историографски екскурс към полемиката за археологическите кънки в Европа, може да се каже, че тезата за функционално определяне на артефактите от дълги кости на едри животни като „кънки/ плъзгачи“, без да е общоприета, е обоснована по-надеждно и убедително, отколкото тази за определянето им като работни уреди.

От друга страна, предвид на очевидната невъзможност за възприемане на общовалиди критерии за атрибутивно тълкуване на археологическите кънки единствено според техните остеометрични и трасологични характеристики, не трябва да се пренебрегват и двете възможности, като за всяка една находка се обърне специално внимание на контекста на местонамиране.

II. 3. Обобщение на данните за „археологическите“ кънки/ плъзгачи и за пързалянето по лед в Европа

Изучаването на историята на кънките и родствените им по предназначение плъзгачи за шейни има дълга история. В търсене отговори на въпросите кога и къде тези гениално прости уреди са били изобретени, какъв е ареалът на тяхното разпространение, от кого, за какво и докога са били използувани, няколко поколения учени от десетки европейски страни са публикували стотици изследвания. Те са базирани на наблюдения върху огромно количество археологически и етнографски образци, но също така и на множество примери от исторически, литературни, изобразителни и фолклорни източници. Натрупаните в течение на повече от 150 години емпирични данни и аналитични изследвания дават възможност да се очертаят основните достижения в изучаването на тази извънредно особена категория паметници[6].

Костените кънки, заедно с родствените им по предназначение ски, са едно от най-старите средства за придвижване на човека. Появата на традицията за използване на анатомично подходящите дълги тръбни кости на големи животни (коне, говеда, елени, моржове) за направа на кънки и плъзгачи за шейни се е зародила още по време на Бронзовата епоха, сред човешките общности, обитаващи равнинните, богати на

(Bone Skates Database (по-нататък тук: BSD), достъпна на сайта: www.knochenarbeit.de. Последната актуализация на BSD датира от 18.11.2017 г.

[6] Вж. в Приложението библиографски преглед на текущите находки и изследвания за костените пособия за пързаляне в Европа.

водни басейни и относително студени климатични зони на степна Евразия.

Чрез изсичане, одялване, заглаждане и полиране са били внасяни общо взето минимални корекции в естествената форма на използваните цели животински кости. Етнографски данни от края на XIX в. и от по-ново време, доказват че кънките и плазовете са били саморъчно правени, предимно от деца и подрастващи (Herman 1902; Becker 1990, 19; Kovács 1908, 19; Petényi 1994 ,111; Choyke 1999, 150; Choyke, Bartosiewicz 2005, 322; Lyublyanovics 2008, 79; MacGregor, 1976, 58; Edberg, Karlsson 2015; Edberg, Karlsson 2016).

Задължителен и определящ белег на кънките/ плъзгачите е наличието на подравнена долна част, служеща за плъзгаща повърхност. Понякога такова подравняване и насечки, предназначени за по-добро сцепление със стъпалото на кънкьора, има и по горната страна на костите. Както това е установено в изследването на Едберг и Карлсон, излъскването на долната страна на костите не е задължително условие за идентифицирането им като кънки, тъй като сред материалите от Бирка и Сигтюна има немалко примери на завършени, но неизползувани кънки (Edberg, Karlsson 2015, 18).

Голяма част от кънките, повечето от тях изработени от кости на коне, са с ладиевидно оформена предна част, която образува т. н. връх (обр. 26-29). Повечето костени кънки, но съвсем не всички, имат два или повече хоризонтално пробити отвори, предназначени за прокарване на ремъци за привързване към стъпалото на кънкьора. За реконструкция на различните системи на привързване се използват аналогии с етнографски образци (Herman 1902, Abb. 123, 124; Ströbel 1936, 54; Hrubý 1957, 176; Bartošková 1995, 35, Abb. 5; Choyke, Bartosiewicz 2005, 318-319; Mus.of London, Im. No. 61274; Fischer*)* и експерименти с реплики (Küchelmann, Zidarov 2005, Fig. 9: C) (обр. 33-35).

В много случаи кънките нямат никакви отвори и кънкьорите са ги фиксирали върху леда със собственото си тегло (срв. например Chytil 1902, 33; Edberg, Karlsson 2015, 50; Histoire-rochoise 2007) (обр. 31). Експериментално е доказано, че надлъжните абразивни драскотини по долната част може да се образуват чрез директно движение напред по леда дори и с кънки без обвързване към крака (Schuldt 1985, Abb. 108-110). Най-сетне, налице са дори етнографски примери, при които отворите са предназначени единствено за прокарването на върви служещи за провесване на кънките, когато те не са в употреба (Berg 1971, 5; Edberg, Karlsson 2015, 41).

Познати са различни „модели“ костени кънки – изработени от метаподии и радиуси на коне или на говеда, без или с отвори за превързващи ремъци, със или без оформен отпред повдигнат връх (обр. 26-32). Предвид на тези различия в суровината и морфологията, са направени опити за типологизиране на кънките при изследване на големи серии находки от един археологически обект или от обособен географски и културно-исторически регион.

Повечето автори приемат за водещ типоопределящ показател морфологичните характеристики на артефактите.

Още в началото на миналия век Ото Херман класифицира кънките на пробити и непробити. Последните, според него, следва да се разглеждат като по-примитивна и следователно по-стара форма (Herman 1902, 219).

Витолд Хензел класифицира част от полските находки на костени кънки в три групи: 1. С връх и отвори; 2. Без връх, с отвори; 3. Без връх и без отвори (Hensel 1939, 292).

Вацлав Хруби подразделя материалите от Моравия и Силезия в две основни групи – кънки с връх и кънки без връх, като вътре в групите са обособени типове, според това дали са налице или не скрепящи отвори. По негово мнение кънките от Група II., Тип 1., т. е. без връх и без дупки, са най-многобройни и относително най-стари. В повечето случаи те се открити на обекти от Предвеликоморавския и Великоморавския периоди, датирани в IX –X в. (Hrubý 1957, 174-176, Fig. 14). По-късно този генерализиран извод на Хруби за липсата на перфорирани кънки във великоморавските центрове е оспорен от Андреа Бартошкова, въз основа на находки на перфорирани кънки в замъка на Будеч (Bartošková 1995, 38, 56, Abb. 6: 4).

Мария Норска-Гюлкова предлага следната типология на датираните в X-XII в. костени кънки от Ополе-Островиек, Полша: I тип – с връх и отвори; II тип – с връх и без отвори; III тип – без връх и без отвори. (Norska-Gulkowa 1985, 258-259).

В типологичния анализ на Бланка Каванова за излъсканите кости от Микулчице (където артефакти с отвори липсват и на практика всички находки са определени като гладилки), трите

основни морфологични типа са дефинирани не според цялостната форма на артефактите, а само според моделирането на предната им част: 1. Тип с повдигнат връх; 2. Тип със стеснена предна част; 3. Тип тъпи отпред. В рамките на първия тип, според степента на повдигнатост на върха, са разграничени пет варианта, като най-често срещан е вариантът със силно повдигнат връх, съставляващ половината от материала. Друга особеност на този вариант кънки, открити в Микулчице, е извънредно оскъдното използване на метаподии от говеда, които поради естествената си форма не са подходящи за оформяне на връх (Kavánová 1995, 123, 124, 129, 151, 159).

Подобен е подходът на Андреа Бартошкова, която разделя излъсканите кости от Стари Болеслав и Будеч на две основни групи – с връх и без връх, определяйки като кънки само тези, които имат хоризонтално пробити отвори (Bartošková 1995, 38, 56; Bartošková 2003, 237-240).

Различен подход прилага Ханс-Йоахим Бартел в типологията на полираните кости от Тюрингия и Саксония, датирани от Римската епоха до Късното средновековие. Както вече бе посочено, според трасологични и морфологични признаци, Бартел разграничава плъзгащите средства – кънки и плъзгачите за шейни, от инструментите-гладилки за кожи и тъкани. Освен това, всички находки са класифицирани в две големи групи, според това от каква кост са изработени: 1. Метаподии; 2. Радиуси (Barthel 1969, 216). Подобно разделяне има и в типологията на Кржищов Яворски за кънките от средновековния Вроцлав, Полша. Водещ показател е суровината, по видове животни и скелетни елементи, според което са дефинирани три основни типа кънки: I тип – от метаподии на кон; II тип – от радиуси на кон; III тип – от метаподии на говедо. Варианти за всеки тип отчитат различия в морфологията на артефактите (Jaworski 1990, 83-91; Jaworski 1993, 266-267; Jaworski 2012, 170-171; Jaworski 2015, 252).

Кънките от Бирка и Сигтюна са изследвани в сравнителен план от Едберг и Карлсон чрез количествена статистика, отчитаща вида и степента на модификация на костите по следните показатели: 1. Видове животни, от които произлизат костите – кон, говедо, овца; 2. Анатомична позиция – метаподии, метатарзуси, радиуси; 3. Метрични характеристики, с водещ признак дължината на кънките; 4. Морфологични характеристики – регистрират се местата и степента на обработка, в т. ч. оформление на връх; 5. Плъзгаща повърхност – регистрира се степента на износване, съответно на използуване; 6. Отвори – място и посока (Edberg, Karlsson 2015, 23-26, 31-34).

Въпросите относно подбора на суровините, производствените техники и начина, по който са били използвани костените плъзгащи средства на територията на днешна Унгария са обстойно разгледани от Алис Чойке и Ласло Бартошевич (Choyke 1996; Choyke, Bartosiewicz 2005). Алис Чойке, също както Ото Херман сто години по-рано, разграничава по-примитивните неперфорирани кънки от Сарматската епоха от техните средновековни наследници, повечето от които са снабдени с отвори за привързване. Освен това, Чойке и Бартошевич обръщат специално внимание на промените в традицията при избор на суровини за направа и употреба на кънки и плъзгачи в пределите на Голямата унгарска равнина, в широките исторически граници от Бронзовата епоха до Късното средновековие (Choyke, Bartosiewicz 2005, 324). Въз основа на сравнителен анализ на серии находки от добре датирани археологически обекти, те стигат до извода, че във всички исторически периоди предпочитаната суровина за направа на кънки/плъзгачи са костите от коне и свързват много ранната поява на костените кънки в Карпатския басейн (още през Ранната бронзова епоха) с появата на коневъдството в този регион (Choyke, Bartosiewicz 2005, 321-322).

Предвид на резултатите от посочените по-горе опити за типологически анализи и статистическо отчитане на морфометричните и анатомични характеристики на големи серии от находки, се налага извода, че различните „модели“ костени кънки – изработени от метаподии и радиуси на коне или на говеда, без или с отвори за превързващи ремъци, със или без оформен отпред повдигнат връх, са били използвани паралелно. За едновременното ползуване на пробити и непробити кънки, т.е. фиксирани или нефиксирани към стъпалото, предоставят информация етноложките източници (Herman 1902, 221; Vilppula 1940, 52; Berg 1943, 82; MacGregor 1980, 295; Edberg, Karlsson 2015, 42).

„Моделирането“ на кънките е ставало според предпочитанията на кънкьора, които, на свой ред, зависят от големината на стъпалото и

от степента на неговите умения в пързалянето (Edberg, Karlsson 2015, 50).

Освен по двойки (чифтове), се допуска употребата и на единични кънки, които са били използувани по начин, наподобяващ донякъде на днешното каране на сноуборд, но по равна повърхност (Choyke, Bartosiewicz 2005, 320, 324).

При пързалянето с двойка костени кънки кънкьорът, стъпвайки върху костите, ги притиска към леда с тежестта на тялото си и се оттласква напред с помощта на един или два пръта-щеки (англ. *pricksticks*; нем. *Piksletten*) (Herman 1902, 220, Abb. 121; Chytil 1902, 33; Barthel 1969, 208, Taf. XXXIX, 2; Choyke, Bartosiewicz 2005, 324; MacGregor 1980, 290; Küchelmann, Zidarov 2005) (обр. 22-23, 25). Точно този метод на придвижване, който се различава принципно от пързалянето с метални кънки, е подробно описан и илюстративно представен в споменатите по-горе исторически източници (вж. например кънкьорите от винетката към гл. 25 от „История“ на Олаф Магнус (Magnus 1555, кн. I, гл. 25, цит. по MacGregor 1980, 291, Pl. 46) (обр 22).

Употребата на прътове-щеки, които завършват с шипове (костени, заменени по-късно с метални) е засвидетелствана от исторически и етноложки източници (Herman 1902, Taf. V, 1; Čurčić 1912, 535-536; Vilppula 1940, Fig. 2; Berg 1971, Fig. 2; Lewicki 1953, 395; MacGregor 1980, 295) и многократно е проверявана с експерименти (Barthel 1969, 208, Taf. XXXIX: 2; MacGregor 1980, 289; Küchelmann, Zidarov 2005, 433). Напоследък тя е категорично потвърдена и с археологически доказателства. При разкопки в Холандия заедно с кънките са открити немалък брой костени накрайници за щеки (Prummel at al. 2011, fig. 33; Lauwerier 1995a, 203-204; Lauwerier, Van Heeringen 1995, 85-87, Fig. 10; Lauwerier, Van Heeringen 1998, 124-125, Fig. 4). В Castricum-Oosterbuurt, укрепено селище от VIII – IX в., са открити дори и накрайници със запазени в отвора останки от дървения прът на щеката (de Man 1995; Lauwerier, Van Heeringen 1998, 125) (обр 24).

Многочислеността на археологическите находки, откривани както в градска, така и в селска среда, ясно показва, че точно през Средновековието пързалянето с костени кънки върху заледени терени е станало любимо забавление за всички социални прослойки (Munro 1897, 298, 305). Това е обусловено от достъпността на суровините, примитивната техника на изработка, както и от наличието на затворени водни басейни в близост с населените места, най-вече блата, които техните обитатели използували през студените зимни дни като естествени площадки за пързаляне. В тази връзка, няколко постари и скорошни находки на костени кънки от археологически разкопки на обект Мурфийлдс, Мур Хаус в Лондонското Сити (Gaimster 2006, 147-148) са особено важни, тъй като те доказват валидността на споменатия тук и многократно цитиран текст на Уилям Фицстефън от 1180 г., описващ в детайли пързалянето по заледеното Блато до стената на Лондон като обичайно забавление за средновековните лондонски младежи.

Същевременно, трябва да се имат предвид и данните за използването на костените кънки и шейни с костени плъзгачи не за забавление, а при риболов на заледени водни басейни (Berg 1943, 82-83; Hensel 1965, 407; MacGregor 1980, 295), както и като помощни средства за придвижване върху замръзнали землени пътища и тревни повърхности (Berg 1971, 4-5; Pfeiffer 1920, 230; Barthel 1969, 209; Clason 1978, 294-297; Edberg, Karlsson 2015, 43).

Актуален преглед на библиографската информация, предоставена от споменатата по-горе система Bone Skates Database, *допълнена с данни от неотразени в нея публикации* показва, че понастоящем на територията на страните от Евразийския континент са известни над 4200 археологически находки и етнографски образци, идентифицирани като кънки или плъзгачи на шейни[7].

Систематизирани според количествен и хронологичен показатели, данните от този преглед допълват резултатите на Кюхелман и Зидаров за географско разпространение на костените кънки (общо публикувани от тях 2040 образци, срв. Küchelmann, Zidarov 2005, 431, Fig. 5) и потвърждават техния извод, че от Бронзовата епоха насетне кънките са добили извънредно широко разпространение по цялата територия на Европа, с изключение на южните части от континента.

Географско-исторически погледнато, резул-

[7] Виж данните в Приложението. Без да претендира за изчерпателност, особено що се отнася до „несредновековните“ находки, този преглед цели да обхване възможно най-пълно археологическите и етнографски находки на костени кънки и плъзгачи за шейни, предоставяйки данни за местонамирането и хронологията на находките.

татите от нашия преглед на европейските находки показват „пик“ в употребата на кънки и плазове от кост през Късната бронзова епоха и Ранното, но особено през Зрялото Средновековие, докъм XIV-XV в. сл. Хр., когато се появяват металните кънки.

Най-много (над 2300) са находките на костени кънки в региона на Северните страни (Норвегия – над 471 находки; Швеция – над 1760 находки; Дания – над 33 находки; Финландия – над 32 находки; Исландия – над 7 находки).

На територията на Великобритания са регистрирани над 270 находки.

В страни от северната част на Западна Европа са известни не по-малко от 240 находки (Нидерландия – над 191; Белгия – над 35; Франция – над 22).

В страните от Централна Европа са известни над 958 находки (Германия – над 540; Австрия – над 20; Швейцария – над 8; Чехия – над 261; Словакия – над 45; Унгария – над 84).

В страните от Източна Европа са известни не по-малко от 473 находки (Естония – над 31, Латвия – над 35; Литва – 1; Полша – над 250, Белорусия – над 2, Русия – над 44; Украйна – над 100; Молдова – над 16; Румъния – над 28; Босна – 1; Сърбия – 9).

Този преглед навежда на заключението, че практиката за употреба на костени кънки и на родствените им в конструктивно и функционално отношение плъзгачи за индивидуални дървени шейни е придобила изключителна популярност най-вече сред скандинавските, редица прибалтийско-фински и североевропейски народи, но също и сред англичани, германци, западни славяни и унгарци. Традицията за използуване на костени пособия за пързаляне у тези народи е дотолкова устойчива че, както свидетелстват редица етнографски източници, доживява в някои селски райони чак до средата на XX в (срв. например Palliardi 1888b, 77; Herman 1902, 218-222; Čurčić 1912, 535-536; Moszynski 1929, I, 628; Lewicki, 1953, 392, MacGregor, 1976, 58-59, Choyke, 1999, 150; Choyke, Bartosiewicz 2005, 323; Edberg, Karlsson 2015, 8-12). Някои изследователи дори считат костените кънки за един от определящите фактори в ранносредновековната култура на западните славяни (Kostrzewski 1949, 455). Противно на широко разпространеното мнение, археологическите находки от средновековна Русия показват, че използуването на костени кънки и шейни за пързаляне по лед при русите е незначително. Възможно е тази оценка да е неточна и да се дължи на недостатъчна библиографска осведоменост, но фактът е отбелязан и от някои руски изследователи. Те го обясняват със специфики в климатичните особености на Русия, където често явление са обилните снеговалежи, водещи до образуване на дебела снежна покривка, която бързо покрива леда и го прави непригоден за пързаляне с костени кънки (Васильев 2009, 19).

Регистрираните различни дължини на кънките при изследването на големи серии находки, заедно с данните от исторически, изобразителни, фолклорни и етноложки източници, доказват тяхното използуване от всички възрастови групи, но основно от деца и подрастващи, преди всичко за игра, спорт и забавление. Този извод, предположен в някои по-стари изследования (Cinthio 1976, 383-386; Ambrosiani 1981, 46), напоследък бе категорично потвърден с анализа на кънките от Бирка и Сигтюна. Установената от Едберг и Карлсон средна дължина на кънките от Бирка е около 20 см, а от Сигтюна около 22 см. Сравнявайки тези стойности с дължината на човешкото ходило, двамата шведски изследователи доказват, че костените кънките от Бирка и Сигтюна са свидетелство за зимни забавления на децата и младите хора. Обхващайки находки, които „покриват“ период от пет века, тяхното изследване показва дългогодишните традиции и широкият социален обхват на пързалянето с кънки в средновековна Швеция (Edberg, Karlsson 2015, 43-45, 50; Edberg, Karlsson 2016).

Изводът им се потвърждава и с находки от други места в Европа. Според Михал Сливка, кънките и плъзгачите за шейни, открити при разкопки на средновековни обекти в Словакия, безспорно са предмети, които илюстрират „игри с развлекателни цели, както и спортната страна в личния живот“ (Slivka 1984, 396, 398). При кънките открити в древноруското градище Воїнська Гребля също преобладават екземплярите със сравнително малка дължина, което показва, че те са били използвани главно от деца (Сергєєва 2010, 208). Примери за „детски кънки“ сред археологическите находки има от селището при с. Михайловка, еталонен паменик на Ямната култура в Северното Причерноморие (Панковський 2013, 469), в серията кънки от ранносредновековното градище при Берлин-Шпандау (Becker 1990, 19, 20), а също

от средновековна Унгария (Lyublyanovics 2008, 82).

Неразрешен засега остава въпросът къде, кога и поради какви причини е станало изобретяването на костените кънки. В търсене на отговор, Федерико Форменти и Алберто Минети предприемат експериментално изследване за проверка на тяхната хипотеза, изразяваща се, казано накратко, в допускането, че пързалянето с кънки по лед се е зародило в южна Финландия, където броят на езерата в рамките на 100 квадратни километра е най-високият в света. Измервайки разхода на енергия при придвижване с костени кънки, Форменти и Минети симулират чрез математически модели повече от двеста 10-километрови преходи, при зимни условия, в различни региони на Европа. Получените резултатите показват, че използването на костни кънки би намалило с 10% енергийните разходи именно на обитателите на днешна южна Финландия. Според Форменти и Минети „В Централна и Северна Европа преди пет хиляди години хората се борят да оцелеят в тежките зимни условия и изглежда малко вероятно пързалянето с кънки да е било разработено като хоби“ (Formenti, Minetti 2007; Formenti, Minetti 2008). Прибързаността и несигурността на това заключение е видна от оценката на финландския археолог Шауман-Льонквист, според когото „при липсата на археологически находки, резултатите на Форменти и Минетти все още не доказват, че кънките за лед са били изобретени само във Финландия“ (Yli-Parkas 2007).

В много случаи съществуват затруднения при разграничаването на кънките от плъзгачите за шейни (рус. *полозья*; англ. *Sledge runners*; нем. *Schlittenkufen, Kufenknochen, Knochenschlitten*; чеш. *Sanice*), които са идентични по суровина и форма и сродни по предназначение с кънките (Herman 1902, 226-232; Hrubý 1957, 176; MacGregor 1980, 299-300, Fig. 89; Choyke, Bartosiewicz 2005, 324).

Като плъзгачи за шейни обикновено се интерпретират изделията от цели тръбести кости, които в краищата са снабдени с по два „монтажни“ отвора (обр 39). За разлика от тези при кънките, отворите са пробити вертикално, имат по-голям диаметър и са предназначени да фиксират тялото на костните плъзгачи към дървените плазове или към платформата на шейната (Munro 1897, 300; Hrubý 1957, 202-207,obr. 16; Cnottiwy 1958, tab. VI: 1; Halstead, Middleton 1972, 61; Clason 1978, fig. 6; MacGregor 1980, 300-301, Fig. 89; Van Wijngaarden-Bakker 1980, 46, Afb. 2; Slivka 1984, tab. XI: 1-6, 9-11; Norska-Gulkowa 1985, obr. 15: a.; Bartošková 2003, 238, 241, obr. 8). Според етнографски примери от XIX и XX в., съществуват различни „модели“ едноместни шейни за лед, при които за плазове са използувани две или три кости, повечето от които имат оформени отпред върхове (Virchow 1871, 19-21; Balfour 1898, 249, Figs. 2, 5, 6; Heyne 1901, 34; Herman 1902, Abb. 135-140; Herman 1908; Čurčić 1912, 335-336, fig. 57; Goldstern 1921, Taf. XXVIII: 1-4, 7-8; Karutz, Kraemer 1925, 49, 57, 61; Hansen 1938, 111; Berg 1971, 9; Moszynski 1929, Fig. 514; Barthel 1969, 207-208; Lasota-Moskalewska 1997; Lyublyanovics 2008, 79; Edberg, Karlsson 2015, 8) (обр 40-44).

Археологическите находки на костени артефакти тълкувани именно като плъзгачи за шейни са много и „покриват“ общо взето същите исторически периоди и географски ареал като кънките (Прегледи вж. у Stenberger 1961 , 18-20, No 6, Abb. 51; MacGregor 1980, 299-302, 304, Cat. Nos. 35.1 – 35.4, Pl. 89; Choyke 1999, 153. Други находки вж. у Herman 1908, 49, Fig. 19; Grieg 1933, 264; Kostrezewski l949, 350-351; Van de Heide 1956, 116, Fig. 7: f.-g.; Hrubý 1957, 202-207; Rulewicz 1958, 353, Tab. II: 2, VII: 5; Schuldt 1960, Abb. 5; Herrmann 1962, Taf. 4; Unverzagt, Schuldt 1963, 116-117, Abb. 45; Stenberg-Tyrefors, Johansson 1993; MacGregor 1980, 301-302; MacGregor 1985, 141-146; Ashby, Spall 2005, No. 944).

Има няколко случая, при които в дупките на използуваните за плъзгачи кости са запазени части от скрепящите ги с шейната дървени клинове (Choyke 1999, 150-151; Hrubý 1957, 177; Slivka 1984, 399; Becker 1990, 22).

Според справедливата забележка на Артър Макгрегор „…нито една от тези шейни не може да се счита за нещо повече от детска играчка, но вероятността някои костени плъзгачи от археологически контексти да са принадлежали на шейни, които биха могли да са изпълнявали посериозна роля, се подчертава от наблюденията направени към края на миналия [XIX – вметка моя, Я. Д.] век на Блатото на Лондон“ (MacGregor 1980, 300-301), където те са използувани за придвижване по леда при лов на диви патици. Има и археологически находки на плъзгачи, които са открити заедно с кънки и с риболовни принадлежности, например в датираният в X в.

гроб при Ihre, Готланд (Stenberger 1961, 18-20).

Поради известни трудности и несигурност при разграничаване на плъзгачите от кънките, някои изследователи намират разрешение, причисляйки ги към една и съща функционална група и ги означават с термина „кънки/ плъзгачи“ (срв. напр. Bartošková 2003, 240-241, obr. 9-10). Андреа Бартошкова дори допуска, че част от изделията, открити в датираните в X-XI в. хоризонти на Стари Болеслав и означени от нея като кънки / плъзгачи, първоначално са били използувани като кънки, а по-късно в епифизите на костите са били пробити вертикални монтажни отвори и те са послужили като плъзгащи подложки на дървени шейни (Bartošková 2003, 244).

II. 4. Функционален анализ на находката от Плиска

Ние идентифицираме четирите новооткрити костени изделия от Цитаделата в Плиска като кънки или недовършени плъзгачи за дървена шейна. Съществуващите алтернативни възможности за определяне на тяхната функция – като занаятчийски уреди-„гладилки“, предназначени за обработка на кожа и/ или тъкани, или за полиране на железни остриета, се отхвърлят. Основанията за този най-важен извод от нашето изследване са следните:

Археологическият конткест не позволява четирите изделия от Плисковската находка да бъдат тълувани като инструменти. В проучените досега участъци от източната половина на Цитаделата липсват данни за прозводствени дейности, особено що се касае до столичния период на града.

По морфометрични и трасологични характеристики и четирите изделия отговарят на разработените критерии за определяне на дадена археологическа находка като „кънка“/ „плъзгач“. Това, че костените предмети от Цитаделата в Плиска са били направени за използване по напълно равна и твърда повърхност, т. е. лед, се доказва най-вече от плоската „работна площадка“ по долната част на костите, която образува остри ръбове със страничните им повърхности.

Липсата на каквито и да било отвори, която бе основната причина за нашето първоначално колебание при определяне на Плисковската находка във функционално отношение, е обяснима предвид на категорично установеният факт, че при системата за пързаляне с костени кънки е възможна употребата на кънки от модификацията “без обвързване“. Още повече, че точно тези т. н. примитивни кънки получават най-голямо разпространение в земите на средновековна България.

От друга страна, липсата на отвори не изключва възможността костите да са били само подготвени за кънки, или за плъзгачи на дървена шейна, но по една или друга причина да са останали неизползувани. Това се отнася особено за двете конски метаподии (изделия № 1 и № 2), които притежават и друга морфологична особеност – „ладиевидно“ оформен нос в предната част. Точно метаподиите и радиусите от коне винаги са били предпочитаната суровина за направа на т.н. „плъзгачи“.

Както вече бе посочено в заключителната част на остеометричния анализ, дължината и на четирите кънки от Цитаделата съответства на размерите на ходилото на млади хора – юноши и пълнолетни.

III. Плисковската находка и пързалянето по лед в средновековна България

Географският ареал на европейските находки индикира разпространение на практиката за пързаляне с кости в райони, където са налице условия, подходащи за образуване на заледени терени – климатични периоди с минусови температури и неголеми затворени (безотточни) водни басейни, най-често блата. Друг фактор е наличието на развито коневъдство и говедовъдство, като основен източник на суровина за направа на костени кънки и плъзгачи за шейни.

Находките на костени кънки от земите на средновековна България (територията на днешните България и Румъния), очертават южната периферия на зоната на тяхната употреба (табл. I; обр. 7).

III. 1. Разпространение и употреба на костените кънки/ плъзгачи в българските земи през ранното средновековие

Въпросът за кънките и тяхното място в битовата култура на населението, обитаващо пределите на Първото българско царство до сега не е бил разглеждан специално, а епизодично, във връзка с обнародване на находки от археологически разкопки. Единствено изключение е краткият параграф за костените кънки в моног-

рафичното изследване на Стойчо Бонев, посветено на обработката на кост и производството на костени изделия в средновековна България (Бонев 1982)[8].

Живка Възарова за пръв път обръща внимание на тези специфични паметници на битовата култура в средновековна България. На базата на аналогии с централно- и източноевропейски археологически находки и на етнографски образци от XX в., тя идентифицира пет кънки сред костния материал от долния (кр. VI-VII в.) и горен (IX-X в.) жилищни хоризонти на селището при с. Гарван, Силистренско (Възарова 1986, 50, обр. 47: 1- 2).

В публикацията на Йон Барня, представяща костените предмети от градището при Диногеция-Гарван (X – средата на XII в.), е дадена най-обща информация за 12-те артефакти от дълги кости на едри копитни животни, които са идентифицирани като кънки. С препратки към археологически находки, исторически и етнографски свидетелства от регионите на Централна и Североизточна Европа, авторът ги интерпретира като домашно изработени средства за улесняване на индивидуалното придвижване през зимния сезон (Barnea 1967, 82, 94, Fig. 42).

Обобщение на данните за костените кънки по нашите земи в периода VIII – XI в. съдържа докторската дисертация на Стойчо Бонев (Бонев 1982, 32-33; част от нея публикувана, вж Бонев 1988).

Анализирайки наличната тогава информация, авторът достига да следните изводи: 1. Кънките представляват едри бедрени кости от домашни животни, които в повечето случаи са необработени, използувани с тяхната естествена форма; 2. Рядко сред тях се откриват такива с известна обработка, която се изразява в изравняване и изглаждане на една от страните им, или пробиване на напречни отвори, предназначени за привързването им към крака чрез здрави, най-вероятно кожени ремъци; 3. Кънките се числят към костените предмети употребявани в домашния бит; 4. В средновековна България костените кънки са имали ограничено разпространение и употреба, предимно в селища, разположени на брега на р. Дунав или до Черно море.

Няколко години по-късно Тодор Димов, публикувайки пет от костените кънки, открити при разкопки на укрепеното селище при с. Дуранкулак, Добричко (края на IX – X в.), обръща внимание върху тяхната планиграфия и морфометрични характеристики и заключава, че те най-вероятно „…са били използувани в зимните детски игри… “(Димов 1989, с. 254).

Кратка бележка за пързалянето с костени кънки като популярно зимно забавление през епохата на Второто българско царство съдържа труда на Йордан Андреев, описващ всекидневният живот на българите през XII-XIV в.(Андреев 1992, 87).

Във връзка с работата по „Плисковската“ находка, в български и чуждестранни издания ние издирихме данни за общо 36 археологически и етнографски образци на костени кънки/плъзгачи, произлизащи от територията на съвременна България и от Северната (румънска) част на Добруджа (Табл. 1). С малки изключения, тези находки не са представени прецизно. В повечето от публикациите липсват данни за размери (обр 8), стратиграфска позиция, съпътстващи находки, остеоскопични и остеометричен наблюдения и т.н. Недостатък е и липсата на каквито и да било изображения на повечето артефакти (снимки или рисунки), а когато има такива, те не са достатъчно информативни, за да бъдат използувани за целите на сравнителния анализ.

Тези обстоятелства наложиха да бъде предприет опит за систематизиране на информацията за костените кънки и плъзгачи открити по българските земи. Данните са за общо 49 артефакти – археологически находки и етнографски образци, основно от епохата на средновековието, но и от по-ново време (Табл.1) Те са представени в таблична форма, при което е въведена единна система за номериране на находките по обекти. Към извлечените от публикации данни е добавена информацията за находките от Цитаделата в Плиска, а също и данни за други 8 непубликувани находки от музейни колекции и скорошни археологически разкопки[9].

[8] Тук още веднъж благодарим на Ст. Бонев за предоставения ни машинописен текст на дисертацията.

[9] Публикуваната тук за пръв път информация за находките от разкопки на обекти „София-Лъвов мост” и „Плиска-Кръгла каменна площадка” ни бе предоставена от д-р Александър Станев, гл. ас. в МИСофия и д-р Андрей Аладжов, гл.ас. в НАИМ-БАН, София. Непубликуваните артефакти от музеите в Добрич и Силистра бяха регистрирани със съдействието на Боян Тотев, РИМ-Добрич, доц. д-р Валери Йотов, РИМ-Варна, проф. д-р Георги Атанасов и Кристиян Михайлов, АМ-Сили-

Количественото и топографско разпределение на българските паметници, очертават концентрация на костените кънки в земите на север от Стара планина, в днешна Североизточна България и румънската част на Крайдунавска Добруджа, предимно в разположените покрай естествени водни басейни големи селищни центрове от периода на Първото българско царство (обр 7).

III. 2. Културно-историческо значение на кънките от Плиска

Съпоставяйки тези данни с представените по-горе количествени и географско-исторически параметри на европейските находки, следва да се приеме, че за региона на България и останалата част от Балканите костените кънки през средновековието, а и в по-късно време, представляват рядък културен феномен.

Това на свой ред поставя въпроса дали костените кънки/ плъзгачи, открити в България, и конкретно тези от Плиска, са създадени в домашни условия, или, заедно с умението за тяхната направа и употреба, могат да се схващат като привнесено отвън „ноу хау“.

Приведените по-горе данни за плисковската находка позволяват да твърдим, че четирите кънки са били ползувани от обитател/и на Цитаделата на Плиска по време на управлението на българските владетели Борис I Михаил (852-889), или на Владимир-Расате (889-893).

Необичайността на артефактите, които очевидно са рядко срещани в домашна среда, е повод да допуснем, че подобни „екзотични“ за земите на средновековна България предмети са попаднали в Дворцовия център на Плиска най-вероятно отвън, като чужд културен продукт. Може да се предположи, че те са били донесени от хора, за които направата на кънки и на родствените им в конструктивно и функционално отношение костени плазове за шейни, както и специфичните техники за пързаляне с тези пособия, е била нещо познато и обичайно. В средновековна Англия, например, пързалянето с костени кънки е било въведено най-вероятно от викингите (Munro 1897, 299).

По какъв начин би могла една традиционна за северните народи „мода“ на зимно забавление да проникне в столицата на средновековна България ?

За времето, откогато датира „Плисковската“ находка, са засвидетелствани активни дипломатически контакти на България с Великоморавия и Немските княжества, както и присъствие на български военни контингенти в района на Среден Дунав (Гюзелев 1969; Златарски 1970; Димитров 1998; Божилов, Гюзелев 1999; Георгиев 2010; Georgiev 2014;), т.е. в зони, където костените кънки и плъзгачи са далеч по-обичайни находки, отколкото на Балканите. В тази връзка, може да се предположи, че четирите кънки от Цитаделата са били изработени от пребиваващ в българската столица чужденец, произхождащ от тези земи. Или, че те са били донесени от пребивавал по някакъв повод в чужбина плисковчанин, комуто тези хитроумни приспособления са се сторили интересни и забавни. Едва ли, обаче, въпросът може да бъде решен дотолкова конкретно.

По-важно е, че представената тук „колективна“ находка на кънки свидетелства за проникване в българския владетелски дом, или поне сред част от неговите обитатели – децата и младежите, на една, най-общо казано, недомашна по произхода си „мода“ – пързаляне по лед за забавление.

Що се отнася до точното място на устройваните в средновековната българска столица зимни забави, за реконструкцията на такива подробности е необходимо да се изследват подетайлно климатичните, геоморфоложки и хидроложки особености в цялата територия на Плиска. Все пак, като вероятно място на средновековното плисковско „хързалище“[10] може да се посочи заблатяващият се терен, който се намира на около 1,2 – 1,5 км южно от Вътрешния град и е бил известен на местното население от началото на XX в. с името Гъол ери (тур. „блатиста земя“)(Шкорпил 1905; Георгиев 2000а; Георгиев 2000б; Рашев 2008, 71). Всички данни – археологическите находки, както и историческите сведения, показват, че и през средновековието точно замръзващите зимно време блата и заблатени терени са били предпочитано място за устройване на развлекателни игри, както и на състезания, свързани с употреба на костени кънки.

стра. На всички тях изказваме нашата сърдечна благодарност !

[10] „Хързалище” е простонародното название на открита през 1883 г. от княз Александър Батенберг първа ледена пързалка в Княжество България, представляваща всъщност заградено с дървена ограда блато край „Цариградско шосе” в София (срв. Тахов 2015).

ПРИЛОЖЕНИЕ

Библиографска справка за находки на костени изделия за пързаляне (кънки, плъзгачи за шейни, накрайници на щеки)

НОРВЕГИЯ

Обзори: Grieg 1933, 264-265; цит. по MacGregor 1980, 294, 297; Herteig 1969, 98; цит. по MacGregor 1980, 294, 297; MacGregor 1980, 294; Edberg, Karlsson 2015, 14.

Обекти и хронология:

Средновековие

- **Oslo**, Средновековие, над 400 находки (Grieg 1933, 265; Herteig 1969, 198; Stenberger 1955, 1106, цит. по Bone Skates Database, update 18.11.2017)

- **Bergen**, Средновековие (Blomqvist, Martensson 1963, 207; цит. по MacGregor 1980, 294, 297; Grieg 1933, 265; Herteig 1969, 198; Stenberger 1955, 1106, цит. по Bone Skates Database, update 18.11.2017)

- **Trondheim**, Средновековие, 65 находки (Grieg 1933, 264; Long 1975, 25; Stenberger 1955, 1106, цит. по Bone Skates Database, update 18.11.2017)

Есперименти с реплики:

- **Опит с чифт кънки от Музея за антики в Осло** (Magnusson 1980, 18-19; цит. по Küchelmann, Zidarov 2005, 433)

ШВЕЦИЯ

Обзори: Hylten-Cavallius 1868, 464, цит. по MacGregor 1980, 287; Munro 1897, 293-296; Mortillet 1907,117-119; Berg 1943, 82-83, 87, fig.12-14, цит. по MacGregor 1980, 287, 293-296, Küchelmann, Zidarov 2005, 435, бел. 14; Klindt-Jensen 1951, 20, цит. по MacGregor 1980, 293-294, Edberg, Karlsson 2015, 13; Stenberger 1955, 857-858, 1105-1107, Stenberger 1961, 18-20, цит. по MacGregor 1980, 287.

Обекти и хронология:

Миграционен период

- **Vallhagar, Gotland**, IV-V в.(Stenberger 1955, 857-858; 1105-1108, fig. 458:12, 466, цит. по MacGregor 1980, 293-294; Klindt-Jensen 1955, 857, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Средновековие

- **Birka,** кр. VIII-X в.(Munro 1897, 293-296; Arbman 1943, 38, 187, 284; Stenberger 1955, 1106, цит. по MacGregor 1980, 294; Edberg, Karlsson 2015; Edberg, Karlsson 2016)

- **Birka-Black Earth**, VIII-X в.(Stenberger 1955, 1106; Edberg, Karlsson 2015)

- **Ihre, Hellvi, Gotland**, X в.(Stenberger 1961, 18-20, No. 6, Abb. 51, цит. по Barthel 1969, 206, MacGregor 1980, 294-296, 301, Küchelmann, Zidarov 2005, 441; Vahlne, Arwidsson 1986, 167-169, цит. по Edberg, Karlsson 2015, 14-15)

- **Lund**, кр. X-XI в.(Blomqvist, Martensson 1963, 207-209, цит. по MacGregor 1980, 293-294, Edberg, Karlsson 2015, 14; Cinthio 1976, 383-386, fig. 334, 335, 337, цит. по Egan 1998, 294, Edberg, Karlsson 2015, 14; Christophersen 1980a ; Christophersen 1980b, цит. по Luik 2005, 70; Непубликувана колекция от 545 кънки, вж. Edberg, Karlsson 2015)

- **Sigtuna**, XI-XII в.(Edberg, Karlsson 2015; Edberg, Karlsson 2016)

- **Lau, Gotland**, XIII в.(Stenberger 1955, 1106, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Fole**, **Gotland**, XIV в. (Bohrn 1942, 68, цит. по MacGregor 1980, 294; Stenberger 1955, 1106, цит. по Edberg, Karlsson 2015)

- **Gamla Lödöse**, Средновековие (Stenberg-Tyrefors, Johansson 1993, 4-7, цит. по Edberg, Karlsson 2015, 14)

- **Burge,Gotland**, Средновековие (Clason 1978, Fig. 6, 295; цит. по Choyke 1999, 153)

- **Öland, Eketorp III**, Средновековие (Cinthio 1998, 78, fig. P 17: 66; цит. по Edberg, Karlsson 2015, 14)

- **Statens historiska museum**, Средновековие (The Swedish History Museum Galery).

- **Burs church, Gotland**, Средновековие (Stenberger 1955, 1106, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Ново време

- **Kumla, Västmanland**, 1500-1600 г. (Sundkvist 2011; цит. по Edberg, Karlsson 2015, 14)

- **Vätö socken, Uppland**, 1880 (Berg 1943, 87, bild 15, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Нестратифицирани (без дата) находки

- **Urshult socken, Småland** (Berg 1943, 87, bild 16, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Uppsala** (Berg 1943, 87, bild 8, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Rings, Hejnum, Gotland** (Klindt-Jensen 1955, 857; Stenberger 1955, 1105, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Öland** (Berg 1943, 87, bild 10, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Mälarsee** (Herman 1902, 226)

- **Lund, Mårtenstorget** (Berg 1943, 87, bild 9, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **By, Dalarna** (Berg 1943, 87, bild 7, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

ДАНИЯ

Обзори: MacGregor 1980, 294; Edberg, Karlsson 2015, 13-14.

Обекти и хронология:

Миграционен период

- **Sorte Muld, Bornholm**, IV-V в. (Klindt-Jensen 1951, 20; Klindt-Jensen 1957 140-141, цит. по MacGregor 1980, 293-294, Edberg, Karlsson 2015, 13; Klindt-Jensen 1955, 858; Stenberger 1955, 1106, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Средновековие

- **Ribe Dommerhaven,** VIII в. (Ambrosiani 1981, 138-139, fig. 88, цит. по Edberg, Karlsson 2015, 14)

- **Haithabu**, VIII-XI в. (Jahnkuhn 1943, цит. по Barthel 1969, 209; MacGregor 1980, 294)

- **Trelleborg**, **Zealand**, IX-XI в. (Norlund 1948, 135, цит. по MacGregor 1980, 294)

- **Ribe**, X-XII в.(цит. по Edberg, Karlsson 2015)

- **Århus**, X-XIII в. (Andersen et al. 1971, 141-142, 262-266, цит. по MacGregor 1980, 294, Edberg, Karlsson 2015, 14)

- **Viborg**, Jylland, XI-XIII в.(Nielsen 1968, 38, цит. по MacGregor 1980, 294; Christensen 1998, 139, 155, бел. 20, 21, цит. по Edberg, Karlsson 2015, 13-14).

ФИНЛАНДИЯ

Обзори: Mortillet 1907, 117-119; Vilppula 1940, 51-58, Fig. 2, 3, цит. по MacGregor 1980, 285, 287, 296, Küchelmann, Zidarov 2005, 435, бел. 14; MacGregor 1980, 287, 295-296; Blauer 2012.

Обекти и хронология:

Средновековие

- **Turku, Vanha Suurtori**, **Åbo Akademie**, XIV-XV в (Katajisto 2002, 11-12, 15-16, fig. 4, 5, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Turku, Itäinen rantakatu**, Средновековие(Katajisto 2002, 6, 15, fig. 2, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Kuusisto**, Средновековие (Vilppula 1940, 54, 58, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Нестратифицирани (без дата) находки

- **Turku, Vanha Suurtori** (Katajisto 2002, 9, 16, fig. 3, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Turku, Uudenmaankatu** (Katajisto 2002, 11, 16, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Turku, Nunnakatu** (Katajisto 2002, 7, 16; Valonen 1958, 108, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Turku, Mätäjervi** (Katajisto 2002, 10, 16, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Turku, Itäinen rantakatu** (Katajisto 2002, 8, 16, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Turku, Hovioikeudenkatu** (Katajisto 2002, 8, 16, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Turku, Castle** (Katajisto 2002, 5-6, 8, 15-16, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Turku, Brahenkatu** (Katajisto 2002, 7, 16, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Ново време

- **Helsinki**, етнографски образци (Munro 1897, 306)
- **Åland, Kastelholms Slott**, Ново време (Elfwendahl 1991, 152, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Turku**, XV-XVI в. или по-късно (Katajisto 2002, 13, 16, 24-25, fig. 6, 8, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Turku**, преди 1743 г. (Katajisto 2002, 13, 16, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Turku**, XIX в. (Küchelmann, Zidarov 2005, 430, 435, бел.15, Fig. 4; Küchelmann 2015)
- **Björkö**, 1800 г. (Hakomäki 2003)
- **Korpoo**, XIX в. ? (Vilppula 1940, fig. 3, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Ilmajoki**, XIX в. (Vilppula 1940, 51-52, Fig. 1, 2, цит. по Küchelmann, Zidarov 2005, 430, бел. 15)
- **Kokemäki,** XIX в. ? (Vilppula 1940, fig. 3, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Nauvo,** XIX в. ? (цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Archipelago**, ок. ср. XIX в. (Vilppula 1940, fig. 3, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Turku-Nagu Käldöstä**, (Yli-Parkas 2007)
- **Porvoo**, 1800 г. (Rihkamatori, Küchelmann 2015)

ИСЛАНДИЯ

Обзори: Munro 1897, 298; MacGregor 1980, 286; Short 2010, 152.

Обекти и хронология:

Ново време

- **Исландия**, XVIII-XX в. (Allen 1896, 33-34, цит. по MacGregor 1980, 296; Balfour 1898, 252-253, цит. по MacGregor 1980, 286; Short 2010, 152; Музей в Скогаре).
- **Skogar**, в употреба до 1972 г.(цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Reykjavik**, XIX в. (цит. по BSD, upd.18.11.2017))
- **Iceland**, 1878 г. (Allen 1896, 33-34, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Нестратифицирани (без дата) находки

- **Holt under Eyjafjöllum** (цит. по BSD, upd.18.11.2017))

ВЕЛИКОБРИТАНИЯ

Обзори: Heathcote et al. 1892; Munro 1894, 185-187, цит. по MacGregor 1980, 284; Munro 1897, 296-300; Balfour l898a, 35, цит. по MacGregor 1980, 296, Standley et al. 2013, 273; Semenov 1964, 191, No 1, цит. по MacGregor 1980, 294; Radley 1971, 55-57, цит. по MacGregor 1980, 284, 297; MacGregor 1975, 385-390, цит. по MacGregor 1980, 287, West 1982, 303, Egan 1998, 294, Küchelmann, Zidarov 2005, 432-433; MacGregor 1976, 59-71, Table I, цит. по MacGregor 1980, 294-295, West 1982, 303, Egan 1998, 294, Edberg, Karlsson 2015, 13; MacGregor 1980, 284-304, Cat. Nos. 34.1-34.13, 35.1-35.4; West 1982, 303, Cat. Nos. 1.-7.; MacGregor 1985, 141-144, цит. по Egan 1998, 294; Egan 1998, 294-295, Cat. Nos. 965-967, Fig. 223; MacGregor et al. 1999, 1984-1988, 2022-2024, цит. по Luik 2005, 70; Gaimster 2006, 147-148; Edberg, Karlsson 2015, 13.

Обекти и хронология:

Римска епоха

- **London-Thames river** (Munro 1897, 297)
- **London- Southwark**, II-IV в. (Pipe 2003, 180, цит. по Gaimster 2006, 147)
- **London-Tokenhouse Yard**, Римска епоха ? (MacGregor 1976, 59-60, Fig.1: C; цит. по Küchelmann, Zidarov 2005, 429, Fig. 3: e; MacGregor 1980, 289)

Средновековие

- **London**, VIII-XIV в., Mus.of London (MacGregor 1976, 60, fig. 1D; 1985, 143, fig. 76b, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **London-Royal Opera**, кр. VIII в. (Blackmore 2003, 307-308, цит. по Gaimster 2006, 147)
- **London-Aldersgate**, VIII-IX в. (Armitage 2002, 79-80, цит. по Gaimster 2006, 147)
- **London-Pudding Lane**, cont. No. 276, кр. X-XI в. (West 1982, 303, No. 1)
- **London-Swan Lane, cont. No. 341**, кр. X-XI в. (West 1982, 303, No. 2)
- **London-Fennings Wharf**, кр. XI в. (Wardle 2001, 206, 208, цит. по Gaimster 2006, 147)
- **London**, XI-XII в. (Pritchard 1991, 208-209, цит. по Gaimster 2006, 147)
- **London-Lloyds, cont. No. 50**, XI-XII в. (West 1982, 303, No. 3)
- **London-Watling Court, cont. Nos. 1137, 2526**, XI-XII// XIII в.) (West 1982, 303, Nos. 4-6)
- **London**, XII в. (Museum of London **Images:** Image id. 61274, No. 000553)
- **London-Cripplegate**, XII-XIII в. (Keily 2004, цит. по Gaimster 2006, 147)
- **London-Bishopsgate**, XII-XIII в. (Swift 2003, 30, 33, цит. по Gaimster 2006, 147)
- **London-General Post Office, cont. No. 540**, кр. XII в. (West 1982, 303, No. 7)
- **London-Broad Str.**, Средновековие (Harward 2004, цит. по Gaimster 2006, 147)
- **London-Moor House, Moorfields**, Средновековие (Munro 1897, 297, 299; Gaimster 2006, 147-148)
- **York**, IX-X в. – ср. на XIII в. (Radley, 1971, 55, цит. по MacGregor 1980, 284; Kyriacou et al. 2004, 76; Richardson 1959, цит. по MacGregor 1980, 284, 298-299, 304, Cat. Nos. 34.13, 35.4; Wenham 1970, цит. по MacGregor 1980, 284)
- **York**, IX-XII в. (Radley, 1971, 55-57; Richardson 1959, 100; Wenham 1970, 165-168; цит. по MacGregor 1980, 284, 299, Cat. No. 34.13, Pl. 88: B)
- **York**, VIII-XIV в. (MacGregor 1976, 59-60, fig. 1B, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **York-Walmgate**, IX-X в. (Macnab 2003, Cat. Nos. SF01213, SF01145)
- **York-Coppergate**, IX-X в.(MacGregor et al. 1999, 1984-1989, 2022-2023, Nos. 120/SF 8843, 7121/SF 10934, 7122/SF 12208, 7123/ SF13148, 7124/SF13395, 7125/SF14001; Fig. 942,

944: a-b, 945: a, , цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **York-Coppergate**, ок. 930-975 Сл. Хр. (MacGregor et al. 1999, 1984-1989, 2023, Nos. 7126/SF7722, 7127/SF7866, 7128/SF7867, 7129/SF7906, 7130/SF 9219, 7131/SF10629, 7132/SF14109, 7133/SF7310, 7134/SF7343, 7135/SF7360, 7136/SF7893, 7137/SF11723; Fig. 942, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **York-Coppergate**, X-XI в. (MacGregor et al. 1999, 1984-1989, 2023, Nos. 7138/SF432, 7139/SF1936, 7140/SF2174, 7141/SF4251, 7142/SF5813, 7143/SF6456, 7144/SF6528, 7145/SF6745, 7146/SF 9864, 7147/SF10993, 7148/SF12720; Fig. 943, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **York-Coppergate**, XI в. (MacGregor et al. 1999, 1984-1989, 2023, No. 7150/SF16042, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **York-Coppergate**, XI-XII в. (MacGregor et al. 1999, 1984-1989, 2023, Nos. 7151/SF1360, 7152/SF4079, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **York-Coppergate**, XIII в. (MacGregor et al. 1999, 1984-1989, 2023, Nos. 7153/SF3282, 7154/SF908, 7155/SF1294, 7156/SF3404; Fig. 943, 944: E., цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **York-Coppergate**, XIII-XIV в. (MacGregor et al. 1999, 1984-1989, 2024, No. 7157/SF1074, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **York-Coppergate**, IX-XVI в. (MacGregor et al. 1999, 1984-1989, 2024, Nos. 7159/SF2378, 7160/SF2694, 7161/SF12264, 7901/SF49, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **York-Piccadilly**, X в.(MacGregor et al. 1999, 1984-1989, 2049, 7930/SF697, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **York-Piccadilly**, X-XII в.(MacGregor et al. 1999, 1984-1989, 2049, 7931/SF324, 7932/SF325; Fig. 943, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **York, The Bedern Foundry**, XII-XIII в.(MacGregor et al. 1999, 1984-1989, 2051, 2055; Nos. 7981/SF1742, 8081/SF788, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **York, Fishergate**, 1050-1150 г. Сл. Хр.(Rogers 1993, 1406-1408, fig. 688.5610, 5611; MacGregor et al. 1999, 1987, цит. по BSD, upd.18.11.2017; Ashby, Spall 2005, Cat. No. 944)

- **Bedford**, Bedfordshire, VIII в. и по-късно (MacGregor 1980, 295, 298-299, Cat. No. 34.1; Bedford Museum)

- **Ipswich**, Suffolk, VIII в. и по-късно (Smedley, Owles 1963, 304-335, цит. по MacGregor 1980, 295)

- **Torksey**, Lincolnshire, X-XI в. (MacGregor 1980, 294-295, 298, Cat. No. 34.8)

- **Leicester**, Leicestershire, кр. XIII в. (ULASnews 2015)

- **Durham Castle**, Co. Durham, Средновековие (MacGregor 1980, 284, 298-299, Cat. No. 34.3)

- **Thetford**, IX-XI в.(MacGregor 1976, 72; Rogerson, Dallas 1984, 177-179, fig. 195-197, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Reigate**, Ранно Средновековие (MacGregor 1985, 144, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **England**, VIII-XIV в.(MacGregor 1976, 60, fig. 1A; 1985, 143, fig. 76a, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Ново време

- **York-Coppergate**, XVI в.(MacGregor et al. 1999, 1984-1989, 2024, No. 7158/SF2601, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **London**, некропол, XVI-XVIII в.(BBC news 2012)

- **London**, XVIII в. (Smith 1848, 169, цит. по MacGregor 1980, 296; Munro 1897, 298)

- **Crowland**, Lincolnshire, XV-XVI в. (Semenov 1964, 191, No 1, цит. по MacGregor 1980, 294)

- **Birmingham**, West Midlands, 1880 г. (Balfour l898a, 35, цит. по MacGregor 1980, 296)

- **East England-Marshes**, ок. 1900 г. (Porter 1969, 43, цит. по MacGregor 1980, 296)

Нестратифицирани (без дата) находки

- **London, Moorfields** (Smith 1848, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **London** (MacGregor 1985, 144, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **London** (Munro 1897, 297; Herman 1902, 224-225; MacGregor 1980, 298, Cat. No. 34.9; Pl. 88: C, D)

- **London-Billiter Str.** (MacGregor 1980, 301, Pl. 89)

- **London-Pit Rivers Museum** (Munro 1897, 296; MacGregor 1980, 304, Cat. No 35.2a, Pl. 89 – A)

- **Lincoln**, Lincolnshire (Allen 1896, цит. по MacGregor 1980, 294; Mortillet 1907; MacGregor 1980, 298-299, Cat. No. 34.7)

- **Ipswich-College str.**, Suffolk (Layard 1900, 183-188, цит. по MacGregor 1980, 294)

- **Lincoln-Arches, St. Peter**, Lincolnshire (Munro 1897, 299, Fig. 103; Herman 1902, 225, Abb. 132)

- **Stixwold Ferry**, Lincolnshire (Munro 1897, 299, Fig. 103: 2; MacGregor 1980, 299, 301, 304, Cat. No. 35.2)

- **Thetford**, Norfolk (MacGregor 1980, 298, Cat. No. 34.10)

- **Ramsey**, Huntingdonshire (Munro 1897, 300; Herman 1902, Abb. 143: b;

MacGregor 1980, 301, 304, Cat. No. 35.1)

- **Huntingdon**, Huntingdonshire (MacGregor 1980, 298, Cat. No. 34.6)

- **Mildenhall Fen**, Suffolk (MacGregor 1980, 301, 304, Cat. No. 35.3)

- **Waltham Abbey**, Essex (Huggins 1972, 39-127; MacGregor 1980, 284, 298-299, Cat. No. 34.4)

- **Oxford**, Oxfordshire, IX в. (Durham 1977, 160-163, Fig. 37: l; MacGregor 1980, 284, 298-299, Cat. No. 34.12; MacGregor 1985, 144)

- **Northampton**, Northamptonshire (Williams 1979, 315, Fig. l40, 75-76; MacGregor 1980, 284, 299, Cat. No. 34.11)

- **Winchester**, Hampshire (MacGregor 1980, 298, Cat. No 34.5)

- **Aberdeen, Scotland** (MacGregor 1985, 144, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Експерименти с реплики:

- **Лондон, 90-е г. на XIX в.** (Brown 1959, 18; цит. по MacGregor 1980, 296; MacGregor 1976, 66; цит. по Küchelmann, Zidarov 2005, 432-433);

- **Лондон, 70-е г. на XX в.**, Arthur MacGregor и и James Rackham (MacGregor 1975, 385 и сл.; цит. по MacGregor 1980, 287; Egan 1998, 294; West 1982; Küchelmann, Zidarov 2005, 432-433; Luik 2005, 70; MacGregor 1976, 58-61; цит. по Küchelmann, Zidarov 2005, 432-433)

ИРЛАНДИЯ

- **Dingle**, County Kerry (Dingle Museum 2004)

- **Dublin-Fishamble Str., High Str.**, XI-XII в. (Browne 2004; Irish Archaeology 2016)

- **Dublin**, Co. Dublin, Ireland, XI-XII в. (Viking and Medieval Dublin, Cat. Nos. 147-149; **MacGregor 1980**, 298, Cat. No. 34.2)

НИДЕРЛАНДИЯ

Обзори: Mortillet 1907,117-119; Munro 1897, 288-291, 302-305; Roes 1963, 57-59, цит. по MacGregor 1980, 293; MacGregor 1980, 293; Clason 1980, 245, цит. по Küchelmann, Zidarov 2005, 434, Fig. 8: 2; Lauwerier 1995a, цит. по Lauwerier, Van Heeringen 1998, 121; Lauwerier, Van Heeringen 1995, цит. по Prummel et al. 2011, 90; Lauwerier, Van Heeringen

1998, 121-126; Küchelmann, Zidarov 2005, 430, 435, бел. 8, 15; Prummel at al. 2011; Edberg, Karlsson 2015, 13.

Обекти и хронология:

Миграционен период

- **Englum**, III-V в. (Prummel 2011, 97-98, Prummel 2008, 129-130, 147-149, fig. 8.15, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Dongjum**, V-VI в. (Prummel 2011, 97-98, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Средновековие

- **Dorestad**, VIII-IX в. (Clason 1980, 238-247, Fig. 169: 1-4; 170, цит. по Küchelmann, Zidarov 2005, 429, 434, Fig. 3: b; 8: 2; Prummel 1983, цит. по Laarman, Van Doesburg 2004, 39)

- **Dorestad**, VI-VIII в. (Prummel 1983, 259-260; Prummel 2011, 97, 99, цит. по BSD, upd.18.11.2017

- **Wijk, near Dorestad**, VI-X в. (Van Vilsteren 1987, 47-48, fig. 71, цит. по BSD, upd.18.11.2017

– **Oost-Souburg**, 900- 975 г. Сл. Хр. (Van Es, Verwers 1980, 243-246, цит. по Laarman, Van Doesburg 2004, 39; Van Heeringen, Oele 1995, цит. по Lauwerier, Van Heeringen 1998, 121; Lauwerier, Van Klaveren 1995, 200-203, цит. по Laarman, Van Doesburg 2004, 39; Lauwerier, Van Heeringen 1995, 85-86, fig. 9: A-F, цит. по BSD, upd.18.11.2017; Lauwerier, Van Heeringen 1998, 121 -126, fig. 1: A-F; 2: A-C; 3: A-C; Lauwerier 1995a, цит. по Lauwerier, Van Heeringen 1998, 121; Lauwerier, Van Heeringen 1998, 121-126, Fig 4; Edberg, Karlsson 2015, 13; Bärenfänger 2002, цит. по Küchelmann, Zidarov 2005, 430)

- **Utrecht** (Munro 1897, 297)

- **Leiden**, XIV в. (Munro 1897, 288; Herman 1902, Abb. 131; Van Wijngaarden-Bakker 1981, 46, 61-66, Abb. 2, цит. по Lauwerier, Van Heeringen 1998, 122, Choyke 1999, 153)

– **Leeuwarden Museum** (Munro 1897, 288-289, 290)

- **Aalsum**, Средновековие (Munro 1897, 288-289, Fig. 102; Herman 1902, 223-224, Abb. 129, BSD, upd.18.11.2017)

- **Brugge Burg**, Средновековие (Ervynck, Hillewaert 1991, цит. по Lauwerier, Van Heeringen 1998, 125)- **Wijnaldum-Tjitsma**, V-VI в. (**Prummel al. 2011**, 72, 90, 93, tab. 4; fig. 32, No. 7536, fig. 33, No. 2596)

- **Schagen-Waldervaart**, VII-VIII в.(Clason, Prummel 1982, 76-77, fig. 2, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Wijnaldum-Tjitsma**, VI-VIII в., VIII-IX в., IX-X в. (Prummel et al. 2011, 72, 90-91, 93, 94, fig. 32, tab. 4; Prummel et al. 2013, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Leeuwarden-Oldehoofsterkerkhof**, V-VIII в., VIII-IX в., IX-X в. (Prummel 2011, 97-99)

- **Tiel**, IX-XI в.(Lauwerier, Villari 1995, 178-179, fig. 3, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Castricum-Oosterbuurt**, VIII-IX в. (de Man 1995, цит. по Lauwerier, Van Heeringen 1998, 125)

- **Frankenweg / Zandweg**, VIII-IX в. (Laarman, Van Doesburg 2004, 39-40)

- **Vroeg-Middeleeuwse Ringwalburgen**, Zeeland, IX-X в. (Lauwerier 1995a, цит. по Prummel at al. 2011, 90)

- **Westerwijtwerd**, Groningen (Miedema 2002, Fig. 158: 5, No. 1900/ I 392, цит. по Küchelmann, Zidarov 2005, 429, Fig. 3: d; 4: d)

- **Oldeboorn**, XI-XII в.(Zeiler 1988, fig. 1, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Anjum**, XI в.(Prummel, Van Gent 2010, 43, fig. 8, 9, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Medemblik, Kerksteeg**, Късно Средновековие (ADC rapport 608, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Фризия, селищни могили:**

Бронзова епоха до Каролинги (Munro 1897, 288-291; Mortillet 1907. 117-119, Fig. 1; Roes 1963 , 57-59, цит. по MacGregor 1980, 293, Küchelmann, Zidarov 2005, 430)

Меровинги-Ранни Каролинги (V-VIII в.) (Esser 2010, 319-320; Laarman, Van Doesburg 2004, 39-40)

Каролинги (VIII-IX в.) (Esser 2010, 319-320)

Пост-Каролинги и Отони (IX-X в.) (Glazema 1950, 23-25, цит. по MacGregor 1980, 293; Van de Heide 1956, 116, Fig. 7: f-g, цит. по MacGregor 1980, 293, 301-302; Trimpe-Burger 1957, 137-138, цит. по MacGregor 1980, 293; MacGregor 1980, 293)

Ново време

- Етнографски образци, XVIII в. (Wichers 1888, 72, цит. по MacGregor 1980, 286)

Нестратифицирани (без дата) находки

- **Deventer**, VIII-XIX в. (Ijzereff , Laarmann 1986, 413-414, fig. 8, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Hindelopen** (Nieuwenbourg-Bron 1996?, 11, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Netherlands** (Broere 1988, 6, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Westerwijtwerd** (Miedema 2002, fig. 158: 1-5, 7; 159: 1-2, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Toornwerd** (Miedema 2002, fig. 158: 6, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **West-Fivelingo** (Miedema 2002, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Oosterbeintum** (Kramer, Prummel 2000, 108-109, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Netherlands** (Nieuwenbourg-Bron 1996?, 10, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Oosterend**, Friesland, без дата (Lindenschmit 1864, pl.1: 3-4a, цит. по BSD, upd.18.11.2017; Munro 1897, 288, 297; Herman 1902, 224, Abb. 131)

Есперименти с реплики:

- **Ezinge**, 1991, 1995, 1996 г. Състезния „schaatsen-op-dierenbotteri" (пързаляне с кънки върху животински кости) (Nieuwenburg-Bron 1996, цит. по Küchelmann, Zidarov 2005, 433, бел. 11).

БЕЛГИЯ

Обзори: MacGregor 1980, 286.

Обекти и хронология:

Миграционен период

- **Vlisseghem**, Flandre, селищна могила, VII-VIII в. (de Loe 1939, 178, цит. по MacGregor 1980, 293)

- **Vlisseghem**, V-VIII в.(de Lo' 1939, 178, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Средновековие

- **Gent, Sint-Veerleplein 11, Gravensteen**, X-XII в.(Ervynck et al. 2013, 223, 226-227, 231, afb. 7, cat. no. 16, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Grimbergen**, Brabant, XII в. (MacGregor 1980, 293).

- **Brabant**, XII в.(MacGregor 1976, 64, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Antwerpen, Sint-Walburgiskerk**, късен X в.- 1225 г. Сл. Хр. (Ervynck 1998, 19, 48, 50, 55, cat. no. 54, 57, 58, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Antwerpen, Besaenhuis**, късен X в.-1225 г. Сл.Хр. (Ervynck et al. 2013, 226-227; Ervynck 1998, 19, 47, 49, 55, cat. no. 51, 52, 55, 59, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Antwerpen,** късен X в.-1225 г. Сл.Хр. (Ervynck et al. 2013, 226-227; Ervynck 1998, 19, 26, 48, 49, 55, cat. no. 53, 56, 67-87; tab. 1, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

ФРАНЦИЯ

Обзори: Mortillet 1907, 117-119; Chaoui-Derieux 2010, 67.

Обекти и хронология:

- **Wandignies-Hamage, Dpt. Nord,** абатство, VIII-IX в. (Chaoui-Derieux 2010, 67, Fig. 7)

- **Abbaye de Saint-Denis**, Paris, X-XII в.(histoire-rochoise 2007; UASD/Jacquot; Unité d'Archéologie Saint-Denis, 800103,1, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

ГЕРМАНИЯ

Обзори: Virchow 1872, цит. по Herman 1902, 219, Küchelmann, Zidarov 2003, Edberg, Karlsson 2015, 15; Friedel 1901, цит. по Herman 1902, 221, 226, 228, 230, 237; Munro 1897, 291-293, 302-305; Sellman 1911, 68-70, цит. по MacGregor 1980, 292-293; Strübel 1936, 54, Abb. 38, 40, цит. по Hruby 1957, 176; Barthel 1969, 205-209; Becker 1990, 19-20, 22, 23, 24, 30, Abb. 1; 3: a; 4; 5: b; 8, цит. по Панковский 2013, 459, 462, 466-467, 469.

Обекти и хронология:

Бронзова епоха

- **Hongeda**, Thüringen, крайезерно селище, БЕ (Sellman 1911, 68-70, Pl. IX: 6-7, цит. по MacGregor 1980, 292)

- **Dabersee**, крайезерно селище (Munro 1897, 291)

- **Starnberger See**, крайезерно селище (Munro 1897, 291, 302; Mortillet 1907, 117)

Желязна епоха

- **Mühlhausen**, Thüringen, I в. Пр. Хр., ЖЕ-Латен (Sellman 1911, 68-70, Tab. IX: 5, цит. по MacGregor 1980, 293; Barthel 1969, 226, Kat. Nr. 50-54)

Римска епоха

- **Oberdorla-Mühlhausen**, Thüringen (Barthel 1969, 222-223, Kat. Nr. 27-31, Taf. XXVI: 2; XXXII: 1, 2; XXXIV: 1)

- **Köln, Flottenlager Altenburg**, 0-300 г. Сл. Хр. (Berke 2004, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Haßleben-Sömmerda**, Thüringen (Barthel 1969, 217-218, Kat. Nr. 6 – 7, Taf. XXXVII: 1)

- **Gera-Tinz**, Thüringen (Barthel 1969, 216-217, Kat. Nr. 3, MW 742/65; Dusek 1999, 187, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Haßleben-Erfurt**, Thüringen (Barthel 1969, 217-218, Kat. Nr. 5, 8, Taf. XXXIII: 1)

- **Kliestow bei Frankfurt (Oder)**, селище, жил. № 4, и № 6, кр. II- нач. IV в. (Marschalleck 1940, 302; цит. по MacGregor 1980, 293)

- **Feddersen Wierde**, I в Пр. Хр. – IV в. Сл. Хр. (Haarnagel 1979, 341, pl. 56:3; Reichstein 1991a, 304, 307; Reichstein 1991b, pl. 59: 1, 2; 61: 1, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

– **Саксония**, обекти от кр. II – нач. IV в. (Enderle 1977, 137; цит. по MacGregor 1980, 293)

Средновековие

- **Bernshausen, Motte, Fst. 1**, ок. 1300 г., 1300-1350 г. (Grote 2003, 107, pl. 40: 12, 13, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Blumenberg**, Средновековие (Berke 1992, fig. 2, 3, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Borken, Burg Borkenwirthe**, XIV в., цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Elisenhof**, VIII-XIII в.(Reichstein 1994, 109, pl. 7: 2-4; 8: 1, 3; 9: 1 – 4 , цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Germany,** Ранно Средновековие, (Haarnagel 1979, 341, pl. 56: 1; Reichstein 1991a, 307, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Hamburg, Kleine Bäckerstraße**, XIII-XIV в.(Schindler 1957, 19-20, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Jever – Kirchplatz 15;**

- **Hohenkirchen**, Средновековие (цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Jever, St. Annenstraße**, XII-XIII в. (Küchelmann 2012, 15, fig. 5d, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Konstanz**, Средновековие (Planck 1994, 301, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Usedom, Gross Lübbenau, Mecklenburg, Lübeck,Cösitz**, Средновековие (Becker 1990, 19, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Wirdum, Burg Beninga**, Middle Age (Peters 2002, 49, 52, fig. 43.1, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Oldorf 16, Neuwarfen**, XII-XIII в. (NIhK 2010, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Emden, Schulstraße**, **Kirchstraße**, IX-XI в., X в., XI в., X-XI в., XIII в. (Grimm 2010, 135-137, 205, 206, 226, pl. VII, VIII, cat. nos. 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 69; fig. 5: 42, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Emden, Große Kirche**, Средновековие (Grimm 2010, 135-137, 205, 226, pl. VII, cat. no. 58, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Emden**, **Dorfwurt Wolthusen**, Късно Средновековие (Bärenfänger 2008, 231, fig. 27.2, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Halberstadt, Domburg**, XII в. (Prilloff 2006,156, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Harste, Kr. Göttingen**, X-XI в.(Grote 1991, 179. Tafel 8.1, 9.1, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Köln-Heumarkt**, 1150-1400 г. Сл. Хр. (Berke 1997, 412-413, fig. 8: 1.-2. , цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Menzlin**, IX-X в. (Schoknecht 1977, 99, 126, 192, Tab. 33: 1. – 7, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Olsborg, Plöner See**, X-XII в. (Kleingärtner 2007, 101, fig. 3, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Starigard / Oldenburg**, IX в.(Gabriel 1991, 247, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Teterow**, XI-XII в.(Schuldt 1960, Abb. 5, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Bayern**, Ранно Средновековие (Schäffer, von den Driesch 1983, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Wellinghusen**, VII-XII в. (Witt 2002, 281, foto 14, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Oldorferwarf**, VII-X в. (Wilhelmshaven Küstenmuseum, exhibition 10/2011, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Bernshausen, Burg, Fst. 3**, Ранно Средновековие (Grote 2003, pl. 70: 7, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Obertraubling, Kreis Regensburg**, Ранно Средновековие (Breinl, Koch 1986, 70, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Igersheim**, VI-VIII в. (Kokabi et al. 1994, 91, fig. 10, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Schleswig-Holstein**, VIII-X в. (Nordstrand Heimatmuseum exhibition, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Mühlhausen**, Thüringen, XI-XII в. Късно Средновековие (Barthel 1969, 218-220, Kat. Nr. 9, 11, 12, 15, Taf. XXXVI: 1) 219, pl. 37.2)

- **Niederdorla-Mühlhausen**, Thüringen, XI-XII в.(Barthel 1969, 220-222, Kat. Nr. 17 – 26; MW 435/65 ; Taf. XXXV: 1; XXXVI: 2; XXXIX: 1)

- **Esens**, фризийско селище, VII-VIII в. (Bärenfänger 2002, 259, 282, 285, fig. 51.2, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Hessens**, VII в., VIII-IX в., X-XI в., VII-XIII в. (Siegmüller 2010, 124-129, figs. 77-80, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Groß Strömkendorf**, VII в. (Lehmkuhl 1992, 177; Wietrzichowski 1992a, 156, 158, 162, Abb. 4k; Wietrzichowski 1992b, 49, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Sachsen**, славянски селища, ок. VII-IX в.(Jacob 1911,

220, Jacob-Friesen 1974, 690, Abb. 862, цит. по MacGregor 1980, 293)

- **Германия**, Средновековие (Strübel 1936, 54, Abb. 40, цит. по Hruby 1957 , 176, Barthel 1969, 205)

- **Merseburg** , Sachsen-Anhalt, славянско селище, ок. VII-IX в. (Albrecht 1925, 47, цит. по Barthel 1969, 209)

- **Groß Raden**, Mecklenburg, Vorpommern, славянско градище, IX-X в. (Schuldt 1985, Abb. 108-110, fig. 9: 11; 10: 22; 18; 19; 25; 28 цит. по Kavanova 1995, 156, 160; BSD, upd.18.11.2017)

- **Schleswig-Plessenstrasse**, Schleswig-Holstein, XI в.(Ulbricht 1982, 24-27, fig. 9; Ulbricht 1984, 39, 41, Taf. 89, 90; 39, 60, pl. 89: 1 – 4; 90: 1 – 6; цит. по Edberg, Karlsson 2015, 13, BSD, upd.18.11.2017)

- **Schleswig, Schild**, XI-XIV в.(Ulbricht 1984, 39, 60, Taf. 41:1, 3-11; Heinrich 1995, 151-153, fig. 13: 1.-3. , цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Haithabu/ Hedeby**, Schleswig, X-XII в.(Jahnkuhn 1939, 163, цит. по Barthel 1969, 208)

- **Berlin-Spandau**, 700-830 г., 750-830 г., 940-970 г., 940-983 г., 970-983 г., 983-1030 г., 1100-1150 г., 1100-1200 г., славянско градище и замък (Becker 1990, 19-30, Tabelle I, Abb. 1, 3:a,c,e,f; g, 4:a,b, 5:b; cat. nos. 3, 5, 6, 9, 10, 12; Becker 1993, 96, 98, 207, pl. 2, 3:1; Abb. fig. 1, 3:5; cat. nos. 1, 2, 4, 7, 8, 22, 30; Becker 2003, цит. по Kavanova 1995, 157, Панковский 2013, 459, 462, 469, Edberg, Karlsson 2015, 13)

– **Großzöberitz**, Sachen-Anhalt, селище, жил. № 19, XII-XIII в. (Fahr 2004, 5, 8, 19, Abb. 5: 6)

- **Bremen-Balge**, XII в. (Bischop, Jager 2008, 195 и сл.; Bischop 2011, 273, цит. по Edberg, Karlsson 2015, 14)

- **Bremen, Carl-Ronning-Straße, 227; Altstadt**, IX-X в., XI-XII в., XII в.(Bischop 2008, 66-67, Abb. 4b; Bischop, Jager 2008, 194-196, Abb. 13.3; Küchelmann 2006, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Bremen, Wummensiede**, IX-X в.(Focke-Museum Bremen, FM 8022, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Bremen, Bredenplatz, 231-Altstadt**, VIII-IX в.(Bishop 2011, 365, 373-374; Küchelmann, in prep. , цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Bremen, Wachtstrasse**, **Martinistrasse, Fst. 4;Altstadt**, XIII в. (Rech 2004, 391-392, fig. 397: 1, 2; Lehnert 1997, 60-61, V, pl. 3.4, 21.1, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Bremen, Arsten**, XIII в.(Brandt 1993, 205-206, fig. 2:b, c; Rech 2004, 392, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Potzlow-Burgwall**, XI-XII в. (Herman 1980, 53, fig. 22, цит. по Choyke, Bartosiewicz 2005, 324)

Ново време

- **Seeburg am Sudensee**, Mansfelder Seekreis, Preußen, XIX в. (Hansen 1938, 111, цит. по Barthel 1969, 208)

Нестратифицирани (без дата) находки

- **Allstedt**, Sachsen-Anhalt (Barthel 1969, 208, Taf. XXXVIII, XXXIX: 2)

- **Ballenstedt/Harz**, Sachsen-Anhalt (Barthel 1969, 226, Kat. Nr. 43-49)

- **Behren-Lubchin**, Mecklenburg-Vorpommern (Unverzagt, Schuldt 1963, 117; цит. по Barthel 1969, 208)

- **Berlin-Spree** (Herman 1902, Abb. 127)

- **Berlin, Spree, Stralauer Straße 36**, Middle Age (Anonymus 1898b, 176; Friedel 1898, 325; Herman 1902, 226, Abb. 134, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Berlin -Treptow** (Herman 1902, Abb. 143: a)

- **Bromberg, Burg** (Anonymus 1898b, 175-176; Nehring 1897, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Burg im Spreewald, Kreis Lübben, Schlossberg** (Anonymus 1898b, 177, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Dresden**, Sachsen (Barthel 1969, 224, Kat. Nr. 32-33, 37)

- **Eckstedt-Erfurt**, Thüringen (Barthel 1969, 216, Kat. Nr. 1, Taf. XXXV: 2)

- **Halle**, Sachsen-Anhalt (Barthel 1969, 225, Kat. Nr. 38, 40-41)

- **Hanover**, Niedersachsen (Munro 1897, 288, 297; Herman 1902, Abb. 130)

- **Hardisleben-Sömmerda**, Thüringen (Barthel 1969, 216-217, Kat. Nr. 4)

- **Gatersleben**, Kr. Halle, Sachsen-Anhalt (Barthel 1969, 225, Kat. Nr. 42)

- **Gispersleben-Erfurt**, Thüringen (Barthel 1969, 216, Kat. Nr. 2, Taf. XXXIII: 2, No. MW 266/62)

- **Grimersum**, Niedersachsen, селищна могила, Средновековие ? (Tergast 1879, 43, Taf. VI, Fig. 49, цит. по Herman 1902, 223, Abb. 128, MacGregor 1980, 284; Munro 1897, 290; Herman 1902, 223, Abb. 128)

- **Groitzsch**, Sachsen (Vogt 1962, 88; цит. по Barthel 1969, 209)

- **Ketzin, Burgwall** (Anonymus 1898b, 175; Nehring 1897, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Kiel-Burgwalle**, Schleswig-Holstein (Munro 1897, 307)

- **Konstanz, Wessenbergstraße** (Gummel 1923, 19; von Trölsch 1902, 101, 104, 163, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Meißen**, Sachsen (Barthel 1969, 224, Kat. Nr. 34-36)

- **Merseburg**, Sachsen-Anhalt (Barthel 1969, 225, Kat. Nr. 39, MH No. 4156)

- **Norddeutschland** (Lindenschmit 1864, pl. 1.1; Herman 1902, 224, fig. 130, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Potsdam-Brandenburg**, Музеят в Берлин (Munro 1897, 307)

- **Potzlow, Kreis Templin** (Anonymus 1898a)

- **Remsthal, Schwaben** (von Trölsch 1902, 101, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Rohrborn**, Landkreis Sömmerda,Thüringen (Barthel 1969, 208)

- **Schwaikheim** (Speiser 2006, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Spandau, Stresow**, Märkisches Museum Berlin (Herman 1902, 223; Anonymus 1898a)

- **Stralsund**, Mecklenburg-Vorpommern (Munro 1897, 307)

- **Sudweyhe**, Kreismuseum Syke (Rentrop 2005, 58, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Teltow**, Brandenburg (Munro 1897, 307)

- **Toppenwerder bei Alt-Ruppin**, Märkisches Museum Berlin (Anonymus 1898a, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

– **unbekann**, Museum für Völkerkunde Leipzig (Feldhaus 1965, 965, Abb. 630, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Експерименти и специални изследвания:

- Експеримент на Ewald Schuldt (Schuldt 1985, Abb. 108-110, цит. по Kavanova 1995, 156)

- Експеримент на Küchelmann, Zidarov (Küchelmann, Zidarov 2005)

- Изследване на макро- и микроследите от износване (Struckmeyer 2011, 192-194, fig. 7-9, цит. по Панковский 2013, 465)

АВСТРИЯ

Обекти и хронология:

Желязна епоха

- **Leitha**, блатата при реката, ЖЕ-Латен (Stopp, Kunst, in

press., цит. по Choyke, Bartosiewicz 2005, 321)

- **Prellenkirchen, Leitha-Marsch**, ЖЕ-Латен (Adam, in prep.; Kunst, e-mail 26.6.2003 + 9.7.2009, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Римска епоха

- **Lombard Zwingendorf**, лангобардско селище, V в., Римска епоха (Kunst 2002, Tafln. 3-4, цит. по Fehlmann 2008, 225, Abb. 189)

- **Aśparn/Zaya-Schletz**, селище, V в. (Fehlmann 2008, 224-225, F.Nr. 151/96, 252, 95/96 и 10/96, Abb. 189, Taf. 42)

- **Gars-Thunau**, селище (Böhm, Kunst 2007, 129, F.Nr. 29641, цит. по Fehlmann 2008, 226)

- **Zwingendorf**, IV в. (Kunst 2002, 264-269, 278-280, pl. 2: b-c, 3: a-d, 4: a, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Mautern, Vicus Ost**, 100-140 г. Сл. Хр. (Groh, Sedlmayer 2006, 909; Kunst 2006, 725, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Gerasdorf am Steinfeld**, I в. Сл. Хр. (Kunst, pers. com. 9.3.2005, 9.7.2009, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Средновековие

- **Baumgarten an der March**, Ранно Средновековие (Kunst 2009, 198-201, Abb. 1, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Tulln-Marktplatz**, XIII в. (Böhm 2015, 44-45, Abb. 5, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Podersdorf am See**, XII в. (Saliari, Bendeguz, e-mails 22.11.2016; 25.7.2017, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Долна Австрия**, Средновековие (Palliardi, 1888b, 77, цит. по Hruby 1957, 176)

Нестратифицирани (без дата) находки

- **Австрия** (Vohnicky 1933, 85, цит. по MacGregor 1980, 293)

- **Prinzendorf**, **Frauenhofen** (Vohnicky 1933, 86, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Graz**, музеят (Munro 1897, 306)

- **Salzkammergut**, етногр. образци, XIX в. (Herman 1980, 49, Fig. 19, цит. по Choyke 1999, 153)

- **Източни и Централни Алпи**, етнографски образци, XIX в. (Karutz, Kraemer 1925, 49, 57, 61, цит. по Barthel 1969, 208)

ШВЕЙЦАРИЯ

Обекти и хронология:

- **Lake Settlements**, Бронзова епоха ? (Tschumi 1949, 621, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Moosseedorf**, Kanton Bern, езерно селище, без дата, КБЕ ? (Munro 1897, 292, 302; Mortillet 1907, 118; Anonymus 1898b, 177; von Trölsch 1902, 101; Gummel 1923, 19; Hampe 2010, 46, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Pfahlbauten**, селищна могила, БЕ (Munro 1894, 197; Tschumi l949, 621, цит. по MacGregor 1980, 292; Barthel 1969, 205).

ЧЕХИЯ

Обзори: Knies 1892, 10, цит. по Hrubý 1957, 173; Munro 1897, 306; Chytil 1902, 33, цит. по Hrubý 1957, 174; Herman 1902, 220-221; Mortillet 1907, 118-119; Skutil 1938, 48-49; Skutil 1939, цит. по Slivka 1984, 398-399; Hrubý 1957; Dostal 1975, 186, цит. по Slivka 1984, 399; Slivka 1984; Kavánová 1993; Kavánová 1995; Bartošková 1995; Bartošková 2003; Parma at al. 2011.

Обекти и хронология:

Халколит ?

- **Bedřichov**, okr. Blansko, Jihomoravský kraj, нач. II хил. пр. Хр. (Hrubý 1957, 174; Becker 1990, 19, цит. по Панковский 2013, 458, бел. 6)

Бронзова епоха

- **Premyslemi**, к-ра Knoviz, БЕ (Schranil 1928, 169)

- **Бохемия**, находки от БЕ и Средновековието, Naturhistorische Museum Vienn (Munro 1897, 306)

- **Cezavách и Blučiny**, okr. Brno-Venkov, градище, РБЕ (Hrubý 1957, 174)

- **Mistřín**, okr. Hodonín, селищна могила, СБЕ (Hrubý 1957, 174; Parma at al. 2011, Inv. No. 79101, Fig. 6:1,2)

- **Ivanovice na Hane-7**, okr. Vyškov, обекти №№ 504, 526, 541, 558, Култура на камбановидните урни, КБЕ (Hrubý 1957, 173; Točík 1959, 33, цит. по Slivka 1984, 398; Parma at al. 2011, 141-142, 145-147, Nos. A42756, A42757, A40793, A42079, A43579, Fig. 5:1,2; 6:3; 7:1,2,4,5)

- **Ivanovice na Hane-6**, okr. Vyškov, К-ра на Камбановидните урни, КБЕ (Parma at al. 2011, No. A37732, Fig. 5: 3)

- **Ivanovice na Hane-3**, okr. Vyško, обекти №№ 504, 541, СБЕ (Parma at al. 2011, 144, 146, No. A14437, Fig. 7:3)

Желязна епоха

- **Brno-Obřanská**, Jihomoravský kraj, градище, ЖЕ-Халщад (Hrubý 1957, 174; Slivka 1984, 398)

- **Vyškov**, Jihomoravský kraj, градище, ЖЕ-Халщад (Hrubý 1957, 174; Slivka 1984, 398)

- **Селища**, ЖЕ- Латен (Hrubý 1957, 174)

Римска епоха

- **Dolní Němčí**, okr. Uherské Hradiště, селище (Hrubý 1957, 173; Slivka 1984, 398)

- **Uherský Brod**, okr. Uherské Hradiště, селище (Hrubý 1957, 173; Slivka 1984, 398)

- **Vícemilice**, okr. Vyškov, селище (Hrubý 1957, 173; Slivka 1984, 398)

- **Bedřichovice**, okr. Brno-Venkov, селище (Hrubý 1957, 173; Slivka 1984, 398)

Средновековие

- **Krnov (Jägerndorf)** (Kinzer 1926, 39, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Kadaň (Kaaden)** (Kinzer 1926, 72, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Моравия**, средновековни обекти, находки от контексти с датировка в IX-XIII в. (Hrubý 1957, 202-207, Soupis Nos. 2, 9, 13, 15, 16, 19, 22, 27, 36, 44, 47-51, 55-58, 62, 64-66, 68, 70, 72-73, 76, 80, 84, 87-88, 96-97, 100)

- **Nezamyslice, Konciny**, okr. Prostějov, селище, IX в. (Hrubý 1957, Soupis No. 61)

- **Staré Město, Špitálky**, okr. Uherské Hradiště, селище, IX-X в. (Hrubý 1957, Soupis No. 79)

- **Znojmo, Hradiště-Pöltenberg**, okr. Znojmo, селище, IX-X в. (Hrubý 1957, Soupis No. 98)

- **Břeclav-Pohansko**, okr. *Břeclav*, градище, IX-X в. (Dostal 1975, 183, 185-186, цит. по Bartošková 1995, 38, 56)

- **Mikulcice-Na valach**, okr. Hodonin, градище, IX-X в. (Kavánová 1993, 10-66, цит. по Bartošková 1995, 38, 56; Kavánová 1995, 122-161)

- **Miculcice**, no date, 156 находки (Kratochvil, Sterba 1970, 452, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Budeč-Na kasne**, okr. Kladno, великоморавски замък, кр. IX в. (Bartošková 1995, 21, 38-39, 56; Bartošková 2003, 564-565, Abb. 6a:1-5, 6b:1-3)

- **Budeč-Citadela**, okr. Kladno, великоморавски замък, кр. IX-X в. (Vana 1995, 61-63, 137-139, цит. по Bartošková 2003, 564)

- **„Stará Boleslav“**, Středočeský kraj, замък, X-XI в. (Bartošková 2003, 237-238, 241, 243, 244, 564-565)

Ново време

- **Моравия**, 40-те г. XIX в. (Chytil 1902, 33, цит. по Hrubý 1957, 174)

„Нестратифицирани" (без дата) находки

- **Olomouc (Olmütz)** (Jeitteles 1871, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

– **Czech Republik** (Hruby 1957; Hruby 1965, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Бохемия**, находки от БЕ и Средновековието в Naturhistorische Museum, Vienn (Munro 1897, 306)

СЛОВАКИЯ

Обзори: Hrubý 1957; Slivka 1984.

Обекти и хронология:

Бронзова епоха

- **Maďarovce**, okr. Krupina, селище, к-ра Madarovce, РБЕ (Hrubý 1957, 173; Točík 1959, 33, цит. по Slivka 1984, 398; Furmánek et al.1999, 145; fig. 68:35,43, цит. по Choyke, Bartosiewicz 2005, 320)

- **Hoste**, okr. Galanta, селище, СБЕ (Hrubý 1957, 173; Točík 1959, 33, цит. по Slivka 1984, 398; Slivka 1984, 398)

- **Veselé**, okr. Piešťany, селище, СБЕ (Hruby 1957, 173; Točík 1959, 33, цит. по Slivka 1984, 398; Furmánek et al.1999, 145; fig. 68:35,43, цит. по Choyke, Bartosiewicz 2005, 320, 325)

- **Malé Kosihy**, okr. Nové Zámky, селище, СБЕ (Hrubý 1957, 173; Točík 1959, 33, цит. по Hrubý 1957, 173-174; Slivka 1984, 398)

- **Nitra-Nitriansky Hrádok**, okr. Nové Zámky, селище, СБЕ (Hrubý 1957, 173; Slivka 1984, 398; Točík 1959, 33, цит. по Slivka 1984, 398; Furmánek et al. 1999, 145; fig. 68:35,43, цит. по Choyke, Bartosiewicz 2005, 320, 325)

- **Šarovce**, okr. Levice, КБЕ (Novotný, Novotná, 1981, 237, 244-245, цит. по Choyke, Bartosiewicz 2005, 321)

Средновековие

- **Bajč**, okr. Komárno, обекти №№ 74, 301, селище и некропол, кр. VIII-IX в. (Rutttkay 2002, 278, Abb. 34; Miklikova 2005)

- **Pobedim**, okr. Nové Mesto nad Váhom, селище, IX в. (Vendtová 1969, 207, цит. по Slivka 1984, 398)

- **Kamenin-Kiskukorica**, okr.Veľký Krtíš, селище, XI-XII в. (Slivka 1984, 398)

- **Bohdanovce**, okr. Košice (Eisner 1947, 148, tab. LV: 5, цит. по Slivka 1984, 398)

– **Bohata-Paldomb**, okr. Komarno, селище (Slivka 1984, 399, tab. XI: 4-6)

- **Budmerice**, okr. Pezinok, селище (Slivka 1984, 399, tab. XI: 3)

- **Milanovce**, okr. Nové Zámky, селище (Habovštiak 1971, 17, obr. 6: 5, цит. по Slivka 1984, 399, tab. XI: 3)

- **Obišovce**, okr. Kosice, замък (Slivka 1984, 399, tab. XI: 1)

- **Zámčisko**, okr. Pezinok, замък (Slivka 1984, 399, tab. XI: 2)

- **Bíňa**, okr. Nové Zámky (Slivka 1984, 398, tab. XI: 12)

- **Komjatice-Homoky-štrkovisko**, okr. Nové Zámky (Slivka 1984, 398, tab. XI: 13)

- **Nitra**, okr. Nové Zámky (Slivka 1984, 398)

- **Trebišov-hrad**, okr.Trebišov (Slivka 1984, 399, tab. XI: 9,10)

- **Filakovo-hrad**, okr. *Lučenec* (Slivka 1984, 399, tab. XI: 11)

- **Budmerice-Fancal**, okr. Pezinok (Slivka 1984, 399, tab. XI: 3)

- **Levice-Bratka**, okr. Levice (Slivka 1984, 399, tab. XI: 7)

- **Prešov- Nižná Šebastová**, okr. Prešov (Slivka 1984, 399, tab. XI: 8)

Ново време

- **Словакия**, ср. XX в. (Habovštiak 1971, 7, obr. 6: 5, цит. по Slivka 1984, 399)

УНГАРИЯ

Обзори: Herman 1885; цит. по Choyke 1999, 148; Herman 1902, 218-226; Kovács 1908, 19, цит. по Choyke 1999, 150; Choyke 1989; Choyke 1999; Choyke, Bartosiewicz 2005; Lyublyanovics 2008, 78-82; Kustár, Tugya 2010, 79-84.

Обекти и хронология:

Халколит // Ранна бронзова епоха

- **Унгарска равнина**, находки от обекти на Култура на камбановидните урни (Bell-Beaker culture), група Чепел-Харош (Csepel-Haros), Халколит-РБЕ (Choyke, Miklikova 2005, цит. по Панковский 2013, 460; Choyke, Bartosiewicz 2005, 318, 320, fig. 1:2; 2; 3)

Бронзова епоха

- **Унгарска равнина**, находки от обекти на култура Чака, финал на СБЕ (Choyke, Bartosiewicz 2005, 321, 325)

- **Унгарска равнина**, находки от обекти на култура Ватя, СБЕ (Choyke, Bartosiewicz 2005, 318-319, 320, fig. 1: 3-6)

- **Kaposújlak-Várdomb**, ЮИ Унгария, Култура на камбановидните урни (Bell-Beaker култура), финал на СБЕ (Gál 2011, 146-147, 162, fig. 13, цит. по Панковский 2013, 460)

- **Наколни селища на р. Дунав,** РБЕ, Bell-Beaker култура, Csepel-Haros група (Choyke, Bartosiewicz 2005, 318, Fig. 1:1)

- **Albertfalva**, до Будапеща, наколно селище на р. Дунав, РБЕ (Choyke, Bartosiewicz 2005, 318, fig. 2-3)

- **Vatya**, градище, СБЕ (Choyke, Bartosiewicz 2005, 318)

- **Százhalombatta-Földvár**, СБЕ (Choyke et al., 2004, цит. по Choyke, Bartosiewicz 2005, 318, Fig. 1/3)

- **Lébény-Kaszás-Domb**, находки от структ. № 100,145, КБЕ (Choyke, Bartosiewicz 2005, 320-321)

- **Győr**, находки от яма, КБЕ (1200-1000 BD) (Choyke, Bartosiewicz 2005, 318)

- **Törökbálint**, КБЕ (Choyke, Bartosiewicz 2005, 320; Choyke, Schibler 2007, 58-59, fig. 11, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Verebely**, БЕ (Herman 1902, 222, Taf.. V: 4, цит. по MacGregor 1980, 292)

- **Toszeg**, селище, култура Terremare, БЕ (Munro 1897, 292; Mortillet 1907, 118)

- **Zamárdi 89**, БЕ (Kustár, Tugya 2010, 79-84)

Римска епоха

- **Карпатски басейн, изт. от р. Дунав**, сарматска терит-я, III-IV AD (Choyke, 1989, 626; Choyke, Bartosiewicz 2005, 321)

- **Gyoma 133**, Римска желязна епоха, сарматски обект (Choyke 1996, 307-310, 312, 319, fig. 2; цит. по Choyke 1999, 152)

- **Endrőd-170**, IV-V в., сарматски обект, (Choyke 1997, 71, цит. по BSD, upd.18.11.2017); Choyke 1999, 152; Bartosiewicz 2003, 116-117, fig. 16)

Средновековие

- **Карпатски басейн** (Herman 1885, цит. по Choyke 1999, 148; Choyke 1989, 626; Choyke 1999, 151; Choyke, Bartosiewicz 2005, 321)

- **Esztergom** (Petényi 1994, 117, fig. XXIX, цит. по Choyke, Bartosiewicz 2005, 323)

- **Doboz**, селище, X-XIII в. (Choyke 1999, 152)

- **Kardoskút**, селище, X-XIII в. (Choyke 1999, 152)

- **Tiszaeszlár-Bashalom**, селище, X-XIII в. (Choyke 1999, 152)

- **Tiszalök-Rázom**, селище, X-XIII в. (Choyke 1999, 152)
- **Visegrád**, XIV в.(Tudasbazis)
- **Budapest, Vac**-музикално училище, яма № 19, XIII в. (Bartosiewicz 1995, Pl. 16, долу вляво, цит. по Choyke 1999, 152; Choyke, Bartosiewicz 2005, 323)
- **Унгария, кумански селища**, XV-XVI в. (Paloci-Horvath 1989,114, Fig. 69: c; Choyke 1999, 153)
- **Túrkeve-Móric**, селище, XV-XVII в. (Havassy 1996, 112, Kat. Nos. 174-175; Choyke 1999, 152)
- **Muhi**, XIII в. (Lyublyanovics 2008, 78-82, Fig. 9: 34, 35, 39, 40, 41)

Ново време

- **Csontkorcsolya**, XVI в.(Museum of Hung. Agriculture, Exhib. 12/2006, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Kezdi-Szt.-Lélek**, XIX в. (Herman 1902, Taf. V:2-3)
- **Csongád- Mindszent**, XIX в.(Herman 1902, Taf. V: 5-7)
- **Унгария**, кр. XIX – нач. XX в. (Kovacs 1908, 19, цит. по Choyke 1999, 150)
- **Унгария**, ср. XX в.) (Palliardi 1888b, 77; цит. по Hruby 1957, 174)
- **Източна Унгария**, рибарски селища, XX в.) (Siklodi 1996, 74, цит. по Choyke 1999, 152; Kunkovács 2001, 34, fig. 49 e, цит. по Choyke, Bartosiewicz 2005, 324)
- **Szeged**, 50-те г. XX в. (Szeged museum, Nos. inv. 42493/a-b)

ПОЛША

Обзори: Hensel 1939, 292, цит. по Hrubý 1957, 173; Barthel 1969, 209; Bartošková 1995, 56; Moszynski 1929-39, 1, 628, 636; Szafrański 1947, 41-44, цит. по Hrubý 1957, 173-174, Barthel 1969, 205; Kostrzewski 1949, 455, цит. по Jaworski 2015, 250; Kostrzewski 1952, 166, цит. по Hrubý 1957, 173; Lewicki 1953, 395, цит. по MacGregor 1980, 295; Rulewicz 1958, 331-332, 353, Fig. XI-XII, цит. по MacGregor 1980, 293; Korek 1976, 94-97, цит. по Slivka 1984, 398-399; Hensel 1965, 407, цит. по Barthel 1969, 208; Norska-Gulkowa 1985, 258-259; Jaworski 1990, 83-91, цит. по Bartošková 1995, 38; Jaworski 1993, 318, Fig. 14, 15; Jaworski 2012, 170-171, 188. 203; Jaworski 2015, 229, 250-254.

Обекти и хронология:

Бронзова епоха

- **Packwerkhau, Kownatkensee**, езерно селище (Munro 1897, 291, 302; Mortillet 1907, 118)
- **Persantigersee**, езерно селище (Munro 1897, 291)
- **Wyżyna Małopolska** (Kempisty 1958, 308, tab. XCIX: 1-3, цит. по Панковский 2013, 459, бел. 9)
- **Jędrychowice,** Woiwodstwo Opole, селище, РБЕ (Bąk 1985, 74, цит. по Панковский 2013, 459, бел. 9)

Римска Желязна епоха

- **Wroclaw, Magnice** (Wroclaw exhib. 2009, Archaeological House Wroclaw, exhibition 9/2009, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Polwica, distr. Olawski** (Wroclaw exhib. 2009, Archaeological Museum Wroclaw exhibition 9/2009, № 5/1702, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Средновековие

- **Полша**, Ранно Средновековие(Lipinska, Zeylandowa 1971, 50; Leciejewicz et al. 1972, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Gdańsk-Motla** (Munro 1897, 307)
- **Opole-Ostrówek**, XI-XII в. (Norska-Gulkowa 1985, 258-259, цит. по Bartošková

1995, 38; Radzikowska 2012, ryc. 2; Norska-Gulkowa 1983, fig. 15: e, c; 16: a, b; Rozwód 2007, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Ostrówek, Opole**, XII-XIII в. (Norska-Gulkowa 1983, fig. 16: c, d; 17: a, b; Rozwód 2007, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Ostrówek, Opole**, X-XIV в. (Norska-Gulkowa 1983, fig. 15: b; Rozwód 2007, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Ostrówek, Opole**, XIII-XV в.(Rozwód 2007, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Opole**, Средновековие (Wroclaw exhib. 2009, , цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Gniezno**, VII -IX в. (Rajewski 1939, 96, tab. LVI: 37-40, цит. по Hrubý 1957 , 173; Kostrzewski 1949, 280, 350-351, цит. по MacGregor 1980, 293; Kostrzewski 1958, 15-16, ryc. 27: 9-10; Kostrzewski 1962, 287; Hensel 1965, 407, цит. по Barthel 1969, 208)
- **Giecz**, X-XI в. (Malinowski 1951, ryc. 5; Kostrzewski 1952, 166, цит. по Hrubý 1957, 173)
- **Truso**, IX – X в. (Pilewski 2016)
- **Brzeg** (Muzeum Śląska)
- **Wolin** (Filipowiak 1956, tab. II: 1; Cnotliwy 1958, 195-229; Leciejewicz et al. 1972, Fig. VI-VII, цит. по MacGregor 1980, 293)
- **Kołobrzeg** (Rulewicz 1958, 353, Fig. XI-XII, цит. по MacGregor 1980, 293)
- **Szczecin** (Munro 1897, 307; Rulewicz 1958, Fig. II, цит. по MacGregor 1980, 293)
- **Wrocław-Nowy Targ**, XII – XIII в. (Kaźmierczyk 1970, 394, ryc. 111a, цит. по Jaworski 2015, 250; Konczewska 2011, 309, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Wrocław-Ostrów Tumski**, кр. X- първа полов. XIII в. (Jaworski 1990, 122, pl. IX: a-f; X: a-e, цит. по BSD, upd.18.11.2017; Jaworski 1993, 256, 266-267, tabela 34, tabl. XXXV-XXXVIII; Bykowski et al. 2004, 140, ryc. 14: a, b, цит. по Jaworski 2012, 170-171; Jaworski 2015, 250; Konczewska 2011, 305; Jaworski 2012, 166, 170, ryc. 3: a-e, tabl. 1; Jaworski 2015, 229, 250, tabl. 5, ryc. 10, 11)
- **Wroclaw, ul. Mikolaja 26**, XV-XVI в. (Jastrzebski 2004, 256-259, fig. 6: a-b; 7: e-f, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Ново време

- **Wroclaw, ul. Wierzbowa 3/ 4**, XVI-XVIII в. (Jastrzebski 2004, 257, цит. по BSD, upd.18.11.2017
- **Източна Полша**, ок. 1880 (kunst & antiek Revue 1 / 1985, 13, цит. по BSD, upd.18.11.2017

Есперименти с реплики:

- Експеримент с реплики на средновековни кънки от Opole-Ostrówek (Radzikowska 2012).

ЛИТВА

Обекти и хронология:

- **Palanga, Birutė hill settlement**, XII-XIII в. (Zulkus 1997, 259-260, fig. 165, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

ЛАТВИЯ

Обекти и хронология:

- **Alūksne**, р-н Dobeles, XVI-XVII в. (Атгазис 1981, 365; Tilko 2005, 146, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Rīga**, XI-XII в. (Вилсоне 1952, 124-125, рис. 41: в левия долен ъгъл)
- **Daugmale Hill-Fort**, X-XII в. (Tilko 2005, 146, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Laukskola**, XI-XIII в. (Tilko 2005, 146-147, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Ventspils,** XIV-XVI в. (Tilko 2005, 146 , цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Turaida, замък**, XIII-XVI в. (Tilko 2005, 146, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Riga, Occupation Museum**, XIII-XIV в. (Tilko 2005, fig. 5: 2, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Riga, Army Economical Shop**, XIII-XVI в. (Tilko 2005, fig. 3, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Riga, 8-10 Lielá Pils Street**, XIII-XIV в. (Tilko 2005, fig. 5: 1, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Mártinsala,** XIII-XIV в. (Tilko 2005, 146, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Riga, St. George Church**, Средновековие (Tilko 2005, fig. 4: 2, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Riga, 8 Basteja Boulevard**, Средновековие (Tilko 2005, fig. 4: 1) , цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Aizkraukle**, крепост, X-XIII в.(Tilko 2005, 147, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

ЕСТОНИЯ

Обзори: Luik 2005, 69-83.

Обекти и хронология:

- **Естония**, VIII-X в. и по-късно (Luik 2000, fig. 3.4)
- **Pada**, VIII-X в. (Luik, Maldre 2005, 263-264, Fig. 2).
- **„Iru“**, крепост, VIII-XI в. (Luik 2000, 131 и сл., Fig. 3, цит. по Luik, Maldre 2005, 264)
- **Löhavere “**, крепост, XII-XIII в. (Luik, e-mail 2-4.3.2004, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Kuusalu,** IX-XIII в. (Luik 2000, fig. 3.4, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Viljandi,** XII-XIV в. (Luik 2000, fig. 6: 1, 2, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Pärnu**, XIII-XV в. (Luik, e-mail 8.3.2004, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Lihula**, XIII-XIV в. (Luik 2000, fig. 5, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Otepää**, VII-XIV в. (Luik 2000, fig. 4.1; Maldre 2001, 21, fig. 7b, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Haapsalu**, XVI в. (Russow 2002, 131, fig. 11, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Vihterpalu**, XIX в. (Luik 2000, fig. 14, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Suur-Pakri**, XIX в. (Luik 2000, fig. 11, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Pühalepa**, XIX в. (Luik 2000, fig. 10, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Osmussaar**, XIX в. (Luik 2000, fig. 12-13, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Lehmja**, no date (Luik 2000, fig. 3: 2, 3, цит. по BSD, upd.18.11.2017)
- **Noarootsi, Sutlep village, Seffers farm**, без дата (Tulev 2017, e-mail 28.8.2016; 9.10.2017, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

БЕЛОРУСИЯ

Обекти и хронология:

- **Юравічы**, Калинковичский р-н, Го́мельская обл., яма, IX-X в. (www.votpusk.ru/news 16.12.2005)

РУСИЯ

Обзори: Semenov 1964, 191-193; цит.по MacGregor 1980, 293-285; Лемашева 1959;

Обекти и хронология:

Бронзова и Желязна епохи

- **Вареновка III**, селище, Неклиновски р-н, Ростовска обл., култура Константиновка (ср. III хил. Пр. Хр.) (Потапов 2002, 86, цит. по Панковский 2013, 465, бел. 19)
- **Красногвардейское II**, селище на р. Кубан, Република Адыгея, КБЕ (Шарафутдинова, Э. С. 1989, 50, цит. по Панковский 2013, 465, бел. 19)
- **Красный Яр**, селище, Кагалницки р-н, Ростовска обл., Срубна култура, КБЕ (Усачук 1997а, 175, 178, рис. 2: 6, цит. по Панковский 2013, 469, бел. 27; Усачук 1996г, 71, цит. по Усачук, 1996, 71; Купцова, Файзуллин 2012, 97)
- **Кузьминковское II**, селище при с. Кузьминки, Ташлински р-н, Оренбургска обл., Срубна култура, КБЕ (Моргунова и др. 2001, 107, цит. по Панковский 2013, 466)
- **Лівенцівка I**, селище, Ростовска обл., Енеолит-КБЕ (Братченко 1969, 224, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 18)
- **Ляпичев хутор**, поселение, Калачёвский р-н, Волгоградска обл., КБЕ ? (Усачук 1994в, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 17)
- **Мосоловское**, селище, на левия бряг на р. Битюг, Анински р-н, Воронежка обл., Срубна култура, КБЕ (Пряхин 1993, 59, Пряхин 1996, 114, Пряхин, Килейников 1986, 25-26, Усачук 1997в, 131-132, Экспериментально-трасологический…1985, 10, 51, цит. по Панковский 2013, 464-465, бел. 16, 17, 19)
- **Родниковое**, селище при с. Чесноковка, Переволоцки р-н, Оренбургска обл., КБЕ (Халяпина 1997, 55, цит. по Панковский 2013, 464, 466, бел. 18; Купцова, Файзуллин 2012, 97, рис. 23: 6, 7)
- **Руский-III**, могилен некропол, Неклиновски р-н, Ростовска обл., БЕ (Потапов 1998, 140, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 18)
- **Долно Поволжие**, Астраханска, Волгоградска, Саратовска, Самарска, Уляновска области и Република Чувашия, БЕ // РЖЕ (Усачук 1997, 82, 84, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 17)
- **Долно Подоние и Североизточно Приазовие**, Ростовска обл., КБЕ (Рогудеев 1998, 60, Гудименко 2008, 86, 89, цит. по Панковский 2013, 465-466, бел. 19)
- **Оренбургска област**, обекти от КБЕ (Порохова, Богданов 1985, 176, цит. по Панковский 2013, 466-467, бел. 22)
- **Прикаспието**, района на възв. Ергени, селища, Калмикия и Ростовска обл., БЕ (Шишлина и др. 2008, 34, цит. по Панковский 2013, 466)
- **Южно Зауралие**, БЕ (Стоколос 1972, 32, цит. по Панковский 2013, 466, бел. 22)
- **Лесостепно Приуралие**, селища, БЕ (Горбунов 1989, 61, цит. по Панковский 2013, 466, бел. 22, 467)

Средновековие

- **Ивангород**, Кингисепский р-н, Ленинградска обл., Средновековие/ Ново време (XVI-XVII в.)(Петренко 1991, 67, рис. 3: 1, цит. по Флёрова 2001, 83, Панковский 2013, 466, бел. 22)
- **Новгород-Славна** (Арциховский 1949, 143, рис. 17: з, и; цит. по Лемашева 1959; Свєшніков, Петегирич 1978; Флёрова 2001);
- **Подгаевка I** и **Рогалик**, селища, Милеровски р-н, Ростовска обл., Салтово-Маяцка култура (Красильников 1979, 84, рис. 4: 10)
- **Псков**, Псковска обл., XI – XIV в. (Гроздилов 1962, 73; Королева, Харлашов 1994, 92, рис. 20: 6, цит. по Панковский 2013, 466-467, бел. 22)
- **Саркел-Белая Вежа (Левобережное Цимлянское городище)**, Цимлянски р-н, Ростовска обл., IX-XII в. (Семенов 1959, 353-358, рис. 1: 3; 2: 4, 5; 3; 4, цит. по Панковский 2013, 464-468, бел. 25; Флёрова 1996, 282-284, 306, цит. по Панковский 2013, 464-465; Артамонова, Плетнева 1998, 602-603, № 654, Рис. 26; Флёрова 2001, 81-84, 97, табл. 2; 4)

- **Самосдельское**, градище, Камызякский р-н, Астраханска обл., IX- XIV в. (Пальцева 2011, 58-59, цит. по Панковский 2013, 465)

- **Старая Ладога**, Волховски р-н Ленинградска област (Равдоникас 1949, 54; Давидан 1962, 16-18; Давидан 1966, 113, 115, Давидан 1977, 101, цит. по Панковский 2013, 463, 466-467, бел. 22);

- **Таматарха-Тмутаракан** (Плетнева 2003, 236, табл. 69: 5; Чхаидзе 2008, 223-223, Рис. 126. 1)

- **Древная Русь**, градове и села, X-XIII в. (Левашева 1959, 58-59; Хорошев 1997, 129, табл. 86: 5, 6; Васильев 2009, 19)

УКРАЙНА

Обзори: Семенов 1957; Семенов 1959; Панковский 2006; Сергєєва 2010; Сергєєва 2010а; Панковський 2013.

Обекти и хронология:

Халколит // Ранна бронзова епоха

- **Лука-Врублевецкая**, селище, Каменец-Подольски р-н, Хмельницка обл., Раннотриполска култура, Халколит (Бибиков 1953)

- **Михайловка**, селище, Нововоронцовски р-н, Херсонска обл., Халколит // Ранноямна култура // КБЕ (Бібікова, Шевченко 1962, Шапошнікова 1963/13, 329, № № 4496: 6; 4497; 4498: 20; табл. 3: 1-3, Шарафутдинова 1982, 136-138, 146, Шапошникова 1985, 328, Коробкова, Шапошникова 2005, 91, 93-96, 98, 249, 271, табл. 3, рис. 46: 1, 2, Коробкова и др. 2005-2009, 63, 67, 193, табл. 3, рис. 36: 1, 2, рис. 46: 2, цит. по Панковский 2013, 449, 451-452, 457-458, 464, бел. 16; Панковский 2013, 460-461, рис. 4, тип IV)

Бронзова епоха

- Безыменное II, селище, Новоазовски р-н, Донецка обл., Белозерска култура, КБЕ (Усачук 1995а, 89, Усачук 1996б, 24, Панковский, Усачук 1996, рис. 3: 9, Горбов, Усачук 2000, 99, цит. по Панковский 2013, 460-461, 464-466, 468, бел. 16, 17, рис. 4: 20)

- **Дикий Сад**, градище, гр.Николаев, Николаевска обл., Белозерска култура, КБЕ (Горбенко 2007а, 10, рис. 1: 6, Горбенко 2007б, 139-140, рис. 1: 5-7, Горбенко и др. 2011, табл. XV:14, Горбенко, Козленко 2010, 85, рис. 2: 21, цит. по Панковский 2013, 460, 462, 464-465, бел. 19, рис. 4: 17)

- **Максимовка**, селище, Кременчугски р-н, Полтавска обл., Тшинецки културен кръг, Киево-Черскаска група, КБЕ (Даниленко 1958, 10, Панковський 2005, 121, Рис. 1-3, цит. по Панковский 2013, 460-461, 464, 284, рис. 4: 19)

- **Малополовецкое-3**, некропол и селище/ култов комплекс (?), Фастовски р-н, Киевска обл., Тшинецки културен кръг, Киево-Черскаска група, КБЕ (Лисенко 1996, 108, Лысенко 1998, 95, рис. 5, 6; 6, 2, Панковський 2005б, 121, Панковский 2000, 97; цит. по Подобед и др. 2011, 289; Панковский 2013, 460-461, рис. 4: 13)

- **Анатольевка-4**, селище, Березански р-н, Николаевска обл., Сев. Причерноморие, култура Сабатиновка, КБЕ (Погребова, Кондрацкий 1960, 6-7, 82, Цит. по Панковский 2013, 460-462, бел. 11, рис. 4: 16)

- **Виноградный Сад**, селище, Доманьовски р-н, Николаевская обл., култура Сабатиновка, КБЕ (Погребова, Кондрацкий 1960, 82, Балушкин, Шарафутдинова 1989/27а, 8, 11, табл. XXVI:1-3, Балушкин и др. 1990/16, 12, Красильников, Тельнова 1990/16а, 66, рис. 60:10, Шарафутдинова, Балушкин 1997, цит. по Панковский 2013, 461-462, Рис. 4: 15)

- **Забари**, селище, Николаевска обл., култура Сабатиновка, КБЕ (Нікітін, Требух 2006, 56, цит. по Панковский 2013, 465, бел. 19)

- **Новогригорівка** селище, Николаевска обл., култура Сабатиновка, КБЕ (Панковський 2007, 235, 237, цит. по Панковский 2013, 466)

- **Новокиївка**, селище, Днепропетровска обл., култура Сабатиновка, КБЕ (Гершкович, Журавлев 1999, 52, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 18; Gerskovic 1999, pl. 34.4, 5, 6, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Розановка**, селище, Новобугски р-н, Николаевска обл., култура Сабатиновка, КБЕ (Погребова, Кондрацкий 1960, 82, Панковський, Філатов 2011, 460, рис. 1: 1-4, цит. по Панковский 2013, 460-462, Рис. 4: 18)

- **Сабатиновка I**, селище, Одеска обл., култура Сабатиновка, КБЕ (Панковский 2013, 461-462, Рис. 4: 14; Pankovskiy 2007, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Степовое**, селище, Николаевски р-н, Николаевска обл., култура Сабатиновка, КБЕ (Шарафутдинова 1986, 100-101, рис. 29:2, Шарафутдинова 1989, 173, 176, Ляшко 1994б, 161, цит. по Панковский 2013, 464, 467-468, бел. 17, 24)

- **Ушкала**, селище, Долно Поднепровие, култура Сабатиновка, КБЕ (Телегін 1961, 8, 15)

- **Западно Приазовие**, селища, култура Сабатиновка, КБЕ (Gerškovič 1999, 33, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 17)

- **Златопол** култура Сабатиновка, КБЕ (Gerskovic 1999, pl. 10.1, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Побужье**, селища, култура Сабатиновка, КБЕ (Козубовський 1933, 78, 86, табл. 34: а, цит. по Панковский 2013, 465)

- **Днепровское Надпорожье**, селища, култура Сабатиновка, КБЕ (Добровольський 1949, 199, цит. по Панковский 2013, 463)

- **Обекти на култура Сабатиновка**, КБЕ (Погребова 1957/28, 42, Добровольський 1952, 86, табл. III: 1, Цит. по Панковский 2013, 462-463; Березанская, Шарафутдинова 1985, 497)

- **Ильичевка (Озерное)**, селище, Краснолиманский р-н, Донецка обл., Срубна култура, КБЕ (Шаповалов 1976, 165, Панковский 1997, Панковский 1999, 197, цит. по Панковский 2013, 464-466, бел. 18, 19)

- **Капитаново I**, селище, Луганска обл., Срубна култура, КБЕ (Усачук 1996в, 63, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 17)

- **Раздольное**, селище, Старобешевский р-н, Донецка обл., Срубна култура, КБЕ (Горбов, Усачук 2001, 181, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 17)

- **Староласпинское" поселение**, Тельмановский р-н, Донецка обл., Срубна култура, КБЕ (Усачук 2000а, 110, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 17)

- **Степове**, селище, Николаевски р-н, Николаевска обл., Срубна култура/ култура Сабатиновка, КБЕ (Кузьмина 1994, 182, цит. по Панковский 2013, 467-468, бел. 24)

- **Сухая Гомольша**,селищна могила, Срубна култура, КБЕ (Буйнов, Михеев 1989, 94, цит. по Панковский 2013, 466)

- **Усово Озеро**, селище, Луганска обл., Срубна култура, КБЕ (Березанская 1990, 50, цит. по Панковский 2013, 468)

- **Широкая Балка**, селище, Мангушски и Першотравневий райони, Донецка обл., Срубна култура, КБЕ (Горбов 1988, 269)

- **Доно-Донецки район**, селища, Срубна култура, КБЕ (Усачук 1989, 126, Усачук 2000б, 94, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 17)

- **Левобережна Украйна**, селища, Срубна култура, КБЕ (Мимоход 2000, цит. по Панковский 2013, 465, бел. 19)

- **Североизточно Приазовие**, селища и култови комплекси, Срубна култура, КБЕ (Усачук 1994б, 64, Панковский 1995, 37, Горбов, Мимоход 1999, 33-34, цит. по Панковский 2013, 462, 464-465, бел. 16, 17, 19)

- **Лесостепно Подоние**, селища, Срубна култура, КБЕ (Килейников 1985, 13, цит. по Панковский 2013, 465, бел. 19, Килейников 2009)

- **Северно Причерноморие**, селища, Срубна култура/ култура Сабатиновка, КБЕ (Усачук 1994а, 184, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 17)

- **Магала**, селище, Новоселицки р-н, Черновицка обл., култура Ноуа, КБЕ (Смирнова 1959/28, 8, Смирнова 1969, 114, Смирнова 1972, 21, рис. 7: 4, цит. по Панковский 2013, 460-462, 464, 466, бел. 18, рис. 4: 2)

- **Островец**, селище, Городенковски р-н, Ивано-Франковска обл., култура Ноуа, КБЕ (Балагурі 1968 144, рис. 2: 16, 30; Балагури 1985, 486, рис. 131: 37; Панковский 2013, 461, рис. 4: 1)

- **Западна Украйна,** селища, култура Ноуа, КБЕ (Смирнова 1962/34, 12, табл. X: 13, Смирнова 1968/33, 12, табл. XX: 4, 9, Крушельницька 2006, 21, 26, 31, 120, 121, цит. по Панковский 2013, 462, 464, бел. 18

- **Волоське**, селище, Днепровски р-н, Днепропетровска обл., КБЕ (Бодянський 1952, 174-175, табл. V: 17)

- **Капитаново II**, селище, Луганска обл., БЕ (Пряхин и др. 2000, 34, цит. по Панковский 2013, 465, бел. 19)

- **Кировское" поселение**, източен Крим, БЕ (Лесков 1970, 42, цит. по Панковский 2013, 466)

- **Лиман**, селище, Подонцовье, Краснолимански р-н, Донецка обл., КБЕ (Усачук, Бровендер 1993, 184, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 17)

- **Лукьяновское**, селище, Доно-Волжска лесостепна зона, КБЕ (Килейников 1989, цит. по Панковский 2013, 449)

- **Николаевка**, селище, Приазовски р-н, Запорожска обл., КБЕ (Привалова, Привалов 1987, 105, цит. по Панковский 2013, 465, бел. 19)

- **Струмок III**, селище, Татарбунарски р-н, Одеска обл., КБЕ и Античност

(Сапожникова и др. 1996, 70-71, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 17)

- **Яхна**, селище, Фастовски р-н, Киевска обл., СБЕ-КБЕ (Лысенко 2001, 33, цит. по Панковский 2013, 465, бел. 19)

- **Гранитно-Степно Побужие**, селище, Николаевска обл., КБЕ (Клюшинцев 1995, 22, цит. по Панковский 2013, 465, бел. 19)

- **Степно Поднепровие**, селища КБЕ// ЖЕ (Шарафутдинова 1975, 19, Шрамко 1984, 149-150, Ляшко 1990, 90, цит. по Панковский 2013, 464-465, 468, бел. 16, 19)

- **Басейн на р. Северски Донец**, селища, КБЕ (Гершкович и др. 2005, 99, цит. по Панковский 2013, 465, бел. 19)

- **Лесостепно Подоние**, селища, КБЕ (Екимов, Беседин 1980, 93, цит. по Панковский 2013, 466, бел. 22)

- **Степно Поволжие и Причерноморие**, обекти от КБЕ (Кривцова-Гракова 1955, 130-131, цит. по Панковский 2013, 463)

- **Северозападно Причерноморие**, обекти от КБЕ (Черняков 1975, 20, Черняков 1985, 86, цит. по Панковский 2013, 465-466, бел. 19)

- **Област Буджак**, селища, Одеска обл., КБЕ (Агульников 2006, 229, цит. по Панковский 2013, 465, бел. 19)

- **Украйна**, обекти от БЕ (Ляшко 1993, 14, 18, Ляшко 1994а, 168, 169, Ляшко 1994б, 156, Отрощенко 1997, 474, цит. по Панковский 2013, 464-465, бел. 16, 18, 19.

Желязна епоха // Късноскитска и ранносарматска култура

- **Каменское городище**, гр. Каменка-Днепровская, Запорожска обл., Скитско царство, IV-III в. пр. Хр.(Гаврилюк, Усачук 1999)

- **Знаменское городище** (акрополът на Каменското градище), Каменско-Днепровски р-н, Запорожска обл., Късноскитска култура, II в. пр. Хр.- II в. сл. Хр. (Погребова 1958, 113, 160, цит. по Панковский 2013, 463)

- **Гавриловское городище**, с. Гаврилівка, Нововоронцовски р-н, Херсонска обл., Късноскитска култура, II в. пр. Хр.- II в. сл. Хр. (**Погребова 1958,** 113, 160, цит. по Панковский 2013, 463)

- **Неапол Скитски**, Симферопол, Кримски п-в, Късноскитска култура, II в. пр. Хр.- II в. сл. Хр. (Панковский 2013, 468)

Киевска и Черняховска култури

- **Роище (укр. Роїще)**, селище, Черниговски р-н, Черниговска обл., Киевска култура, IV-V в. сл. Хр. (Терпиловский 1990, 51, 57; Максимов, Терпиловский 1993, 113, 216, 262, табл. XLII: 41)

- **Берислав**, селище и некропол, Бериславски р-н, Херсонска обл., КБЕ // Черняховска култура, II-IV в. сл. Хр. (Махно, Мізін 1961, 116, 126, Мизин 1964, 19, цит. по Панковский 2013, 465-266, бел. 19, 22)

- **Ружичанка**, селище и некропол, Хмельницки р-н, Хмельницка обл., Черняховска култура, II – V в. Сл. Хр. (Винокур 1967, 229, цит. по Сымонович 1993, 145)

- **Леська**, Черкасски р-н, Черкаска обл., Финален етап на Черняховската к-ра, IV в. Сл. Хр. и по-късно (Брайчевская, Брайчевский 1959, 52 – 54, табл. II: 23; Смиленко, Брайчевский 1967, 57, цит. по Сымонович 1993, 145)

- **Велика Снітинка 2**,селище, Фастовски р-н, Киевска обл., III-IV в. Сл. Хр. (Магомедов 1992, 109, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 17)

- **Долно Поднепровие**, късни скити и Черняховска к-ра, II – V в. Сл. Хр. (Сымонович 1971, 85, рис. 1, 2, 5, 8, цит. по Сымонович 1993, 145)

Антични градове

- **Северното Причерноморие**, антични градове (Кругликова 1966, 136, цит. по Шелов 1984; Кругликова 1966 а, 50-52, рис. 10; Шелов 1972, 191, цит. по Шелов 1984; Шелов 1984, 162-173, табл. LXI, 1; Петерс 1986, 43, цит. по Сергєєва 2010, 208)

- **Олбия,** Парутино, Очаковски р-н, Николаевса обл., находка в контекст от V – III в. пр. Хр.(Бібікова 1958, 144, Семенов 1958, 96, 358, рис. 7, цит. по Панковский 2013, 464, 466)

- **Танаис**, хутор Надвиговка, Ростовска обл., находка в контекст от I – III в. Сл. Хр. (Демиденко 1993, 142, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 16)

Средновековие

- **Ранни славяни и техните съседи** на територията на Украйна (Сымонович 1993, 145; Гребенников & Филатов 2008, 56, цит. по Панковский 2013, 466)

- **Белгород-Днестровский**, кр. XIII – XIV в. (Кравченко 1986, 84-85)

- **Воїнь/ Воїнськая Гребля,** градище, **Полтавска обл.** (Довженок и др. 1966, 76, 109; Сергєєва 2010, 206-207, рис. 8: 1, 2; Сергєєва 2010а)

- **Звенигород**, градище, Лвовска обл., X–XIII в. (Ратич 1966, табл. X, 16, цит. по Свєшніков, Петегирич 1978, 84-85, бел. 15)

- **Киев** (Шовкопляс 1973, 114-115; Сергєєва 2010, 206, рис. 7:1)

- **Маяки**, селище, Донецка обл., Славянский р-н, СМК (Михеев 1985, 64, 138, рис. 29: 14)

- **Муравиця**, градище, Волиния, Млинівски р-н, Рівненська обл., находки от X-XI в. (Свєшніков, Петегирич 1978, 83, 84, 86, рис. 3: 24)

- **Новолимаревка I**, селище, Беловодски р-н, Луганска обл., СМК (Салтово-Маяцка култура) (Красильников 1979, 84, рис. 4: 10)

- **Червен, Рипнев, Дубно**, средновековни градове в Галиция и Волиния (Ратич 1959, 127, табл. IV, 26 – 28, цит. по Свєшніков, Петегирич 1978, 84-85, бел. 15,

Панковский 2013, 466, бел. 22)

Ново време

- **Винница**, Винницка обл., XIX в. (Давидан 1966, 113, цит. по Сергєєва 2010, 208).

МОЛДОВА

Обекти и хронология:

Бронзова епоха

- **Молдова**, Бронзова епоха (Дергачев 1982, 65, 69, Дергачев 1986, 177, цит. по Панковский 2013, 466)

- **Слободка-Ширеуци**, Бричанский р-н, БЕ (Дергачев 1969, 117, цит. по Панковский 2013, 466)

- **Гърбовец**, Новоаненски р-н, култура Ноуа-Кослоджени, КБЕ (Florescu 1991, 45, 73, fig. 148: 2; 149: 3, 4, цит. по Панковский 2013, 460-461, рис. 4: 9)

- **Междуречие Прут-Днестър**, находки от обекти на културен к-с Ноуа-Сабатиновка, КБЕ (Левицкий, Савва 1991, 57, цит. по Панковский 2013, 465, бел. 19; Кайзер, Сава 2004, 103, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 17)

– Петрушени, р-н Ришчани, културен к-с Ноуа-Кослоджени-Сабатиновка, КБЕ (Levitsckii, Sava 1993, 132, des. 3: 1; 13: 4, Sava 1998, 276, Abb. 3: 3, 6, 7; 9: 1, 2, цит. по Панковский 2013, 460-461, 465, бел. 19, рис. 4: 4)

- **Тринка**, Единецки р-н, културен к-с Ноуа-Сабатиновка, КБЕ (Leviţki 1994, 114, цит. по Панковский 2013, 460-461, бел. 11, рис. 4: 3)

- **Кобыльня**, Шолданещски р-н, култура Ноуа, КБЕ (Levitsckii, Sava 1993, 132, des. 3: 1; 13: 4, цит. по Панковский 2013, 460-461, рис. 4: 11; Sava 1998, 276, Abb. 3: 3, 6, 7; 9: 1, 2, цит. по Панковский 2013, 460-461, 465, бел. 19, рис. 4: 11)

- **Приднестровие**, находки от обекти на култура Ноуа, КБЕ (Malejew 2006, 180, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 16)

- **Селищни могили („зольники")**, култура Ноуа-Кавадинещи, КБЕ (Sava 2005, 73, Abb. 7: 7, цит. по Панковский 2013, 462; Kaiser, Sava 2006, 152, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 17)

- **Кишинеу,** култура Кишинеу-Корлетени, КБЕ / РЖЕ (Мелюкова 1961, 24, 44, цит. по Панковский 2013, 460-461, 466, бел. 11, 22, рис. 4: 12)

Желязна епоха

- **Междуречие Серет-Днестър**, находки от обекти на култура Козия-Сахарна,, РЖЕ (Кашуба 2000, цит. по Панковский 2013, 476)

РУМЪНИЯ

Обзори: Herman 1902, 220, 225, 236-237, 239-240; Diaconu 1960, 177-178; Barnea 1967, 82.

Обекти и хронология:

Бронзова епоха

- **ЮЗ Трансилвания**, находки от различни обекти, БЕ (Andriţoiu 1992, 67, цит. по Панковский 2013, 466, бел. 22)

- **СЗ Румъния**, находки от обекти от култура Отомани, КБЕ (Chidioşan 1984, 32-33, Pl. 10:1, цит. по Панковский 2013, 460, 464, бел. 17)

- **Cavadineşti**, r. Bereşti, judetul Galaţ, култура Ноуа, КБЕ (Dragomir 1959, 457, Dragomir 1960, 153, цит. по Панковский 2013, 461-462, 466, бел. 22)

- **Bîrlad** и **„Piatra Neamţ**, judetul Vaslui, култура Ноуа, КБЕ (Haimovici 1964, 225, цит.по Панковский 2013, 460-461, бел. 11, Рис. 4: 8)

- **Zoltan**, judeţul Cavasna, култура Ноуа, КБЕ (Florescu 1991, 45, 73, fig. 148: 2, 149: 3, 4, Şantierul arheologic, fig. 15, цит. по Панковский 2013, 460-461, рис. 4: 6)

- **Bărboasa**, judeţul Bacău, междуречие Прут-Серет, култура Ноуа, КБЕ (Florescu 1991, 30, 117, fig. 149: 1, цит. по Панковский 2013, 460-461, 466, бел. 22)

- **Обекти от култура Ноуа-Кослоджени,** БЕ (Dragomir 1980, 34, Florescu 1991, 30, 45, 73, 117, fig. 148: 2, 3, 149: 1, 3, 4, 45, 73, Neagu 1993, 180, цит. по Панковский 2013, 460, 466, бел. 22)

Желязна епоха

- **Silişţea,** judetul Braila, РЖЕ-I (Sîrbu, Pandrea 1994, 32, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 17)

Миграционен период

- **Gara Banca**, IV-V в., к-ра Черняхов-Сънтана де Муреш, Миграционен период (Stanc, Bejenaru 2007, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Средновековие

- **Dinogetia, Bisericuţa-Garvăn**, селище и църква, X-ср. XII в. (Barnea 1967, 82, 94, Fig. 42)

- **Jucu de Sus**, judetul Cluj, Transilvania, кладенец на селище, X-XI в. (Stanciu 2014,339, Fig. 4:9)

Ново време

- **Северна Добруджа,** кр. XIX-XX в. (Herman 1902, 220, 225, 236-237, 239-240, Abb. 133, 150: 6, Taf. V: 9, 10, 11, 12, 13; Antipa 1916, 484, fig. 252, цит. по Barnea 1967, 82); Petenyi 1994,111, цит. по Choyke 1999, 150)

БЪЛГАРИЯ

Обзори: Възарова 1986, 50; Бонев 1986, 32-33; Димов 1989, 253.

Обекти и хронология:

- **Стърмен**, Русенско, градище, комплекс № 49, кр. XII-XIII в. (Dymaczewska 1980, 255, 263, 275, инв. № 715, Tabl. 4, IX: 7)

- **Гарван,** Силистренско, селище, жилища № 29, 68, 105, 80 и над помещение № 27, VI-VII в., IX-X в.) (Възарова 1986, 50, 105, 107-108, 139, 141, 151, 153, 175, 178, Обр. 47: 1, 96: 2, 143: 3, 156: 3, 190: 10)

- **Дуранкулак**, Добричко, селище на Големия остров., кр. IX-X в. (Димов 1989, 253, табло V)

- **Никопол**, XII-XIV в. (Грънчаров 1999, № 148)

- **София**, спасителни разкопки, трасе на топлопровод (без дата) (Станчева 1960; Андреев 1992, 87)

- **Попина**, Силистренско, XX в. (Възарова 1986, 50, Обр. 47/ 2)

- **Великан**, Хасковско, XIX в. (Нинов 2015, 790).

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА

Обекти и хронология:

- **Donia Dolina,** крайезерно селище, V-III в. Пр. Хр., ЖЕ-Халщад (Truhelka 1904, 154-155, Fig. 107; Curcic 1912,

534-336; Lewicki 1953, 395, цит. по MacGregor 1980, 293, 295; Hensel 1965, 179, цит. по Barthel 1969, 208)

СЪРБИЯ

Обекти и хронология:

- **Обекти от култура Ватин**, Бронзова епоха (Узелац 1975, t. VI: 56, цит. по Панковский 2013, 460)

- **Botra**, VIII-IX в., Ранно и Късно Средновековие (Manojlovic-Nikolic 2010, T. I: 1, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Crvenka**, X-XII в., Късно Средновековие (Manojlovic-Nikolic 1997, T. I: 2, 3, 4; Manojlovic-Nikolic 2010, T. II: 6, 7, 8, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Sapaja**, XIV-XV в. , Късно Средновековие (Manojlovic-Nikolic 1997, T. I:1; Manojlovic-Nikolic 2010, T. I.3, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

- **Crna Bara**, XIV-XV в., Късно Средновековие (Manojlovic-Nikolic 2010, T. I: 2, 4, II: 4, 5, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

КАЗАХСТАН

Обекти и хронология:

- **Садчиковское поселение**, с. Садчиковка, Костанайски р-н, Костанайска обл., Андроновска култура, СБЕ (Кривцова-Гракова 1951, 162-163, 165, 177, рис. 15, 27, цит. по Панковский 2013, 463; Кривцова-Гракова 1948, цит. по Сергєєва 2010, 208; Епимахов и др. 2005, 100, Кларк 1953, 298, цит. по Панковский 2013, 463, бел. 14)

- **Кент,** Каркаралинский р-н, Карагандинска обл., КБЕ (Варфоломеев 2008; Варфоломеев 2003, 89, Рудковский 1989, 104, цит. по Панковский 2013, 465, бел. 19;

- **Копа-I**, Каркаралинский р-н, Карагандинска обл., КБЕ (Евдокимов, Ломан 1982, 30, цит. по Панковский 2013, 465, бел. 19)

- **Чаглинка (Шагалала)**, Акмолийска обл., КБЕ (Оразбаев 1970, 134, 139, цит. по Панковский 2013, 466, бел. 22)

- **Петровка-II**, Северо-Казахстанска обл., Саргаринска култура, КБЕ (Зданович, Коробкова 1988, 69, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 16)

- **Обекти от Саргаринска култура**, Сев. Казахстан, КБЕ (Зданович 1979, 11, цит. по Панковский 2013, 465, бел. 19)

- **Северен Бетпак-Дала, Сары-Арка,** Карагандинска и Жамбылска обл., Бронзова епоха (Кадырбаев, Курманкулов 1992, 173-174, цит. по Панковский 2013, 466, бел. 22)

- **Погребения в степната зона на Казахстан**, Бронзова епоха (Подобед и др. 2011, 284)

- **Тургень-II**, Алматинска обл., ЖЕ – I (Горячев 2011, 328, 331, Рис. 2: 3, 5; Горячев, Чернов 2007, 108, 110, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 16, 468)

- **Сары-арка**, Карагандинска и Жамбылска обл., VII-III в. пр. Хр., Асмолинска култура, ЖЕ (Бейсенов 1999, 18, цит. по Панковский 2013, 466);

- **Жаксылык**, Илийский р-н, Алматинская обл., IX-XIII в., Средновековие (Байпаков, Ерзакович 1970, 37, рис. 20: 1, 2, цит. по Панковский 2013, 464, бел. 16, 468)

- **Казахстан** (От Алтая до Каспия, 296; Агапов, Кадырбаев 1979, 59, цит. по Панковский 2013, 466, бел. 22)

УЗБЕКИСТАН

Обекти и хронология:

- **Узбекистан**, оръдия на труда, Неолит ? (Коробкова 1969, 170, цит. по Панковский 2013, 465, бел. 19)

- **Ферганска долина**, находки от крепости, БЕ (Заднепровский 1962, 35-36, табл. XXIV: 21, цит. по Панковский 2013, 465, бел. 19, 468)

- **Чустское**, селище, град Чуст (узб. Chust), Наманганска обл., кр. II – нач. I хил. Пр. Хр., БЕ (Матбабаев, Батиров 1992, 20, рис. 2:10, цит. по Панковский 2013, 465, бел. 19)

- **Дальверзин**, градище, Шурчински р-н, Сурхандарьинска обл., III-IV в., VI-VII в. Сл. Хр., Кушанско царство (Панковский 2013, 468)

- **Узбекистан**, находки от археологически обекти (Батиров, Ширинов 1984, 111, 113, цит. по Панковский 2013, 465, бел. 19)

Използвана литература:

Агапов, Кадырбаев 1979: П. Агапов, М. Кадырбаев. Сокровища древнего Казахстана. Алма-Ата. (цит. по Панковский 2013).

Агульников 2006: С. Агульников. Поселения эпохи поздней бронзы в Буджакской степи. – Revista Arheologică. Serie nouă. Vol. II, nr. 1-2 (цит. по Панковский 2013).

Андреев 1992: Й. Андреев. Всекидневието на българите през XII-XIV век. Унив. Изд. „Св. Климент Охридски". София, 1992. Достъпно онлайн на: http://www.promacedonia.org/javb/javb_3.htm

Артамонова, Плетнева 1998: О. А. Артамонова, С. А. Плетнева. Стратиграфические исследования Саркела-Белой Вежи (по материалам работ в цитадели). – В: Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии, вып. VI. Симферополь, 1998, 539 – 624.

Арциховский 1949: А. В. Арциховский. Раскопки на Славне в Новгороде. – МИА СССР № 11. Москва-Ленинград, 1949 (цит. от Флёрова 2001).

Атгазис 1981: М. Атгазис. Раскопки в Алуксненском замке и Добельском районе. – АО 1980 г. Москва, 1981, 364-366 (цит. от Панковский 2013).

Байпаков, Ерзакович 1970. К. М. Байпаков, Л. Б. Ерзакович. Некоторые итоги раскопок городища Жаксылык. – В: По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата. (цит. по Панковский 2013)

Балагурі 1968: Е. А. Балагурі. Поселення культури ноа біля с. Острівець Івано-Франківської області. – Археологія, XXI, 1968, 135-146 (цит. по Панковский 2013).

Балагури 1985: Э. А. Балагури. Культура Ноа. – Археология Украинской ССР: в 3-х томах. Т. 1. Киев. 1985, 481-490 (цит. по Панковский 2013).

Балушкин, Шарафутдинова 1989/27а: А. М. Балушкин, И. Н. Шарафутдинова. Отчет о раскопках поселения сабатиновской культуры у с. Виноградный Сад в 1989 г. – НА ИА НАН Украины (цит. по Панковский 2013).

Балушкин и др. 1990/16: А. М. Балушкин, И. Н. Шарафутдинова, В. Н. Фоменко. Отчет Богдановского отряда Николаевской новостроечной экспедиции о раскопках поселения сабатиновской культуры Виноградный Сад в 1990 году. – НА ИА НАН Украины (цит. по Панковский 2013).

Батиров, Ширинов 1984: А. Р. Батиров, Т. Ширинов. Костяные изделия из археологических памятников Узбекистана. – ИМКУ, вып. 19, 1984. Ташкент (цит. по Панковский 2013).

Березанская 1990: С. С. Березанская. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. Киев (цит.по Панковский 2013).

Березанская, Шарафутдинова 1985: С. С. Березанская, И. Н. Шарафутдинова. Сабатиновская культура. – Археология Украинской ССР: в 3-х томах. Т. 1. Киев. 1985, 489-499 (цит. по Панковский 2013)

Бибиков 1953: С. Н. Бибиков. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юговостоке Европы (= МИА № 38). Москва (цит. по Панковский 2013).

Бібікова 1958: В. І. Бібікова. Фауна Ольвії та її периферії за матеріалами розкопок 1935-1948 рр. – АП УРСР, VII, 1958 (цит. по Панковский 2013).

Бібікова, Шевченко 1962: В. І. Бібікова, А. І. Шевченко. Фауна Михайлівського поселення. – В: Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л. (ред.) Михайлівське поселення. Київ (цит. по Панковский 2013).

Бодянський 1952: О. В. Бодянський. Археологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра в 1947-1948 рр. – Археологічні пам'ятки УРСР, IV, 1952, **165-176** (цит. по Панковский 2013).

Божилов, Гюзелев 1999: История на средновековна България VII-XIV век. София, 1999.

Бонев 1982: Ст. Бонев. Обработка на кост и производство на костени изделия в средновековна България (VIII-XI в.). Дисертация за присъждане на научната степен „кандидат на историческите науки". София, 1982 (ръкопис).

Бонев 1988: Ст. Бонев. Косторезное ремесло в средневековом болгарском городе до X в. – В: Труды V-ого Международного конгресса археологов-славистов.Киев, 18-25 сентября 1985 г. Т. 2. Киев, 1988.

Братченко 1969: С. Н. Братченко. Багатошарове поселення Лівенцівка І на Дону. – Археологія, XXII, 1969, 210-231 (цит.по Панковский 2013).

Брайчевская, Брайчевский 1959: А. Т. Брайчевская, М. Ю. Брайчевский. Раскопки в с. Леськах близ Черкасс. – КСИА АН УССР, Вып. 8, 1959, 46-54 (цит.по Панковский 2013).

Буйнов, Михеев 1989: Ю. В. Буйнов, В. К. Михеев. Курган срубной культуры у с. Сухая Гомольша на Харьковщине. – Вестник Харьковского ун-та: Серия „История". Вып. 23, № 343, 90-93 (цит. по Панковский 2013).

Варфоломеев 2003: В. В. Варфоломеев. Кент и его округа (некоторые итоги палеоэкономического и социокультурного анализа памятников восточной Сары-Арки). – В: Степная цивилизация Восточной Евразии. Т. 1.: Древние эпохи. Астана (цит. по Панковский 2013).

Варфоломеев 2008: В. В. Варфоломеев. Работы с материалами поселения Кент по Государственной программе „Культурное наследие", Достъпно онлайн на: http://archaeolog.kz/index.php?option=com_content&view

Васильев 2009: М. И. Васильев. Русские сухопутные коммуникации и скользящий транспорт X-начала XX веков: Основные тенденции развития. Автореферат на соискание уч. ст. доктора ист. наук. Санкт-Петербург, 2009. Достъпно онлайн на: www.kunstkamera.ru/files/doc/vasiliev_autoreferat.doc

Вилсоне 1952: М. Р. Вилсоне. Археологические раскопки в городе Риге. – КСИИМК, Вып. 42, 1952, 123-134 (цит. по Панковский 2013).

Винокур 1967: И. С. Винокур. Черняковский могильник и поселение у с. Ружичанка. – Археологические открытия 1966 г. Москва, 1967 (цит. по **Сымонович 1993**, 145).

Възжарова 1986: Ж. Възжарова. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI – XI в. София, 1986.

Гаврилюк, Усачук 1999: Н. А. Гаврилюк, А. Н. Усачук. Обработка кости степными скифами (по материалам Каменского городища). – Российская археология, 1999, № 3 (цит. по Панковский 2013).

Георгиев 2000а: П. Георгиев. Землените укрепления на Абоба-Плиска. – Плиска-Преслав 8, Антос-Шумен, 2000, 19-30.

Георгиев 2000б: П. Георгиев. Селищната структура на Абоба-Плиска. – Археология, 2000,

Георгиев 2010: П. Георгиев. Унно-болгары в Карпатском бассейне V-IX вв. (опыт исторической характеристики).- В: Болгарский Форум I. Материалы Международного Болгарского Форума 19-21 июня 2010 г., Болгар, Татарстан. Казань, 2011, 74-84.

Гершкович, Журавлев 1999: Я. П. Гершкович, О. П. Журавлев. Животноводство населения сабатиновской культуры Нижнего Поднепровья (по материалам Новокиевского поселения. – ССПК, VII, 1999, Запоріжжя (цит. по Панковский 2013).

Гершкович и др. 2005: Я. П. Гершкович, Е. Е. Антипина, Е. Ю. Лебедева, В. Б. Панковский, А. Н. Усачук, Д. А. Шевченко. Комплексные исследования поселений эпохи поздней бронзы в бассейне Северского Донца. – АДУ, 7, 2003-2004, 95-99 (цит. по Панковский 2013).

Горбенко 2007а: К. В. Горбенко. Городище „Дикий Сад" у XIII-IX ст. до н. е. – Емінак. № 1. Миколаїв. (цит. по Панковский 2013).

Горбенко 2007б: К. В. Горбенко. Исследования укрепленного поселения „Дикий Сад" в 2006 г. – АДУ 2005-2007, Вип. 9 (цит. по Панковский 2013).

Горбенко и др. 2011: К. В. Горбенко, Ю. С. Гребенников, А. И. Смирнов. Степная Троя Николаевщины: Очерк. Николаев. (цит. по Панковский 2013).

Горбенко, Козленко 2010: К. В. Горбенко, Р. А. Козленко. Раскопки укрепленного поселения Дикий Сад в 2009 г. – АДУ 2009, Київ -Луцьк (цит.по Панковский 2013).

Горбов 1988: В. Н. Горбов. Исследования поселения бронзового века в Приазовье. – Археологические открытия 1986 г. Москва.1988, 269-270 (цит. по Панковский 2013).

Горбов, Мимоход 1999: В. Н. Горбов, Р. А. Мимоход. Культовые комплексы на поселениях срубной культуры Северо-Восточного Приазовья. – В: Древности Северо-Восточного Приазовья. Донецк, 24-69 (цит. по Панковский 2013).

Горбов, Усачук 2000: В. Н. Горбов, А. Н. Усачук. Специализированный производственный комплекс на поселении бронзового века Безыменное II. – В: Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. Донецк, 97-100 (цит. по Панковский 2013).

Горбов, Усачук 2001: В. Н. Горбов, А. Н. Усачук. Раннесрубно-многоваликовский горизонт поселения Раздольное в Приазовье. – АА, № 10, 2001. Донецк (цит. по Панковский 2013).

Горбунов 1989: В. С. Горбунов. Поселенческие памятники бронзового века в лесостепном Приуралье. Куйбышев (цит. по Панковский 2013).

Горячев 2011: А. А. Горячев. Поселение и могильник раннего железного века археологического комплекса Тургень-II. – Вопросы археологии Казахстана. Вып. 3. Алматы. 2011, 325-341.

Горячев, Чернов 2007: А. А. Горячев, М. А. Чернов. Орудия кожевенного ремесла и ткачества из археологического комплекса Тургень-II. – В: История и археология Семиречья. Алматы. Вып. 3 (цит. по Панковский 2013).

Гребенников, Филатов 2008: Ю. С. Гребенников, Д. В. Филатов. Некоторые предварительные результаты исследования территории Поингулья. – В: VII Миколаївська обл. краєзнав. конф.: Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Миколаїв (цит. по Панковский 2013).

Гроздилов 1962: Г. П. Гроздилов. Раскопки древнего Пскова. – В: Славянские древности (= Гос. Эрмитаж, Археологический сборник, вып. 4). Ленинград, 1962, 7 – 76.

Грънчаров 1999: М. Грънчаров (съст. и ред.). Исторически музей – Плевен. Каталог. Catalogue Historical Museum – Pleven. София, 1999.

Гудименко 2008: И. В. Гудименко. Спасательные раскопки отряда археологической экспедиции ЗАО „Ростспецархеология“ в 2006 году. – В: Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 2006 г. Вып. 23. Азов, Издательство Азовского музея-заповедника (цит. по Панковский 2013).

Гюзелев 1969: В. Гюзелев. Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век. Изд. Наука и изкуство. София, 1969.

Давидан 1962: О. И. Давидан. Резная кость Старой Ладоги. – (Сообщения Государственного Эрмитажа) XXIII, 1962, 16-18.

Давидан 1966: О. И. Давидан. Староладожские изделья из кости и рога (по раскопкам Староладожской экспедиции ИИМК АН СССР). – АСГЭ, вып. 8, 1966, 103-115 (цит. по Сергєєва 2010; Панковский 2013).

Давидан 1977: О. И. Давидан. К вопросу об организации косторезного ремесла в древней Ладоге. – АСГЭ, вып. 18, 1977 (цит. по Панковский 2013).

Даниленко 1958: В. Н. Даниленко. Археологические работы в районе села Максимовка на Черкащине. – НА ИА НАН Украины (цит. по Панковский 2013).

Демиденко 1993: Л. А. Демиденко. Костяные изделия первых веков нашей эры из Танаиса. – Вест. Танаиса, вып. 1. Ростов-на-Дону (цит. по Панковский 2013).

Дергачев 1969: В. А. Дергачев. Поселение эпохи бронзы у села Слободка-Ширеуцы. – В: Далекое прошлое Молдавии. Кишинев (цит. по Панковский 2013).

Дергачев 1982: В. А. Дергачев. Материалы раскопок археологической экспедиции на Среднем Пруте (1975-1976 гг.). Кишинев (цит. по Панковский 2013).

Дергачев 1986: В. А. Дергачев. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (анализ и характеристика культурных групп). Кишинев (цит. по Панковский 2013).

Димитров 1998: Хр. Димитров. Българо-унгарски връзки през Средновековието. София, 1998.

Димитров 2003: Я. Димитров. Наблюдения върху битовата керамика от Обект 31 в Плиска. – Плиска-Преслав 9, Изд. „Антос“. Шумен, 2003, 181-221.

Димитров 2004: Я. Димитров. Керамиката от разкопките на руската експедиция (1977-1980, 1983 г.) в Плиска. – Плиска-Преслав 10, Изд. „Зограф“. Варна, 2004, 169-178.

Димитров 2007: Я. Димитров. Към характеристиката на светлоглинената и червеноглинена керамика на бързо колело от VIII-IX в. в Плиска. – Проблеми на прабългарската история и култура 4-2. София, 2007, 61-94.

Димитров 2011: Я. Димитров. Цитаделата на Плиска. – В: Д. Игнатовски, В. Аврамова, Ив. Петров (съст. и ред.). Шуменска област. Енциклопедия. Изд. „Захарий Стоянов“. София, 2011, 838- 840.

Димитров, Иванов 2013: Я. Димитров, С. Иванов. Археологическо проучване в НИАР „Плиска“ на обект „Дворцов център – Цитадела“. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г., „Колбис АД“. София, 2013, 353-355.

Димитров и др. 2014: Я. Димитров, С. Иванов, Ю. Савев. Плиска – „Дворцов център–Цитадела“. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г., „TDG Print“. София, 2014, 438-440.

Димов 1989: Т. Димов. Изделия от кост и рог от средновековното селище край Дуранкулак. – В: Дуранкулак, т. I. София, 1989, 247-260, Табл. V.

Добровольський 1949. А. В. Добровольський. Кам'яні спорудження в Надпоріжжі. – АП УРСР. Т. II. (цит.по Панковский 2013)

Добровольський 1952: А. В. Добровольський. Перше Сабатинівське поселення. – АП УРСР. Т. IV. (цит.по Панковский 2013).

Довженок и др. 1966: В. Й. Довженок, В. В. Гончаров, Р. О. Юра. Древньруське місто Воїнь. Києв, 1966 (цит. по Сергєєва 2010).

Евдокимов, Ломан 1982: В. В. Евдокимов, В. Г. Ломан. Поселение Копа I. – Вопросы археологии и этнографии Центрального Казахстана. Караганда (цит. по Панковский 2013).

Екимов, Беседин 1980: Ю. Г. Екимов, В. И. Беседин. К вопросу о памятниках заключительного этапа эпохи бронзы в лесостепном Подонье. – В: Археология восточноевропейской лесостепи. Воронеж (цит. по Панковский 2013).

Епимахов и др. 2005: А. В. Епимахов, Б. Хэнкс, К. Ренфрю. Радиоуглеродная хронология памятников бронзового века

Зауралья. – Российская археология, 2005, № 4 (цит. по Панковский 2013).

Экспериментально-трасологический…1985. Экспериментально-трасологический анализ орудий труда эпохи поздней бронзы (по материалам Мосоловского поселения). Программа лабораторного практикума для студентов 3-4 курсов [сост. В.В. Килейников]. Воронеж (цит. по Панковский 2013).

Заднепровский 1962: Ю. А. Заднепровский. Древнеземледельческая культура Ферганы.(= МИА № 118). Москва, 1962 (цит. по Панковский 2013).

Зданович 1979: С. Я. Зданович. Саргаринская культура – заключительный этап бронзового века в Северном Казахстане. Автореферат диссертации. Москва (цит. по Панковский 2013).

Зданович, Коробкова 1988: С. Я. Зданович, Г. Ф. Коробкова. Новые данные о хозяйственной деятельности населения эпохи бронзы (по данным трасологического изучения орудий труда с пос. Петровка II). – В: Проблемы археологии урало-казахстанских степей. Челябинск (цит. по Панковский 2013).

Златарски 1970: В. Златарски. История на българската държава през Средните векове. Т. I, ч. 1. София, 1970.

Кадырбаев, Курманкулов 1992: М. К. Кадырбаев, Ж. Курманкулов. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки (по материалам Северной Бетпак-Далы). Алма-Ата (цит. по Панковский 2013).

Кайзер, Сава 2004: Э. Кайзер, Е. Сава. Новые исследования культуры Ноуа в Молдове. – ССПК, XI, 2004. Запоріжжя (цит. по Панковский 2013).

Кацарова и др. 2015: В. Кацарова, Хр. Попов, М. Иванов. Спасителни археологически проучвания на обект № 3, ЛОТ 1, АМ „Марица“ (км 23+630 – км 23+770), землище на с. Великан, община Димитровград. – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 767-770.

Кашуба 2000: М. Т. Кашуба. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна). – Stratum plus, № 3, 2000 (цит. по Панковский 2013).

Килейников 1985: В. В. Килейников. Хозяйство населения донской лесостепной срубной культуры (по данным экспериментально-трасологического анализа орудий труда). Авторефират диссертации. Ленинград (цит. по Панковский 2013).

Килейников 1989: В. В. Килейников. Орудия труда Лукьяновского поселения эпохи поздней бронзы. – В: Проблемы археологического изучения Доно-Волжской лесостепи. Воронеж (цит. по Панковский 2013).

Килейников 2009: В. В. Килейников. Обработка шкур и выделка кожи у населения эпохи бронзы в лесостепном Подонье. – В: Археология восточноевропейской лесостепи. Воронеж. Изд. Полиграф. центр Воронежского гос. ун-та, 2009, 96-113 (цит. по Панковский 2013).

Кларк 1953: Дж. Г. Д. Кларк. Доисторическая Европа: Экономический очерк. Москва, 1953(цит. по Панковский 2013).

Клюшинцев 1995: В. Н. Клюшинцев. Поселения земледельцев и скотоводов позднего бронзового века Гранитно-Степного Побужья. Киев- Южноукраинск (цит. по Панковский 2013).

Козубовський 1933: Ф. А. Козубовський. Археологічні дослідження на території БОГЕСу 1930-1932 рр. (Підсумки археологічних розвідкових робіт в районі майбутнього підтоплення Боувкої гідроелектроцентралі). Київ. (цит. по Панковский 2013)

Коробкова 1969: Г. Ф. Коробкова. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии (=МИА № 158). Москва, 1969 (цит. по Панковский 2013).

Коробкова, Шапошникова 2005: Г. Ф. Коробкова, О. Г. Шапошникова. Поселение Михайловка – эталонный памятник древнеямной культуры (экология, жилища, орудия труда, системы жизнеобеспечения, производственная структура). Санкт-Петербург (Тр. ИИМК РАН, т. XX) (цит. по Панковский 2013).

Коробкова и др. 2005-2009: Г. Ф. Коробкова, М. Б. Рысин, О. Г. Шапошникова. Проблемы изучения древнеямной культурной общности в свете исследования Михайловского поселения. – Stratum plus, 2005-2009, № 2 (цит. по Панковский 2013).

Королева, Харлашов 1994: Э. В. Королева, Б. Н. Харлашов. К вопросу о дворах в средневековом Пскове. – Археологическое изучение Пскова. Псков. Вып. 2 (цит. по Панковский 2013).

Кравченко 1986: А. А. Кравченко. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII-XIV в.). Наукова думка. Киев, 1986.

Красильников 1979: К. И. Красильников. Изделия из кости салтовской культуры. – Советская археология, 1979, № 2, 77-91.

Красильников, Тельнова 1990/16а: К. И. Красильников, Л. И. Тельнова. Исследование раскопов IV и V на поселении Виноградный Сад в 1990 году. – НА ИА НАН Украины (цит. по Панковский 2013).

Кривцова-Гракова 1948: О. А. Кривцова-Гракова. Садчиковское поселение (Раскопки 1948 г.). – МИА, 1951, № 21, стр. 163 (цит. по Сергєєва 2010; Флёрова 2001).

Кривцова-Гракова 1951: О. А. Кривцова-Гракова. Садчиковское поселение (раскопки 1948 г.). – Материалы и исследования по археологии Урала и Приуралья; т. II. (МИА № 21). Москва-Ленинград, 1951. (цит. по Сергєєва 2010; Флёрова 2001; Панковский 2013).

Кривцова-Гракова 1955: О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы (= МИА № 46), Москва (цит. по Панковский 2013).

Кругликова 1966: И. Т. Кругликова. Боспор в позднеантичное время (Очерки экономической истории). Издтельство „Наука“. Москва, 1966 (цит. по Шелов 1984).

Крушельницька 2006: Л. І. Крушельницька. Культура Ноа на землях України. Львів (цит. по Панковский 2013).

Кузьмина 1994: Е. Е. Кузьмина. Откуда пришли индоарии? Материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев. Москва (цит. по Панковский 2013).

Купцова, Файзуллин 2012: Л. В. Купцова, И. А. Файзуллин.

Родниковое поселение позднего бронзового века в Западном Оренбуржье. – В: Археологические памятники Оренбуржья, Вып. 10. Оренбург, 2012, 70-100.

Левашева 1959: В. П. Левашева. Обработка кожи, меха и других видов животного сырья. – В: Очерки по истории русской деревни X -XIII вв. – Труды ГИМ, вып. 33, Москва, 1959, 38-93. Достъпно на: https://books.google.bg/books?idse

Левицкий, Савва 1991: О. Г. Левицкий, Е. Н. Савва. Некоторые аспекты развития хозяйственных систем эпохи средней и поздней бронзы в Молдове. – Хозяйственные комплексы древних обществ Молдовы. Кишинев (цит. по Панковский 2013).

Лесков 1970: А. М. Лесков. Кировское поселение. – В: Древности Восточного Крыма (предскифский период и скифы). Киев (цит. по Панковский 2013).

Лисенко 1996: С. Д. Лисенко. Керамічний комплекс могильника Малополовецьке-3. – В: Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век). Ч. 1. Донецк (цит. по Подобед и др. 2011).

Лысенко 1998: С. Д. Лысенко. Результаты исследования могильника Малополовецкое-3 на Киевщине в 1993-1997 годах. – В: „Trzcieniec“ – system kulturowy czy interkulturowy process? Poznan, 1998. (цит. по Подобед и др. 2011)

Лысенко 2001: С. Д. Лысенко. Результаты исследований памятников эпохи бронзы у сел Малополовецкое и Яхны в 1992-1998 гг. и периодизация эпохи средней-поздней бронзы на Фастовщине. – В: Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони. Фастів (цит. по Панковский 2013).

Ляшко 1990: С. Н. Ляшко. Обработка кожи в Северном Причерноморье в эпоху бронзы. – В: Исследования по археологии Поднепровья. Днепропетровск (цит. по Панковский 2013).

Ляшко 1993: С. Н. Ляшко. Деревообробне, косторізне, шкіряне виробництва доби бронзи України. Автореферат диссертации. Київ. (цит.по Панковский 2013)

Ляшко 1994а: С. Н. Ляшко. Кожевенное производство в эпоху бронзы. – В: С. С. Березанская, Е. В. Цвек, В. И. Клочко, С. Н. Ляшко (ред.). Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. Киев, 1994 (цит. по Сергєєва 2010; Панковский 2013).

Ляшко 1994б: С. Н. Ляшко. Косторезное производство в эпоху бронзы. – В: С. С. Березанская, Е. В. Цвек, В. И. Клочко, С. Н. Ляшко (ред.). Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. Киев, 1994 (цит. по Сергєєва 2010; Панковский 2013).

Магомедов 1992: Б. В. Магомедов. Велика Снітинка 2 – поселення гребінників III-IV ст. н. е. – В: Стародавнє виробництво на території України. Київ (цит. от Панковский 2013).

Максимов, Терпиловский 1993: Е. В. Максимов, Р. В. Терпиловский. Киевская культура. – В: Славяне и их соседи в конце I тысячилетия до н.э. – первой половине I тысячилетия н.э. (= Археология СССР, отв. ред. тома И. П. Русанова, Э. А. Сымонович), Издательство „Наука“, Москва, 1993, с. 106 – 122 (цит.по Панковский 2013).

Матбабаев, Батиров 1992: Б. Х. Матбабаев, А. Р. Батиров. Костяные изделия Чустского поселения. – ИМКУ, 26, 1992. Ташкент (цит. по Панковский 2013).

Махно, Мізін 1961: Є. В. Махно, В. А. Мізін. Бериславське поселення та могильник перших століть нашої ери. – АП УРСР, X, 1961, 114-130 (цит. по Панковский 2013).

Мелюкова 1961: А. И. Мелюкова. Культуры предскифского периода в Лесостепной Молдавии. – Памятники эпохи бронзы и раннего железа в Северном Причерноморье. (МИА, № 96). Москва (цит.по Панковский 2013).

Мизин 1964: В. А. Мизин. Бериславское поселение эпохи поздней бронзы. Материалы археологических исследований 1951-1952 гг. – НА ИА НАН Украины. Киев. Н. р. № 526 (цит. по Панковский 2013).

Мимоход 2000: Р. А. Мимоход. Жертвенники на срубных поселениях: вопросы классификации, происхождения и культурной специфики . – В: Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. Донецк: Східний видавничий дім, 2000, 86-93 (цит. по Панковский 2013).

Михеев 1985: В. К. Михеев, Подонье в составе Хазарского каганата, Харьков, „Вища школа“, 1985, 148 с. Достъпно на: http://www.hagahan-lib.ru/library/podonye-v-sostave-hazarskogo-kaganata4.html

Моргунова и др. 2001: Н. Л. Моргунова, М. В. Халяпин, О. А. Халяпина. II Кузьминковское поселение эпохи бронзы. – Археологические памятники Оренбуржья, V, 2001. Оренбург (цит. по Панковский 2013).

Нікітін, Требух 2006: В. І. Нікітін, О. О. Требух. Дослідження поселення сабатинівської культури Забари на Первомайщині. – В: Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. VI Миколаївсь. обл. краєзнав. конф. Миколаїв (цит. по Панковский 2013).

Нинов 2015: Л. Нинов. Средновековни некрополи, крепости и селища – археозоологически изследвания. – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 789-790.

Оразбаев 1970: А. М. Оразбаев. Поселение Чаглинка (Шага-лалы). Некоторые формы и типы жилищ. – В: По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата (цит. по Панковский 2013).

От Алтая до Каспия. От Алтая до Каспия. Атлас памятников и достопримечательностей природы, истории и культуры Казахстана.

Отрощенко 1997: В. В. Отрощенко. Обробка кістки та рогу. – В: Давня історія України: в 3-х томах. Т. 1. Київ. (цит. по Панковский 2013)

Пальцева 2011: Д. У. Пальцева. Костяные предметы быта Самосдельского городища. – В: Астраханские краеведческие чтения. Вып. III. Астрахань, 201 (цит. по Панковский 2013).

Панковский 1995: В. Б. Панковский. Изделия из кости как хронологический и культурный индикатор (по материалам срубных поселений Северо-Восточного Приазовья). – В: Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. Ма-

териалы 3-й междунар. археол. конф. студентов и молодых ученых. Одесса, 36-38 (цит. по Панковский 2013).

Панковский 1997: В. Б. Панковский. Костяные орудия поселения Ильичевка и некоторые аспекты изучения памятников эпохи поздней бронзы. – В: V Міжнародна археологічна конференція студентів і молодих вчених. Київ. Київський університет, 1997, 119-122 (цит. по Панковский 2013).

Панковский 1999: В. Б. Панковский. Функционально-типологический анализ костяного инвентаря поселения Ильичевка. – В: Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Бориса Николаевича Гракова). III Граковские чтения. Запорожье, 196-201 (цит. по Панковский 2013).

Панковский 2000а: В. Б. Панковский. Подходы к изучению специализации и организационных форм косторезного и кожевенного производств эпохи поздней бронзы. –В: Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. Донецк: Східний видавничий дім, 2000, 95-97 (цит. по Панковский 2013).

Панковский 2000б: В. Б. Панковский. Понятие „косторезное производство“ и оценка развития специализации в позднем бронзовом веке. – В: Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения И. В. Синицына. Саратов, 2000, 135-139 (цит. по Панковский 2013).

Панковський 2005: В. Б. Панковский. До проблеми кістяної індустрії тшинецького культурного кола (Малополовецьке 3). – В: Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. Київ; Фастів, 120-142. (цит.по Панковский 2013)

Панковский 2006: В. Б. Панковский. Коньки периода поздней бронзы как показатель культурогенеза. – В: Производственные центры: источники, „дороги“, ареал распространения. Материалы тематической научной конференции, Санкт-Петербург 18-21 декабря 2006 г. Санкт-Петербург, 2006, 74-79 (цит.по Панковский 2013).

Панковський 2007: В. Б. Панковський. Кістяна і рогова індустрія з поселення Сабатинівомскої культури Новогригорівка. – Във: Від неоліту до кіммерійців. – Матеріали та дослідження з археології Східної України, № 7, 2007, Луганськ, 234-243. Достъпно на: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Mtdza/2007_7/pankovskiy.pdf

Панковский 2012: В. Б. Панковский. Костяная и роговая индустрии эпохи поздней бронзы в Северном Причерноморье. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.04-археология. ИА НАН Украины. Рукопись. Киев, 2012. Достъпно на: https://www.researchgate.net/publication/316667921

Панковський 2013: В. Б. Панковський. Индустрия скелетных материалов нижнего слоя Михайловки. – В: Котова Н.С. (ред.). Дереивская культура и памятники Нижнемихайловского типа. Майдан. Киев-Харьков, 2013, 449-483. Достъпно на: http://www.academia.edu/9355121_2013._A1._449_483

Панковский, Усачук 1996: В. Б. Панковский, А. Н. Усачук Костяные „коньки“ поселения Безыменное-II . – В: Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит-бронзовый век). М-лы междунар. конф. Часть вторая. Донецк, 1996, 33-37.

Панковський, Філатов 2011: В. Б. Панковский, Д. Філатов, Кістяна індустрія поселення Розанівка. – В: Аркасівські читання: Матеріали I Міжнар. наук. конф. (14-15 квітня 2011 р.). Миколаїв. МДУ імені В. О. Сухомлинського, 2011, 77-81 (цит. по Панковский 2013).

Петерс 1986: Б. Г. Петерс. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. Москва, 1986 (цит. по Флёрова 2001; Сергєєва 2010; Панковский 2013).

Петренко 1991: В. П. Петренко. Исследования Ивангорода. – КСИА, Вып. 205. Москва, 1991 (цит.по Флёрова 2001; Панковский 2013).

Плетнева 2003: С. А. Плетнева. Таматарха Тмутаракань. – В: Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV – XIII века (отв. редакторы тома Т. И. Макарова, С. А. Плетнева). Москва, 2003.

Погребова 1957/28: Н. Н. Погребова. Отчет о работах западно-скифской экспедиции ИИМК АН СССР в 1957 году. – НА ИА НАН Украины (цит. по Панковский 2013).

Погребова 1958: Н. Н. Погребова. Позднескифские городища на Нижнем Днепре (Городища Знаменское и Гавриловское). – В: Памятники скифо-сарматского времени в Северном Причерноморье (= МИА, № 64). Москва (цит. по Панковский 2013).

Погребова, Кондрацкий 1960: Н. Н. Погребова, Л. В. Кондрацкий. Археологическая разведка в степях Тилигуло-Березанского района Николаевской области. – КСИИМК, вып. 78, 1960 (цит. по Панковский 2013).

Подобед и др. 2011. В. А. Подобед, А. Н. Усачук, В. В. Цимиданов. Погребения с орудиями кожевенного производства в степных культурах эпохи бронзы. – Вопросы археологии Казахстана. Алматы. Вып. 3, 277-297.

Порохова, Богданов 1985: О. И. Порохова, С. В. Богданов. Раскопки памятников в Оренбургской области. – Археологические открытия 1983-ого года. Москва, 1985 (цит. по Панковский 2013).

Потапов 1998: В. В. Потапов. Курганный могильник „Русский“-III. – Каталог. Курганы Северо-Восточного Приазовья (Неклиновский и Матвеево-Курганский районы Ростовской области). (= Материалы и исследования Таганрогской археологической экспедиции, вып. III). Ростов-на-Дону (цит. по Панковский 2013)

Потапов 2002: В. В. Потапов. Поселение эпохи поздней бронзы Вареновка III в Восточном Приазовье. – Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 2001 г. Вып. 18. Азов (цит. по Панковский 2013).

Привалова, Привалов 1987: О. Я. Привалова, А. И. Привалов. Поселение эпохи поздней бронзы возле с. Николаевка в Северном Приазовье. – В: Древнейшие скотоводы степей юга Украины. Киев, 94-107 (цит.по Панковский 2013).

Пряхин 1993: А. Д. Пряхин. Мосоловский поселок эпохи поздней бронзы: Кн. первая. Воронеж. (цит. по Панковский 2013).

Пряхин 1996: А. Д. Пряхин. Мосоловское поселение метал-

лургов-литейщиков эпохи поздней бронзы: Кн. вторая. Воронеж (цит. по Панковский 2013).

Пряхин, Килейников 1986: А. Д. Пряхин, В. В. Килейников. Хозяйство жителей Мосоловского поселка эпохи поздней бронзы (по данным экспериментально-трасологического анализа орудий труда). – В: Археологические памятники эпохи поздней бронзы Восточноевропейской лесостепи. Воронеж, 20-36 (цит. по Панковский 2013).

Пряхин и др. 2000: А. Д. Пряхин, В. В. Отрощенко, В. И. Беседин, Ю. М. Бровендер. Поселение эпохи бронзы Капитаново II. Материалы работ Украинско-Российской археологической экспедиции. Воронеж (цит по Панковский 2013).

Равдоникас 1949: В. И. Равдоникас. Старая Ладога (Из итогов археологических исследований 1938-1947 гг.). – Советская археология, Вып. XI, 1949, 5-54.

Ратич 1959: О. О. Ратич. Древньоруські вироби з кості і рогу на території Галицької і Волинської земель. – МДАПВ, Вип. 2, 1959 (цит. по Свєшніков, Петегирич 1978; Панковский 2013).

Ратич 1966: О. О. Ратич. Звіт про археологічні дослідження в с. Звенигороді на Львівщині в 1966 р. (цит. по Свєшніков, Петегирич 1978).

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII – IX век. София, 2008.

Рогудеев 1998: В. В. Рогудеев. Об одном типе костяных орудий кожевенного производства. – Донская археология, № 1, 1998, 60-63 (цит. по Панковский 2013).

Рудковский 1989: И. В. Рудковский. Резная кость поселения Кент. – Маргулановские чтения: Сб. материалов конф. Алма-Ата (цит. по Панковский 2013).

Сапожникова и др. 1996: Г. В. Сапожникова, Е. П. Секерская, Ю. А. Черниенко, Костяные орудия с поселения Струмок III. – В: Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век). Материалы междунар. конф. Ч. 2. Донецк (цит. по Панковский 2013).

Свєшніков, Петегирич 1978: І. К. Свєшніков, В. М. Петегирич. Археологічні дослідження в с. Муравиця. – Археологія, 27, 1978, 79-86 (цит. по Панковский 2013).

Семенов 1957: С. А. Семенов. Первобитная техника (опит изучения древнейших орудии и изделии по следам работы). – МИА СССР № 54. Москва-Ленинград, 1957.

Семенов 1958: С. А. Семенов. Шліфувальні кістяні знаряддя з Ольвії. – АП УРСР, VII, 1958. (цит. по Панковский 2013).

Семенов 1959: С. А. Семенов. О назначении „коньков“ и костей с нарезами из Саркела-Белой Вежи. – В: Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. II (= МИА СССР № 75). Москва-Ленинград, 1959, 353-361.

Сергєєва 2010: М. С. Сергєєва. Про деякі давньоруські приладдя з кістки та рогу для ігор і розваг (за матеріалами з Середнього Подніпров'я). – „Древности“, Київ, 2010, 198-214.

Сергєєва 2010а: М. С. Сергєєва. Косторізна справа у Стародавньому Києві. ТОВ „КНТ“. Киэв, 2010.

Смиленко, Брайчевский 1967: А. Т. Смиленко, М. Ю. Брайчевский. Черняковские поселения в с. Леськи близ г. Черкасы. – История и археология юго-западых областей СССР начала нашей эры. Москва, 1967 (цит. по Сымонович 1993).

Смирнова 1959/28: Г. И. Смирнова. Отчет Западноукраинской экспедиции Гос. Эрмитажа за 1959 г. Раскопки поселения у с. Магала, Черновицкой обл. – НА ИА НАН Украины. (цит. по Панковский 2013)

Смирнова 1962/34: Г. И. Смирнова. Отчет о работе Западноукраинской экспедиции Государственного Эрмитажа 1962 г. – НА ИА НАН Украины (цит.по Панковский 2013).

Смирнова 1968/33: Г. И. Смирнова. Отчет о работе Западноукраинской экспедиции за 1968 г. – НА ИА НАН Украины (цит. по Панковский 2013).

Смирнова 1969: Г. И. Смирнова. Поселение Магала – памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII-середина VII в. до н. э.). – В: Древние фракийцы в Северном Причерноморье (= МИА № 150). Москва (цит. по Панковский 2013).

Смирнова 1972: Г. И. Смирнова. Новые исследования поселения Магала. – АСГЭ, вып. 14, 1972 (цит.по Панковский 2013).

Станев, Стоянова 2015: Ал. Станев, П. Стоянова. Спасителни разкопки на обект „Лъвов мост – транспортен възел“. – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 511-514.

Станчева 1960: М. Станчева. Разкопки в София през 1954 г. – Сп. София, 1960, 1.

Стоколос 1972: В. С. Стоколос. Культура населения бронзового века Южного Зауралья. Москва (цит.по Панковский 2013).

Сымонович 1971: Э. А. Сымонович. Культура поздных скифах и черняховские памятники в Нежнем Поднепровье. – В: Проблемы скифской археологии. Москва, 1971 (цит. по Сымонович 1993)

Сымонович 1993: Э. А. Сымонович. Вещевые находки. – В: Славяне и их соседи в конце I тысячилетия до н.э. – первой половине I тысячилетия н.э. (= Археология СССР, отв. ред. тома И. П. Русанова, Э. А. Сымонович), Издательство „Наука“, Москва, 1993, 143-145 (цит. по Панковский 2013).

Тахов 2015: Р. Тахов. Александър Батенберг открива първата ледена пързалка у нас. Достъпно онлайн на: https://www.24chasa.bg/novini/article/5205457

Телегін 1961: Д. Я. Телегін. Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я (за матеріалами розкопок в с. Ушкалка). – Археологія, XII, 1961, 3-15 (цит.по Панковский 2013).

Терпиловский 1990: Р. В. Терпиловский. Поселение I тысячелетия н.э. у с. Роище на Черниговщине. – В: Раннеславянский мир. Материалы и исследования: Сб. статей / Отв. ред. С.А. Плетнёва, И.П. Русанова; Ин-т археологии АН СССР. М.: Наука, 1990, 45-74.

Узелац 1975: J. Узелац. Предмети од кости и рога из Ватина у збирци Народног музеља у Вршцу. – Старинар, XXVI, 1975 (цит. по Панковский 2013).

Усачук 1989: А. Н. Усачук. Новые данные о костяных орудиях ремесленного производства срубной культуры. – На-

уч.-практич. семинар „Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе“. Тезисы докл. Донецк (цит. по Панковский 2013).

Усачук 1994а: А. Н. Усачук. К вопросу о различии срубного и сабатиновского косторезного производства. – В: Тезисы докладов междунар. конф. „Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья“. II. Запорожье (цит. по Панковский 2013).

Усачук 1994б: А. Н. Усачук. Костяные орудия кожевенного производства срубных поселений северо-восточного Приазовья. – В: Срубная культурно-историческая область: Материалы III Рыковских чтений. Саратов (цит. по Панковский 2013).

Усачук 1994в: А. Н. Усачук. Костяные орудия поселения Ляпичев Хутор. – В: Изучение древних культур и цивилизаций. Материалы к пленуму. Санкт-Петербург (цит. по Панковский 2013)

Усачук 1995а: А. Н. Усачук. Анализ костяных изделий поселения срубной культуры Безыменное II, Украина. – В: Изучение культурных взаимодействий и новые археологические открытия: Материалы пленума ИИМК. Санкт-Петербург (цит. по Панковский 2013).

Усачук 1996б: А. Н. Усачук. Коллекция костяных изделий срубного поселения Безыменное II. – В: Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век): Материалы междунар. конф. Ч. 2. Донецк (цит. по Панковский 2013).

Усачук 1996в: А. Н. Усачук. Результаты анализа костяных изделий срубного поселения Капитаново I . – В: Доно-донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи. Тезисы докл. и материалы российско-украинской науч. конф. и второго украинско-российского полевого археолог. семинара. Вып. 2. Воронеж (цит. по Панковский 2013).

Усачук 1996г: А. Н. Усачук. Трасологический анализ костяных изделий срубного поселения Красный Яр на Дону. – В: Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. Воронеж, 1996.

Усачук 1997а: А. Н. Усачук. Костяной инвентарь поселения срубной культуры у хутора Красный Яр на Дону. – АА, № 6, 1997, 173-180 (цит. по Панковский 2013).

Усачук 1997б: А. Н. Усачук. Новые данные о „коньках“ позднего бронзового века. – В: Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей Востока и Запада в эпоху поздней бронзы. Тезисы докл. I Всесоюз. полевого семинара. Киев-Николаев-Южноукраинск (цит. по Панковский 2013).

Усачук 1997в. А. Н. Усачук.Сравнительный анализ использования орудий из кости на Мосоловском и Безыменском поселениях эпохи поздней бронзы. – Археология восточноевропейской лесостепи, вып. 10, 1997. Воронеж, 128-135 (цит. по Панковский 2013).

Усачук 2000а: А. Н. Усачук. Коллекция костяных изделий Староласпинского поселения эпохи поздней бронзы. – В: Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. Донецк, 107-110 (цит. по Панковский 2013).

Усачук 2000б: А. Н. Усачук. Костяные изделия срубных поселений Доно-Донецкого региона. – В: Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы Евразийской степи и лесостепи. Материалы междунар. науч. конф. Воронеж, 91-98 (цит. по Панковский 2013).

Усачук, Бровендер 1993: А. Н. Усачук, Ю. М. Бровендер. Изделия из кости поселения поздней бронзы у с. Лиман. – В: Древние культуры Подонцовья. Вып. 1. Луганск, 175-186. (цит. по Панковский 2013).

Усачук, Варфоломеев 2013: А. Н. Усачук., В. В. Варфоломеев. Костяные и роговые изделия поселения Кент (предварительный результат трасологического и функционально-типологического анализа). – В: Бегазы-дандыбаевская культура Степной Евразии. Сборник научных статей, посвященный 65-летию Ж. Курманкулова. Алматы, 2013, 218 – 227. Достъпно на: http://www.academia.edu/10203838

Флёрова 1996: В. Е. Флёрова. Домашние промыслы в Саркеле-Белой Веже (по материалам коллекции костяных изделий). – В: Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. Самара, 1996 (цит. по Сергєєва 2010; Панковский 2013).

Флёрова 2001: В. Е. Флёрова. Резная кость юго-востока Европы IX–XII веков: искусство и ремесло (по материалам Саркела – Белой Вежи из коллекции Государственного эрмитажа). Алетейя, Санкт-Петербург, 2001 (цит. по Панковский 2013).

Халяпина 1997: О. А. Халяпина. Родниковое поселение. – XXIX Урало-Поволжская археол. конф. Тезисы докладов. Челябинск, 1997 (цит. по Панковский 2013).

Хорошев 1997: А. С. Хорошев. Средства передвижения. – В: Древняя Русь. Быт и культура, Колчин Б. А., Макарова Т. И. (отв. редакторы). Москва, 1997, 120 – 129.

Черняков 1975: И. Т. Черняков. Племена Северо-Западного Причерноморья в позднем бронзовом веке (2-я по-ловина II тыс. до н. э.). Автореферат диссертации. Киев (цит. по Панковский 2013).

Черняков 1985: И. Т. Черняков. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тысячелетия до н. э. Киев (цит. по Панковский 2013).

Чхаидзе 2008: В . Н. Чхаидзе. Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове. Отв. ред. С. А. Плетнёва. Российская акад. наук, Институт археологии. Москва: ТАУС, 2008.

Шаповалов 1976: Т. А. Шаповалов. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце. – В: Энеолит и бронзовый век Украины. Исследования и материалы. Киев. Наукова думка, 1976, 150-172 (цит. по Панковский 2013).

Шапошнікова 1963/13: О. Г. Шапошнікова. Звіт про розвідкові роботи вздовж берегів Каховського моря в 1963 р. – НА ИА НАН Украины (цит. по Панковский 2013).

Шапошникова 1985: О. Г. Шапошнікова. Памятники нижнемихайловского типа. – В: Археология Украинской ССР: в 3-х томах. Т. 1. Киев (цит. по Панковский 2013).

Шарафутдинова 1975: И. Н. Шарафутдинова. Племена степного Поднепровья в эпоху поздней бронзы: Автореферат диссертации. Киев (цит. по Панковский 2013).

Шарафутдинова 1982: И. Н. Шарафутдинова. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. Киев. Наукова думка (цит. по Панковский 2013).

Шарафутдинова 1986: И. Н. Шарафутдинова. Сабатиновская культура. – В: Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев (цит. по Панковский 2013).

Шарафутдинова 1989: И. Н. Шарафутдинова. Хозяйство племен сабатиновской культуры. – В: Первобытная археология. Киев (цит. по Панковский 2013).

Шарафутдинова, Э. С 1989: Э. С. Шарафутдинова. Двуслойное поселение Красногвардейское II – памятник эпохи поздней бронзы – начала раннего железа на Кубани. – В: Меоты – предки адыгов. Майкоп. (цит. по Панковский 2013).

Шарафутдинова & Балушкин 1997: И. Н. Шарафутдинова, А. М. Балушкин. Поселение Виноградный Сад и проблемы сабатиновской культуры. – В: Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей Востока и Запада в эпоху поздней бронзы. Киев-Николаев-Южноукраинск, 1997 (цит. по Панковский 2013).

Шелов 1972: Д. Б. Шелов. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. Москва, 1972 (цит. по Шелов 1984).

Шелов 1984: Д. Б. Шелов. Ремесленное производство. – В: Рыбаков, Б. А. (главный редактор) Античные государства Северного Причерноморья (Серия: Археология СССР. Т. 9). Москва, 1984, 162-173. Достъпно на: http://arheologija.ru/antichnyie-gosudarstva-severnogo-prichernomorya/

Шишлина и др. 2008: Н. И. Шишлина, Е. И. Гак, А. В. Борисов. Поселенческие памятники Ергеней в Калмыкии и Ростовской области. – В: Поселение как исторический источник (теоретические и методические подходы к изучению поселений в современной археологии). Тезисы докл. междунар. науч. конф. Москва (цит. по Панковский 2013).

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Географический обзор: Абобская равнина и горы ее окружающия. Старые поселения на Абобской равнине.- ИРАИК, X, 1905, 16-29.

Шовкопляс 1973: Г. М. Шовкопляс. Про косторізне ремесло в стародавньому Києві. – Середні віки на Україні 2. Київ, 1973 (цит. по Сергєєва 2010).

Шрамко 1984: Б. А. Шрамко. Обработка кожи в Скифии. – В: Проблемы археологии Поднепровья III – I тыс. до н. э. Днепропетровск, 1984 (цит. по Сергєєва 2010; Панковский 2013)

Albrecht 1925: Slawische Herdgrude in Merseburg (цит. от Barthel 1969, 209)

Allen 1896: J. R. Allen. The primitive bone skate. – The Reliquary and Illustrated Archaeologist 2, 33-36 (цит. по Küchelmann, Zidarov 2005, BSD, upd.18.11.2017).

Ambrosiani 1981: K. Ambrosiani. Viking Age Combs, Comb Making and Comb Makers in the Light of Finds from Birka and Ribe. Stockholm Studies in Archaeology 2. Stockholm, 1981. (цит. по Edberg, Karlsson 2015; Luik 2005).

Andersen et al. 1971: H. H., Andersen, P. J. Crabb, H. J. Madsen. Arhus Sondervold: en Byarkaeologisk Undersogelse. Copenhagen, 1971 (цит. по MacGregor 1980).

Andriţoiu 1992: I. Andriţoiu. Civilizaţia tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului. (Bibliotheca Thracologica II). Bucureşti, 1992 (цит. по Панковский 2013).

Antipa 1916: Gr. Antipa. Pescăria şi pescuilul în România. Bucureşti, 1916. (цит. по Barnea 1967).

Arbman 1943: H. Arbman. Birka I: Die Gräber. Text. Uppsala (цит. по Küchelmann, Zidarov 2005; Edberg, Karlsson 2015).

Armitage 2002: P. L. Armitage. Mammal, Bird and Fish Bones. – In: Butler, J. The City defences at Aldersgate (LAMAS, Vol. 52, 2001), London , 2002, 41-111.

Ashby, Spall 2005: S. Ashby, C. Spall. Artefacts & Environmental Evidence: Bone, Antler, Ivory and Horn Objects. – In: C.A. Spall and N.J. Toop (eds.) Blue Bridge Lane & Fishergate House, York. Report on Excavations; July 2000 to July 2002. Available at: http://www.archaeologicalplanningconsultancy.co.uk/mono/001/

Bąk 1985: U. Bąk. Knochenerzeugnisse aus der frühbronzezeitlichen Siedlung in Jędrychowice, Woiwodschaft Opole, In Frühbronzezeitliche befestigte Siedlungen in Mitteleuropa. (Archaeologia interregionalis). Warszawa, 1985 (цит.по Панковский 2013).

Balfour 1898: H. Balfour. Notes on the modern use of bone skates. – The Reliquary and Illustrated Archaeologist 4, 29-37 (цит. по MacGregor 1985; Küchelmann, Zidarov 2005).

Bärenfänger 2002: R. Bärenfänger. Befunde einer frühmittelalterlichen Siedlung bei Esens, Ldkr. Wittmund (Ostfriesland). – Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet 27, 249-300 (цит. по Küchelmann, Zidarov 2005).

Bärenfänger 2008: R. Bärenfänger. Wolthusen FStNr. 2609/2:17-2, Stadt Emden, Dorfwurt Wolthusen. -In: Fundchronik Ostfriesland, Emder Jahrbuch 2007, 230-231 (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Barnea 1967: I. Barnea. Prelucrarea cornului şi a osului. – In: Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa. Dinogetia, I. Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa-Garvăn. Bucureşti, 1967, 84-95.

Barthel 1969: H.-J. Barthel. Schlittknochen oder Knochengeräte? – Alt-Thüringen 10. Weimar, 205-227. Available at: http://zs.thulb.uni-jena.de/receive/jportal_jpvolume_00084601

Bartošková 1995: A. Bartošková. Die Knochen- und Geweihindustrie aus der Vorburg des frühmittelalterlichen Budeč – Lage "Na kašně ". – Pamatky archeologické 86, 1995, 21-62.

Bartošková 2003: A. Bartošková. Kostěná a parohová industrie ze Staré Boleslavi. – In: I. Boháčová (ed.) Stará Boleslav. Přemyslovský hrad v raném středověku, (= Medievalia Archaeologica 5), Praha, 227-266.

BBC news 2012: BBC news Online, 7 July 2012: In Pictures. Crossrail build yields 4,000 skeletons. Available at: http://www.bbc.com/news/uk-england-london-18728495

Becker 1990: C. Becker. Bemerkungen über Schlittknochen, Knochenkufen und ähnliche Artefakte, unter besonderer Berücksichtigung der Funde aus Berlin-Spandau. – In: J. Schibler, J. Sedlmeier & H. Spycher (Hrsg.). Festschrift für Hans R. Stampfli. Beiträge zur Archäologie, Anthropologie,

Geologie und Paläontologie. Helbing & Lichtenhahn, Basel, 1990, 19–30 (цит. по Kavánová 1995; Küchelmann, Zidarov 2005; Luik 2005; Панковский 2013).

Becker 2003: C. Becker. Zwischen Laienarbeit und Professionalität: Die Knochen- und Geweihartefakte aus dem slawischen Burgwall von Berlin-Spandau. – Präehistorische Zeitschrift. Bd. 78. (цит.по Панковский 2013)

Berg 1943: G. Berg. Isläggar och skridskor. – In: Fataburen: Nordiska Museets och Skansens årsbok. Stockholm. 1943, 79-90 (цит. по Küchelmann, Zidarov 2005; Edberg, Karlsson 2015).

Berg 1971: G. Berg. Skates and Punt Sleds. Some Scandinavian notes. – In: P. J. Meertens, & W. M. Plettenburg (eds.) Vriendenboek voor A. J. Bernet Kempers. Arnhem, 1971 (цит. по MacGregor 1976; Küchelmann, Zidarov 2003; Edberg, Karlsson 2015).

Berke 1992: H. Berke. Tierknochen aus der mittelalterlichen Wüstung Blumenberg III. – Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 25, 489-492 (цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Berke 1997: H. Berke. Haustiere, Handwerker und Händler. Vorläufige archäozoologische Ergebnisse der Ausgrabungen am Heumarkt in Köln. – Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 30, 405-413 (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Berke 2004: H. Berke. (2004): Mit den Wölfen Schlitten fahren...“ – Ein römisches Eisbein aus einem Wolfsknochen. – Archäologie im Rheinland 2003, 122-123 (цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Bischop 2008:D. Bischop (2008): Ein spätmittelalterliches Trinkgelage: die Grabung Stern-Kino. – Bremer Archäologische Blätter Neue Folge 7, 65-75 (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Bischop, Jager 2008: D. Bischop, D. Jager. Der Balge auf der Spur. Ausgrabungen 2004/2005 beiderseits der Langenstraße. Bremer Archäologische Blatter, N.F. 2005-2008. (цит. по Edberg, Karlsson 2015)

Bischop 2011: D. Bischop. Die Bremer Balge im frühen Mittelalter. Siedlungs- und Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet no. 34 (цит. по Edberg, Karlsson 2015)

Blauer 2012: A. Blauer. Luita ja mustetta. Eläimiä Turussa arkeologisen aineiston ja kirjallisten merkintöjen valossa. Available at: http://thy.fi/wp-content/uploads/2012/11/HM8-167-187.pdf

Blacumore 2003: L. Blackmore. Worked bine and antler objects and waste. – In: G. Malcolm, D. Bowsher, R. Cowie. Middle Saxon London: Excavations at the Royal Opera House 1989-99 (Mus. Of London Archaeology Service Monograph 15). London, 2003, 302-315 (цит. по Gaimster 2006).

Blomqvist, Martensson 1963: R. Blomqvist, A. W. Martensson. Thulegravningen 1961 (Archaeologica Lundensia 2). Lund, 1963. (цит. по MacGregor 1980).

Böhm 2015: H. Böhm: Vom Abfall zum Baustoff. Tierknochen als Recyclingmaterial am Beispiel Tulln-Marktplatz. – Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 31, 35-47, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Böhm, Kunst 2007: H. Böhm, G. K. Kunst. Haustierhaltung und Nutzung der Wildtiere. – In: R. Zehetmayer (Hrsg.), Schicksalsjahr 907- Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich. Katalog zur Ausstellung des Niederösterreichischen Landesarchives 3. Juli bis 28. Oktober in der Kulturfabrik Hainburg, St. Pölten 2007, 121-130.

Bohrn 1942: E. Bohrn. En medeltida bondgård i Fole. – Gotlandskt Arkiv, 61-70 (цит. по MacGregor 1976; Küchelmann, Zidarov 2005).

Brandt 1993: K.-H. Brandt. Fundchronik, Bremer Archäologische Blätter 72, 204-206, Bremen (цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Broere 1988: A. C. Broere. Schaatsen en Schaatsenmakers in de 19e en 20e eeuw, Franeker (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Brown 1959: N. Brown. Ice Skating: a History. Nicholas Kaye. London, 1959 (цит. по Formenti, Minetti 2008).

Browne 2004: J. Browne. Viking Age Dublin. By Ruth Johnson [Review of book]. – In: Heritage Outlook – Winter 2004, Produced by Isabell Smyth – The Heritage Council , Edited by Juanita Browne, Heritage Council, Kilkenny. Available Online at: http://www.heritagecouncil.ie/content/files/heritage_outlook_winter_2004_1gb.pdf

Bykowski et al. 2004: K. Bykowski, M. Konczewska, P. Konczewski, L. Lasota, M. Paternoga, J. Piekalski, P. Rzeźnik. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przy ul. Kapitulnej 4 na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu. – Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, 46, 2004, 113-150 (цит. от Jaworski 2015).

Bystrzyca (Ryczyn 1): Bystrzyca (Ryczyn 1). – In: Ostatnio dodane stanowiska, Znajdź grody na mapie Polski. Available at: http://atlasgrodzisk.pl/?view=details&location=11

Chaoui-Derieux 2010: D. Chaoui-Derieux. Socio-economic and Cultural Implications in Medieval Society: the Unpublished Collections of the Region of Douai (France). – In: Ancient and Modern Bone Artefacts from America to Russia: Cultural, technological and functional signature, Ed. by A. Legrand-Pineau, I. Sidéra and N. Buc, E. David, V. Scheinsohn with the coll. of D. Campana, A. Choyke, P. Crabtree and E. Stone, BARSeries 2136, Oxford, 2010, 65-70.

Chidioşan 1984: N. Chidioşan. Prelucrarea osului în aşezările culturii Otomani din nord-vestul României. – Crisia XIV, 1984 (цит. от Панковский 2013).

Cinthio 1976: M. Cinthio. Isläggar. – In: A. W. Mårtensson (toim), Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. En investering i arkeologi. Archaeologica Lundensia. Investigationes de antiqvitatibus urbis Lundae VII. Malmö, 1976, 383–385 (цит по Luik 2005).

Choyke 1989: A. M. Choyke. Modified animal Bones. – In: D. Gabler (ed.). The Roman Fort at Ács-Vaspuszta (Hungary) on the Danubian limes (BAR. Int. Ser., 531(II). Oxford, 1989, 624-632 (цит. по Choyke, Bartosiewicz 2005).

Choyke 1996: A. M. Choyke. Worked animal bone at the Sarmatian site of Gyoma 133. – In: S. Bököny (ed.). Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary. Archaeolingua, Budapest, 1996, 365-446 (цит. по Choyke, Bartosiewicz 2005).

Choyke 1999: A. M. Choyke. Bone skates: raw material, manufacturing and use. – In: A. Vaday (ed.). Pannonia and beyond. Studies in honour of László Barkóczi (Antaeus 24/1997-1998). Budapest, 1999, 148-156.

Choyke 2011: A. M. Choyke. Early Bronze Age -Middle Bell-Beaker Culture object found on the settlement site of Albertfal-

va-Öskor on the outskirts of Budapest in Hungary. – In: Bonetool of the Month Archives WBRG, May 2011. Available at: http://www.wbrg.net/bonetool-archive

Choyke (in press): A. M. Choyke. – Continuity and Discontinuity at Győr-Szabdrét-domb : Bone Tools from a Chalcolithic Settlement in NorthWest Hungary. – In: Schibler, J. (Ed.). Bone, Antler, Teeth. Raw Material for Tool Production in Prehistoric and Historic Periods. Proceedings of the 3rd meeting of the (ICAZ) Worked Bone Research Group. Basel (Augst, 4-8 September 2001), Verlag Maria Leidorf GmbH Rahden/Westf (цит. по Choyke, Bartosiewicz 2005).

Choyke, Bartosiewicz 2001: A. M. Choyke, L. Bartosiewicz. Crafting Bone: Skeletal Technologies through Time and Space. – In: A. M. Choyke, L. Bartosiewicz (eds.). Proceedings of the 2nd Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group, Budapest, 31 Aug – 5 Sept, 1999, BAR International Series 937. Archeopress, Oxford, 2001.

Choyke, Bartosiewicz 2005: A. M. Choyke, L. Bartosiewicz. Skating with Horses: continuity and parallelism in prehistoric Hungary. – Revue de Paleobiologie, Genève (déc. 2005), Vol. spéc. № 10, 317–326.

Choyke, Küchelmann 2017: A. M. Choyke, H. K. Küchelmann. A pare of bone skates found in the Late Bronze Age Urnfield culture settlement of Törökbálint near Budapest in Hungary. – In: Bonetool of the Month Archives WBRG, January 2017. Available at: http://www.wbrg.net/bonetool-archive

Choyke, Miklikova 2005: A. M. Choyke, Z. Miklikova. Slipping Backwards: Bronze Age Skates and Runners in the Carpathian Basin. – In: 5th International Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group (August 29-September 3, 2005. Veliko Turnovo University). Abstracts. Available at: http://www.clmc.bas.bg/archaeology.

Choyke et al. 2004: A. M. Choyke, M. Vretemark, S. Sten. Levels of social identity expressed in the refuse and worked bone from the Middle Bronze Age Százhalombatta–Földvár, Vatya culture, Hungary. – In: S. Jones O'Day, W. Van Neer, A. Ervynck (eds.). Behaviour Behind Bones. The Zooarchaeology of Ritual, Religion, Status and Identity. Oxbow Books. Oxford, 2004, 177-189. (цит. по Küchelmann, Zidarov 2005)

Christophersen 1980a: A. Christophersen. Raw material, resources and production capacity in Early Medievial comb manufacture in Lund. – Meddelanden från Lunds universitets historiska museum, 1979–1980, 3. Lund, 1980, 150–165 (цит. по Luik 2005).

Christophersen 1980b: A. Christophersen. Håndverket i forandring. Studier i horn- og beinhåndverkets utvikling i Lund ca 1000–1350. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4º, 13. Bonn-Lund, 1980 (цит. по Luik 2005).

Chytil 1902: Chytil. Kluzačky na „košlech" (bruslech) za starodávna. – Časopis Vlasteneckého muzejního spolku, Olomouc XIX, 32-33 (цит. по Hruby 1957).

Cinthio 1976: M. Cinthio. Isläggar. – In: A. W. Mårtensson (ed.). Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. Archaeologica Lundensia. 7. Malmö, 383–386 (цит. по Küchelmann, Zidarov 2005; Edberg, Karlsson 2015).

Cinthio 1998: H. Cinthio. Isläggar. Eketorp-III. Den medeltida befastningen på Öland. Artefakterna. Red.K.Borg. Stockholm, 1998 (цит. по Edberg, Karlsson 2015).

Clason 1978: A. T. Clason. Voorwerpen uit been en gewei. – Spiegel Historiael, April 78, 294-297 (цит. по Choyke, Bartosiewicz 2005; Lyublyanovics 2008).

Clason 1980: A. T. Clason. Worked bone and antler objects from Dorestad, Hoogstraat I. – In: W. A. Van Es & W. J. H. Verwers (eds.). Excavations at Dorestad, 1. The Harbour: Hoogstraat I. Nederlandse Oudheden, 9. Amersfoort, 1980, 238–247 (цит. по Becker 1990; Küchelmann, Zidarov 2005).

Clason, Prummel 1982: A. T. Clason, W. Prummel. Faunaresten uit een vroeg-middeleeuwse nederzetting bij Schagen. – Westerheem 31(2), 69-77 (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Cnotliwy 1958: E. Cnotliwy. Wczesnośredniowieczne przedmioty z rogu i kości z Wolina ze stanowiska 4. – Materiały Zachodniopomorskie. Rocznik Naukowy Museum Narodowgo w Szczecinie, IV, 1958, 155-240 (цит. по Bartošková 1995; Bartošková 2003).

Cornwall 1968: I. W. Cornwall. Prehistoric animals and their hunters. Faber and Faber, London (цит. по Choyke, Bartosiewicz 2005).

Čurčić 1912: C. Čurčić. Die volkstümliche Fischerei in Bosnien und der Herzegowina. – Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina 12, 1912, 490-589.

Diaconu 1960: P. Diaconu. Cu privire la patinele de os din epoca feudalu timpurie. – Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, T. 11-Nr. 1, 1960, 177-178 (цит. по Kavánová 1995).

Dingle Museum 2004: Dingle Museum: Medieval bone ice skates. Available at: https://www.flickr.com/photos/smbtravels/4153781396

Dostal 1975: B. Dostal. Breclav-Pohansko IV. Velkomoravsky velmozsky dvorec. Brno, 1975.

Dragomir 1959: I. T. Dragomir. Săpăturile arheologice de la Cavadineşti (r. Bereşti, reg. Galaţi). – Materiale şi Cercetări Arheologice VI, 1959.

Dragomir 1960: I. T. Dragomir. Săpăturile arheologice de la Cavadineşti (r. Bereşti, reg. Galaţi). – Materiale şi Cercetări Arheologice VII, 1960.

Dragomir 1980: I. T. Dragomir. Contribuţii arheologice şi etnografice referitoare la procesul de formare al aşezărilor de tip cenuşar „zolniki". – Danubius X, 1980 (цит. от Панковский 2013).

von den Drisch 1976: A. von den Drisch. Das Vermessen von Tierknochen aus vor- und frühgeschichtlichen Siedlungen. Institut für Paläoanatomie Domestikationsforschung und Geschichte der Tiermedizin. München, 1976.

Durham 1977: B. Durham. Archaeological investigations in St. Aldates, Oxford. – Oxoniensia, 42, 1977, 83-203 (цит. по MacGregor 1980).

Dusek 1999: S. Dusek . Slawen und Deutsche „unter einem Hut". in: Dusek, Sigrid (ed.): Ur- und Frühgeschichte Thüringens, 181-195, Stuttgart (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Dymaczewska 1980: U. Dymaczewska. Wieś pełnośredniowieczna XII -XIV w. – In: Styrmen nad Jantra (Bułgaria) Badania Archeologiczne w Latach 1961-1964 i 1967-1968, Praca Zbirowa pod redakcja Witolda Hensla. Wrocław-Warszawa-Kraków- Gdańsk, 1980, 247-284.

Edberg, Karlsson 2015: R. Edberg, J. Karlsson. Isläggar från Birka och Sigtuna. En undersökning av ett vikingatida och medeltida fyndmaterial. Institutionen för arkeologi och antikens kultur Stockholm Archaeological Reports, 43. Stockholm, 2015. Available at: https://su.diva-portal.org/smash/get/diva2:843616

Edberg, Karlsson 2016: R. Edberg, J. Karlsson. Bone skates and young people in Birka and Sigtuna. – In: Fornvännen 111. Stockholm, 2016, 7-16 . Available at: http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/ html/2016_007

Egan 1998: G. Egan. The Medieval Household Daily Living c.1150-c.1450. London, 1998.

Eisner 1947: J. Eisner. Slovensko v dobe kultury hradistnej. – In: Slovenske dejiny I. Bratislava, 1947, 120-158 (цит. по Slivka 1984).

Elfwendahl 1991: M. Elfwendahl. Kastelholms slott, arkeologiska undersökningar 1985 – 1989, KS 30 – KS 52, Rapport museibyrån, Kastelholm 1991:1, Mariehamm (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Enderle 1977: K. Enderle. Die Tierknochenfunde der romischen Kaiserzeit und des Mittelalters von Kissenbruck, Kreis Wolfenbuttel. – In: H. Jankuhn (ed.), Neue Ausgrabungen und Forschungen Niedersachsen 11. Hildesheim, 1977 (цит. по MacGregor 1980).

Ervynck 1998: A. Ervynck. Voorwerpen in been en gewei uit pre-stedelijk volmiddeleeuws Antwerpen (opgravingen Van de Walle 1952-1961). in: Veeckman, J. (ed.): Berichten en Rapporten over het Antwerps Bodemonderzoek en Monumentenzorg 2, Antwerpen (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Ervynck, Hillewaert 1991: A. Ervynck, B. Hillewaert. Niet ceramische gebruiksvoorwerpen uit de oude Burgfase. – In: De H. Witte (ed.). De Brugse Burg; Van Grafelijke Versterking tot Moderne Stadskern (Archeo-Brugge 2), VZWArchaeo-Brugge. Brugge, 166-169 (цит. по Lauwerier, Van Heeringen 1998).

Ervynck et al. 2013: A. Ervynck, M.-Ch. Laleman, M. Berkers. Sint-Veerleplein 11,Gravensteen: bewerkt bot en gewei. – Archeologisch onderzoek in Gent 2012, 215-236 (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Esser 2010: E. Esser. Archeozoologie – zoogdieren en vogels. – In: M. Nokkert, A.C. Aarts, H.L. Wynia (eds.). Vroegmiddeleeuwse bewoning langs de A2. Basisrapportage Archeologie 26. Gemeente Utrecht Stedenbouw en Monumenten Cultuurhistorie, Utrecht, 2010, 319-334.

Fahr 2004: J. Fahr. Zu einer bislang unbekannten mittelalterlichen Wüstung bei Großzöberitz, Ldkr. Bitterfeld (Sachen-Anhalt). – In: Lepziger online-Beiträge zur ur-und Frühgeschihtlichen Archäologie, 9. Sabine Rieckhoff & Wolf-Rüdiger Teegen (hrsg.), Leipzig, 2004, 1-24. Available at: https://www.gko.uni-leipzig.de/fileadmin/user_upload/historisches_seminar/02urundfruehgeschichte/Online_Beitraege

Fehlmann 2008: D. Fehlmann. Die Knochen-, Zahn- und Geweihartefakte der linearbandkeramischen Siedlung Asparn/Zaya-Schletz (NÖ). Diplomarbeit angestrebter akademischer Grad Mag. phil., Studienblatt: Ur- und Frühgeschichte, Universität Wien, 2008. Available at: http://othes.univie.ac.at/1949/1/2008-08-23_0002619.pdf

Feldhaus 1965: F.-M Feldhaus. Die Technik der Vorzeit, der geschichtlichen Zeit und der Naturvölker, 2. Auflage, München (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Filipowiak 1956: W. Filipowiak. Port wczesnosredniowiecznego Wolina. – Materialy Zachodnio Pomorskie 2, 1956, 183-210 (цит. по MacGregor 1980).

Fischer: Doris Fischer. Schlittknochen. – In: Spielzeug im Mittelalter. Available at: https://www.tempus-vivit.net/bibliothek/buch/spielzeug-im-mittelalter

Florescu 1991: A. C. Florescu. Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Aşezari şi necropole (CCDJ, vol. IX). Călăraşi, 1991 (цит. по Панковский 2013).

Formenti, Minetti 2007: F. Formenti, A. Minetti. Human locomotion on ice: the evolution of ice-skating energetics through history. – The Journal of Experimental Biology 210, Published by The Company of Biologists, 2007, 1825-1833. Available at: http://jeb.biologists.org/content/210/10/1825

Formenti, Minetti 2008: F. Formenti, A. Minetti. The first humans travelling on ice: an energysaving strategy? – Biological Journal of the Linnean Society 93, 2008, 1-7. Available at: http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1095-8312.2007.00991.x/full

Friedel 1898: E. Friedel . – Brandenburgia 6, 318ff; quoted in Herman 1902, 221-223; Vohnicky 1933, 87 (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Friedel 1901: Friedel, E. – In: Brandenburgia. Monatsblatt der Gesellschaft für Hematskunde der Provinz Brandenburg zu Berlin, Bd. VI, 1901 317-318, 323-325 (цит. по Herman 1902).

Furmánek et al. 1999: V. Furmánek, L. Veliačik, J. Vladár. Die Bronzezeit in Slowakischen Raum. Die Arbeitung von Geweih und Knochen. – Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 15, 1999, 143-145. (цит. по Choyke, Bartosiewicz 2005).

Gaimster 2006: M. Gaimster. The Medieval and post-medieval small finds, In: J. Butler. Reclaiming the Marsh. Archaeological Excavations at Moor House, City of London, 1998–2004. Pre-Construct Archaeology Limited, Monograph No. 6. London, 2006, 110-116.

Gabriel 1991: I. Gabriel. Hofkultur, Heerwesen, Burghandwerk, Hauswirtschaft. in: Müller-Wille, Michael (ed.): Starigard/Oldenburg. Ein slawischer Herrschersitz des frühen Mittelalters in Ostholstein, 181-250, Neumünster цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Gál 2011: E. Gál. Prehistoric antler- and bone tools from Kaposújlak-Várdomb (South-Western Hungary). – In: Written in Bones. Studies on technological and social contexts of past faunal skeletal remains. Wrocław, 2011. (цит.по Панковский 2013)

Georgiev 2014: P. Georgiev. The Abodriti-Praedenecenti between the Tisza and the Danube in the 9th Century.- In: L. Donceva-Petkova, Cs. Ballog, A. Türk (Eds.) Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. Piliscsaba-София, 2014, 107-124.

Gerškovič 1999: J. P. Gerškovič. Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azovischen Meeres. (Archäologie in Eurasien, Bd. 7). Rahden/Westfalen, 1999 (цит. по Küchelmann, Zidarov

2005; Панковский 2013).

Glazema 1950: P. Glazema. Oudheidkundige opgravingen te Tiel. – In: Berichten Van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek l, 1950, 23-25 (цит. по MacGregor 1980).

Goldstern 1921: E. Goldstern. Hochgebirgsvolk in Savoyen und Graubunden 2: Beiträge zur Vo1kskunde des bündnerischen Münstertales (Schweiz). – Wiener Zeitschrift für Volkskunde 14, 1921, 69-114 (цит. по MacGregor 1980).

Grieg 1933: S. Grieg. Middelalderske Byfund frå Bergen og Oslo. Oslo, 1933 (цит. по Vilppula 1940; MacGregor 1976; Becker 1990; Küchelmann, Zidarov 2003).

Grimm 2010: J. M. Grimm. Animal keeping and the use of animal products in medieval Emden (Lower Saxony, Germany), dissertation Universiteit Groningen (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Groh, Sedlmayer 2006: S. Groh, H. Sedlmayer. Forschungen im Vicus Ost von Mautern-Favianis, Die Grabungen der Jahre 1997–1999, Band 2: Katalog und Tafeln, Wien (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Grote 1991: K. Grote. Frühmittelalterliche Befunde zur Siedlungs- und Wirtschaftsgeschichte in Harste, Kreis Göttingen. – Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 19, 173-228 (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Grote 2003: K. Grote. Bernshausen. Archäologie und Geschichte eines mittelalterlichen Zentralortes am Seeburger See, Bonn (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Gummel 1923: H. Gummel. Der Pfahlbau von Moosseedorf bei Bern, Hannover (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Haarnagel 1979: W. Haarnagel . Die Grabung Feddersen Wierde – Methode, Hausbau, Siedlungs- und Wirtschaftsformen sowie Sozialstruktur, Feddersen Wierde 2, Wiesbaden (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Habovštiak 1971: A. Habovštiak. Hmotna kultura stredovekych dedin vo svete doterajsieho archeologickeho vyskumu na Slovensku. – In: Agrikultura, 10. Nitra-Bratislava, 1971, 7-27 (цит. по Slivka 1984).

Haimovici 1964: S. Haimovici. Studiu asupra resturilor de faună descoperite în aşezările aparţinînd culturii Noua de la Bîrlad şi Piatra Neamţ. – Arheologia Moldovei, II-III, 1964, 217-236 (цит. по Панковский 2013).

Hakomäki 2003: R. Hakomäki. Luuluistimet Björköstä. – In: Museovirasto. Available at: http://www.kansallismuseo.fi/kuukauden-esine-2003/luuluistimet

Hagberg 2001: U. E. Hagberg. Isläggar och pälsskinn – en frusen kulturhistorisk rapsodi. Vi får tacka Lamm. Red. B. Magnus m.fl. Stockholm. (цит. по Edberg, Karlsson 2015).

Halstead, Middleton 1972: B. Halstead, J. Middleton. Bare bones. An exploration in art and science. Oliver & Boyd, Edinburgh, 1972 (цит. по Choyke, Bartosiewicz 2005).

Hampe 2010: M. Hampe. Die Genese des Eiskunstlaufens als Prozess der Versportung und struktureller Veränderungen im Wettkampfsystem sowie der Leistungsentwicklung, Dissertation Universität Potsdam, Leipzig (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Hansen 1938: Hansen. Knöcherne Werkzeuge (Mitteld. Volkheit). Burg, 1938 (цит. по Barthel 1969).

Harward 2004: C. Harward. 6 Broad Street Place, London EC2, City of London: Post-excavation interim report. Museum of London Archaeology Service unpublished report (цит. по Gaimster 2006).

Havassy 1996: P. Havassy. Katalógus. – In: Zúduló sasok. Új honfoglalók-besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön. Gyula Erkel Ferenc Múzeum, Dürer terem 1996. május 10. – 1996. október 6. Gyulai katalógusok 2. Gyula, 1996, 89-116.

Heathcote et al. 1892: J. M. Heathcote, C.G. Tebbutt, T. Maxwell. Skating. Longmans Green and Co., London. Available at: http://www.dermott.ca/skate1892/chap01.html

van Heeringen, Oele 1995: R. M. Van Heeringen, B. Oele. De grondsporen. – In: R. M. Van Heeringen, P.A. Henderikx, A. Mars (eds.), Vroeg-Middeleeuwse Ringwalburgen in Zeeland. Tuin and Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. De Koperen, Goes and Amersfoort, 1995, 115-143 (цит. по Lauwerier, Van Heeringen 1998).

van de Heide 1956: G. D. Van de Heide. Resten Van middeleeuwse bewoning ten oosten Van het voormalige eiland Schokland, Zuiderzeegebiet. – Berichten Van de Rijksdienst voor het Oudheidkundige Bodemonderzoek, 7, 1956, 111-132. (цит. по MacGregor 1980).

Heinrich 1995: D. Heinrich . Untersuchungen an Skelettresten von Pferden aus dem mittelalterlichen Schleswig. – Ausgrabungen in Schleswig, Berichte und Studien 11, 115-177, Neumünster (цит. по по BSD, upd.18.11.2017).

Hensel 1939: W. Hensel. Gród wczesnodziejowy w Kłecku w pow. gnieźnieńskim. – Wiadomości Archeologiczne, Warszawa,16, 1939-1948 (1948 reedition), 265 – 298. (цит. по Hruby 1957; Barthel 1969)

Hensel 1965: Hensel, W. Die Slawen im frühen Mtttelalter. Berlin. (цит. от Barthel 1969).

Herman 1885: O. Herman. Ősi elemek a magyar népies halászeszközökben (Ancient elements in Hungarian popular fishing equipment). – Archeológiai Értesítő 5, 1885, 153-167. (цит. по Choyke, Bartosiewicz 2005)

Herman 1902: O. Herman. Knochenschlittschuh, Knochenkufe, Knochenkeitel. Ein Beitrag zur näheren Kenntnis der prähistorischen Langknochenfunde. – Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 32, 1902, 217-238.

Hermann 1902a: O. Herman. Ironga, szánkó, kecze. – In: Természettudományi Közlöny, XXXIV. Budapest, 1902. Available at: http://www.termeszetvilaga.hu/tv100/tv1902/ironga.html

Herman 1908: O. Herman. A csontszanko. – In: O. Herman (ed.). Halaszat es pasztorelet. Budapest, 1908, 41-54 (цит. по Choyke 1999).

Herteig 1969: A. E. Herteig. Kongershavn og handels sete – Frå de arkeologiske undersøkelser på Bryggen i Bergen 1955. Oslo, 1969 (цит. по Becker 1990; Küchelmann, Zidarov 2005).

Heyne 1901: M. Heyne. Das deutsche Nahrungswesen. Leipzig, 1951 (цит. от Barthel 1969).

Histoire-rochoise 2007: Histoire-rochoise, 30 décembre 2007. Carolingienne Patin ouvert à Saint-Denis. Available Online at:

http://histoire-rochoise.over-blog.com/page/40

Horváth 1989: A. Pálóczi Horváth, Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe peoples in medieval Hungary. Budapest, 1989.

Hosius: M. Hosius. Kronika Mozkevska. Praha, 1590 (цит. по Hrubý 1957).

Hrubý 1957: V. Hrubý. Slovanské kosětné předměty a jejich výroba na Moravě. – Památky Archeologické 48: 1, 1957, 118-217.

Huggins 1972: P. J. Huggins. Monastic close and outer grange excavations, Waltham Abbey, Essex 1970-1972. – Trans. Essex Archaeol. Soc., ser. 3, 4, 1972, 39-127 (цит. по MacGregor 1980).

Hurstwic: http://www.hurstwic.com/history/articles/daily_living/text/ice_skates.htm

Hyltén-Cavallius 1868: G. O. Hyltén-Cavallius. Wärend och Wirdarne 2. Stockholm, 1868

(цит. по MacGregor 1980).

Ijzereff , Laarmann 1986: G. F. Ijzereff, F. Laarmann. The Animal Remains from Deventer (8th – 19th Centuries AD). – Berichten Van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 36. Amersfoort, 405-443 цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Irish Archaeology 2016: Irish Archaeology website. https://irisharchaeology.ie/2016/09/bone-ice-skates-from-viking-age-dublin/

Jacob 1911: K. H. Jacob. Zur Prähistorie NordWest-Sachsens. – Abhandlungen der Kaiserlich Leopoldinisch-Carolinischen Deutschen Akademie der Naturforscher 94, 1911, 115-231 (цит. по MacGregor 1980; Küchelmann, Zidarov 2003).

Jacob-Friesen 1974: K. H. Jacob-Friesen. Einführung in Niedersachsens Urgeschichte, 3. Eisenzeit (Veröffent1ichen de Urgeschicht1ichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover 15). Hi1desheim, 1974 (цит. по MacGregor 1980).

Jacquot: E. Jacquot. Chaussure et patins à glace. Available at: http://www.saint-denis.culture.fr/fr/sd_doc06.pdf

Jahnkuhn 1943: H. Jahnkuhn. Die Ausgrabungen in Haithabu 1937-1939. Berlin, 1943 (цит. по Barthel 1969; MacGregor 1980).

Jastrzebski 2004: A. Jastrzebski. Wybrane Aspekty Zycia Codziennego w Sredniowiecznym Wroclawiu na Podstawie Wyrobow Koscianych i Rogowich. – Wratislavia Antiqua 6, 245-268, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Jaworski 1990: K. Jaworski. Wyroby z kości i poroża w kulturze wczesnośredniowiecznego Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu. Wrocław-Warszawa, 1990 (цит. по Jaworski 2012).

Jaworski 1993: K. Jaworski.Wytwórczość i użytkowanie wyrobów z kości i poroża na wrocławskim Ostrowie Tumskim w X-XV wieku. Машинопис на докторска теза, в архива на Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego (цит. по Jaworski 2012; Jaworski 2015).

Jaworski 2012: K. Jaworski. Obróbka surowca kościanego w Średniowiescu i Czasach Nowożytnych w zachodniej częśi Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu. Materiały z posesji przy ul. Katedralnej 4. – In: Nowożytny cmentarz przy kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (lata 1621-1670) (Wratislavia Antiqua, t. 17), A. Pankiewicz (red.). Wrocław, 2012, 165-204. Available at: wratislavia.archeo.uni.wroc.pl/17-tom/10.pdf

Jaworski 2015: K. Jaworski. Wczesnośredniowieczne wyroby z kości i poroża w centralnej części wrocławskiego Ostrowa Tumskiego w świetle badań wykopu IIIF i sąsiednich. – In: Kształtowanie się grodu na wrocławskim Ostrowie Tumskim. Badania przy ul. św. Idziego/ The Development of the Stronghold on Ostrów Tumski in Wrocław. Research at św. Idziego Street, Al. Limisiewicz, Al. Pankiewicz (red.). Uniwersytet Wrocławski Instytut Archeologii, Wrocław, 2015, 229-259. Available at: http://www.archeo.uni.wroc.pl/2016-1/Pankiewicz/Ksztaltowanie-sie-grodu-na-Ostrowie-Tumskim.pdf

Kaiser, Sava 2006: E. Kaiser, E. Sava. Die „Aschehügel" der späten Bronzezeit im Nordpontikum Erste Ergebnisse eines Forschungsprojekts in Nordmoldavien. – Eurasia Antiqua, 12, 2006 (цит. от Панковский 2013).

Karutz, Kraemer 1925: R. Karutz, A. Kraemer. Atlas der Völkerkunde. Stuttgart, 1925 (цит. по Barthel 1969).

Katajisto 2002: J. Katajisto. Turun kaupunkialueen luuluistimet – Tarkasteltuna osteologiselta ja historialliselta kannalta, unpublished exam University of Turku, Turku (цит. по Küchelmann 2015; по BSD, upd.18.11.2017).

Kavánová 1993: Koštěná a parohová industrie z Mikulčic. Dissertationsarbeit. Brno, 1993 (цит. по Bartošková 1995).

Kavánová 1995: B. Kavánová. Knochen- und Geweihindustrie in Mikulčice. In : F. Daim, L. Poláček (Hrsg.). Studien zum Burgwall von Mikulčice I. Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik. Brno, 1995, 113-378.

Kaźmierczyk 1970: J. Kaźmierczyk. Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu, cz. II. Wrocław-Warszawa-Kraków (цит. по Jaworski 2015).

Keily 2004: J. Keily. The non-ceramic finds. – In: E. Howe, D. Lakin (eds.) Roman and medieval Cripplegate, City of London: archaeological excavations 1992–8. Museum of London Archaeology Service Monograph 21. London, 2004, 118-125 (цит. по Gaimster 2006).

Kempisty 1958: A. Kempisty. Narzędzia z kości i rogu południowej grupy kultury pucharów lejkowatych z terenu Wyżyny Małopolskiej. – Materiały Starożytne IV, 1958 (цит. по Панковский 2013).

Kinzer 1926: Kinzer. – Sudeta 2, 39; quoted in Vohnicky 1933, 87 (цит. по по BSD, upd.18.11.2017)

Kjellberg 1940: S. T . Kjellberg. Gnida, mangla och stryka. – Kulturens arsbok, 1940, 68-91 (цит. по MacGregor 1980; Küchelmann, Zidarov 2005).

Kleingärtner 2007: S. Kleingärtner. Schlittknochen und Flechtwandhäuser – Die Lehrgrabungskampagne 2006 auf der im Großen Plöner See gelegenen Insel „Olsborg". – Starigard 7, 98-103 (цит. по по BSD, upd.18.11.2017)

Klindt-Jensen 1951: O. Klindt-Jensen. Freds- og krigstid i Bornholms jernalder. – Nationalmuseets Arbejdsmark, 1951, 15-23 (цит. по Küchelmann, Zidarov 2005).

Klindt-Jensen 1955: O. Klindt-Jensen.Economic and daily Life at Vallhagar. in: Stenberger, Mårten (ed.): Vallhagar. A Migra-

tion Period Settlement on Gotland / Sweden, Part II, 832-862, Copenhagen (цит. по по BSD, upd.18.11.2017).

Klindt-Jensen 1957: O. Klindt-Jensen. Bornholm i folkevandringstiden og Forudsaetningerne i tidlig jernalder. Copenhagen, 1957 (цит. по Küchelmann, Zidarov 2005).

Knies 1892: J. Knies. Predhistoricke nalezy boritovske. – Časopis Vlasteneckého Musejního Spolku v Olomouci IX, 1892, 8-16, 50-53 (цит. по Hrubý 1957).

Konczewska 2011: M. Konczewska. Bone, horn and antler working in medieval Wrocław. – In: J. Baron, B. Kufel-Diakowska (Eds.). Written in Bones. Studies on technological and social contexts of past faunal skeletal remains, Wrocław, 2011, 305-312. Available at: http://www.archeo.uni.wroc.pl/wgrb-2011/22.pdf

Korek 1976: J. Korek. Arpad-kori telepulesek a Kiskorei Vizlepcso teruleten. – In: Egri Muz. Evk 14. Eger, 1976, 91-112 (цит. по Slivka 1984).

Kostrzewski 1949: J. Kostrzewski. Kultura prapolska, wyd. II, Poznań. 1949 (цит. по MacGregor 1980; Jaworski 2015)

Kostrzewski 1952: B. Kostrzewski. Sprawozdanie z badari na grodzisku w Gieczu w pow. áredzkim za rok 1949, Studia wczesnoáredniowieczne I, Warszawa-Wrocław, 149-170. (цит. по Hrubý 1957).

Kostrzewski 1958: J. Kostrzewski. Gniezno pogańskie i wcszsnohitoryczne w świetle ostatnich wykopalisk. Odbitka z "Dawnej Sztuki", Rocznika I, Zeszytu 1, Lwów, 1958, 1-24.

Kostrzewski 1962: J. Kostrzewski. Kultura prapolska. Warszawa, 1962 (цит. от Barthel 1969).

Kostrzewski 1966: J. Kostrzewski. Pradzieje Pomorza. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1966. (цит. по Сергєєва 2010).

Kovács 1908: J. S. Kovács. Hogyan gilicseznek Gyergyoban. (The use of „Gilics" bone skates in Gyergyó). Erdély, 1908, 17-20. (цит. по Choyke 1999; Choyke, Bartosiewicz 2005).

Kramer, Prummel 2000: E. Kramer , W. Prummel. Oosterbeintum: voorwerpen Van gewei en been. – Jaarverslagen Van de Verenigung voor Terpenonderzoek 76-82, 98-114 (цит. по по BSD, upd.18.11.2017).

Kratochvil, Sterba 1970: Z. Kratochvi, O. Sterba. Osteologische Analyse der heimischen Knochenindustrie aus Miculcice und Pohansko. – Archéologické Rozhlédy 22, 447-470, Prag; quoted in BECKER 1990, 19-20; CLASON 1980, 243(цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Küchelmann 2012: H. Ch. Küchelmann. Tierknochen aus Jever, St. Annenstraße Grabung 2010, unveröffentlichter Bericht an das Archäologiebüro Nordholz (цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Küchelmann 2015: H. Ch. Küchelmann. A pair of bone skates from Turku Provincial Museum (Åbo Landskapsmuseet), inv. no. 15053:3. – In: Bonetool of the Month Archives WBRG, January 2015. Available at: http://www.wbrg.net/bonetool-archive

Küchelmann, Zidarov 2003: H. Ch. Küchelmann, P. Zidarov. Let's skate together! Eislaufen auf Schlittknochen in der Vergangenheit und heute. – In: 4th International Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group, August 2003, Institute of History, Tallinn, Estland. Available at: http://www.knochenarbeit.de/eigene_arbeiten/Schlittknochen.pdf

Küchelmann, Zidarov 2005: H. Ch. Küchelmann, P. Zidarov. Let's skate together! Skating on Bones in the Past and Today. – In: H. Luik, A. M. Choyke, C. Batey, L. Lõugas (Eds.) From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth. Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present. Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th–31st of August 2003. Muinasaja teadus 15, Tallin, 425-445. Available at: http://www.knochenarbeit.de/eigene_arbeiten/skating_on_bones.pdf

Kudrnac 1970: J. Kudrnac. Klučov: staroslovanské hradiště ve středních Čechách (K počátkům nejstarších slovanských hradišť v Čechách). Praha, 1970 (цит. по Kavánová 1995).

Kunkovács 2001: L. Kunkovács. Kece, milling, marázsa (Dragnets, fishtraps and sinkers). Balassi Kiadó, Budapest, 2001. (цит. по Choyke 1999; Choyke, Bartosiewicz 2005)

Kunst 2002: G. K. Kunst. Völkerwanderungszeitliche Tierreste aus Zwingendorf, Niederösterreich. – In: N. Doneus, Die urund frühgeschichtliche Fundstelle von Zwingendorf, Niederösterreich . – Archäologische Untersuchungen eines Siedlungsplatzes und sein Verhalten zur Landschaft (Prähist. Kommission 48). Wien, 2002.

Kunst 2009: G. K. Kunst. Tierreste aus der frühmittelalterlichen Siedlung von Baumgarten an der March, Niederösterreich. – Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 68, 197-204, цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Kustár, Tugya 2010: R. Kustár, B. Tugya. „Csontkorcsolyák" a késő bronzkorban/ Bone "skates" in the Late Bronze Age. – In: J. Gömöri, A. Körösi (Eds.) Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza. Bone and Leather. History, archaeology and ethnography of crafts utilizing raw materials from animals. Budapest, 2010, 79-84. (цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Kyriacou et al. 2004: K. Kyriacou, F. Mee, N. Rogers. Treasures of York, Landmark Publishing, Derbyshire, 2004 (цит. по Irish Archaeology 2016).

Laarman, Van Doesburg 2004: F. J. Laarman, J. Van Doesburg. Glissen. – In: M. M. Sier, J. Van Doesburg, W. J. H. Verwers (red.) Wijk bij Duurstede Frankenweg/ Zandweg (ADC Rapport 282), Amersfoort, 2004, 39-40.

Lasota-Moskalewska 1997: A. Lasota-Moskalewska. Podstawy archeozoologii: szczątki ssaków. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 1997. Available Online at: http://www.worldcat.org/title/podstawy-archeozoologii-szczatki-ssakow/oclc/516040571

Lauwerier 1995a: Roel C. G. M. Lauwerier. Voorwerpen Van been, gewei en hoorn uit Oost-Souburg.– In: R. M. Van Heeringen, P. A. Henderikx, A. Mars (eds.) Vroeg-Middeleeuwse Ringwalburgen in Zeeland. De Koperen Tuin and Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Goes and Amersfoort, 1995, 193-206. (цит. по Lauwerier, Van Heeringen 1998).

Lauwerier 1995b: Roel C. G. M. Lauwerier. Veeteelt in Oost-Souburg. – In: R. M. Van Heeriftgen, P. A. Henderikx, A. Mars (eds.) Vroeg-Middeleeuwse Ringwalburgen in Zeeland. De Koperen Tuin and Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Goes and Amersfoort, 1995, 213-218. (цит. по Lauwerier, Van Heeringen 1998)

Lauwerier, Van Heeringen 1995: Roel C. G. M. Lauwerier, Robert M. Van Heeringen. Objects of bone, antler and horn from the circular fortress of Oost-Souburg, the Netherlands (AD 900-975). – Medieval Archaeology 39, 1995, 71-90.

Lauwerier, Van Heeringen 1998: Roel C. G. M. Lauwerier, Robert M. Van Heeringen. Skates and Prickers from the Circular Fortress of Oost-Souburg, the Netherlands (AD 900–975). – Environmental Archaeology. The Journal of Human Palaeoecology, Vol. 3- Issue 1, Sheffield, 1998, 121-126. Available at: http://www.academia.edu/11937570/1998.

Lauwerier, Van Klaveren 1995: Roel C. G. M. Lauwerier, H. W. Van Klaveren. Bewerkt bot. – In: R. M. Van Heeringen, P. A. Hendrikx, A. Mars (red.), Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland, Goes-Amersfoort, 1995, 193-212. (цит. по Laarman, Van Doesburg 2004).

Lauwerier, Villari 1995: Roel C. G. M. Lauwerier, P. Villari. Vee en vlees in de stad Tiel (9de-18de eeuw) – Dierlijk bot onderzocht. – Bijdragen en Medelingen 86, 175-191, Arnhem, (цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Layard 1900: N. F. Layard. Recent discoveries on the site of the Carmelite convent of Ipswich, and the- old river quay. – Proc. Suffolk Inst. Archaeol. Nat. Hist., Vol. 10, 1900, 183-188. (цит. по MacGregor 1980)

Leciejewicz et al. 1972: Leciejewicz et al. La Ville de Szezecin des IX-XIIIe Siecles, Warsaw, 1972 (цит. по Küchelmann, Zidarov 2003).

Lehnert 1997: S. Lehnert. Beinverarbeitung im mittelalterlichen Bremen, unpublished master thesis, Otto-Friedrich-Universität Bamberg, (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Leviţki 1994: O. Leviţki. Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpaţi. (Bibliotheca Thracologica IV). Bucureşti (цит. по Панковский 2013).

Levitsckii, Sava 1993: O. G. Levitsckii, E. N. Sava. Nouvelles recherches des établissments de la culture Noua dans la zone comprise entre le Prout et le Nistru. – Culture et Civilisation au Bas Danube X, 1993, Călăraşi (цит.по Панковский 2013).

Lewicki 1953: T. Lewicki. Łyżwy kościane północno-wschodnej Europy w świetle notatki średniowiecznego pisarza arabskiego Al-Marwazĩego (ok. r. 1120). – Przegląd archeologiczny, Roc. 27-28, T. IX/ 2-3, 1951-1952, Poznan-Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdansk, 392 – 467. (цит. по Diaconu 1960; MacGregor 1976; Сергєєва 2010; Панковский 2013).

Lindenschmit 1864: L. Lindenschmit. Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit. Erster Band, Heft XII, Römisch-Germanisches Centralmuseum, Mainz (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Lipinska, Zeylandowa 1971: A. Lipinska, M. Zeylandowa. Archaeological researches in the early medieval stronghold at Lad, District of Slupca, Reports on Archaeological Researches in 1969, Poznan; quoted in Mackgregor 1976, 64, (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

de Loe 1939: B. de Loe. Belgique Ancienne IV: La Pèriode Franque. Brussels, 1939 (цит. по MacGregor 1976; Küchelmann, Zidarov 2003).

Long 1975: C. D. Long. Excavations in the medieval city of Trondheim, Norway. – Medieval Archaeology, Vol. 19, 1975, 1-32 (цит. по Küchelmann, Zidarov 2005).

Luik 2000: H. Luik. Luust uisud Eesti arheoloogilises leiumaterjalis. – Eesti Arheoloogia Ajakiri, 4: 2. Tallinn, 2000, 129-150 (цит. по Küchelmann, Zidarov 2005).

Luik 2005: H. Luik. Luu- ja sarvesemed Eesti arheoloogilises leiumaterjalis viikingiajast keskajani / Bone and antler artefacts among Estonian archaeological finds from the Viking Age until the Middle Ages. Dissertationes archaeologiae Universitatis Tartuensis, 1. Tartu Ülikooli Kirjastus. Tartu. 450 lk. Available at: http://www.utlib.ee/ekollekt/diss/dok/2005/b17285896/luik.pdf

Luik, Maldre 2005: H. Luik, L. Maldre. Bone and antler artefacts from the settlement site and cemetery of Pada in North Estonia. – In: H. Luik, A. M. Choyke, C. Batey, L. Lougas (Eds.) From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth – Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present – Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th-31st of August 2003, Tallinn: Ajaloo Instituut, 2005, 263-276.

Lyublyanovics 2008: K. Lyublyanovics. Before the Cattle Trade. Animals and People in Muhi, a Medieval Hungarian Village. Thesis subm. to the Dep. of Medieval Studies, Central European University, Budapest, May 2008. Available at: www.etd.ceu.hu/2008/lyublyanovics_kyra.pdf

Macháček 2007: J. Macháček. Early medieval centre in Pohansko near Břeclav/Lundeburg: *munitio*, *emporium* or *palatium* of the rulers of Moravia?. – In: J. Henning (ed.) Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium,Vol. 1. The Heirs of the Roman West. Walter de Gruyter, Berlin-New York, 2007, 473-498.

MacGregor 1975: A. MacGregor. Problems in the interpretation of microscopic wear patterns: the evidence from bone skates. – Journal of Archaeological Science, 2, 1975, 385–390. (цит. по MacGregor 1980; Küchelmann, Zidarov 2005; Панковский 2013)

MacGregor l975a: A. MacGregor. Barred combs of Frisian type in England. – Medieval Archaeology,19, 1975, 195-198 (цит. по MacGregor 1980).

MacGregor 1976: A. MacGregor. Bone skates: a review of the evidence. – Archaeological Journal, 133, 1976, London, 57-74. (цит. по MacGregor 1980 (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

MacGregor 1980: A. MacGregor. Skeletal materials: their structure, technology and utilisation c. A.D. 400–1200. Durham theses, Durham Univ. Available at: http://etheses.dur.ac.uk/7611/

MacGregor 1985: A. MacGregor. Bone, Antler, Ivory and Horn. The Technology of Skeletal Materials Since the Roman Period. Croom Helm, London -Sydney, 1985 (цит. по Egan 1998; Ashby, Spall 2005; Küchelmann, Zidarov 2005).

MacGregor at al. 1999: A. MacGregor, A. J. Mainman, N. S. H. Rogers. Craft, Industry and Everyday Life: Bone, Antler, Ivory and Horn from Anglo-Scandinavian and Medieval York. – In: The Archaeology of York. The Small Finds, 17/12. York, 1999. (цит. по Küchelmann, Zidarov 2005; Edberg, Karlsson 2015).

Macnab 2003: N. Macnab. Skating. – In: The Archaeology of York. Web Series No. 1. Anglo-Scandinavian, Medieval and Post-Medieval Urban Occupation at 41-49 Walmgate, York,

UK, York Archaeological Trust, 2003. Available at: http://www.iadb.co.uk/wgate/main/life3.php

Magnusson 1980: M. Magnusson. The Vikings. New York, 1980 (цит. от Küchelmann, Zidarov 2005).

Malejew 2006: J. Malejew. Uwagi o kulturze Noua w dorzeczu Dniestru, In Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Kształtowanie się nowej rzeczywistości kulturowej w środkowej i młodszej epoce brązu. (Lubelskie Materiały Archeologiczne, t. XIV). Lublin, 2006 (цит. по Панковский 2013).

Malinowski 1951: T. Malinowski. Odkrycie drogi wczesnohistorycznej w Gieczu, powiat Środa. Available at: http://www.giecz.pl/index.php?go=malinowski_1951

de Man 1995: R. de Man. Houten Voorwerpen uit Karalolingische Waterputten te Castricum-Oosterbuurt (Intern Verslag Archaeobotanie ROB 7-12-1995). Amersfoort: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 1995 (цит. по Lauwerier, Van Heeringen 1998).

Mangin et. al.: J. Mangin, J. Boulanger, Th. Sagory. Chaussure en cuir et patin à glace. – In: Saint-Denis, une ville au Moyen Âge, Unité d'archéologie de Saint-Denis, BOU. 600.36 et BOU. 419.2. Available at: http://www.saint-denis.culture.fr/fr/vignet_fich10.htm

Manojlovic-Nikolic 2010: V. Manojlovic-Nikolic. Коштане клизаљке са средњовековних насеља у Војводини (Bone skates from medieval settlements in Vojvodina). – Istraživanja 21, 31-41 (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Marschalleck 1940: K. H. Marschalleck. Die Ostgermanische Siedlung von Kliestow bei Frankfurt (Oder). – Prähistorische Zeitschrift, 30-31,1940, 253-307 (цит. по Küchelmann, Zidarov 2005).

Miedema 2002: M. Miedema. West-Fivelingo 600 v. Chr.-1900 n. Chr.: Archaeologische kartering enbeschrijving Van 2500 jaar bewoning in Midden-Groningen. – Palaeohistoria 41/42, 2002, 237-445 (цит. по Küchelmann, Zidarov 2005).

Miklikova 2005: Z. Miklikova. Early Medieval Bone Objects from Bajc, SW Slovakia, Poster presented at the 5th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group in Veliko Turnovo, Bulgaria 29.8.-3.9.2005 (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Minorsky 1942: V. Minorsky. Sharaf Al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India. Forlong Fund 22. London, 1942 (цит. по MacGregor 1980)

Mortillet 1907: A. de Mortillet. Les patins en os. – In: Bulletin de la Société préhistorique de France, Tome 4, No. 2., 1907, 117-119. Available Online at: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/bspf_0249-7638_1907

Moszynski 1929: K. Moszyilski. Kultura Ludowa Slowian. Krakow, 1929 (цит. по MacGregor 1980).

Munro 1894: R. Munro. Notes on ancient bone skates. – Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland 28, 1893, 185-197 (цит. по Formenti, Minetti 2008)

Munro 1897: R. Munro. Prehistoric Problems. Edinborough-London, 1897.

Mus of London: Museum of London Images. Available at: http://www.museumoflondonimages.com/image_image_id 61274

Muzeum na Gródku: Muzeum Archeologiczne na Gródku, Kraków. Eksponaty 3/ 16. Available at: http://www.archeologia.donimirski.com/pl/multimedia/fotogaleria/eksponaty/

Muzeum Śląska: Dział Przyrody Muzeum Śląska Opolskiego. Available at: http://dzialprzyrody.blogspot.bg/2014/02/saneczki-z-kosteczki_10.html

Neagu 1993: M. Neagu. The Eastern Component of the Coslogeni Culture. – Culture et Civilisation au Bas Danube X, 1993, Călăraşi (цит. по Панковский 2013).

Nehring 1897: A. Nehring. Ueber Schlittknochen, insbesondere über einen solchen von der Burg in Bromberg. – Wild und Hund 3(6), 84f, (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Nielsen 1968: E. L. Nielsen. Pedersstraede i Viborg – Købstadarkaeologiske undersøgelser 1966/67. – Kuml, 23-81. (цит. по MacGregor 1976) (цит. по Küchelmann, Zidarov 2003).

Nieuwenburg-Bron 1996: A. Nieuwenburg-Bron. Gegevens over beenbewerking. Hilversum, 1996 (цит. по Küchelmann, Zidarov 2005).

Nørlund 1948: P. Nørlund. Trelleborg. – Nordisk Fortidminder 4, Copenhagen, 1948 (цит. по Küchelmann, Zidarov 2003).

Norska-Gulkowa 1985: M. Norska-Gulkowa. Wyroby z rogu i kości z wczesnośredniowiecznego gródu – miasta na Ostrówku w Opolu. – Opolski Rocznik Muzealny 8, 1985, 221 – 308 (цит. по Bartošková 1995).

Novotnỳ, Novotná 1981: B. Novotnỳ, M. Novotná. Siedlung der Čaka- und Veletice-Kultur von Šarovce. – Arbeits- und Forschungsberichten zur sächsischen Bodendenkmalpflege, 16, 1981, 237-250 (цит. по Choyke, Bartosiewicz 2005).

Palliardi 1888: J. Palliardi. Starozitny nalez z Mor. Budejovic. – Časopis Vlasteneckého Musejního Spolku v Olomouci V, 1888, Olomouc, 74-78 (цит. по Hrubý 1957).

Pankovskiy 2007: (цит. по BSD, upd.18.11.2017.

Parma at al. 2011: D. Parma, J. Kala, M. N. Fišáková, M. R. Zelinková. Netradiční materiál, neobvyklý předmět Opomijeny segment kostěne industrie mladši doby bronzove. – Archeologicke rozhledy LXIII, 2011, 136-150.

Petényi 1994: S. Petényi. Games and toys in medieval and early modern Hungary. Medium Aevum Quotidianum, Sonderband III, Krems (цит. по Choyke 1999; Choyke, Bartosiewicz 2005).

Pfeiffer 1920: L. Pfeiffer. Die Verkzeuge des Steinzeitmenschen. Jena, 1920. (цит. по Barthel 1969)

Pipe 2003: A. Pipe. The Animal Bone. – In: C. Cowan (ed.) Urban development in north-West Roman Southwark (Museum of London Archaeology Service Monograph 16). London, 2003, 175-182 (цит. по Gaimster 2006).

Pilewski 2016: Sł. K. Pilewski. Wykopaliska archeologiczne a kultura prusów. – In: http://prusowie.pl/historia/wykopaliska_a_kultura_prusow.php

Planck 1994: D. Planck. Lebenslust und Lebenszeit – Das Bild des Menschen im Spiel. in: Planck, Dieter (Hrsg.): Archäologie in Baden-Württemberg – Das Archäologische Landesmuseum, Außenstelle Konstanz, Stuttgart (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Porter 1969: E. Porter. Fen skating. – Folk Life, 7, 1969, 43-59. (цит. по MacGregor 1980).

Pritchard 1991: F. Pritchard. Small Finds. – In: A. Vince (ed.) Aspects of Saxo-Norman London: II. Finds and Environmental Evidence (London and Middlesex Archaeological Society Special Paper 12), London and Middlesex Archaeological Society, 1991, 120-278 (цит. по Gaimster 2006).

Prilloff 2006: R.-J. Prilloff. Hoch- und spätmittelalterliche Tierknochen aus Befunden der Domburg zu Halberstadt. in: Siebrecht, A. (ed.): Geschichte und Kultur des Bistums Halberstadt 804 bis 1648, 145-157, Halberstadt, (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Prummel 1983: W. Prummel. Excavations at Dorestad, 2. Early Medieval Dorestad, an Archaeozoological Study (Nederlandse Oudheden, 11). Amersfoort, 1983 (цит. по Küchelmann, Zidarov 2005).

Prummel 2008: W. Prummel. Dieren op de wierde Englum. – Jaarverslagen Van de Vereniging voor Terpenonderzoek 91, 116-159 (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Prummel at al. 2011: W. Prummel, H. Halici, A.Verbaas. The bone and antler tools from the Wijnaldum- Tjitsma terp. – Journal of Archaeology in the Low Countries, Vol. 3-1/ 2, 2011. Available at: www.jalc.be ; www.jalc.nl

Prummel et al. 2013: W. Prummel, K. Esser, J.T. Zeiler. The animals from the terp Wijnaldum-Tjitsma (The Netherlands) – landscape, economy and status. – Siedlungs- und Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet 36 (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Radley 1971: J. Radley. Economic aspects of Anglo-Danish York. Medieval Archaeology, Vol. 15, 1971, 55-56. (цит. по Choyke, Bartosiewicz 2005).

Radzikowska 2012: M. Radzikowska, Średniowieczne łyżwy kościane – Eksperyment archeologii doświadczalnej. – In: Studenckie Koło Naukowe Archeologii. Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Available Online at: https://archeologiadoswiadczalna.wordpress.com/2012/05/16

Rajewski 1939: Z.- A. Rajewski. Zabytki z rogu i kosci w grodzie gnieżnieńskim. – In: J. Kostrzewski (Ed.) Gniezno w zaraniu dziejów (od VIII do XIII wieku) w świetle wykopalisk, Poznań, 1939, 66-102 (цит. по Hrubý 1957).

Rech 2004: M. Rech. Gefundene Vergangenheit – Archäologie des Mittelalters in Bremen, Bremer Archäologische Blätter Beiheft 3, Bremen, цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Reichstein 1991a: H. Reichstein. Die Fauna des germanischen Dorfes Feddersen Wierde, Teil 1: Text. –Feddersen Wierde 4, Stuttgart (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Reichstein 1991b: H. Reichstein. Die Fauna des germanischen Dorfes Feddersen Wierde, Teil 2: Maßtabellenund Tafeln. – Feddersen Wierde 4, Stuttgart (цит. по BSD, pd.18.11.2017).

Reichstein 1994: H. Reichstein. Die Säugetiere und Vögel aus der frühgeschichtlichen Wurt Elisenhof, Studien zur Küstenarchäologie Schleswig-Holsteins, Serie A, Frankfurt am Main (цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Rentrop 2005: G. Rentrop. Von Siebenmeilenstiefeln und Klapperlatschen: Die wunderbare Welt der Schuhe, Syke (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Richardson 1959: K. M. Richardson. Excavations in Hungate, York. – The Archaeological Journal, Vol. 121, 1959, 51-114 (цит. по MacGregor 1980).

Riga museum: Museum of history and navigation Riga, Latvia, Available at:

http://www.alamy.com/stock-photo-bone-skates-19th-century-museum-of-history-and-navigation-riga-latvia-60237211.html

Rockhill 1900: W. W. Rockhill. The Journey of William Rubruck to the Eastern Parts of the World 1253-55 (Hakluyt Society 2nd ser., 4). London, 1990 (цит. по MacGregor 1980).

Roes 1963: A. Roes. Bone and antler objects from the Frisian terp-mounds. – In: Tjeenk Willink, H.D., Zoom, N.V., Haarlem. (цит. по Formenti, Minetti 2008).

Rogers 1993: N. S. H Rogers. Anglian and Other Finds from Fishergate, The Archaeology of York 17/9,York (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Rogerson, Dallas 1984: A. Rogerson, C. Dallas. Excavations in Thetford 1948–59 and 1973–80. –East Anglian Archaeology 22 (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Rozwód 2007: P. Rozwód. Wytwórczość przedmiotów kościanych i rogowych w średniowiecznym Ostrówku w Opolu, unpublished diploma thesis, University of Lodz (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Rulewicz 1958: M. Rulewicz. Wczesnosredniowieczne zabawki i przedmioty do gierz Pomorza Zachodniego (Z badań archeologicznych prowadzonych w latach 1947–1958). – Materiały Zachodnio-Pomorskie, 4. Szczecin,1958, 303-354 (цит. по MacGregor 1980; Kavanova 1995; Сергєєва 2010; Панковский 2013).

Rutttkay 2002: M. Ruttkay. Mittelalterliche Siedlung und Gräberfeld in Bač-Medzi Kanálmi (Vorbericht). – Slovenská Archeológia, L-2, 2002, 245-322.

Saint-Denis 2009: Patin à glace médiéval découvert à Saint-Denis. Available at: http://www.culture.fr/Multimedias/Grands-sites-archeologiques (Publ.12/15/2009).

Sava 1998: E. Sava. Die Rolle der „östlichen“ und „Westlichen“ Elemente bei der Genese des Kulturkomplexes Noua-Sabatinovka (Nach den Materialien des Prut-Dnestr Zwischenstromgebiets). – Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 12, 1998 (цит. по Панковский 2013).

Sava 2005: E. Sava. Die spätbronzezeitlichen Aschehügel („Zol'niki“) – ein Erklärungsmodell und einige historisch-wirtschaftliche Aspekte. – Prähistorische Zeitschrift, Bd. 80 – 1, 2005. (цит. по Панковский 2013).

Schindler 1957: R. Schindler. Ausgrabungen in Alt Hamburg. Neue Ergebnisse zur Frühgeschichte der Hansestadt, Hamburg, (цит. по BSD, upd.18.11.2017)

Schoknecht 1977: U. Schoknecht. Menzlin – Ein frühgeschichtlicher Handelsplatz an der Peene, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte der Bezirke Rostock, Schwerin und Neubrandenburg 10, Berlin, (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Schuldt 1960: Ew. Schuldt. Altslawisches Handwerk, Schwerin (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Schuldt 1985: Ew. Schuldt, M. Jährig. Groß Raden: ein slawischer Tempelort des 9./10. Jahrhunderts in Mecklenburg. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 39. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Berlin, 1985 (цит. по Becker 1990; Küchelmann, Zidarov 2005)

Sellmann 1911: O. Sellmann. Latènezeitliche Grab- und Wohngrubenfunde von der Aue bei Mühlhausen in Thüringen. – Jahresschrift für die Vorgeschichte der Sächsisch-Thüringischen Länder 10, 61-70 (цит. по Küchelmann, Zidarov 2005).

Semenov 1964: S. A. Semenov. Prehistoric Technology. Adams and Dart, Bath; Cory, Adam and Machay, London (цит. по MacGregor 1980; Choyke, Bartosiewicz 2005).

Short 2010: W. R. Short. Icelanders in the Viking Age: The People of the Sagas. McFarland, North Carolina, 2010.

Siklòdi 1996: Cs. Siklòdi. Everyday activities. – In: Cs. Siklòdi (ed.) Between East and West. Budapest, 1996, 74-83 (цит. по Choyke 1999; Choyke, Bartosiewicz 2005).

Skutil 1938: J. Skutil. Z predhistoricke minulosti sani a brusli. – In: Krasna zem – revue moravskoslezske turistiky 12. Ostrava, 1938 (цит. по Slivka 1984).

Skutil 1939: J. Skutil. K ostazce pravekych a casne historickych brusli. – In: Sbornik velehradsky 10. Velehrad, 1939, 32-34 (цит. по Slivka 1984).

Slivka 1984: M. Slivka. Parohova a kostena produkcia na Slovensku v obdobi feudalizmu. – Slovenská Archeológia 32, 1984, 377-429.

Sîrbu, Pandrea 1994: V. Sîrbu, S. Pandrea. Cercetările arheologice de la Siliştea, jud. Brăila, campaniile 1991-1993: a) aşezarea Boian-Giuleşti; b) aşezările din prima epocă a fierului. – Istros, VII, 1994. (цит. по Панковский 2013).

Siegmüller 2010: A. Siegmüller. Die Ausgrabungen auf der frühmittelalterlichen Wurt Hessens in Wilhelmshaven – Siedlungs- und Wirtschaftsweise in der Marsch, Studien zur Landschafts- und Siedlungsgeschichte im südlichen Nordseegebiet 1, Rahden, цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Smedley, Owles 1963: N. Smedley, E. J. Owles. Some Suffolk Kilns: IV. Saxon Kilns in Cox Lane, Ipswich, 1961. – Proc. Suffolk Inst. Archaeol, 29, 1963, 304-335 (цит. по MacGregor 1980).

Smith 1848: Ch.-R. Smith. Ancient Bone Skates. – Collectanea Antiqua 1, 167-169, (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Stanciu 2014: I. Stanciu. A Well from the Early Medieval settlement at Jucu de Sus (Cluj County, North-Western Transilvahia). – In: Sorin Cociş (Hersg.) Archäologische Beiträge. Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt, Mega Verlag, Cluj-Napoca, 2014, 325-339.

Standley et al. 2013: E. Standley, D. Hicks, A. Forward. Post-Roman Europe. – In: Dan Hicks and Alice Stevenson (eds.) World Archaeology at the Pitt Rivers Museum: A Characterization, Archaeopress, 2013, 262-278. Available at: http://archaeopress.com/ArchaeopressShop/Public/download.asp?id=%7B14CCE7E7-B363-48EF-AD8F-28799BC15790%7D

Stenberger 1955: M. Stenberger. Vallhagar: a Migration Period Settlement on Gotland / Sweden, Part II, Copenhagen, 1955 (цит. по Küchelmann, Zidarov 2005).

Stenberger 1961: M. Stenberger. Das Gräberfeld bei Ihre im Kirchspiel Hellvi auf Gotland. – Acta Archaeologica, 32. Copenhagen, 1-134. (цит. по Barthel 1969; MacGregor 1980; Küchelmann, Zidarov 2005).

Stenberg-Tyrefors, Johansson 1993: B. Stenberg-Tyrefors, B. M. Johansson. Ben med lydliga spår av att vara bearbetade. – Populär Arkelogi, 11, 1993, 4-7 (цит. по Lauwerier, Van Heeringen 1998; Edberg, Karlsson 2015).

Stopp, Kunst 2005: B. Stopp, G. K. Kunst. Sledge runners made of cattle mandibles? Evidence for jawbone sledges from the Late Iron Age and Roman Period of Switzerland and Austria. – In : H. Luik, A. M. Choyke, C.E. Batey, L. Lõugas (Eds.). From hooves to horns, from mollusc to mammoth. Muinasaja Teadus 15 Tallin, 2005, 425-445. Available at: https://ipna.unibas.ch/archbiol/pdf/2005_Stopp_Kunst_JawboneSledges.pdf

Ströbel 1936: R. Ströbel. Sport der Germanen. Berlin, 1936 (цит. по Hrubý 1957; Barthel 1969).

Struckmeyer 2011: K. Struckmeyer. The bone tools from the dwelling mound Feddersen Wierde, Germany, and their functions. – In: Written in Bones. Studies on technological and social contexts of past faunal skeletal remains. Wrocław. Available at: http://www.cimec.ro/ Arheologie/expo/html/zoltan.html.

Sundkvist 2011: A. Sundkvist Lägg och lager i Väsby by. Antikvarisk kontroll.Kumla 76:1, 77:1 och 80:1, Kumla socken, Sala kommun, Västmanland. SAU rapport 2011:11 (цит. по Edberg, Karlsson 2015).

Suomen Urheilumuseo: Luuluistimet. Available at: http://www.kulttuuriakaikille.fi/doc/esimerkit_ja_kokemukset/urheilumuseo

Szafranski 1947: W. Szafranski. Sport zimowy w zamedrzchłei przezłości (Z otchł ani wieków XVI) Wrocław-Poznań, 1947 (цит. по Barthel 1969).

Szeged múzeum : Szeged Néprajzi Múzeum. Csontkorcsolya, „csontironga". Available at: http://www.targyasragozas.hu/01_kozlekedes.html

Tergast 1879: Tergast, Dr. med. Die heidnischen Alterthümer Ostfrieslands. Emden, 1879 (цит. по Munro 1897; Herman 1902; Küchelmann, Zidarov 2005).

Tilko 2005: S.Tilko. Kaula slidas Rígas arheologiskajá materiálá. – Sená Ríga – Pétíjumi pilsétas arheologijá un vesture 5, 135-152, Riga (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Truhelka 1904: C. Truhelka. Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savabette bei Donja Dolina (Bezirk Bosnisch-Gradiska). Bericht über die Ausgrabungen bis 1904. – In: Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, 9, 1904, 3-156. (цит. по Küchelmann 2015 (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Trimpe-Burger 1957: J. A. Trimpe-Burger. Onderzoeking in vluchtbergen Zeeland. – Berichten Van de Rijksdienst woor het Qudheidkundig Bodemonderzoek, 8, 1957, 114-157 (цит. по MacGregor 1980).

von Trölsch 1902: E. von Trölsch. Die Pfahlbauten des Bodenseegebietes, Stuttgart, (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Tocik 1959: A. Tocik. Parohová a kostená industria Madarovskej kultúry na Juhozápadnom Slovensku. – In: Studijné Zvesti Archeologicky Ustav Slovenskej Akadémie Vied v Nitre 3, 23-53, Nitra. (цит. по Becker 1990; Slivka 1984; Панковский 2013)

Tschumi 1949: O. Tschumi. Urgeschichte der Schweiz, 1,

Frauenfeld. (цит. по Barthel 1969; Küchelmann, Zidarov 2005).

The Swedish History Museum: The Swedish History Museum Galery.

Tudasbazis: Csontkorcsolya. Available at: http://tudasbazis.sulinet.hu

ULASnews 2015: The art of medieval ice skating. – In: News blog for University of Leicester Archaeological Services (ULAS), 2015/02/02. Available at: https://ulasnews.wordpress.com

Ulbricht 1982: I. Ulbricht. Knochengerät aus Alt-Schleswig, Schriften aus der Archäologisch-Zoologischen Arbeitsgruppe Schleswig-Kiel 6, 24-27, Kiel (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Ulbricht 1984: I. Ulbricht. Die Verarbeitung von Knochen, Geweih und Horn im mittelalterlichen Schleswig. – In: Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien, 3. Neumünster, 1984 (цит. по Küchelmann, Zidarov 2005; Jaworski 2012).

Unverzagt , Schuldt 1963: W. Unverzagt, E. Schuldt. Teterow: ein slawiscber Burgwall in Mecklenburg (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin Schriften der Sektion für vor- und Frühgeschichte 13). Berlin, 1963 (цит. по Barthel 1969; MacGregor 1980).

Vahlne, Arwidsson 1986: G. Vahlne, G.Arwidsson. Schlittschue und Eispickel. Birka II:2. Stockholm, 1986 (цит. по Edberg, Karlsson 2015).

Vana 1995: Z. Vana. Premyslovska Budec. Archeologicky vyzkum hradiste v letech 1972-1986. Praha, 1995.

Van Es, Verwers 1980: W. A. Van Es, W. J. H. Verwers. Excavations at Dorestad 1, The Harbour: Hoogstraat I. (Nederlandse Oudheden, 9). Amersfoort, 1980 (цит. по Laarman, Van Doesburg 2004).

Viking and Medieval Dublin: Viking and Medieval Dublin. National Museum Excavations 1962-1973. National Museum of Ireland (Dublin) (цит. по MacGregor 1980).

Vilppula 1940: H. Vilppula. Luuluistimista. – Suomen Museo, 47. Helsinki, 1940, 51-58. (цит. по Küchelmann, Zidarov 2005 (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Van Vilsteren 1987: V. T. Van Vilsteren. Het Benen Tijdperk. – Gebruiksvoorwerpen Van been, gewei, hoorn en ivoor 10.000 jaar geleden tot heden, Assen, (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Virchow 1872: R. Virchow. Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte 3, 60 (цит. по Herman 1902; Edberg, Karlsson 2015).

Vohnicky 1933: O. Vohnicky. Urzeitlicher Schlittknochen aus Frauenhofen. – Unsere Heimat 6, 85-88. (цит. по Küchelmann, Zidarov 2005).

Vogt 1962: H. J. Vogt. Ein unfertiges Knochengerät aus Groitzsch (Ausgrabungen und Funde 7). Berlin, 1962 (цит. по Barthel 1969).

Wardle 2001: A. Wardle. The accessioned finds from Fennings Wharf. – In: B. Watson, T. Brigham, T. Dyson (Eds.) London Bridge: 2000 years of a river crossing (Museum of London Archaeology Service Monograph 8). London, 2001, 205–212 (цит. по Gaimster 2006).

Wenham 1970: L. P. Wenham. Hornpot Lane and the horners of York. – Annual

Report Yorkshire Philos. Soc., 1962, 25-56 (цит. по MacGregor 1980).

West 1982: B. West. A note on bone skates from London. – In: LAMAS (London & Middlesex Archaeological Society. Transactions) 33, 1982, 303. Available at: http://www.hobleysheroes.co.uk/images/Lamas-pdfs/33_Skate_LMS_82.pdf

Wichers 1888: J. Van B. Wichers. Schaatsenrijden. La Hague, 1888 (цит. от Küchelmann, Zidarov 2005; MacGregor 1980).

Wietrzichowski 1992: F. Wietrzichowski. Die frühslawische Siedlungskammer von Groß Strömkendorf, Wismar. – Archäologie in Deutschland 4/1992, 48-49 (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Bedford Museum: Bone Skates. Available at: http://commons.wikimedia.org/21 September 2010

van Wijngaarden-Bakker 1980: L.van Wijngaarden-Bakker. Heb je gehoord Van de holle, bolle gijs. – In: W. Van Driel-Murray (ed.). Veertiende eeuwse zwaardscheden uit Leiden. Leiden 1980, 32-35 (цит. по Choyke, Bartosiewicz 2005).

Williams 1979: J. H. Williams. St. Peter's Street Northampton Excavations 1973-1976. (Northampton Development Corporation Archaeol. Monograph 2), Northampton, 1979 (цит. по MacGregor 1980).

Witt 2002: R.Witt.Untersuchungen an kaiserzeitlichen und mittelalterlichen Tierknochen aus Wurtensiedlungen der schleswig-holsteinischen Westküstenregion, Dissertation, Universität Kiel (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Yli-Parkas 2007: H. Yli-Parkas. Luistelun arvoitus yhä aukip. Kivikautta nuorempia luuluistimia on löydetty myös Turun seudulta Nauvon Käldöstä. Available Online at: http://www.kaleva.fi/urheilu/luistelun-arvoitus-yha-auki/51456/

Zeiler 1988: J. T. Zeiler. De wolf en de zeven schaapjes. Dierenbotten uit Middeleeuws Oldeboorn. – In: M. Bierma, A. Clason, E. Kramer, G. J. de Langen (eds.). Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied, 177-189, Groningen (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Zulkus 1997: V. Zulkus. Palangos viduramžių gyvenvietės, Acta historica universitatis Klaipedensis 6, Klaipeda (цит. по BSD, upd.18.11.2017).

Обр. 1. Костена кънка/ плъзгач за шейна (?): Плиска, № 1.
Fig. 1. Bone skate/sledge runner (?): Pliska, spec. No. 1

Обр. 2. Костена кънка/ плъзгач за шейна (?): Плиска, № 2.
Fig. 2. Bone skate/sledge runner (?): Pliska, spec. No. 2

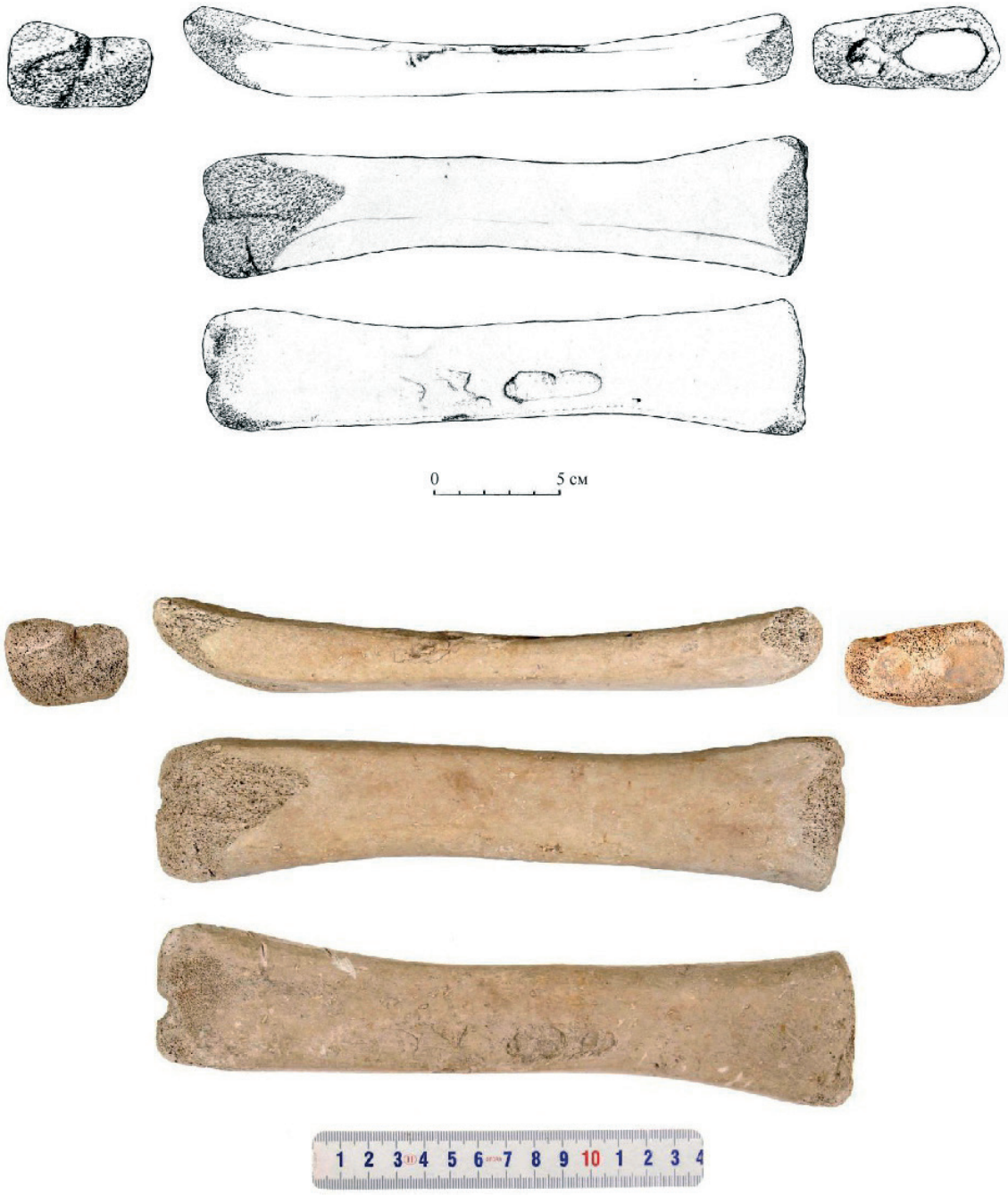

Обр. 3. Костена кънка/ плъзгач за шейна (?): Плиска, № 3.
Fig. 3. Bone skate/sledge runner (?): Pliska, spec. No. 3

Обр. 4. Костена кънка/ плъзгач за шейна (?): Плиска, № 4.
Fig. 4. Bone skate/sledge runner (?): Pliska, spec. No. 4

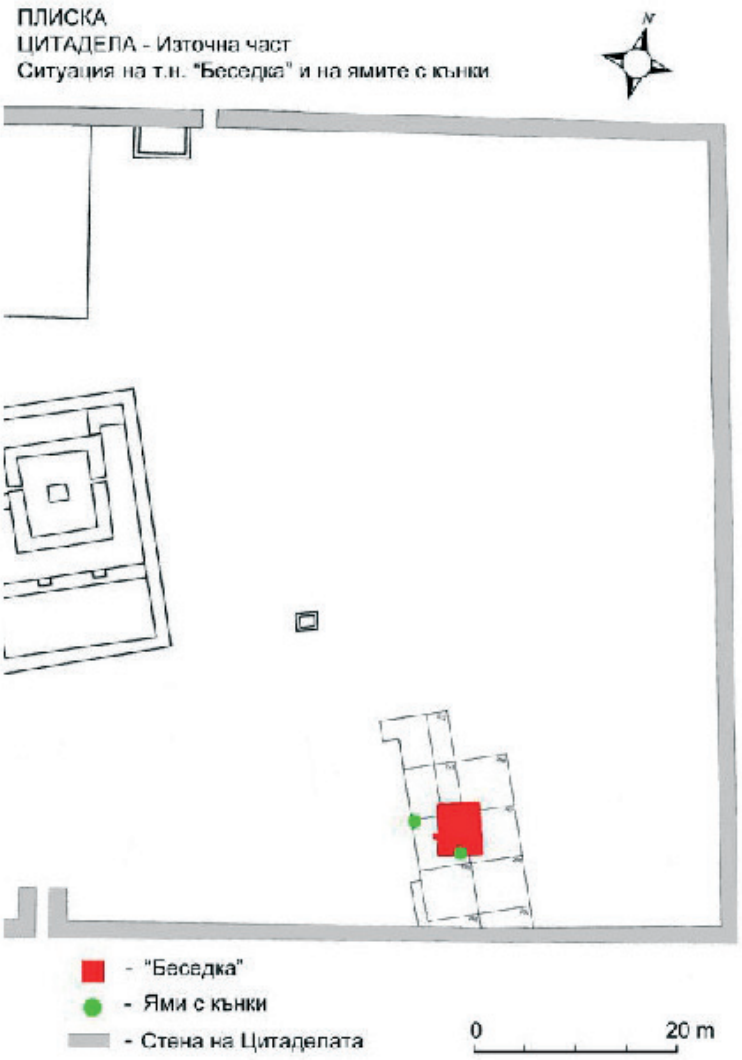

Обр. 5. Местонамиране на "колективната" находка от 4 кънки/ плъзгачи в Цитаделата на Плиска.
Fig. 5. Place of discovery the collective find of 4 skates/ sledge runners in the Pliska Citadel

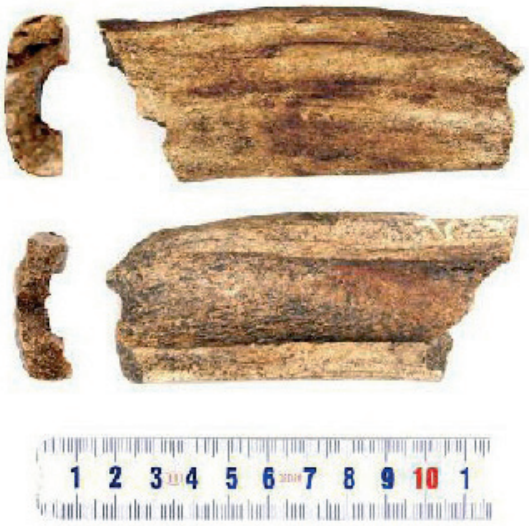

Обр. 6. Фрагмет от кънка/ плъзгач (?) от обект ККП в Плиска: Плиска, № 5 (находка от разкопки на А. Аладжов).
Fig. 6. Fragment of skate/ sledge runner from the CCP site in Pliska: Pliska, spec. No. 5 (find out from the excavations of A. Aladzhov)

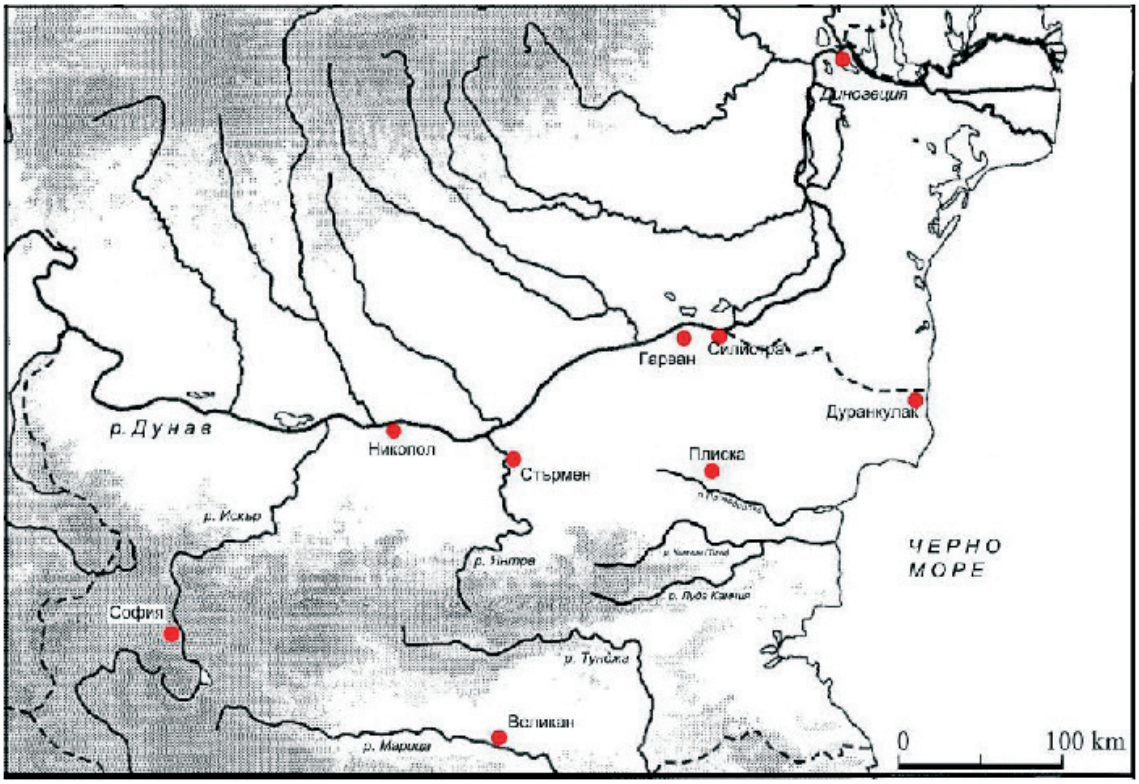

Обр. 7. Карта със споменати в текста обекти с находки на костени кънки/ плъзгачи за лед от територията на съвременна България и Северна Добруджа.
Fig. 7. Map with sites mentioned in the text: finds of the bone skates/ sledge runners from the territory of present-days Bulgaria and North Dobrudja

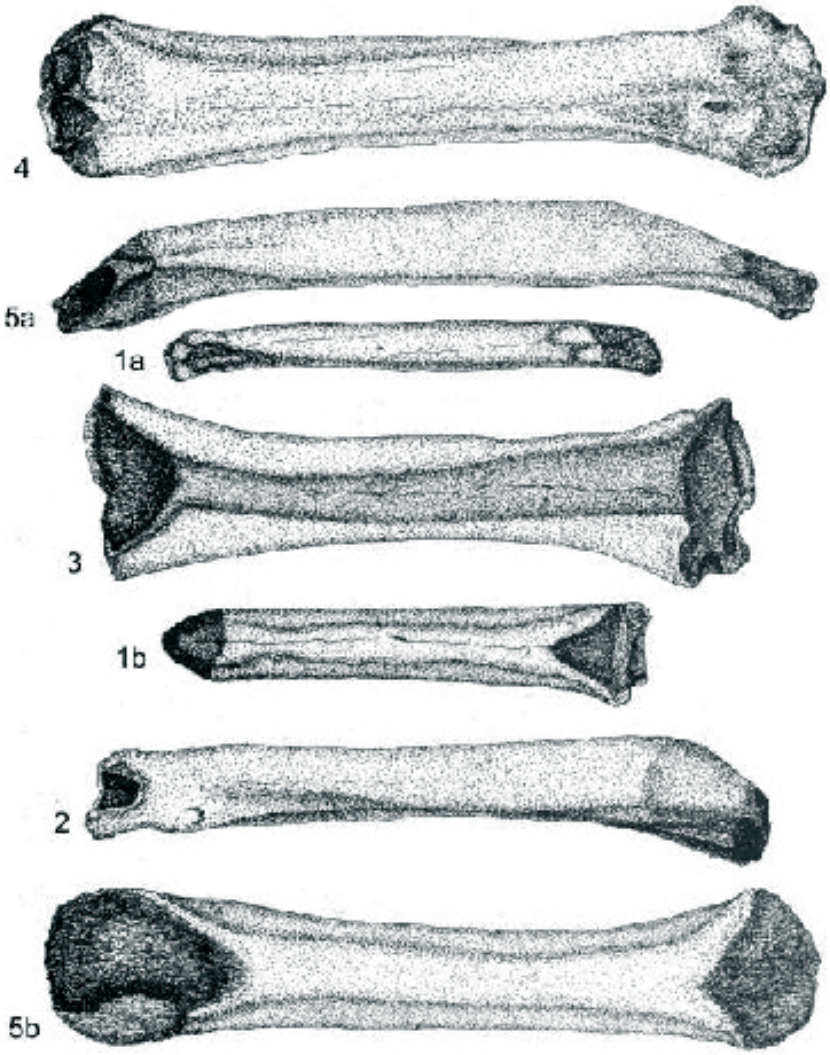

Обр. 8. Костени кънки от България, Дуранкулак, № 1. – № 5 (по Димов 1989, Табл. V, номерация от Я. Димитров).
Fig. 8. Bone skates from Bulgaria, Durankulak, spec. Nos. 1 – 5 (quoted in Димов 1989, numbering by Y. Dimitrov)

Обр. 9. Костена кънка, Дуранкулак № 1.
Fig. 9. Bone skate, Durankulak spec. No. 1

Обр. 10. Костена кънка, Дуранкулак № 2.
Fig. 10. Bone skate, Durankulak spec. No. 2

Обр. 11. Костена кънка, Дуранкулак № 3.
Fig. 11. Bone skate, Durankulak spec. No. 3

Обр. 12. Костена кънка, Дуранкулак № 4.
Fig. 12. Bone skate, Durankulak spec. No. 4

Обр. 13. Костена кънка, Дуранкулак № 5.
Fig. 13. Bone skate, Durankulak spec. No. 5

Обр. 14. Костена кънка, Дуранкулак № 6.
Fig. 14. Bone skate, Durankulak spec. No. 6

Обр. 15. Костена кънка, Дуранкулак № 7.
Fig. 15. Bone skate, Durankulak spec. No. 7

Обр. 16. Костена кънка, Дуранкулак № 8.
Fig. 16. Bone skate, Durankulak spec. No. 8

Обр. 17. Костена кънка, Дуранкулак № 9.
Fig. 17. Bone skate, Durankulak spec. No. 9

Обр. 18. Костена кънка/плъзгач за шейна ?, София, № 2 (находка от разкопки на Ал. Станев).
Fig. 18. Bone skate/ sledge runner ?, Sofia spec. No. 2 (find out from the excavations of Al. Stanev)

Обр. 19. Костена кънка/плъзгач за шейна ?, София, № 3 (находка от разкопки на Ал. Станев).
Fig. 19. Bone skate/ sledge runner ?, Sofia spec. No. 3(find out from the excavations of Al. Stanev)

Обр. 20. Костена кънка кънка/ плъзгач за шейна ?, Силистра № 1.
Fig. 20. Bone skate/ sledge runner ?, Silistra spec. No. 1

Обр. 21. Костена кънка/ плъзгач за шейна ?, Силистра № 2.
Fig. 21. Bone skate/ sledge runner ?, Silistra spec. No. 2

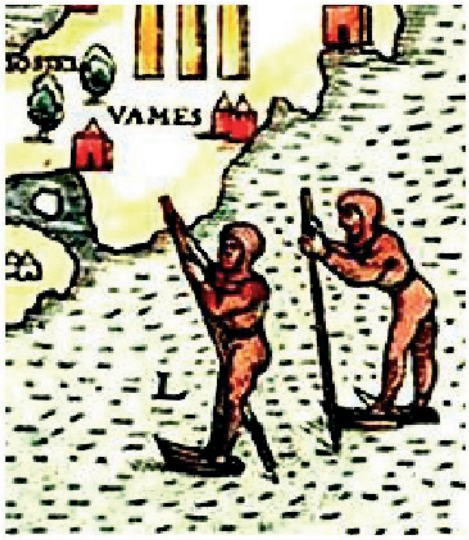

Обр. 22/ Fig. 22

Обр. 23/ Fig. 23

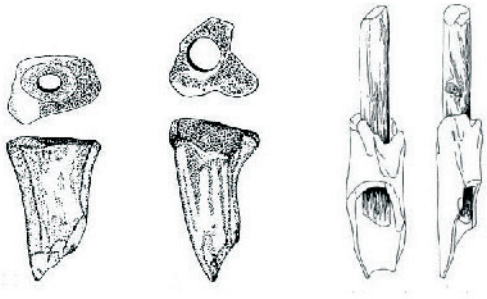

Обр. 24/ Fig. 24

Обр. 25/ Fig. 25

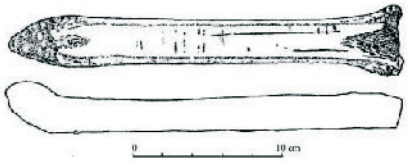

Обр. 26/ Fig. 26

Обр. 27/ Fig. 27

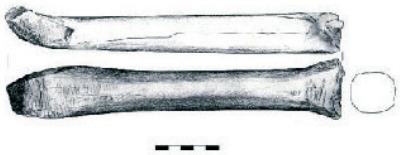

Обр. 28/ Fig. 28

Обр. 29/ Fig. 29

Обр. 30/ Fig. 30

Обр. 31/ Fig. 31

Обр. 32/ Fig. 32

Обр. 33/ Fig. 33

Обр. 34/ Fig. 34

Обр. 35/ Fig. 35

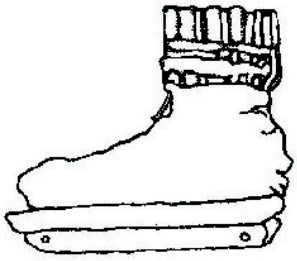

Обр. 36/ Fig. 36

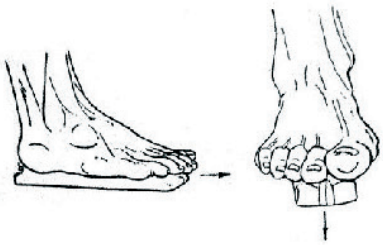

Обр. 37/ Fig. 37

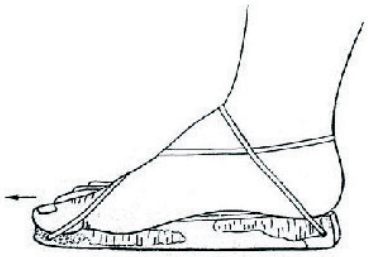

Обр. 38/ Fig. 38

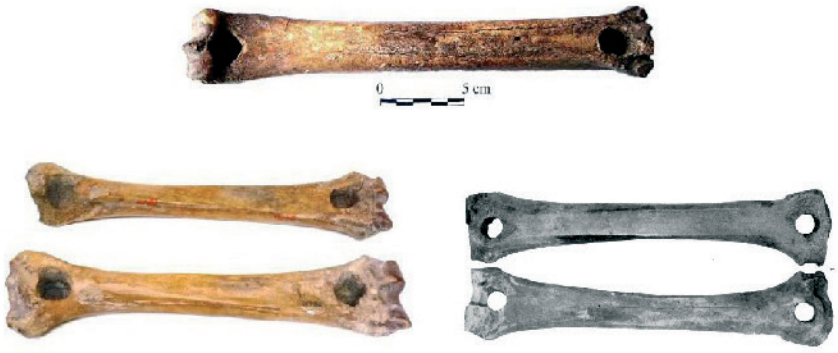

Обр. 39/ Fig. 39

Обр. 40/ Fig. 40

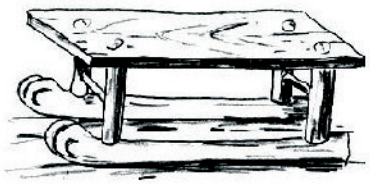

Обр. 41/ Fig. 41

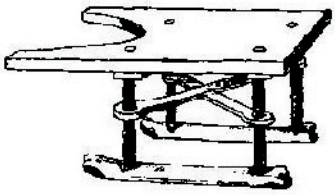

Обр. 42/ Fig. 42

Обр. 43/ Fig. 43

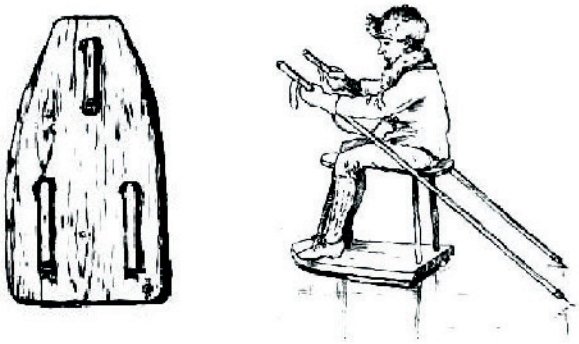

Обр. 44/ Fig. 44

Опис на образи/ An Inscription of Figures 22 -44.

Обр. 22. Пързаляне с костени кънки: Кънкьори във винетка към гл. 17, кн. 20 на „Carta Marina" от Олаф Магнус (възпроизведено от Kuchelmann, Zidarov 2005, Fig. 10: a)./ Fig. 22. Skating with bone skates: Skaters on the margin of book 20, chapt. 17 of „Carta Marina" by Olaf Magnus (reproduced from: Kuchelmann, Zidarov 2005, Fig.10: a)

Обр. 23. Пързаляне с костени кънки: Рисунка на Ото Херман (по Herman 1902, Abb.121)./ Fig. 23. Skating with bone skates: drawings from Otto Herman (from: Herman 1902, Abb.121)

Обр. 24. Костени накрайници на щеки от археологически обекти в Нидерландия: a., b. – от Oost-Souburg, X в. (по Lauwerier, Van Heeringen 1995, Fig. 10); c. – от Castricum, VIII-IX в. (по Lauwerier, Van Heeringen 1998, Fig. 5)./ Fig. 24. Bone points of prickers from archaeological sites in the Netherlands: a., b. – Oost-Souburg, 10th cent. (from Lauwerier, Van Heeringen 1995, Fig. 10); c. – Castricum, 8th-9th cent. (from: Lauwerier, Van Heeringen 1998, Fig. 5).

Обр. 25. Експериментално пързаляне с реплики на средновековни костени кънки (по Kuchelmann, Zidarov 2005, Fig. 10: e)./ Fig. 25. Experimental approach with medieval bone skates replicas (from: Kuchelmann, Zidarov 2005, Fig. 10: e)

Обр. 26. Кънка с „връх", без отвори за привързване, от метаподия на кон, Bajč, Словакия, кр. VIII-IX в. (по Rutttkay 2002, Abb. 34: 6)./ Fig. 26. A pointed tip skate, no holes for attachment, horse metapodium, Bajč, Slovakia, end of the 8th-9th cent. (from: Rutttkay 2002, Abb. 34: 6)/

Обр. 27. Кънка с „връх", без отвори за привързване, от метатарза на кон, Staré Město-Špitálky, Чехия, IX-X в. (по Hruby 1957, Soup. No. 79, Obr. 12: 4).
/Fig. 27. A pointed tip skate, no holes for attachment, horse metatarsus, Staré Město-Špitálky, Czech Republic, 9th-10th cent. (from: Hruby 1957, Cat. No. 79, Fig. 12: 4).

Обр. 28. Кънка с „връх", без отвори за привързване, от метаподия на кон, Wrocław-Ostrów Tumski, Полша, XI-XII в. (по Jaworski 2012, Ryc. 3: d.). /Fig. 28. A pointed tip skate, no holes for attachment, horse metapodium, Wrocław-Ostrów Tumski, Poland, 11th-12th cent. (from: Jaworski 2012, Fig. 3: d.).

Обр. 29. Кънка с „връх", без отвори за привързване, от метатарза на кон, Budeč-Na kasne, Чехия, кр. IX в. (по Bartošková 1995, Abb. 6b: 3). /Fig. 29. A pointed tip skate, no holes for attachment, horse metatarsus, Budeč-Na kasne, Czech Republic, end of the 9th cent. (from Bartošková 1995, Abb. 6b: 3).

Обр. 30. Кънка без отвори за привързване, от радиус на кон, Oost-Souburg, Нидерландия, X в. (по Lauwerier, Van Heeringen 1998, Fig. 3: A). /Fig. 30. A skate, no holes for attachment, horse radius (from: Lauwerier, Van Heeringen 1998, Fig. 3: A).

Обр. 31. Кънка без отвори за привързване, от радиус на говедо, с кожена обувка, Saint-Denis, Париж, Франция, XI-XII в. (по histoire-rochoise_30 décembre 2007). /Fig. 31. A skate, no holes for attachment, cattle radius, and leather shoe, Saint-Denis, Paris, France, 11th-12th cent. (from: histoire-rochoise_30 décembre 2007).
Обр. 32. Възстановка на кожени ремъчки за привързване на кънка от конска метаподия, находка от Лондон, Великобритания, XII в. (по Mus of London Images_ Image id No 61274). /Fig. 32. Reconstruction of leather straps for attaching a skate from a horse metapodium, London, 12th cent. (from: Mus of London Images_ Image id No. 61274).

Обр. 33. Реконструкция на прикрепване на костна кънка към стъпалото. Според находка от Schleswig, Германия, XI-XIV в. (по Fischer). /Fig. 33. Reconstruction of attaching bone skate to the foot. According to archaeological finds from Schleswig, Germany, 11th-14th cent (from: Fischer).

Обр. 34. Метод за привързване на костена кънка към крака. Северна Добруджа, XIX в. (по Herman 1902, Abb. 123). /Fig. 34. Method of attaching bone to the foot. North Dobrudja, 19th c. (from: Herman 1902, Fig. 123)

Обр. 35. Експериментална възстановка на метод за привързване на костена кънка (по Küchelmann, Zidarov 2005, Fig. 9: C). /Fig. 35. Experimental Reconstruction of attaching bone skate to the foot (from: Küchelmann, Zidarov 2005, Fig. 9: c).

Обр. 36. Костена кънка с отвори и дъсчена наставка, с. Попина, България, XX в. (графична рисунка на Я. Димитров, по Въжарова 1986, Обр. 47: 2). /Fig. 36. Bone skate with wooden plank fixed to the upper side, village of Popina, Bulgaria (a drawing by Y. Dimitrov, accord. to Vajarova 1986, Fig. 47: 2).

Обр. 37. Метод за употреба костена „гладилка", на бос крак, без привързване (по Семенов 1959, Рис. 4: 1, 2). /Fig. 37. Method of using a bone "leg iron", barefoot, without binding (from: Семенов 1959, Fig. 4: 1, 2)

Обр. 38. Метод за употреба костена „гладилка" на бос крак с привързване (по Семенов 1959, Рис. 4: 3). /Fig. 38. Method of using a bone „leg iron", barefoot, with binding (from: Семенов 1959, Fig. 4: 1, 2).

Обр. 39. Плъзгачи за шейни: a. метатарза на кон, Muhi, Унгария, horse metatarsus, XIII в. (по Lyublyanovics 2008, Fig. 9: 40); b. радиуси на кон, Brzeg, Полша, без дата (Muzeum Śląska w Opolu, инв. № P/8835); c. радиуси на кон, Niederdorla, Германия, XI-XII в. (по Barthel1969, Taf. XXXIX: 1). /Fig. 39. Sledge runners: a. Muhi, Hungary, horse metatarsus, 13th c. (from: Lyublyanovics 2008, Fig. 9: 40); b. Brzeg, Poland, horse radius, ? cent. (in: Muzeum Śląska w Opolu, nr inw. P/8835); c. Niederdorla, Germany, horse radiuses, 11th-12th cent. (from: Barthel1969, Tab. XXXIX: 1).

Обр. 40. Шейна, модел на Virchow, с два костени плъзгача (по Herman 1902, Abb. 135). /Fig. 40. Virchow's sled model, with two bone runners (from: Herman 1902, Abb. 135)

Обр. 41. Едноместна дървена шейна, модел с два костени плъзгача (по Herman 1902, Abb. 141). /Fig. 41. Single-sided wooden sled, model with two bone runners (from: Herman 1902, Fig. 141)

Обр. 42. Едноместна дървена шейна, модел с два костени плъзгача (по Herman 1902, Abb. 142). /Fig. 42. Single-sided wooden sled, model with two bone runners (from: Herman 1902, Fig. 142)

Обр. 43. Едноместна дървена шейна, модел с два костени плъзгача (по Herman 1902, Abb. 136, 137). /Fig. 43. Single-sided wooden sled, model with two bone runners (from: Herman 1902, Figs. 136-137)

Обр. 44. Едноместна дървена шейна, модел с три костени плъзгача (по Herman 1902, Abb. 139). /Fig. 44. Single-sided wooden sled, model with three bone runners (from: Herman 1902, Fig. 139)

Номенклатура / Обект	Артефакт №	къпка	плъзгач	Сигнатура	Разкопки: Год./ Пол. инв. №	Разкопки: Ръководител	Вид на археологическия обект	Дати-ровка	Музей, фондови инв. №	Остеоскопични данни: без данни	говедо	друго	кон	Mt (metatarsus)	Mc (metacarpus)	R (radius)	Дължина (см)	Връх/ "нос"	Оформление: без отвори	Отвори: странични	вертикални	аксиални	В чифт	Публикация	Тук Обр. №
Диногеция-Гарван	1.	X					*градище*	X - ср. XII в.		X	?					?	?		X					Barnea 1967, 82, 94, Fig. 42/ 24	
Диногеция-Гарван	2.	X					*градище*	X - ср. XII в.		X	?					?	?		X					Barnea 1967, 82, 94, Fig. 42/ 25	
Диногеция-Гарван	3.	X					*градище*	X - ср. XII в.		X			?	?			?	X	X					Barnea 1967, 82, 94, Fig. 42/ 26	
Диногеция-Гарван	4.	X					*градище*	X - ср. XII в.		X							?		X					Barnea 1967, 94	
Диногеция-Гарван	5.	X					*градище*	X - ср. XII в.		X							?		X					Barnea 1967, 94	
Диногеция-Гарван	6.	X					*градище*	X - ср. XII в.		X							?		X					Barnea 1967, 94	
Диногеция-Гарван	7.	X					*градище*	X - ср. XII в.		X							?		X					Barnea 1967, 94	
Диногеция-Гарван	8.	X					*градище*	X - ср. XII в.		X							?		X					Barnea 1967, 94	
Диногеция-Гарван	9.	X					*градище*	X - ср. XII в.		X							?		X					Barnea 1967, 94	
Диногеция-Гарван	10.	X					*градище*	X - ср. XII в.		X							?		X					Barnea 1967, 94	
Диногеция-Гарван	11.	X					*градище*	X - ср. XII в.		X							?		X					Barnea 1967, 94	
Диногеция-Гарван	12.	X					*градище*	X - ср. XII в.		X							?		X					Barnea 1967, 94	
Гарван	1.	X		*жил. 29*	*1968 г.*	*Ж. Въжарова*	*селище*	кр. IX - X в.		X			?		?		?	?	?					*Въжарова 1986, 105, 107-108, Обр.* 96/ 2	
Гарван	2.	X		*жил. 68*	*1975 г.*	*Ж. Въжарова*	*селище*	VI - VII в.		X	?						?				?			*Въжарова 1986, 139, 141, Обр.* 143/ 3	
Гарван	3.	фр.		*жил. 80*	*1976 г.*	*Ж. Въжарова*	*селище*	VI - VII в.		X							?		?					*Въжарова 1986, 151, 153, Обр.* 156/ 3	
Гарван	4.	X		*жил. 80*	*1976 г.*	*Ж. Въжарова*	*селище*	VI - VII в.		X							?		?					*Въжарова 1986, 50, 151, 153, Обр.* 471, 156/ 3	
Гарван	5.	X		*жил. 105*	*1976 г.*	*Ж. Въжарова*	*селище*	кр. IX - X в.		X			?				?		?					*Въжарова 1986, 175, 178, Обр.* 190/ 10	
Попина	1.	X				*Ж. Въжарова*	*етнографски образец*	*60-те г. XX в.*		X							?			X				*Въжарова 1986, 50, Обр. 47/ 2*	
Стърмен	1.	X		*обект 49*	*1961-68 г./ № 715*	W. Hensel	*градище*	*кр.XII-XIII в.*		X	X					X	26, 0		X					Dymaczewska 1980 , 255, 263, 275, *Tabl. 4, IX/ 7*	
Никопол	1.		X				*град*	*XII - XIV в.*	*РИМ-Плевен, № 1835*	X			X	?			19, 0				2			*Грънчаров 1999, № 148 (най-горе)*	
Никопол	2.		фр.				*град*	*XII - XIV в.*	*РИМ-Плевен, Спом. ф. № 14*	X			X	?			11,0 *запаз.*				X			*Грънчаров 1999, № 148 (втората отгоре-надолу)*	
Никопол	3.		X				*град*	*XII - XIV в.*	*РИМ-Плевен, № 2088*	X			X	?			18, 0				2			*Грънчаров 1999, № 148 (третата отгоре-надолу)*	
Никопол	4.		X				*град*	*XII - XIV в.*	*РИМ-Плевен, № 2089*	X			X	?			27, 0				2			*Грънчаров 1999, № 148 (най-долу)*	
София-топлопров.	1.	?		*средnetов. пласт*	*1954 г.*	*М. Станчева*	*град*		*МИ на София*	X							?							*Станчева 1960; Андреев 1992, 87.*	
София-Лъвов мост	2.		?	*С-р Юг, зид № 11*	*2014 г./ № 708*	*Ал. Станев*	*град*	*XVII-XIX в.(?)*	*МИ на София*				X				27, 0				2			*непубл.*	**18**
София-Лъвов мост	3.		фр.	*С-р Юг, зид № 10*	*2014 г./ № 709*	*Ал. Станев*	*град*	*XVII-XIX в.(?)*	*МИ на София*				X				21,4 *запаз.*				2			*непубл.*	**19**
Великан, обл. Хс	1.		?	*Обект № 3, АМ"Марица"*	*2014 г.*	*В. Кацарова*	*чифлик*	*XIX в.*	*АМ-Димитровград*				X		X		?				2			*Нинов 2015, 790*	
Сев. Добруджа	1.	X				O.Herman	*етнографски образец*	*кр. XIX в.*					X	X			?	X	X					Herman 1902, 225, Abb. 133	
Сев. Добруджа	2.	X				O.Herman	*етнографски образец*	*кр. XIX в.*					X		X		25,5	X		X	X			*Herman 1902, 220, 239 - 240, Taf. V:* 9	

Сев. Добруджа	**3.**	X				O.Herman	*етнографски образец*	*кр. XIX в.*					X		X		21,8	X		X	X			*Herman 1902, 220, 239 -2 40, Taf. V:10*	
Сев. Добруджа	**4.**	X				O.Herman	*етнографски образец*	*кр. XIX в.*					X		X		26,3	X		X	X			*Herman 1902, 220, 239 - 240, Taf. V:11*	
Сев. Добруджа	**5.**	X				O.Herman	*етнографски образец*	*кр. XIX в.*		X				dex.			24,8	X		X			X	Herman 1902, 220, 236-237, 239-*240, Abb. 150:6, Taf. V:12*	
Сев. Добруджа	**6.**	X				O.Herman	*етнографски образец*	*кр. XIX в.*		X				dex.			24,5	X		X			X	Herman 1902, 220, 236-237, 239-*240, Abb. 150:6, Taf. V:13*	
Дуранкулак	**1.**	X		*Кв. С/10, д. 0,10–0,30 м*	*1976 г. / № В-0040*	*Т.Димов*	*селище*	*кр. IX-X в.*	*РИМ-Добрич, № Ас 1848*				X				26,0	X	X					*Димов 1989, Табл. V, без №*	**8: 1a, 1 b; 9**
Дуранкулак	**2.**	X		*Кв. 2, д. 0,60 м*	*1976 г. / № В-0137*	*Т.Димов*	*селище*	*кр. IX-X в.*	*РИМ-Добрич, № Ас 1847*				X				33,0	X	X					*Димов 1989, Табл. V, без №*	**8: 2 ; 10**
Дуранкулак	**3.**	X		*Хор. I, д. 0,60 м*	*1976 г. / № В-0152*	*Т.Димов*	*селище*	*кр. IX-X в.*	*РИМ-Добрич, № Ас 2051*		X						28,5		X					*Димов 1989, Табл. V, без №*	**8: 3 ; 11**
Дуранкулак	**4.**	X		*Хор. I, оборка*	*1978 г. / № В-0795*	*Т.Димов*	*селище*	*кр. IX-X в.*	*РИМ-Добрич, № Ас 2053*		X						22,7		X					*Димов 1989, Табл. V, без №*	**8: 4 ; 12**
Дуранкулак	**5.**	X		*Хор. I, оборка*	*1981г. / № В-0748*	*Т.Димов*	*селище*	*кр. IX-X в.*	*РИМ-Добрич, № Ас 1846*		X						32,0		X					*Димов 1989, Табл. V, без №*	**8: 5a, 5b ; 13**
Дуранкулак	**6.**	X		*Хор. I, оборка*	*1979 г. / № В-0686*	*Т.Димов*	*селище*	*кр. IX-X в.*	*РИМ-Добрич,№ Ас 2052*		X						21,5					X		*непубл.*	**14**
Дуранкулак	**7.**	X		*Хор. I, оборка*	*1986 г. / № В-0792*	*Т.Димов*	*селище*	*кр. IX-X в.*	*РИМ-Добрич, № Ас 1843*				X				23,1		X					*непубл.*	**15**
Дуранкулак	**8.**	X		*Хор. I, оборка*	*1986 г. / № В-0794*	*Т.Димов*	*селище*	*кр. IX-X в.*	*РИМ-Добрич, № Ас 1844*		X						23,5		X					*непубл.*	**16**
Дуранкулак	**9.**	X		*Хор. I, оборка*	*1986 г. / № В-0793*	*Т.Димов*	*селище*	*кр. IX-X в.*	*РИМ-Добрич, № Ас 1845*		X						24,5		X					*непубл.*	**17**
Силистра	**1.**		X	*Млад. Дом, ст. 52, д. 4 м*	*1972 г./ 1828*	?	?	?	*АМ-Силистра/ № ф. III-1908*				X				28,0				X			*непубл.*	**20**
Силистра	**2.**		X	*Силистра*	*1995 г./ 363*	?	?	?	*АМ-Силистра/ № 3298*				X				21,1				X			*непубл.*	**21**
Плиска	**1.**	X		*Дв. център - Цитадела*	*2012 г./ № 31*	*Я. Димитров*	*град (столица)*	*IX в.*	*НИАР-Плиска*					III - dex.			25, 4	X	X					*непубл.*	**1**
Плиска	**2.**	X		*Дв. център - Цитадела*	*2012 г./ № 34*	*Я. Димитров*	*град (столица)*	*IX в.*	*НИАР-Плиска*					III - sin.			22, 5	X	X					*непубл.*	**2**
Плиска	**3.**	X		*Дв. център - Цитадела*	*2012 г./ № 35*	*Я. Димитров*	*град (столица)*	*IX в.*	*НИАР-Плиска*		X					dex.	24, 7		X					*непубл.*	**3**
Плиска	**4.**	X		*Дв. център - Цитадела*	*2012 г./ № 36*	*Я. Димитров*	*град (столица)*	*IX в.*	*НИАР-Плиска*		X					dex.	24, 2		X					*непубл.*	**4**
Плиска	**5.**	**фр.**		*Кръгла кам. площадка*	*2010 г./ № 210*	*А. Аладжов*	*град (столица)*	*IX-X в.*	*НИАР-Плиска*	X							фр.							*непубл.*	**6**

Таблица I. Археологически находки и етнографски образци на костени кънки / плъзгачи за шейни, от територията на съвременна България и Северна Добруджа. Номенклатура и описание: Я. Димитров.

Table I. Archaeological finds and ethnographic samples of skates/ sledge runners from the territory of modern Bulgaria and North Dobrudja. Nomenclature and description: Y. Dimitrov.

ABOUT THE USE OF BONE SKATES IN MEDIEVAL BULGARIA (ON THE OCCASION OF A "COLLECTIVE" FIND OF THE PLISKA CITADEL)

Yanko Dimitrov, Lazar Ninov

(Summary)

The reason for this study is four bone products found in the filling of two adjacent pits of wooden posts of a building located in the Citadel (the fortified residential palace) of Pliska. Taking into account the circumstances of discovery and the ceramic materials, the find is defined as "collective" and dates back to the second half of the 9th century.

Based on data from osteological analysis and archaeological and ethnographic analogies, the four articles are interpreted as skates or unfinished sledge runners.

Finding the artifacts within the residential complex of the Bulgarian rulers provides the opportunity to recreate a curious story from the winter everyday life of its inhabitants – ice-skating.

Was the use of these "extraordinary" tools dictated by considerations of facilitating domestic and economic activities during the winter season, such as fishing trips and freight transport in the household ? Or were they one of the attractive ones because of the simplicity of the construction and accessibility of the raw material, the facilities for winter fun for children and young people, and also for sports activities for adults?

A product of domestic ingeniousness and empirical experience or imported "know-how" are the skates/ sledge runners found in Pliska and, more generally, within the borders of medieval Bulgaria?

Looking for the answers to these questions, the authors place the „Pliska find" in the context of the current knowledge about Bulgaria, Europe and the origin, geographic and historical distribution and application of the products, which in the specialized literature are defined as skate or sledge runners.

ЗЛАТНА ВИСУЛКА ОТ ВЪТРЕШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА

Мариела Инкова

В памет на откривателя и първи проучвател на Преславското съкровище проф. Тотю Тотев

След повече от 100-годишни проучвания на територията на първата българска столица Плиска, броят на луксозните накити от благороден метал е все още твърде ограничен. Голяма част от тях произхожда от Външния град и неговите околности. Тук отнасяме т. н. Втори мадарски коланен накит (Миков 1934, 429-438), пръстена от Мътница (Mavrodinov 1943, 77-88, Fig. 49), златния пръстен с гръцки надпис (Бешевлиев 1992, 252, № 88), златните коланни обкови от саркофаг № 4 (Михайлов 1979, 51-59, обр. 29-38) и златните накити от некропола при Голямата базилика (Въжарова 1979, 76-80, обр. 13, 15, 18). На този фон се открояват единичните находки от Вътрешния град на Плиска, всички открити при редовни археологически разкопки - златният нагръден кръст, намерен при проучвания на Западната крепостна стена (Dontcheva 1976, 59-66) и стъклените кабошони, украсени със златно фолио от яма, западно от Кръгла каменна площадка (Аладжов, Станилов, Балинова-Коматарова 2013, 358).

Именно оскъдното количество на благородни накити, принадлежали на българската аристокрация от Плиска, ни мотивира да публикуваме тук една златна висулка, открита наскоро при археологическите проучвания, северно от Цитаделата.

Златният накит има триъгълна, двустранно украсена, форма. В центъра на едната страна е разположено кръгло гнездо за кабошон, рамкирано от псевдоперлена тел (обр. 1-3). От трите му страни са апликирани по три едри гранули, а в средата - част от халка/петличе (?) за окачване (обр. 3, 1-4). В центъра на обратната страна има кръгче, рамкирано от гладък бордюр (обр. 4, 1), а в ъглите – гладки бадемовидни листа, разположени с върховете към периферията (обр. 4, 2-3). Рисунъкът е оформен чрез цизелиране, а фонът между фигурите е фактуриран с поансон, отпечатващ кръгчета (обр. 4, 4). Размери: 1,45 х 1,53 х 0,24 см[1]. Споените гранули имат размери от 2,09 до 2,41 mm (обр. 5, 1-3). Ширината на телчето за петличе е 1,41 mm (обр. 5, 4). Размерът на отпечатаните с поансон кръгчета от обратната страна варира от 607 до 690 μm (обр. 6, 1-2).

Висулката е открита с металотърсач в кв. 1 при археологическото проучване на обект „Двор, северно от Цитаделата. Сектори „Тайни ходници" и „Дървена сграда" през 2013 г. През 2011 г. до дълб. 0,65 м в квадрата са изчерпани сиво-черният и жълто-сив пласт (обр. 7). На тази дълбочина ясно се очертаха два насипа. Единият - на т.н. горял таен ходник, който свързва Крумовия дворец с ранното дървено укрепление, а вторият е резултат от сондажните проучвания на Кр. Миятев през 30-те години на XX в. Проучванията в квадрата бяха преустановени, без да се изчерпят двата насипа. През 2013 г. в пръстта от обрушените северен и източен профили, на дълб. 0,65-0,75 м, бе открита коментираната висулка (Станилов, Инкова, Антонов 2014, 447-448, обр. 3). В този смисъл не може да се определи със сигурност слоят, от който тя произхожда. При всички случаи обаче той е един от споменатите по-горе два, свързани с живота през X и XI в.

Състав и техника на изработка

Определянето на химическия състав на отделните елементи и на припоя между тях е изключително затруднен поради следното: 1. Изделието е с малки размери и е съставено от отделни декоративни елементи, фиксирани чрез припой, осъществен чрез дифузионни процеси между тях; 2. Престоят в земята е довел до повърхностно обогатяване на изделието със злато, заради корозията на легиращите елементи – Ag и Cu. Всичко това затруднява и уточняването на последователността в изработката. За изследванията са използвани сканиращ електронен ми-

[1] Пол. инв. № 64 за 2013 г.

Обр. 1, 1-3. Златна висулка от Вътрешния град на Плиска (сн. Ив. Левичаров).

Fig. 1, 1-3. Gold pendant from the Inner city of Pliska (photo by Iv. Levicharov).

кроскоп HITACI S 3700N с енергийно дисперсивен рентгенов микроанализатор Noran Ultra Dry с NSS software Thermo Scientific (SEM-EDX) и дигитален микроскоп HIROX в Лабораторията към Фондация „Тракия"[2].

Установено е, че за изграждането на основните елементи (лист, гранули и назърнено телче) е използвано високопробно Au, съдържащо до 2 процента Ag, под 1 процент Cu и около 97 процента Au (табл. 1).

Извършените на този етап изследвания включват точкови анализи и анализи върху малки по площ, свободни от припой, участъци откъм лице-

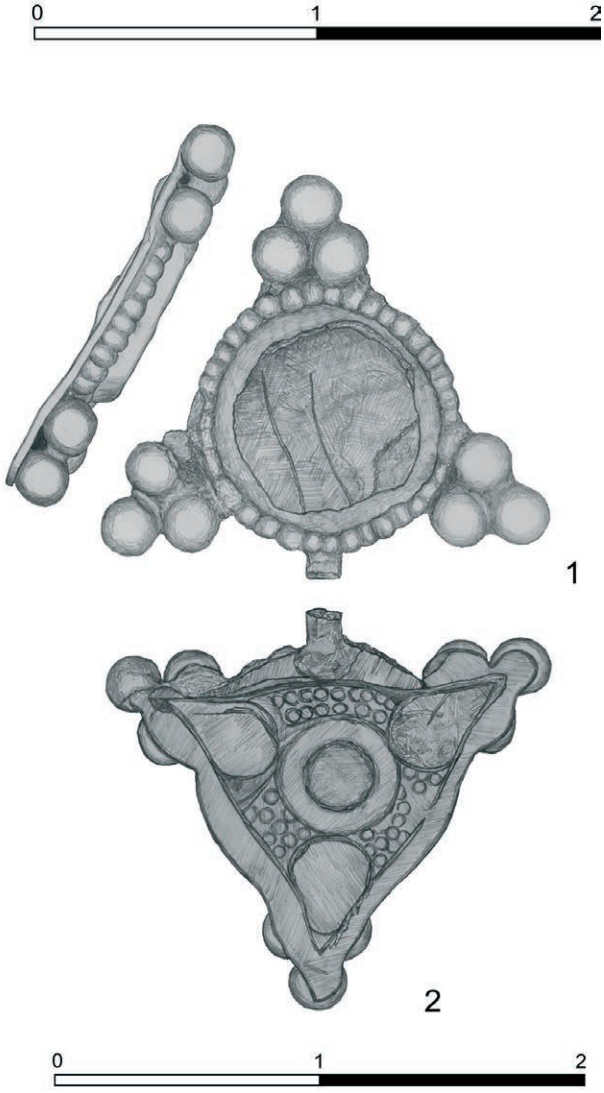

Обр. 2, 1-2. Графика (рис. С. Тодоров).

Fig. 2, 1-2. Graphic image (drawing by S. Todorov).

[2] Изказвам своята благодарност за извършените анализи и направените консултации.

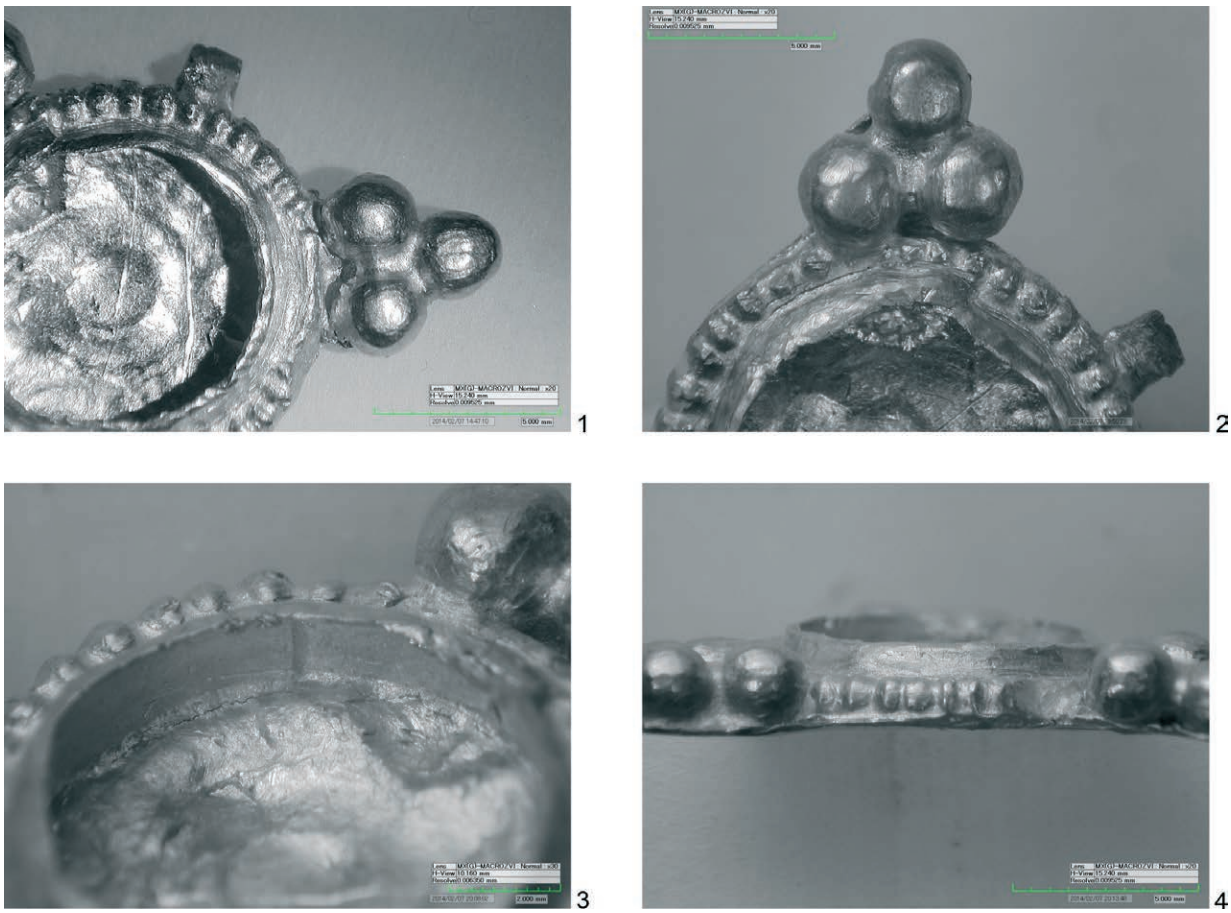

Обр. 3, 1-4. Златната висулка – детайли.
Fig. 3, 1-4. Gold pendant – details.

то – върху листа, гранулите, назърненото телче, халката и връзките между тях (обр. 8, 1-3) и върху обратната страна на изделието (обр. 8, 4-5).

Наличието на цепнатини (шевове, процепи) между дясната и лявата тройка гранули и останалата част от висулката (обр. 9, 1-3), както и анализите на участъците на връзките между тях и листа с назърнена тел свидетелстват, че вероятно тези елементи (лява и дясна тройка гранули с листа под тях) са добавени по-късно чрез спояване с нискотопим припой към останалата висулка. Процеп не е установен към долната тройка гранули (обр. 10, 1), свидетелство, за което е и по-широкият лист под тях (обр. 10, 2).Изследванията сочат, че за спояване на телчетата е използван припой с точка на затапяне 1020 градуса, т.е. малко по-ниска от температурата на затапяне на листа, която е 1050-1055 градуса.

Съдейки по състава на припоя на горните дясна и лява тройка гранули, температурата на неговото затапяне е 950 градуса. Близките точки на затапяне на различните припои сочат, че са използвани високотопими смеси, което на свой ред подсказва, че майсторът е много добър, тъй като обикновено разликите в точките на топене при различни детайли е с 100-150 градуса разлика един от друг.

Точният състав на отделните елементи и на техните припои може да се установи чрез срезове, което би разрушило изделието.

Сравнителната таблица свидетелства, че за всички елементи, включително и по-късно добавените, е използвана една и съща суровина, което позволява да се допусне изработката на изделието в една и съща работилница от един същи майстор (табл. 1). В първоначалния си вид висулката е била украсена само с долната тройка гранули. Близкият състав на основната част от изделието и по-късните добавки подсказват по-скоро за поетапно изпълнение, отколкото за «ремонт». Не може да се изключи и преработка на част от първоначалното изделие, но в същата работилница и от същия майстор.

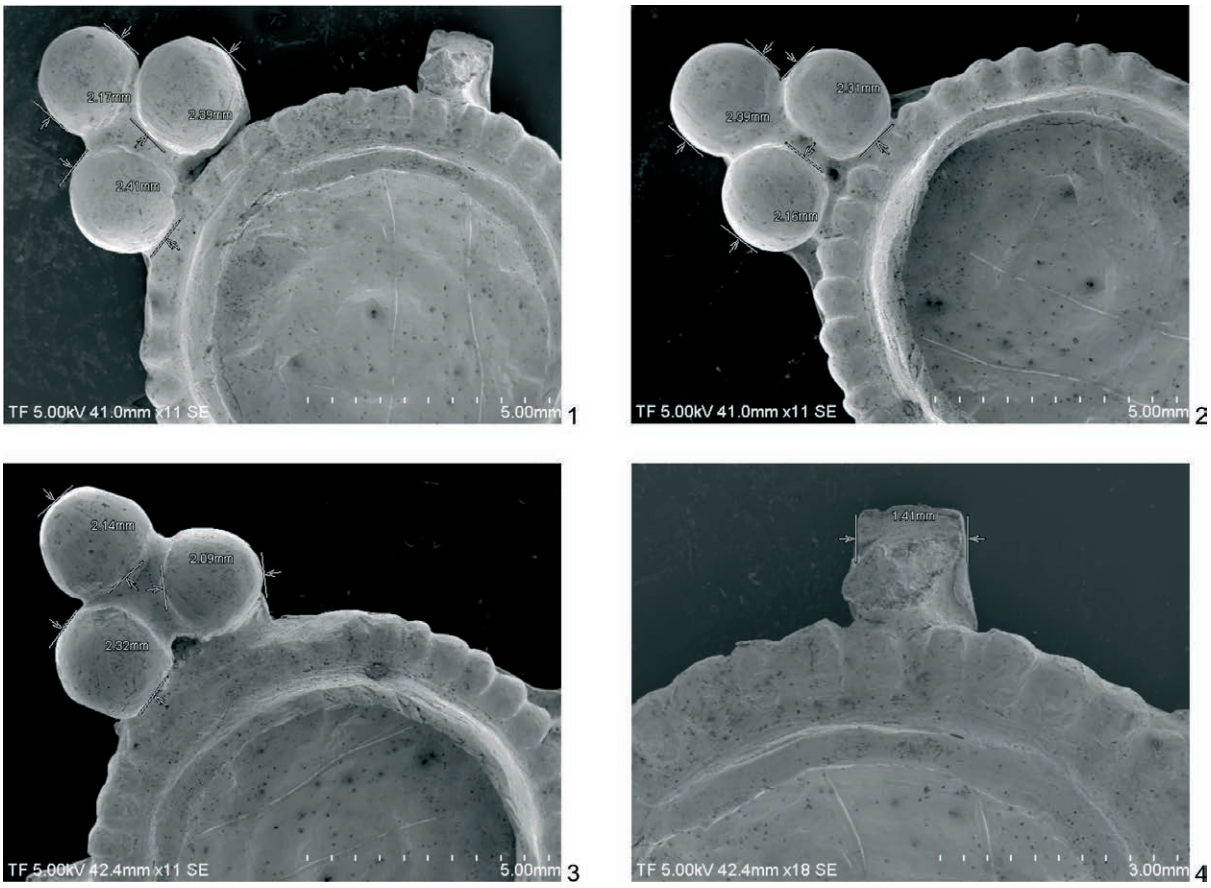

Обр. 4. Врязани чрез цизелиране мотиви – детайли.

Fig. 4. Incising motives – details.

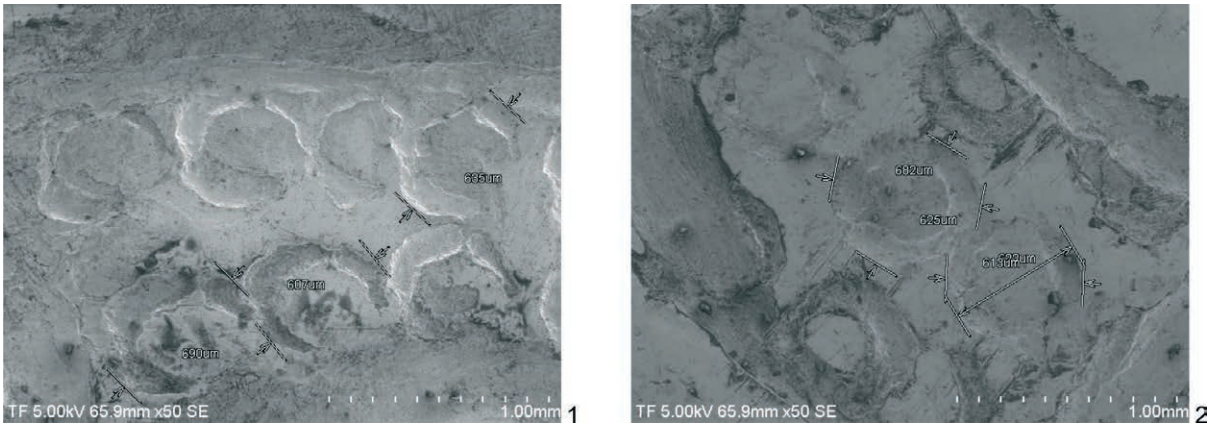

Обр. 5 Размери на споените детайли в mm.

Fig. 5. Solder details size in mm.

Стилово-морфологична характеристика и датировка

Украсата от едната страна е композирана от кръгло гнездо за кабошон, обрамчено от назърнена тел и три тройки, симетрично разположени, гранули (обр. 1, 1; 2, 1). Подобно съчетание на елементи има широк хронологически обхват. Среща се върху луксозни вещи и накити от времето на Великото преселение на народите до X-XI в. Освен при украсата на огърлицата и наушниците от Преславското съкровище назърнена тел и фигури от гранули са използвани при кръглите ажурни апликации от същото съ-

кровище (Тотев 1983, 88-89, фиг. 35), при двата медальона с изображение на паун и лъв от Велики Преслав (Stanilov 2010, 160-164, Abb 3:1-3), както и при изработката на накитите от женския гроб при абсидата на Голямата базилика (Въжарова 1979 78, обр. 18, 80) и златните тока и накрайник от саркофаг № 4 (Инкова 2000, 54-59).

Особено информативна за датиране на висулката е композицията върху гладката й страна, съставена от два основни елемента – рамкиран кръг в центъра, около който са разположени три бадемовидни форми с върхове към периферията (обр. 1, 2; 2, 2). Преди да преминем към разпространението на композицията ще обърнем внимание на два детайла. Аналог на двойно-контурирания кръг, разположен в центъра (обр. 4, 1),

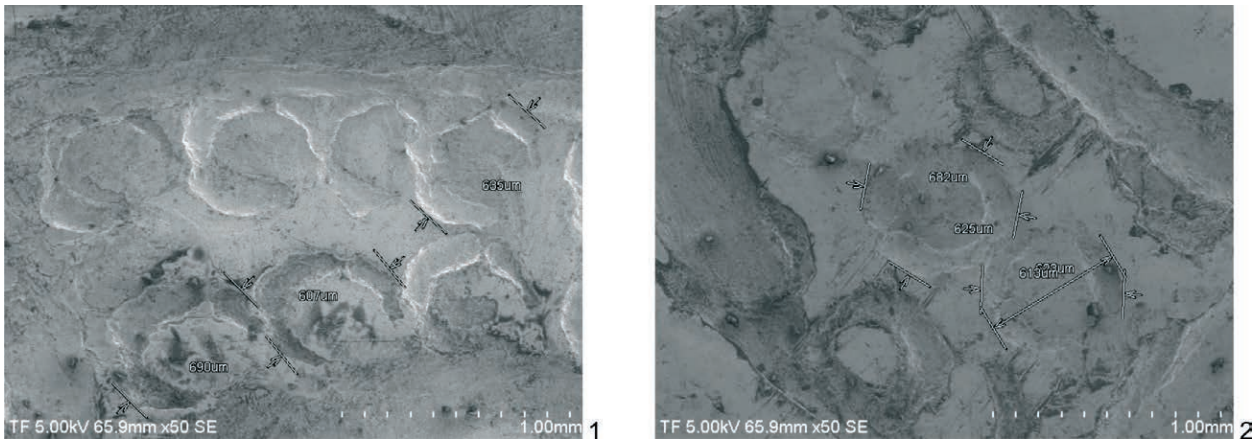

Обр. 6. Размери на отпечатаните с поансон кръгчета в мм.

Fig. 6. Printed with punch circles size in mm.

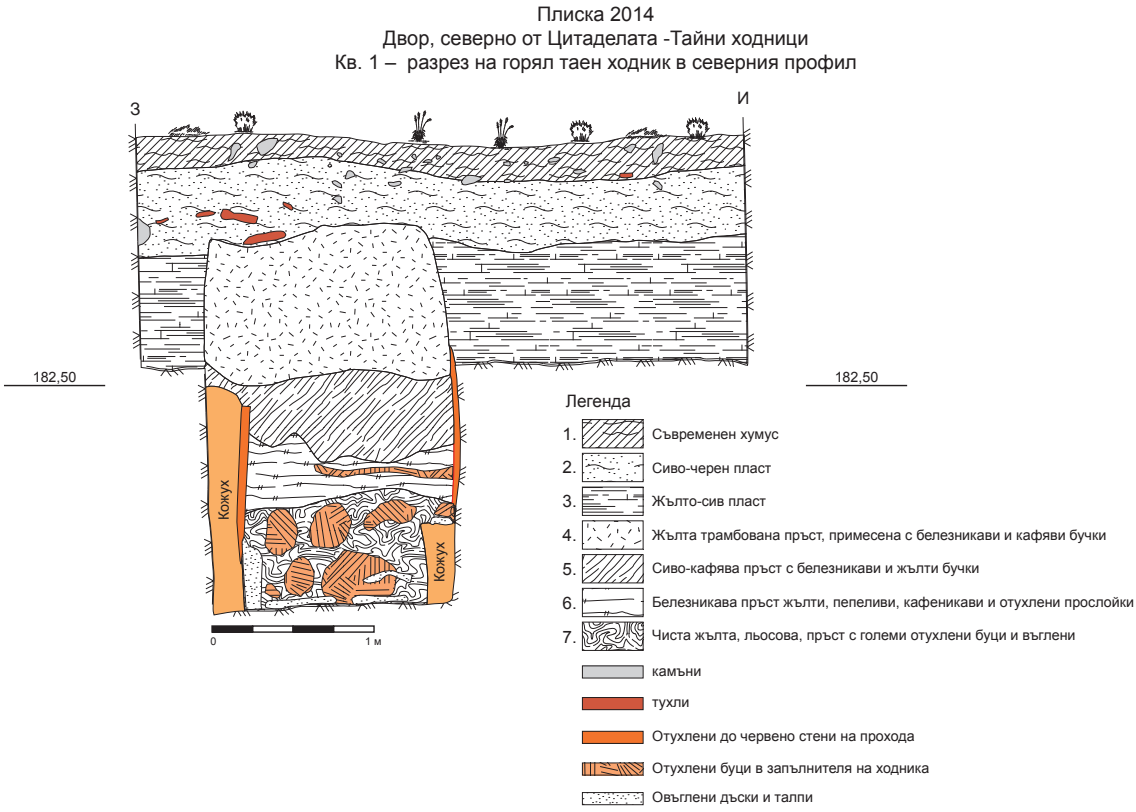

Обр. 7. Северен профил И-З на кв. 1 (графика П. Антонов).

Fig. 7. North cross-section East – West in square 1 (graphic drawing P. Antonov).

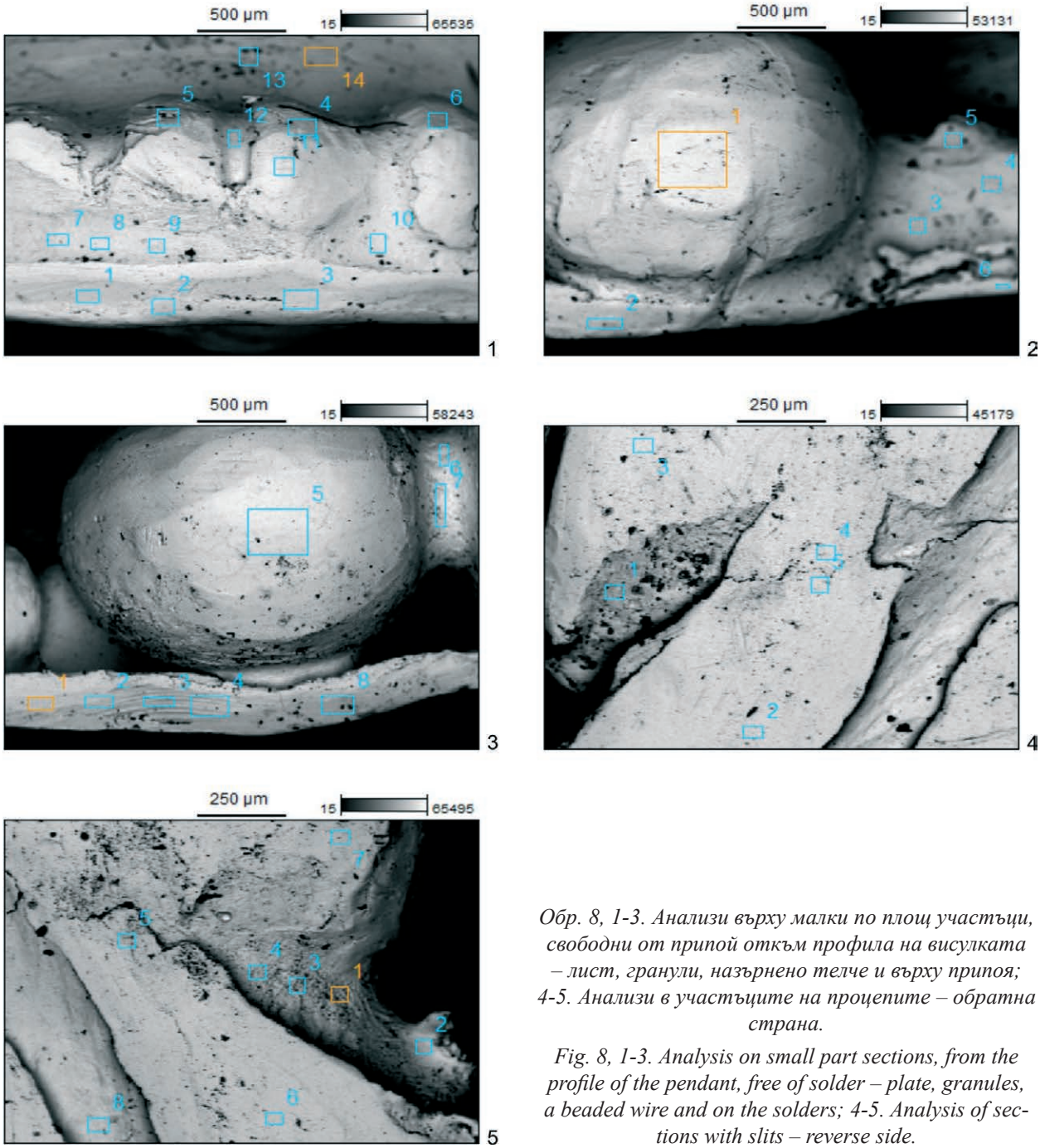

Обр. 8, 1-3. Анализи върху малки по площ участъци, свободни от припой откъм профила на висулката – лист, гранули, назърнено телче и върху припоя; 4-5. Анализи в участъците на процепите – обратна страна.

Fig. 8, 1-3. Analysis on small part sections, from the profile of the pendant, free of solder – plate, granules, a beaded wire and on the solders; 4-5. Analysis of sections with slits – reverse side.

откриваме при златния медальон с изображение на паун от Велики Преслав (обр. 11, 1). Короната на птицата е увенчана с четири идентични кръгчета, рамкирани с гладък бордюр (Stanilov 2010, 160-161, Abb. 1:1; 2:3), с тази разлика, че при преславския паметник изображението е третирано пластично. На второ място – фонът с отпечатани с поансон кръгчета и запълващ пространството между гладките листа е често използван прийом в металопластиката, в това число и сред старобългарските луксозни паметници от X-XI в. Като пример ще споменем фона между гладките пластични листа върху златните тока и накрайник от съркофаг № 4 при Голямата базилика (Инкова 2000, 56, обр. 6, 58, обр. 9-10), (обр. 11, 2) и отпечатаните кръгчета, на чийто фон се откроява гладка релефна палмета върху пирамидалното копче от Преславското съкровище (Тотев 1982, 80-81, фиг. 30), (обр. 11, 3).

Сред старобългарските луксозни накити, из-

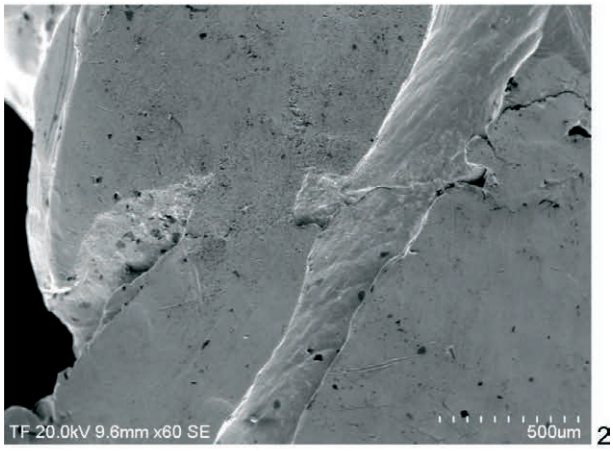

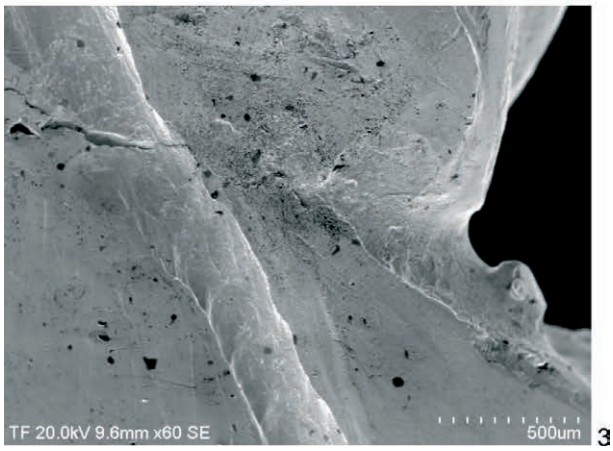

Обр. 9, 1-3. Процепи и "шевове" между лявата и дясна тройка гранули и останалата част от висулката.

Fig. 9, 1-3. Slits and "seams" between the left and right triple of granules and the rest part from the pendant.

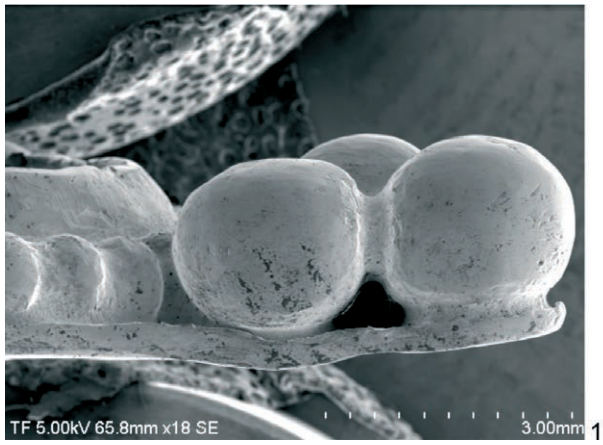

Обр. 10, 1-2. Липса на процеп при долната тройка гранули.

Fig. 10, 1-2. Absence of slit in the lower triple of granules.

работени от злато, аналогична композиция от кръгче, обрамчено с бадемовидни мотиви откриваме сред сребърните, позлатени апликации с квадратна форма от Преславското съкровище. При единия вид композицията е от бадемовидни листа около кръгче (Тотев 1982, 82-83, фиг. 32; Станилов 1993, 139, 140-142). Те се редуват, обърнати навън-навътре с острите си краища (обр. 12, 1). Вторият вид има кръгъл ажурен отвор в средата, а в ъглите на апликациите - пластични бадемовидни листа, отново с върховете навън (Тотев 1982, 74-75, фиг. 27; Станилов 1993, 139, 142-143), (обр. 12, 2). Двата примера подсказват една и съща конструкция при композиране на орнамента, с тази разлика, че броят на бадемовидните листа е съобразен с квадратната форма, в която са поместени. Същият елемент – кръг с четири бадемовидни листа виждаме и в основата на крилата на грифоните върху плочките за диадема (Тотев 1982, 38-39, фиг. 5), (обр. 12, 3) и върху кръглата плочка на един от наушниците от същото съкровище (Тотев 1982, 58-58, фиг.18), (обр. 12, 4), а модификация на композицията – върху плочката с клетъчен емайл на златния пръстен от женски гроб, открит пред абсидата на Голямата

1

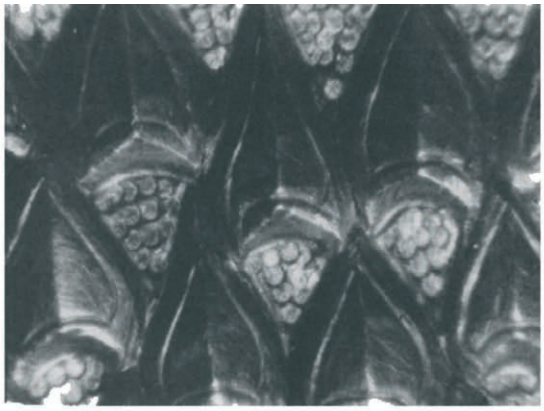

2

3

Обр. 11, 1. Двойно контуриран кръг върху апликацията с изображение на паун от Велики Преслав, X в. (по St. Stanilov). 2. Отпечатани с поансон кръгчета върху златната тока от саркофаг № 4 при Голямата базилика в Плиска, X в. (по М. Инкова). 3. Златно копче от Преславското съкровище с фактуриран с кръгчета фон (по Т. Тотев).

Fig. 11, 1. Double-contour circle on the applique with a peacock image from Veliki Preslav, 10th century. (by St. Stanilov). 2. Pointed circles printed on the gold buckle of sarcophagus No 4 at The Great Basilica of Pliska, 10th century. (by M. Inkova). 3. Gold button from Preslav treasure textured with circles background. (by T. Totev).

базилика в Плиска (Възарова 1979, 78, обр. 18:б, 80; Григоров 2007, 191, обр. 61:16). Мотивът кръг с бадемовидни листа, макар и по-рядко, се среща и сред паметниците на старобългарската металопластика, изработени от медни сплави (обр. 12, 5-6). Най-често той е «копиран» от апликации с форма на квадрат или розета, като броят на бадамовидните листа, варира, съобразно формата (Станилов 1993, 140-143, 150, обр. 8). Паралелни композиции са познати и сред паметниците на унгарската металопластика от X в. – предимно апликации за украса на дрехи (Fodor 1996, 143, fig. 2), чанти (Révész 1996, 93-95, fig. 20), колчани (Révész 1996, 75 fig. 8), конска сбруя (Fodor 1996, 170-171, fig. 2) и дори върху метални съдове (Mesterházy 1996, 236-237). И тук броят на бадемовидните листа в композициите е съобразен с формата на изделието. Произходът на мотива вероятно следва да се търси във византийската орнаментика от X-XI в. Като пример ще посочим подобен орнамент, вписан в кръг, от cod. Philipps, съхраняван в Пруската Държавна библиотека в Берлин (Weitzmann 1935, XX, 108), (обр. 13, 1), а също и украса, тип астерикс, от стихар от края на X в., съхраняван във фонда на Д. Ризов в ЦДА в София (обр. 13, 2), за който се предполага, че е изработен от монасите в Студийския манастир (Джурова 2009, 179, 187, табл. 9:25, 84v, 89v, 135v). В случая, без да е ограничена в някаква форма, украсата е конструирана от кръг с разположени около него четири бадемовидни листа, с ъглите към периферията.

Освен в металопластиката и ръкописите, мотивът е особено популярен при орнаментиката върху белоглинени керамични изделия за стенна облицовка. Примерите от Византия са от керамичната декорация на свода в църквата «Св. Артемий» на о-в Наксос (Cutler 2001, 160, fig. 1; Anderson 2001, 96, fig.8), (обр. 13, 3), както и съхраняваните във Валтерс музея на изкуството в Балтимор керамични плочки с розети, чиято конструкция е на базата на кръг с бадемовидни листа (Hirschbichler 2001, 272, A. 59-60), (обр. 13, 4). Понякога мотивът участва и в сложни композиции, например в допълнителната украса на кръст върху белоглинена плочка от Археологическия музей в Истанбул (Et-

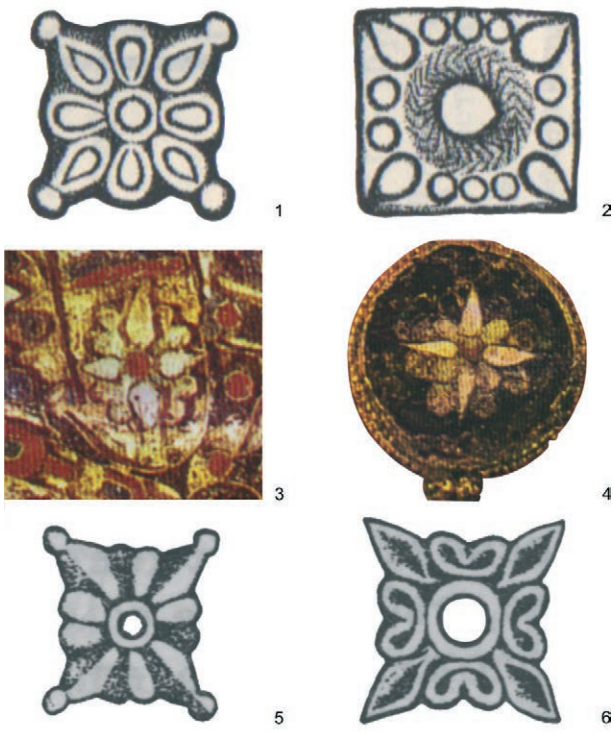

Обр. 12, 1-2. Златни апликации от Преславското съкровище (по Ст. Станилов). 3. Кръг с бадемовидни листа върху крилата на грифоните на диадемата от Преславското съкровище (по Т. Тотев). 4. Розета върху наушник от Преславското съкровище (по Т. Тотев) 5. Апликация от медна сплав от Дворцовия комплекс в Преслав (по Ст. Станилов). 6. Апликация от медна сплав от РИМ-Шумен (по Ст. Станилов).

Fig. 12, 1-2. Gold appliques from the Preslav treasure (by St. Stanilov). 3. A circle of almond shaped leaves on the griffin's wings of the tiara from the Preslav treasure (by Totyo Totev). 4. Rosette on the earring of the Preslav treasure (by T. Totev). 5. Copper allow applique from the palace complex in Preslav (by St. Stanilov). 6. Copper allow applique from RIM-Shumen (by S. Stanilov).

tinghausen 2001, 220, XII.33). Вариант на мотива е известен и сред рисуваната керамика от Кръглата църква във Велики Преслав и от работилницата за белоглинена керамика към нея, където той е вписан в конкавно оформена четириъгълна рамка (Миятев 1934, 121-122, обр. 208:1, 4), (обр. 13, 5, 6) или е част от свободна композиция на кръг с осем бадемовидни листа (Миятев 1934, 123-125, обр. 214:4, обр. 215; 150-151, обр. 261:2). Идентични са известни от манастирския комплекс в м. Тузлалъка край Велики Преслав (Тотев 1982, 54, обр. 49:3) и от Двореца (Миятев 1936, 26, обр. 23) Подобно на мотива от златната пластинка от Плиска, кръгът в центъра има допълнителен контур.

Свидетелство за популярността на мотива в дворцовото изкуство от IX-X в. е неговото изпълнение в мозаечната техника opus sectile при украсата на сводовете на храма „Св. София" в Истанбул (Anderson 2001, 96-97, fig. 9-10) (обр. 13, 7).

Приведените примери сочат универсалното разпространение на композицията кръг с бадемовидни листа около него. През IX в. тя е част и от декоративната система на абасидското изкуство. Позната е от щукатурната украса на сгради от околностите на Нишапур и Самара, където най-често е вписана в четириъгълни рамки или участва в по-сложни розетовидни композиции (Wilkinson 1987, 18-19, 163, 1.196; Tronzo 2001, 148, fig. 8), (обр. 14, 1-2). Ако се съди по едно стенописно изображение на войн от Нишапур, датирано в X в., мотивът е част от текстилната украса от епохата на Абасидите (Wilkinson 1987, 206-207, 2.39-2.40), (обр. 14, 3). Познат е като централен орнамент върху дъното на глазиран съд от Нишапур, датиран в IX в. (Wilkinson 1973, 11, 35:24), (обр. 14, 4).

Посочените примери свидетелстват още веднъж за възприемане и адаптиране на образци от византийската орнаментална система в старобългарското изкуство. Първа И. Жандова обърна внимание на разнообразните конфигурации на розетата с бадемовидни листа в преславския художествен кръг (Акрабова 1948, 119). След нея Ст. Станилов коментира взаимовръзката при между художествените занаяти при формиране на старобългарската орнаментална система и посочи различните модификации на мотива (Станилов 2009, 130, 133,135). Той е проникнал най-рано през втората половина на IX в., а произходът му, както подсказва една шестлистна розета върху кана от VI-VII в., (обр. 13, 8) следва да се търси в сасанидския образен репертоар (Тревер, Луконин 1987, 116, № 30, 90-91), възприет и адаптиран в абасидското и византийско изкуство от IX-X в.

Стиловите белези и приведените аналози датират паметника в X в., което съответства и на данните за местонамирането му – в стратиграфски пластове от X-XI век (обр. 7).

Функционално предназначение

Украсата, запазената част от петлик и датировката на елемента подсказват принадлежност към луксозен, двустранно декориран, накит.

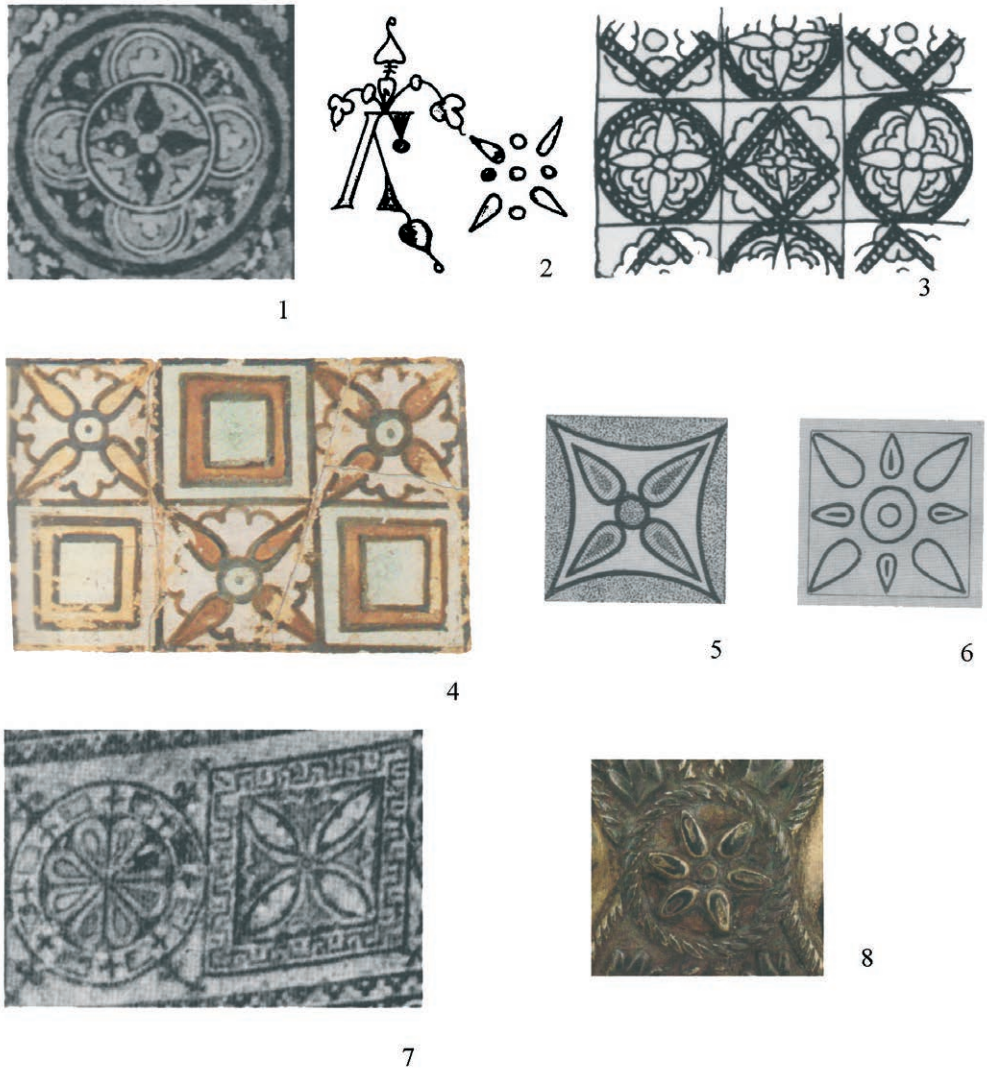

Обр. 13, 1. Мотив от заставка на cod. Philipps, съхраняван в Пруската Държавна библиотека в Берлин, X в. (по K. Weitzmann). 2. Астерикс от стихар от края на X в., ЦДА, София (по А. Джурова). 3. Керамичната декорация на свода в църквата «Св. Артемий» на о-в Наксос (по J. Anderson). 4. Плочки с розети от Музей на изкуството в Балтимор (по M. Hirschbichler). 5-6. Розети върху рисувани керамични плочки от Кръглата църква, Велики Преслав (по Ст. Станилов). 7. Мозайка с розети в opus sectile от „Св. София", Истанбул (по J. Anderson). 8. Розета върху сасанидска кана, VI-VII в. (по К. Тревер, В. Луконин).

Fig. 13, 1. Insertion motif on the beginning of cod. Philipps, Library in Berlin, 10th century (by K. Weitzmann). 2. Asterix of alb (cassock) from the end of 10th century, Central State Archives in Sofia (by A. Djurova). 3. The ceramic decoration of the vault in the church "St. Artemis on Naxos Island (by J. Anderson). 4. Tiles with rosettes from the Museum of art in Baltimore (by M. Hirschbicher). 5-6. Rosettes on painted ceramic tiles from the Round church, Veliki Preslav (by St. Stanilov). 7. Mosaic with rosettes in opus sectile of "St. Sofia", Istanbul (by J. Anderson). 8. Rosseta on a Sasanid jug, 6th – 7th century (by K. Trever, V. Lukonin).

Конструкцията от релефната страна на висулката напомня звездовидната част на обеците пастирски тип, които са най-често едностранни. Техните прототипи, изработени от благороден метал са двустранни и ажурни, например обеците от раннохристиянската базилика при Тигани, Южна Гърция, датирани V-VI в. (Drandakis 1997, 182, № 198), (обр. 15, 1). Освен това, контактът с кръжилото или с луновидната част при този тип обеци е неподвижна - по протежение на централната кръгла част. В случая обаче връзката с липсващата част на изделието е чрез петлик или ос, която е частично запазена[3]. Подобна кон-

[3] От Crafty Cristian аукцион са ни познати чифт обици с гнездо за гранатов кабошан, рамкирано с псевдоперле-

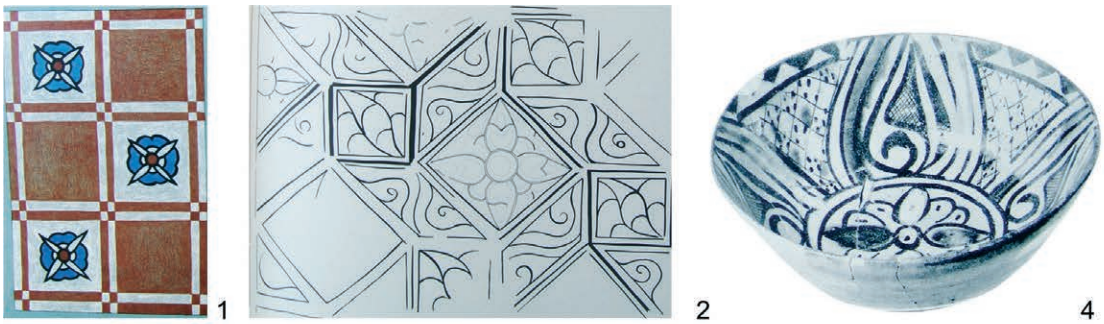

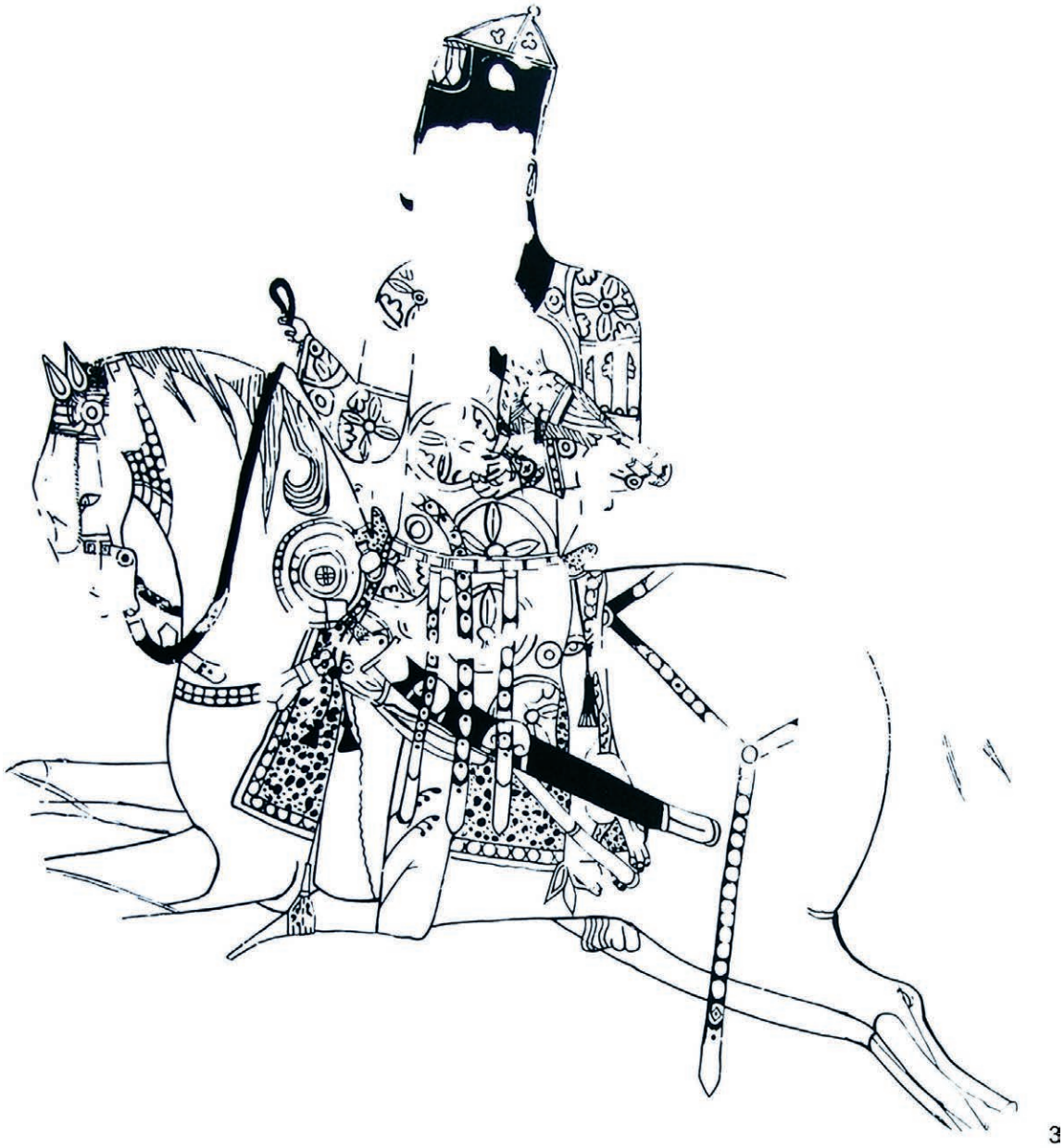

Обр. 14, 1. Розети върху щукатурна украса от Нишапур, IX в. (по Ch. Wilkinson). 2. Розета върху щукатурна украса от Нишапур, IX в., графика (по Ch. Wilkinson). 3. Стенописно изображение на войн, Нишапур, IX в. (по Ch. Wilkinson). 4. Глазиран съд от Нишапур, IX в. (по Ch. Wilkinson).

Fig. 14, 1. Rosettes on stuck-cutter decoration from Nisapur, 9th century (by Ch. Wilkinson). 2. Rosetta on stuck-cutter decoration from Nisapur, 9th century, graphic (by Ch. Wilkinson). 3. Fresco image of a warrior, Nisapur, 9th century. (by Ch. Wilkinson). 4. Glazed vessel from Nisapur, 9th century (by Ch. Wilkinson).

Обр. 15, 1. Златни обеци, базиликата при Тигани, Гърция, V-VI в. (по E. Drandakis). 2. Обеци с клетъчен емайл, Археологически музей, Атина, първа половина на X в. (по K. Sidiropoulos, M. Kontogiannopoulo). 3. Обеци с изображения на император Йоан Цимисхий и св. Богородица, X в. (по Brooks). 4. Наушник от Преславското съкровище, X в. (по Т. Тотев). 5. Сребърна висулка от обица, производствен център при с. Надарево (по Ст. Дончева). 6. Сребърна обица, IX-X в., Византийски музей, Атина (по E. Chalkia)

Fig. 15, 1. Gold earrings, basilica in Tigani, Greece, 5th-6th century (by E. Drandakis). 2. Earrings with enamel, Archaeological Museum, Athens, first half of the 10th century (by K. Sidiropoulos, M. Kontogiannopoulo). 3. Earrings with images of Emperor John Tsimisces. 4. Earring from the Preslav treasure, 10th century (by T.Totev). 5. Silver earring pendant, production center at the village of Nadarevo (by St. Doncheva). 6. Silver earring, 9th -10th century, Byzantine Museum, Athens (by E. Chalkia).

структивна връзка откриваме при някои от луновидните обеци от IX-X в., декорирани с апликирани, геометрични мотиви, съставени от гранули и телчета (Bollók 2010, 176, pl. 2:2; Григоров 2007, 37, 158, обр. 21). Трета възможност предоставят луксозните обеци с дъговидна касета, украсена с множество геометрични елементи. Като пример ще посочим наушниците, произведени в Крит, по време на арабската колонизация на острова (824-961 г.) (Bosselmann-Ruickbie 2008, 98-99, Abb. 9; Albani 2010, 194, pl. 7:a-b; Sidiropoulos, Kontogiannopoulo 2011, 41, 43), (обр. 15, 2). От горната страна на луновидната касета израства капковиден медальон с гнездо за емайл, обрамчено с псевдоперлена (?) тел и триъгълници от гранули. Към тях допълнително са апликирани радиално разположени златни телчета с нанизани перли. Плътна кръгла плочка, декорирана с гранули

на тел и радиално разположени триъгълници от гранули. Датирани са V-VIII в. (http://www.craftycristian.com/tag/jewelry/).

Таблица 1. SEM EDX химичен състав на градивните елементи на медальона и връзките между тях.

Table I. SEM EDX chemical composition of the medallion constructional elements and the connections between them.

Елемент	Място на анализа	Елементи %					
		Au	Ag	Cu	Zn	Sn	Pb
Лист	Основа на медальона	97.43	2.26	0.14	-	-	-
		97.85	1.61	0.52	-	-	-
		98.21	1.22	0.48	-	-	-
		96.70	1.78	1.45	-	-	-
	Под дясната тройка гранули	97.97	1.62	0.20	0.18	-	-
		97.75	1.76	0.12	0.36	-	-
		97.93	1.38	0.28	0.25	-	-
	Под лявата тройка гранули	96.33	2.86	0.44	0.36	-	-
		96.94	2.07	0.75	0.14		
	Касичка	96.10	2.51	1.38	-	-	-
		96.80	1.99	0.89	0.30	-	-
		96.59	2.12	0.57	-	-	-
Гранули	Дясна тройка	96.99	2.16	0.79	-	-	-
	Долна тройка	97.31	1.17	1.25	-	-	-
		96.39	1.06	0.78	-	-	-
	Лява тройка	98.43	3.00	1.65	-	-	-
		93.90	2.77	2.22	-	-	-
		94.03	1.94	1.29	-	-	-
Назърнена тел	Между дясна и долна тройка	96.90	1.51	0.93	-	-	-
		96.21	1.99	0.80	-	-	-
		95.96	2.51	0.54	-	0.40	-
	Между долна и лява тройка	96.90	1.51	0.93	-	-	-
		96.21	1.99	0.80	-	-	-
Халка	Гръб	96.71	2.21	0.40	-	-	-
		98.18	1.52	0.29	-	-	-
Припой	Между телче и основа на медальон	88.19	7.40	4.32	-	-	-
		88.42	7.30	4.02	-	-	-
	Между дясна тройка гранули	94.39	2.99	2.31	-	-	-
		93.99	3.09	2.82	-	-	-
	Между долна тройка гранули	90.67	3.34	5.00	-	-	-
		89.67	3.74	5.40	-	-	-
	Между лява тройка гранули	95.06	2.48	2.26	-	-	-
		94.90	2.27	2.23	-	-	-
	Връзка на дясна тройка гранули-лице	84.53	10.64	4.01	-	-	-
		82.78	12.54	4.67	-	-	-
	Връзка на лява тройка гранули-лице	85.23	10.17	4.59	-	-	-
		87.34	8.25	3.96	-	-	-

над дъговидната част, представят обеците с бюстови изображения на император Йоан Цимисхий и св. Богородица, (обр. 15, 3), (Brooks 1997, 245, № 167). Друго възможно решение сочат наушниците от Преславското съкровище (Тотев 1982, 52-61, фиг. 15-19). Над дъговидната касета е прикачена, посредством гранули, кръгла плочка, запълнена с клетъчен емайл и рамкирана с назърнена тел. Под касетата има допълнителни висулки с кръгли халки, преминаващи през потесни, които са оформени от извити телчета (обр. 15, 4). По-близък паралел представлява една сребърна висулка от производствения център при с. Надарево в ареала на Велики Преслав, идентифицирана като част от обеца (обр. 15: 5), (Дончева 2014, № 12, 288, обр. 12). Тя е куха, със сплеснато-полусфе-

рична форма, по чиято периферия се редуват триъгълници от по три и пет гранули. За разлика от публикуваната тук висулка, сребърната от Надарево е с едностранна украса. Подобни пандантиви имат чифт сребърни обеци, съхранявани във Византийския музей в Атина, датирани в IX-X в. (обр. 15, 6), (Chalkia 1997, 208:240). И при тях, подобно на паметника от Вътрешния град на Плиска, гранулите са апликирани върху носеща пластинка с триъгълна форма. Приведените примери подсказват възможни варианти на липсващата част на украсата от Плиска. Освен предположението за принадлежност към луксозен наушник, не може да изключим и други решения, например като част от колие с прикрепени чрез халкички и петлици допълнителни, двустранно украсени, висулки, подобно на огърлицата от Преслав.

Откриването на златната висулка във Вътрешния град на Плиска поставя въпроса за нейното производство. Датирането на паметника в X в., когато дипломатическите и търговски контакти с империята са интензивни, допуска възможността изделието да е византийски внос. Същевременно, доказаното производство на елитарни произведения на металопластиката на територията на Първото българско царство (Станилов 1993, 138-164) и възникването на старобългарски производствени ателиета (Бонев, Дончева 2011), включително и за елитарни изделия от благороден метал, не изключва изработката му в местна работилница.

Използвана литература:

Аладжов, Станилов, Балинова-Коматарова 2013: А. Аладжов, Ст. Станилов, Е. Балинова-Коматарова. Кръгла каменна площадка – северна периферия. – АОР през 2012 г. София, 2013, 355-358.

Акрабова 1948: Ив. Акрабова. Декоративната система от Тузлалъка в Преслав. – Разкопки и проучвания 3, 1948, 101-130.

Бешевлиев 1992: В. Бешевлиев. *Първобългарски надписи* (Второ преработено и допълнено издание). София, 1992.

Бонев, Дончева 2011: Ст. Бонев, Ст. Дончева. *Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско.* Велико Търново, 2011.

Възжарова 1979: Ж. Възжарова**.** Некрополът до Голямата базилика в Плиска. - Плиска-Преслав 1. София, 1979, 69-80.

Григоров 2007: В. Григоров**.** *Метални накити от средновековна България (VII-XI).* София, 2007.

Джурова 2009: А. Джурова. Един неизвестен стихар от края на X в. – В: *Иванка Акрабова-Жандова. In memoriam*. София, 2009, 177-176.

Дончева 2014: Ст. Дончева. Производството на сребърни украси в центровете за художествен метал в околностите на Преслав. – В: *Градът в българските земи (по археологически данни).* Материали от националната научна конференция, посветена на живота и делото на ст.н.с. Вера Антонова, Шумен, 31 октомври - 1 ноември 2013 г. Шумен, 2014, 279-290.

Инкова 2000: М. Инкова. Коланът от саркофаг № 4 при Голямата базилика в Плиска. – Плиска-Преслав 8, 2000, 52-73.

Миков 1934: В. Миков. Последни могилни находки. – Мадара 1. София, 1934, 429-438.

Михайлов 1979: Ст. Михайлов. Каменните саркофази до Голямата базилика в Плиска. – Плиска-Преслав 1, 1979, 44-59.

Миятев 1934: Кр. Миятев. Кръглата църква в Преслав. София, 1934.

Миятев 1936: Кр. Миятев. *Преславската керамика.* София, 1936.

Станилов 1993: Ст. Станилов. Преславското съкровище и произходът на старобългарската металопластика. – Преслав 5, София, 1993, 138-164.

Станилов 2009: Ст. Станилов. Наблюдения по формирането на орнаменталната система на българската художествена керамика от IX-X в. – В: *Иванка Акрабова-Жандова. In memoriam*. София, 2009, 129-142.

Станилов, Инкова, Антонов 2014: Ст. Станилов, М. Инкова, П. Антонов. Двор, северно от Цитаделата в Плиска – сектори „Дървена сграда и Тайни ходници". – АОР през 2013 г. София, 2014, 445-448.

Тотев 1982: Т. Тотев. *Преславско златно съкровище.* София, 1982.

Тревер, Луконин 1987: К. Тревер, В. Луконин. *Сассанидское серебро. Собрание Государственного Эрмитажа.* Москва, 1987.

Albani 2010: J. Albani. Elegance Over the Borders: The Evidence of Middle Byzantine Earrings. – In: *Intelligible Beauty*. Ed. Ch. Entwistle, N. Adams. London, 2010, 193-202.

Anderson 2001: J. Anderson. Introduction to the Ornamental Tiles. – In: *A lost Art Rediscovered. The Architectural Ceramics of Byzantium.* Ed. by Sh. Gerstel, J. Lauffenburger. Baltimore, 2001, 89-117.

Bollók 2010: A. Bollók. Byzantine Jewellery of the Hungarian Conquest Period: A View from the Balkans. – In: *Intelligible Beauty.* Ed. Ch. Entwistle, N. Adams. London, 2010, 173-185.

Bosselmann-Ruickbie 2008: A. Bosselmann-Ruickbie. Byzantinisch, Islamisch oder "Internationaler stil"? Email- und Körbchenohrringe aus dem östichen Mittelmeerraum. – In: *Grenzgänge im östlichen Mittelmeerraum Byzanz und die islamische Welt von 9. bis 13. Jahrundert.* Hrsg. U. Koenen,

M. Müller-Wiener. Wiesbaden, 2008, 83-120.

Brooks 1997: S. Brooks. Pair of Earrings with Busts of Virgin and Emperor John I Tzimiskes. – In: *The Glory of Byzantium.* Ed. H. Evans and W. Wixom. New York, 1997, 245, № 167.

Chalkia 1997: E. Chalkia. Earrings. – In: *Greek Jewellery. 6,000 Years of Tradition.* Athens, 1997, 208.

Cutler 2001: A. Cutler. A Community of Clay Across Byzantium and Its Adversaries. – In: *A lost Art Rediscovered. The Architectural Ceramics of Byzantium.* Ed. by Sh. Gerstel, J. Lauffenburger. Baltimore, 2001, 159-169.

Drandakis 1997: E. Drandakis. Earring. – In: *Greek Jewellery. 6,000 Years of Tradition.* Athens, 1997, 198.

Dontcheva 1976: L. Dontcheva. Une croix pectorale-reliquaire en or récemment trouvée à Pliska. – Cahiers archéologique, XXV, 1976, 59-66.

Ettinghausen 2001: E. Ettinghausen. Cross. - A Community of Clay Across Byzantium and Its Adversaries. – In: *A lost Art Rediscovered. The Architectural Ceramics of Byzantium.* Ed. by Sh. Gerstel, J. Lauffenburger. Baltimore, 2001, 220.

Fodor 1996: I. Fodor. Buj. – In: *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue.* Budapest, 1996, 142-143.

Fodor 1996: I. Fodor. Sárospatak-Baksahomok. - In: *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue.* Budapest, 1996, 168-171.

Hirschbichler 2001: M. Hirschbichler. Checkerboard with Four-Petaled Flowers and Rosettes. – In: *A lost Art Rediscovered. The Architectural Ceramics of Byzantium.* Ed. by Sh. Gerstel, J. Lauffenburger. Baltimore, 2001, 272.

Mavrodinov 1943: N. Mavrodinov. *Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós.* Budapest, 1943.

Mesterházy 1996: K. Mesterházy. Kétpó. – In: *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue.* Budapest, 1996, 236-239.

Révész 1996: L. Révész. Eperjeske. – *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue.* Budapest, 1996, 72-81.

Révész 1996: L. Révész. Karos-Eperjesszog, Cemeteries I-III. – In: *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue.* Budapest, 1996, 82-109.

Sidiropoulos, Kontogiannopoulo 2011: K. Sidiropoulos, M. Kontogiannopoulo. Gold earring with Kufic inscription. – In: *Byzantium & the Arabs. Exhibition catalogue.* Thessaloniki, 2011, 41.

Sidiropoulos, Kontogiannopoulo 2011: K. Sidiropoulos, M. Kontogiannopoulo. Gold earring with Kufic inscription. – In: *Byzantium & the Arabs. Exhibition catalogue.* Thessaloniki, 2011, 43.

Stanilov 2010: St. Stanilov. Der Pfau und der Hund: Zwei Goldene Zierscheiben aus Veliki Preslav. – In: *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter, 3: Peripherie und Nachbarschaft.* Hrsg. F. Daim, J. Drauschke. Mainz, 2010, 150-172.

Tronzo 2001: W. Tronzo. The Vagaries of a Motif and Other Observations on Ornament. - In: *A lost Art Rediscovered. The Architectural Ceramics of Byzantium.* Ed. By Sh. Gerstel, J. Lauffenburger. Baltimore, 2001, 143-157.

Weitzmann 1935: K. Weitzmann. *Die Byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts.* Berlin 1935.

Wilkinson 1973: Ch. Wilkinson. *Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period.* New York, 1973.

Wilkinson 1987: Ch. Wilkinson. *Nishapur. Some Early Islamic Buildings and Their Decoration.* New York, 1987.

GOLD PENDANT FROM THE INNER CITY OF PLISKA

Mariela Inkova

(summary)

In memory of Professor T. Totev, the discoverer and first researcher of the Preslav treasure

The gold adornment was found in the Inner city of Pliska during the archaeological excavations in 2013 in the *Courtyard north of the Citadel* area. It is a triangular and bilaterally decorated form. In the center of the one side there is a round socket for a cabochon, framed with a pseudo-pearl wire and around it - triangles of three granules and a partially preserved suspension loop (?) (Fig. 1, 1; 2, 1; 3). The composition on the reverse side is of a framed circle around which there are three almond-shaped leaves, with tips pointing to the periphery (Fig. 1, 2; 2, 2; 4, 1-3). Punched small circles (Fig. 4, 4) intersperse the space between them. The artifact was found with a metal detector in the earth piled from the collapsed northern profile in Square 1. Most likely it is from the upper two stratigraphic layers with gray-black and yellow-gray earth chronologically attributed to the 10th and 11th century (Fig. 7).

The leaves, granules and beaded wire are made of Au of great fineness, containing up to 2% Ag, less than 1% Cu and about 97% Au (Table. 1). The occurrence of cracks between the side clusters of three granules and the rest part of the pendant (Fig. 9, 1-3) as well as the analyses of the joints between them indicate that these elements were added later. There is no crack in the bottom set of three granules (Fig. 10, 1-2). Judging by the composition of the solder it can be concluded that high-melting alloys were used, which indicates the high professionalism of the master-craftsman.

The decoration with a cabochon socket and triangles of granules has a broad chronological range - from the 5th to the 11th century. Especially datable is the decoration on the reverse side of the pendant, made up of a framed circle and almond-shaped leaves (Fig. 1,2; 2, 2). Modification of the composition is found on the silver-gilt square appliqués from the Preslav Treasure (Fig. 12, 1-2) and the cast from copper alloys (Fig. 12, 5-6) Old Bulgarian artifacts from the 10th – 11th century, on the round plate of the earring (Fig . 12, 4) and the diadem of the same treasure (Fig. 12, 3), as well as on the painted wall-facing ceramic decoration from Veliki Preslav (Fig. 13, 5-6). The motive most likely is of Sasanian origin (Fig. 8, 8), from where it penetrates into the Abbasid (Fig. 14, 1-3) and Byzantine art from the 9th-10th century (Fig. 13, 1-4, 7). Based on its stylistic features, the pendant can be attributed to the 10th century.

The morphological characteristics of the artifact suggest its belonging to a luxury bilaterally decorated adornment. The design is reminiscent of the star-like pendants of pastoral type earrings, but the link with the hoop is fixed along the pendant, not through a loop or ring. Another option is provided by the lunate earrings from the 9th-10th century, decorated with geometric motifs made up of wires and granules (Fig. 15, 2-4).

ИЗГОРЯЛА СГРАДА ОТ ОБЕКТ „ДВОРЦОВ ЦЕНТЪР-ИЗТОК“ В ПЛИСКА

Валери Григоров, Любка Тодорова

Целта на настоящата статия е да представим резултатите от проучването на една от основните археологически структури, разкрити на обект „Дворцов център-изток” в Плиска. Става въпрос за изгоряла дървена постройка, включваща две помещения и две стопански ями (обр. 1). В археологическата практика случаите с опожарени постройки са изключително интересни, защото в тях често се откриват *in situ* много находки, запечатани под овъглените деструкции. Пожарът е обхванал бързо цялата постройка, което вероятно е затруднило изнасянето на всички вещи. Под дебелия пласт горели деструкции са останали затрупани голямо количество цели керамични съдове и разнообразни други предмети. Намерените археологически материали ни дават детайлна информация за интериора на помещенията и разположението на предметите в тях. Прецизното регистриране на всички находки от изгорялата сграда ни предостави възможност за подробни микростратиграфски наблюдения на материалите, попаднали върху пода, в горелите деструкции и в заравнителния пласт над деструкциите.

Работата ни по проучване на сградата се осъществи на няколко етапа, в рамките на четири археологически сезона (Григоров, Занева, Тодорова 2013, 363-365; Григоров, Занева, Тодорова 2014, 448-452; Григоров, Занева, Тодорова 2015, 598-601). През 2012 г. беше разкрит западният край на сградата. Тя попада в квадрат XX-304 и беше обозначена като структура XX-304/2. Западно от сградата, долепена до стената й, се проучи една стопанска яма (структура XX-304/1), която стратиграфски принадлежи към сградата. В северозападния ъгъл на помещението, на нивото на пода, се разкри още една стопанска яма (структура XX-304/3=XX-284/2). Тя попада на границата между два работни квадрата (XX-304 и XX-284) и беше проучена в различни археологически сезони (2012 и 2014 г.). През следващите години (2013, 2014 и 2016 г.) продължи планомерното разкриване на сградата в източна посока. През 2013 г. проучването беше фокусирано върху централната част на помещението, а през 2014 г. се разкри второ помещение (структура XX-306/1).

Помещение 1 (структура XX-304/2)

Първото помещение (структура XX-304/2) е с размери 8 х 7 м и заема площ от 56 кв. м (обр. 1). Помещението е вкопано спрямо дневното ходово ниво на дълбочина около 70-80 см. Стратиграфското ниво на регистрация на вкопаването в западния край е 181.50 м, а в източния – 181.80 м. Подът е на ниво 180.95/180.98 м и представлява подравнена и отъпкана в здравия терен площадка, слабо опалена и отухлена от високата температура на пожара. От южната страна на помещението е оформено входно пространство, което с лек наклон навътре свързва по-високото ходово ниво на улицата с пода на помещението. Ширината на преддверието е около 2,60 м и е изнесено навън с около 1,70 м.

В централната част на помещението е документирано опалено петно от огнище с диаметър 50/60 см. Интересен детайл в пода са многобройните дупки от колове, които бяха регистрирани предимно в централната част на помещението. Те са с различна форма: най-често кръгли дупки с диаметър 3-4 и 5-6 см, откриват се също правоъгълни дупки, както и няколко по-големи дупки с диаметър около 10-12 см (обр. 2). Малките дупки са дълбоки 6-7 см, а големите – около 15-20 см от нивото на пода. Всички те са запълнени с въглени и пепел, а на някои личи опалване по ръба. Малките дупки са концентрирани в центъра на помещението, като оформят широка около 2,50 м ивица по оста север-юг и съвпадат с линията на входа. Подобни дупки са установени и около ямата, в северозападния ъгъл на помещението. Липсата на по-ясна конфигурация

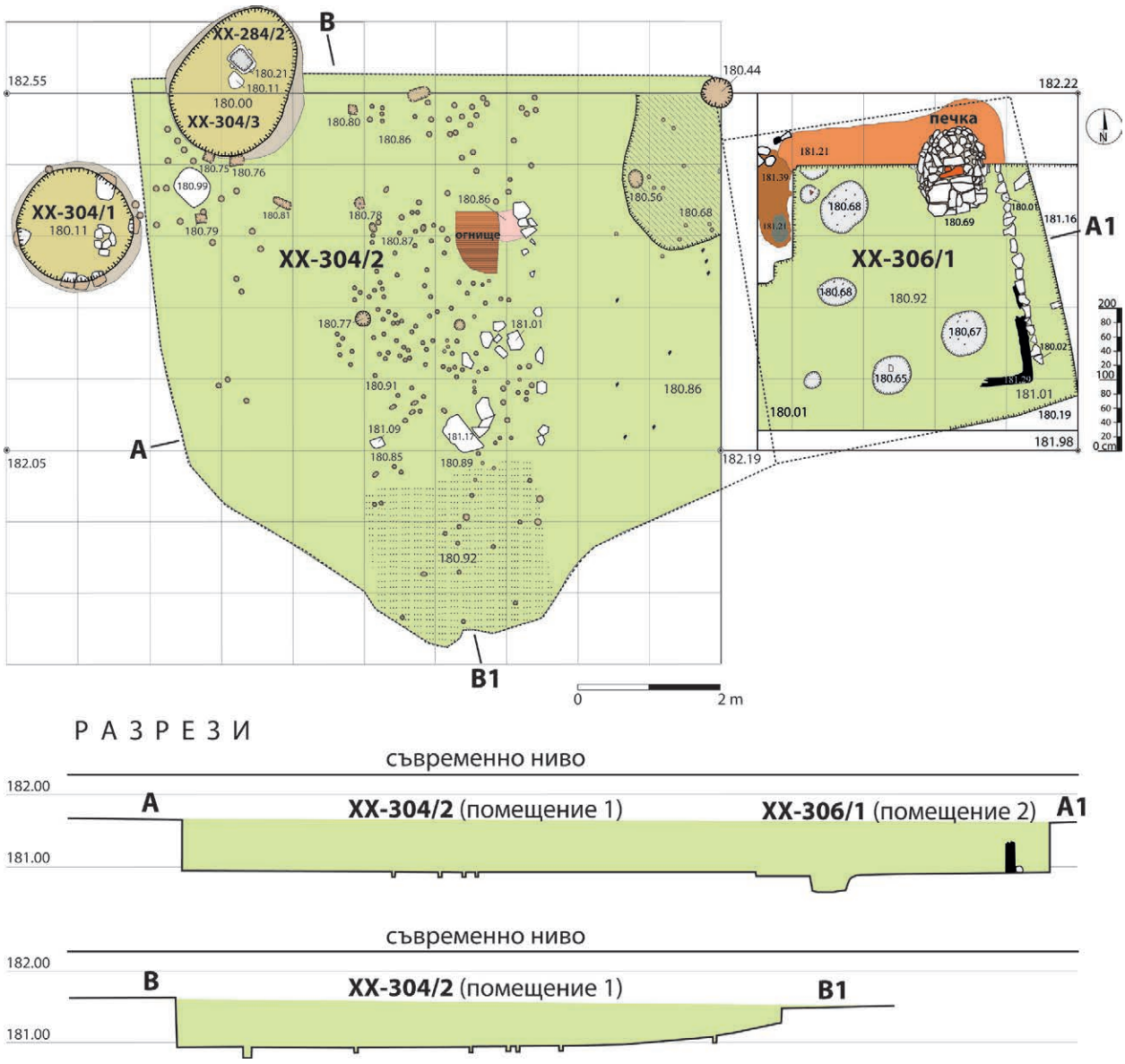

Обр. 1. План на изгорялата сграда
Fig. 1. Plan of the burnt building

затруднява интерпретацията на функцията им. Възможно е дупките да са гнезда от крачетата на някакъв вид „мебел" (скринове, етажерки, маси, столове, скамейки) или други елементи от интериора в центъра на помещението.

Стратиграфията на запълнителя и пласта с горели деструкции беше документирана в няколко контролни профили по оста север-юг и по оста изток-запад (обр. 3). За да се проследи последователността на отлаганията и попадналите в тях находки, овъглените останки се сваляха на тънки пластове и се документираха в хоризонтални разрези. Подемният материал от запълването на структурата е отделян много внимателно по нива. Това позволи да се направят микростратиграфски наблюдения за находките, открити на пода, в овъглените деструкции и в заравнителния пласт над деструкциите.

Данните за конструкцията на сградата показват, че тя е била изцяло дървена. Овъглени греди от покрива и от облицовката на стените се откриват нападали на пода (обр. 4). Археоботаническото изследване[1] показа, че конструкцията на постройката е изградена с дъбова дървесина. Използвани са греди с диаметър между 15

[1] Археоботаническото изследване на дървесината е направено от доц. д-р Цветана Попова.

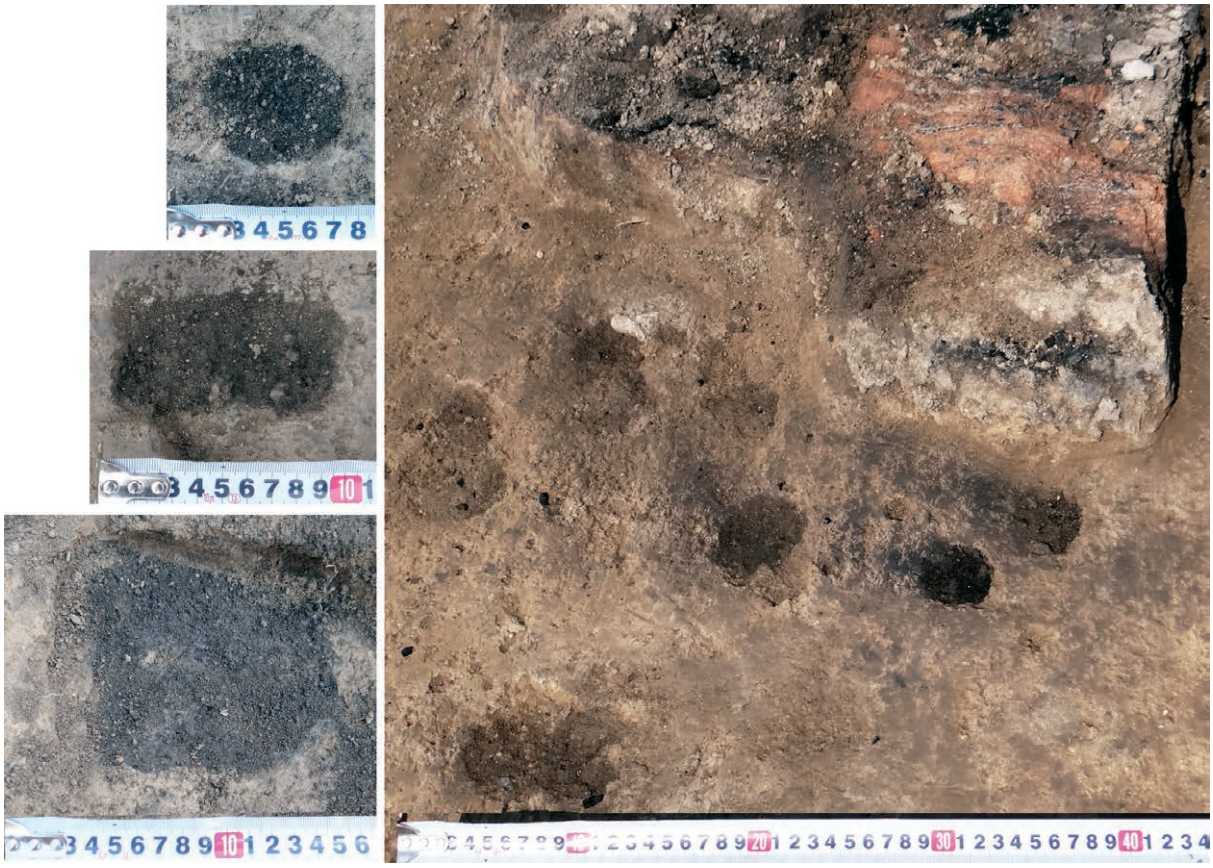

Обр. 2. Дупки в пода на помещение 1

Fig. 2. Holes in the floor of a room 1

и 20 см и дъски с различна ширина (между 5 и 22 см). Малки прътиc диаметър 1-2 см са използвани за направата на глинен плет (част от параван или таван). Такъв беше открит на пода на помещението (обр. 5). Той е дебел около 3-4 см и е направен от успоредно наредени пръчки, обмазани с глина.

Сигурно установени са няколко стъпки за поставяне на подпорни греди. Те са от два типа (обр. 6) – едните са с оформена в средата ямка, в която е поставяна гредата, но по-често са използвани обикновени плоски камъни, положени директно на пода. Едната от вертикалните подпори е била поставена в северозападния ъгъл на помещението. Тя е стъпвала върху каменно коритце, положено на дъното на яма (структура XX-284/2). На пода на помещението бяха установени и няколко по-големи дупки, които също са използвани като гнезда за подпорни елементи от дървената конструкция на сградата.

Прави впечатление, че стъпките за вертикални стълбове са разположени без определена схема, липсват ритмично разположени стъпки или дупки за подпори по очертанията на сградата. Този факт ни насочва към конструкция тип „заслон”, при който покривът на сградата е стъпвал директно върху терена. Изборът на една по-опростена, но здрава конструкция вероятно е съобразен с размера и функцията на постройката. Масивни стълбове са поставени в северозападния и в североизточния ъгъл на помещението, а подпори с диаметър около 15-20 см са крепели билото на покрива. Данни за вида на покривната конструкция дават нападалите върху пода греди. Те са разположени радиално, ориентирани са от центъра на помещението към ъглите му и показват, че покривът е бил многоскатен.

Важен елемент при изграждането на покрива е натрупаният отгоре дебел (над 40 см) пласт от земна маса. При пожара пръстта е силно обгоряла и се е срутила заедно с дървената конструкция върху пода. Практика да се натрупва земна маса върху покрива е регистрирана при много от вкопаните жилища в Плиска. Дебелият земен пласт е използван като хидро- и топлоизолация. Пръстта вероятно е взета от изкопа на помеще-

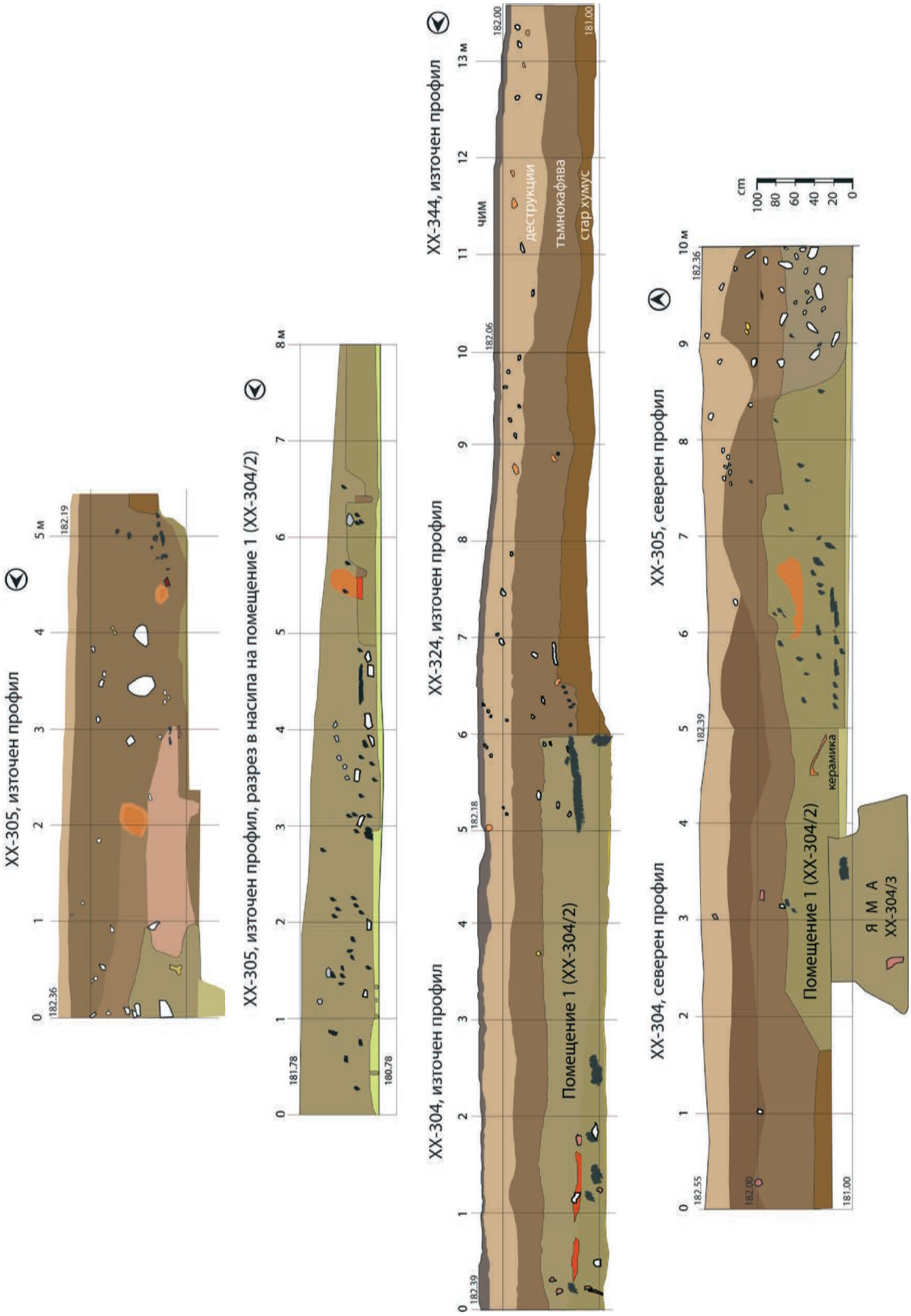

Обр. 3. Профили
Fig. 3. Profiles

Обр. 4. Изгоряла дървесина от конструкцията на сградата
Fig. 4. Burned wood from the structure of the building

Обр. 5. Изгорял плет, паднал върху два керамични съда
Fig. 5. Burned hedge, fallen over two ceramic vessels

нието (около 33 м^3), след което е натрупана върху покрива на сградата. По степента на обгаряне на деструкциите се вижда, че температурата на пожара е била по-висока в средните и в горните нива на постройката и по-ниска на пода. Това може да се обясни с ниските нива на кислород след рухване на изгорелия покрив върху пода.

Помещение 2 (структура XX-306/1)

Второто помещение (структура XX-306/1) е с размери 4,40 х 5,40 м. То също е вкопано (около или малко над 53 см) спрямо дневното ниво. Регистрацията на вкопаването е 181.45 м. Вероятно автентичното ниво на терена е било по-високо от регистрираното, но по-късни вкопавания в запълнителя не ни позволиха да го установим по-точно. Подът на помещението е на ниво 180.92 м. В югоизточния ъгъл са документирани дъски, които облицоват от вътрешната страна ъгъла на помещението (обр. 7). Основата на източната стена е маркирана от ред подредени камъни (обр. 8). В пода на помещението са установени плитко вкопани (около 24-27 см) кръгли легла с диаметър между 30 и 60 см, в които вероятно са поставяни съдове за съхранение на хранителни продукти или са следи от някакви битови съоръжения. Подобно на първото помещение и второто е било с дървена конструкция, откриват се следи от овъглени дъбови греди. Подът е затрупан с дебел (около 45 см) пласт опалена пръст, която се е срутила от покрива.

В североизточния ъгъл на помещението се разкри печка (структура XX-306/2). Тя е много грижливо изградена с камъни и отделни тухли (обр. 9). Печката има сравнително правилна правоъгълна форма с размери 1,20 х 0,90 м. Входното пространство на печката е широко 0,37 м. Размерите на камерата са: височината – 0,53 м; ширината – 0,60 м; дължина – 1,00 м.

При проучването на печката, във вътрешността на камерата, се откри почти цял керамичен съд (кана). Подът на печката е покрит с 3-4 см пласт пепел. Във вътрешността на камерата се откриха още няколко малки фрагменти от гърнета и една оловна скоба за керамика. Те са силно опушени от огъня на печката. В камерата

Обр. 6. Стъпки за подпорни стълбове

Fig. 6. Base of pillars

Обр. 7. Помещение 2, ниво с горели деструкции
Fig. 7. Room 2, level with burned destruction

Обр. 8. Помещение 2, ниво на пода
Fig. 8. Room 2, floor level

Обр. 9. Печка (структура XX-306/2). 1. Етап от разкриването на печката; 2. Разрез в камерата на печката
Fig. 9. Stove (structure XX-306/2). A stage from the stove's opening; 2. A cut into the stove chamber

бяха намерени същи така и няколко животински кости, които не са горели. Прави впечатление, че по каната също няма следи от опушване, т.е. тя със сигурност е попаднала във вече студената печката, след последното ѝ опалване.

Двете помещения са долепени, като не е изключено да са били разделени с тънка преградна стена, която обаче е напълно обезличена. Във второто помещение не бяха открити дупки или стъпки за греди. Такава функция може да са изпълнявали подредените в линия камъни, поставени в основата на източната стена.

Ями, свързани с постройката

С постройката са били свързани две стопански ями. Първата яма (структура XX-304/1) е разположена до западната стена на сградата, от външната ѝ страна (обр. 1). Ямата има правилна кръгла форма. В дълбочина стените се разширяват, като оформят специфичен крушовиден профил на ямата. В запълнителя на ямата са открити буци шлака, няколко кремъка, фрагмент от стъклена гривна (обр. 10) и фрагменти керамика (части от гърнета, амфоровидни стомни и амфори) (обр. 11).

Втората яма е изкопана в пода на помещение 1, в неговия северозападен ъгъл (обр. 1). Половината от ямата попада вътре в помещението, а половината излиза отвън. Ямата е с елипсовидни очертания, в дълбочина стените се разширяват, като оформят крушовиден профил. На дъното, в северната половина на ямата, е поставена пета за подпора, върху която е стъпвала греда

Обр. 10. Находки от яма (структура XX-304/1)
Fig. 10. Findings from a pit (structure XX-304/1)

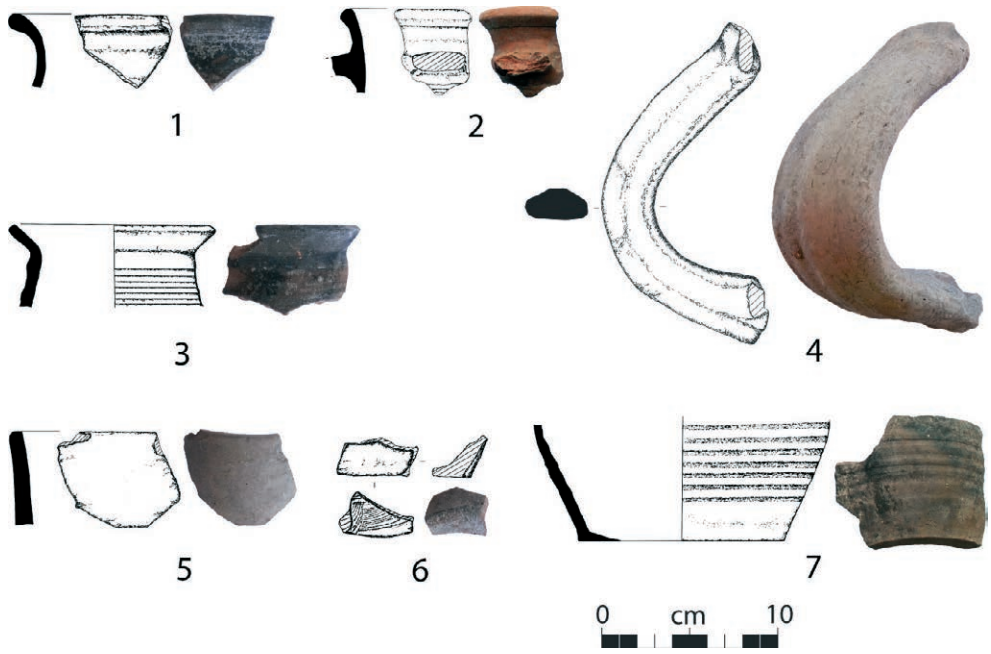

Обр. 11. Керамика от яма (структура XX-304/1)
Fig. 11. Ceramic from a pit (structure XX-304/1)

Обр. 12. Находки от яма (структура XX-304/3)
Fig. 12. Findings from a pit (structure XX-304/3)

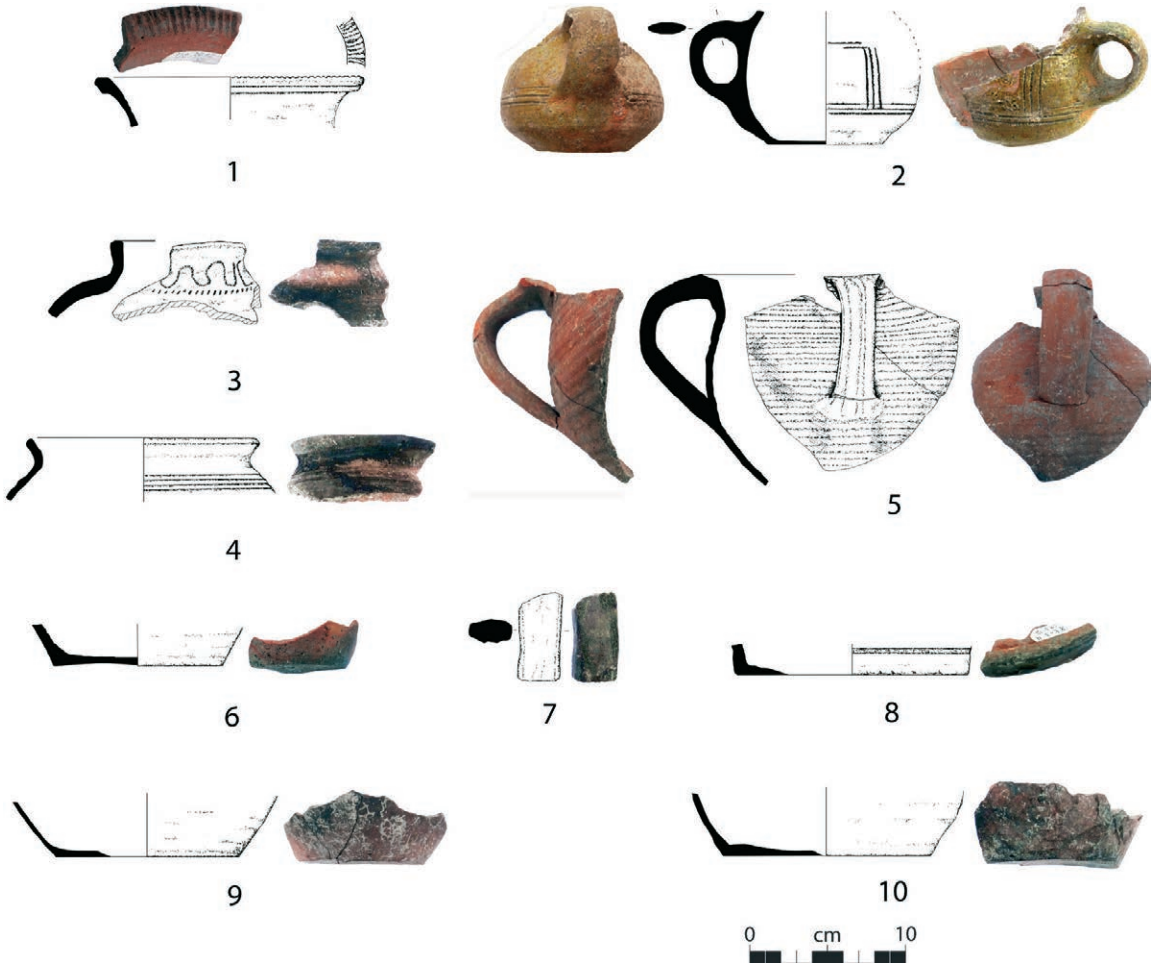

Обр. 13. Керамика от яма (структура XX-304/3)
Fig. 13. Ceramic from a pit (structure XX-304/3)

от конструкцията на постройката. За подложка е използвано каменно легенче (обр. 6). Подобни две каменни легенчета са намерени при проучването на късните пластове при Южната порта в Плиска (Милчев 1985, 39-40, обр. 45).

В запълнителя на ямата са открити буци шлака, няколко кремъка, фрагменти от стъклени гривни, пирони, оловна тежест, език от тока и метални парченца (обр. 12). Сред находките са също и многобройни керамични фрагменти от гърнета, купи, амфоровидни стомни и една глазирана чаша (обр. 13 и 14). Подобни чаши са известни от югозападния ъгъл на Вътрешния град на Плиска (Дончева-Петкова 2015, обр. 25).

Находки от помещенията

При проучването на изгорялата постройка се откриха разнообразни археологически материали. Микростратиграфският начин на работа, при който запълнителят на помещенията се сваляше на тънки пластове с дебелина около 10-12 см, позволи находките да се селектират по нива. Последвалият стратиграфски анализ позволи да се отделят отдолу на горе три основни пласта – подово ниво, пласт с горели деструкции и заравнителен пласт над деструкциите.

На пода на помещение 1 бяха открити няколко фрагмента от стъклени гривни, фрагмент от бронзова гривна, фрагмент от прозоречно стъкло, костено шило, ашик, ножче, накрайник от обтегач за тъкачен стан, метални пластини, пирон и две панти за врата (обр. 15). Сред находките особена хронологическа стойност имат две монети. Едната монета е анонимен византийски фолис клас „А2", вар. 11 (976-1030/1035), а втората е анонимен византийски фолис клас „В" (1030/1035-1042), чийто отпечатък е ударен два

Обр. 14. Керамика от северната половина на яма (структура XX-284/2)
Fig. 14. Ceramic from the northern half of the pit (structure XX-284/2)

Обр. 15. Находки от пода на помещение 1
Fig. 15. Findings from the floor of the room 1

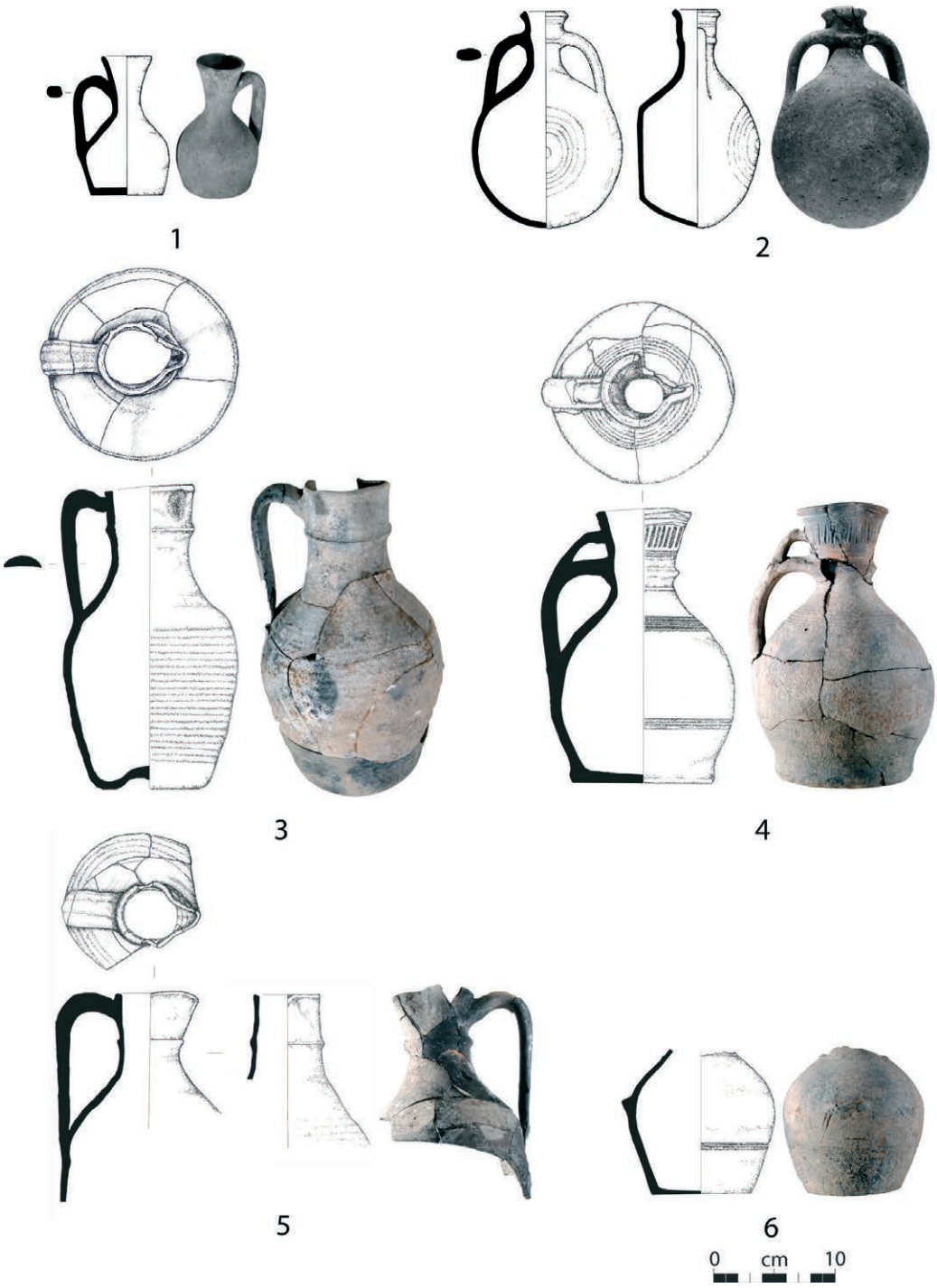

Обр. 16. Керамични съдове от пода на помещение 1

Fig. 16. Ceramic vessels from the floor of the room 1

пъти или е разместен, тъй като образът на реверса е изкривен[2].

Най-многобройна група находки представлява керамиката. На пода на помещение 1 бяха намерени десетки цели и полуцели съдове. Те се откриват нападали в безпорядък върху пода и са затрупани от овъглени греди и опалена пръст (обр. 4 и 5). Реставрирани[3] са 16 съда (обр. 16,

[2] Монетите са определени от доц. д-р Женя Жекова.

[3] Реставрацията на съдовете е извършена от Нина Дианова, Станка Георгиева и Галина Цекова.

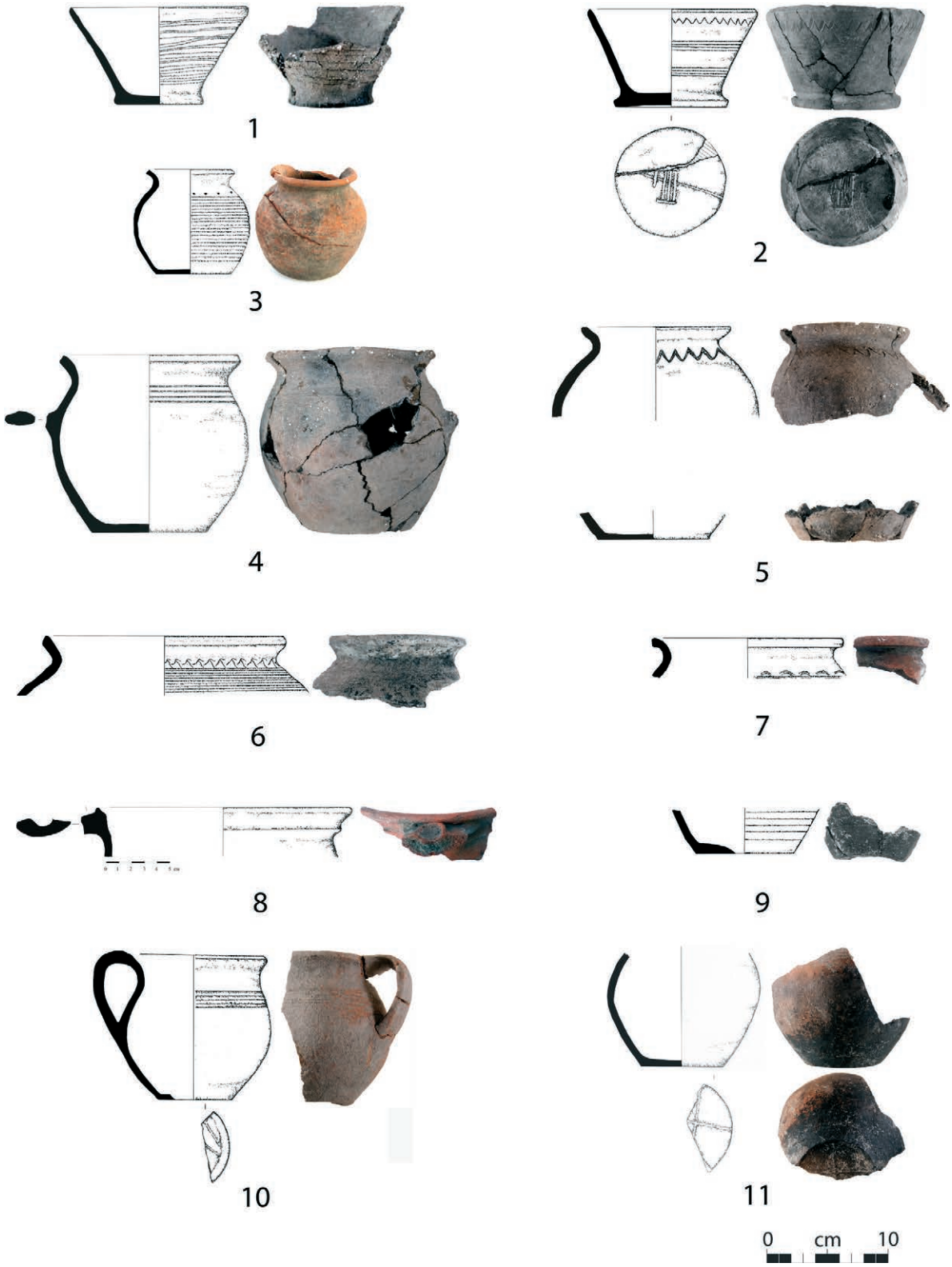

Обр. 17. Керамични съдове от пода на помещение 1

Fig. 17. Ceramic vessels from the floor of the room 1

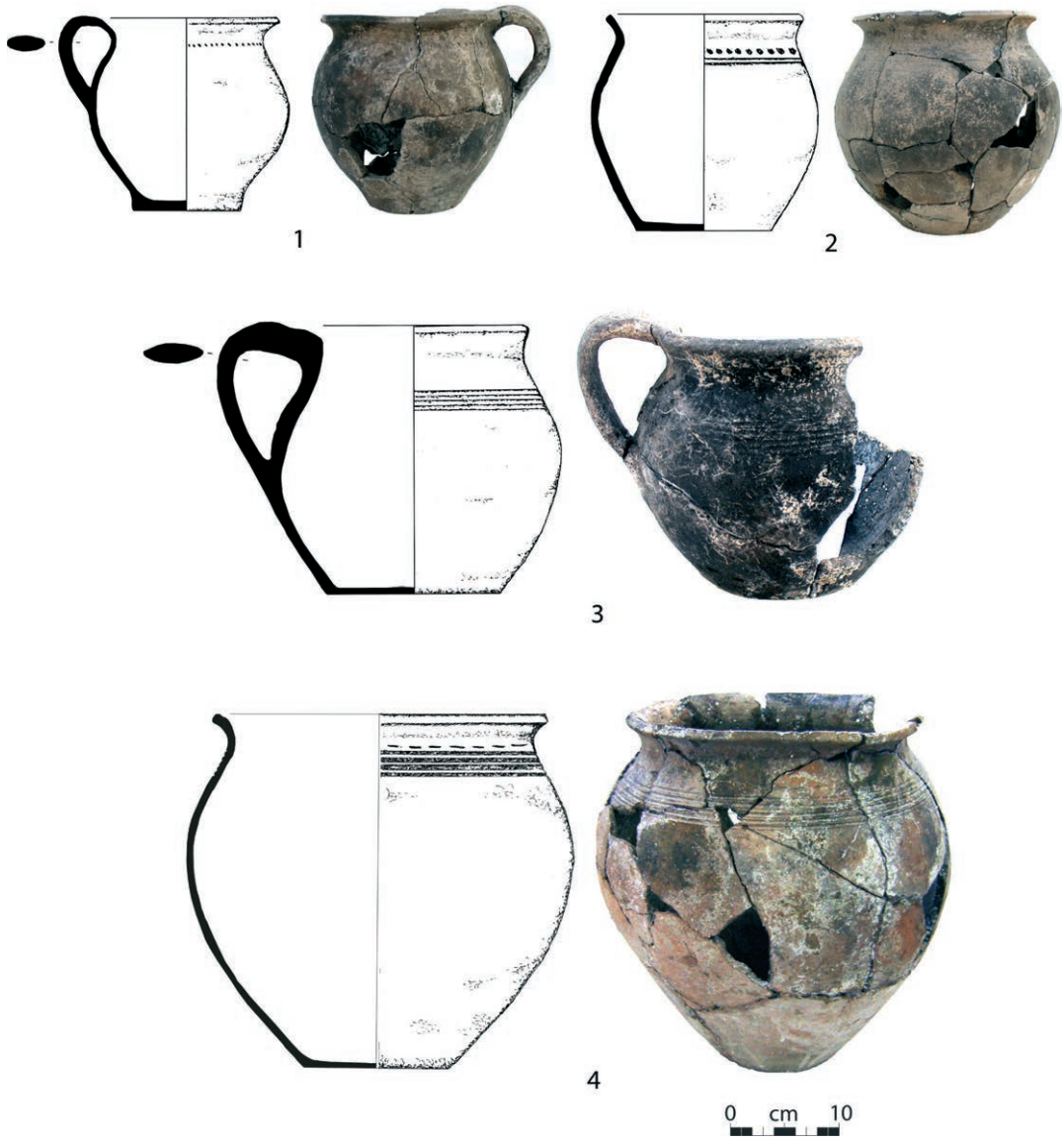

Обр. 18. Керамични съдове от пода на помещение 1
Fig. 18. Ceramic vessels from the floor of the room 1

17, 18 и 19). Сред тях е една изцяло запазена стомничка (обр. 16:1). Съд с подобна форма, но с по-големи размери, е открит при разкопки на търговски помещения, разположени северно от Южната порта в Плиска, в помещение №19 (Първопрестолна Плиска 1999, 49, табло XII-134). Подобни находки са откривани също в Ножарево (Рашев 2008, 414, табло CXVII-6) и в селището при с. Одърци (Дончева-Петкова 1999, 69, обр. 115-136а).

Друг изцяло запазен съд е глинена бъклица (обр. 16:2). Тя е изработена от кафяво-сива глина. Тялото е сфероидно, изпъкнало от едната страна и плоско от другата, с две дръжки отстрани. Изпъкналата страна е украсена с концентрични кръгове. Подобни две бъклици са намерени в Плиска (Първопрестолна Плиска 1999, 50, табло XII-143; Иванов 2010, 97). Едната от бъклиците е открита във верижна сграда № 2 на обект „Дворцов площад", южно от Цитаделата в Плиска, датирана е в XI в. Още една бъклица, случайна находка, е известна от района на с. Хитово (Рашев 2008, 183-184, 414, табло CXVII-8). Подобни артефакти са откривани и в степната зона на р. Донец (Krasilnikov 1990, 206, 232, Taf. 14).

Сред възстановените цели форми на съдове са няколко кани с устия тип ойнохое (обр. 16:3-5). Подобни съдове са известни от разкопките на руската експедиция в Плиска (Димитров

Обр. 19. Керамични съдове от пода на помещение 1
Fig. 19. Ceramic vessels from the floor of the room 1

2004, 182, 192, обр. 10:18), както и от разкопки в югозападната част на Вътрешния град в Плиска (Джингов 1992, 115, обр. 17).

На пода на помещението са намерени две цели купи (обр. 17: 1-2). Едната от купите е намерена заедно с гърне. И двата съда са с еднотипна украса, което предполага, че са използвани като комплект (обр. 17: 2, 5). От керамичните съдове най-многобройни са гърнета. Те са предимно с малки и със средни размери, най-често с дръжки. Сравнително малките размери на повечето съдове дават основание да се предполага, че те са използвани предимно за съхранение и сервиране на готовата храна на трапезата. Като форма и украса гърнета намират близки паралели с находки от югозападния ъгъл на Вътрешния град в Плиска (Дончева-Петкова 2015, 170, обр. 9; 171, обр. 10; обр. 14; обр. 15).

Сред намерените гърнета има едно с малки размери (5,5 х 6 см), което вероятно е използвано за чаша (обр. 17: 3). Подобна функция може да са имали и други две малки гърнета (обр. 17: 10-11). Едно от възстановените гърнета е с доста големи размери – 34 х 33 см (обр. 18: 4). По повърхността му има следи от опушване, което е индикация, че е използвано за готвене. В северния край на помещение 1, непосредствено до ямата (структура XX-304/3), се откри делва с размери 80 х 56 см (обр. 19). Подобни делви са известни от югозападния ъгъл на Вътрешния град на Плиска (Дончева-Петкова 2015, обр. 30).

Следващото стратиграфско ниво, в което се откриват археологически материали, са овъглените деструкции (обр. 20). Те запечатват с дебел около 40 см пласт подовото ниво на помещението. В деструкциите се откриха още две анонимни византийски монети от клас „В" (1030/35-1042). Сред находките от пласта са една позлатена апликация за колан, фрагменти от стъклени гривни и пръстени, един брус, глинен прешлен за вретено, няколко железни халки, пирони, две остриета от инструмент, оловна скоба за репарация на керамика и две панти от врата. Панти, клинове и резета се откриват на много места в Плиска (Балабанов 1992, 159, табло VII; Михайлова, Иванов 2007, 343, обр. 5), но сравнително рядко се включват в публикациите. Прави впечатление, че в помещение 1 бяха намерени общо четири панти – две на пода и две в горелите деструкции.

По повърхността на много от находките има следи от пожара, което доказва, че предмети-

Обр. 20. Находки от горелите деструкции на помещение 1
Fig. 20. Findings from the burn destruction of the room 1

те са се съхранявали в постройката по време на бедствието. Една от интересните находки от пласта, на която си заслужава да се отдели специално внимание, е позлатената апликация за колан. Като тип, технология и стилистика апликацията показва близост с други находки от края на X и XI в. (Станилов 1991, 36, обр. 17:1-3, 64; Станилов 1995, 115, обр. 4:44, 116; Димитров, Инкова 2015, 107, обр. 29). Подобни предмети се срещат също така и сред унгарската металопластика (Révész 2006, 147). Въпреки общите формални и стилови белези обаче, плисковската апликация не намира засега точен аналог. Някои от елементите в композицията на палметата и симетрично разположените четири пъпки под ластара я отделят от останалите па-

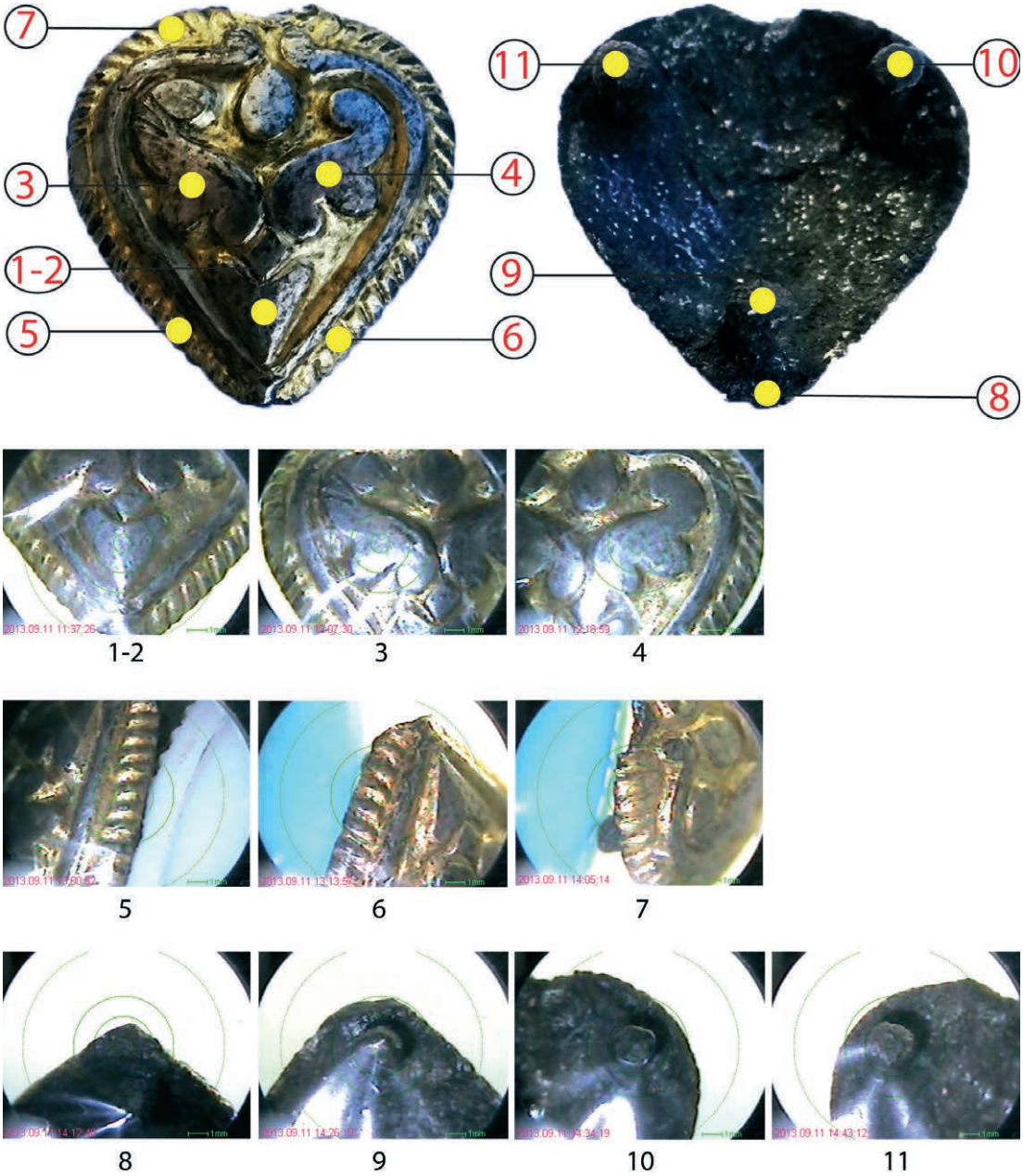

Състав на основата на апликацията: Ag (сребро) - 76%; Cu (мед) -19%

Състав на покритието: Au (злато) - 61%; Ag (сребро) - 33%; Hg (живак) - 6%

Обр. 21. Апликация за колан, сребро с позлата. Микроснимки на инж. П. Бонев

Fig. 21. Applique for belt, silver with gilt. Micro photographs of P. Bonev Eng.

метници. Особеност е също липсата на характерните за другите находки пъпки в краищата на апликацията.

В Лабораторията за анализи, консервация и реставрация на НАИМ-БАН, София, инж. Пл. Бонев изследва химическия състав на апликацията (обр. 21). Резултатите от анализа показват, че тя е изработена от сребърно-медна сплав, с примеси от цинк, олово, желязо, бисмут и хром. Двата основни компонента на сплавта са сребро (около 76%) и мед (около 18-19%). Нитовете са от същата сплав и са отлети заедно с апликацията в затворена леярска форма. Тази леярска техника е широко разпространена през X-XI в. и е

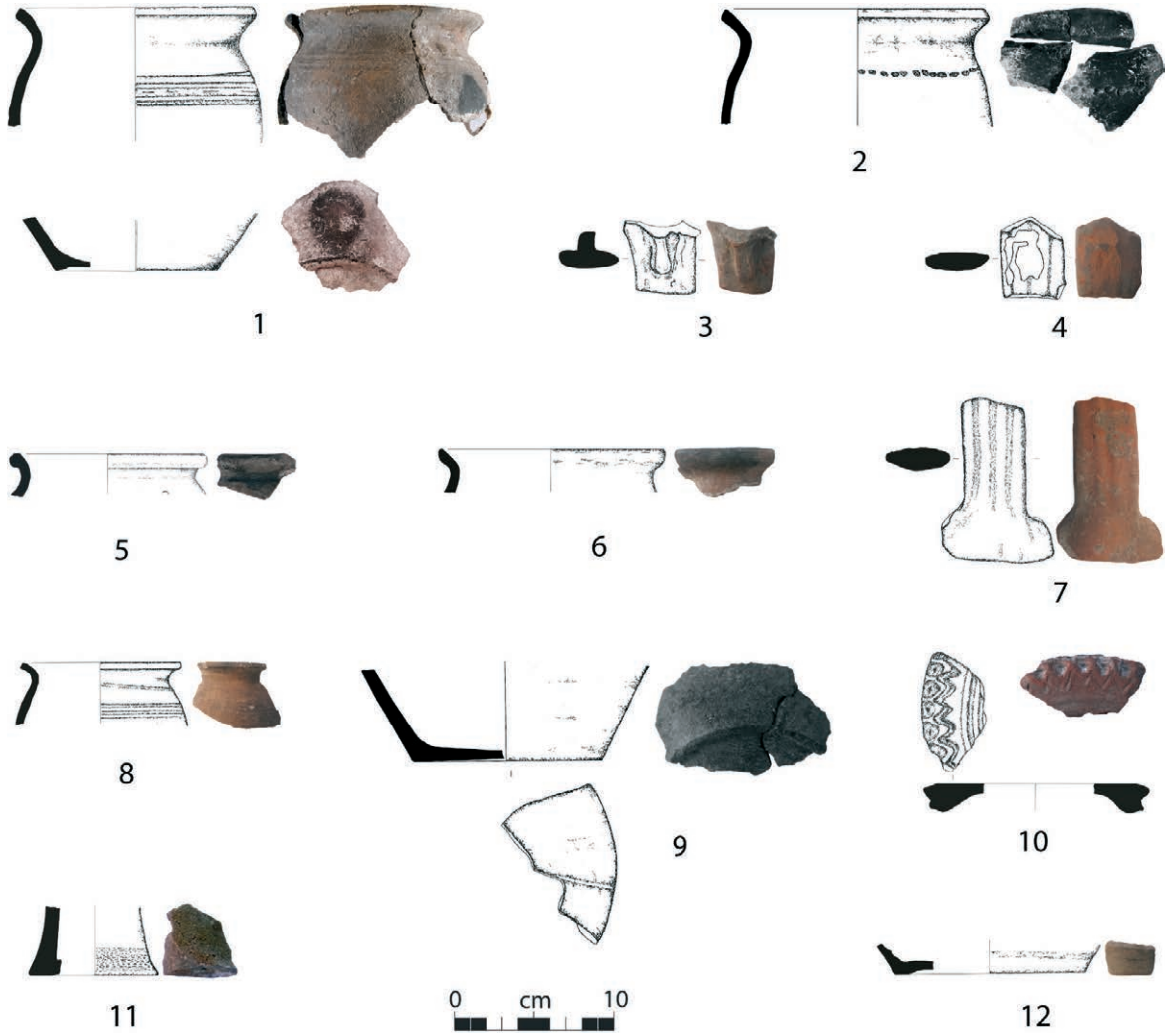

Обр. 22. Керамика от горелите деструкции на помещение 1

Fig. 22. Ceramic from the burn destruction of the room 1

позволявала бързото производство на цялостни изделия (Димитров, Инкова 2015, 108). Лицевата страна на апликацията е позлатена чрез обмазване с живачно-златна амалгама. Основният компонент на състава на покритието е златото (Au), чието съдържание е между 58 и 61%. Високият процент на живак (Hg – 6%) показва, че е приложено кратковременно нагряване, при което е останал неизпарен от амалгамата живак. Тази техника на позлатяване е засвидетелствана и при други апликации, открити във Външния град на Плиска (Димитров, Инкова 2015, 108; Станилов 2015, 217).

В пласта с изгорелите деструкции се открива също и керамика. Тя е значително по-фрагментирана от керамиката, открита на пода. Частично е възстановено едно гърне, а от по-малките фрагменти се разпознават форми и елементи на още няколко гърнета, стомни и един свещник (обр. 22).

Теренът над деструкциите е бил засипан с по-рохкав пласт, дебел 0,20-0,40 м. Това е направено с цел да се подравни дневното ходово ниво. В пласта се открива средно фрагментирана керамика от гърнета и купи, характерни за средата на XI в. (обр. 23). Намерени са също и различни битови предмети: нож, връх на стрела, медни пластини с пробити в краищата дупчици, език от тока, пирони, скоба от усукана тел и брус (обр. 24). Сред находките са два еднотипни оловни предмета, върху които са надраскани комбинация от резки. Тяхното предназначение към момента е дискусионно. Изказани са предположения, че оловните отливки може да са

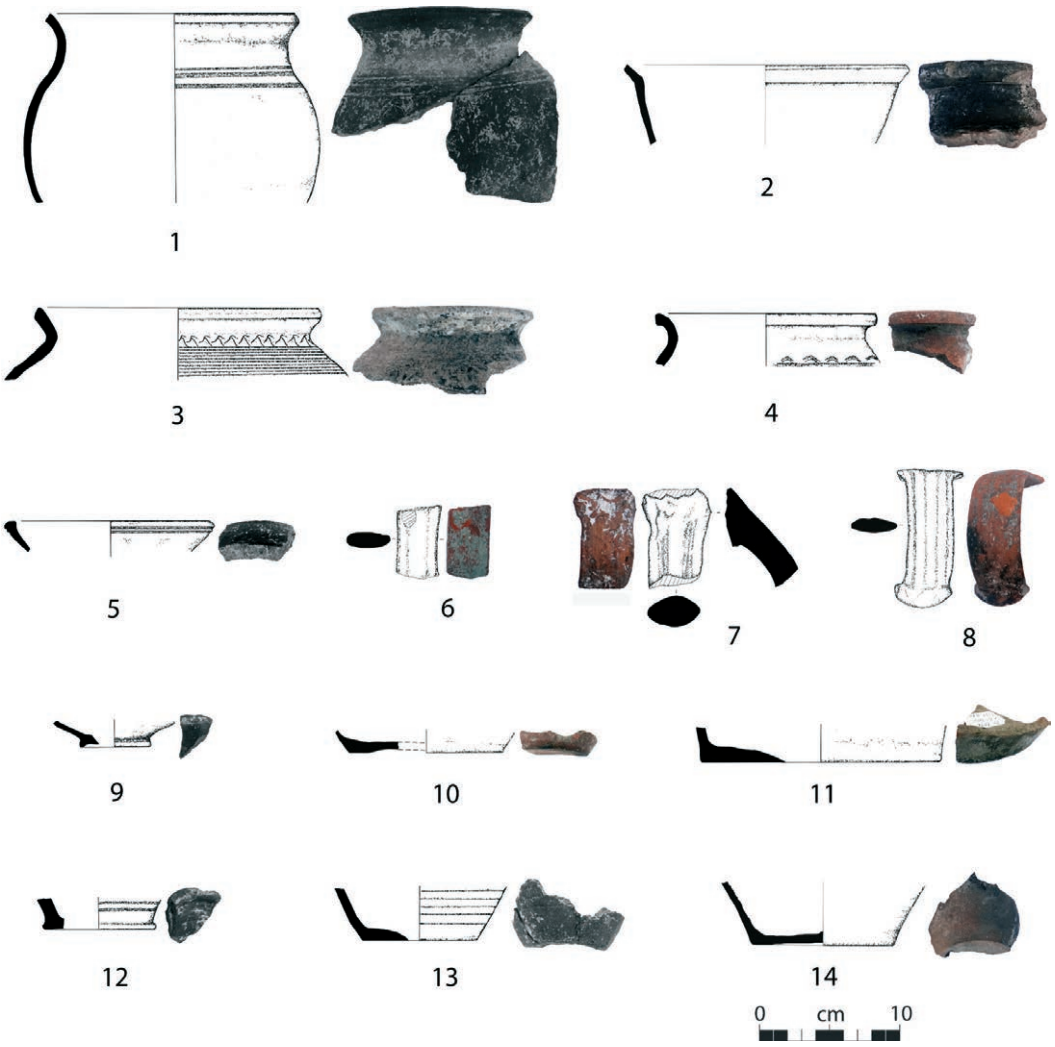

Обр. 23. Керамика от заравнителния пласт, над деструкциите на помещение 1
Fig. 23. Ceramic from the flatten layer, over the destruction of a room 1

използвани като „рабош", а с издраскани върху гладката основа резки да са отбелязвани сметки или дължими суми.

В пласта са намерени също и две монети. Едната монета е римска, на Елагабал (218-222), отсечена в Марцианопол. Втората монета е позлатена (фуре), определена от Ж. Жекова като номизма тетартерон на Василий II (976-1025), Константинопол, клас F (1005-1025) (Grierson 1973, Pl. XLV.15b) (обр. 25). Монетата е вторично пробита и е носена вероятно като медальон, като за лицева страна са избрани императорските изображения.

Прави впечатление, че археологическите материали, откривани в различните нива на запълнителя – пода, горелите деструкции и заравнителния пласт, са еднотипни, което насочва към извода, че затрупването на разрушената постройка и заравняването на терена е станало наведнъж или в кратък период от време.

По аналогичен начин, в три стратиграфски нива, са отделени находките и от второто помещение. Сред предметите, намерени на пода, са един нож, брус, фрагменти от стъклени гривни, желязна халка, два пръстена (обр. 26). Единият пръстен е добре запазен, представлява плоска халка, в горната част на която е споена пирамидална плочка, украсена с гранули. Повърхността на пръстена е опушена от пожара. По разработената класификация на накитите от ранносредновековна България пръстенът се отнася към тип IX (Григоров 2007, 199, обр. 69). Подобни пръстени са откривани в некрополи във Външния град на Плиска (Димитров 1998,

Обр. 24. Находки от заравнителния пласт, над деструкциите на помещение 1

Fig. 24. Findings from the flatten layer, over the destruction of a room 1

73, 79, обр. 3 г).

Сред находките от помещение 2 специално внимание трябва да се обърне на керамиката (обр. 27). В различните стратиграфски нива се намират средно големи фрагменти от гърнета, купи и стомни. За разлика от първото помещение, в което бяха намерени десетки съдове, във второто помещение освен една кана, поставена в печката, не бяха открити други по-цели съдове. Това предполага, че основната част от инвентара е бил изнесен от помещението преди пожара да унищожи постройката.

След пресяване на пепелта от пода на помещението бяха открити овъглени семенца от фий[4] (обр. 28). Семенца от фий бяха полепнали и върху един железен инструмент, намерен извън сградата, но в непосредствена близост до нея. Полепналите семена са добре консервирани вследствие корозията на метала. Според д-р Ц. Попова намерените семенца представляват значителен интерес, тъй като фият

[4] Археоботаническото изследване на семенцата е направено от доц. д-р Цветана Попова.

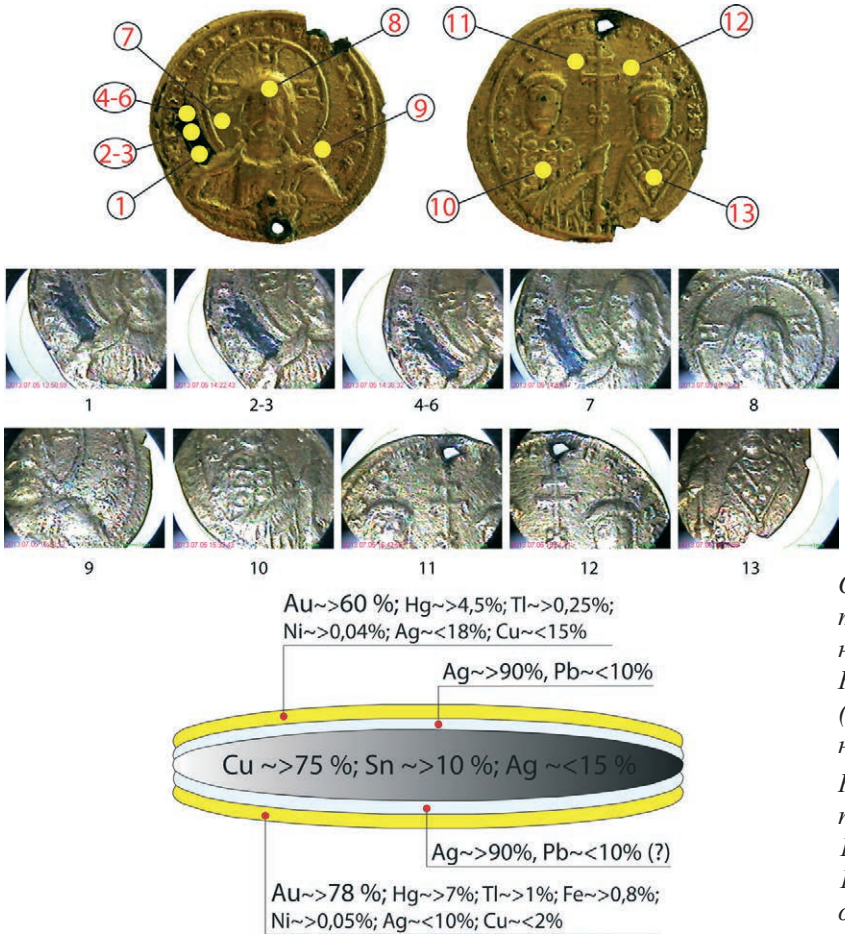

Обр. 25. Позлатена монета тип фуре, номизма тетартерон на Василий II (976-1025), Константинопол, клас F (1005-1025). Микроснимки на инж. П. Бонев

Fig. 25. Gilded coin, type fourré, a nomisma – tetarteron of Basil II (976-1025), Constantinople, type F (1005-1025). Micro photographs of P. Bonev Eng.

Обр. 26. Находки от помещение 2, представени по стратиграфски нива
Fig. 26. Findings from room 2, represented in stratigraphic levels

не се среща често в археоботаничните материали. За култивирани семена на фий може да се говори след римската епоха. Фият е един от представителите на средиземноморското стопанство, чиито семена се използват повече за фураж и по-рядко за храна на човека. Фият е богат източник на белтъчен зърнен и тревен фураж. Той е отлична храна, особено за едрия рогат добитък, овцете, козите и др., ценен е и с това, че обогатява почвата с азот. Зелената маса, сеното и сламата на фия са богати на калций, а семената са богати на фосфор. Фият може да се съхранява дълго време, затова при недостиг на храна през пролетта е използван за храна и от хората.

Изводи

Археологическите проучвания на обект „Дворцов център – изток" ни предоставиха нова информация за следстоличния живот във Вътрешния град на Плиска. Стратиграфията на културните пластове позволява да се отделят три времеви хоризонта: I хоризонт – „следстоличен български" (от началото на X в. до 70-те

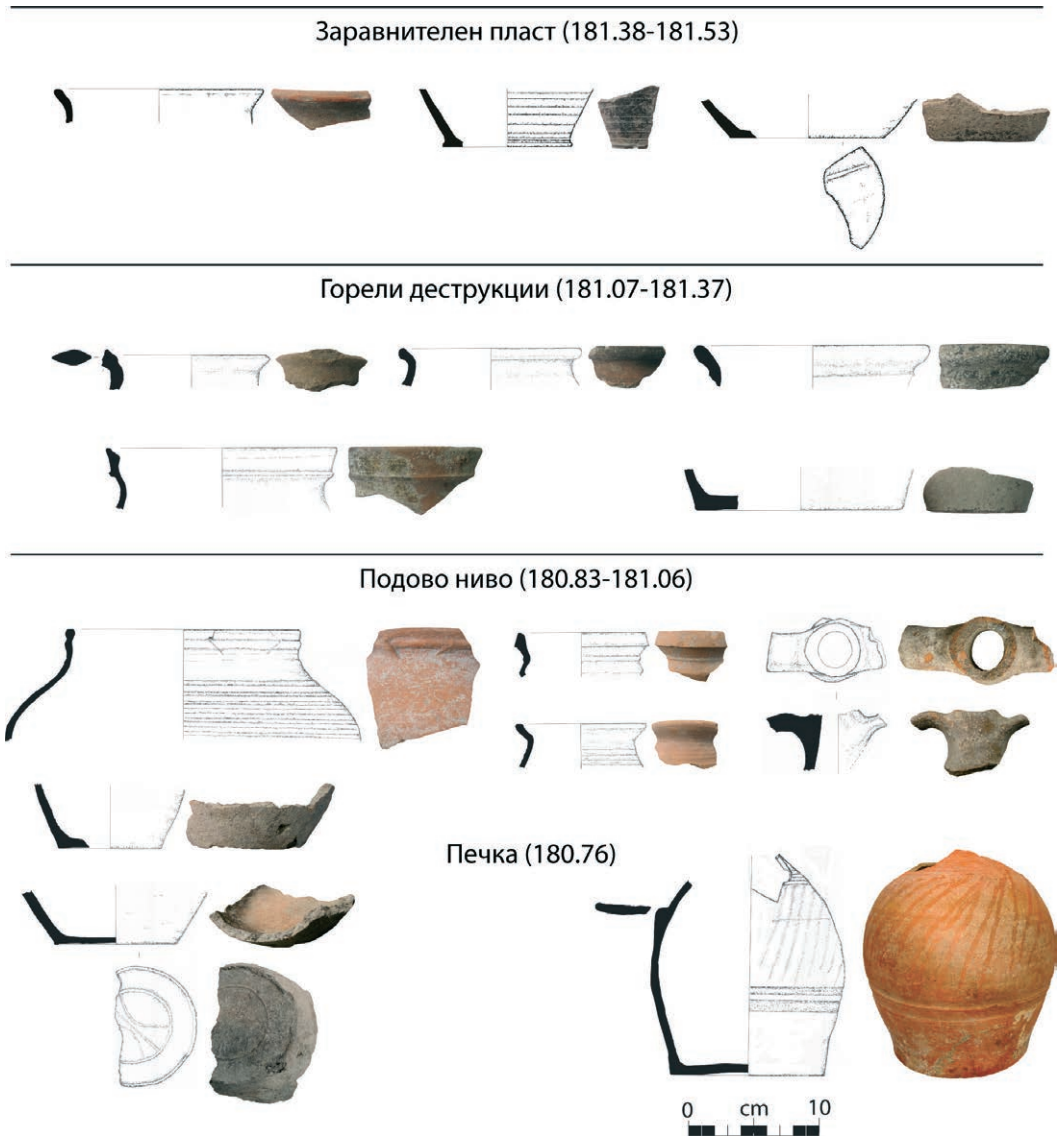

Обр. 27. Керамика от помещение 2, представена по стратиграфски нива
Fig. 27. Ceramic from room 2, represented in stratigraphic levels

години на X в.); II хоризонт – „византийски" (след 70-те години на X в. до 30-те/40-те години на XI в.); III хоризонт – „поствизантийски" (от 30-те/40-те години на XI в. до 60-те години на XI в.) (Григоров 2016, 261).

В рамките на хронологията на обекта, опожарената сграда се отнася към втори хоризонт и се синхронизира с няколко жилища, които оформят общо жилищно ниво в първата трета на XI в. (обр. 29). От анализа на сратиграфската информация може да се обобщи, че сградата е изградена в края на X или в началото на XI в. и е използвана 3-4 десетилетия. Около 30-те/40-те години на XI в. тя е разрушена от силен пожар. Основание за датирането на пожара са откритите на пода и в овъглените деструкции монети, най-късните от които са анонимни византийски фолиси клас „B" (1030/1035-1042). Над опожарените деструкции е натрупан културен пласт, който стратиграфски се съотнася към последната фаза на живот в Плиска, в средата на XI в.

Завършилият етап на проучване ни дава възможност да обобщим, че изгорялата сграда се състои от две помещения с обща вкопана площ 79 кв. м. Установените елементи от конструкцията на сградата я определят типологически като „заслон". Двете помещения са частично вкопани, а над тях е оформен многоскатен по-

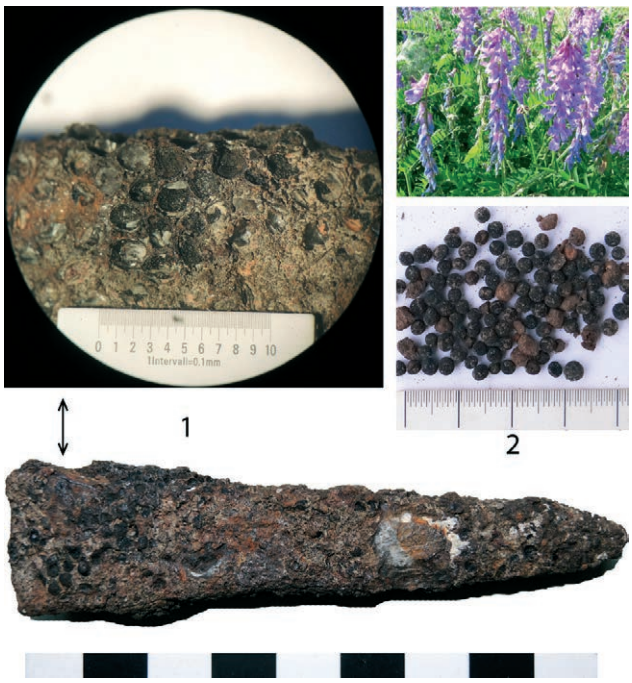

Обр. 28. Семенна от фий. 1. Полепнали семена от фий върху метален предмет. 2. Овъглени семена от фий, намерени на пода в помещение 2

Fig. 28. Seeds of vetch. 1. Seeds of vetch, sticking on a metallic object. 2. Carbonized seeds of vetches found on the floor in a room 2

крив, който е стъпвал директно върху терена. За да не се наводняват помещенията, покривът е бил изнесен извън очертанията на вкопаната част, така реалната площ на постройката е била значително по-голяма. Под покривното пространство са включени също и двете стопански ями, което означава, че покритата площ е била над 100 кв. м. При обичаен наклон на покрива около 35-40° билото му се е издигало на 4,5-5 м височина над пода. Натрупаният дебел пласт пръст върху покрива е осигурявал отлична хидро- и топлоизолация на помещенията.

Независимо от непретенциозния си външен вид, сградата е осигурявала просторно и много добре защитено от студените ветрове вътрешно пространство. Доказаните функционални качества на този вид постройки е причина подобни заслони да се изграждат у нас чак до средата на XIX в. Ф. Каниц описва жилища на българите с подобна конструкция от с. Василовце. Те били вкопани наполовина в земята, с покриви, направени от трамбована пръст, която била насипана върху дървени трупи, подпрени един към друг (Каниц 1995, 124).

Изгорялата сграда се отличава като размери от останалите проучени в сектора жилища. Без да се изключват жилищни функции, възможно е сградата да е използвана и за други цели. Прави впечатление, че в голямото помещение няма отоплително съоръжение. Единствено бяха установени следи от открито огнище, разположено в центъра на помещението. В по-малкото помещение, в североизточния му ъгъл, грижливо е изградена готварска печка.

Анализирайки резултатите от завършилото проучване, смятаме, че двете помещения са имали различна функция. Голямото помещение е използвано вероятно за трапезария. Насока за тази интерпретация са откритите на пода керамични съдове. Второто помещение изглежда е служило за кухня, имайки предвид много добре изградената готварска печка и следите от плитко вкопани битови съоръжения на пода.

Близък аналог на изгорялата сграда е една опожарената постройка, разкрита до западната крепостна стена на Плиска (Дончева-Петкова 1993, 80, обр. 1). Пожарът и там е избухнал неочаквано, защото голям брой керамични съдове са затрупани с пепел и въглени. Времето на пожара е сигурно датирано с откритите анонимни византийски фолиси от клас „В" (1030/1035-1042). Без да се изключват битови инциденти, които да са предизвикали пожарите, идентичната хронология на изгарянето на двете сгради, разположени в различни части на Вътрешния град, ни насочва по-скоро към общо бедствено събитие. По същото време са опожарени редица жилища, разположени до крепостните стени, както и цялата крепостна стена в Плиска (Дончева-Петкова 2003, 245). Историческите извори посочват няколко широко мащабни нападения на печенеги на юг от Дунав – 1032 г., 1034 г., 1035 г., 1036 г. и 1048 г. (Дончева-Петкова 2003, 244), при някои, от които те превземат и опожаряват Плиска (Дончева-Петкова 2003, 254). Резултатите от проучването на изгорялата сграда представят добре документиран археологически пример, който се вписва в историческите свидетелства за бурните събития от 30-те/40-те години на XI в.

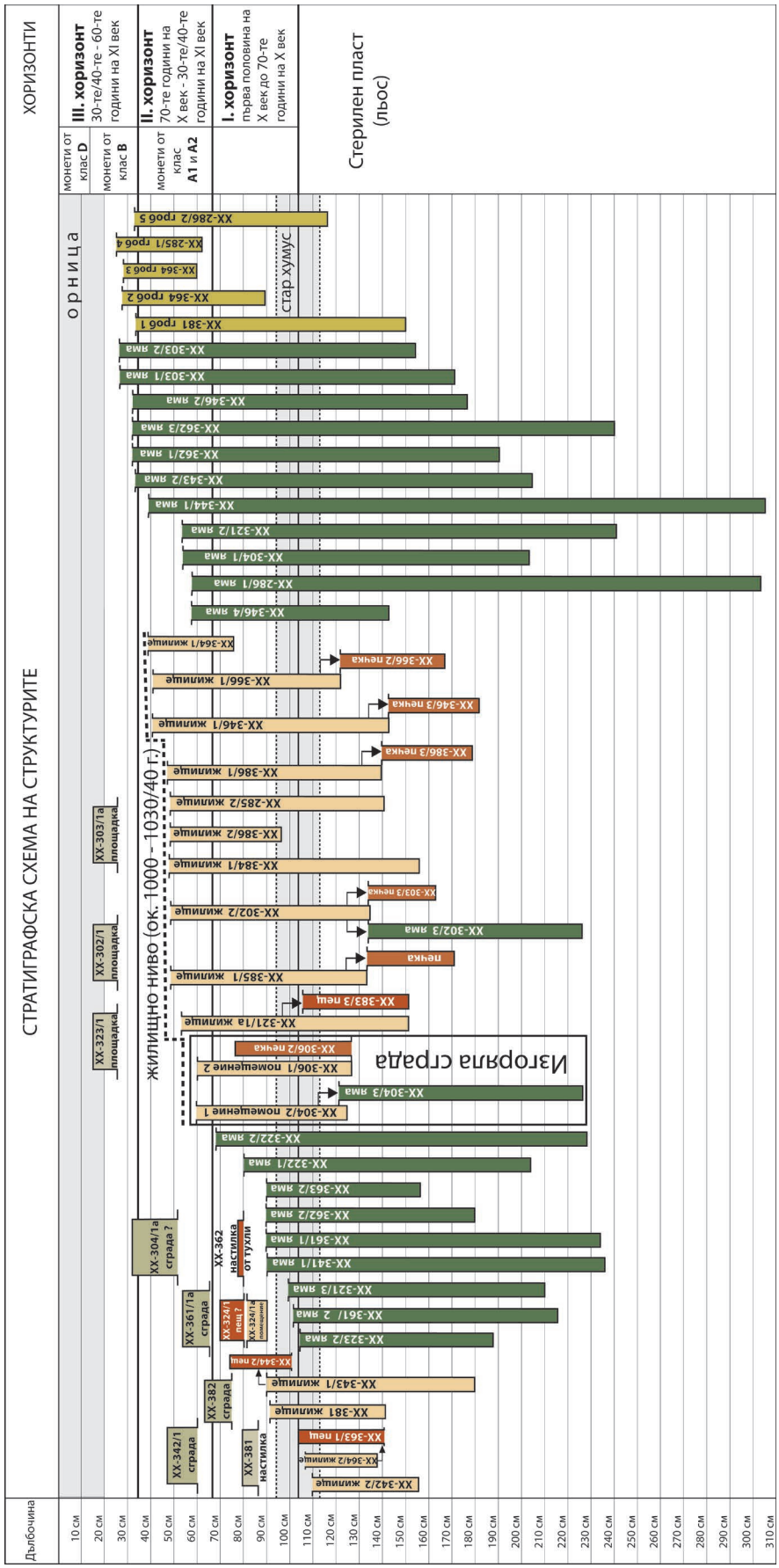

Обр. 29. Стратиграфска схема на структурите на обект „Дворцов център – изток" в Плиска
Fig. 29. Stratigraphic diagram of the structures of the site "Palace Center - East" in Pliska

Използвана литература:

Балабанов 1992: Т. Балабанов. Жилища покрай северната и източната крепостна стена в Плиска. – Плиска-Преслав 5, 1992, 146-168.

Григоров, Занева, Тодорова 2013: В. Григоров, М. Занева, Л. Тодорова. Плиска „Дворцов център-изток" – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 363-365.

Григоров, Занева, Тодорова 2014: В. Григоров, М. Занева, Л. Тодорова. Плиска – „Дворцов център-изток". – Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 448-452.

Григоров, Занева, Тодорова 2015: В. Григоров, М. Занева, Л. Тодорова. Археологически проучвания на обект „Дворцов център-изток" в Плиска. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 598-601.

Григоров 2007: В. Григоров. Метални накити от средновековна България (VII-XI в.) (=Дисертации 1). София, 2007.

Григоров 2016: В. Григоров. Следстолична Плиска: стратиграфски наблюдения на обект „Дворцов център – изток". – В: Известия на Националния археологически институт, XLIII, In honorem professoris Stanislav Stanilov. София, 2016, 256-293.

Джингов 1992: Г. Джингов. Археологически проучвания във Вътрешния град на Плиска. – Плиска-Преслав 5, 1992, 105-123.

Димитров 1998: Я. Димитров. Два некропола във Външния град на Плиска (края на IX-XI в.). – В: Трудове на катедрите по история и богословие 2. Шумен, 1998, 69-80.

Димитров 2004: Я. Димитров. Керамика от разкопките на руската експедиция (1977-1980, 1983 г.) в Плиска. – Плиска-Преслав 10, 2004, 169-197.

Димитров, Инкова 2015: Я. Димитров, М. Инкова. Към археологическата карта на Външния град на Плиска: Контролни сондажи в района между каменната крепост и Асар дере (проучвания 2005 г.). – Плиска-Преслав 11, 2015, 91-114.

Дончева-Петкова 1993: Л. Дончева-Петкова. Нови проучвания край западната крепостна стена на Плиска. – Плиска-Преслав 6, 1993, 79-84.

Дончева-Петкова 1999: Л. Дончева-Петкова. Одърци. Селище от Първото българско царство, 1. София, 1999.

Дончева-Петкова 2003: Л. Дончева-Петкова. Плиска и печенезите. – Плиска-Преслав 9, София, 2003, 244-258

Дончева-Петкова 2015: Л. Дончева-Петкова. Керамика от комплекса в югозападния ъгъл на Вътрешния град на Плиска. – Плиска-Преслав 11, 2015, 163-198.

Иванов 2010: Ст. Иванов. Археологически проучвания на Дворцовия площад в Плиска през 2009 г. – В: Българска археология 2009. Каталог към изложба. София, 2010, 97.

Каниц 1995: Ф. Каниц. Дунавска България и Балканът. Историко-географски пътеписни проучвания от 1860 до 1979 г. Второ преработено издание I. София, 1995.

Милчев 1985: Ат. Милчев. Разкопки и проучвания на Южната порта в Плиска (1963-1970) – Плиска-Преслав 4, София, 1985, 16-43

Михайлова, Иванов 2007: Т. Михайлова, С. Иванов. Железни предмети от Дворцовия център на Плиска (края на X-XI век). – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. Велико Търново, 2007, 321-347.

Първопрестолна Плиска 1999: Първопрестолна Плиска. 100 години археологически проучвания. (Съставители Й. Хенинг, Л. Дончева-Петкова). Франкфурт на Майн, 1999.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII-IX век. София, 2008.

Станилов 1991: С. Станилов. Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей. (=Разкопки и проучвания XXII). София, 1991, 1-70.

Станилов 1995: С. Станилов. Метални гарнитури за ремъци и облекло от двореца във Велики Преслав. -Плиска-Преслав 7, 1995, 110-135.

Станилов 2015: С. Станилов. Малък принос към проучването на художествения метал в Първото царство. – Плиска-Преслав 11, 2015, 217-221.

Grierson 1973: P. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection III/2. Washington, 1973.

Krasilnikov 1990: I. Krasilnikov. Die Keramik der Saltovo-Majaki-Kultur am nördlichen Mittelauf des Donec. – In: Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten. Budapest, 1990, 193-244.

Révész 2006: L. Révész. Auswertung der Funde. Das Frühungarische Reitergrab von Gnaderdorf (Niederösterreich). Falko Daim – Ernst Lauermann (Hrsg.). Mainz, 2006, 119-158.

A BURNED BUILDING FROM THE SITE „PALACE CENTER-EAST“ IN PLISKA

Valeri Grigorov, Lyubka Todorova

(summary)

The purpose of this article is to present the results from the excavations of a major archaeological structure, part of the site „Palace Center-East“ in Pliska. The structure is a burned wooden building comprised of two rooms and two farm pits (Fig. 1). The study of the building took place over four archaeological seasons (in 2012, 2013, 2014 and 2016).

The first room (structure XX-304/2) is sized 8x7m and occupies an area of 56 square meters. It is dug at a depth of about 70-80 cm in relation to the daily level. There is an entrance space at the south side of the building. A fireplace and numerous holes from wooden poles were found in the central part of the room (Fig. 2).

The second room (structure XX-306/1) is with a rectangular shape with approximate dimensions 4.40x5.40m. It is also dug in. Wooden boards lining the inside of the room were found in its southeastern corner (Fig. 7). The foundation of the east wall is marked by a line of arranged stones (Fig. 8). In the northeast corner of the room there is an oven (structure XX-306/2) with dimensions 120x90cm (Fig. 9).

There were two farm pits connected to the building, one is located next to the west wall of the building, on the outside, while the second pit is dug in the floor of room 1 in its northwest corner.

Various archaeological finds were discovered in the burned building. The microstratigraphic excavations showed their distribution in three main stratums - floor level, stratum of burnt rubble and leveled stratum over the rubble.

Dozens of whole and half-broken vessels and various archaeological finds were found on the floor of room 1, among them two coins - Follis class „A2“ variant 11 (976-1030 / 1035) and Follis class „B“ (1030/1035-1042). Among the findings in the stratum there is a gilded belt application (Fig. 21). Many of the finds bear the traces of fire, which proves that the objects were kept in the building at the time of the disaster.

In the leveled stratum covering the charred rubble two coins were found – a Roman one of Elagabalus (218-222), minted in Marcianopolis, and a gilded Fure, Nomisma tetarteron of Basil II (976-1025) (Fig. 25). The coin was subsequently punched and probably worn as a pendant. It is notable that the archaeological materials found in different stratums of the fill - the floor, the burned rubble and the leveled stratum are uniform, which means that the covering of the destroyed building and the leveling of the terrain happened at once or within a short time.

Similarly, the findings from the second room are distributed in three stratigraphic levels. Unlike the first room, where dozens of vessels were found, no whole vessels were found in the second room besides a jug found in the oven. While sifting ashes from the floor, charred seeds of vetch were found (Fig. 28).

Archaeological studies on the site Palace Center-East Pliska provided us with new information about life in the inner town. Within the chronology of the site, the burnt building belongs to the second horizon and is synchronized with several houses, forming together a common residential level in the first 3rd of 11th century. (Fig. 29). Around 1030s-1040s the building was destroyed by a strong fire. The identified elements of the building structure define it typologically as „a shelter“. Both rooms are partially dug in, and above them there was a multifaceted roof, whose lower ends touched directly into the ground. The large room was probably used for dining. This interpretation is supported by the pottery found on the floor. The second room seems to have served as a kitchen, considering the very well built oven.

A number of houses in Pliska and the entire fortress wall were burned at the same time. Without excluding a domestic accident as the cause of the fire, numerous fires with an identical chronology point to a common disastrous event. Historical sources indicate several large-scale attacks by Pechenegs to the south of the Danube – in 1032, 1034, 1035, 1036 and 1048, during some of which they invaded and burned Pliska.

КЕРАМИКА ОТ ЖИЛИЩАТА В ИЗКОП XXI НА ОБЕКТ „МАЛКО ДЪРВЕНО УКРЕПЛЕНИЕ“ В ПЛИСКА
(предварително съобщение)

Мария Христова-Пенкова

Проучените през лятото на 2015 г. 14 жилища от изкоп XXI на Малкото дървено укрепление, предоставиха някои интересни възможности при интерпретирането и въвеждането в научен оборот на керамичния материал. Целта на настоящата работа е да представи разнообразната по форма и технология керамика, както и да провери възможностите на статистическите данни при изработването на относителната хронология на обитаване на изследвания терен. В изпълнение на така поставените задачи, изследването е фокусирано единствено върху керамиката, произхождаща от запълнителя на проучваните структури и която може със сигурност да се свърже с тях. Обработени са 2630 фрагмента и са включени реставрираните осем съда. Фрагментираната керамика ще бъде представена съобразно предложената от Я. Димитров класификация (Димитров 2004, 169-197), а целите съдове – по класификацията на Л. Дончева-Петкова (Дончева-Петкова 1977).

Най-голямо е количеството на керамиката на ръчно (бавно) колело, групи I, II и VI по Я. Димитров. Във формално отношение това са гърнета, паници, стомни, чаши и котли с вътрешни уши.

Гърнета. Основното количество фрагментирана керамика е на гърнета група I.1 по Я. Димитров, каквито се откриват във всички проучени структури (обр. 1/1-4; 6, 2, 3/ 1-7, 4, 5, 6, 7, 8) (Димитров 2004, 177, обр.2, 3/15). Тези съдове са формувани от глина с кафяв, червено-кафяв, керемиденочервен или сив цвят. За опостнители са използвани различни фракции пясък, рядко варовикови частици или слюда. Изпичането е било неравномерно, за което свидетелства сивкава ивица в лома на съдовете. Повечето от откритите фрагменти са с вторично опушена повърхност. Украсата им се състои от различни съчетания на прави и вълнообразни врязани линии, набодени ямички, снопове от кòси прави линии. Интересна е украсата на гърне, намерено в жилище 10 и чийто профил е частично възстановен (обр. 5/1). След врязването на равномерни, успоредни прави линии, с остър предмет (палка?) са „издълбани” до гладката повърхност кòси ивици с ширина около 1 см. В жилище 3 са открити фрагменти от гърне, изработено от груба, жълтеникава глина, с едри примеси на пясък и варовикови частици. То е добило след изпичане наситено жълт до оранжев цвят. Устието е с кòсо отрязан ръб, а украсата е от дълбоко врязани, прави хоризонтални линии, над които е вдълбана единична вълнообразна (обр. 2/2). При изработката на гърне от жилище 6 е използвано ръчно грънчарско колело с по-голям инерционен момент – усъвършенствано, за което свидетелства по-малката дебелина на стените. Съдове с такива характеристики се откриват навсякъде в Плиска, като се отнасят към пластове и структури, датирани основно във втората половина на X в до 60-те години на XI в.: комплекса в югозападния ъгъл на вътрешния град на Плиска; обект 31 във Външния град и др. (Дончева-Петкова 2015, 167-176; Димитров 2013, 355; Константинов 2015, 59-60). Фрагменти от такива гърнета произхождат и от верижните помещения, проучени от А. Милчев и добре датирани с монети на Йоан Цимисхий (969–976), Василий II и Константин VIII (976–1025) (Милчев 1979, обр. 65, 74, 79).

Във връзка с тази група следва да бъдат представени и шестте цели гърнета. Пет от тях са открити в ограничено пространство пред пещта на жилище 11. Те са със средни (вис. 15–16 см) до големи размери (вис. 22–34 см). Телата са с конична форма, а устията са със заоблен, запетаеобразен или кòсо отрязан ръб. Украсата покрива цялото тяло на гърнета, като включва съчетания между прави и вълнообразни линии, както и наслагващи се един върху друг снопове от вълнообразни линии, врязани с гребеновиден инструмент (обр. 7/1-4; 16/1-4). Като цяло, тези гърнета могат да бъдат отнесени към тип I, вариант Б по класификацията на Л. Дончева-Петкова

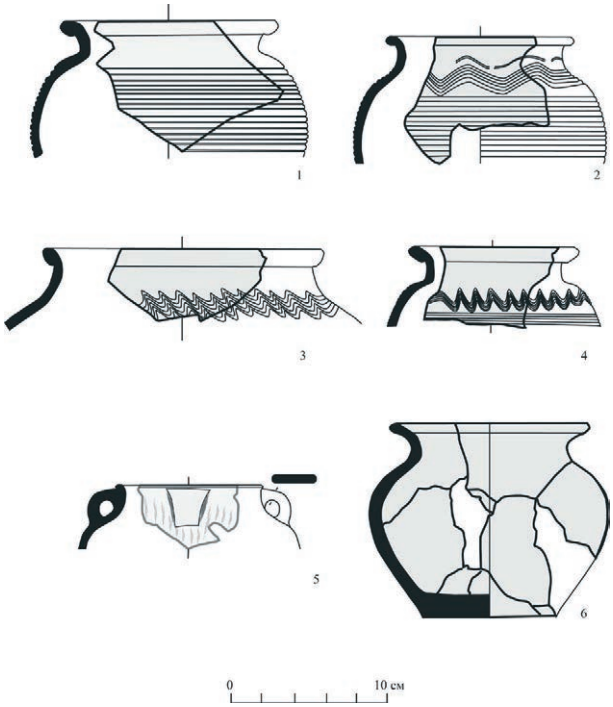

Обр. 1. Керамика на бавно колело – гърнета: 1, 2 жилище 1; 3 – 6 жилище 2

Fig. 1. Ceramics on slow (hand-powered) wheel – pots: 1, 2 dwelling 1; 3-6 dwelling 2.

(Дончева-Петкова 1977, 44). Фрагменти от подобни съдове са открити в разрушената източна част на помещение Б на сграда I от комплекса в югозападния ъгъл на Вътрешния град на Плиска, като са отнесени към неговия последния период, т.е. 60-те години на XI в. (Дончева-Петкова 2015, 168-169, обр. 9).

Гърнето с най-големи размери е с набраздена от среднодълбоки хоризонтални канелюри повърхност (обр. 8; 16/5). По формата си се свързва с гърнетата тип XIII по Л. Дончева-Петкова, датирани в IX–X в. (Дончева-Петкова 1977, 60-61). Със същия тип се свързват и гърнета от Одърци, отнесени към последната фаза на селището от края на X – началото на XI в. (Дончева-Петкова и др. 1999, 66).

По-различно е възстановеното гърне от жилище 4 (обр. 3/1; 17/1). То също е формувано на бавно колело от песъчлива глина и е изпечено до червено-кафяв цвят, но тялото е с овоидна форма, като максималното уширение на съда е в централната му част. Шийката е висока, цилиндрична, а устието е извито, надебелено. Тялото е плътно покрито от врязани прави, хоризонтални линии, нанесени с гребеновиден инструмент. В горната им част, върху тях е врязана дълбоко единична вълнообразна, почти зигзагообразна линия. Гърнето може да бъде отнесено към тип III по Л. Дончева-Петкова, за който тя отбелязва, че заема „значителна част от ранносредновековния керамичен материал" и се датира в широките граници на IX–X в. (Дончева-Петкова 1977, 51-52). Подобни гърнета са известни и от селището при „Цеха" във Външния град на Плиска, в комплекс, датиран в X в., заедно глазирана керамика (Балабанов 2004, 123, 159, обр. 20/6). Извън Плиска аналогични по форма гърнета са откривани в крепостта при Скала, където са датирани в XI в. и в жилища в Одърци, датирани не по-рано от X в. (Йотов, Атанасов 1998, 67-68, обр. 54; Дончева-Петкова и др. 1999, 65, кат № 108-111).

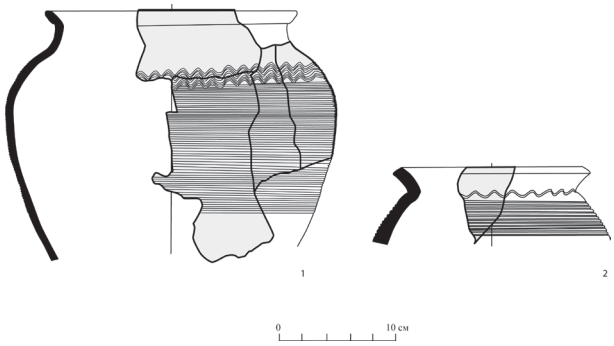

Обр. 2. Керамика на бавно колело – гърнета: жилище 3

Fig. 2. Ceramics on slow (hand-powered) wheel – pots: dwelling 3.

Частично възстановеното гърне от жилище 2 е със сферично по форма тяло, прибрана шийка и извито навън устие (обр. 1/6; 17/2). Изработено е от песъчлива глина с кварцови примеси. Изпечено е до червеникав цвят, а черната ивица в лом свидетелства за недоброто темпериране на пещта. Съдът е със сравнително малки размери (вис. 12,4 см). Повърхността е сива, без украса. По своята форма той се доближава до гърнетата тип X по Л. Дончева, датирани в IX–X в. (Дончева-Петкова 1977, 59).

Сравнително по-ограничено е количеството на гърнетата с две дръжки и излъскана повърхност група II.1.2 по Я. Димитров (Димитров 2004, 182, обр. 6/4). Фрагменти от такива са открити в жилище 5 (обр. 3/8) и в жилище 12 (обр. 1/5) Такива гърнета са известни и от комплекса в югозападния ъгъл на Вътрешния град на Плиска, като са датирани от Л. Дончева-Петкова в края на X – началото на XI в. (Дончева-Петкова 2015, 177, обр. 19). Без да се ангажират

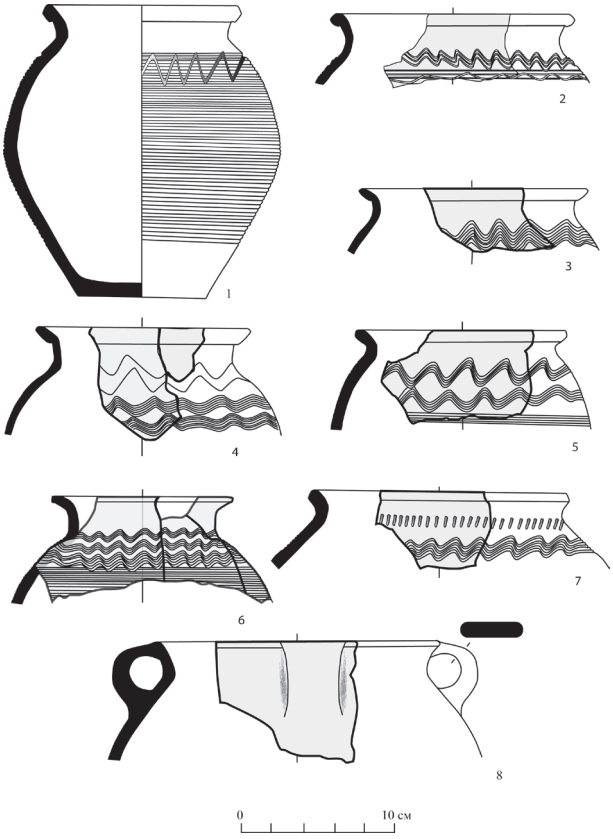

Обр. 3. Керамика на бавно колело – гърнета: 1,2 жилище 4; 3 – 8 жилище 5

Fig. 3. Ceramics on slow (hand-powered) wheel – pots: 1, 2 dwelling 4; 3-8 dwelling 5.

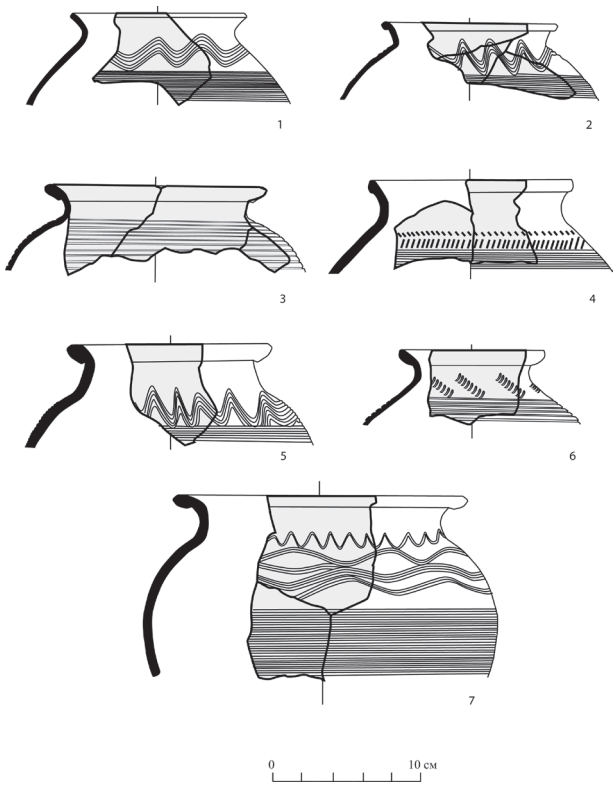

Обр. 4. Керамика на бавно колело – гърнета: 1, 2 жилище 6; 3 – 7 жилище 7

Fig. 4. Ceramics on slow (hand-powered) wheel – pots: 1, 2 dwelling 6; 3-7 dwelling 7.

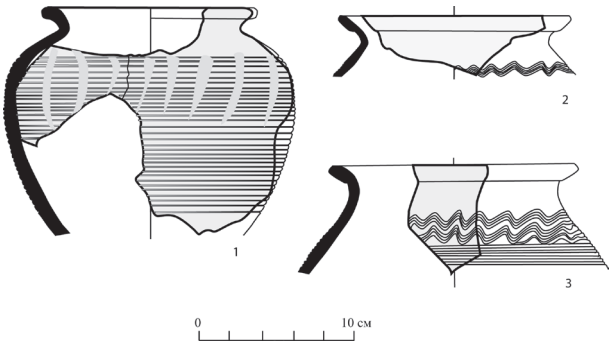

Обр. 5. Керамика на бавно колело – гърнета: жилище 10

Fig. 5. Ceramics on slow (hand-powered) wheel – pots: dwelling 10.

с конкретна дата, фрагменти от такива гърнета са представени от В. Антонова и Ст. Витлянови в публикацията на северния сектор на западната крепостна стена на Плиска (Антонова, Витлянов 1985, табло $XIII_{5-7,\ 9}$). Фрагменти от аналогични гърнета са открити и в селището при Одърци, където са датирани също в X–XI в., както и в селището при с. Хума (Дончева-Петкова и др. 1999, 67, № 130 е-з; Рашев, Станилов 1987, 63, табл. XXI_{13}, XLII_{4}, $XLIII_{1,5}$).

От жилище 13 произхожда и единичен фрагмент от устие, покрито със зелена глазура, което може да се отнесе към гърнетата от група VI.1 по Я. Димитров (Димитров 2004, 190). То е удебелено, заоблено, а от вътрешната страна, профилирано (обр. 11/2).

Паници. Фрагменти от паници са открити в три жилища – 2, 5 и 6 (обр. 9). Отнасят се към група I.2 по Я. Димитров (Димитров 2004, обр. 3/3-4, 6-7). Тялото им е полусферично, а ръбът на устието е обърнат навътре. Върху фрагментите от жилища 2 и 6 се забелязва украса от врязӑни прави хоризонтални линии (обр. 9/3). За съжаление, паниците са запазени само в горната си част, в близост до устието, което не позволява да се каже дали са имали столче.

Фрагменти от глазирани съдове, отнесени към група VI по Я. Димитров произхождат от всички жилища, без жилище 11. В повечето случаи това са фрагменти от глазирани стомни или чаши.

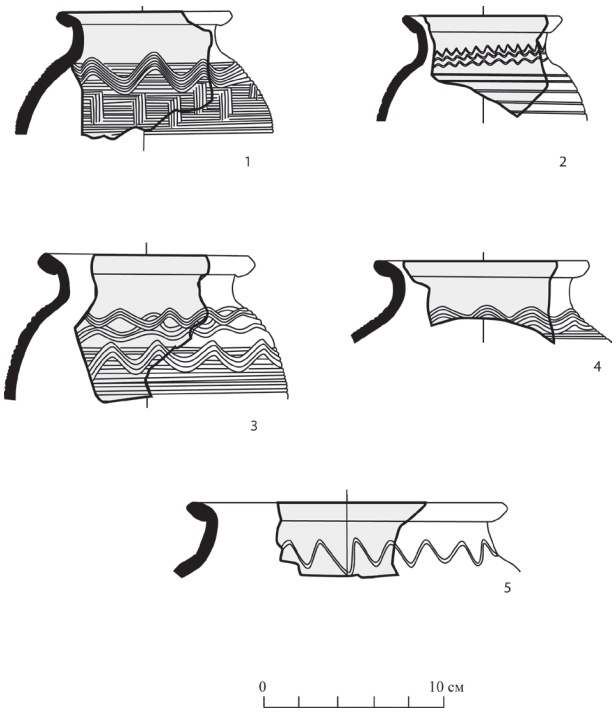

Обр. 6. Керамика на бавно колело – гърнета: жилище 13

Fig. 6. Ceramics on slow (hand-powered) wheel – pots: dwelling 13.

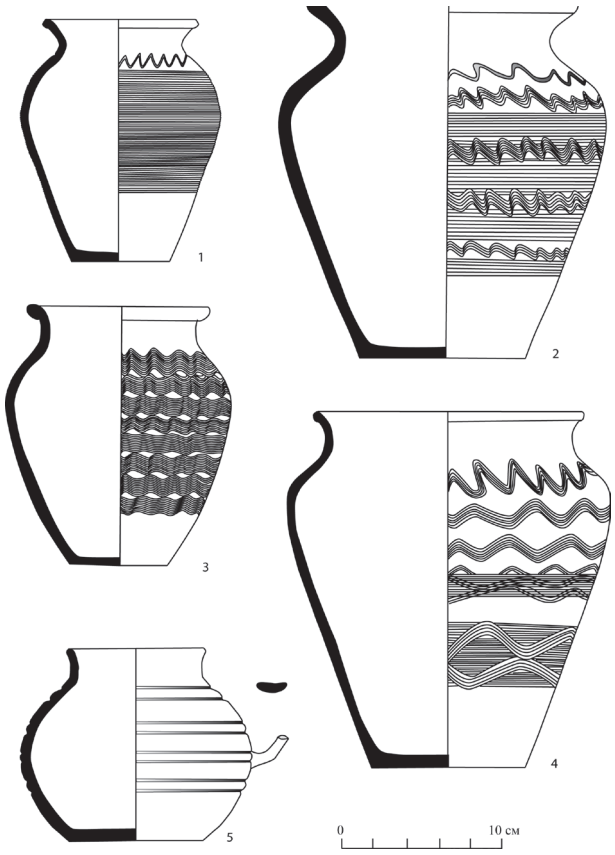

Обр. 7. Керамика на бавно колело от предпещното пространство на жилище 11: 1 – 4 гърнета; 5 чаша

Fig. 7. Ceramics on slow (hand-powered) wheel from the area in front of the furnace at dwelling 11: 1-4 pots; 5 cup.

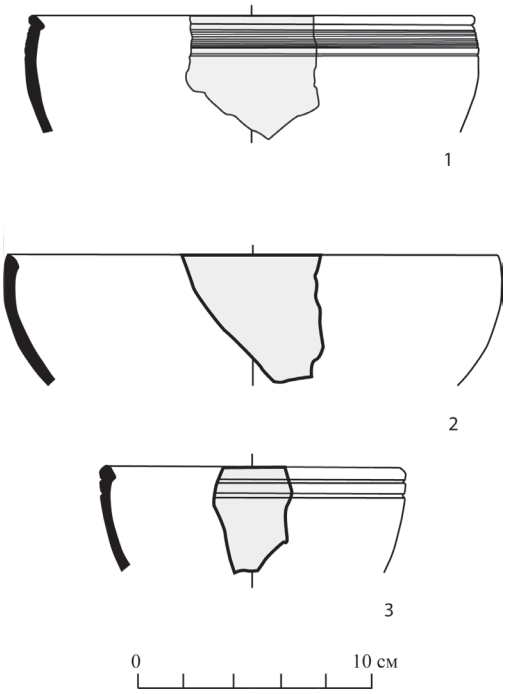

Обр. 9. Керамика на бавно колело – паници: 1 жилище 2; 2 жилище 5; 3 жилище 6

Fig. 9. Ceramics on slow (hand-powered) wheel – bowls: 1 dwelling 2; 2 dwelling 5; 3 dwelling 6.

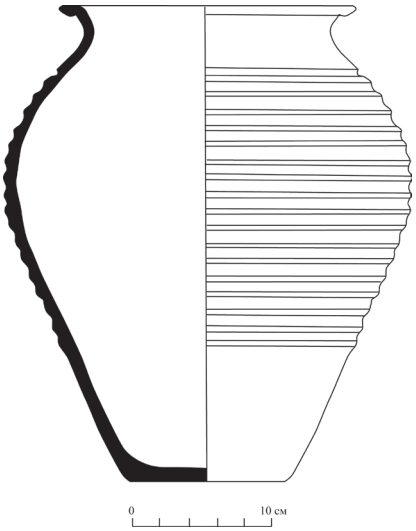

Обр. 8. Гърне от предпещното пространство на жилище 11

Fig. 8. Pot from area in front of the furnace at dwelling 11.

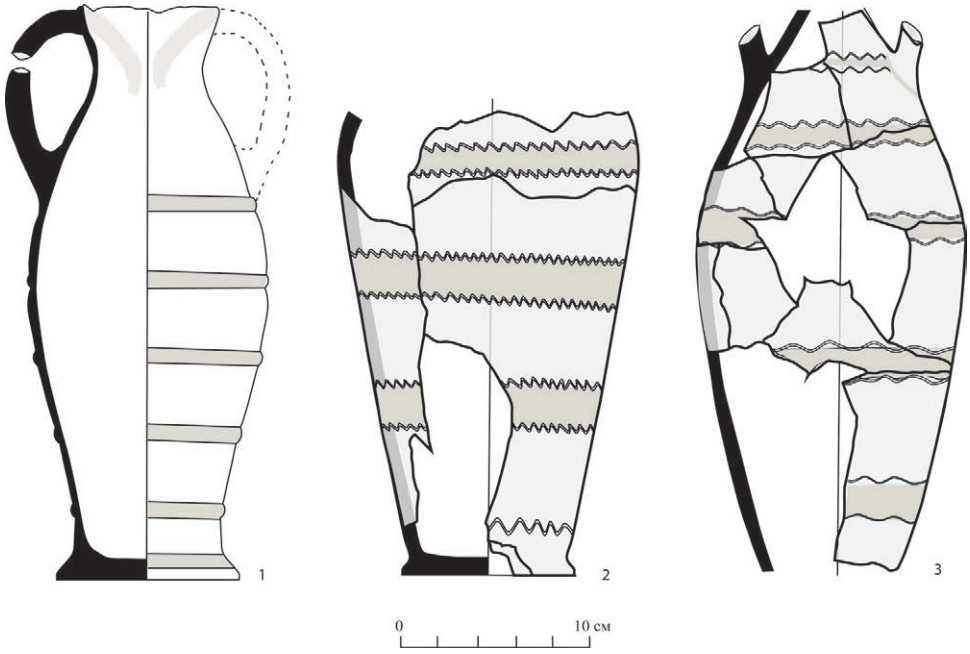

Обр. 10. Глазирани стомни от жилище 10

Fig. 10. Glazed pitchers from a dwelling 10.

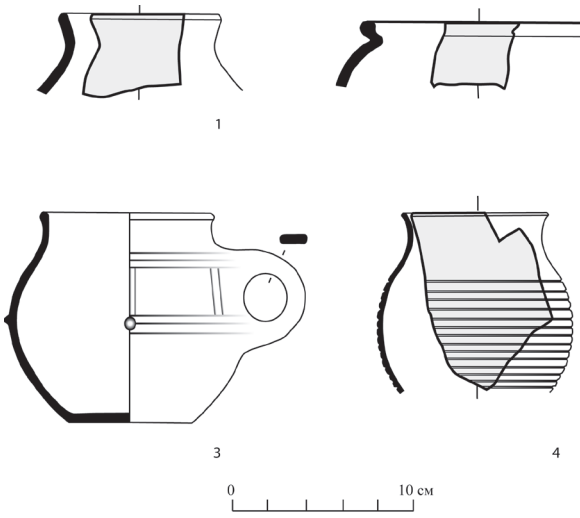

Обр. 11. Глазирани съдове:
1 чаша от жилище 5; 2 гърне от жилище 13; 3,4 чаши от жилище 10

Fig. 11. Glazed vessels: 1 cup from dwelling 5; 2 pot from dwelling 13; 3, 4. Cups from dwelling 10.

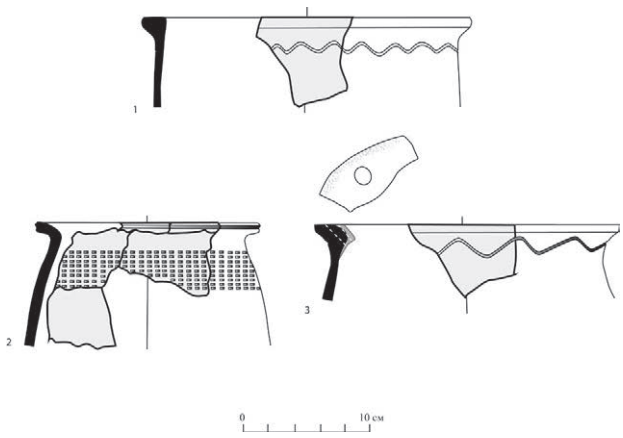

Обр. 12. Котли:
1. жилище 2; 2. жилище 7; жилище 8

Fig. 12. Ceramics buckets: 1. dwelling 2; 2. dwelling 7; dwelling 8.

Стомни. От жилище 2 произхождат три стомни, реставрирани частично, чиито профили бяха графично възстановени (обр. 10). Те се отнасят към стомните тип VII по Л. Дончева-Петкова (Дончева-Петкова 1977, 89, табл. XXVI). Телата им са с издължена овоидна форма. Към дното стените преминават в ниско плътно столче (обр. 10/1, 2). Устията не са запазени, вероятно са били фуниевидни. Симетрично една на друга са залепени масивни дръжки с елипсовидно сечение. Повърхността на съдовете е покрита изцяло със зелена глазура, а под нея са нанесени ивици от подглазурна ангоба. При два съда тези ивици са ограничени от врязани вълнообразни линии (обр. 10/2, 3), а при един са нанесени върху релефни "ленти", опасващи тялото (обр. 10/1; 17/3). Го-

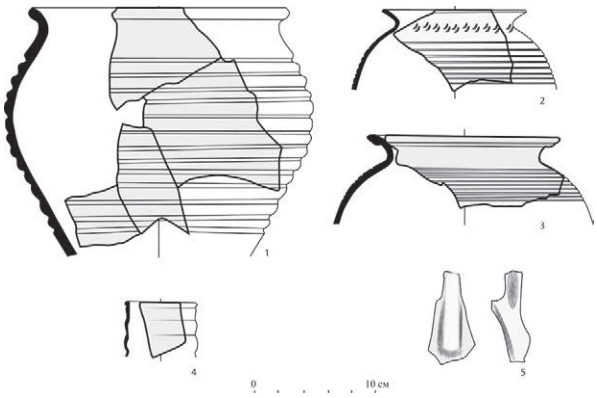

Обр. 13. Керамика на бързо колело:
1,2 гърнета от жилище 2; 3 гърне от жилище 5; 4 кана от жилище 4;
5 "конзоловидна" дръжка от жилище 13

Fig. 13. Ceramics on a fast (foot-powered) wheel: 1, 2 pots from dwelling 5; 4 jug from dwelling 4; "console" shape handle from a dwelling 13.

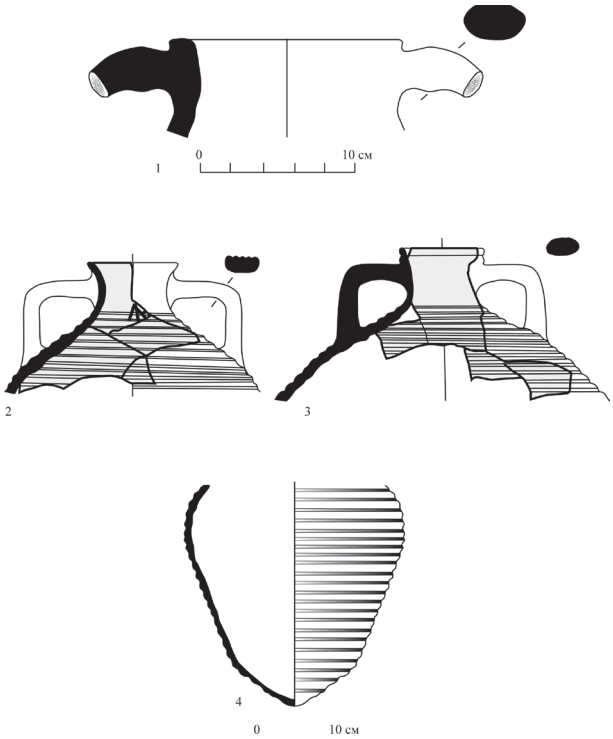

Обр. 14. Амфори от жилище 10

Fig. 14. Amphorae from dwelling 10.

ляма част от аналогични стомни произхожда от Преслав, който е бил център за тяхното производство и поради което са наричани понякога "преславски тип" (Чангова 1957, 264-266; Дончева-Петкова 1977, 89, 187-188; Димитров 2004, 191). Датират се в X в. Фрагменти от аналогични съдове са известни и от Плиска, където са дати-

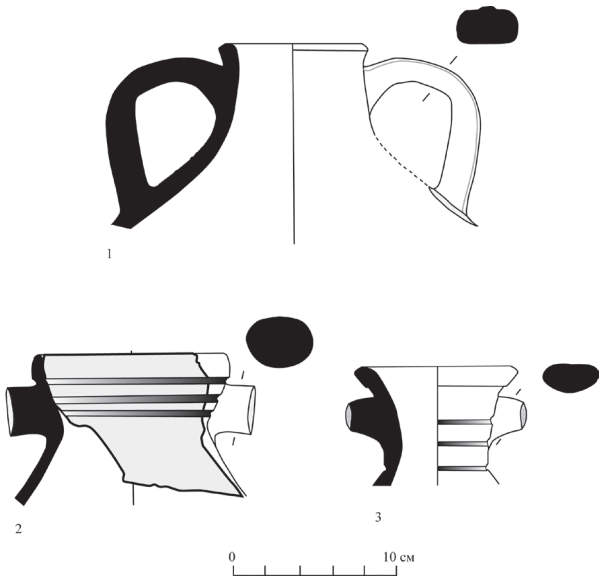

Обр. 15. Амфори:
1,2 жилище 5; 3 жилище 12

Fig. 15. Amphorae: 1, 2 dwelling 5; 3 dwelling 12.

рани в X – началото на XI в. (Милчев 1979, 171, обр. 104; Димитров 2004, 191; Дончева-Петкова 2015, 184, обр. 26а-г).

Чаши. Чаши, цели или фрагментирани, са открити в три жилища (обр. 7/5, 11/1, 3, 4). Намерената в пространството пред пещта на жилище 11 чаша е формувана на бавно грънчарско колело от сиво-кафява песъчлива глина и е изпечена до сив цвят (обр. 7/5; 17/4). Тялото е сферично, набраздено от четири двойки канелюри. Шийката е къса, като преминава в изправено устие със заоблен ръб. От средата на тялото извива една малка дръжка с полуелипсовидно сечение. По своята форма и направа тази чаша се доближава до една чаша от търговските помещения в Преслав, датирана във втората половина на X в. и определена от Л. Дончева-Петкова като тип IV, без да е напълно аналогична на нея (Дончева-Петкова 1977, 94, кат. № 334). Изцяло запазена е чашата от жилище 10 (обр.11/3; 17/5). Тя е формувана на бавно колело, за което свидетелства релефния ръб на дъното й. Повърхността й е изцяло покрита с плътна кафяво-зелена глазура. Украсата е доста интересна и включва симетрично разположени по максималното уширение релефни "пъпки" и пресичащи се под прав ъгъл двойки врязани линии. Сферичното по форма тяло и пръстеновидната дръжка ни позволяват да я отнесем (доста условно) към чашите тип I по Л. Дончева-Петкова, датирани във втората

Обр. 16 Керамика от жилище 11
Fig. 16. Ceramics from dwelling 11.

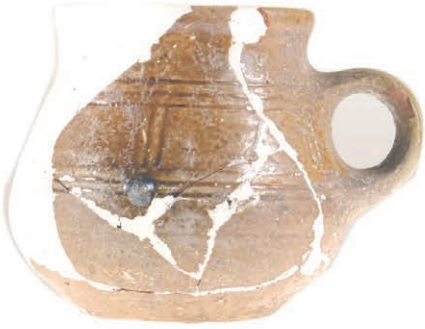

Обр. 17 Керамика от жилища1. Гърне от жилище 4; 2. Гърне от жилище 2; 3. Глазирана стомна от жилище 2; 4. Чаша от жилище 11; 5. Чаша от жилище 10

Fig. 17. Ceramics from dwelling 1. Pot from dwelling 4; 2. Pot from dwelling 2; 3. Glazed pitcher from dwelling 2; 4. Cup from dwelling 11; 5. Cup from dwelling 10.

половина на X в. (Дончева-Петкова 1977, 92, кат. № 330). В същото жилище е намерен и фрагмент от чаша, покрита с кафява глазура (обр. 11/4). Тя също е със сферично тяло, но то е набраздено от успоредни канелюри. Този фрагмент, както и произхождащото от жилище 5 устие (обр. 11/1), могат да бъдат отнесени към група VI тип 2 по Я. Димитров (Димитров 2004, 190).

Котли. Фрагменти от котли са открити в три жилища – 2, 7 и 8 (обр. 12). Те са от известния тип II. Устията са с Г или Т-образен профил и голям диаметър. Устийният ръб на котела от жилище 7 е допълнително профилиран, което е необичайно за този консервативен тип съдове (обр. 12/2). Големият му диаметър и характерната за котлите украса, нанесена със зъбчато колело ни позволяват да го причислим към тях. Появата и разпространението на котлите от II-ри тип се свързват с печенезите и се датира в първата половина на XI в. (последно преглед на мненията и находищата у Curta 2013, 158-162, fig. 1).

Другата група керамика е формувана на бързо (крачно) грънчарско колело. Всъщност, тя е представена от две подгрупи, свързани с две различни керамични традиции: първата е типичната за Плиска светлоглинена и ангобирана керамика, свързана с местно производство, а втората е от тънкостенни съдове, свързани с византийското керамично производство. От първата са открити единични фрагменти в жилища 2, 3, 4, 7 и 13 (обр. 13/5). Това са стомни с характерните "конзоловидни" дръжки от групи IV и V по Я. Димитров (Димитров 2004, 184-186). Към втората се отнасят откритите гърнета, кани и чаши.

Гърнета. Фрагменти от тънкостенни, добре изпечени до керемиденочервено и със звънлив чиреп гърнета са открити в почти всички жилищни структури с изключение на жилище 8. Те се отнасят към двата основни типа: гърнета без дръжки група VII.1.1 по Я. Димитров, намирани навсякъде (обр. 13/1-3) и гърнета с една дръжка, произхождащи от жилища 2, 4, 6, 10, 10А и 13. Те се отнасят към група VII.1.2 по Я. Димитров (Димитров 2004, 193-194).

Кани. Части от шийки и устия на кани са открити само в две жилища – 2 и 13 (обр.13/4). Отнасят се към група VII.3 по Я. Димитров (Димитров 2003, 194).

Чаши. Малки по размери и много тънкостенни, тези съдове се откриват в изключително фрагментирано състояние, което по-скоро позволява да бъде регистрирано тяхното присъствие. Произхождат само от две жилища – 1 и 5.

Амфори. С византийската керамична традиция се свързва и амфорния материал, обособен от Я. Димитров в отделна група IX (Димитров 2004, 195). Фрагменти от амфори са открити в почти всички жилища (2, 3, 4, 6, 7, 8, 10, 10А, 11, 12). Намерените в ъгъла на жилище 10 амфори са еднотипни (обр. 14). Те са с масивно, сфероидно тяло, къса шийка и пръстеновидно устие. От горната част на шийката до горната част на тялото извиват под прав ъгъл две масивни дръжки с кръгло или елипсовидно напречно сечение. Изработени са от оранжево-червена глина и са покрити с бледожълта ангоба. Те се отнасят към тип I по Л. Дончева-Петкова (тип I по Борисов; тип I по Гюнсенин) (Дончева-Петкова 1977, 100; Борисов 2002, 27; Günsenin 1989, 269-271). Този тип амфори е широко разпространен в България, Румъния, Турция, Сърбия и е бил обект на нееднократни публикации (Чангова 1959, 250; Дончева-Петкова 1977, 100; Дончева-Петкова и др. 1999,74; Дончева-Петкова 2015, 193-194; Борисов 2002, 27; Манолова-Войкова 2015, 377-379; Barnéa 1989, 131-133; Günsenin 1989, 269-271; Bjelajac 1989, 111-113). Датират се в рамките на X–XI в., единствено за Сърбия е предложен по-широк хронологичен обхват, включващ и XII в. Позовавайки се на резултатите от геомагнитните проучвания на керамиката и находищата на глина от крайбрежието северно от Мармара, както и на ямите с производствен брак, Гюнсенин локализира тяхното производство в района на Газикьой (Günsenin 1993, 194-196). Върху горната част на раменете на една от амфорите е врязан графит (обр. 14/2). В специалното изследване върху графити на Клер Колинс, аналогични на разглеждания са отнесени към групата на тюркски и огурски руни (Collins 2012, tabl. 4.11). Към същия тип амфори могат да бъдат отнесени и фрагментите от устия, произхождащи от жилища 5 и 12 (обр. 15/2, 3). Те са с по-малки размери, направени са от амфорно тесто, а по шийката им са вдълбани плитки канелюри. Фрагменти от подобни съдове са открити и в Одърци (Дончева-Петкова и др. 1999, табл. XXXVI_{172}).

Прецизното документиране на терен на така представения керамичен материал, както и последвалата първична обработка, ни позволява да приложим статистически методи при анализ на данните. Така, в процеса на работа, беше забелязано различното съотношение на двете групи

Таблица 1. Съотношение между керамиката на бавно и бързо колело по структури.
Table 1. Comparison between ceramics on slow (hand-powered) and fast (foot-powered) wheel on structures.

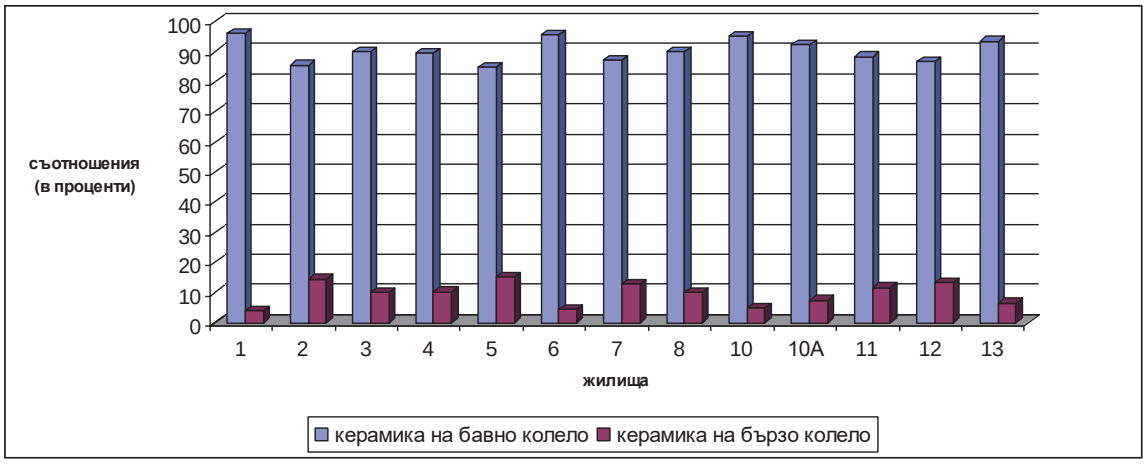

керамика в различните структури (таблица 1). Тенденцията на висок дял керамика, работена на бавно грънчарско колело, характерна за Плиска, беше отчетлива. В същото време, тя се откриваше в комплекс с византийска керамика на бързо колело, чиито количествени характеристики се колебаеха. Така се очертаха три сходни по параметрите си групи жилища. При първата относителният дял на византийска керамика е незначителен, като не надхвърля 5% (жилища 1, 6 и 10). Тя е представена от единични фрагменти гърнета и амфори (таблица 2). При втората група делът на византийска керамика нараства до около 10%. Това са жилища 3, 4, 8, 10А и 13. Отново основната част от съдовете са амфори и гърнета, но се появяват и тънкостенни кани. В третата група, включваща жилища 2, 5, 7 и 11, византийската керамика е от 11 до 15%. Това разпределение би могло да се интерпретира двуяко. Първо – като отразяващо различните хронологични етапи на обитаване на проучваното пространство. Жилищата с незначително количество византийска керамика биха могли да се отнесат към първия хоризонт, обхващащ края на X – началото на XI в. Най-многобройната група жилища следва да се отнесе към 30 – 40-те години на XI в., което кореспондира и с наблюденията на В. Григоров и Л. Тодорова (Григоров, Тодорова 2014, 255). Жилищата с най-голям относителен дял византийска керамика на крачно колело биха могли да се отнесат към средата на XI в., а последният хоризонт на обитаване се свързва с наземна паянтова структура, изградена върху жилища 2 и 12. Разбира се, тези заключения следва да се съпоставят и с данните от другите наблюдения (върху стратиграфията, металните находки и най-вече монетите).

За съжаление, по-голямата част от монетите са намерени в горния, орен пласт и не могат да бъдат свързани с конкретни структури. Изключение е монетата на Константин VII (913-959)[1], намерена в жилище 10, отнесено най-общо към първа фаза.

Стратиграфските наблюдения, от своя страна, дават една малко по-различна картина[2]. Засвидетелстваните случаи на суперпозиции и нарушаване на някои жилища позволяват да се обособят четири фази. В общи линии те съвпадат с данните от статистическия анализ, като "раздробяват" допълнително втората фаза. И все пак, обективността изисква да споменем и някои различия. Така данните от стратиграфията позволяват жилище 1, в чийто пълнеж византийската керамика е много нисък процент, да бъде отнесено към по-късна фаза, тъй като то прерязва жилище 8. В този случай е възможно известно смесване на материала, тъй като и двете структури са нарушени от по-късна яма. Жилище 3 засяга северната част от жилище 4, което позволява да бъде датирано в по-късен момент. И в двете структури е засвидетелствано сходно съотношение между двете групи керамика и те са отнесени към втората фаза. Стратиграфските данни позволяват едно допълнително прецизиране, а двете жилища, вероятно, са били използвани последователно, в не много голям отрязък от време.

Нумизматичните данни от жилище 10 потвърждават статистическия анализ на керамика-

[1] Монетите са определени от д-р Ж. Жекова от РИМ – Шумен.

[2] Информация на П. Георгиев.

Таблица 2. Видово разпределение на керамиката по структури.
Table 2. Distribution by type of ceramics in structures.

Жилище 1

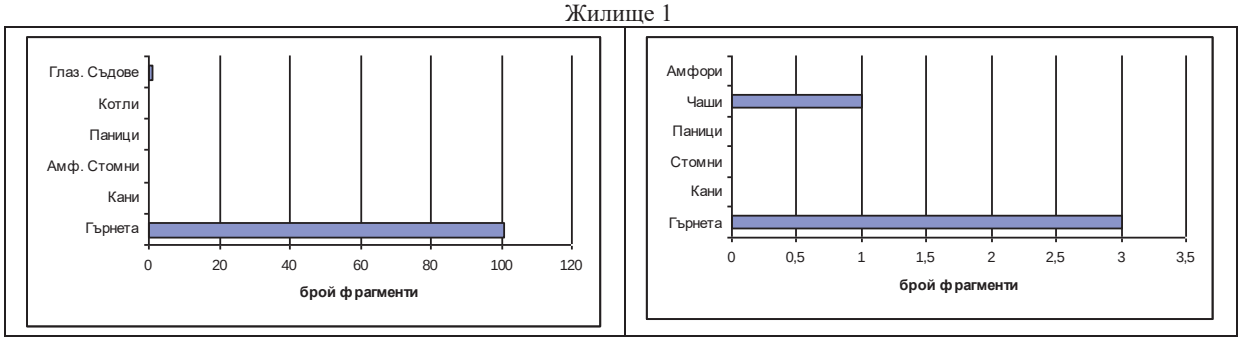

Керамика на бавно колело | Керамика на бързо колело

Жилище 2

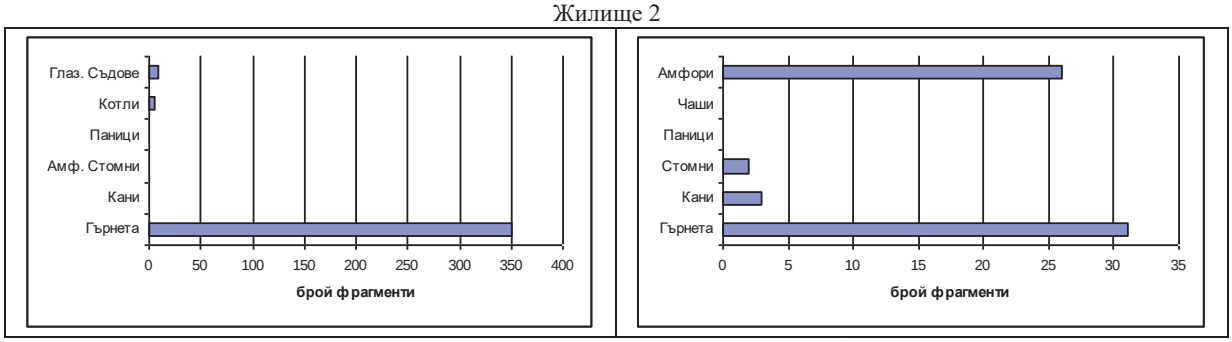

Керамика на бавно колело | Керамика на бързо колело

Жилище 3

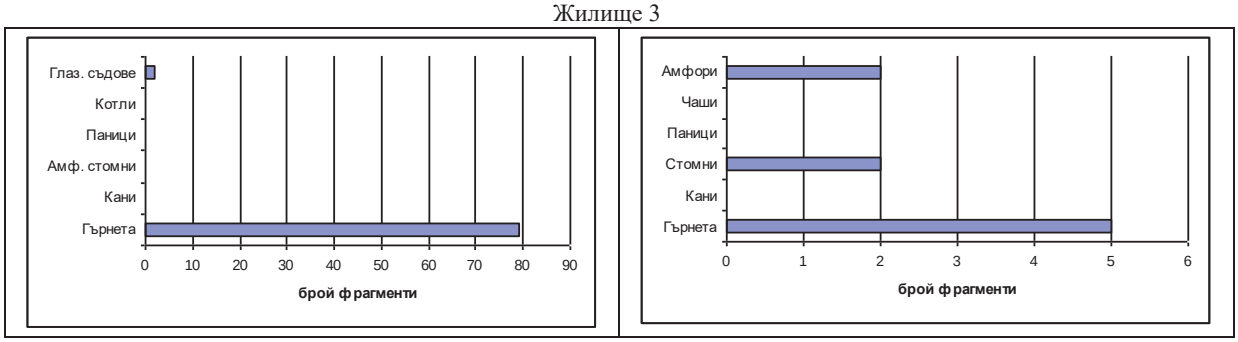

Керамика на бавно колело | Керамика на бързо колело

Жилище 4

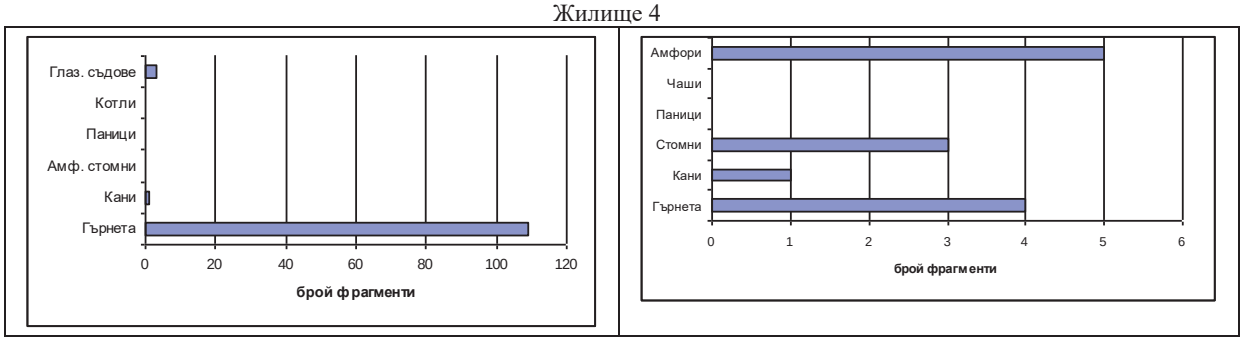

Керамика на бавно колело | Керамика на бързо колело

Таблица 2. Продължение.
Table 2. Continuation.

Жилище 5

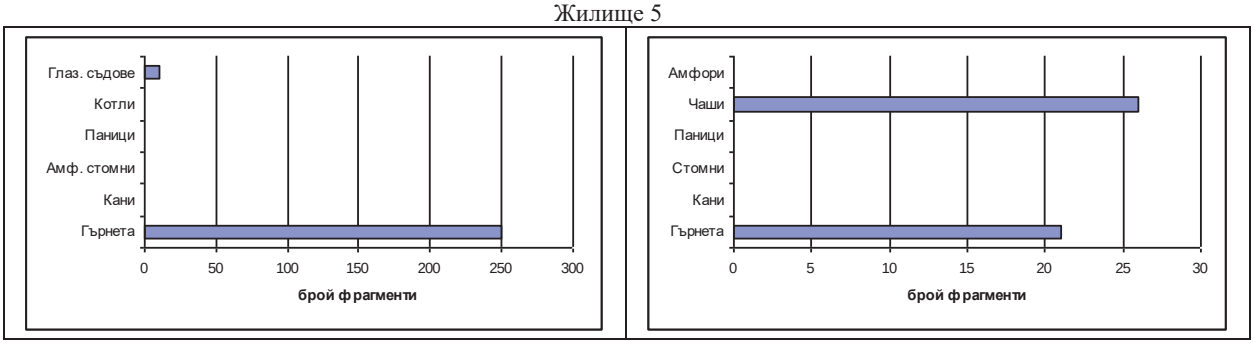

Керамика на бавно колело | Керамика на бързо колело

Жилище 6

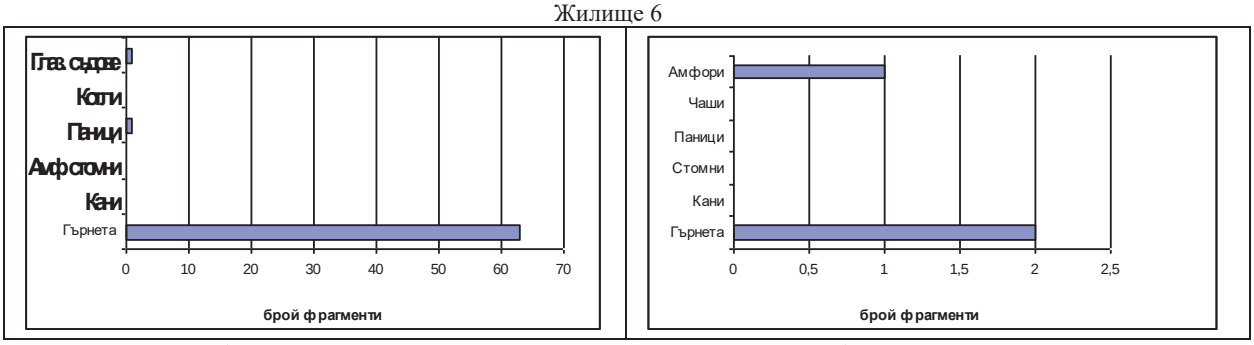

Керамика на бавно колело | Керамика на бързо колело

Жилище 7

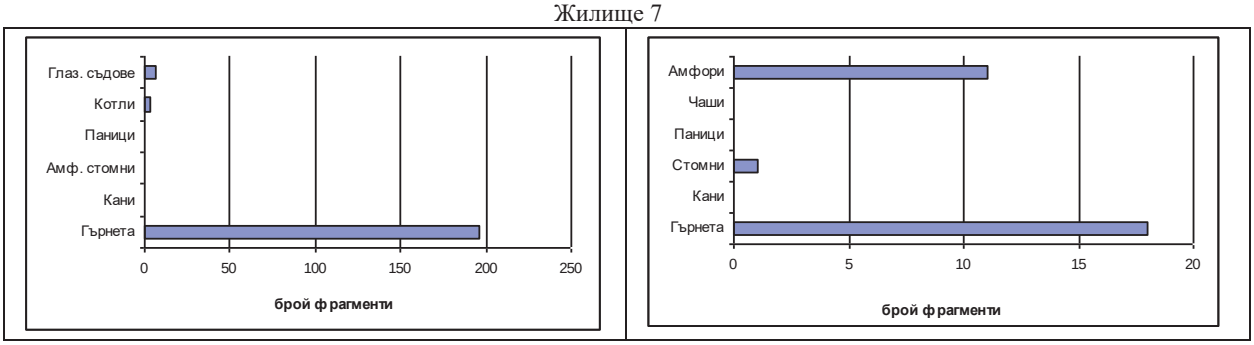

Керамика на бавно колело | Керамика на бързо колело

Жилище 8

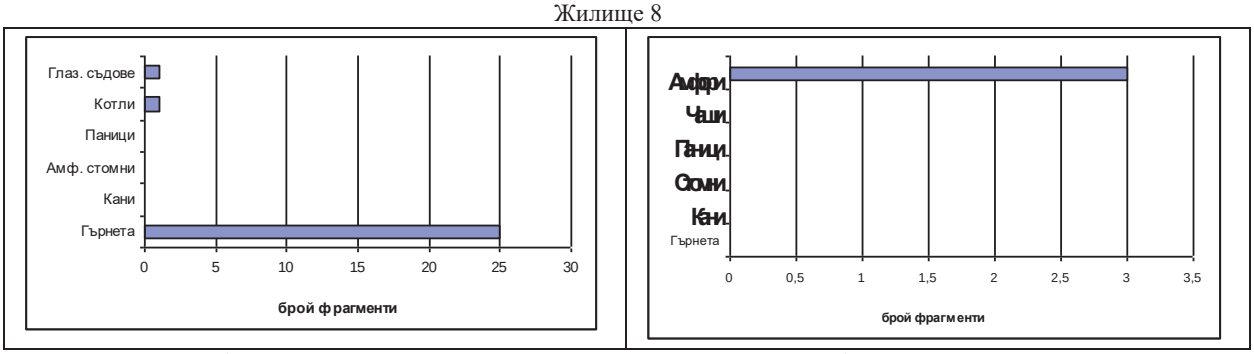

Керамика на бавно колело | Керамика на бързо колело

Таблица 2. Продължение.

Table 2. Continuation.

Жилище 10

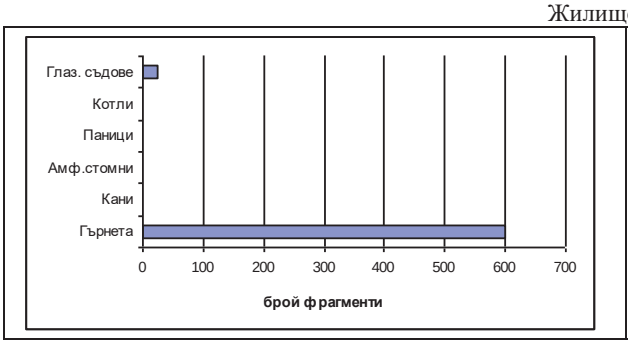

Керамика на бавно колело

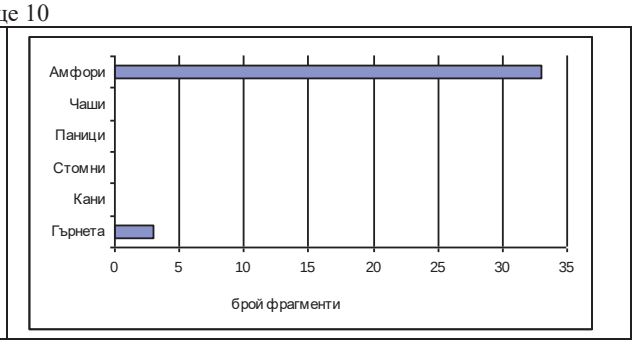

Керамика на бързо колело

Жилище 10А

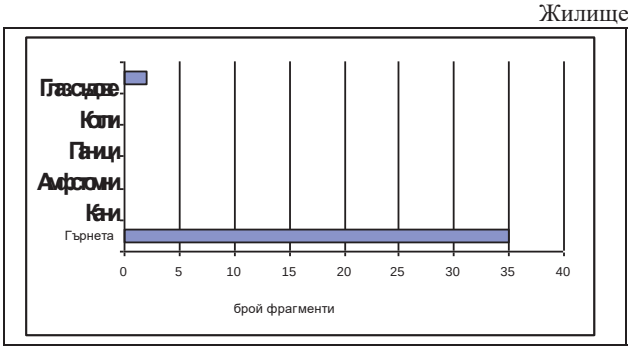

Керамика на бавно колело

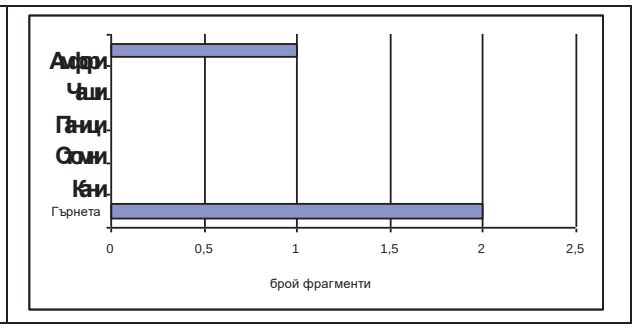

Керамика на бързо колело

Жилище 11

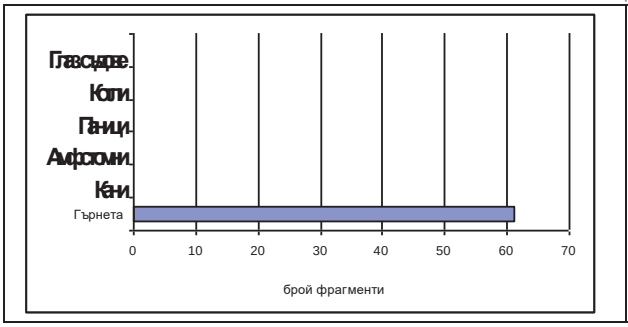

Керамика на бавно колело

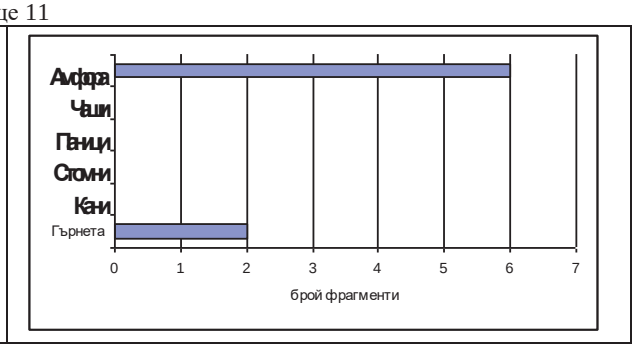

Керамика на бързо колело

Жилище 12

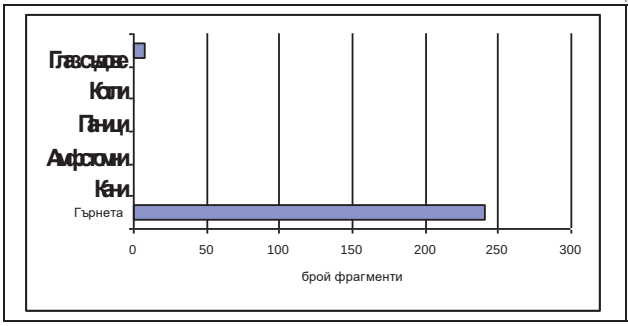

Керамика на бавно колело

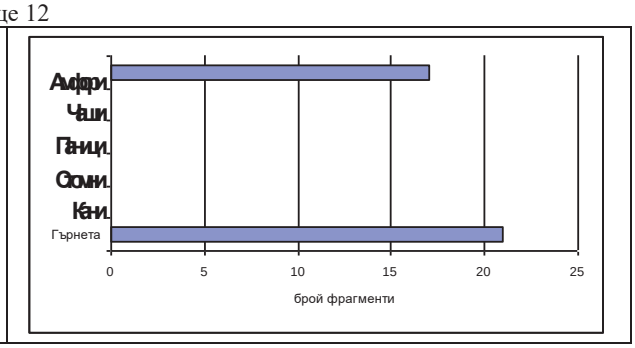

Керамика на бързо колело

Таблица 2. Продължение.

Table 2. Continuation.

Жилище 13

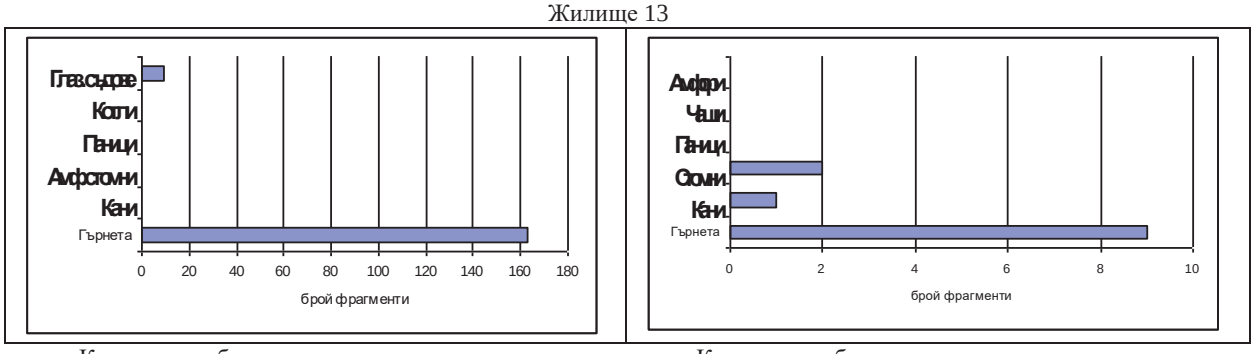

Керамика на бавно колело

Керамика на бързо колело

та и то остава в ранната фаза. Фактът, че жилище 10 прерязва жилище 10А коригира датата на последното и следва то да бъде отнесено към поранен момент (вероятно края на X в.).

Отнасянето на жилища 2, 5, 7 и 11 към късната фаза изглежда правомерно: жилище 5 засяга частично пещта на жилище 8, а в жилища 2 и 7 са открити по две печки и следи от преустройства, които предполагат по-дълго използване.

Втора възможна интерпретация при обяснение на коментираните разлики в съотношенията на керамиката на бавно и бързо колело е вероятността те да отразяват социалната структура на населението. Тази възможност изисква съпоставка с данните от останалия открит инвентар (метал, стъкло и др.), чиято обработка към момента е в съвсем начален етап.

Разбира се, така поставените въпроси ще намерят своето окончателно решение в предстоящата пълна обработка и публикация на резултатите от дългогодишните проучвания на Малкото дървено укрепление в Плиска.

Използвана литература:

Антонова, Витлянов 1985: Плиска. Западна крепостна стена – сектор север (Археологически разкопки 1973–1975). – Плиска – Преслав, 4, 1985, 44-78.

Балабанов 2004: Т. Балабанов. Селище в югозападната част на външния град на Плиска. – Плиска – Преслав, 10, 2004, 101-168.

Борисов 2002: Б. Борисов. Керамика и керамично производство през XI–XII в. от територията на днешна Югоизточна България. Раднево, 2002.

Григоров, Тодорова 2014: В. Григоров, Л. Тодорова. Статистическо изследване на битовата керамика от обект "Дворцов център – Изток" в Плиска (първи етап). – В: Градът в българските земи (по археологически данни), В. Търново, 2014, 234-265.

Димитров 2004: Я. Димитров. Керамиката от разкопките на руската експедиция (1977–1980, 1983 г.) в Плиска. – Плиска – Преслав, 10, 2004, 169-197.

Дончева-Петкова 1977: Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика. София, 1977.

Дончева-Петкова и др. 1999: Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. Одърци. Селище от Първото българско царство. София, 1999.

Дончева-Петкова 2015: Л. Дончева-Петкова. Керамика от комплекса в югозападния ъгъл на вътрешния град на Плиска. – Плиска – Преслав, 11, 2015, 163- 198.

Йотов, Атанасов 1998: В. Йотов, Г. Атанасов. Скала. Крепост от X–XI век до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998.

Константинов 2015: К. Константинов. Външният град на Плиска през следстоличния период (893-971). Шумен, 2015.

Манолова-Войкова 2015: М. Манолова-Войкова. Амфори от обект "Владетелска църква" във Велики Преслав. – Плиска – Преслав, 11, 2015, 377-388.

Милчев 1979: А. Милчев. Материали, открити в занаятчийските и търговски помещения северно от южната порта на вътрешния град на Плиска. – Плиска – Преслав, 1, 1979, 139-176.

Рашев, Станилов 1987: Р. Рашев, Ст. Станилов. Старобългарското укрепено селище при с. Хума, Разградски окръг. – Разкопки и проучвания, 17, 1987.

Чангова 1957: Й. Чангова. Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав. – Известия на Археологическия Институт, XXII, 1957, 233-291.

Barnéa 1989: I. Barnéa. La céramique byzantine de Dobrudja. – Recherches sur la céramique Byzantine. Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément XVIII. Paris, 1989, 131-142.

Bjelajac 1989: L Bjelajac. Byzantine amphorae in the Serbian Danubian area in 11th – 12th centuries. – Recherches sur la céramique Byzantine. Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément XVIII. Paris, 1989, 109-118.

Collins 2012: C. Collins. Amphora graffiti from the Byzantine

shipwreck at Novy Set, Crimea. https://anthropology.tamu.edu/wp-content/uploads/sites/11/2016/07/COLLINS-THESIS-2012.pdf, последно видян на 15.02.2017 г.

https://anthropology.tamu.edu/wp-content/uploads/sites/11/2016/07/COLLINS-THESIS-2012.pdf

Curta 2013: F. Curta. The image and archaeology of the Pechenegs. – Baanatica, 23. Muzeul Banatului Montan, 2013, 143-202.

Günsenin 1989: N. Günsenin. Recherches sur les amphores byzantines dans les musées turques. – Recherches sur la céramique Byzantine. Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément XVIII. Paris, 1989, 267-276.

Günsenin 1993: N. Günsenin. Ganos. Centre de production d'amphores à l'époque byzantine. – Anatolia Antiqua 2. Paris, 1993, 193-201.

Каталог на керамиката

Гърне. Жил. 11/ кв. 14, дълб.0,70–1,80 м (обр. 7/1; 16/1). Формувано на бавно колело от песъчлива глина. Изпечено до сиво-кафеникав цвят. Повърхността е опушена. Тялото е с конична форма, като раменете са в средата му. Шийката е прибрана, а устието е извито навън. Устийният ръб е кòсо отрязан. Повърхността е украсена от дълбоко врязани със ситен гребен успоредни прави линии, а над тях – една вълнообразна, с остри извивки. Н 15 см, D_1 9,8 см, D_2 12,6 см, D_3 6,5см. ПИ № 188.

Гърне. Жил. 11/кв. 14, дълб. 0,70–1,80 м (обр. 7/2; 16/2). Формувано на бавно колело от песъчлива глина. Изпечено до кафяво, като повърхността е опушена до черно. Тялото е с ясно изразена конична форма, като раменете са в горната му третина. Шийката е прибрана, висока, а устието е извито навън. Устийният ръб е заоблен. Тялото е покрито с врязани прави успоредни линии, като върху тях са врязани три снопа вълнообразни. Върху раменете – врязана единична вълнообразна линия, а под нея – сноп от вълнообразни. Н 22 см, D_1 14,8 см, D_2 16 см, D_3 10 см. ПИ № 189.

Гърне. Жил. 11/ кв. 14, предпещно пространство, дълб. 1,20–1,30 м (обр. 7/3; 16/3). Формувано на бавно колело от песъчлива глина. Изпечено до кафяво, повърхността е опушена до черно. Тялото е конично. Шийката е висока, цилиндрична. Устието е леко извито навън, а ръбът е заоблен, запетаеобразен. Цялото тяло е покрито от наслагващи се снопове вълнообразни линии, врязани дълбоко с гребенчат инструмент. Н 16 см, D_1 11 см, D_2 13,4 см, D_3 6 см. ПИ № 190.

Гърне. Жил. 11/ кв. 14, предпещно пространство, дълб. 1,20–1,30 м (обр. 7/4; 16/4). Формувано на бавно колело от песъчлива глина. Изпечено до червено-кафяв цвят. Тялото е конично, като раменете са в горната му третина. Шийката е къса, цилиндрична. Устието е слабо извито навън, като ръбът му е заоблен. Тялото е покрито с врязана украса от неравномерни вълнообразни снопове. В долната част на тялото те се наслагват един върху друг и върху два снопа от прави линии. Н 22 см, D_1 17 см, D_2 21 см, D_3 10 см. ПИ № 191.

Гърне. Жил. 11/ кв. 14, дълб. 0,80–1,70 м (обр. 8; 16/5). Формувано от песъчлива глина на бавно колело. Изпечено до керемиденочервен цвят. Повърхността е опушена. Тялото е конично, с широки заоблени рамене в горната му третина. Шийката е къса и преминава в силно извито навън устие с кòсо отрязан и заоблен ръб. Украсата е от равномерни канелюри, покриващи по-голямата част от тялото. Н 34 см, D_1 22 см, D_2 29,5 см, D_3 13,5 см. ПИ № 192.

Чаша. Жил. 11/ кв. 14, предпещно пространство, дълб. 1,20–1,30 м (обр. 7/ 5; 17/4). Изработена от сива пречистена глина. Изпечена до сиво. Тялото е сферично, шийката е къса и преминава в леко извито навън устие със заоблен ръб. От средата на тялото към горната му част извива малка дръжка с полуелипсовидно сечение (запазена частично в долната си част). Тялото е покрито с четири снопа от по две широки канелюри. Фрагментирана. Н 12 см, D_1 8,8 см, D_2 14,8 см, D_3 8,5 см. ПИ № 193.

Чаша. Жил. 10/ кв. 15, дълб. 1,00–1,80 м (обр.11/3; 17/5). Формувана на бавно колело от добре пречистена глина, изпечена до червен цвят. Тялото е сферично, като преминава в къса цилиндрична шийка и право устие със заоблен ръб. От горната част на тялото до неговата среда извива малка кръгла дръжка. Дъното е с релефен ръб. Върху тялото е врязана украса от по три прави, широки линии, пресичащи се под прав ъгъл и образуваща правоъгълници. Върху средата на тялото са прилепени три релефни "пъпки". Съдът е покрит с плътна кафяво-зелена глазура. Н 11,5 см, D_1 9,5 см, D_2 12 см, D_3 6,8 см. ПИ № 194.

Гърне. Жил. 4/ кв. 6 (обр. 3/1; 17/1). Формувано на бавно колело от песъчлива глина. Изпечено до червено-кафяво. Тялото е с овоидна форма. Раменете са в средната част, като стените извиват плавно към дъното и шийката. Шийката е къса, почти цилиндрична. Устието е извито, ръбът е срязан под ъгъл и подчертан. Тялото е покрито с прави линии, врязани с гребен. Върху тях е врязана дълбоко единична почти зигзагообразна линия. Н 19 см, D_1 13 см, D_2 18 см, D_3 8,8 см. ПИ № 195.

Гърне. Жил. 2/ кв. 13, дълб. 0,20–1,30 (обр. 1/6; 17/2). Фрагментирано, възстановено частично. Различните фрагменти произхождат от различна дълбочина. Формувано на бавно колело от песъчлива глина с кварцови примеси. Лошо изпечено до червеникав цвят, като в лом се забелязва черна ивица. Тялото е сферично. Шийката е къса, прибрана, като преминава в широко отворено навън устие с удебелен и заоблен ръб. Повърхността е сива, украса няма. Н 12,4 см, D_1 13 см, D_2 15 см, D_3 8,6 см.

Стомна. Жил. 2/ кв 9, дълб. 0,80–1,50 м (обр. 10/1; 17/3). Фрагментирана, частично възстановена. Формувана на усъвършенстван ръчен кръг, от пречистена кафява глина, добила след изпичането сивкав цвят. Устието и едната дръжка не са запазени. Тялото е с овоидна форма, като максималното уширение е в средната част. Шийката е висока, конична. От горната й част до средата на тялото извиват две дъговидни дръжки с елипсовидно сечение. Дъното е оформено като ниско плътно столче. Повърхността е изцяло покрита със зелена глазура. Под нея е оформен орнамент от бяла подглазурна ангоба – шест успоредни ивици, нанесени върху релефни ленти и две ивици, оформящи окръжност около местата на прикрепване на дръжките. Запазена Н 30 см, D_2 12,4 см, D_3 9,5 см.

Стомна. Жил. 2/ кв 9 (обр. 10/2). Фрагментирана, възстановена частично. Формувана на усъвършенстван ръчен кръг от кафеникава глина. Запазени са части от дъното и долната половина на тялото. То е с овоидна форма, а дъното е оформено като плътно столче. Повърхността му е плътно покрита със зелена глазура, под която са нанесени ивици от бяла ангоба, ограничени с врязани вълнообразни линии. Запазена H ≈ 24 см, D_3 9,5 см.

Стомна. Жил. 2/ кв 9, дълб. 1,10–1,30 м (обр. 10/2). Фрагментирана, възстановена частично. Запазена е само част от тялото. То е с овоидна форма, като максималното уширение е непосредствено под мястото на прикрепване на масивните дръжки. Повърхността е плътно покрита със зелена глазура, под която е нанесена украса от ангоба – ивици, ограничени от вълнообразни линии и окръжности около мястото на прикрепване на дръжките.

CERAMICS FROM THE DWELLINGS IN THE SMALL WOODEN FORTIFICATION – TRENCH XXI
(Pre-release)

Maria Hristova-Penkova

(summary)

The explored in the summer of 2015 fourteen dwellings in trench XXI of the small wooden fortification provided some interesting opportunities in interpreting and putting into scientific turnover of the ceramic material. The purpose of this paper is to present the diverse in form and technology ceramics, as well as to examine the possibilities of the statistics in developing a relative chronology of residing in the researched area. In pursuance of such tasks, the study focused only on the pottery coming from the fill of the explored structures that could certainly be associated with those structures. 2 630 potsherds have been documented and eight restored vessels included. The pottery is presented by two technological groups.

The greatest is the amount of vessels made on a slow (hand-powered) wheel. In formal terms these are pots, bowls, pitchers, cups and ceramic buckets with suspension holes.

The second group is the pottery thrown on a fast (foot-powered) wheel. In fact, it is represented by two subgroups associated with two different ceramic traditions: the first is the typical of Pliska light-coloured clay and the slip ware, the second being of Byzantine thin-walled vessels.

The precise documentation on the terrain of the ceramic material and the subsequent primary processing allows applying statistical methods in data analysis. Thus, during the study, different proportion of the two groups of pottery was established in the different structures (Table 1). This distribution could be interpreted in two ways. First – as reflecting the different chronological stages of occupation of the researched area. Dwellings with an insignificant amount of Byzantine pottery on a foot-powered wheel could be attributed to the first horizon, covering the end of the 10th – the beginning of the 11th century. The most numerous group of dwellings should be attributed to the 30-40s of the 11th century. The largest share of dwellings with Byzantine ware thrown on a foot-powered wheel could be attributed to the middle of the 11th century, and the last horizon of occupation is associated with a rickety structure built over dwellings 2 and 12. A second possible interpretation of the discussed differences in proportions of the ware made on a slow and fast potter's wheel is that they might reflect the social structure of the population. This option requires a comparison with the data from other unearthed objects (metal, glass, etc.), whose processing is currently in its early stages.

The comparison of statistics data with the data from stratigraphy and coins supports the conclusions in terms of chronology.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА СФЕРОКОНУСЕН СЪД ОТ ПЛИСКА С ОСТАТЪЦИ ОТ СЪДЪРЖИМОТО

Диян Йосифов

В памет на Т. Михайлова (1950-2018 г.)

През 1980 г. във Вътрешния град на Плиска, край южната тухлена стена на цитаделата, под ръководството на Т. Михайлова са проведени разкопки на площ над 1200 кв. м., обхващащи 48 квадрата. На проучената площ са разкрити каменните основи на две големи сгради, следи от землянки, ями с различно предназначение (Михайлова 1992), както и три гроба (Михайлова 2003). Според намерените материали и следите от пожар се предполага, че сградите са били унищожени от печенежките нахлувания около втората половина на XI век (Михайлова 1992, 176).

Определен интерес от тези разкопки предизвиква големият брой сфероконусни съдове. Открити са три цели съда и 526 фрагменти, от които в различна степен са възстановени още 26 такива (Михайлова 1987). Оформилата се по този начин колекция от 29 съда е най-голямата намирана при археологически разкопки в България. На части от сфероконусни съдове в Плиска попада още Карел Шкорпил (Шкорпил 1905, 304) през 1899 г. През 1948–49 г., Ст.Станчев открива още два фрагмента (Станчев 1955, 202-203, обр.19, рис.4; Станчев 1960, 49, 56, обр.16, рис.24).

Според публикации у нас, сфероконусни съдове са открити още в Дръстър (Angelova 1987, 105-107), Сердика (Станчева 1961; Станчева 1973, 394; Stanceva, Donceva-Petcova 1979, 117; Петрова 1996; Йосифов 2007), Перник (Чангова 1992, 111-112), Преслав (Щерева 2006, 67, обр.7)[1] и Шуменска крепост (Йосифов 2014). Един фрагмент от сфероконус от XIV в. е открит и във Велико Търново[2].

По своята огнеупорна глина, форма и размери съдовете от Плиска, Дръстър[3] и Сердика са доста близки и представят най-разпространеният т.н. „класически“ тип сфероконусен съд (сферична горна част и конична долна част), а според цитираните публикации всички са датирани около или преди XI век. Ето защо, за тези съдове според мен може да се предположи, че са попаднали в българските земи по сходен път. Тъй като съдът от Перник, със своята биконична форма няма паралели сред находките от България, неговото изследване на този етап е силно затруднено. Една от възможностите е той да е попаднал там през 50-те години на XI в. с разселеното от византийската администрация печенежко население. Съдовете от Шуменска крепост и Търново са с яйцевидна форма, не са изработени от огнеупорна глина и имат късна датировка – XIV в. Що се касае до непубликуваните находки от Преслав, те също са много различни – изработени са от обикновена глина, имат кълбовидна форма и тяхното предназначение и произход за сега остават неизяснени. Но все пак, връзка между находките от Плиска и Преслав може би съществува. За това вероятно свитетелствува един фрагмент от сфероконусен съд открит в Преслав(Щерева 2006, 67, обр.7), който е много близък с една по-ранна находка от Плиска (Станчев 1960, 49, 56, обр.16, рис.24). На това основание може да се предположи, че в бъдеще и в Преслав ще бъдат открити още съдове сходни с тези от Плиска, Дръстър и Сердика.

Макар, че част от сфероконусните съдове са намерени цели или с минимални повреди, не е известно до този момент в някой от тях да са открити следи от тяхното оригинално съдържание.

При работата си с колекцията от сфероконуси в Плиска се натъкнах на два съда (пол. инв. № 734/80 и 737/80), които предвидливо са били отделени за бъдещи изследвания без да са мити. Те предоставят рядко срещаната възможност да се опитаме да проведем изследване на съдържанието в тези загадъчни съдове. През 2007 г., във връзка с проучвания свързани със сферо-

[1] През 2006 г., при разкопки до Владетелската църква са открити фрагменти от два сфероконуса, чиято публикация предстои. Данните са ми предоставени от М. Манолова-Войкова.

[2] Непубликувана находка от разкопките през 2008 г. на ~~южния сектор на Тра~~незица, проведени от Д. Рабовянов.

[3] В Дръстър са открити десетки сфероконусни съдове, сходни с намерените в Плиска, но за тях все още няма пълни научни публикации.

конусните съдове в България, получих достъп до материалите от Плиска[4]. За измерването на вместимостта на сфероконусите се наложи да се извади пръстта от тях. Тогава за първи път беше направен оглед на вътрешността им.

Описание на изследваните сфероконуси

Сфероконусен съд с пол. инв. № 737/80; сигнатура – Плиска, Тронна палата, № 737, 28.VIII.1980, кв.160-ж; местонамиране – дъното на голяма яма в сграда 2; местосъхранение – фонд на АМ–Плиска; височина – 11,6 см, максимален диаметър на тялото – 9,5 см, диаметър на гърловината – 3,2 см, височина на шийката – 1,15 см, диаметър на отвора – 1 см., обем – 210 мл; тегло – 560 гр.

Тялото има почти идеална сфероконична форма, без следи от улеи и бразди (обр.1). Устието е леко сплеснато странично в единия си край преди изпичането. Шийката е конична, оформена с плосък инструмент, с диаметър в горния край – 3 см и диаметър в долния край – 3,7 см. Долната част на съда е конична, преминаваща в многостенна, в резултат на дооформяне с плосък инструмент, завършваща с тясна плоскост вместо дъно (диаметър 2,4 см). Външната повърхност е сравнително добре загладена, със следи от кварцови зърна и малки шупли. Цветът на глината е сиво-кафяв, нееднороден, на места със зеленикав оттенък, особено около гърлото. В средата на тялото се забелязва леко хлътване, може би в резултат на притискане на съда до твърда повърхност (друг съд?).

За съжаление описаният съд беше празен и от него беше отделено съвсем малко количество субстанция за анализ. Външният вид на пробата не показваше признаци за наличие на примеси в пръстта.

Сфероконусен съд с пол. инв. № 734/80; сигнатура – Плиска, Тронна палата, № 734, 17.VII.1980, кв.137-е, дълб. 0,65 м; местосъхранение – фонд на АМ Плиска; височина – 14,6 см, максимален диаметър – 10,3 см, диаметър на гърловината – 3,8 см, диаметър на шийката – 3,7 см, височина на шийката – 1,25 см, диаметър на отвора – 0,9 х 1,2 см (елипса); обем – 365 мл; тегло – 794 гр.

Тялото има сфероконична форма, но поради деформации в средната част изглежда леко сплеснато (обр. 2). В средната му част е оформена хоризонтална вдлъбнатина за по-лесно захващане. Устието е било силно сплеснато странично (чрез притискане в някакъв ръб) докато глината е била още пластична. По тази причина то е ексцентрично разположено спрямо шийката. Долната част на съда е оформена конусовидно, без придънна плоскост. Външната повърхност е сравнително добре загладена, почти без следи от кварцови зърна и шупли. Цветът на глината е сиво-кафяв, нееднороден, като от едната страна повърхността има големи тъмни петна. Другата страна на съда е покрита неравномерно с бяло вещество. Следи от него се забелязват и в канала непосредствено след отвора. Изглежда, че докато съдът е лежал странично, неговото възпламенено съдържание е изхвърлило бялото вещество и е покрило другата му страна със сажди.

Извлечената от вътрешността субстанция съдържаше овъглени остатъци, които след внимателно разглеждане бяха разделени в четири групи: (1) обикновена пръст; (2) черни овъглени остатъци във формата на продълговати плоски люспи; (3) различни по големина и форма сиви бучки със следи от застинали мехурчета; (4) малка полупрозрачна люспа (~ 2 х 3 мм) с розов оттенък.

С помощта на миниатюрен светлинен източник беше направен по-детайлен оглед на вътрешността на съда и в един участък на вътрешната стена около средния пояс беше открита залепнала продълговата полупрозрачна люспа с розов оттенък с размери ~ 4,5 х 11 мм. Тази люспа видимо беше идентична с извадената заедно с насипния материал от съда. Важно е да се посочи, че люспата беше залепнала откъм горната част на вътрешността, която отвън е опушена.

По различни причини събраните проби останаха дълго време неизследвани. Междувременно получих възможност да взема проба (пръст) от вътрешността на сфероконусен съд от Дръстър[5].

В края на 2014 г. събраните проби бяха дадени за анализ в института по органична химия в гр. София[6].

[4] Настоящото изследване до голяма степен стана възможно благодарение на безценната помощ на Тонка Михайлова.За съжаление тя почина на 24.03.2018 г. преди отпечатването на материала.

[5] Изказвам своите големи благодарности на проф. дин Георги Атанасов, който ми осигури достъп до средновековния фонд на археологическия музей в Силистра.

[6] Изследванията бяха проведени в лабораторията по вибрационна спектроскопия – СОА от гл. ас. Зорница Главчева, на която изказвам своята признателност. Анализите са направени с FTIR спектрометър Tenzor27–Bruker с разделителна способност до 1cm-1.

Настоящата статия е основана на резултатите от тези изследвания, както и на анализ на събрания сравнителен материал за предназначението на сфероконусните съдове. В края е предприет и опит за историческа интерпретация на колекцията от Плиска.

За прегледност представям визуалните особености на пробите заедно с използваните в диаграмите съкращения. Пробите от Плиска са с начална буква"P" , а тези от Силистра (Дръстър) започват с "S" . Цифрите от заглавията на пробите са техните полеви номера, а последните букви кодират вида на пробата.

Проба № 1-P734-P: Продълговати люспи полупрозрачно вещество с розов оттенък от вътрешността на сфероконусен съд с пол. инв. № 734/80 от Плиска (обр. 3). Приличат на застинала смола с влакнеста структура и добре видими следи от мехурчета, следствие на висока температура. Веществото е пластично и наподобява на съвременните пластмаси. Първоначалният му розов оттенък постепенно избледня до едва доловим жълт цвят. На цветните снимки (които за съжаление не могат да бъдат показани в настоящата статия) в смолистото вещество се забелязват малки люспести примеси със зелен и кафяв цвят – възможно с органичен характер.

Проба № 2-P734-C: Овъглени люспести остатъци, чиято повърхност на пръв поглед изглеждат като дървесна кора. Те са предимно плоски и размерите им варират от 1 до 4–5 мм. При увеличение под микроскоп се забелязва, че наподобяват на гофрирана корица от овъглен материал, примесен с отделни бели зрънца (обр. 4).

Проба № 3-P734-M: Сиви бучки със следи от застинали мехури, които под микроскоп показват, че са съставени от черни и бели прашинки с различна големина, споени с прозрачно вещество (обр. 5). Тук също ясно се забелязват мехурчета, следствие от висока температура.

Проба № 4-P734-S: При увеличение с микроскоп се вижда, че привидно "обикновената" пръст всъщност е много близка по състав до тази от проба № 3. Освен кафеникава пръст, тук има включвания на черни и бели прашинки, но, за разлика от предишната проба, не се забелязват следи от слепващо прозрачно вещество.

Проба № 5-P737-S: Под микроскоп не се забелязва нещо по-различно от обикновена кафеникава пръст.

Проба № 6-PDZ-WD: Бяло вещество от вътрешността на коничното дъно на фрагмент от сфероконусен съд, намерен в Плиска през 1980 г. Пробите от бялото вещество, покриващо част от външните стени на съд № 734, се оказаха недостатъчно за изследване по метода FTIR. При работата си с материала от разкопките през 1980 г., забелязах множество фрагменти от придънни части, по които ясно личаха струпвания от подобно бяло вещество. При огледа на фрагментите установих, че те са само от вътрешната страна и липсват по външните части от стените. Външният вид на тези напластявания недвусмисленно показа, че се касае за застинала маса от утайка. По тези съображения, посочената проба бе взета от такъв фрагмент. Наблюдението под микроскоп на бялото вещество показа, че почти всички люспи са с хомогенен бял цвят и само в няколко се забелязват малки прашинки с по-тъмен цвят.

Проба № 7-S771-S: Пръст от вътрешността на сфероконусен съд, намерен в Дръстър (Силистра) през 1987 г., с инв. № III 771. Увеличението под микроскоп не показа нещо различно от състава на обикновена светлокафява пръст.

Сфероконусните съдове от Плиска, освен със значителния си брой, изненадват и с голямото разнообразие от форми, размери и цвят на глината. Като се вземат под внимание различията във външния вид и големината на съдовете в комбинация с различията в цвета и степента на изпичане на глината, можем да заключим, че по всяка вероятност те са от различни производствени центрове. Със своята форма и синкаво-зеленикав оттенък на чирепа те са много близки до намираните в Средна Азия (Галиева 2014) и Поволжието (Михальченко 1974; Нуретдинова 2011).

На територията на България засега липсват данни за производство на сфероконусни съдове и може уверено да се каже, че у нас те са попаднали чрез внос. Данни за производство на такива съдове липсват и за територията, западно и южно от Карпатите. Заедно с това, трябва да се отчете, че сфороконусните съдове са добре познати от територията на бившите съветски републики, Мала Азия и Египет. В много средновековни градове, като Орен-Кала (Минкевич-Мустафаева 1959, 174), Болгар (Хованская 1954, 344), Мерв (Лунина 1962, 358-359), Афрасиаб (Альбаум 1969, 201) са известни техни производствени центрове. Пещите за изпичането им имат особена конструкция. За разлика от другите съдове, те са изпичани в самата горивна камера. Това е било наложително, поради необходимостта от постигане на висока температура (>1000 °C). Все пак, за да не бъдат

Обр. 1. Сфероконусен съд N:737

Fig. 1 Spheroconic vessel No 737.

Обр. 2. Сфероконусен съд N:734

Fig. 2. Spheroconic vessel No 734.

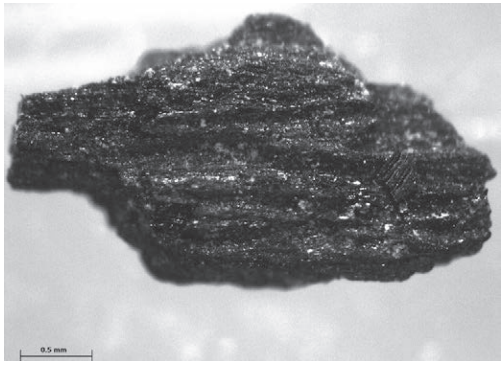

Обр. 4. Проба P734-C – овъглени люспести остатъци

Fig. 4. Sample P734-C-carbonate scaly residues.

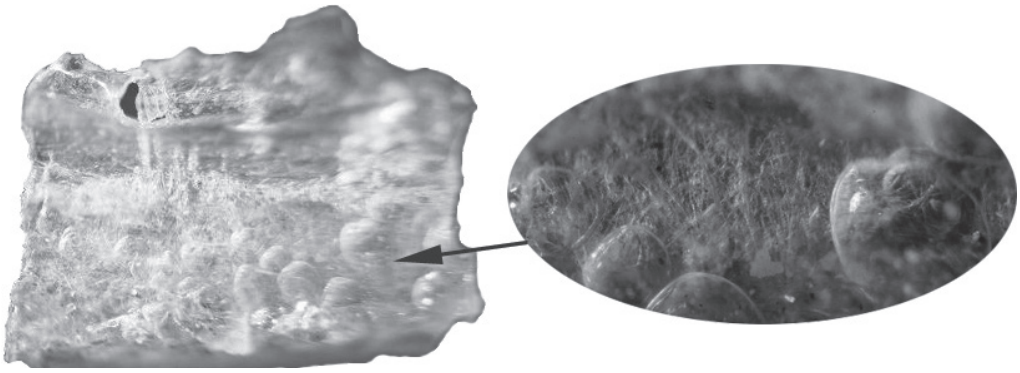

Обр. 3. Проба P734-P – полупрозрачно вещество с влакнеста структура и много бройни мехурчета

Fig. 3. Sample P734 – P- translucent substance with fiber structure and many count bubbles.

изложени на пламъците на огъня, в горивната камера е изграждана Г-образна каменна преграда, зад която са нареждани суровите сфероконусни съдове (Альбаум 1969, 258-259). Заедно с тях, в горната камера на пещта е изпичана и обикновена керамика. При това положение е било практически трудно да се регулира температурата на огъня, така че в двете отделения на пещта да се осигурят нужните температури за оптимално изпичане. Тези несъвършенства на пещите неминуемо са водели до висок брак. Често при археологически разкопки в производствените центрове край пещи с описаните особености се намират купища деформирани и напукани от високата температура сфероконусни съдове. При високия процент на брак е разбираемо защо естетическите критерии за външния вид на готовата продукция често са били занижавани, стига съдовете да са се оказвали функционално пригодни. Много от съдовете намерени в Плиска също носят белезите на този "естетически" компромис. Повърхността на някои фрагменти е черна, остъклена и осеяна с кратери от спукани мехурчета, а при други – като пол. инв. № 734/80 – формата е силно изкривена.

Спорът за предназначението на сфероконусните съдове започва още с първите публикации на такива находки. Някои автори са убедени, че сфероконусните съдове са напълно нефункционални (Denon 1802, Planche XCVIII), а други, без колебание, ги обявяват за тайно запалително оръжие (De Saulcy 1874, 19). Тук няма да се спираме подробно на многобройните теории за предназначението на сфероконусните съдове, а само ще обобщим, че повечето съвременни изследователи ги разглеждат като своеобразни контейнери за различни скъпи течности. Засега като сигурно доказана се приема само връзката на сфероконусите с живака (Ленц 1904; Послав-

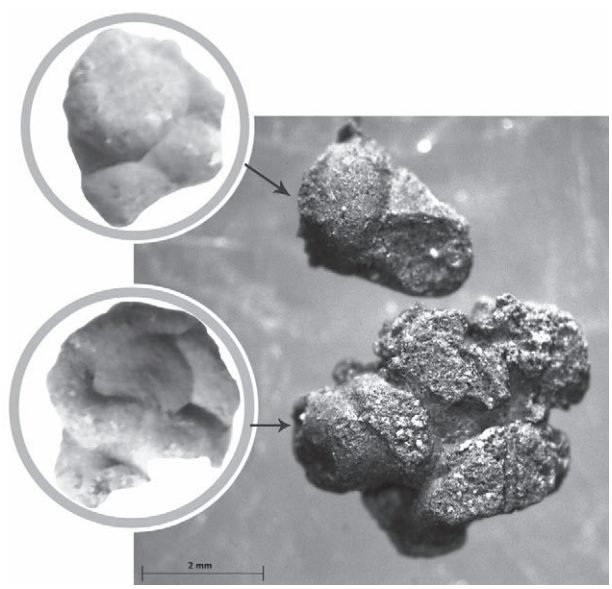

Обр. 5. Проба P734-M – сиви бучки с мехурчета
Fig. 5. Sample P734-M-gray lumps with bubbling.

ский 1905). При откриването на сфероконусните съдове в Плиска през 1980 г., вътрешната повърхност на един от тях (третият намерен цял съд) е била изследвана, но наличие на живак не е било констатирано[7]. Следи от живак не са открити и по изследваните чрез рентгено-флуоресцентен метод сфероконусни съдове от Северна Добруджа (Manucu-Adamesteanu 1984, 369), така че те също не са свързани с транспортиране на този продукт. В редки случаи в придънните части на някои сфероконусни съдове от Ани (Армения) са забелязани следи от бяло и жълто прахообразно вещество (Орбели 1910, 74), а в други – са намерени остатъци от тъмно на цвят гъсто вещество (Mercier 1952, 131-132). Най-интересно е свидетелството, че в няколко сфероконуса от Двин са били открити гъста лепкава маса и семчици от грозде (Джанполадян 1958, 210).

Резултатите от лабораторните анализи на всички проби, взети от двата намерени в Плиска съда, са представени в графичен вид на (обр. 6).

При сравнение на проба №6-PDZ-WD с анализ на креда (обр.7) се вижда почти пълно сходство. Както е известно, кредата е една от минералните форми, под които се среща калциевият карбонат в природата. Други негови много разпространени форми са мрамора и варовика. Всички тези минерални форми на калциевия карбонат са били използвани масово в древността като изходна суровина при производството на вар (калциев хидроокис) за строителни нужди.

Процесът на добиване на вар от калциев карбонат преминава в два основни етапа: 1) чрез изпичане при висока температура калциевият карбонат ($CaCO_3$) се разлага на калциев окис (CaO – негасена вар) и въглероден двуокис (CO_2) под формата на газ; 2) при смесване с вода от калциевия окис (CaO) се получава калциев хидроокис($Ca(OH)_2$) – така наречената гасена вар.

Обратимостта на последните две реакции всъщност прави възможно използването на варта като свързващ материал в строителството. Тоест, след изсъхването си, с течение на времето, гасената вар поема въглероден двуокис (CO_2) от околната среда и накрая отново се превръща в калциев карбонат ($CaCO_3$). Това е важно да се напомни, защото смятаме, че бялото вещество от проба № 6-PDZ-WD, идентифицирано вече като калциевия карбонат ($CaCO_3$), всъщност е резултат от естественото и продължително смесване на вар с въглероден двуокис от околната среда. Следователно в първоначалния си вид проба № 6-PDZ-WD е представлявала вар.

На диаграмата, представена на (обр. 6), се вижда, че калциев карбонат ($CaCO_3$) присъства и в проби № 2-P734-C, № 3-P734-M и № 4-P734-S, което се наблюдава и на микроскопските снимки. Това може да означава само, че съдържанието на сфероконусния съд е било смес от вар и някакви други вещества. Без съмнение, тази смес е била гъста течност (поне на този краен етап), за което говорят застиналите мехурчета от проба № 3-P734-M (обр. 5). Подложена на нагряване при висока температура, гъстата течност е започнала да ври, от което някакви леки съставки са изплували на повърхността, където са се овъглили до черните люспи в проба № 2-P734-C. Очевидно изгорялото вещество от проба № 2-P734-C показва, че в първоначалният си вид то е имало характер на лека органична течност.

Безспорно най-интересна е проба № 1-P734-P. От сравненията с няколко вещества като: Gum Tragacanth (естествена растителна смола) (обр. 8); борова смола / колофон (обр. 9); ленено масло (обр. 10) и тамян (обр. 11) можем да заключим, че това полупрозрачно вещество е смесица от органични гуми и смоли. Поради това, че оригиналното вещество в сфероконусен съд с пол. инв. № 734/80 е претърпяло силна термична обработка,

[7] По сведения на Т. Михайлова качествения анализ е бил направен в лабораторията на завода за преработка на алуминий в гр. Шумен. Непубликувани данни.

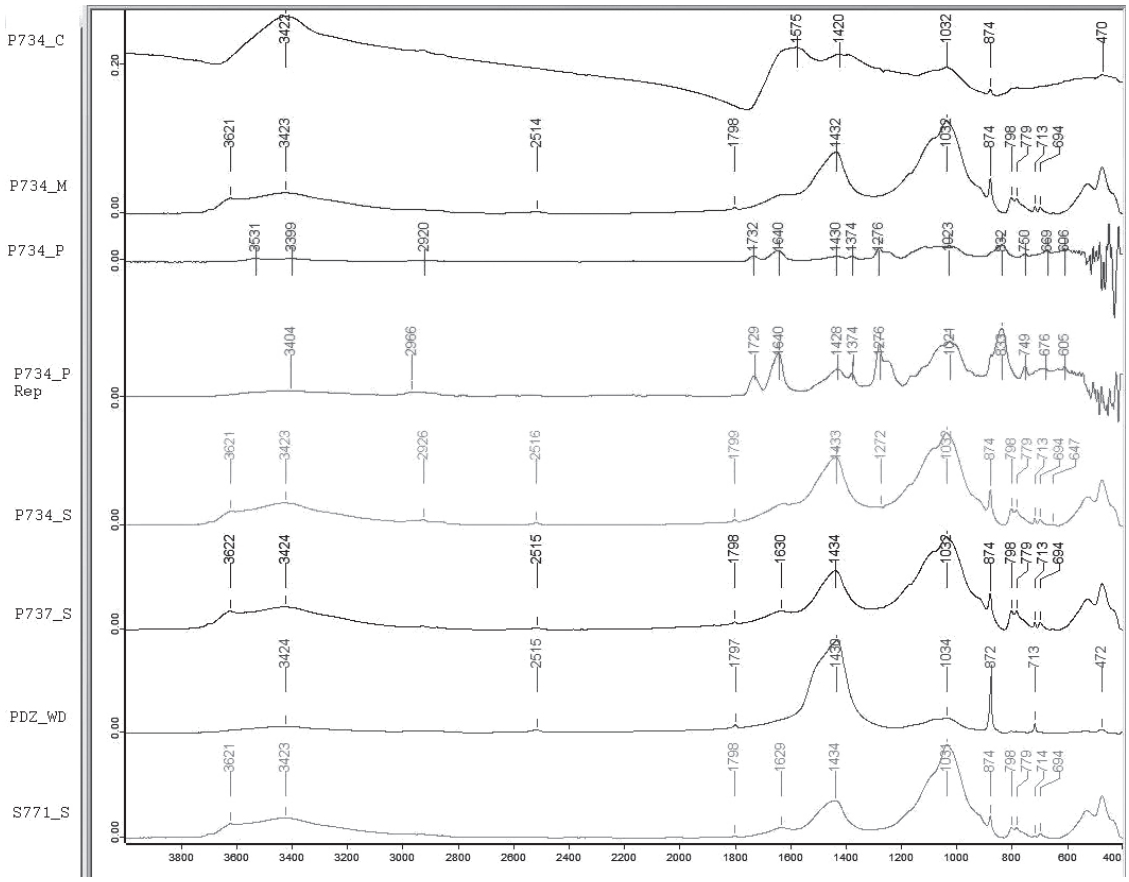

Обр. 6. Резултати от анализите на всички проби
Fig. 6. Results of analyzes of all samples.

е възможно част от него да се е отложило чрез сублимация върху стените на съда под форма на веществото от проба №1-P734-P. За съжаление, именно поради термичната обработка и хилядолетният престой в земята, веществата от изследваните проби са само част от оригиналното съдържание на съда. Би могло да се очаква, че при по-нататъшни изследвания с други методи някои от съставките на тази проба ще могат да бъдат напълно идентифицирани.

Въпреки посочените проблеми, дори и в този си вид, резултатите насочват към естеството на съдържащата се в сфероконусните съдове течност. Те показват, че тя е съдържала вар. Предвид малката вместимост на сфероконусните съдове трябва да се приеме, че варта е била само добавка към същинското съдържание. Тя трябва да е била насипвана в прахообразно състояние за постигане на определена химическа реакция с основната течност. Естествено е да допуснем тогава, че тайнственото съдържание на сфероконусните съдове практически е било алхимичен продукт.

Възможността сфероконусните съдове да са тара за алхимически продукти или съдове – приемници в дестилатори – е коментирана от много изследователи и тук няма да се спираме подробно на това. Само ще напомним, че тези съдове са намирани при археологически разкопки като инвентар от алхимически работилници (Валиулина 2005, 160). Откривани са дори стъклени сфероконусни съдове (Алпаткина, Газизова 2010), някои от които са истински произведения на изкуството (Carboni 2001, 263–264; Watson 2005, 354).

Ако предположим, че съдържанието на обсъжданите сфероконусни съдове е била течност получена в резултат на алхимически процес, то нека да разгледаме всички възможности.

Първата възможност представлява една от най-старите хипотези за предназначението на сфероконусните съдове като запалителни гранати. Според нея, те са били пълнени със запалителна течност – например "гръцки огън" и са били хвърляни на ръка или с катапулти по противника. На пръв поглед теорията е логична,

тъй като негасената вар се сочи като един от компонентите на "гръцкия огън" (Йосифов 2015). Всеки обаче, който е виждал сфероконусен съд отблизо, веднага би отхвърлил подобна възможност по няколко причини. Както е известно, запалителните течности през средновековието са представлявали гъсти смеси от смоли и масла, а добавянето на вар към такава смес би я сгъстило още повече. Неслучайно, изворите, които ги описват сочат, че те са били наливани в големи съдове с широки гърла като амфори и гърнета например. За да бъде ефективен съда като запалителен снаряд, той е трябвало да се счупи на парчета при удар за да разпръсне съдържанието си. Очевидно сфероконусните съдове със своите дебели и здрави стени направени от специална огнеупорна глина и с малките си отвори не отговарят на тези изисквания. Против това говори и фино моделираното устие, което много напомня на горната част на по-късните керамични бутилки, намирани в различни части на Европа. Освен това, значителна част от тези съдове са украсени с орнаменти и надписи. Вече споменахме и за изключително сложният процес на изготвянето им и големият производствен брак. Против използването им като "бомби" е и фактът, че само върху единични екземпляри от намерените досега хиляди, са открити следи от вторично горене и опушване. Дори и в тези редки случаи няма сигурни доказателства за военното им приложение, тъй като в съдържанието им не е открит материал, който може да се свърже със запалителна течност. Разбира се, има няколко съда с остатъци от вещество напомнящо нефт, но те са по-скоро прецедент (Mercier 1952, 131-132). От друга страна, за едно тайно оръжие се очаква то да бъде по-скоро с локално разпространение, а както знаем сфероконусни съдове се откриват на огромни територии – Египет, Азия и в част от Европа.

Втората възможна течност, която би могла да бъде пренасяна чрез сфероконусните съдове, е някакво скъпо благовоние – например розова вода. Тази възможност наистина би могла да се допуска за съдовете с красива външна декорация, макар че и при тях, както вече посочихме, формата на устието говори по-скоро за друг вид приложение. Върху нито един от намерените в Плиска съдове няма каквито и да било украси или надписи. Напротив, те правят впечатление на масова продукция, чийто външен вид не е съществен за ролята им на тара за ценната стока.

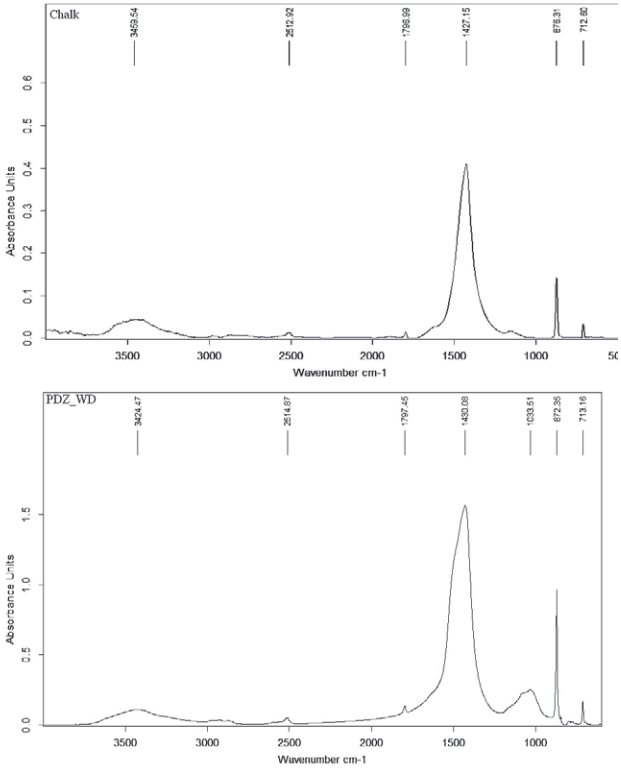

Обр. 7. Сравнение на проба PZD-WD с анализ на креда.

Fig. 7. Comparison of sample PZD-WD with chalk analysis.

Против това, че са били използвани за пренасяне на благовония говори и факта, че са в количество, несъответстващо на статуса на Плиска през XI век. Монетите от същия период на пръв поглед свидетелстват за известно икономическо оживление в Плиска (Йорданов 2000, 136-137), но не трябва да се забравя, че то се дължи по-скоро на разположения там византийски гарнизон, отколкото на бум в търговията. В сравнение с градове като Преслав и Дръстър, по това време Плиска е неособено значителен гарнизонен център в периферията на Империята. В този смисъл, ще е най-малкото странно в Плиска да има такова потребление (реставрираните съдове, несглобените фрагменти и новите находки говорят за над 100 съда) на луксозни стоки, каквито несъмнено са благовонията. В столицата на Византия – Константинопол, например няма намерен нито един такъв съд! Впрочем, разпространението на тези съдове в Източна Европа е красноречиво. Повечето находки са съсредоточени по долното течение на р. Дунав, а територията на днешна България се явява своеобразен предел за тяхното проникване в южна и западна посока (обр.12).

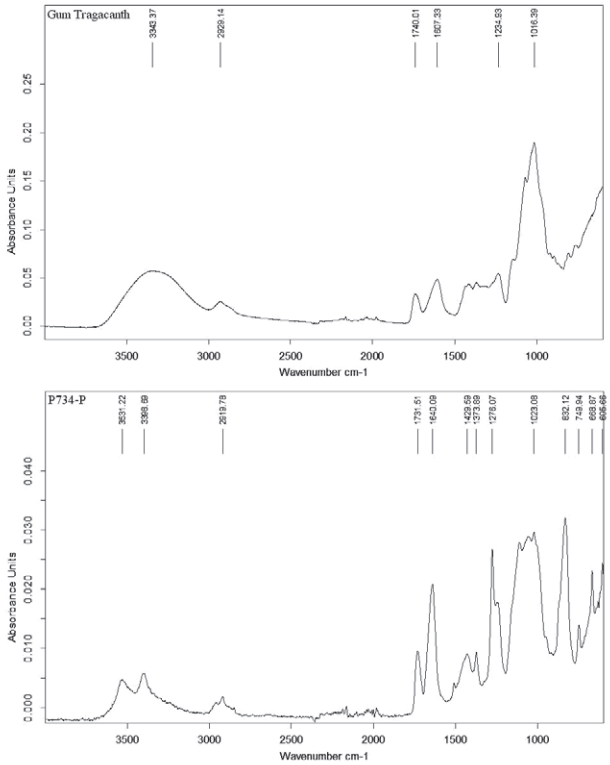

Обр. 8. Сравнение на проба P734-P с анализ на Gum Tragacanth

Fig. 8. Comparison of sample P734-P with Gum Tragacanth analysis.

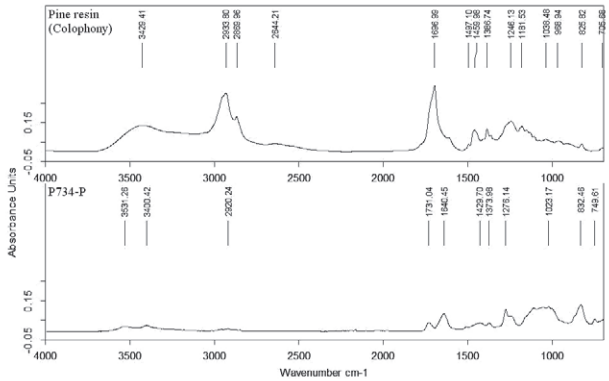

Обр. 9. Сравнение на проба P734-P с анализ на борова смола (колофон)

Fig. 9. Comparison of sample P734-P with pine resin (rosin) analysis.

Според третата възможност, сфероконусните съдове биха могли да служат за транспортиране на лекарствени средства. Плътният им череп, механичната здравина и удобното за пиене гърло като че ли подкрепят тази идея. За част от съдовете, намирани в други територии, тя изглежда оправдана, но повечето от аргументите „против" използването им за внасяне на благовония в Плиска са валидни и за лекарствата. Археологическите разкопки тук не подкрепят нито едното, нито другото.

Съществува и четвърта възможност, според която течността може да е имала "производствено" приложение. Някои автори са склонни да допускат, че в част от сфероконусните съдове са пренасяни течности, свързани със занаяти като ювелирство, стъкларство и дори металообработване (Вильчевский 1961). Сфероконусни съдове са намирани в производствените квартали на някои средновековни центрове, но тяхната връзка с конкретни производствени процеси остава недоказана. Що се отнася до Плиска през XI в. и в този случай археологическите данни не показват там да се е развило някакво особено голямо производство, с което да можем да свържем появата на подобно количество сфероконусни съдове. Наистина, край западната крепостна стена са функционирали пещи за обработка на стъкло (Дончева-Петкова, Златинова 1978) и желязо (Дончева-Петкова 1995), но тяхната датировка се отнася към края на IX – началото X век. Показателен е и фактът, че край тези пещи не е открит нито един сфероконусен фрагмент.

Но нека се върнем към съдържанието на намерените в Плиска сфероконусни съдове. Както вече подчертахме, наличието на вар в тях е важна податка при разкриване на истинското им съдържание. В тази връзка, едно много интересно сведение намираме в разказа на епископ Лиутпранд Кремонски за второто му пребиваване в Константинопол. Както е известно, това му посещение, за разлика от първото, не преминало никак добре. Византийците оставили епископа и неговата свита да чакат дълго в мизерни условия аудиенция с императора. Наред с останалите оплаквания, Лиутпранд се жалва и от качеството на предоставените им напитки: „*...като допълнение на нашето нещастие, гръцкото вино, имайки предвид, че то беше смесено с борова смола и мазилка, беше напълно непригодно за пиене...*" (по Henderson 1910, 440-477)[8] От посочения цитат научаваме, че към 968 г., откогато датира втората мисия на Лиутпранд Кремонски, византийците са добавяли в своите вина редица специални съставки. Не е трудно да се досетим, че под „мазилка" очевидно Лиутпранд е имал в предвид хоросан или по-точно неговата основна съставка – варта. Какво обаче

[8] Преводите от английски език на всички цитирани извори по-нататък са направени от автора.

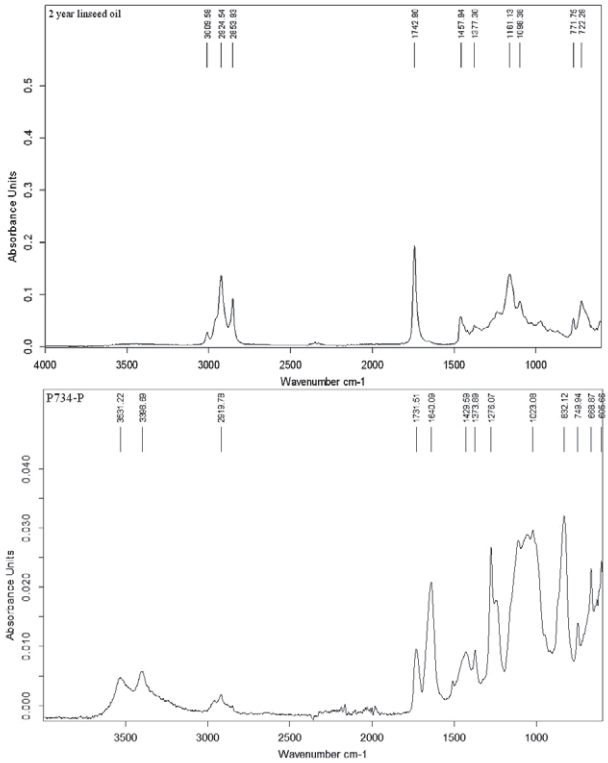

Обр. 10. Сравнение на проба P734-P с анализ на ленено масло

Fig. 10. Comparison of sample P734-P with linseed oil analysis.

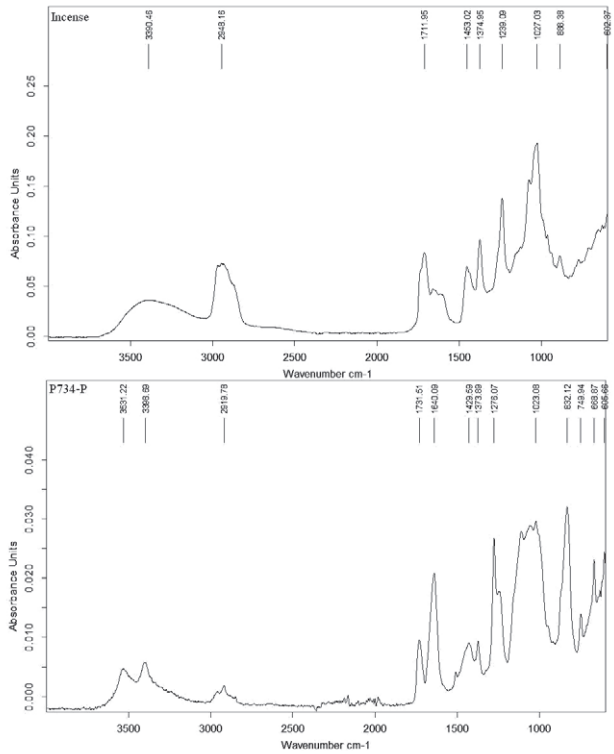

Обр. 11. Сравнение на проба P734-P с анализ на тамян

Fig. 11. Comparison of sample P734-P with an analysis of incense.

е било предназначението на въпросните две съставки във виното? Боровата смола вероятно е ароматен колофон, който е бил използван може би за да прикрие недоброто качество на виното – нещо, което явно не се е понравило на Кремонския епископ. Като прагматични хора, византийските търговци (а вероятно не само те) са имали нужда от средство, което да запази добрия вкус на виното продължително време. В средновековието бактерицидните свойства на варта са били известни и именно с тях трябва да бъде обяснено нейното добавяне във виното. Освен това, ако добавяната вар е била негасена (CaO), се е постигал и още един ефект – повишавал се е алкохолния градус на виното. Както изтъкнахме, негасената вар се свързва лесно с водата. Във винена среда тя се е свързвала с водата и се отлагала като утайка от гасена вар ($Ca(OH)_2$) на дъното на съда – т.е. в придънната конусна част на амфорите. Наред с поглъщането на вода, варта поемала голяма част от остатъчния въглероден двуокис и веществата причиняващи замътването на виното, така че е имала избистрящи и стабилизиращи функции. За да се постигне това, добавянето на варта е трябвало да стане след предварително отлежаване на виното, вероятно непосредствено преди неговото транспортиране. Добавянето ѝ на по-ранен етап може да доведе до сериозно влошаване на неговите вкусови качества. Но, ако се изчака достатъчно време за да се утаи (след това съдовете за съхранение е трябвало да се пазят от разклащане), варта не променяла вкуса на виното. В случая с Лиутпранд Кремонски, византийците явно наистина са искали да ги унижат, защото са им дали вино от дъното на долиумите или амфорите, което обикновено е било отделяно за прислугата или изхвърляно. За отбелязване в тази връзка е, че при първото си посещение в Константинопол през 946 г. Лиутпранд Кремонски не се оплаква ни най-малко от качеството на изпитото на приемите вино.

За нас тук е важно обаче, че цитираният откъс предлага обяснение на откритите в изследваните сфероконуси от Плиска вар и органични смоли като евентуални "подобрители" към някакво алкохолно питие. Както вече се каза, устието на сфероконусните съдове е сякаш специално

моделирано за пиене от тях. Налице са обаче и писмени свидетелства, които сякаш доказват, че в тези съдове се е съхранявала напитка. Върху съд от Иран (обр. 14) с куфически надпис, направен преди изпичането, се чете: *"Пий за своето добро здраве, с божията милост, направи Хамшад"* (Ghouchani, Adle 1992, 76/fig.10/, 81/fig.18/). Подобен е и текста върху друг съд от Иран:**"***Божествена милост за собственика, питие, направено от Хамшад"* (обр. 15). Съдове с подобни надписи са известни и от Орен-Кала (Гюзальян 1965, 65). Върху една част от сфероконусите на арабски са изписани само имена и според общоприетото мнение те принадлежат на грънчарите изработили съдовете. Възможно е обаче и малко по-различно тълкуване. „Хамшад" от цитираните надписи може да е и име на производителя на напитките в специалните съдове, който е поръчал тяхната изработка с надписи като своеобразна търговска марка. Това е естествено, имайки предвид, че не съдовете са самата стока, а тяхното съдържание. В подкрепа на това становище може да се посочи, че много по-удобно за майсторите грънчари, които са искали да бележат своята продукция, е да използват щампи. По този начин например е маркирана местната продукция от сфероконусни съдове в Орен-Кала (Гюзальян 1965, 57-60). Триредов куфически надпис от подобен отпечатък (обр. 16) гласи: „*Направи Фадлун в Байлакан"* (Гюзальян 1959, 341, рис. 33). При археологически разкопки в Орен-Кала са намерените слепени от високата температура сфероконусни съдове (обр. 17; Гюзальян 1965, 64, рис. 21). Значителното количество брак и фактът, че много от съдовете са подпечатани с различни матрици на едни и същи майстори грънчари, показват големите мащаби на това производство (Минкевич-Мустафаева 1959, 181).

В своя статия A. Ghouchani и C. Adle цитират множество арабски поеми, в които се говори за съдове, съдържащи напитка наречена „Fuqqa`a", превеждана от тях като „бира" (Ghouchani, Adle 1992, 78-86). Според тези автори съдовете, възпяти в тези многобройни поеми, са идентични именно със сфероконусните съдове. Иранският учен Ali-Akbar Dihkhuda предлага интересно обяснение за тази напитка: *„Fuqqa`a е вид искряща напитка, съхранявана в тежки съдове. Устието на тези съдове е плътно запечатано с кожа и съда трябва да се остави в лед, за да се охлади. За да се пие напитката, кожената запушалка се пробива с игла и тогава газираната течност излита. В сунитските училища тази напитка не е забранена и дори през годините, когато месеца на Рамадана съвпада с летния сезон, сунитите използват питието за да завършат постите"* (по Ghouchani, Adle 1992, 78)**.** Въпреки, че в някои сфероконусни съдове може би се е съхранявала бира ("Fuqqa`a"), това далеч не доказва, че съдържанието на всички съдове намерени по света е било еднакво. И все пак това, което става все по-очевидно е, че в тези съдове са били транспортирани някакви питиета.

Съдовете от Плиска например едва ли са съдържали бира, както защото тази напитка е изключително нетрайна, така и защото намерените в съдовете остатъци от вар, смоли и органични гуми по никакъв начин не могат да се свържат с това питие. Освен това, според други извори, питието наричано "Fuqqa`a", съвсем не е било безобидна газирана напитка, а силно опияняваща алкохолна течност, често забранявана от мюсюлманските закони. Така например от старинна рецепта разбираме, че „*...това алкохолно вино от мед е медения шербет "Fuqqa`a", който аллах е забранил"* (по Ghouchani, Adle 1992, 78). За отношението към тази напитка научаваме и от Nasir-i Khusraw Qubadiyani Marvzi– персийски пътешественик от XI в., който при посещението си в Кайро отбелязва, че „*...не трябва да се пие "Fuqqa`a", защото за нея се твърди, че е ферментирала"* (по Ghouchani, Adle 1992, 78). От една страна е твърде съмнително, че древната бира е имала толкова високо алкохолно съдържание, че да бъде забранявана, но от друга страна тази забрана за пиене на "Fuqqa`a" явно е съществувала. Възможно е тези противоречиви сведения в крайна сметка да се дължат на факта, че под названието "Fuqqa`a" са подразбирани повече от една напитка. Едната наистина е била безобидна и газирана бира, но другата/или другите – очевидно е представлявала силно питие, като медовината например. Тъй като спорът около идентифицирането на напитката "Fuqqa`a" остава отворен, можем да приемем, че наред с бирата, с това название са били обозначавани и други опияняващи питиета.

Всъщност, от гледна точка на Корана, тези забрани са донякъде разбираеми: щом пророкът е забранил виното, тази забрана трябва да се отнася и до всички останали напитки, получени чрез ферментация. Но както историята нееднократно е доказала, нито каноните, още по-малко законите, са непреодолима преграда в това отношение. Тъй като в Корана фактически се говори само за вино-

Обр. 12. Разпространение на сфероконусните съдове от България и северна Добруджа (Румъния) и Молдова
Fig. 12. Distribution of spheroconic vessels on the Balkans.

то като „греховна" напитка, за много хора поставянето и на други питиета под същия знаменател е било приемано като „неправилно" тълкуване на забраната на Пророка. Изобщо, тази объркана ситуация с позволените и забранените питиета в ислямския свят може да се илюстрира със следния текст от поема на Ibn al-Rumi (836-896):

„Nabidh (вино от фурми – бел. моя) да пиеш позволено е, твърдят в Ирак,
ала пиянството и виното са забранени;
Еднакви са и двете – казват в Хиджаз,
и двете тук са разрешени;
От двете равни части ще да пия аз,
вината тежка нека да лежи на онзи що греши." (по Kennedy 1997, 8)

По този начин, противоречията в арабските извори, където напитката "Fuqqa`a" е колкото хвалена толкова и хулена, може би намират своето обяснение.

Вече посочихме, че добавянето на вар във виното е засвидетелствано в изворите. Описание на влаго-поглъщащите свойства на варта срещаме и в арабски извор от XII в. Тифлиси в своята енциклопедия за занаятите на няколко места описва тази роля на варта (Тифлиси 1976, 129, 131, 133), както и на други вещества като солта. В много от иначе разнородните рецепти Тифлиси често използва и един странен термин – „изпарено вино"[9], който веднага поражда асоциации за някакъв дестилационен продукт. Оказва се, че не става дума за винен дестилат, а за вино, което е било сгъстено чрез загряване. Една от предлаганите в тази „енциклопедия" рецепти разкрива метод, чрез който може да се провери дали в така наречено-то „изпарено вино" има добавяна вода (Тифлиси 1976, 132). Методът е прост, като за целта се използва обикновена ябълка потопена във виното. Ако ябълката изплува на повърхността, значи в „изпареното вино" водата е малко. Тази проверка

[9] A. Ghouchani превежда този термин като "reduced wine" (Ghouchani, Adle 1992, 87).

показва, че напитката, наречена „изпарено вино", е течност с плътност по-висока от тази на водата, поради което е възможно тежки предмети като ябълката да се задържат на неговата повърхност. От практиката знаем, че ако ябълка бъде потопена в концентриран алкохол, то тя ще потъне на дъното, заради по-ниската плътност на спирта. При процеса на сгъстяване на така нареченото „изпарено вино" (въпреки, че се е правело на бавен огън), заедно с водата се е отделял и част от съдържащия се в него алкохол. Най-вероятно крайния резултат от този процес е била гъста и сладка напитка с по-слабо алкохолно съдържание. Всъщност техниката на сгъстяване на гроздов сок до гъст сладък сироп е позната още от античността. Римляните наричали този сироп "Defrutum" и били големи майстори в неговото приготвяне (Arobba et al 2014, 229). За тях той е бил любим подсладител и го добавяли както към виното така и към различни видове ястия.

Връщайки се отново към резултатите от изследваните проби, би следвало да потърсим някаква напитка – различна от бирата, при която използването на негасена вар като влагопоглъщащо или „подобряващо" средство да е било наложително. Въпреки че във виното е била добавяна вар, връзката му със сфероконусните съдове е доста проблематична. Както е известно съдовете, с които виното се е транспортирало навсякъде по света, са различни по форма и големина амфори. Няма причина обикновеното вино да се е транспортирало и продавало в такива малки и тежки съдове каквито са сфероконусните, дори и да е било леко „усилено" чрез обработката с негасена вар. Просто водното съдържание във виното е толкова голямо, че малко количество негасена вар едва ли е повишавала алкохолната концентрация дотолкова, че да стане изгодно предлагането му в малка по вместимост тара. Това би имало смисъл само ако съдържанието на един сфероконусен съд (средна вместимост ~250-300 мл.) е било някаква високоалкохолна напитка. Косвено доказателство за това е и специалната глина, от която са направени сфероконусните съдове. Едва ли е случайно високотемпературното им изпичане и честото допълнително ангобиране на техните стени. В резултат на тази особена технология, сфероконусните съдове са в състояние да съхраняват без загуби всякакви летливи течности (например спирт) – нещо, което е проблем за повечето неглазирани съдове.

Всъщност, разгледани в тази светлина дори привидно „неопровержимите" доказателства за споменатата "бомбена" теория биха могли да получат друго обяснение. Поддръжниците на тази теория често цитират работата на P. Penz, посветена на една средновековна работилница от сирийския град Хама (Pentz 1988). Намерените там материали, според автора, са доказателство за дестилация на "naptha" от петрол за военни нужди. Но установените елементи от тази дестилерия, сфероконусните фрагменти, а и ямата с вар от мидени черупки, биха могли да свидетелстват, че крайният продукт всъщност е бил някакво алкохолно питие. С уговорката, че всички представени до тук съображения носят косвен характер, бихме могли да допуснем, че сфероконусните съдове от Плиска, са съдържали някаква високоалкохолна напитка от рода на виненото бренди (burn wine – спиртен дестилат от вино).

Приема се, че родина на първите високоалкохолни питиета е Китай. Има сведения още от I в. пр. н.е., че чрез замразяване на вино там е бил получен първия етилов алкохол, предназначен за пиене. Така например според Ssuma Chhien (историк от династията Хан), „хората живеещи във Фергана произвеждали вино, което не се разваляло по 12–13 години и го обичали така, както техните коне обичали своя фураж" (Needham 1980, 152). В китайските извори от III в. е запазено и едно много интересно описание на китайския писател Chang Hua: „*... в Западия регион има вино направено от грозде, което може да се запази с години, както казват обикновено повече от 10 години; и ако някой пие веднъж от него, не ще изтрезнее с дни"* (по Needham 1980, 151).

Дестилацията на етилов алкохол в Китай е била известна много преди официалната ѝ поява в Европа през XII в., като първите сведения за това са от VII в. Между VII и IX в., дестилирането на алкохол от вино е вече широко прилаган в Китай процес (Needham 2000, 203-246). Имайки предвид, че след IX в. арабите поддържат търговски връзки с Китай, напълно възможно е по пътя на коприната до Европа и Азия да е достигнало и това нововъведение. Първите сведения за дестилацията в арабските извори се появяват именно по същото време. Пак в началото на IX в. се появяват и първите сфероконусни съдове – дали това е отново съвпадение?

Едно от най-ранните споменавания в арабската литература на високоалкохолно питие намираме в поема на Abu Nuwas (756-813). В нея лирическия герой копнее за вино, което „*...има цвят на дъждовна вода, но отвътре е тъй жежко,*

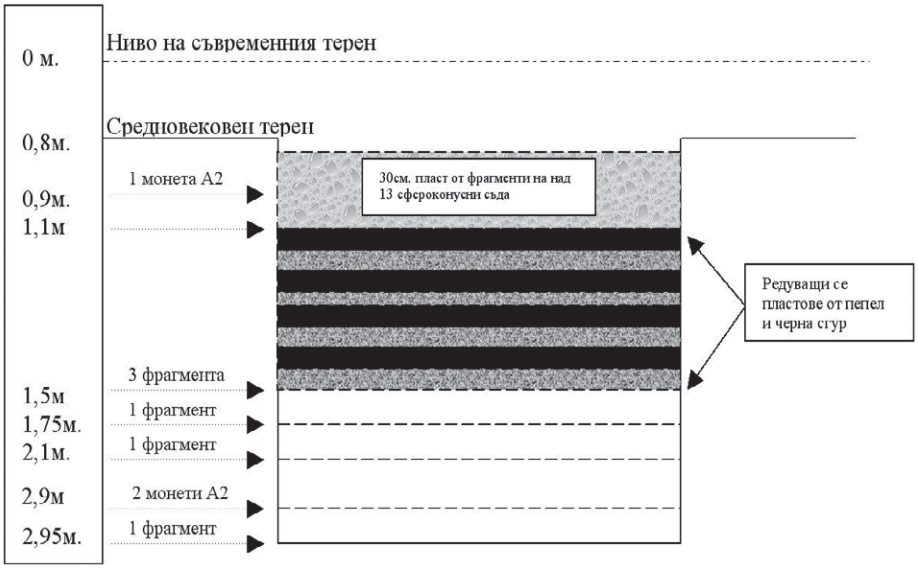

Обр. 13. Стратиграфия на находките в ямата със сфероконусните съдове от кв.121д/113д
Fig. 13. Stratigraphy of the finds in the pit with the spheroconic vessels from squares 121 d/113 d.

сякаш е огнена главня" (по Al-Nuwayri 1937, 98).

Al-Kindi (801-873) е първият арабски философ и алхимик, който споменава за дестилацията на алкохол от вино (Al-Kindi 1992). Неговото описание на този процес завършва с думите *„... и така виното е дестилирано във влага и то излиза навън с цвят на розова вода."* Както е известно, арабите наричали дестилирания алкохол „арак" (пот). Смята се, че етимологията на тази дума е свързана с капчиците върху повърхноста на дестилационния аламбик които в последствие се стичат по неговите стени като течност. Макар че думата „арак" и нейните многобройни варианти, се налага след XIII–XIV в., най-ранното ѝ споменаване е в Hikayat на Abu al-Qasim al-Baghdadi, написан през XI в. (Al-Azdi 1902, 125). За съжаление, в арбските извори липсват данни за наименованията на високоалкохолните питиета преди това. Тъй като дестилацията на алкохол през X–XI в. за арабите е била нов и не добре усвоен процес, съдържанието на спирт в тези първи напитки вероятно не е било достатъчно високо. Възможно е чрез добавяне на негасена вар да се е постигало извличане на част от излишната вода, а оттам и допълнително повишаване на концентрацията на спирт.

Що се отнася до установените в пробите от Плиска остатъци от смоли и органични гуми, може да се допусне, че те вероятно са следи от ароматизиращи растителни добавки. Наред с различните билки такава добавка може да е бил и сгъстения гроздов сироп, доказателство за което може би са намерните гроздови семки в някои от съдовете в Двин. Наистина в този случай, крайния продукт повече би наподобявал на някой от съвременните ликьори.

Така или иначе, на дъното на съдовете се е образувала гъста утайка и когато течността е намалявала е било много трудно да се пие през малкия устиен отвор. Това може би обяснява, защо една голяма част от намерените по света иначе здрави сфероконусни съдове са с отчупени шийки – „разширявайки" по този своеобразен начин отвора, пиещият е можел да стигне до сгъстените остатъци от напитката. Важно е също така, че пиенето от тези съдове е можело да става на малки глътки, което ги е правело удобни за високоалкохолни напитки (Йосифов 2014, 641). Овъглените люспи и застиналите мехури в някои от изследваните проби недвусмислено показват също така, че намиралата се в сфероконусните съдове течност е била запалима.

Обръщайки се отново към данните за местонамирането на голямата находка от сфероконусни съдове в Плиска, може би ще успеем да хвърлим още малко светлина около тяхното предназначение. Комбинирайки наличната информация реконструирахме с приблизителност стратиграфията[10] на находките в голямата яма пред сграда №1,

[10] За изработването на тази диаграма е използвана информация както от публикациите за разкопките, така и непубликувани данни от полевия дневник на Т. Михайлова.

където е намерена една част от сфероконусните съдове (обр. 13). Повечето от фрагментите са открити в най-горния слой от запълването на ямата (като компактна маса) заедно с анонимен фолис, клас А2 (976-1030/35 г.). В най-долните нейни слоеве са намерени само шест фрагмента. Там, близо до дъното, са открити и два анонимни фолиса клас А2 (976-1030/35 г.). Между двете концентрации от сфероконусни фрагменти и монети клас А2, запълването във въпросната яма е от редуващи се слоеве пепел и черна сгур. Това означава, че съдовете от повърхността на ямата и тези в нейното дъно са попаднали там по различно време като междувременно в нея са изхвърляни пепел и сгур. Интервалът едва ли е бил продължителен, тъй като намерените в долната и горна части на ямата монети са от един и същ клас. Допълнителни данни също така може да ни предоставят и други две ями намерени в основите на сграда №2. В тази под междинния зид на помещения 1/2 са открити 6 фрагмента от сфероконуси и 38 византийски монети – 1бр. на Ромат I (931-944), 34бр. анонимни клас А2 (976-1030/35), 3бр. анонимни клас В (1035-1040). Ямата от помещения 3/4 съдържа 136 фрагмента от сфероконуси и две византийски монети – 1бр. анонимна клас А1 (970-976). и 1бр. анонимна клас А2 (976-1030/35).

Тази информация е много важна за определянето на времето, по което сфероконусните съдове са били донесени в Плиска. До сега се смяташе, че те са пристигнали еднократно някъде в началото на XI в. С новите данни за стратиграфията на находките от тези ями можем вече да твърдим, че сфероконусните съдове са попаднали там на два пъти през интервал от определен брой години. Останалите находки в ямите, както и монетите, говорят, че повърхностният слой е натрупан приблизително преди средата на XI в., а слоевете под пепелта вероятно около десетилетие по рано. Още Т. Михайлова забеляза, че по-голямата част от сфероконусните фрагменти се откриват в слоевете между 0,4 – 0,9 м. като много от фрагментите не са били изхвърлени в ями, а буквално са били разпръснати на голяма площ по повърхността на стария терен. Както видяхме обаче на (обр. 13), една сравнително по-малка част фрагменти произхождат от долни слоеве на ямата и са попаднали там по-рано, т. е. освен че до Плиска са дошли две „пратки" от сфероконусни съдове, последната от тях е била значително по-голяма.

От изворите е известно, че до средата на XI в. през тема Паристрион преминават редица печенежки нападения, които стават причина в крайна сметка за нейното тотално обезлюдяване. Макар че описанията на тези нападения не са много подробни, техните приблизителни направления са известни.

Първото от тях е от 1026/1027 г., когато печенегите преминали Дунав на запад и опустошили една голяма територия около Нишко и Софийско (Скилица-Кедрин, 298). С това нападение например бихме могли да свържем появата на сфероконусните съдове открити в Сердика. За нападенията през 1032 и 1034 година се знае, че засегнали предимно Мизия, като второто стигнало чак до Солун. Смята се, че при тези нападения крепостите по долния Дунав не били засегнати (Тъпкова-Заимова 1976, 71-79). Най-опустошителни били нападенията през зимата на 1035 (по замръзналата река) и пролетта на 1036 г. (с лодки) когато пострадали цяла Добруджа и части от Мизия и Тракия. Вероятно едно от направленията на тези нападения е било от Дръстър към Плиска и Преслав. Напълно възможно е именно през тези години печенегите да са донесли със себе си сфероконусните съдове намерени в дъното на ямата, защото макар и да били много опустошителни тези нападения не довели до трайно заселване. Редуващите се слоеве от пепел и сгур над фрагментите от дъното на ямата говорят също, че след първата „пратка" животът в тази част на града все пак след известно време е бил възстановен. Такива изводи се потвърждават и от останалите разкопки във вътрешния град на Плиска, където особено около тухлената цитадела са разкрити множество следи от печенежко присъствие (Дончева-Петкова 2003, 247, 254).

Що се отнася до намерените в горните слоеве на ямата сфероконусни фрагменти, твърде вероятно е те да са резултат от по-късното нападение от 1048 г. Според изворите, то освен че било най-страшното от всички, било съпроводено и с трайно отсядане на повече от 800 000 печенеги (Скилица-Кедрин, 314).

Работейки с наличния материал от сфероконусни съдове открити досега в Плиска установих, че количеството фрагменти, сглобените съдове и намерените цели такива отговарят на общо количество от над 100 съда. Възможно е тогава голямото струпване на скъпата стока, каквато са били сфероконусните съдове от повърхностните слоеве да се тълкува като косвено доказателство на тезата, че именно в Плиска се е намирал основния лагер на печенегите – така нареченото Стохълмие (Дон-

Обр. 14. Сфероконусен съд от Иран с надпис ***"Пий за своето добро здраве, с Божията милост, направи Хамшад"*** *(по Ghouchani, A. and Adle, C.)*

Fig. 14. Spheroconic vessel from Iran with inscription "Drink for your good health, with God's mercy, made by Hamshad" (by Ghouchani, A. and Adle, C.).

Обр. 15. Сфероконусен съд от Иран с надпис ***"Божествена милост за собственика, питие , направено от Хамшад"*** *(по Ghouchani, A. and Adle, C.)*

Fig. 15. Spheroconic vessel from Iran with inscription "God's mercy for the owner, drink, made by Hamshad (by Ghouchani, A. and Adle, C.).

Обр. 16. Клеймо върху сфероконусен съд от Орен-Кала с надпис ***"Направи Фадлун в Байлакан"*** *(по Гюзальян, Л.Т.)*

Fig. 16. Stamp on spheroconic vessel from Oren-Kala with an inscription "Made by Fadlun at Baylacan" (by Gusalyan, L.T.).

чева-Петкова 2003, 245). По сходен начин биха могли да се обяснят и големите находки на сфероконусни съдове от Нуфару (42 бр.) и Дръстър (>12 бр.), където данните за печенежкото присъствие стават все по-осезаеми. Археологическите данни показват, че след нападението през 1048 г. Плиска постепенно западнала като средищен център. След 70-те години на XI в. тя окончателно загубила значението си за византийската власт и там никога вече не бил поддържан голям гарнизон. Показателни в това отношение са и сфрагистичните данни (Йорданов 2015, 270-272). Докато печатите от края на X в. до средата на XI в. са общо 69 бр., то тези с датировка след средата на XI в. са само 12 бр. Последният печат там е на магистър Василий Апокап от 1064-1066 г., вероятно във връзка с фаталното нападение на узите от 1064 г. Както се вижда на (обр. 12), находките на сфероконусни съдове от XI в. се покриват с местообиталищата на печенегите и с регионите, засегнати от техните нападения. Прави впечатление и струпването на голям брой находки в северна Добруджа (Barnea 1967, 271, 275; Spinei 1970; Manucu-Adamesteanu 1984; Damian et al. 2007, 118), където край р. Дунав има множество големи крепости.

Обобщената до тук информация ни дава възможност да се опитаме да изградим и една кратка хронологична схема на събитията, довели до появата на сфероконусните съдове в Плиска от

Обр. 17. Слепени от високата температура сфероконусни съдове. Производствен брак от Орен-Кала (по Гюзальян, Л.Т.)

Fig. 17. Glued by the high temperature spheroconic vessels. Scrapped production from Oren-Cala (by Gusalyan, L.T.).

началото на XI век. до нейното окончателно унищожение от узите.

1002-1036г. – В Плиска има византийски военен гарнизон, а византийската администрация се настанява в цитаделата. Съвсем логично по това време в близост до тухлена стена на цитадела-

та не е било допустимо да се заселва каквото и да е население и пространство около нея е било празно. В този период до Плиска достига голямо количество монети (главно анонимни А2), а намерените печати говорят за интензивна кореспонденция.

1036~1038г. – Печенегите превземат Плиска и донасят първите сфероконусни съдове. Край южната тухлена стена на цитаделата се появяват ями и землянки.

1038~1040г. – Заради опустошенията причинени от печенегите и липсата на защита в Плиска населението е малобройно. Византийски печати липсват.

~ 1040г. – Византийската администрация и гарнизона се завръщат. Сградите в цитаделата се почистват и отпадъците (сред които фрагменти от сфероконусни съдове и много монети) попадат в многобройните ями край южния зид – ямите под помещения 1/2 и 3/4 на сграда №2 са запълнени и заравнени, а ямата пред сграда №1 (кв.121д/113д) е запълнена на половина. Строят се сграда №1 и №2, а в пространството между тях се оформя нещо като занаятчийско-търговски квартал. Поради това, че този период е сравнително кратък, монетната циркулация е слаба, а печатите са единици.

~ 1048~1050г. – Печенегите отново разоряват Плиска и донасят още сфероконусни съдове. Сградите №1 и №2 са разрушени, а в тях и около тях се появяват още землянки и ями. В ямата пред сграда №1 (кв.121д/113д) се насипват слоевете от пепел и сгур.

1050 г. – Византийската администрация и гарнизон отново се завръщат в следствие на което сградите в цитаделата отново се почистват и ремонтират. В този период ямата пред сграда №1 (кв.121д/113д) е дозапълнена с голямо количество сфероконусни съдове, сред които попадат и малко монети. От този период има намерени 12 византийски печата (Йорданов 2015, 271).

1064г. – Плиска е унищожена от узите и византийската администрация и гарнизон повече не се завръщат.

Нужно е да се уточни, че в това изследване сфероконусните съдове не се разглеждат като характерна печенежка керамика, а по-скоро като движими археологически паметници (производство на различни азиатски центрове) пренесени при големите печенжки нахлувания през първата половина на XI в..

Свързването на намерените в Плиска съдове с печенежкото присъствие там през XI в. намира подкрепа и в изворите, тъй като хронистите често изтъкват голямото влечение на този народ към алкохола (Скилица-Кедрин, 315).

В заключение можем да изтъкнем, че сфероконусните съдове с датировка XI в. намерени по двата бряга на Дунав всъщност биха могли да се интерпретират като доказателство за пребиваване на печенегите там. Ако това се окаже вярно, може да се предположи, че и предназначението на тези съдове ще бъде аналогично с това на намерените в Плиска.

Това не означава, че всички съдове намерени по света са имали едно и също предназначение. Разглеждайки сфероконусните съдове като прототип на съвременната бутилка, не трябва да забравяме, че също като нея те може да са съдържали най-различни скъпи течности. Допустимо е с този вид специална тара да са били пренасяни лекарства, благовония (розова вода), химикали (например живак), напитки като бира, медовина и различни спиртни дестилати. Макар да са били тежки и не лесни за производство, сфероконусните съдове все пак остават евтина алтернатива на стъклените изделия от този вид чак до XIV–XV в. Изхождайки от универсалните качества на сфероконусните съдове, към интерпретирането на всяка бъдеща находка трябва да се подхожда аналитично и съобразно културно-историческата среда в която тя е открита.

Използвана литература

Альбаум 1969: Л. И. Альбаум. О гончарном производство на Афрасиабе в X-XI вв. – В: Афрасиаб I, 1969, 257-267.

Алпаткина, Газизова 2010: Т. Г. Алпаткина, А. Д. Газизова. Стеклянные сфероконусы золотоордынского времени из Хорезма : уникальная находка 1956 года. – В: Золотоордынская цивилизация, вып. 3, 2010, 184-194.

Валиулина 2005: С. И. Валиулина. Стекло Волжской Булгарии. Казань, 2005, 146-165.

Вильчевский 1961: О. Л. Вильчевский. Сфероконические сосуды в переднеазиадском трактате по прикладной технологии XII в. – Советская археология 1961, 210-212.

Галиева 2014: З. Г. Галиева. Типология керамических сфероконусов Средней Азии. – В: Российская Археология 2014,1, 75-87.

Гюзальян 1959: Л. Т. Гюзальян. Надписи на местной керамике из Орен-Кала. – В: Материалы и исследования по археологии 67, I, 1959, 324-349.

Гюзальян 1965: Л. Т. Гюзальян. Палеоэпиграфические мате-

риалы из раскопок Орен-Калы. – В: Материалы и исследования по археологии 133, III, 1965, 56-89.

Дончева-Петкова, Златинова 1978: Л. Дончева-Петкова, Ж. Златинова. Стъкларска работилница край западната крепостна стена в Плиска. – Археология 1978, 4, 37-48.

Дончева-Петкова 1995: Л. Дончева-Петкова. Пещи за добиване на желязо край западната крепостна стена на Плиска. – Плиска-Преслав 7, 1995, 34-41.

Дончева-Петкова 2003: Л. Дончева-Петкова. Плиска и печенезите. – Плиска-Преслав 9, 2003, 244-258.

Джанполадян 1958: Р. М. Джанполадян. Сфероконические сосуды из Двина и Ани. – Советская Археология 1958, 1, 201-210.

Йорданов 2000: И. Йорданов. Монетите и печатите от Плиска (1899-1999 г.). – Плиска-Преслав 8, 2000, 135-167.

Йорданов 2015: И. Йорданов. Плиска (IX-XI в.), според данните на сфрагистиката. – Плиска-Преслав 11, 2015, 261-274.

Йосифов 2007: Д. Йосифов. За технологичните особенности на каменните калъпи от София. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. София, 2007, 396-404.

Йосифов 2014: Д. Йосифов. Сфероконусен съд от Шуменска крепост – ехо от древните търговски пътища. – В: България в световното културно наследство. Материали на III нац. конференция по история, археология и културен туризъм "Пътуване към България". Шумен, 2014, 638-650.

Йосифов, 2015: Д. Йосифов. За тайните на "гръцкия огън" и досега на българите с него. – В: България в европейската култура, наука, образование, религия. Част 1. Материали от IV нац. конференция по история, археология и културен туризъм "Пътуване към България". Шумен, 2015, 309-319.

Ленц 1904: Э. Ленц. О глиняных сосудах с коническим дном, находимых в пределах мусульманского Востока. – В: Записки Восточного отделения Российского археологического общества XV. Санкт Петербург, 1904, 0101-0112.

Лунина 1962: С. Б. Лунина. Гончарное производство в Мерве X – начала XIII вв. – В: Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции VI, 1962, 217-416.

Михайлова 1987: Т. Михайлова. Сфероконуси от Плиска. – Археология 1987, 1, 15-23.

Михайлова 1992: Т. Михайлова. Сгради и съоръжения на запад от Тронната палата в Плиска X-XI в. – Плиска-Преслав 5, 1992, 170-184.

Михайлова 2003: Т. Михайлова. Късномадски гробове в дворцовия център на Плиска. – Плиска-Преслав 9, 2003, 259-266.

Минкевич-Мустафаева 1959: Н. В. Минкевич-Мустафаева. Раскопки гончарных печей на городище Орен-Кала. – Материалы и исследования по археологии СССР 67, I, 1959, 174-185.

Михальченко 1974: С. Е. Михальченко. Сфероконусы Поволжья. – Краткие сообщения института археологии, вып. 140, 1974, 46-50.

Нуретдинова 2011: А. Р. Нуретдинова. Типология сфероконических сосудов Волжской Булгарии. – В: Урало-Поволжье в древности и средневековье. Казань, 2011, 150-160.

Орбели 1910: И. А. Орбели. Каталог Анийского музея древностей, вып. I. Санкт Петербург, 1910, 74.

Петрова 1996: Г. Петрова. За едно малко известно оръжие от древността. – Известия на Националния военноисторически музей XI, 1996, 18-21.

Пославский 1905: И. Т. Пославский. О глиняных сосудах с коническим дном. – В: Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии X, 1907-1908. Ташкент, 1908, 5-19.

Скилица-Кедрин: Гръцки извори за българската история VI, 1965.

Станчев 1955: Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – Известия на археологическия институт XX , 1955, 183-221.

Станчев 1960: Ст. Станчев. Материали от Дворцовия център в Плиска. –Известия на археологическия институт XXIII, 1960, 23-64.

Станчева 1961: М. Станчева. Каменни калъпи за сфероконуси от София. – Археология, 1961, 1, 22-27.

Станчева 1973: М. Станчева. Средновековно българско въоръжение от Средец. – В: Сборник в памет на проф. А. Бурмов. София, 1973, 385-395

Тифлиси 1976: Абу-л-Фазл Хубайш Тифлиси. Описание ремесел (Байан ас- сана`ат*)*. Москва, 1976.

Тъпкова-Заимова 1976: В. Тъпкова-Заимова. Долни Дунав – гранична зона на византийския запад. София, 1976.

Хованская 1954: О. С. Хованская**.** Гончарное дело города Болгара. –Материалы и исследования по археологии СССР 42, 1954, 340-368.

Чангова 1992: й. Чангова. Перник III. София, 1992, 112-112.

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Отчет за разкопките в Плиска 1899–1900 г. – Известия Русского археологического института в Константинополе X (Абоба-Плиска). София, 1905, с.304, табл. LX, 3

Щерева 2006: И. Щерева. Вкопани жилища във Велики Преслав. – В: Приноси към българската археология III–IV, 2006, 63-73.

Al-Nuwayri 1937: Al-Nuwayri. Nihayat al-arab fi funun al-adab. Cairo, Vol. 4, 1937.

Al-Kindi 1992: Al-Kindi. Kitab al-Taraffuq fial-`itr, MS Topkapi Sarai, Istanbul, No. 62-1992, folios 140-141.

Al-Azdi 1902: Al-Azdi. Hikayat Abi al-Qasim al-Baghdadi, edited by Adam Mez. Heidelberg, 1902.

Angelova 1987: St. Angelova. Sur la caracteristique de la ceramique du haut moyen age provenant de Drastar (Silistra). – In: Dobrudza. Ethudes éthno-culturelles. Sofia, 1987, 93-114.

Arobba et al. 2014: D. Arobba, F. Bulgarelli, F. Camin, R. Caramiello, R. Larcher, L. Martinelli. Palaeobotanical, chemical and physical investigation of the content of an ancient wine amphora from the northern Tyrrhenian Sea in Italy. – In: Journal of Archaeological Science, 45, May 2014, 226-223.

Barnea 1967: I. Barnea. Ceramica de import. – In: Dinogetia 1. Bucuresti, 1967, 229-276.

Carboni 2001: Carboni, S., and Whitehouse, D. Glass of the

Sultans. New York, 2001

Damian et al. 2007: O. Damian, M. Vasile, A. Stanica, A. Banaseanu, A. Samson. Cercetari arheologici preventive la Nufaru, jud. Tulcea. – In: Materiale si cercetari Arheologice (Serie noua) 2007, 3, 107-151.

Denon 1802: V. Denon. Voyage dans la basse et haute Egypte, 1802

De Saulcy 1874: M. F. de Saulcy. Note sur des projectiles, a main creux et en terre cuite, de la fabrication arabe. – In: Memoires de la societe nationale des Antiquaires de France, m. XXXV, 1874, 18-34.

Ghouchani, Adle 1992: A. Ghouchani, C. Adle. A Sphero-Conical Vessel as Fuqqa'a, or a Gourd for "Beer". – In: Muqarnas IX: An Annual on Islamic Art and Architecture 1992, 72-92.

Henderson 1910: E. F. Henderson. Select Historical Documents of the Middle Ages. London, 1910.

Kennedy 1997: P. F. Kennedy. The wine song in classical arabic poetry. Oxford, 1997.

Manucu-Adamesteanu 1984: M. Manucu-Adamesteanu. Din nou despre vasele sferoconice in lumina descoperirior din Nordul Dobrodgei. – In: PEUCE 9, 1984, Text -363-374 / Illustration -715-723.

Mercier 1952: M. Mercier. Le feu gregeois, les feux de querre depuis l'antiquite, la poudre a canon. Paris, 1952

Needham 1980: J. Needham. Science and civilisation in China. Chemistry an chemical technology. Vol. 5, Part IV. Cambridge, 1980.

Needham 2000: J. Needham. Science and civilisation in China. Biology and biological technology. Vol. 6, Part V. Cambridge, 2000.

Pentz 1988: P.Pentz. A medieval workshop for producing "Greek fire" grenades. – Antiquity, Vol. 62, Number 234, march 1988, 89-93.

Spinei 1970: V. Spinei Unele probleme privind vasele sferoconice. – In: Studii si Cercetari de Istorie Veche, 1970, 2, 253-265.

Stanceva, Donceva-Petcova 1979: M. Stanceva, L. Donceva-Petcova. Sur la surface habitee de Sredec au IX–XIV s. – Известия на археологическия институт XXXV, 1979, 111-133.

Watson 2005: O. Watson. Ceramics from Islamic lands. New York, 2005.

RESEARCH ON SPHEROCONIC VESSEL FROM PLISKA WITH RESIDUE

Diyan Yosifov

(summary)

In 1980, in Pliska, near the southern fence of the brick wall of the citadel, excavations were carried out, under which a large amount of spheroconic vessels was found. Two of those vessels were set aside for additional analyses, which, by circumstances, were not tested until 2014.

In brief overview of the hypotheses about the purpose of the spheroconic vessels, the focus falls on the rare occasions in which traces of content is found. A map of the distribution of the spheroconic vessels on the Balkans was introduced, representing findings from Bulgaria and Romania, noting the closeness of the findings from Pliska with materials from Central Asia and the Volga region.

Besides the metric characteristics of the studied vessels, the article describes the residues, found in them, from the burnt contents.

These residues are divided into four groups: (1) Normal soil; (2) Black charred residues in the shape of oblong flat flakes; (3) Various in size and shape grey lumps with traces of frozen bubbles; (4) Small semi-transparent peel with a touch of pink from some substance.

The analysis carried out by the method FTIR, showed that the spheroconic vessel with field N: 734 contained a precipitate of a dense substance, consisting of some organic resins and rubbers mixed with lime. The results from the analyses are formed in a tabular form, and additional analyses of several similar substances for comparison are conducted.

Information from medieval sources for the use of lime and pine resin as ameliorants of wine are presented. An attempt was made to trace the earliest evidence of wine distillation and use of ethyl alcohol with the help of quotes from Chinese and Arabic sources. It is concluded that, most likely, the alcoholic drinks are a Chinese invention brought to Europe by the Arabs via the Silk Road.

Through analysis of archaeological and historical information (Byzantine, Arab and Chinese sources) as well as the data from the analysis, hypothesis states the spheroconic vessels found in Pliska, are associated with the time of Pecheneg's invasions from the middle of XI century and contained some highly-alcoholic beverage.

ВТОРА, ПРЕДПОСЛЕДНА, ПУБЛИКАЦИЯ НА ДВОРЦОВАТА СГРАДА В ЮГОЗАПАДНАТА ЧАСТ НА ГОЛЕМИЯ ЦАРСКИ ДВОРЕЦ ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Стойчо Бонев

Известно е, че от 2010 до 2014 г. под мое ръководство се проведе проучване на един забележителен паметник на българската ранносредновековна светска архитектура, издигнат в югозападната част на Големия царски дворец във Велики Преслав. Той е докладван ежегодно в Секцията по средновековна археология при НАИМ (Бонев 2011, 415-419, обр. 1; Бонев 2012, 402-404, обр. 1; Бонев, Георгиева, 2013, 382-384 обр.1-3; Бонев, Георгиева 2014, 464-466, обр. 1,2; Бонев, Георгиева 2015, 616-619, обр.1-3). Популяризиран е чрез средствата за масово осведомяване, а разкритото от него до 2012 г. намери място в научна публикация на страниците на сб. Преслав, (Бонев 2013, 29-43, обр. 1-8). В тази статия описах лутанията преди откриването на сградата, процеса на нейното изследване, дадох подробна картина на стратиграфията, запазила се много добре над корпуса, представих плана на разкритата част. Публикацията е с предварителен характер, но появата ѝ беше наложителна, поради значимостта на находката за градоустройството на царския дворец в края на IX и през X в. и изобщо за старобългарската култура. Направиха се също така и първите изводи за предназначението на сградата и за мястото ѝ във владетелския двор.

Разбира се, разкопките продължиха и след излизането на публикацията в сб. Преслав и през 2014 г. проучването на сградата завърши, с изясняване на нейната планова схема, начин на изграждане и фасадната и интериорна уредба. Заедно с това се разкриха и елементи от заобикалящата я среда, принадлежащи индиректно към нейното устройство.

В настоящата, втора по ред, статия посветена на дворцовата сграда, ще представя конкретните резултати от процеса на археологическото ѝ изследване, но вече в цялостен и окончателен вид. Що се отнася до по-широката ѝ интерпретация, до мястото ѝ в Дворцовия ансамбъл и взаимоотношението ѝ с другите градежи в него, до привличане на аналогии за архитектурния ѝ тип, реконструкции и изкуствоведски анализ на богатата декоративна скулптура увенчавала подове и стени вън и вътре, с тези въпроси тя фигурира, заедно с целия архитектурен ансамбъл, от който е част, в подготвената за печат монография „Личната резиденция с жилищния Дворец на преславската владетелска династия през IX – X в“.

И така, в резултат на продължилата повече от пет години работа, при която се преодоляха различни трудности, се стигна до пълното разкриване на една внушителна архитектурна конструкция, ситуирана върху висока и стръмна тераса в югозападната част на Големия царски дворец (Шкорпил 1930, 237, табл. XIII, 264, табл. XXXIX, 264-265; Мавродинов 1959, 205-207; Ваклинов 1977, 210). Става дума за величествена постройка с размери 19 м - север-юг и 16,50 м - изток-запад. Планът ѝ, определен в едри щрихи, е съставен от три кораба, като разпределителните им зидове вървят без прекъсване по оста изток-запад. Независимо от „скъсяването“ именно по тази линия, точно вътрешните зидове определят основната ѝ ос категорично в същата посока. В средата е развита неразчленена от напречни зидове централна зала, широка 4,50 м (обр. 1). От двете си страни тя е фланкирана от по три по-малки помещения. Началните източни са квадратни със страна 3,10 м, докато следващите са издължени и са придобили размери (И-З) – средните 3,60 х 3,10 м и крайните западни 4,40 х 3,10 м.

Като цяло сградата е стигнала до нас в основи, но в отделни нейни сектори степента на запазеност е различна. Зидовете с посока изток-запад са широки 2 м. Във вертикален разрез в тях се различават две части. Долната половина с дебелина 0,50 м е изградена от едри ломени камъни, дълги 0,30-0,40 м, поставени в редове и споени обилно с бледожълт хоросан. Тази ломено-каменна част на фундамента е укрепена с гъста мрежа от пилоти с диаметър 8-12 см (обр. 2). Пилотите са пронизали само тази негова структура, забити в грунда до 0,30 м по-дълбоко, при което общата им височи-

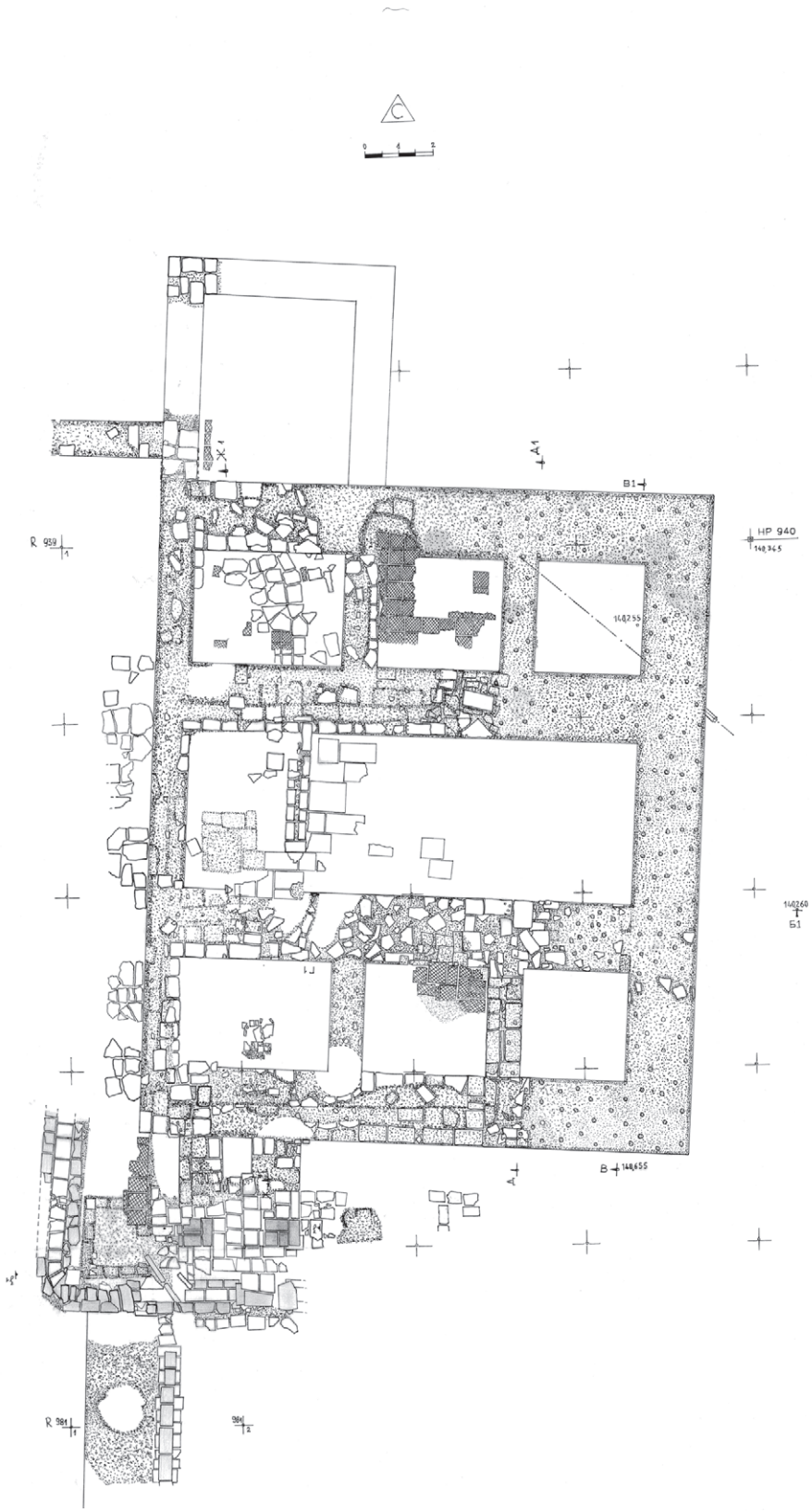

Обр. 1. План на Дворцовата сграда и съоръженията около нея.
Fig. 1. Plan of the Palace building and the construction facilities around it.

на достига 0,70 – 0,80 м. По-горе в устройството на основата се наблюдава дебела хоросанова обмазка, върху която е положена „запечатка“ от ред плочести камъни с размери до 0,20-0,25 м. За отбелязване е, че на отверстията на пилотите се попада само там, където тези камъни липсват, т.е. укрепващите колове са оставали под тях. От своя страна плочестият ред е залят с нов хоросанов слой, върху който са положени следващите елементи, изграждащи окончателната височина на фундамента. В такъв оскъден вид са се запазили основите в цялата източна част на сградата до първите разпределителни зидове в страничните кораби. От там на запад демонтажната практика е била променена, очевидно поради голямата трудоемкост, и основите са оставени с цялата си височина. Тя е изградена с три реда блокове, с които се излиза над строителното ниво. Градежът е мощен и суров. В началния ред, или първият над ломено-каменната част, преобладават камъни с триъгълна форма получена след отцепването от кариерната основа и слабо дооформени от длетата на каменоделците. Те не са варовик в общоприетия смисъл на думата, а по-особена порода сив, много здрав и твърд материал.

Факт, на който трябва да се обърне специално внимание, тъй като той е много показателен, че на много места в първия блоков ред са вградени големи капаци от крепостни зъбери. Те имат форма на равнобедрен триъгълник, чиято основа е дълга 0,90 м, а височината от нея до върха е 0,45 м. Раменете им са конкавно извити навътре. В двата края основата окончава с добре оформени торуси. Те са поставени с основата откъм лицата на зидовете, а с триъгълното очертание на скатовете са умело съвместени с останалите триъгълни камъни. В местата от градежа, където това може да се види, стоят на място пет зъбера, но в насипите в леглата на зидовете се откриха още три, които изглежда са били в по-горните редове, подложени на демонтаж. Произходът на тези капаци е ясен. Само на 7-8 м северно от сградата преминава трасето на южната крепостна стена на първоначалното преславско укрепление, чийто демонтаж започва още в началото на изграждането на бъдещия Царски дворец. Намирането на зъберните капаци в най-долните редове на блоковата част от основата на постройката говори,че разрушаването на аулната крепост е вървяло едновременно с нейното издигане. Така най-високите крепостни

Обр. 2. Ломенокаменната част на основата с гнездата от пилоти.

Fig. 2. Rough stone part of the base with the holes of piles.

Обр. 3. Капак от зъбер със старобългарски надпис.
Fig. 3. Crenel's top with Old Bulgarian inscription.

елементи естествено са попаднали най-долу във фундамента ѝ. Сред тях оправдан интерес предизвиква откритият през 2014 г. капак, попаднал в насипите на 0,80 м над ломено-каменната част на основата, естествено не на място, тъй като в този участък тя е разрушена до нея. Равната му страница е с дълж. 1 м, височината 0,50 м, а стените прилежащи към основата са също конкавно извити навътре (обр. 3). На единия от скатовете му е врязан надпис на кирилица, в който се чете по моему, собствено име **КЪРМНХЪ**. Надписът е разположен равномерно върху цялото поле. Буквите са калиграфски изписани, високи са 12 см и са с унициална палеография, която издава високо грамотен автор. Изчертан е след събарянето на стената, но преди вграждането на капака в новото му място. Това красноречиво се подсказва от няколко други начертания, най-отчетливо от които се вижда буквата делта, а другите остават под широко петно светложълт хоросан, който е полепнал след зазиждне на детайла в градежа на сградата. В горния ляв край на правоъгълното поле е врязано кръстче, което показва, къде е началото на целия надпис. В десния край, зад името, с по-дълбок контур, са нанесени три отвесни черти, крайната от които с напречна по средата и изглеждат така: ᛁᛁᚦ. Предвид обстоятелствата около изписването по капака, които изложих и усъвършенствания почерк на автора, датировката трябва да се отнесе към 80-те години на IX в., когато съграждането на големия царски дворец във Велики Преслав върви с пълна сила. Към такава датировка отвежда и палеографския анализ, направен веднага след постъпването на находката.

Следващите по-горни два реда от основата са изградени вече с квадри от истински бял варовик и са с впечатляващи размери: дължина 0,80-1 м, ширина 0,40-0,60 м и височина 0,40 м. Споени са с много здрав, бледожълт хоросан, запълващ широките фуги. При някои от тях са използвани, плоски камъни поставени на ребро „чивии“, за пестене на спойката. Изградени по такъв начин, основите прокарани по изток-запад, т.е. на двата фасадни зида от север и юг и на двата вътрешни, които членят постройката на три кораба, както и на източния фасаден, имат ширина 2 м и обща височина 1,70 м. Долните два реда остават изцяло в траншеите, а третият излиза с около 10-15 см над строителното ниво. Само на отделни места по трасетата на зидовете, особено при тези във вътрешността на постройката, са оцелели блокове от четвърти ред, но той е от суперструкцията,

въпреки че остава под подовите нива. За сметка на това говори красноречиво и дава ясна представа за вида и начина на изграждане на надземната им част. Отпечатъци от същите големи квадри, като тези вложени в основите, личат навсякъде по техния горен ред. Впрочем абсолютно сигурно е, че и тези огромни квадри са взети и преизползвани пак от крепостта на аула. Породата на камъка и размерите на блоковете са напълно еднакви с оцелелите и останали тук-там на място по крепостното трасе, както и с тези извадени от леглата, но оставени в траншеята, заедно с хоросановия ѝ пълнеж. Точно тези данни позволяват датировката на началото на строежа на монументалната сграда да се прецизира и да се отнесе в рамките на 70-те години на IX в.

По-различно е устройството на разпределителните зидове в страничните кораби, които отделят помещенията във веригата. При тях няма ломени камъни в основите, които са изградени само от три реда квадри, положени върху тънка хоросанова подложка. Височината им е 1,20 м. Съществена разлика се отбелязва и по отношение на тяхната дебелина, която е само 1 м. Повечето са запазени с цялата височина на основата, както например този между първото и второто помещение в южния корпус (обр. 4). В него се открива и един блок с профилиран торусо-образен сълзник, очевидно преупотребен от събарящата се аулна стена. Излишно е да се споменава, че връзките на разпределителните зидове с широките вътрешни и фасадни е конструктивна.

От запад сградата е затворена със зид, дебел 1,10 м. Защо и при него не е спазена двуметровата дебелина на другите външни зидове остава неясно. Ако все пак трябва да се търси обяснение на този факт, то може да се свърже с един зид, който излиза конструктивно свързан от него с посока на запад. Той не е в ос със зидовете на сградата, които категорично нямат продължение в тази посока натам. Възможно е по стръмния склон да е разгърнат архитектурен ансамбъл, в който западният зид на сградата да е вътрешен, а самата тя да е негова представителна част. При всички случаи този зид (западният) излиза извън пределите на основния корпус към север, за да даде началото на добавено към него помещение, издигнато заедно с цялата сграда и буквално дублиращо северозападното в северния кораб. От него със сигурност се засвидетелстваха западните му ъгли на дълб. 1,50 м от Р 897. От зидовете му широки 1,10 м са се запазили три реда квадри със средни размери 0,60 х

Обр. 4. Разпределителният зид между първото и второто помещение в южния корпус.
Fig. 4. Distributing wall between the first and the second premises in the south corps.

0,40 х 0,20 м, споени с бледожълт хоросан, както е и навсякъде другаде. Размерите му обаче надвишават тези на двойника му от юг. Дължината по север-юг, заедно със зида, е 6,30, а вътре е 5,20 м. Останалата част от помещението не е разкрита, но данните от наблюденията на насипите в профила показват, че източния му зид е в ос с разпределителния между второто и третото помещение в северния корпус на сградата. Това означава, че размерът му по изток-запад е също 4,40 м. При това положение очакванията за идеален правоъгълник на постройката не се потвърждават и тя се появи пред нас в един по-необичаен и разчупен вид, който потвърждава уникалният ѝ характер.

За надземния градеж на сградата и за интериорната ѝ уредба сравнително пълни данни предоставят подовите нива в нейната вътрешност. Те са сигурно засвидетелствани от запазените на място великолепни настилки, като се изключат тези в източната част, където демонтажът е бил най-брутален. Без да повтарям подробния преглед на стратиграфската картина над останките от постройката, който вече направих в първата публикация, ще отбележа само, че най-горе в скалата на отлаганията се наблюдава плътен, трамбован насип от бял хоросан, който е с различна дебелина по дължината ѝ. Към изток той е 0, 40 – 0,50 м, а в западната част изтънява до 0,10 м. Разликата е лесно обяснима. При издигането на сградата отначало строителите са заварили терена с много голяма денивелация от запад към изток, която без съмнение е останала и в нейните очертания. Наклонът е добре видим и при насипите на по-голяма дълбочина, както и при хоросановите ивици от различни нива. Очевидно, чрез тях строителите са целели да нивелират вътрешността на постройката. При това положение, за да се постигнат хоризонтални подове е прибягнато до неравномерното полагане на най-горния хоросанов слой. Освен за идеално равен под той е много подходящ и за стабилна подложка на подовите настилки. По такъв начин е установено подовото ниво на постройката на височина 1,80 м от горния край на ломено-каменната част на основата.

В помещенията от двете странични редици, без източните, се откриват изцяло или частично запазени настилки от тухли, изпечени от глина придобила яркочервен цвят. Те са квадратни, със страна 35 см и дебелина 5 см. По много от тях с пръсти в мократа глина е нанесен ипсилон с две хасти. Подредени са в идеално прави редове, без каквото и да било разминаване, така че фугите между тях следват права линия. Тухленият килим заварен във второто помещение от северния кораб покрива изцяло пода, докато в успоредното му от юг са се запазили само фрагменти. По-небрежно е настлано северозападното помещение, където между тухлите са вместени и варовикови плочи с неправилна форма и не особено равна повърхност. Тухли покриват и пода на помещението от север на основния корпус. Крайното югозападно помещение е било с мраморен под, запазен в много лошо състояние. Все пак се установява, че мраморните плочи са с дебелина 5 см. Великолепна подова настилка се е съхранила и в централната зала на сградата. На място стоят петнадесет плочи от бял мрамор. Тези, които са оцелели в автентичния си вид, впечатляват с размерите си от 0,60-0,80 м до 1-1,20 м. Дебелината им е 10 см. Положени са върху плътна и много здрава хоросанова подложка, примесена със счукана червена тухла. От своя страна тази подложка, която е с дебелина също 10 см, ляга върху трамбования хоросанов насип. При такава основа поддаването и хлътването на плочите е изключено. Самите плочи не са поставени в редове, но съвместяването и долепването им една към друга е перфектно. Така се е получил изящен килим от полирани до блясък мраморни плочи с различни размери, но подредени находчиво и с идея.

Настилките във всички помещения застъпват част от двуметровите зидове с посока изток-запад. Вероятно така е било и при източния. При северния и южния фасаден зид те покриват 0,50 м от ширината им, а при вътрешните 0,25 м. Същото се отнася и за мраморния килим в централната зала, застъпил двата вътрешни зида с по 0,25 м. Така в надземната си част те са били с двустранен отстъп, а двата крайни с отстъп само отвътре, при което дебелината на всички е сведена до 1,50 м. В останалите сектори, които опират в разпределителните зидове между помещенията, настилките се съобразяват стриктно с тях и вървят точно по челните им линии. По такъв начин помещенията са били разширени допълнително и в действителност са придобили следните размери: началните източни 3,10 (и-з) х 3,85 м, средните 3,60 х 3,85 м, и крайните западни 4,40 х 3,85 м, а централната зала е 13,50 х 5 м.

Последният архитектурен елемент, свързан пряко с плановата композиция и конструкцията на сградата, се намира от южната ѝ страна, извън нейния корпус. На 2,30 м пред югозападното помещение, на еднакво разстояние от проекци-

Обр. 5. Стълбове от портал пред югозападното помещение на сградата.
Fig. 5. A portal with propylaeum to the southwest room of the building.

ята на ограничаващите го зидове, са ситуирани два стълба, стъпили върху масивна площадка от двуредов блоков градеж, която ляга на солидна хоросанова подложка и се разпростира твърде нашироко пред югозападната част на постройката (обр. 5). Самите стълбове са изградени от фино одялани варовикови квадри по един и същ начин: два блока с дължина по север-юг 0,65 м очертават източната и северните стени, а с по-малки - до 0,30 м е запълнен ъгълът между тях и разстоянието до желаната дължина по изток-запад. Така са се получили два абсолютно еднакви стълба с дължина 1 м и ширина 0,65 м. Спойката е с бледожълт хоросан. На северната страница на западния стълб е направена засечка дълбока 15 см, която не се образува от два поставени в различни посоки, блокове, а е специално издялана в един. Височината на запазеност на двата стълба е 0,50 м. Те са в идеално права линия по изток-запад и са на разстояние 1,30 м един от друг.

От решаващо значение за интерпретацията на двата стълба е фактът, че от тях, но по-точно от лицето на блоковата площадка пред тях, към север вървят два зида с ширина 1 м, които достигат до южния фасаден зид на сградата. С него имат обща, неразчленена от фуга хоросанова обмазка над блоковия ред, което означава, че връзката им е конструктивна. Налага се извода, че те не са били иззидани във височина по цялото им протежение, а са били само стилобати, които при зида на сградата са се извисявали като пиластри. При това положение те, заедно с двата срещупоставени стълба, със сигурност са поддържали петите на арки. По такъв начин е бил оформен четиристранно аркиран портал с пропилеи. Оставянето на вход в югозападното помещение обяснява специалната, изискана настилка от мрамор в него. Очевидно от тук е преминавала комуникацията в южна посока, накъдето се развива архитектурен ансамбъл, в който са включени освен сгради и луксозни благоустройствени съоръжения, за които ще стане дума по-нататък в тази работа.

От изключително значение за действителния облик на сградата е архитектурно-пластичната ѝ украса. От нея на място са се съхранили само настилките в повечето от помещенията в страничните кораби и в централната зала, но в насипите изобилстват елементи от цялостната ѝ палитра. Прегледът на постъпилите детайли показва, че в сградата е бил вложен целият спектър на харак-

терните за IX-X в. произведения на декоративната скулптура и други прояви на приложното изкуство, прилагани при комплексната декорация на представителни строежи. От външната фасадна украса различни по големина подпокривни и поясни варовикови корнизи с дентикули, с разнообразни по дебелина торуси и профили, чиято дължина варира от 0,40 м до 1 м, блокове със засечки от вертикални части на декоративни арки, трапецовидни блокчета от дъги на арки и сводове. Особено внимание заслужават четиринадесетте сегмента с форма на полуокръжност, с които поставени по двойки са били изградени колони. Те са с еднаква форма, но като размери се делят на две групи, т.е. произхождат поне от два типа колони. . Едните имат основа (диаметър) 0,60 м и височина (радиус) 0,30 м. Другите са с основа 0,70 м и височина до най-изпъкналата част на дъгата 0,35 м. Дебелината при първите е 0,20 м, при вторите 0,25 м. Изработени са от мек варовик като полукръглата им лицева повърхност е идеално изгладена, и при някои там се наблюдават врязани единични кръстове. Особено богатство на изобразителния материал се открива при единия сегмент от по-големия формат. При него буквално цялата извивка е запълнена от врязани старателно с тънък резец множество кръстове, които са с различни размери и са изчертани по своеобразен начин. Има такива представени с обикновена права линия, други са съставени от редици вдълбани точки с големина до 2 мм. Те обикновено са с уширени краища и хоризонтална основа на отвесното рамо. Кръст е представен и посредством четири правоъгълника с конкавни стени, взаимно преплетени. В десния край на изобразителното поле е начертана планова схема на сграда с четириделен план. Зидовете са предадени с двойна линия, а помещенията две по две са с еднакви размери.

Броят на сегментите показва, че колоните са били предпочитан елемент в архитектурната реализация на тази, а може би и на другите сгради в ансамбъла. Те са раздвижвали фасадите в техния общ завършен вид, вероятно съобразени с вътрешните разпределителни зидове.

Към интериорната украса се отнасят фрагменти от мраморни колони, правоъгълна мраморна база с отчетлив отпечатък от ствола на колоната с диаметър 0,30 м, три вида капители от мрамор – двата с класическа плетеница или "рибя кост" на абака, третият ажурен с палмети, полирани мраморни плочки, два вида подови пана - опус сектиле с разноформатни кръгли, триъгълни,

Обр.6. Декоративна цокълна плоча с палметна композиция от интериора на сградата.

Fig. 6. Decorative plate from socle with composition of palmette in the interior of the building.

квадратни, ромбовидни и листовидни плочки и плетенични композиции върху плътна хоросанова основа с прави и Г-образни мраморни ленти. С такова пано е бил застлан и порталът от юг на сградата, но там към изброените вече детайли са добавени и такива от пъстроцветна бреша и квадратни плочки от зелен шифер. Някои от тях са се запазили на място, здраво залепени, в легла на дебела 0,25 м червена хоросанова подложка.

В цялото това разнообразие се открояват няколко шедьовъра на старобългарската декоративна скулптура. Това са осем големи фрагменти от цокълни облицовъчни плочи, останали близо до мястото на действителната им употреба, до северната стена на централната зала (обр. 6). Четири от детайлите са от две плочи и след съвместяването им се доби представа за автентичните им размери и форма на квадрат със страна 45 см. Плочите са от варовик и са с изключително богата релефна декорация и съвършена изработка. Дебелината им е 10 см. На лицевата им страна в рамкирани от релефни ленти (бордюри), широки от 3 до 8 см, са представени в достатъчно висок релеф петлистни палмети, запълнили сърцевидни медальони и трилистници, които излизат между тях и запълват ъглите на плочите. Композициите са основани на строго определен ритъм и прецизирана кръстовидна симетрия. На два от детайлите за първи път се откриват розети със заоблени листа. В този случай розетите не са орнамент, а са централен мотив

в композицията. По рамките и по самите мотиви се откриват разчертаванията, които художниците и скулпторите са нанесли с тънък резец за очертаване на контурите, за оразмеряване и за постигане на симетрия. На една от релефните рамки има надпис на гръцки „Господи помагай“.

Изработката, стилът и начинът на представяне на изобразителния материал показват, че декоративните плочи са продукция на преславско ателие и са творби специално произведени за интериорната пластична украса на тази сграда. Като жанр в каменната пластика те се родеят с мраморните цокълни плочи открити отдавна в източната от двете централни дворцови сгради (Шкорпил 1930, 237, табл. XIII, 264, табл. XXXIX, 264-265; Мавродинов 1959, 205-207; Ваклинов 1977, 210), в църквата Гебе клисе (Иванова 1933, 231-232), при източната стена на Големия царски дворец, които почти сигурно са били употребени в църквите при т. нар. Чупка (Овчаров 1985, 156-157, обр. 46), та дори и далеч на юг в Маркели (Момчилов 2004, 255-266, обр. 1,2). Като художествен маниер обаче, като оразмеряване на изобразителното поле и като трактовка на декоративния материал, който го запълва, те се различават съществено. Може би поради обстоятелството, че посочените като аналогии паметници най-вероятно са сполии от ранно-християнски постройки и преупотребени в столичните преславски представителни сгради и храмове. Впрочем, сравнителен стилов анализ е изложен твърде пространно в споменатата монография, подготвена за печат. Тук само ще заключа, че декоративните цокълни плочи открити в централната зала на разгледаната постройка са ненадминати образци на преславското приложно изкуство от 80-те – 90-те години на IX в.

От всичко изложено до тук става ясно, че изводите, които направих в предварителната публикация, се потвърждават и не подлежат на коригиране. А те в синтезиран вид се състоят в следното. Новоразкритата, вече напълно, импозантна сграда е Дворец, който е равнопоставен на двете централни дворцови сгради, където са разположени тронните зали. Това е третият владетелски Дворец в Преслав, който внася качествено нови, неподозирани досега факти в градоустройството на Дворцовия град с внушителните си пропорции и с отреденото му място, откъдето доминира над цялата негова територия. Резултатите от археологическите проучвания и възможните бъдещи такива ще променят кардинално лансираната от поколения изследователи близо сто години идея за истинския облик на Големия царски дворец във Велики Преслав (Шкорпил 1931, 193-194; Миятев 1926 – 1931, 189-220; Станчев 1968, 49-66; Ваклинов 1977, 191-196; Ваклинов 1981, 133-137; Ваклинова 1991, 53-54; Овчаров, Аладжов, Овчаров 1991, 9-51, 116-128; Бонев 1998, 56-129; 2005, 203-210; Ваклинова, Щерева, Горянова 2005, 11-23). Впрочем по същото време в Константинопол функционират също три императорски двореца, което е многозначителен факт (Rise1958, Janin 1964, Лихачева, Любарский 1981, 174-177). Дворецът, който тук привеждам в известност, заедно с останалите постройки, изградили общият силует на ансамбъла, чийто акцент, разбира се е той, са личната резиденция на преславската владетелска династия. В нея присъства сградата, в която се помещава гвардията и сградата на канцеларията на владетелите. А във величествения Дворец са поместени техните покои, жилищните апартаменти, обитавани от царствените фамилии. Със сигурност не е без значение обстоятелството, което произтича от данните на няколко оловни печата от императорска кореспонденция, открити тук. Те говорят, че след превземането на Преслав точно в този Дворец се е настанил за известно време император Йоан Цимисхий (Йорданов 2013, 265-301; Йорданов 2014, 311-357). Това едва ли е случайно, тъй като този акт е имал подчертано символичен характер, а и сградата е била подходяща и е предоставила луксозни условия за битуването на височайши особи.

Изключително важни резултати постъпиха югозападно от Двореца, където пред портала са концентрирани няколко хидротехнически съоръжения. Някои от тях са с утилитарни функции, други са с чисто декоративно предназначение за облагородяване и естетизиране на околната среда.

Преди да пристъпя към тяхното разглеждане е необходимо да се върна отново към друго едно благоустройствено съоръжение, което засегнах и в първата публикация, но при интерпретацията и датировката му проявих обяснимо колебание. При разкопките през 2011 г. в североизточното помещение се регистрира водопровод, който влиза при северозападния му ъгъл, сече го косо и излиза през югоизточния. Входната тръба е на 0,20 м под строителното ниво и на 0,50 м над ломено-каменната част на основата, а изходната на 0,30 м над нея. В леглата на източния и северния фасадни зидове той не се откри. В самото помещение е положен в здравия терен, в който леглото му ясно се открои, запечатано от непрекъсна-

тата хоросанова ивица на строителното ниво на сградата. То е полуцилиндрично, широко е 0,30 м и дълбоко 0,25 м. Запълнено е с бял хоросан, който обхваща плътно и тръбите. Предположенията тогава отвеждаха към неговия по-ранен произход, т. е. че е заварен при строежа на сградата, но допуснах възможността да е преизползван за нейното водоснабдяване. При последвалите проучвания тази възможност беше отхвърлена, след като пред източния фасаден зид, долепен до него, се откри нов участък от трасето му. То е обвито с плътен кожух от бял хоросан, примесен с едри парчета червена тухла. Посоката отново е северозапад-югоизток при следвана силна денивелация. Очевидно при прокопаването на траншеите за основите на сградата водопроводът е пресечен само в участъците, където те преминават с точно определените си линии без да засяга нищо, което остава извън тях. Новият водопроводен фрагмент стои на нивото на горния край на ломено-каменната част (структура) на основата.

Като се сглоби мозайката от факти става ясно, че това е водопроводът, който засякох в твърде фрагментирано състояние през 2006-2007 г. доста по-далеч на югоизток, северно от владетелската канцелария (Бонев, Георгиева 2008, 615-617). Там той е разбит от няколко столични градежа и най-вече от плочника източно от сградата, където, оставайки под него, трасето му е напълно заличено. При това положение датировката на този водопровод се отнася категорично в предстоличния период на Преслав и в никакъв случай не може да излезе извън рамките на 70-те години на IX в. Той е едно от разклоненията на предназначения за водоснабдяване на преславския аул водопровод от м. Тунесец и с пълна сигурност трябва да се свърже с неговото битуване, както и с това на разширението му към юг, в средата на същото столетие. Като се има предвид, че водопроводите са съоръжения, които не се правят от днес за утре, ползват се дълго време, пазят се и се ремонтират редовно, съдбата на този е рядко изключение и най-малкото изненадва.

За да се допусне такова заличаване и да се решат строителите да демонтират водопровод, с който спокойно е можело да се водоснабди Дворецът, очевидно е имало друга идея за неговото благоустройство. Имало е и тя е реализирана блестящо от южната му страна. Там срещу портала, както вече споменах, са съсредоточени няколко хидротехнически съоръжения, които съставляват голям хидровъзел. Всички са видимо съобразени с дворцовата сграда и принадлежността им към нейната уредба не подлежи на съмнение. По друг начин стои въпросът за съотношението помежду им и за взаимната им връзка. Очевидно е, че са изградени по различно време и на етапа достигнат при разкопките трудно може да се определи относителната им хронология.

Ще започна разглеждането на съоръженията с един канал, който условно нарекох „централен“, преминаващ пред западната фасада на сградата. Трасето му е почти успоредно на западния ѝ зид с леко отклонение към североизток-югозапад. При югозападния ъгъл той отстои на 1,50 м, докато след 3,50 м на юг е на 1,70 м от същата линия. В този участък с дълж. 5 м каналът се спуска от север, но със сигурност някъде под дълбоките насипи, които не можаха да бъдат разчистени, посоката му се променя и се отправя по стръмния склон на запад. Кои сгради и съоръжения е отводнявал там остава неизвестно. В проучения сектор обаче устройството му се засвидетелства много добре. Изграден е от цепени пясъчникови камъни, от каквито е било и покритието му. На западната му

Обр.7. Трасето на „големия” канал в участъка с посока север- юг.

Fig. 7. The route of the “big” channel in the section with a north-south direction.

стена камъните са с правоъгълна форма, дълги 0,40 до 0,60 м, но са с малка височина, която варира от 12 до 15 см. В стената са включени 4 реда от тях и така дълбочината на канала достига 0,50 м. Източната стена е изградена със същия пясъчник, но оформен като средни по големина квадри с дължина до 0,40 м, височина 0,20 м и ширина 0,20 м, поставени в три реда. По такъв начин се е получил улей дълбок 0,50 м и широк също толкова, с идеално прави стени с много гладки вътрешни лица. Спойката повсеместно е от бледожълт хоросан. Дъното на канала е застлано с плочи пак от зелен пясъчник, квадратни и правоъгълни, чиито размери варират от 0,50 х 0,40 м до 0,50 х 0,60 м. Спойката в много тесните фуги, разбира се, е хоросанена. Самото дъно остава на дълбочина 2,50 м от Р 981. В целия разкрит участък е спазена перфектна денивелация от 1 см на 1 м от трасето (обр.7). Тук е мястото да се акцентира специално и на факта, че при разкопките вътрешността на канала беше заварена запълнена с жълтокафява пръст, какъвто е цветът на старобългарския културен пласт. От това следва, че изоставянето му е станало далеч преди да се образуват сивочерните насипи от края на XI до XII - началото на XIII в. След правия участък с посока север-юг каналното трасе прави плавна извивка и се насочва право на изток. Извивката е реализирана елегантно и със забележително умение е постигната форма на идеална полудъга (обр. 8). При нея блоковете по стените, както и плочите на дъното, са издялани трапецовидно, за да се постигне овалното очертание. На западната стена, където е големият радиус на дъгата, блоковете и плочите са с широката си основа навътре. Разбира се, последното не се отнася за плочите от дъното. Спойката и тук е от жълт хоросан.

След смяната на посоката на 90^0 устройството на канала остава същото. Изграден е със същите варовикови блокове с дължина 0,50-0,60 м, дебелина 0,20 м и височина 0,20-0,25 м. Поставени в два реда по отвеса на стените, те са споени с бледожълт хоросан. Образуваното по този начин русло е широко и дълбоко по 0,50 м. Външната ширина на канала, заедно със стените, е 0,90 м. Дъното е настлано с правоъгълни варовикови плочи, а отгоре е покрит с плочи от цепен зелен пясъчник, крехък и лесно ронлив. От този южен дял на канала се разкриха 7 м до източния стълб на портала, след което остава в неразкопан терен. През 2010 г. обаче, когато за пръв път се засвидетелства сградата и разкопките слязоха до ломе-

Обр.8. Извивката на канала при промяна на посоката към изток.

Fig. 8. The channel curve when changing the direction to the east.

но-каменната част на основата ѝ, се попадна на канал, който тогава не можеше да получи разумно обяснение. Сега е ясно, че този фрагмент е част от същия канал, който отстои на 22 м от извивката на трасето и на 8 м южно от югоизточния ъгъл на сградата. Там той вече е с леко променена посока към югоизток (Бонев 2011, 415-419). В източна посока не се открива, въпреки че теренът е изчерпан и очевидно е разрушен. Появява се отново едва на 4 м северно от банята със запазена дължина от 7 м, където съм го регистрирал през 2002 г. Там той е доведен до една септична яма, на 1,50 м зад (от север) на дългата верижна сграда, която затваря площада с фиалата. В ямата, с посредничеството на друго канално трасе, подхождащо от север, излива отпадните си води заедно с още няколко от юг, север и изток (Бонев 1998, 117-119, обр. 62; Бонев 2003, 272-273, обр. 2).

От важно значение за относителната хронология на съсредоточените в този район водни съоръжения е обстоятелството, че на 3,50 м източно от извивката каналът е препречен, т.е. затворен, от друг канален улей с посока от северозапад. Той

Обр. 9. Изходното отверстие на квадратния басейн, затварящо улея на „големия" канал в сектора с посока изток – запад.

Fig. 9. Output opening of the square pool, closing the furrow of the "big" channel in the section with east-westdirection.

навлиза в трасето му косо и със западната си отвесна стена, която в случая е дълга и тънка 10 см зелена пясъчникова плоча, го запушва. Веднага след това използва продължението му на изток (обр. 9). Затварящият канал всъщност е изходно отверстие на водно съоръжение, изградено на 1,80 м от южния зид на дворцовата сграда, малко на югозапад от югозападния ѝ ъгъл (кв.939/ $_{13\text{-}17}$). Ситуацията заварена при разкопките е следната. Непосредствено от запад на западния стълб на портала се попадна на две високо запазени отливки от бледожълт хоросан със съхранили се по тях легла на блокове и изпъкналите фуги помежду им широки 10-12 см. Единият от хоросановите масиви е с посока изток-запад, като при източния му край е началото на канала от съоръжението. Вторият масив е с посока север-юг и в северния му край се разкри на място варовиков блок от долния ред на градежа. Според категоричните данни, които предоставят добре очертаните легла на квадри, стените на това съоръжение са били изградени от един ред такива по ширината на зида и два реда по височината. Размерите им са 0,40-0,50 х 0,25 м. От външната страна блоковата зидария е била обмазана плътно с дебел хоросанов слой, който сега се разкри на място, един вид „кожух", с много голяма здравина, широк 0,20 м. При това положение дебелината на стените е 0,45-0,50 м.

Двата хоросанови масива са свързани с не толкова високо запазена отливка, а с останал на място по-ниско хоросанов ръб широк, колкото и самите те. Така съвсем ясно се откроява югозападният ъгъл на съоръжението, заедно с южната и западната му стени, чиито краища са точно фиксирани от канала при тази от юг, който е само късо изходно отверстие за изпразването му и стоящи на място блок в северната. Външните му размери възлизат на 2,20 х 2,20 м, а вътрешните, като се приспадне ширината на стените, която на две по две е общо 0,80 м, излиза че вътрешността му е квадрат със страна 1,40 м (обр. 10). Дъното е залято с дебел пласт от същия бледожълт хоросан и вероятно е било настлано с мраморни плочи, потънали дълбоко в хоросановата подложка. Фрагменти от бели мраморни плочи с дебелина 5 см, т.е. два пъти по-тънки от тези по пода на централната зала в сградата, изобилстват в насипите. Дълбочината на съоръжението, според запазените хоросанови отливки, е 0,50 м, т.е. е близка или направо еднаква с автентичната.

Като се направи равносметка на съвкупността от постъпилите данни, закономерно се стига до заключението, че това всъщност е басейн, свързан с циркулиране на вода, ситуиран на 1,80 – 4 м от южния зид на Двореца, малко на югозапад от югозападния му ъгъл. Остава открит въпросът за водоподаването към басейна. Когато той бъде изяснен, ще може да се правят изводи за неговите функции: чисто декоративни или и утилитарни.

Тези въпроси не стоят пред друго едно водно съоръжение, разположено по на юг, точно срещу разгледания басейн. То попада в кв. $939/_{17}$, но се развива и в съседните квадрати $981/_{1}$ към юг и $938/_{20}$ към запад. Горният край на стените му се откриват на дълб. 1,70 м от Р 981 или на 2,20 м от съвременния, силно наклонен към изток терен. Началото му, т.е. северната му стена, отстои на 4,80 м от южния фасаден зид и съответно от югозападния ъгъл на Двореца. Така между него и басейна от север е оставено пространство широко 0,80-0,90 м, в което върви солидно изграденият с квадри канал в частта от трасето му с посока запад – изток. Над покривните му плочи тук е положена настилка от подобен на тях зелен пясъчник, която опира в северната стена на съоръжението със спойка от ярко червен хоросан. И това не е широко известният хоросан, примесен със счукана по-ситно или малко по-едро червена тухла, а фина смес от хоросан със смлян червен примес, който преобладава.

Самото съоръжение е с правоъгълна или квадратна форма, от която на този етап е разкрита 4,50 м (север-юг) и 2,80 м (изток-запад), и съответно толкова от стените му. Градежът е от варовикови блокове. На място стоят два реда във височина, толкова са били те и в автентичния му вид. При това положение височината му е била 0,40-0,50 м. По ширина зидовете са едноредови, т.е. и в първия и във втория ред е заложен само по един блок. В долния ред обаче квадрите са с дългата си страна по изток-запад, а в горния по север-юг (обр. 11). Така се е получил двустранен едностъпален отстъп или може би цокъл, който се открива както отвън, така и вътре. Блоковете са долепени плътно един до друг и получилите се тесни фуги са запълнени с бледожълт хоросан. Квадрите от долния ред са с еднаква дължина от 0,65 м и височина от 0,15-0,18 м. Ширината им е различна. Усреднено имаме следните формати: 0,65 х 0,25 х 0,15 м; 0,65 х 0,35 х 0,18 м; 0,64 х 0,30

Обр. 10. Квадратен басейн от югозапад на Двореца с изходното му отверстие.
Fig. 10. A square pool from the south-west of the Palace with its output opening.

Обр. 11. Североизточният ъгъл на водното огледало с градежа на стените му.
Fig. 11. The northeast corner of the water mirror with the construction of its walls.

х 0,15 м. В горния ред еднаква е само височината им, която е 0,25 м. Налице са блокове със следните размери: 0,40 х 0,30 х 0,25 м; 0,40 х 0,45 х 0,25 м; 0,60 х 0,35 х 0,25 м. Както между блоковете, така и между двата реда, спойката е от бледожълт хоросан. Като цяло градежът е извънредно прецизен, естетически издържан и създава впечатление за аристократизъм. На дълб. 0,50 м от горния му край е дъното, застлано с плътен слой червен хоросан дебел 15-18 см, очевидно солидна подложка за покритие от мраморни плочи, фрагменти от каквито се откриват в насипите над и около него.

Начинът на изграждане на това водно съоръжение не само напомня, но е напълно еднакъв с конструкцията на водното съоръжение обхванало югоизточния ъгъл на сградата, която интерпретирах като владетелска канцелария – същото архитектурно решение за плана, същите двустъпални стени, същото предназначение (Бонев 2007, 431-433, обр. 2). Луксозният градеж и ситуирането му в непосредствена близост на портала към югозападното помещение на двореца са допълнителни аргументи за съвсем правдоподобния извод, че пред нас е налице декоративен хидроинженерен елемент, вплетен в силуета на личния владетелски дворец, или казано с други думи, това е водно огледало за облагородяване и естетизиране на околната среда.

Няколко думи за относителната хронология на разположените толкова нагъсто водни съоръжения и последователността на изграждането и изоставянето им. Правя уговорката, че окончателно становище ще може да се изкаже след още проучвания, които ще доведат до пълното им разкриване, но и сега могат да се направят първи стъпки в тази насока.

Връщам се отново на „големия“ канал. Промяната на неговото трасе, така драстично перпендикулярно към изток, при положение, че би могъл да премине с плавна извивка, косо покрай югозападния ъгъл на Двореца, показва, че е съобразен с наличието на съществуващ градеж. Такъв може да бъде само басейнът с хоросанения „кожух“. Каналът очевидно е бил съобразен с него. От друга страна разстоянието между същия басейн и водното огледало от юг е точно толкова, колкото е ширината на канала, който впрочем го използва прилепен плътно с отвесните си стени до двете съоръжения. Това навежда на мисълта, че водното огледало е разположено по-късно и северната му стена е опряна в южната стена на канала. Дотук добре, но има едно обстоятелство,

което при достигнатия ръст на проучванията трудно намира обяснение. Това е, че каналът е затворен с плоча от изходното отверстие на басейна, т.е. трасето му е било съзнателно прекъснато и остава да се използва само продължението му към изток. Така че, ако трите водни съоръжения въобще някога са функционирали едновременно, то в един момент едното от тях (каналът) е изоставено, вероятно поради промени в структурата на архитектурния комплекс в западна посока, елементи от която е обслужвало.

Въпреки противоречивостта на тези наблюдения и свързаните с тях предварителни изводи следва да се признае, че концентрацията на толкова много съоръжения свързани с протичането или задържането на вода, редуващи се във времето на един не особено широк периметър, издава съвършена хидроинженерна мисъл и блестяща реализация с водещо място в теорията и практиката на Средновековна Европа, още повече че се отнася за един твърде ранен период, какъвто са 80-те години на IX в. В своята цялост личната резиденция на преславските владетели от края на IX и през X в. е изумително градоустройствено явление с изключително значение не само за старобългарската култура, но и за културата на целия източноправославен свят и принос в достиженията на човешката цивилизация.

Използвана литература:

Бонев 1998: Ст. Бонев. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX-XIVв.). Велико Търново, 1998.

Бонев 2003: Ст. Бонев. За мястото и датата на т. нар. „Баня във Вътрешния град“ на Преслав.- Плиска-Преслав 9, 2003, 267-274.

Бонев 2005: Ст. Бонев. Идеята за Царския дворец във Велики Преслав четвърт век след Ст. Ваклинов.- В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново 2005, 203-210.

Бонев 2011: Ст. Бонев. Архитектурен комплекс в югозападната част на Дворцовия център във Велики Преслав.- АОР през 2010 г. София, 2011, 415-418.

Бонев 2012: Ст. Бонев. Архитектурен комплекс в югозападната част на Дворцовия център във Велики Преслав.- АОР през 2011 г. София, 2012, 402-404.

Бонев 2013: Ст. Бонев. Личният дворец на преславските владетели.- Преслав 7, 2013, 27-43.

Бонев, Георгиева 2008: Ст. Бонев, Р. Георгиева. Разкопки в югозападната част на Дворцовият център във Велики Преслав. - АОР през 2007 г. София, 2008, 615-617.

Бонев, Георгиева 2013: Ст. Бонев, Р. Георгиева. Дворцова сграда в югозападната част на Вътрешния град във Велики Преслав.- АОР през 2012 г. София, 2013, 382-384.

Бонев, Георгиева 2014: Ст. Бонев, Р. Георгиева. Дворцова сграда в югозападната част на Големия Царски дворец във Велики Преслав.- АОР през 2013 г. София, 2014, 464-466.

Бонев, Георгиева 2015: Ст. Бонев, Р. Георгиева. Дворцова сграда в югозападната част на Големия Царски дворец във Велики Преслав.- АОР през 2014 г. София, 2015, 616-619.

Ваклинов 1977: Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура (VI – XI в.). София, 1977.

Ваклинов 1981: Ст. Ваклинов. Дворцовите центрове Плиска и Преслав.- Плиска- Преслав 2. София, 1981, 133-137.

Ваклинова 1991: М. Ваклинова. Преславският дворец (Главните дворцови постройки през столичния период).- В: Историко-археологически изследвания в памет на проф. Ст. Ваклинов. Велико Търново, 1991, 45-58.

Ваклинова, Щерева, Горянова 2005: М. Ваклинова, И. Щерева, С. Горянова. Преславският дворец след Станчо Ваклинов.- В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново 2005, 11-23.

Иванова 1933: В. Иванова. Проучвания на църквата «Гебе клисе».- ГНМ V, (1926-1931), София, 1933, 229-232.

Йорданов 2013: Ив. Йорданов. Византийското присъствие в Преслав (971-986). Принос на сфрагистиката.- Преслав 7, 2013, 267-302.

Йорданов 2014: Ив. Йорданов. Войната между Русия и Византия (970-971). Просопография на участниците.- В: България в световното културно наследство. Материали от третата Национална конференция по история, археология и културен туризъм "Пътуване към българ ия" - Шумен, 17-19.05.2012 г., Шумен, 2014, 311-356.

Лихачева, Любарский 1981: Лихачева. В., Я. Любарский. Памятники изкусства в «Жизнеописание Василия“ Константина Багрянородного.- Византийский временник, 42, 1981, 171-184.

Мавродинов 1959: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство I: Изкуство на Първото българско царство. София, 1959.

Миятев 1926-1931: Кр. Миятев. Разкопки в Преслав през 1930 г.- ГНМ V, 1926- 1931, 189-221.

Момчилов 2004: Д. Момчилов. Пластичен орнамент преславски тип от Маркели.- Преслав 6. София 2004, 255-266.

Овчаров 1985: Д. Овчаров. Разкопки и проучвания на източната стена на Вътрешния град в Преслав.- Плиска-Преслав 4. София, 1985, 132-160.

Овчаров, Аладжов, Овчаров 1991: Д. Овчаров. Ж. Аладжов. Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав I. Преславската патриаршия през X в. София, 1991.

Шкорпил 1931: К. Шкорпил. Паметници от столица Преслав.- България 1000 г. (927-1927). София, 1931, 183-275.

Rise 1958: Talbot D. Rise. The Great Palat of the Bysantine Emperors. Edinburg, 1958.

Janin 1964: R. Janin. Constantinople byzantine. Développement urbain et repertoire topographique. Paris, 1964.

SECOND AND PENULTIMATE PUBLICATION ON THE ROYAL BUILDING IN THE SOUTHWESTERN PART OF THE BIG ROYAL PALACE IN VELIKI PRESLAV

Stoycho Bonev

(summary)

In 2014 was completed the research of the building situated in the southwestern part of the big Royal palace whose exploration began in 2010. The whole process has since been not only promptly reported on the sessions of the Department of Medieval Archaeology at the National Archaeological Institute and Museum but also included in scientific publications and promoted by the mass media.

The continuous work has resulted in the complete discovery of an impressive architectural construction that was built in the third quarter of the 9th century and which lasted throughout the 10th century. It's also one of the most outstanding examples of the Old Bulgarian secular architecture. It is a building whose plan consists of three carcasses that have their distinctive walls run continuously from the east to the west. In the middle there is a 5,50 meters wide central hall which is not divided by transverse walls. On both sides it is flanked by three smaller rooms. The width of the building is 19 meters from the north to the south and 16,50 meters from the east to the west where it is limited by a 1,10 meters wide boundary wall. The boundary wall itself runs beyond the main carcass to the north in order to form a new annex room (6,50 meters long and 6,30 meters wide) which is structurally connected with the northwest room in the north carcass.

The building's construction consists of massive limestone blocks: 0,80 – 1,00 meters long, 0,40 – 0,60 meters wide and 0,40 meters high, bound with solid light yellow mortar. Composed of large shapeless stones at the bottom and three rows of blocks over them, the foundations are 2 meters wide and 1,70 meters deep. The overground part of the inner walls had an indentation of 0,25 meters on both sides while the façade parts to the north, south and east indented by 0,50 meters on the inner side only which means that the width of their visible part was 1,50 meters. In the central hall were discovered many details of the architectural and sculptural decoration of its interior which reveals the excellence of Preslav's decorative plastic arts. The large fragments of the socle cladding plates with cross shaped murals composed of embossed floral motifs – 5 leaf palmettes, trefoils and rosettes, are of great interest. Among the most significant findings is an inscription in Cyrillic on one of the sides of a triangular crenel top which, as many others, is taken from the demolished fortress wall of the Preslav aul and incorporated in the foundations of the new royal building.

The completely excavated building in 2014 is a discovery of great significance not only to the Old Bulgarian culture from the 9th and 10th centuries but also for the European culture of the southeast and the entire eastern Orthodox world. It is the private imperial residence of the Preslav royal dynasty which is of equal importance as the two central palace buildings where are located the throne rooms. This "third" palace undoubtedly reveals new facts about the urban planning of the big Royal palace with its function, impressive proportions and location from where it dominates over the whole territory. Various results of great importance came from the south of the palace where, in front of its façade, there is a portal with propylaea to the southwest room. Exactly at this location, a little further to the southwest, is located a big water power system. On this stage the findings include two canals, a water shaft and another water facility which without a doubt is a reflecting pool or a "water mirror" of aesthetic value to the surrounding area. The canals are built of limestone blocks and covered with sandstone tiles.

The concentration of that many facilities whose purpose was to limit or ease the water flow in this area reveals a perfect hydro-engineering concept and a brilliant execution which undoubtedly have contributed to the hydro-engineering theory and practice of Europe in the Middle Ages. Moreover, it refers to a very early period such as the 70s and 80s of the 9th century. It is clear and quite obvious that the palace is not an isolated building but it stands in the middle of a significantly large ensemble of many buildings, facilities and communications.

The results gathered at present and the future field studies which must take place here, change and will continue to change the idea launched for nearly a century now about the actual look of the Royal palace in Veliki Preslav.

ТРИИЗМЕРНА ОБЕМНО-ПРОСТРАНСТВЕНА РЕКОНСТРУКЦИЯ НА ХРАМОВИТЕ БАЗИЛИКАЛНИ ПОСТРОЙКИ ОТ ПРЕСЛАВ

Гълъбина Йосифова

Предмет на настоящата статия е обемно-пространствената реконструкция на храмовите базиликални постройки от Преслав, практическото оразмеряване и трасиране на постройките върху терена, отделните етапи на построение, анализирането на данните от разкопките и обоснованото представяне на становищата на отделните изследователи[1]. В хода на изложението ще бъдат приведени аналогии, подкрепящи направените изводи и представените възстановки. Целта на статията е пресъздаване на външния изглед на преславските базилики и моделиране на вътрешното пространство на една от тях чрез създаването на триизмерен модел. Предвид на това ще бъдат проучени техните планови особености и всички метрични и геометрични зависимости, лежащи в основите.

Средновековните архитекти предварително са разработвали проекта за това как ще изглежда дадено архитектурно съоръжение върху папирус или кожа. Върху папируса са изчертавали плана и разрезите с помощта на линийка и пергел. След това планът се е трасирал върху терена с помощта на въже и две колчета. Архитектите са прилагали както геометричната, така и модулната система на пропорциониране. За основна оразмерителна единица е била приета ширината на наоса или ширината на подкуполния квадрат (Дончева 2003, 18). Трасирането на терена е започвало именно с изчертаване на модула спрямо който всички останали елементи на сградата се намират в кратни отношения и се получават чрез елементарни геометрични построения на базата на квадрата, правоъгълника, триъгълника и техните производни и многократно разделяне на отсечка в крайно и средно отношение по златното сечение и неговата „функция" (Попов 1955, 16; 154). Определянето на модула се прави по аналогия със здания от един и същ архитектурен тип, чийто модул вече е известен.

Затова и при пропорционалния анализ на сгради от даден архитектурен тип се получават много близки пропорционални отношения между техните части (Дончева 2008, 57-58). След разчертаването на плана се е пристъпвало към изчертаването на напречния и надлъжния разрези, които са подчинени на пропорционалните зависимости, заложени в плана. При трасирането на терена и при строителството по-късно, много от реалните размери се отличават от идеалните параметри, получени чрез геометричните построения при разработката. Много от сградите са претърпели деформации вследствие на грешки при строителството, природни катаклизми и др. Затова е важно да се подчертае, че при реконструкциите, представени в настоящото изложение, е изработен идеалният вид на сградата, съвпадащ с предварителната идейна схема. Видно е, че в процеса на изграждане на отделните постройки са допускани много неточности и сградите на практика се отклонявали от проекта. Това обаче, не омаловажава ролята на предварителния замисъл, който е от решаващо значение за практическата реализация на постройката. Това се потвърждава от всички култови сгради, обект на проучване и анализиране в настоящата статия.

Трасиране и етапи на построение на Дворцовата базилика

Основната оразмерителна единица М[1] е ширината на наоса 13,20 м. Църквата е оразмерена по „функцията" на златното сечение. При оразмеряването на базиликата са използвани както геометричната, така и аритметичната система на пропорциониране (Дончева 2003, 44; 47).

[1] Настоящата статия е част от магистърска дипломна работа на тема „Триизмерна обемно-пространствена реконструкция на храмовите базиликални постройки от Преслав", защитена през 2014 г. в катедра „Археология" на ИФ на ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий". Изказвам голяма благодарност на научния си ръководител доц. д-р Ст. Дончева и на доц. д-р Р. Костова за помощта при разработването на дипломната работа и на настоящата статия.

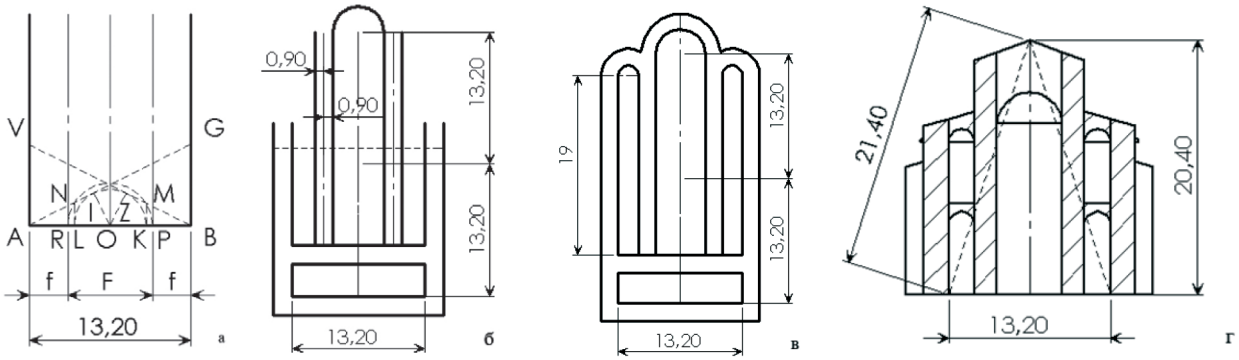

Обр. 1 а) разделяне на ширината на наоса по златното сечение и неговата „фунцкия"; б) трасиране на притвора, стилобатите и външните надлъжни зидове на наоса.

Fig. 1 а) Separating the width of the naos on the golden section and its "function"; б) tracing of the nartex, the stylobiles and the external longitudinal walls of the naos;

Обр. 1 в) трасиране на апсидите; г) построяване на напречния разрез.

Fig. 1 в) Tracing the apses; г) constructing the cross section.

Трасирането и построението на златното сечение върху терена започва с изчертаването на отсечката АВ (обр. 1а), чиято дължина съответства на ширината на наоса. Отсечката АВ маркира западната вътрешна стена на притвора. От точките А и В издигаме перпендикуляри, които маркират северната и южната вътрешни стени на притвора. Ако приемем, че M^1=АВ=1 за да оразмерим останалата част от плана, построяваме две точки L и К, които разделят отсечката в златното сечение (*m:M:m=0,618:1:0,618*) и други две точки R и P, които разделят отсечката във „функцията" на златното сечение[2]. В източна посока на разстояние 3,20 м от отсечката АВ построяваме успоредна права, която определя източния вътрешен зид на притвора.

На разстояние 1,90 м от вътрешните стени на притвора построяваме успоредни прави, които определят външния западен зид на нартекса и западния зид на наоса (обр. 1б).

Перпендикулярите, прекарани през точките R и P, представляват осевите линии на стилобатите, които разделят наоса на три кораба. От двете страни на осевите линии на стилобатите, на разстояние 0,90 м, построяваме успоредни прави, които маркират стилобатите. Следователно ширината на страничните кораби, мерена между осите, се отнася към тази на средния кораб както *f :F =1:1,118*.

Отношението на ширината спрямо дължината на сградата също е във „функцията" на златното сечение, т.е. M^1*:2F = 1:2.1,118*. Отношението между ширината на вътрешното пространство и дължината му до средната апсида е 1:2 (Дончева 2003, 44; 47). По надлъжната ос нанасяме два пъти ширината на наоса и получаваме центъра на средната апсида (обр. 1б).

На разстояние 19 м от западния зид на наоса начертаваме успоредна права върху която лежат центровете на страничните апсиди (обр. 1в). Външните им извивки тангират към външните зидове. По този начин габаритните размери в плана са определени.

Построението във височина следва пропорционалните отношения в плана (Дончева 2003, 47). Височината на сводовете на долния етаж е равна на половината от ширината на наоса и се получава като с центрове северозападния и югозападния ъгли на наоса и радиус равен на половината от ширината на наоса се построят дъги (обр. 1г). Пресечните точки на дъгите и перпендикулярите, издигнати от осевите линии на страничните кораби, определят височината до зенита на сводовете. Височината до зенита на сводовете на галериите е равна на ширината на наоса. Височината до покрива е равна на височината на равнобедрения триъгълник с отношение на основата към бедрото *1:1,618*.

[2] За разделяне на отсечка по златното сечение и неговата „фунцкия" виж Попов 1955, 25-28; 38-40.

Обр. 2а) Реконструкция на Дворцовата базилика – западна фасада.

Fig. 2 a) Restoration of the Palace basilica – west façade;

Обр. 2б) Реконструкция на Дворцовата базилика – северна фасада.

Fig. 2 б) Restoration of the Palace basilica – north façade.

Обр. 2в) Реконструкция на Дворцовата базилика – аксонометрия.

Fig. 2 в) Restoration of the Palace basilica – axonometry.

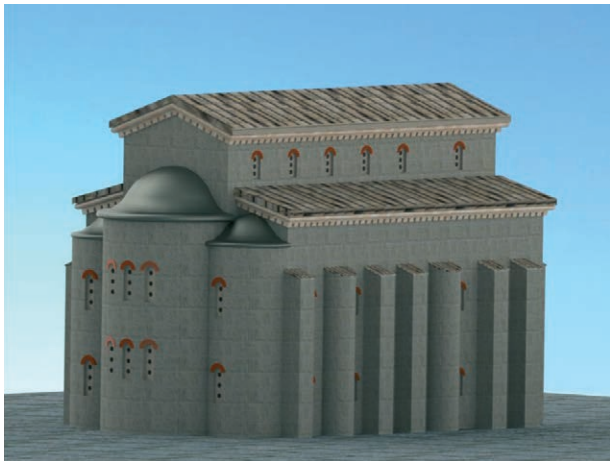

Обр. 2г) Реконструкция на Дворцовата базилика – аксонометрия.

Fig. 2 г) Restoration of the Palace basilica – axonometry.

Реконструкция на Дворцовата базилика

В направената реконструкция е представен първият строителен период на храма. Тъй като голяма част от строителния материал на базиликата е бил разграбен по време на Османското владичество, не може да се каже със сигурност колко входа са водели към притвора. Според проучвателите вероятно входът е бил само един и бил разположен в средата на западната фасада, между вътрешните контрафорси (Овчаров, Аладжов, Овчаров 1991, 15). В реконструкцията към притвора водят два входа, разположени между двете двойки контрафорси (обр. 2а). Тъй като църквата е била патриаршеска или дворцова, според мен е неприемливо тя да има само един вход, който да е разположен в ограниченото пространство между вътрешната двойка контрафорси.

Според П. Георгиев по северната и южната стени на църквата, между квадратните контрафорси, са били разположени странични входове към притвора и директни входове към наоса (Георгиев 1993, 63). Според мен разстоянието между квадратните контрафорси е недостатъчно за да

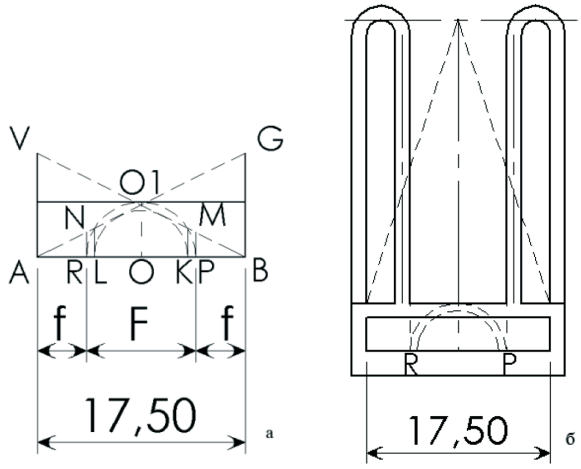

Обр. 3а) разделяне на ширината на наоса по златното сечение и неговата „фунцкия"; б) трасиране на притвора, стилобатите, страничните апсиди и външните надлъжни зидове на наоса.

Fig. 3 а) Separating the width of the naos on the golden section and its "function"; б) tracing of the nartex, the stylobiles and the external longitudinal walls of the naos;

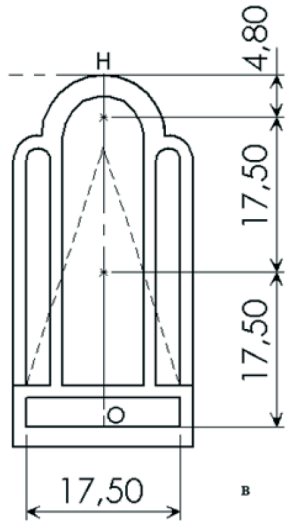

Обр. 3в) трасиране на средната апсида.

Fig. 3 в) Tracing of the middle apse.

бъдат поместени входове (обр. 2б). Ако се добавят входове към притвора по северната и южната му стени, ще се получи пресичане на ходовите линии на главните входове по западната фасада.

При реконструкцията на прозорците по фасадите съм се ръководила от оформлението на прозорците на базиликата „Свети Безсребреници Козма и Дамян" в Костур, Гърция, която е построена в края на X – първата половина на XI в. Планът на църквата е български, а техниката на изпълнение – византийска (Krautheimer 1965, 396). Прозорците на централния кораб на костурската базилика са бифорни и са с по три отвора, които са затворени със стъклени дискове.

В направената реконструкция над прозоречната рамка са разположени архиволти (обр. 2в). Прозорците на страничните апсиди и централните прозорци на средната апсида са разположени в една ос с надлъжната ос на апсидните дъги (обр. 2г), а страничните прозорци на средната апсида са разположени симетрично спрямо централните. При реконструкцията на вратите също съм се ръководила от костурската базилика. Вратите са разположени в мраморна рамка, а върху нея е изградена полукръгла ниша, в която е поставен полуцилиндричен мраморен детайл. В него са пробити кръгли прозоречни отвори (обр. 2а).

Трасиране и етапи на построение на Владетелската базилика

Основната оразмерителна единица е ширината на наоса M^1 = 17,50 м. Планът е оразмерен по пропорцията на златното сечение и неговата „функция".

Трасирането на плана върху терена започва с изчертаването на отсечката AB, която маркира западния вътрешен зид на притвора. След това се построяват две точки L и K, които разделят отсечката AB в златното сечение (обр. 3а) т.е. *m:M = 0,618:1* и други две точки R и P, който разделят отсечката в неговата „функция". От точките A и B издигаме перпендикуляри, които маркират вътрешните зидове на притвора. През т. O1 построяваме права, която едновременно е успоредна на отсечката AB и е допирателна към дъгата RNMP. Правата маркира западния зид на наоса. За да построим източния вътрешен зид на притвора, в източна посока на разстояние 3,20 м от отсечката AB, построяваме успоредна права (обр. 3б). За да трасираме останалите външни зидове на притвора и на наоса построяваме успоредни прави. От точките R и P издигаме перпендикуляри, които маркират средния кораб. Построяваме успоредни прави, които маркират стилобатите. Ширината на страничните кораби и ширината на стилобатите се отнасят към ширината на средния кораб както *f:F =1:1,118.*

Построяваме равнобедрен триъгълник с отношение на основата към бедрото *1:1,618* (обр. 3б). Основата на триъгълника е западният вътрешен зид на наоса. Дължината на страничните кораби е равна на височината на триъгълника. През върха на триъгълника построяваме права, перпендикулярна на височината му. Вътрешните дъги на

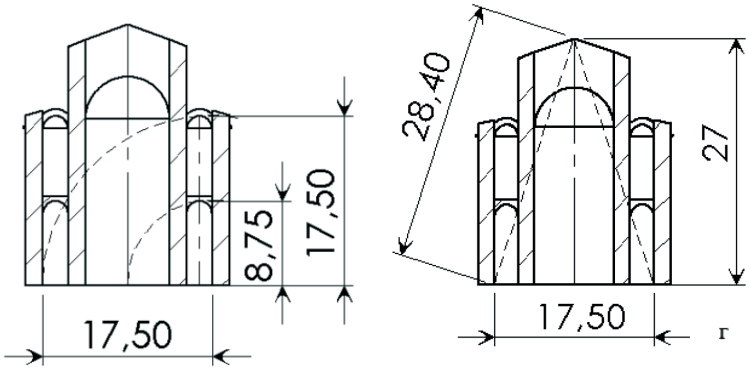

Обр.3г) Построяване на напречния разрез.

Fig. 3 г) Constructing the cross-section.

Обр. 4а) Реконструкция на Владетелската базилика – западна фасада.

Fig. 4 a) Restoration of the Royal basilica – west façade.

Обр. 4б) Реконструкция на Владетелската базилика – южна фасада.

Fig. 4 б) Restoration of the Royal basilica – south façade.

Обр. 4в) Реконструкция на Владетелската базилика – аксонометрия.

Fig. 4 в) Restoration of the Royal basilica – axonometry.

страничните апсиди се явяват допирателни към правата и към стилобатите. Построяваме външните извивки на страничните апсиди.

От средата на вътрешния западен зид на притвора издигаме перпендикуляр ОН, по който нанасяме два пъти ширината на наоса и малкия отрязък от разделената в златното сечение ширина на наоса (обр. 3в). Отсечката ОН маркира дължината на църквата без външната стена на нартекса. Външната извивка на средната апсида се явява допирателна към перпендикуляра, прекаран през точка Н, а вътрешната извивка е допирателна към вътрешното лице на стилобатите.

Построението във височина следва пропорционалните отношения в плана. Височината до зенита на сводовете на приземния етаж е равна на половината от ширината на наоса (обр. 3г), а височината до зенита на сводовете на галериите е равна на ширината на наоса. Височината на постройката е равна на височината на равнобедрения триъгълник, получен при оразмеряването на плана.

При оразмеряването на базиликата е приложена както геометричната, така и аритметичната система на пропорциониране.

Отношението на дължината на църквата към ширината ѝ през първия строителен период е 2:1, а отношението на ширината на централния кораб, мерена между осите на стилобатите и ши-

Обр. 4г) Реконструкция на Владетелската базилика – напречен разрез.

Fig. 4 г) restoration of the Royal basilica – cross section.

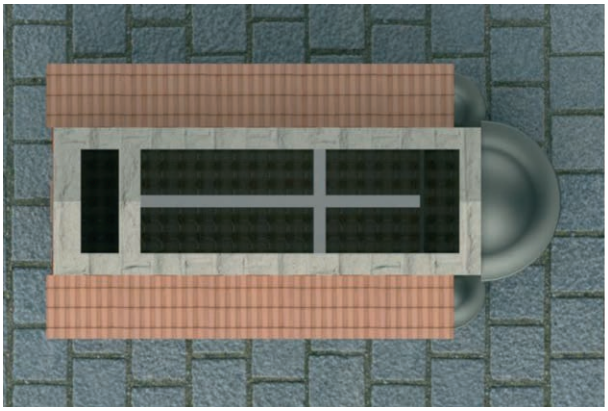

Обр. 4д) Реконструкция на Владетелската базилика – мраморните плочи, които маркират солеята.

Fig. 4 д) restoration of the Royal basilica –the marble slabs, that marking the soley.

Обр. 4ж) Реконструкция на Владетелската базилика – надлъжен разрез.

Fig. 4 ж) restoration of the Royal basilica – longitudinal section.

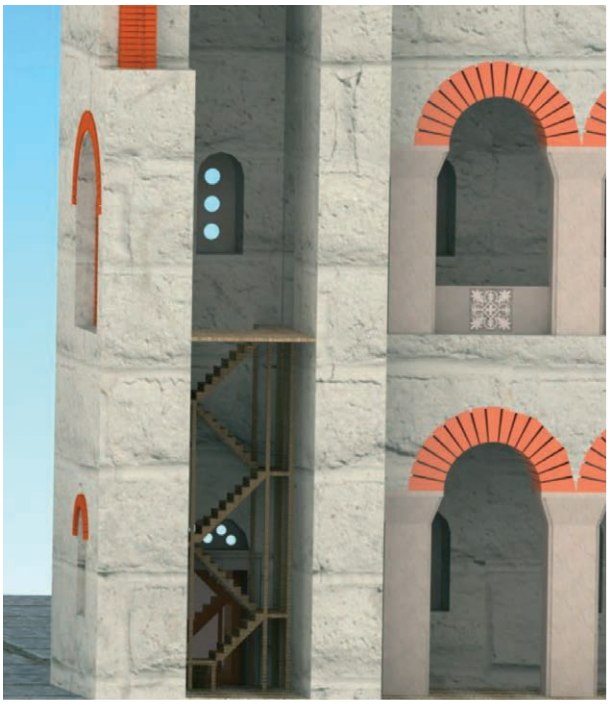

Обр. 4е) Реконструкция на Владетелската базилика – дървеното стълбище, водещо към северната галерия.

Fig. 4 е) restoration of the Royal basilica – wooden staircase leading to the northern gallery.

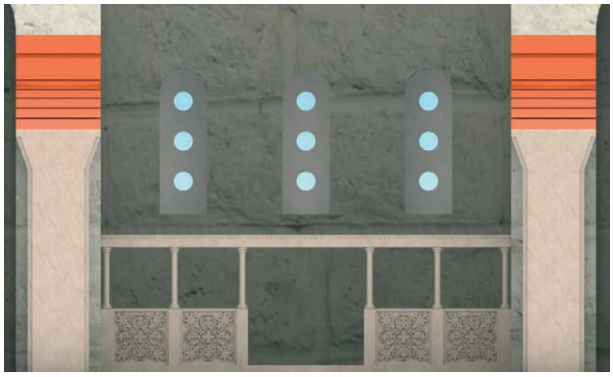

Обр. 4з) Реконструкция на Владетелската базилика – олтарната преграда.

Fig. 4 з) restoration of the Royal basilica – altar wall.

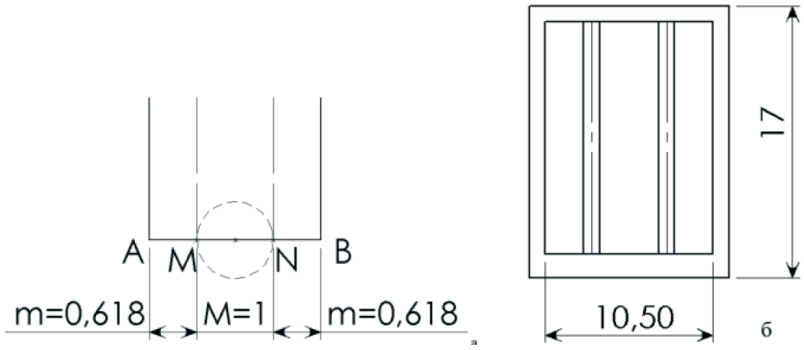

Обр. 5 а) разделяне на ширината на наоса по пропорцията на златното сечение; б) трасиране на стилобатите и външните надлъжни зидове на наоса.

Fig. 5 a) separation the width of the naos in the proportion of the golden section; б) tracing of the stylobiles and the external longitudinal walls of the naos. F

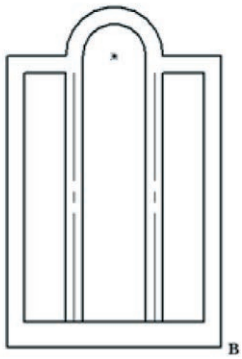

Обр. 5 в) трасиране на апсидата.

Fig. 5 в) tracing of the apse.

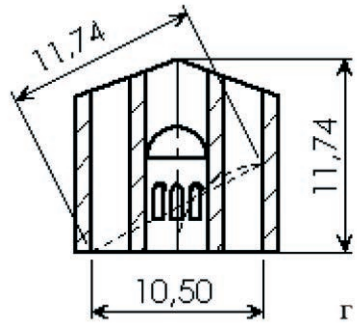

Обр. 5г) построяване на напречния разрез.

Fig. 5 г) constructing the cross section.F

рината на страничните кораби, мерена от осите на стилобатите до вътрешните лица на външните стени, е 3:1 (Ваклинова и др. 2003, 32;34).

Реконструкция на Владетелската базилика

В реконструкцията е представен първият строителен период на базиликата, когато тя е дълга 42,10 м. През втория строителен период е добавен екзонартексът, а дължината на църквата е 47,50 м. В притвора се е влизало през два входа, разположени на южната и северната му стени. Не са установени следи от входове по западната фасада. Към всеки от корабите е водел по един вход, разположен в източната стена на нартекса (Ваклинова и др. 2003, 32-33; Ваклинова, Щерева 2008, 186).

В реконструкцията в средата на западната фасада е разположен централният вход на църквата (обр. 4а). За да не се получава пресичане на ходовите линии на входовете, разположени по северната и южните стени на нартекса, не съм построила странични входове по западната фасада.

По южната и северната стени на наоса са разположени по един вход, които водят към амвона и предапсидното пространство (обр. 4б и в) (Ваклинова и др. 2005, 271).

В реконструкцията по западната фасада са разположени два единични и три бифорни прозореца, а покривите на апсидите са покрити с оловни листове (обр. 4а и б).

Средният кораб на Владетелската базилика е значително по-широк от средните кораби на останалите базилики. Той е широк 10,50 м и според мен е бил покрит с дървен покрив. Страничните кораби на Владетелската базилика са значително по-тесни от средния и биха понесли натоварването на полуцилиндрични сводове (обр. 4г).

Подовете на нартекса и страничните кораби са били покрити с бели мраморни правоъгълни и квадратни плочи с различни размери. В центъра на средния кораб са разположени две ленти от мраморни плочи, широки 1 м, които оформят кръст в пода. Те вероятно маркират солеята (обр. 4д) (Ваклинова и др. 2003, 36).

Обр. 6а) Реконструкция на базиликата в м. Черешето – западна фасада.

Fig. 6 а) restoration of the basilica at the locality Cheresheto – west façade.

Обр. 6б) Реконструкция на базиликата в м. Черешето – южна фасада.

Fig. 6 б) restoration of the basilica at the locality Cheresheto – south façade.

Обр. 6в) Реконструкция на базиликата в м. Черешето – аксонометрия.

Fig. 6 в) restoration of the basilica at the locality-heresheto – axonometry.

Обр. 6г) Реконструкция на базиликата в м. Черешето – аксонометрия.

Fig. 6 г) restoration of the basilica at the locality Cheresheto – axonometry;

В направената реконструкция над страничните кораби са развити галерии. Изкачването до галериите е решено с вътрешни дървени стълбища (обр. 4е). Зиданите стълбове с отнети ъгли, разположени на галерийния етаж, са по-къси от стълбовете в приземния етаж (обр. 4ж).

Трасиране и етапи на построение на базиликата в м. Черешето

За модул е приета ширината на наоса 10,50 м. Построяваме отсечка АВ, която маркира вътрешния зид на наоса. Построяваме точки М и N, които разделят отсечката АВ в златното сечение (обр. 5а). От точките М и N издигаме перпендикуляри, които маркират осевите линии на стилобатите, които разделят наоса на три кораба. За да трасираме стилобатите и външните надлъжни зидове на наоса построяваме успоредни прави (обр. 5б). Външният западен зид на наоса отстои на 1,50 м от вътрешния зид. Отношението на ширината на наоса, мерена между вътрешните лица на надлъжните външни стени,

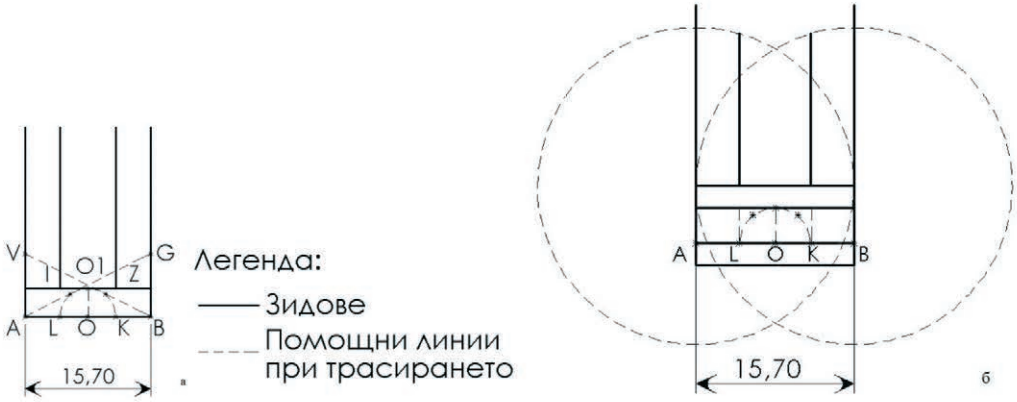

Обр. 7а) разделяне на ширината на наоса по пропорцията на златното сечение;
б) трасиране на напречните зидове на притвора.

Fig. 7 a) separation the width of the naos in the proportion of the golden section;
б) tracing of the lateral walls of the narthex.

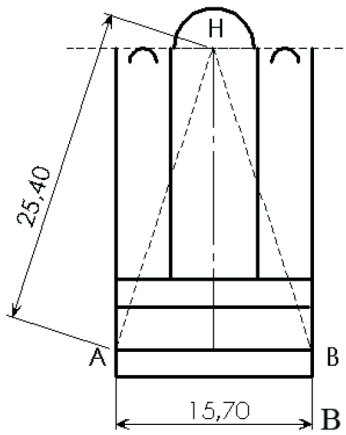

Обр. 7в) трасиране на вътрешните
дъги на апсидите

Fig. 7 в) tracing of the apses; с. 265.

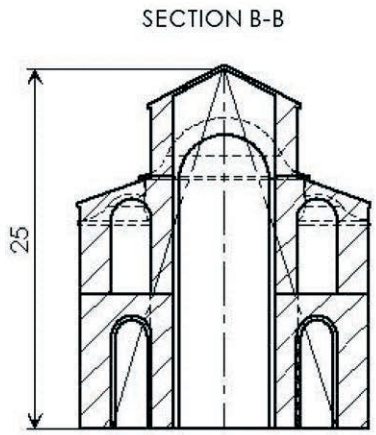

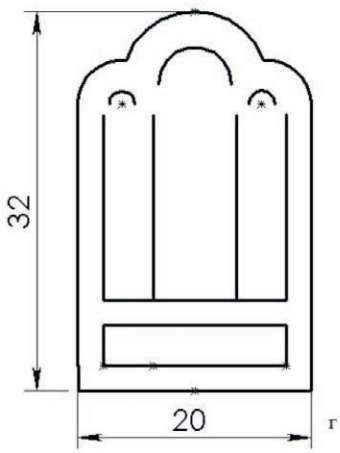

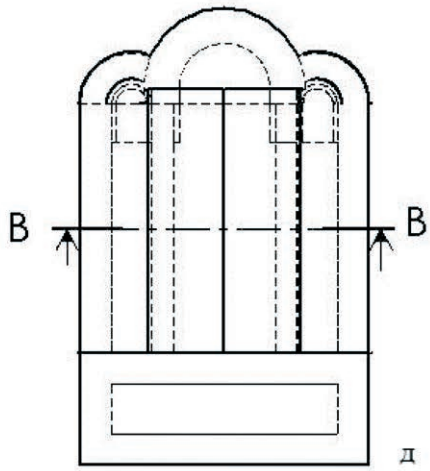

Обр. 7г) трасиране на външните дъги на апсидите.

Fig 7 г) tracing of the external arcs of the apses.

Обр. 7д) построяване на напречния разрез.

Fig 7 д) constructing the cross section.

Обр. 8а) Реконструкция на базиликата в м. Гебе клисе – западна фасада.

Fig. 8 a) Restoration of the basilica at the locality Gebe Klise – west façade.

Обр. 8в) Реконструкция на базиликата в м. Гебе клисе – аксонометрия.

Fig. 8 в) Restoration of the basilica at the locality Gebe Klise – axonometry;

към дължината му (включително дебелината на източния и западния му зид) също е подчинено на пропорцията на златното сечение *1:1,618.*

Центърът на дъгата на апсидата е разположен в средата на външния източен зид на наоса (обр. 5в). Диаметърът на вътрешната извивка е равен на ширината на средния кораб, а диаметърът на външната извивка е равен на ширината на средния кораб и стилобатите.

Височината на църквата спрямо ширината е във „функцията“ на златното сечение т.е. $M^1:H = 1:1,118$ (Дончева 2003, 43). Построяваме право-

Обр. 8б Реконструкция на базиликата в м. Гебе клисе – южна фасада.

Fig. 8 б) Restoration of the basilica at the locality Gebe Klise – south façade;

ъгълен триъгълник с голям катет равен на ширината на наоса. Малкият му катет е равен на половината от ширината на наоса, а хипотенузата му е равна на височината на църквата. По осевата линия на напречния разрез нанасяме височината на църквата.

Реконструкция на базиликата в м. Черешето

В реконструкцията е разгледан първият строителен период на базиликата, когато наосът е бил по-дълъг, а притворът липсва. В направената възстановка е представен вариантът на Ст. Бояджиев, според когото върху пиластрите, издаващи се от западната стена на наоса, са стъпвали петите на високо издигаща се арка (обр. 6а). Той допуска, че пиластрите са носели стенна камбанария, характерна за западните фасади на римоапостолическите базилики (Бояджиев 2001, 81-82; 85, обр. 5).

В реконструкцията трите кораба са покрити с двускатен дървен покрив (обр. 6в). По аналог с втория строителен период съм приела, че и през първия строителен период църквата е била едноапсидна (обр. 6г).

Трасиране и етапи на построение на базиликата в м. Гебе клисе

Основната оразмерителна единица M^1 е ширината на наоса 15,70 м. Църквата е оразмерена по златното сечение и неговата „функция”. При

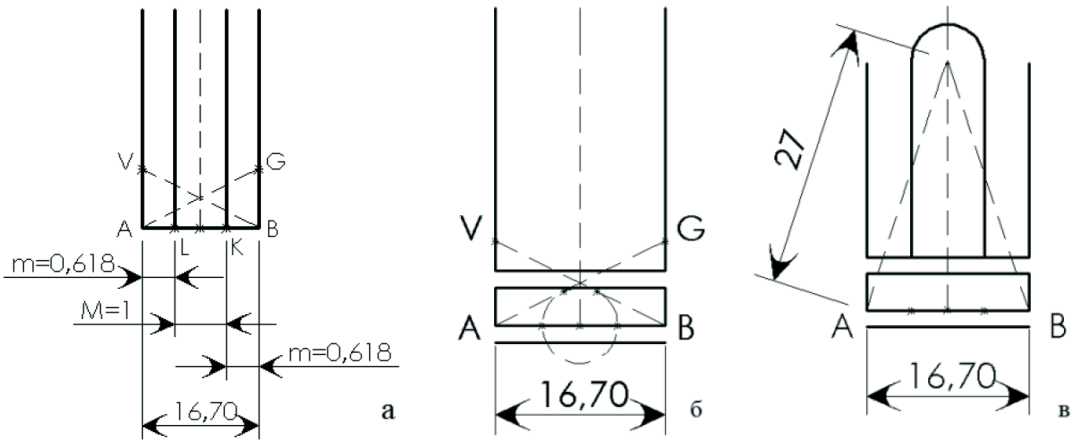

Обр. 9а) Разделяне на ширината на наоса по пропорцията на златното сечение; б) трасиране на външния западен зид на притвора и западния зид на наоса; в) трасиране на вътрешната дъга на средната апсида.
Fig. 9 a) Separation the width of the naos in the proportion of the golden section; б) tracing of the external west wall of the nartex and the west wall of the naos; в) tracing of the internal arc of the middle apse;

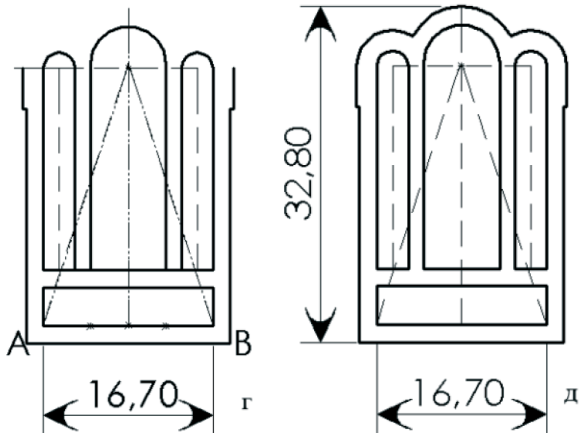

Обр. 9г) трасиране на вътрешните дъги на страничните апсиди и външните зидове на наоса д) трасиране на външните дъги на апсидите.

Fig. 9 г) Tracing of the internal arcs of the apses from two sides; д) Tracing of the external arcs of apses.

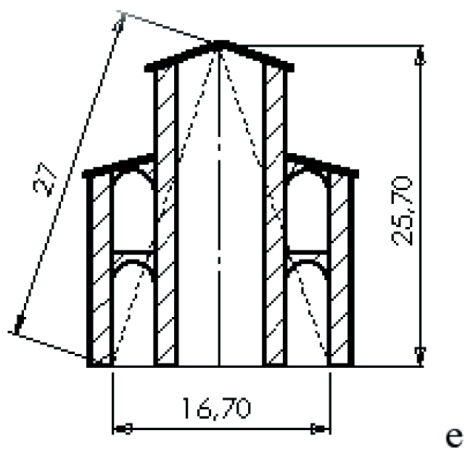

Обр. 9е) Построяване на напречния разрез.

Fig. 9 e) Constructing the cross section.

оразмеряването на базиликата са използвани както геометричната, така и аритметичната система на пропорциониране (Дончева 2003, 48-52).

Трасирането и построението на златното сечение върху терена започва с изчертаването на една права линия, чиято дължина съответства на ширината на наоса. Отсечката AB маркира западната вътрешна стена на притвора (обр. 7а). Построяваме точки L и K, които разделят правата AB в отношение *m:M:m*. Перпендикулярите, прекарани през точките L и K, определят ширината на средния кораб. Следователно ширината на средния кораб се отнася към тази на страничните както *M : m =1:0,618.*

Дълбочината на притвора е равна на радиуса OO1 на дъгата LIZK. Източната стена на нартекса се явява допирателна към дъгата LIZK в точка O1. На разстояние 2,15 м от вътрешните стени построяваме успоредни прави, които определят външния зид на притвора и западния зид на наоса. Пресечните точки на дъгите с центрове съответно югозападния и северозападния ъгъл на наоса и с радиуси, равни на ширината на наоса, и перпендикулярите, издигнати в точките L и K, определят дължината на наоса до предапсидното пространство (обр. 7б). Построяваме равнобедрен триъгълник ABH (обр. 7в) със страни *AB:AH=1:1,618.* Точка H е центъра

Обр. 10а) Реконструкция на базиликата в м. Сакалова могила – западна фасада.

Fig. 10 a) Restoration of the basilica at the locality Sakalova mogila – west façade.

Обр. 10б) Реконструкция на базиликата в м. Сакалова могила – северна фасада.

Fig. 10 б) Restoration of the basilica at the locality Sakalova mogila – north façade.

Обр. 10в) Реконструкция на базиликата в м. Сакалова могила – аксонометрия.

Fig. 10 в) Restoration of the basilica at the locality Sakalova mogila – axonometry.

Обр. 10г) Реконструкция на базиликата в м. Сакалова могила – аксонометрия.

Fig. 10 г) Restoration of the basilica at the locality Sakalova mogila – axonometry.

на средната апсида, а вътрешните дъги на страничните апсиди са допирателни към успоредна права на отсечката AB, прекарана през върха H.

Построяваме успоредни прави на разстояние 2,15 м от вътрешните зидове на нартекса и наоса. Въпросните прави маркират външните надлъжни зидове на църквата (обр. 7г). От точките-центрове на вътрешните дъги на апсидите построяваме концентрични дъги, които маркират външните извивки на апсидите. Външните дъги на страничните апсиди са допирателни към външите зидове на наоса. По този начин габаритните размери в плана са определени.

Построението във височина следва пропорционалните отношения в плана и е производно на равнобедрения триъгълник, получен след оразмеряването на плана по златното сечение (Дончева 2003, 52). Височината на сводовете на долния

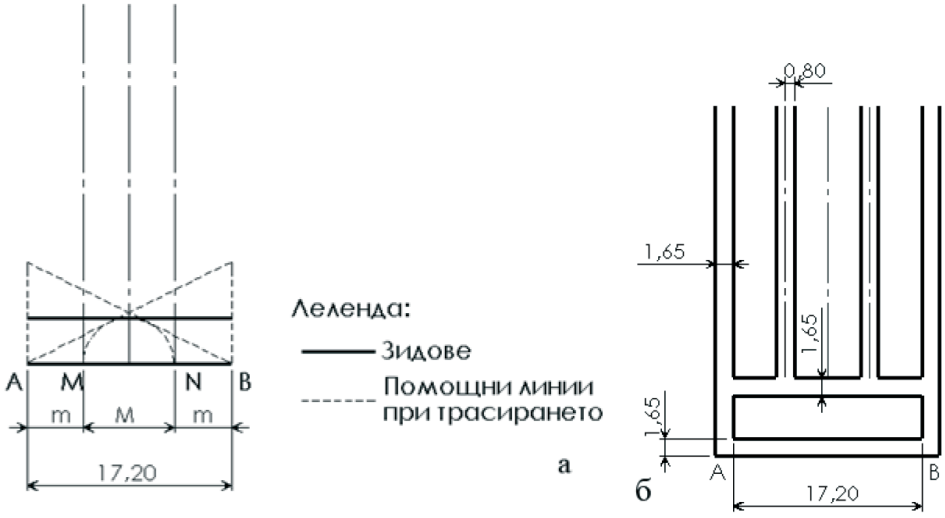

Обр. 11а) разделяне на ширината на наоса по пропорцията на златното сечение; б) трасиране на стилобатите и на външните зидове на притвора и наоса.

Fig. 11 a) Separation the width of the naos in the proportion of the golden section; б) tracing of the stylobiles and external walls of the nartex and the naos.

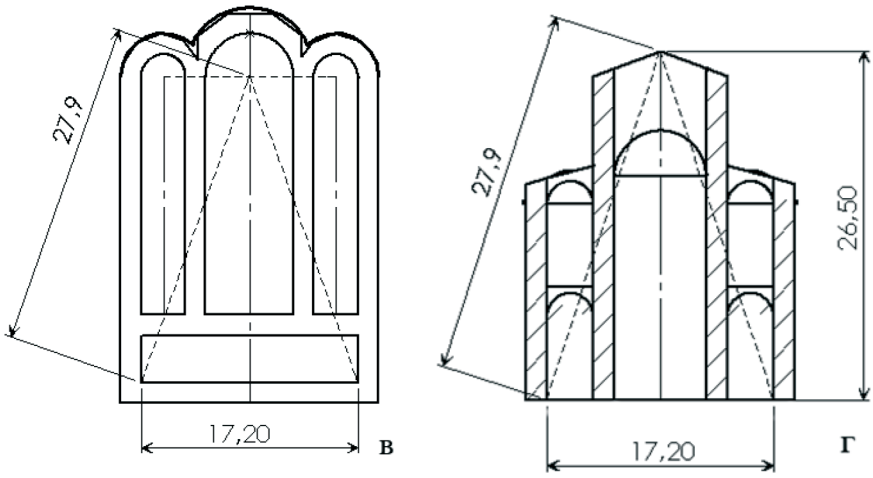

Обр. 11в) трасиране на апсидите; г) построяване на напречния разрез.

Fig. 11 в) Tracing of the apses; г) constructing the cross section.

етаж е равна на половината от ширината на наоса и се получава като с центрове северозападния и югозападния ъгъл на наоса и радиус, равен на половината от ширината на наоса, се построят дъги (обр. 7д). Пресечните точки на дъгите и перпендикулярите, издигнати от осевите линии на страничните кораби, определят височината до зенита на сводовете. Височината до зенита на сводовете на галериите е равна на ширината на наоса. Височината на средната апсида е равна на 3 пъти ширината на средния кораб. Височината до покрива е равна на височината на равнобедрения триъгълник, получен при оразмеряването на плана.

Реконструкция на базиликата в м. Гебе клисе

При разкопките е установено, че църквата Гебе клисе е имала две подови нива. От първото ниво е запазена само основата. При полагането на втората настилка подовото ниво на базиликата е повдигнато с 1 м и към порталите са прибавени стъпала (Шкорпил 1930, 196). В реконструкцията е представен строителният период, когато към порталите не са водили стъпала (обр. 8а и б).

Н. Мавродинов предполага, че върху основите на порталите, фланкиращи входовете на нартекса,

Обр. 12а) Реконструкция на базиликата в м. Стамбол йолу – западна фасада.

Fig. 12 a) Restoration of the basilica at the locality Stambol Yolu – west façade.

Обр. 12в) Реконструкция на базиликата в м. Стамбол йолу – аксонометрия.

12 в) Restoration of the basilica at the locality Stambol Yolu – axonometry.

Обр. 12б) Реконструкция на базиликата в м. Стамбол йолу – южна фасада.

12 б) Restoration of the basilica at the locality Stambol Yolu – south façade.

Обр. 12г) Реконструкция на базиликата в м. Стамбол йолу – аксонометрия.

12 г) Restoration of the basilica at the locality Stambol Yolu – axonometry.

са стъпвали по две колони. Той аргументира своето предположение със значителната дължина на основите (Мавродинов 1959, 165). Тъй като към всеки от входовете са водили стълбища, П. Георгиев смята, че порталите са оформяли тяхната рамка (Георгиев 2002, 48). При реконструкцията върху всяка основа стъпва по една колона (обр. 8а и б). Тъй като няма данни входовете на нартекса да са били фланкирани с пиластри, страничните арки на порталите стъпват директно върху съответната стена. Друг възможен вариант за реконструкция е порталите да са били изградени като плътни тела, оформящи засводен проход.

При разкопките К. Шкорпил намира фрагменти от тухлени сводове (Шкорпил 1930, 196). В направената реконструкция страничните кораби са засводени, а централният кораб е покрит с дървен покрив. Като се има предвид ширината

на средния кораб (7,40 м) и изчислената височина на църквата (25 м), ако и средният кораб е бил засводен, сводът би упражнявал много голям натиск върху надлъжните стени и има опасност от срутване. Затова централният кораб е покрит с дървен покрив.

При проучването на пристройката, разположена южно от базиликата, П. Георгиев и Я. Димитров откриват късове от прозоречни дискове с диаметри 0,14 и 0,19 м и един оловен лист с размери 0,45 х 0,35 х 0,0015 м с отвори за приковаване (Георгиев, Димитров 2004, 86-87). Оловният лист вероятно е бил прикован към покрива на апсидите. К. Шкорпил не споменава при разкопките да са открити керемиди, така че е възможно цялата църква, а не само апсидите, да са били покрити с оловни листове (обр. 8в).

Църквата е била украсена с подпокривен корниз с цилиндричен торус и два реда квадратни дентикули. При оформянето на подпокривния корниз съм използвала снимката на откритията при разкопките корнизен дял и чертежа на профила на корниза, публикувани от К. Шкорпил (Шкорпил 1930, 238, табл. XIV, обр. 2, 3).

Трасиране и етапи на построение на базиликата в м. Сакалова могила

Основната оразмерителна единица M^1 е ширината на наоса 16,70 м. Планът е трасиран по пропорцията на златното сечение като ширината на централния кораб се отнася към ширината на страничните кораби както *M:m = 1:0,618,* а ширината на църквата спрямо дължината както $M^1:M^0 = 1:1,618$ (Дончева 2003, 52).

Построяваме отсечка AB, равна на ширината на наоса. Построяваме точките L и K, които разделят отсечката AB (обр. 9а) в отношение *m:M:m*. Перпендикулярите, издигнати от точките L и K, определят ширината на средния кораб. Построяваме окръжност LIZK с център т. O - средата на западния зид на нартекса и радиус OL. Към окръжността LIZK построяваме допирателна, успоредна на отсечката AB. Тя маркира източната стена на притвора (обр. 9б). На разстояние 1,70 м от вътрешните стени на притвора построяваме успоредни прави, които определят външния зид на притвора и западния зид на наоса.

Построяваме равнобедрен триъгълник ABH (обр. 9в) със страни *AB:AH=1:1,618*. От точка H очертаваме вътрешната дъга на средната апсида. Центровете на дъгите на страничните апсиди лежат на права, която отстои на 0,35 м западно от центъра на средната апсида (обр. 9г). Построяваме успоредни прави на разстояние 1,70 м от вътрешните зидове на нартекса и наоса, които маркират външните зидове на църквата. На разстояние 0,30 м от външните зидове построяваме успоредни прави, които маркират удебелените зидове на предапсидното пространство (обр. 9д). От точките-центрове на вътрешните дъги на апсидите очертаваме концентрични дъги, които маркират външните извивки на апсидите. Външните дъги на страничните апсиди са допирателни към външите зидове на наоса.

Построението във височина се основава на

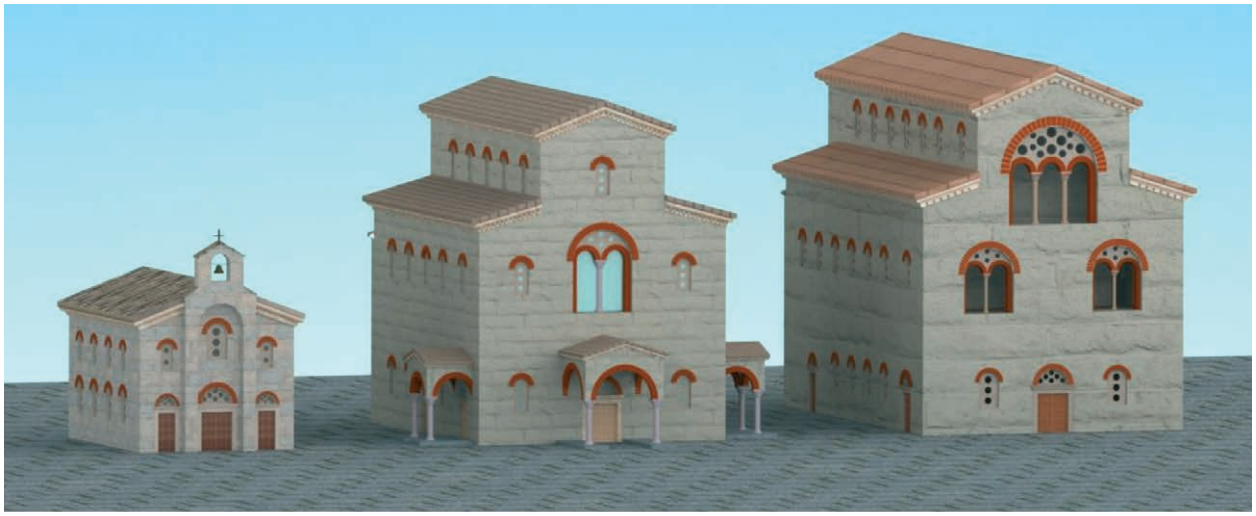

Обр. 13 Реконструкции на базиликата в м. Черешето, базиликата в м. Гебе клисе и Владетелската базилика.
Fig. 13. Restoration of the basilica at the locality Cheresheto, basilica at the locality Gebe Klise and the Royal basilica.

пропорционалните отношения в плана. Височината на сводовете на долния етаж е равна на половината от ширината на наоса (обр. 9е). Височината на страничните кораби е равна на ширината на наоса. Височината до покрива е равна на височината на равнобедрения триъгълник, получен при оразмеряването на плана (Дончева 2003, 56).

Реконструкция на базиликата в м. Сакалова могила

Към притвора е водел един вход, разположен в една ос с входа към централния кораб на наоса. Според проучвателя е възможно входове да е имало и на северната и южната стени на нартекса. Фасадите на базиликата са били украсени с корниз с профилиран цилиндричен торус. Откритите при разкопките корнизни дялове са силно фрагментирани и не може да се каже дали под торуса не е имало и един ред дентикули (Тотев 1976, 43).

Корабите са били покрити с полуцилиндрични сводове, като е възможно те да са били поставени под общ покрив, или централният кораб да се е издигал над страничните кораби. При разкопките са открити много фрагменти от тесни, силни извити и широки, слабо извити керемиди (Тотев 1976, 42; 45).

В направената реконструкция освен централният вход (обр. 10 в), разположен на западната фасада, са отворени и входове в страничните стени на притвора (обр. 10 г). Западната фасада е украсена с два бифорни прозореца. Страничните кораби са покрити с полуцилиндрични сводове, а централният кораб е с дървено покритие (обр. 10 а).

Трасиране и етапи на построение на базиликата в м. Стамбол Йолу

За основна оразмерителна единица е приета ширината на наоса M^1 = 17,20 м. Планът е оразмерен по пропорцията на златното сечение. Отношението на средния кораб към страничния е *M:m = 1:0,618*. Дължината към ширината е $M^0:M^1 = 1,618:1$. Центърът на средната апсида съвпада с върха на равнобедрения триъгълник със страни $1,618: M^1$ (Дончева 2003, 56).

Начертаваме отсечка АВ, която маркира западната вътрешна стена на притвора. Разделяме отсечката в златното сечение (обр. 11а). От точките М и N издигаме перпендикуляри, които маркират осевите линии на стилобатите, разделящи наоса на три кораба. Източната вътрешна стена на притвора се явява допирателна към окръжността.

От точките А и В издигаме перпендикуляри, които маркират вътрешните зидове на наоса (обр. 11б). На разстояние 1,65 м от вътрешните зидове построяваме успоредни прави, които маркират външните зидове. На разстояние 0,80 м от осевите линии построяваме успоредни прави, които бележат стилобатите. Построяваме равнобедрен триъгълник (обр. 11в) с отношение на страните *1:1,618.* Центърът на средната апсида съвпада с върха на триъгълника. Построяваме осевите линии на страничните кораби и успоредна права на западния зид на притвора, която преминава през центъра на средната апсида. Върху въпросната права лежат центровете на вътрешните дъги на страничните апсиди. След това очертаваме полигоналните апсиди.

Височината на свода на приземието е равна на половината от ширината на наоса (обр. 11г), а височината на галериите заедно с покрива над тях е равна на ширината на наоса. Височината на постройката е равна на височината на равнобедрения триъгълник, построен при оразмеряването на плана (Дончева 2003, 60).

Реконструкция на базиликата в м. Стамбол йолу

Към притвора е водел един вход, разположен в средата на западната фасада (обр. 12а). Според проучвателя входове към притвора вероятно е имало и на северната и южната му стени (обр. 12б), а стените на църквата е възможно да са били разчленени с пиластри. Фасадите са били украсени с подпокривен корниз с профилиран цилиндричен торус и един ред плоски квадратни дентикули (обр. 12а). Църквата е била покрита с широки и тесни керемиди (Тотев 2004а, 65-66).

В реконструкцията северната и южната стени на базиликата са разчленени с по 5 ниши като най-западните ниши са по-широки и в тях са поместени страничните врати на притвора (обр.12в). Западната фасада е разчленена с две ниши между които е разположен бифорен прозорец.

* * *

При оразмеряването на базиликите са използвани както геометричната, така и аритметичната система на пропорциониране. Пет от шестте

базилики са оразмерени по златното сечение като при две от тях перпендикулярите, издигнати от точките, разделящи ширината на наоса в златното сечение, маркират осевите линии на стилобатите, а при други две, перпендикулярите маркират ширината на средния кораб, мерена между стилобатите. Дворцовата базилика е оразмерена по „функцията“ на златното сечение като перпендикулярите, издигнати от точките, разделящи ширината във „функцията“, представляват осите на стилобатите. Центърът на средната апсида най-често съвпада с върха на равнобедрения триъгълник с отношение на основата към бедрото *1:1,618*. Обемно-пространствената реконструкция е подчинена на пропорционалните отношения в плана като най-често височината до зенита на сводовете на приземния етаж е равна на половината от ширината на наоса, височината до зенита на галериите, мерена от пода, е равна на ширината на наоса, а височината на сградата е равна на височината на триъгълника, получен при оразмеряване на плана.

В направените реконструкции са представени първите строителни периоди на Дворцовата базилика, Владетелската базилика, базиликата в м. Черешето и базиликата в м. Гебе клисе.

При пет от шестте базилики в реконструкциите страничните кораби са засводени с полуцилиндрични сводове, а над приземието на страничните кораби са развити галерии. Централните кораби са покрити с дървен покрив. В реконструкцията на базиликата в м. Черешето и трите кораба са покрити с дървен покрив.

Прави впечатление голямата близост на плановете на базиликите в м. Сакалова могила и м. Стамбол йолу. И при двете към притвора е водел един централен вход, разположен в средата на западната фасада като според проучвателя е възможно входове да е имало и на страничните стени на притвора. Корабите и нартексите на двете базилики са с еднакви размери. Ширината и дължината на двете църкви също са много близки. И при двете пред олтара е била разположена олтарна преграда.

За богатата вътрешна украса на базиликите съдим по откритите капители, бази за колони, фрагменти от мозайка opus sectile, фрагменти от плочи и колонки, които са украсявали олтарните прегради и др. Базиликите са достигнали до нас в руини и не може със сигурност да се каже как са изглеждали фасадите им. За това можем донякъде да съдим по костурските базилики, които обаче не са толкова монументални и са от малко по-късен период. Фасадите на преславските базилики са били украсени с подпокривен корниз с цилиндричен торус като при някои под торуса е разположен един ред квадратни дентикули. При базиликата в м. Гебе клисе фасадите са били украсени с корниз с два реда квадратни дентикули. Вероятно стените на базиликите са били разчленени с ниши.

Средните кораби на базиликите са били високи над 20 метра. Полуцилиндричните сводове на страничните кораби са упражнявали много голям натиск и затова основите на базиликите са дебели близо 2 метра, което е оправдано и от нестабилния терен върху който са построени.

Строежът на множеството представителни църкви в Преслав е изисквало голям финансов ресурс и много добра организация на строителния процес – от добиването на камъка в кариерите, пренасянето му до съответната строителна площадка, трасирането на плановете на сградите на терена до изработката и поставянето на монументалната декорация по фасадите и в интериора на постройките. Изграждането на преславските базилики е представлявало продължителен процес и вероятно само основите им са заложени по време на латинската мисия, докато изграждането им е продължило и след това.

Със своя обем базиликите, разположени във Вътрешния град, са били едни от доминиращите сгради в столичния център. Оловните листове, с които са покрити покривите на апсидите, са отразявали светлината и това е създавало колористичен ефект, привличащ отдалеч погледите на жителите и гостите на Преслав. Базиликите, разположени в околностите на столицата, със своята височина и пластична украса, са контрастирали на фона на околния незастроен терен и са допринасяли за неповторимата атмосфера, съчетаваща природа и архитектура.

Използвана литература:

Бояджиев 2001: Ст. Бояджиев. Ново тълкуване на раннобългарския манастир в местността „Черешето” във Велики Преслав. - В: Преславска книжовна школа 5, 2001, 76-86.

Ваклинова и др. 2003: М. Ваклинова, И. Щерева, С. Горянова, М. Манолова-Войнова, П. Димитров. Владетелската църка във Велики Преслав. – Археология 2003, 4, 30-40.

Ваклинова и др. 2005: М. Ваклинова, И. Щерева, С. Горянова, М. Манолова-Войнова. Проучвания на владетелската църква във Велики Преслав – В: Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 270-272.

Георгиев 1993: П. Георгиев (Рецензия). Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав I. Преславската патриаршия през X век. – Археология 1993, 4, 62-64.

Георгиев 2002: П. Георгиев. Базиликата „Гебе Клисе" и въпросът за връзките между България и Рим в края на IX век. - В: Преславска книжовна школа 6, 2002, 44-57.

Георгиев, Димитров 2004: П. Георгиев, Я. Димитров. Разкопки при базиликата "Гебе клисе" през 1995 г. – Преслав 6, 2004, 76-90.

Дончева 2003: Ст. Дончева. Базиликите в Първото българско царство. Архитектурен облик. Шумен, 2003.

Дончева 2008: Ст. Дончева. Кръстокуполните църкви в Първото българско царство. Велико Търново, 2008.

Мавродинов 1959: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. София, 1959.

Овчаров, Аладжов, Овчаров 1991: Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав I. Преславската патриаршия през X век. София, 1991.

Попов 1955: И. Попов. Пропорции в българската архитектура. София. 1955.

Шкорпил 1930: К. Шкорпил. Паметници от столица Преслав. –В: България 1000 години. София, 1930, 195-211.

Тотев 1976: Т. Тотев. Базиликата при Сакалова могила в Преслав. – Преслав 2, 1976, 38-61.

Тотев 2004: Т. Тотев. Базилика в Стамбол йолу на Велики Преслав. – Преслав 6, 2004, 57-75.

Krautheimer 1965: R. Krautheimer. Early Christian and Byzantine Architecture. Baltimore, 1965.

VOLUMINOUS AND SPATIAL RECONSTRUCTION OF THE TEMPLE BASILICA BUILDINGS FROM MEDIEVAL PRESLAV

Galabina Yosifova

(summary)

The object of this article is voluminous and spatial reconstruction of the temple basilica buildings from medieval Preslav, practical sizing and layout of the buildings on the terrain, the different stages of construction, analysis of data from the excavations and reasoned presentation of the opinions of individual researchers. The purpose of this article is recreating the appearance of Preslav basilica and modeling of the interior of one of them by creating a three-dimensional model. In incurred reconstructions are presented the first construction periods of the Palace basilica, the Royal basilica, the Basilica in the area of Cheresheto and Basilica in the area of Gebe Klise.

КРЪСТОВЕ ОТ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ – ОБЕКТ „СРЕДНОВЕКОВНА УЛИЦА“ ЮЖНО ОТ ПАТРИАРШИЯТА

Живко Аладжов

В памет на проф. Тотю Тотев!

Проучваната средновековна улица, южно от Патриаршията[1] е основното свързващо звено между южната порта на вътрешния град на Велики Преслав с дворцовите комплекси и Патриаршията. Досегашните проучвания на улицата показаха, че тя е главна артерия в средновековен Преслав (Аладжов 2011, 414-415; Аладжов 2012, 400-402; Аладжов 2014, 466-468) Съществувала е в периода IX-XI в., през което време претърпява корекции на трасето, на градежа, както и промяна на техническите параметри (ширина, дълбочина на вкопаване в терена и др.)

При археологическите проучвания, с проследяване останките от улицата с нейните отклонения, се разкриха различни по големина и устройство сгради, които са били разположени покрай нея и са пряко свързани с нейното съществуване. Днес е трудно да се определят техните функции, но на базата на археологическите податки на терена и откритите артефакти може да се предположи с голяма степен на увереност тяхното предназначение. В един участък от улицата през годините при разкопките се откриха различни материали с висока художествена стойност, златни предмети, златна монета (Аладжов 2012а, 58-59; Аладжов 2014, под печат), различни по вид кръстове и части от църковна утвар и др.(Аладжов 2011а, 82-83; Аладжов 2014 а, 27; Аладжов 2015а, 41-42). Това ми дава основание да предположа, че проследената масивна верижна сграда е била със специално предназначение (Аладжов 2015, 615) и най-вероятно е представлявала *Skeuophylakion* - задължително хранилище за даровете на църквата, за църковни съдове, богослужебни дрехи, книги и др. Това е и мястото за поднасяне на дарове на висшия клир и неговото близко обкръжение (Сорочан 2005, 718, 776). Такава сграда до сега в Преслав не е идентифицирана, а нейното съществуване е исторически и археологически обосновано. Затова считам, че наличието на *Skeuophylakion* разположен до средновековната улица е напълно резонно.

В исторически план, нерадостната съдба на Велики Преслав през XI в и следващите столетия, променят цялостната инфраструктура на града. Тогава и въпросната улица е занемарена, а по-късно и изоставена. През годините, сградите около улицата са разрушени изцяло или частично, към останалото от тях са добавени нови зидове, помещенията са преустроявани, част от настилката на улицата е демонтирана и материалите от нея са преизползвани за „новото“ строителство.

Предмет на настоящата разработка са тематично подбрани материали – кръстове, открити около сградата, определена като *Skeuophylakion.*

Кръст с трилистни рамене[2] (обр. 1)

Отлят е от медна сплав[3] заедно с халката за окачване и е с размери на вертикалното рамо 120 мм и на хоризонталното 90 мм (Аладжов 2015 а, 41). Хоризонталните рамене се разширяват постепенно от пресечната точка, а в самия си край се оформят като трилистник на който двете странични разклонения са заострени, а средното е издължено и също заострено. Вертикалното рамо в долния си край е заострено, а горе чрез оформен зъбец се свързва с халката за окачване. В средата и четирите края на кръста има врязан украсителен елемент „птиче око“. Кръстът е двулицев, като украсата е идентична върху двете срани. Изработен е прецизно и впечатлява с вида си. Кръст с подобно оформление не е познат от територията на България.[4] Ситуа-

[1] В разрешителните за археологическите проучвания се води Обект „Средновековна улица“ южно от Патриаршията във Велики Преслав.

[2] ПИН 19/2014

[3] За състава на метала вж. обр. 2.

[4] Това личи от корпуса на кръстовете в България (Дончева-Петкова 2011), както и от изказаното мнение на проф. Л. Дончева- Петкова.

Обр.1. Кръст с трилистни рамене.
Fig. 1. Cross with triple arms.

Обр.3. Кръст изработен от тънка медна ламарина.
Fig. 3. Cross made of thin copper sheet metal.

цията на терена и съпровождащият го материал – керамика и анонимни монети от клас A2, B и C (Grierson 1973, 660, № A2.24; 677, № B8; 682, № C9) отнасят датировката на кръста в самия край на X и първата половина на XI в. Определянето му като нагръден е логично предвид халката, през която е минавал шнур или синжир. Не е изключена обаче и възможността, кръстът да е бил част от *polykandelon* (?).

Кръст изработен от тънка медна ламарина[5]. (Обр.3)

С отвесни рамене 100 мм и хоризонтални от 80 мм.[6] (Аладжов 2015 а, 41) Всяко от раменете завършва с по две малки кръгчета. Там, където раменете се пресичат, има следи от припой,[7] които са във формата на кръст. Вероятно на това място е била допълнително прикрепена касета с камък, а в края на вертикалното рамо е бил закрепен шарнир (има следи от припой) за прикачване при носене.

Като цяло, кръстове с подобна форма са известни от България (Дончева-Петкова 2011, 482, №№ 1254-1266), но всички те са с релефна или вдлъбната украса. Екземпляр с горните характеристики за сега не ни е познат.

Кръст направен чрез огъване на желязна тел с правоъгълно сечение. (Обр. 6)

Дължината на вертикалнотот рамо е 55 мм, на хоризонталното 42 мм, а дебелината на желязната тел е 5 мм.[8] Отвесното рамо е издължено, горната част е по-дълга. При вертикалното рамо огънатите пластинки се допират, а по хоризонталното са раздалечени и със заоблени в краищата рамене. В средата е оформен ромб. При огъването в горния край на вертикалното рамо се е образувала халка за окачване. Тези кръстове са познати от редица средновековни обекти (Дончева-Петкова 2011, 427-429).

Кръст енколпион-реликвиар. (Обр. 7)

Изработен от медна сплав, чрез отливане. Височина – 39 мм; ширина - 22 мм, дебелина – 6 мм. Затворен.[9]

Кръстът е с издължена долна част на вертикалното рамо и разширение в краищата на хоризонталните рамене. Двете части са съединени с шарнири и халка за окачване. На лицевата страна релефно е представено Разпятието на Христос. Той е облечен в колобиум, чиито гънки са подчертани с три отвесни линии. Главата му е издължена, с голямо чело, заобиколена е с голям нимб. Ръцете са с несъразмерно големи длани, стъпалата са събрани, обърнати в противоположни посоки. На обратната страна е изобразена Богородица, облечена в дълъг хитон, чиято гънки са отбелязани отново с отвесни линии. Ръцете ѝ са свити в лактите, вдигнати са за молитва. И тук дланите са уголемени.

[5] За състава на метала вж. обр. 4
[6] ПИН 21/2014 г.
[7] За състава на припоя вж. обр. 5
[8] ПИН 22/2014 г.
[9] ПИН 151/2009г.

PreslavJAPIN19

Sample : PreslavJAPIN19
Operator: P.Penkova
Comment : Quick&easy Air-Metal
Group : easy
Date : 2015-08-03 20:15:26

Measurement Condition

Instrument: EDX-720 Atmosphere: Air Collimator: 5(mm) Spin: Off

Analyte	TG kV	uA	FI	Acq.(keV)	Anal.(keV)	Time(sec)	DT(%)
Ti-U	Rh 50	29-Auto	----	0 - 40	0.00-40.00	Live- 100	41
Na-Sc	Rh 15	347-Auto	----	0 - 20	0.00- 4.40	Live- 99	39

Quantitative Result

Analyte	Result	(Std.Dev.)	Proc.-Calc.	Line	Int.(cps/uA)
Cu	79.643 %	(0.060)	Quan-FP	CuKa	587.1694
Zn	6.911 %	(0.019)	Quan-FP	ZnKa	58.7269
Sn	6.172 %	(0.044)	Quan-FP	SnKa	7.4437
Pb	4.802 %	(0.038)	Quan-FP	PbLb1	5.8826
Fe	2.005 %	(0.012)	Quan-FP	FeKa	10.0315
As	0.224 %	(0.017)	Quan-FP	AsKb	0.1882
Ni	0.169 %	(0.007)	Quan-FP	NiKa	0.7839
Mn	0.074 %	(0.005)	Quan-FP	MnKa	0.2691

Обр.2. Анализ на съдържанието на метала на кръста с трилистни рамене - № 1.

Fig. 2. Analysis of the metal content of the cross with triple arms – No 1.

PreslavJAPIN21

Sample : PreslavJAPIN21
Operator: P.Penkova
Comment : Quick&easy Air-Metal
Group : easy
Date : 2015-08-03 20:31:07

Measurement Condition

Instrument: EDX-720 Atmosphere: Air Collimator: 5(mm) Spin: Off

Analyte	TG kV	uA	FI	Acq.(keV)	Anal.(keV)	Time(sec)	DT(%)
Ti-U	Rh 50	42-Auto	----	0 - 40	0.00-40.00	Live- 99	40
Na-Sc	Rh 15	557-Auto	----	0 - 20	0.00- 4.40	Live- 100	39

Quantitative Result

Analyte	Result	(Std.Dev.)	Proc.-Calc.	Line	Int.(cps/uA)
Cu	50.493 %	(0.044)	Quan-FP	CuKa	299.8321
Sn	30.340 %	(0.091)	Quan-FP	SnKa	29.6937
Pb	18.776 %	(0.055)	Quan-FP	PbLb1	28.2103
Sb	0.391 %	(0.019)	Quan-FP	SbKa	0.2938

Обр.4. Анализ на съдържанието на метала на кръста от медна ламарина - № 2.

Fig. 4. Analysis of the metal content of the cross made of copper sheet – No 2.

Sample : PreslavJAPIN21
Operator: P.Penkova
Comment : Quick&easy Air-Metal
Group : easy
Date : 2015-08-03 20:23:20

PreslavJAPIN21pokritie

Measurement Condition

Instrument: EDX-720	Atmosphere: Air	Collimator: 5(mm)	Spin: Off

Analyte	TG kV	uA	FI	Acq.(keV)	Anal.(keV)	Time(sec)	DT(%)
Ti-U	Rh 50	37-Auto	----	0 - 40	0.00-40.00	Live- 100	39
Na-Sc	Rh 15	919-Auto	----	0 - 20	0.00- 4.40	Live- 99	39

Quantitative Result

Analyte	Result	(Std.Dev.)	Proc.-Calc.	Line	Int.(cps/uA)
Sn	46.213 %	(0.105)	Quan-FP	SnKa	57.1435
Pb	43.160 %	(0.065)	Quan-FP	PbLb1	120.5090
Cu	9.937 %	(0.018)	Quan-FP	CuKa	81.7614
Sb	0.359 %	(0.018)	Quan-FP	SbKa	0.3400
Fe	0.251 %	(0.007)	Quan-FP	FeKa	0.6692
Zn	0.080 %	(0.003)	Quan-FP	ZnKa	0.7721

Обр.5. Анализ на съдържанието на припоя на кръста от медна ламарина - № 2.
Fig. 5. Analysis of the content of the solder from copper sheet – No 2.

Обр.6. Кръст направен чрез огъване на желязна тел с правоъгълно сечение.
Fig. 6. Cross made by bending of iron wire with rectangular section.

Обр.7. Кръст енколпион –реликвиар.
Fig. 7. Cross Encolpia – reliquary.

Обр.8. Кръст енколпион –реликвиар.
Fig. 8. Cross Encolpia – reliquary.

Обр.9. Кръст - апликация върху корицата на богослужебна книга.
Fig. 9. Cross-applique on the cover of a liturgical book.

Този вид кръстове с Разпятие Христово и Богородица Оранта са подробно разгледани в корпуса на Л. Дончева-Петкова (Дончева-Петкова 2011, 396 -399), като са датирани в периода края на X - XI век. Екземплярът от Велики Преслав максимално се доближава до № 372 от корпуса на Л. Дончева-Петкова (Дончева-Петкова 2011, 396, № 372).

Кръст енколпион - реликвиар. (Обр. 8)

Изработен от медна сплав, чрез отливане. Височина 45 мм, ширина 22 мм, дебелина 6 мм. (Аладжов 2014 а, 27)

Кръстът е с издължена долна част на вертикалното рамо и разширение в краищата на хоризонталните рамене. Двете части са съединени с шарнири и халка за окачване. Периферията е очертана с тясна рамка. На лицевата страна релефно е представено Разпятието на Христос, макар и схематичен, образът е по-старателно изваян. Над главата на Христос е изобразен част от кръст между слънце и луна. Главата на Христос е с нимб, наклонена е на дясно; подчертани са големите очи, носа и брадата. Перисомата е с раздалечени, дъговидни извити краища. Краката са леко разкрачени. На обратната страна Богородица е с нимб и в поза Оранта. Забелязва се натуралистично предаване на фигурата, отбелязани са гърдите и стомаха. В краищата на хоризонталното рамо са маркирани две отвесни изображения, а над главата на Богородица триделната фигура е украсена с къси хоризонтални черти..

Екземплярът от Велики Преслав максимално се доближава до № 529 от корпуса на Л. Дончева-Петкова (Дончева-Петкова 2011, 411).

Кръст - апликация върху корицата на богослужебна книга.(Обр. 9)

Изработен от медна позлатена ламарина.[10] Височина 38 мм, ширина 31мм и дебелина 11мм. Кръстът е с издължена долна част на вертикалното рамо и силно разширени краищата на четирите рамена. В ъгъла на всяко рамо има по една малка дупчица за закрепване към кожа или дърво. По периферията е очертана с остър предмет рамка, която свързва отделните дупчици и е част от украсата. Върху двете страни на кръста са издраскани различни по големина черти, които явно са по-късни и нямат връзка с първоначалните функции на кръста (Аладжов 2011 а, 82).

Подобен кръст - апликация върху корицата на богослужебна книга не е регистриран до сега в археологическата книжнина (Дончева-Петкова 2011; Илиева 2015, ръкопис на дисертация)

[10] ПИН 66/2010 г.

Използвана литература:

Аладжов 2011: Ж. Аладжов. Велики Преслав. Улица южно от Патриаршията. -Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 414-415

Аладжов 2011 а: Ж. Аладжов. Велики Преслав. Улица южно от Патриаршията. – Българска археология 2010. Каталог към изложба. София, 2011, 82-83.

Аладжов 2012: Ж.Аладжов. Велики Преслав. Улица южно от Патриаршията. Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 400-402.

Аладжов 2012 а: Ж. Аладжов. Велики Преслав. Улица южно от Патриаршията.- Българска археология 2011. Каталог към изложба. София, 2012, 58-59.

Аладжов 2014: Ж. Аладжов. Разкопки на обект „Преславска патриаршия- юг", сектор „Улица". - Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 466-468.

Аладжов 2014а: Ж. Аладжов. Преславската Патриаршия –юг „Улица".- Българска археология 2013. Каталог към изложба.София, 2014, 27.

Аладжов 2017 (под печат): Ж. Аладжов. Златни апликации с клетъчен емайл от Велики Преслав. – Сборник в чест на проф. В. Нешева. София, 2017 (под печат)

Аладжов, Василев 2015: Ж. Аладжов, Я. Василев. Преславската Патриаршия –юг, сектор „Улица", НИАР „Велики Преслав". Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 613-616.

Аладжов 2015а: Ж. Аладжов. "Преславската Патриаршия – юг, Улица"- НИАР Велики Преслав. Българска археология 2014. Каталог към изложба.София, 2015, 41-42.

Дончева-Петкова 2011: Л. Дончева-Петкова. Средновековни кръстове-енколпиони от България. София, 2011.

Илиева 2015: Г. Илиева „Християнски символи върху археологически паметници от Първото българско царство. Дисертация за получаване на научно-образователната степен „Доктор". (Ръкопис), София, 2015.

Сорочан 2005: С. Б. Сорочан. Византийский Херсон. Очерки истории и культуры, 2. Харьков, 2005.

Grierson 1973: Ph. Grierson. Cataloque of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Colection and in the Whittemore Collection. Vol. III/ 2, Leo III to Nicephorus (717-1081). Washington, 1973.

CROSSES OF VELIKI PRESLAV – SITE "MEDIEVAL STREET" TO THE SOUTH OF THE PATRIARCHATE

Zhivko Aladzhov

(Summary)

Remains of a street and different in size and design buildings situated along it and directly connected with its existing have been found during research site "A Street South of the Patriarchate". In a section of the street in the years of excavation have been found various artifacts with artistic value, golden objects, a golden coin, different in appearance crosses and parts of church plates, etc. They give me the reason to suppose that the traced on the terrain chain building had special function, and will have presented a *Skeuophylakion* – obligatory depository of the donations of the church, church plates, liturgical garments, books, etc. That was the place for presenting gifts to the highest clergymen, and their close people. Until now such building in Preslav has not been identified, and its existence was historically and archeologically grounded. Therefore I consider that the presence of *Skeuophylakion* situated next to the medieval street was completely possible and archeologically grounded.

Subject of the present study are topical chosen artifacts – crosses, found around the building defined as a *Skeuophylakion.* Six crosses have been listed – one with three-leave rays; another made of thin copper sheet; a cross made by bending iron wire with rectangular vertical section; two crosses enkolpions and a cross – application on the cover of a liturgical book.

ПРЕСЛАВ 1053 – 1087 Г. ПРИНОСЪТ НА СФРАГИСТИКАТА

Иван Йорданов

Количеството на византийските печати, намерени в Преслав вече надхвърли 1000 екземпляра (Jordanov, Corpus III, nos. 1-3200).

Според своята датировка те могат да бъдат разпределени в две хронологически групи: 829-971 и 971-1087 г. Първата илюстрира българо-византийските отношения през разглеждания период, а втората – византийското присъствие в Преслав 971-1087 г. Намирането им в Преслав свидетелствува, че тук в съответното време е била получена кореспонденция, скрепена с тях. Те са били адресирани до определен получател, който е пребивавал в Преслав за по-дълъг или по-кратък период от време. Въпросът, който възниква е: през цялото ли време от 971-1087 г. е получавана тук кореспонденция, с други думи през цялото време ли тук е имало византийско присъствие? На този въпрос не можем да отговорим категорично. Хиатус, като че ли, може да бъде регистриран само за периода 986-999 г. В рамките на това изследване ще бъдат привлечени датираните през втората половина на XI в. моливдовули, и по-точно тези между 1053 и 1087 г.

Този период от историята на Преслав остава някак си встрани от вниманието на изследователите, в това число и от мен. Навярно защото дискусиите и натрупванията бяха от последната четвърт на X и първите десетилетия на XI в.

Хронологически този период се рамкира от две събития – пораженията на византийската армия от печенегите, при Преслав през 1053 г., и при Дръстър през 1087 г. Печатите са почти единствените източници на информация. За съжаление, датирането им не е така прецизно, както би ни се искало. За някои от тях датата е твърде обща – втора половина на XI в., за други в рамките на десетилетия, но има и такива които са сравнително точно датирани[1]. Около експедицията на Алексий I Комнин през 1087 г. също могат да се групират някои печати.

Каква е ситуацията в Преслав през втората половина на XI в., според наративните източници ?

Преслав 1053 г.

Ще започнем малко по-рано. През зимата на 1048 г., когато Дунав замръзнал, печенегите преминали масово границата (според Йоан Скилица повече от 600 000), начело с техния вожд Тирах. С много усилия и с помощта на техния сънародник Кеген, Скилица добавя – и поради тяхната лакомия, те са разбити в едно нощно сражение и Тирах, заедно с вождовете, бил пленен[2].

Кеген посъветвал византийците да изколят тази тълпа, за да не си имат проблеми в бъдеще, и сторил това със своите пленници. Империята приложила традиционни мерки и заселила печенегите в качеството им на федерати в пустеещите земи около Триадица, Ниш и Овче поле.

През следващата година те са въоръжени и използувани срещу сродните им селджуки, които нахлували в Иберия. След като прекосили Босфора и поели на Изток, те се разбунтували, свикали съвет и се завърнали в местоживелищата си около Триадица. От тук те се разбунтували и нахлули през Хемус в т.н. „„Стохълмие", където се превърнали в реална опасност за Византия. Предприетите от нея опити да се справи с тях през периода 1049-1053 г. са неуспешни.

Най-напред срещу тях е изпратена армия начело с доместика на Запада магистър Константин Арианит. След като излязла от Адрианопол, византийската армия е разбита при Ямбол (1049 г.). Неуспешен бил и опитът на правителството да ги отрази с помощта на източната армия под командването на ректора Никифор.

На следната 1050 г. магистър Константин

[1] Справка печатите на Алексий Комнин, преди и след като става император.

[2] Тук и по-нататък събитията са предадени според сведенията на Scylitzae 1973, превод ГИБИ 1965 и монографиите на Diaconu 1970 и Тъпкова-Заимова 1976, 71-85.

Арианит отново предприема военни действия, излизайки от Адрианопол и построявайки вал, но бил изпреварен от печенегите, които нахлули в Източна Тракия. В сражението загинал командващият магистър Константин Арианит. Лагерът на византийците бил обсаден и яростно атакуван, навярно е щял да бъде превзет, но в този момент пристигнала войска от Адрианопол, командвана от протоспатария Никита Глава, топотирит на схолите[3]. Печенегите по погрешка помислили, че това е синкела Василий с войската на тема България и се разбягали.

След поредицата от неуспехи на византийците императорът събрал чуждестранните наемници (франки, варяги и др.) и им поставил за предводител патриция Никифор Вриений. Насочил ги към Адрианопол да охраняват селищата от набезите на печенегите. Тук бил изпратен и командуващият цялата войска патриций Михаил аколут (Μιχαὴλ πατρίκιος ὁ ᾿Ακολούθος) със заповед да не влиза в голямо сражение, а да възпира и отблъсва нападенията. (Scylitzae 1973, 472.40-41. Превод ГИБИ 1965, 323.) Като отишъл и се съединил с Вриений, той (Михаил) започнал да действува. Най-напред се натъкнал на една печенежка част в Голое[4], обърнал я в бягство и я затрил. След това при Топлица (крепост при Еврос), той отново срещнал друга откъснатата част от печенегите и я унищожил. Оттогава печенегите престанали да ограбват селищата в подножието на Хемус и насочили целия си устрем срещу Македония (Одринска Тракия). Там, в близост до град Хариопол, Вриений и Михаил причакали печенегите, изненадали ги през нощта в лагера им и ги избили всичките. Това, заключава Йоан Скилица, възпряло и уплашило печенегите. Затова те не правели вече набезите си безогледно, а по-рядко през четвърти и пети индикт (1051 и 1052 г.) (Scylitzae 1973 472-3. Превод ГИБИ 1965, 323.)

Но и Михаил не бездействал. През 1052 г. започнало нашествието на селджуките в Мала Азия, които унищожавали и плячкосвали всичко по пътя си. Те превзели град Карс и навлезли в Ивирия. Срещу тях е изпратен Михаил Аколут начело на отрядите от наемници франки и варяги. Неговото пристигане тук респектирало султана на селджуките и той се оттеглил. (Scylitzae 1973, 474-75)

Императорът се окуражил, събрал войски от Изток и от Запад и ги поверил на патриция Михаил Аколут. Заповядал и на синкела Василий (управител на тема България) да вземе българските войски и двамата да тръгнат срещу печенегите. Щом научили това, печенегите направили вал при Велики Преслав и го укрепили с дълбок ров и колове. Когато дошли ромеите, те се затворили вътре и били обсадени. Но понеже за ромеите времето минавало напразно и те не извършили нищо значително, а били измъчвани от липсата на необходимите храни, свикали съвет за да решат какво да правят. Всички решили да се върнат и в полунощ, като заповядали мълчание, те отворили вратите на лагера и започнали да се оттеглят. Но това не останало скрито за Тирах, който, щом разбрал че византийците искат да бягат, извел от вала колкото можел повече войска и я пратил в проходите, през които ромеите щели да минат. Самият той пък ги нападнал още при излизането им. Ромеите претърпели страшно поражение: едни били избивани от идващите отзад, а други били хващани и унищожавани от тези, които предварително заели теснините. Паднали много войници, паднал и самият синкел, а останалите, заедно с Михаил, се спасили в Адрианопол (Scylitzae 1973, 475-76. Превод ГИБИ 1965, 324; Златарски 1972, 106-108).

Събитията около това поражение са описани и от Аталиат с редица подробности, но без да се съобщават имената на военоначалниците (Attaleiates 1835, 37-40).

С личността на този командуващ се свързват две групи печати (Йорданов 2011, 114-122). При едната е ἀνθύπατος, πατρίκιος . . . . ἀκολούθος καὶ ἄνθροπος τοῦ κρατεοῦ καὶ ᾿αγίου ἡμῶν βασιλέως (датира се в средата на XI в.) (Jordanov, Corpus, III, no. 1083), а при другата протостратег или моностратег, т.е. главнокомандуващ[5], засвидетелствуван чрез два екземпляра,

[3] Негов печат е намерен в Преслав, но от по-късен период (Jordanov, Corpus III, no 1486).

[4] За локализацията на това селище се дискутира, но най-общо се приема, че това е крепостта при да с. Лозарево (Комарево), Карнобатско. Вж. Tabula Imperii Byzantini 1991, S. 203.

[5] Йоан Скилица посочва, че тук бил изпратен и командуващият цялата войска патриций Михаил аколут (Μιχαὴλ πατρίκιος ὁ ᾿Ακολούθος), Scylitzae. 472.40-41. Превод ГИБИ VI, 323, което е еквивалентно на протостратег, моностратег и пр..

единият от които намерен в Преслав (Jordanov, Corpus III, nos. 1081-1082).

От територията на дн. България и конкретно от Силистра произхожда печат на Василий монах синкел и анаграф на България (Jordanov, Corpus III, no.1144). Той с голяма сигурност може да се идентифицира с управителя на България, но дали точно от тези събития или порано, е открит въпрос, тъй като е анаграф, а не стратег, катепан или дук.

С катастрофата на византийците при Преслав може да се свърже и намереният недалеч от събитията булотирион на Вриений Ватаци хипат-патриций и стратилат на Запада (Jordanov, Corpus III, no.1025).

Какво последвало ?

При пълната невъзможност да се справят с оръжие с многобройните маси, византийците прилагат традиционната алтернатива на меча – мира. Сключен бил 30 годишен договор с печенегите, които били оставени да се заселят отвъд Хемуса, между Дунав и Стара планина, а на Изток – до морето.

Какво трябва да се разбира под настаняването на печенегите на север от Стара планина, задава си въпроса Василка Тъпкова-Заимова, и отговаря, че вече не става дума за население, заселено в пустеещи земи, а до положение, наподобяващо образуването на българската държава няколко века по-рано. С други думи, византийското правителство е предоставило гранична земя на печенегите при известни условия, отразени в тридесетгодишен мирен договор (Тъпкова-Заимова 1976, 80).

Въпросът, който възниква, е какво е станало с византийската власт тук? Според В. Тъпкова, тези земи формално не са били загубени от империята, а само временно поверени на определен съюзник. Запазени ли са византийската администрация и гарнизони? В отговор на този въпрос нашите предшественици можеха да предложат само логически разсъждения. С реализацията на "Корпус на византийските печати от България" вече разполагаме с реални доказателства: намерените между Дунав и Стара планина византийски печати.

Те се концентрират в няколко по-големи административни и военни центрове – Плиска, Преслав, Дръстър и др.

В **Плиска** са документирани повече от 150 византийски моливдовула: 82 от тях се отнасят към периода на византийското владичество (971-1067). Изключение прави периода 1053-1059 г., което навежда на мисълта че тогава там е липсвала византийска администрация и гарнизон. Теакива са засвидетелствувани, но между 1059 и 1067 г. (Йорданов 2015, 47-60).

Дръстър. Документирани са 281 византийски печата, от тях 232 са от периода на византийското владичество. Към периода 1053-1059 се отнасят 10 екземпляра (Йорданов 2011, 79-120), предимно на военни – стратези без топоним. Това предполага, че са командували части от тагмата и които са участници в събитията около номадската инвазия и опитите на империята да я спре. Изключителен интерес представлява печатът на архонта на Печенегия – магистър Йоан Кеген (Jordanov, Corpus III, no.1380) .

Какво е положението в Преслав ?

В **Преслав** са намерени повече от 1000 византийски печата. От тях в годините на византийското владичество са повече от 800 екземпляра. Близо 150 от тях могат да бъдат датирани във втората половина на XI в. Вътре в тази група могат да бъдат разграничени следните хронологически подгрупи.[6]

Периодът 40-те – 50-те г. на XI в., до 1053 г.

1-3. Λέων Πηγονίτης πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Πρεσθλαβίτζας

(средата на XI в.) (Jordanov, Corpus III, nos. 1414.-1415)

4. Λέων Γουδέλης πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (средата на XI в.) Jordanov, Corpus III, no. 1556)

5-10. Λέων Πηγονίτης πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (50 г. на XI в.) Jordanov, Corpus, III, nos. 1560-1565)

11. Μιχαὴλ Ταρχανειώτης πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (средата на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 1571.

12-15. Βασίλεος Γλαβᾶς πρωτοσπαθάριος-ὕπατος (средата на XI в.) (Jordanov, Corpus III, nos. 608-611)

[6] Тъй като са публикувани, описанието им тук е излишно. Посочени са техните номера в Корпуса на византийски печати от България

16. Ἀναστάσιος Πολύς πατρίκιος καὶ στρατηγὸς (средата на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 1503)

17. Γεώργιος πατρίκιος (средата на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 468 a)

18-20. Ἀνδρόνικος Δούκας πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς τῆς μεγαλης Πραισθλάβας (средата на XI в.) (Jordanov, Corpus III, nos. 1393-1396)

21.. Ἰωάννης Δουκίτζης πατρίκιος (50 на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 471)

22. Ἰωάννης Λοῦλος πατρίκιος (50 на XI в.s) (Jordanov, Corpus III, no. 472)

23. Βρυένιος Βατάτζης πατρίκιος-ὕπατος καὶ στρατηλάτης τῆς Δύσεως (50 г. на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 1205)

24. Μιχαὴλ μονοστρατηγὸς (50 г. на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 1081)

25. Νικόλαος (?) πατρίκιος καὶ στρατηγὸς (50-те г. на XI в.) Jordanov, Corpus III, no. 1582)

В тази група са включени 25 екземпляра на 12 лица, почти всички са на длъжности, свързани с командването на армията. Само двама от тях са свързани с конкретен град – Велики Преслав и Преславица. Андроник Дука е може би последният стратег на Велики Преслав. В 1059 г. е учреден катепаната Подунавие и в него няма стратегии (Jordanov 2003, 63-75).

Периодът 1053-1059 г.

26. Γρηγόριος Κλάδων πατρίκιος καὶ στρατηγὸς (50-те г. на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 1526)

27. Γρηγόριος Μαυροκατακαλὼν πατρίκιος καὶ στρατηγὸς (50-те г. на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 1527)

28. Νικηφόρος Φιλοκάλης στρατηγὸς (50-60-те на XI в.)(Jordanov, Corpus III, no. 1580).

29.. Βαρδάνιος Βαλανέας δισύπατος καὶ κατεπάνω (50те на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 1445)

30. Βαρδάνιος Βαλανέας πατρίκιος καὶ κατεπάνω (50-60 на XI в.) (Jordanov, Corpus III, nos. 1447)

31. Κωνσταντῖνος Κρατερὸς ἀνθύπατος-πατρίκιος (50-60те на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 373)

Шестте печата са на 5 сановника, свързани с командуването на отряд от тагмата в качеството им на стратези и катепани. До кого в Преслав са писали? Имало ли е стратег на Преслав по това време и въобще имало ли е византийска администрация в града? Това е труден въпрос. Ще започнем с това, че съществува неяснота какво е положението в града още преди 1053 г. Скилица съобщава, че печенегите направили вал при Велики Преслав и го укрепили с дълбок ров и колове. Когато дошли ромеите, те се затворили вътре и били обсадени. Не се съобщава нищо за положението в града преди 1053 г. и след това. Не е изключено след подписването на 30-годишният мирен договор да е съществувала някаква симбиоза между византийско присъствие и печенежко доминиране, каквато е ситуацията и в Дръстър през 1087 г.

Ако е имало стратег на Велики Преслав, то единствената кандидатура е Андроник Дука.

Периодът 1059-1067 г.

Той се маркира от две събития: възстановяването на византийската власт между Дунав и Стара планина през 1059 г.; създаването на катепаната Подунавие и нашествието на узите през 1065-1066 г. с последствията от това.

Византийската армия не е в състояние да спре узите, пленени са двамата пълководци – магистър Василий Апокап и магистър Никифор Вотаниат. В резултат на това нашествие, гарнизонът в Плиска е евакуиран и византийското военно присъствие там приключва. Последните печати в Плиска са от 1067 г. (Йорданов 2015, 47-60).

Периодът 1059-1067 г.

32.Μιχαὴλ Ταρχανειώτης πατρίκιος , πρωτοανθύπατος καὶ στρατηγὸς

(60-те на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 1572)

33. Βασίλεος Γλαβᾶς βεστάρχης (трета четвърт на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 381)

34-35. Βραχάμιος Ἀρσακίδης βεστάρχης (трета четвърт на XI в.) (Jordanov, Corpus III, nos. 383-384)

36-41. Θεόδωρος Δοβρομιρός βεστάρχης (70те на XI в.) (Jordanov, Corpus III, nos. 387-394)

42. Βασίλειος Γολοτυ βέστης (60 те години на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 405 a)

43-44. Γρηγόριος Μαυροκατακαλὼν ἀνθύπατος καὶ κατεπάνω (60 на XI в.) (Jordanov, Corpus III, nos. 1454, 1456)

45-49. Βασίλεος Γλαβᾶς πρωτοβέστης (60те

на XI в.) (Jordanov, Corpus III, nos. 509-513)

50-51. Ἰωάννης Φιλοκάλης ὕπατος (трета четвърт на XI в.)(Jordanov, Corpus, III, nos. 713-714)

52. Συμεὼν βέστης καὶ κατεπάνω Παραδουνάβου (60те на XI в.) (Jordanov, Corpus III, nos. 1377)

53-54. Συμεὼν βεστάρχης καὶ κατεπάνω Ἀδριανουπόλεως καὶ Μεσημβρίας

(преди 1067) (Jordanov, Corpus III, nos. 1109-1110)

55. Ἰωάννης Ῥαδηνὸς βεστάρχης, κριτὴς τοῦ βήλου, Θρᾴκης καὶ Μακεδονίας (преди 1067) (Jordanov, Corpus III, no. 1273)

56. Μιχαὴλ βεστάρχης καὶ κατεπάνω Μεσοποταμίας (преди 1067) (Jordanov, Corpus III, no. 1349)

57. Ἀνδρόνικος Φιλοκάλης βεστάρχης καὶ κατεπάνω (преди 1067) (Jordanov, Corpus III, no. 1444)

58. Νικήτας Γλαβᾶς μάγιστρος καὶ κατεπάνω (60-70 те г. на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 1486)

Печатите са 26, на 13 лица. Вместо стратези имаме катепани. Именно в този период са трансформациите от стратег в катепан. Освен свързаните с армията катепани, без топоним и с топоним, налице е и значителен брой на лица представени само със своите титли. Те навярно са писали до местния представител на администрацията в качеството си на частни лица.

Някои са представени в различни етапи от кариерата си, техният кореспондент тук е продължавал пребиваването си. Налице са 3 представители на фамилията Филокали. Навярно техен роднина е служел тук.

Възниква въпросът: Що за институция е резидирала в Преслав ? След 1059 г. не са известни печати на управители. Вече казахме, че катепаната Подунавие няма за подразделения стратези, а турми които носят името на катепаната[7].

В Преслав несъмнено е имало армейски контингент, но дали това е турма?

Печатите 1067 – преди 1087 г. 1067-1081 г.:

59. Θεοδούλος μοναχὸς καὶ σύγκελλος (трета четвърт на XI в.) (Jordanov Corpus III, no. 1642)

60. Θεοδούλος μοναχὸς, σύγκελλος καὶ οἰκονόμος τῆς Νέας (трета четвърт на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 1650)

61-66.Ἰωάννης – частно лице (XI в. трета четвърт.) (Jordanov, Corpus III, nos. 2150-2155)

67 Γριγόριος Κουρκούας πρόεδρος (70 г. на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 491)

68-73. Θεόδωρος Δοβρομιρός πρωτοπρόεδρος (1070-1080) (Jordanov, Corpus, III, nos. 529-532; 535-536)

74. Θεόδωρος Δοβρομιρός (60-те – 70-те г. на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 1868б)

75. Μιχαὴλ Σκληρός πρωτοπρόεδρος καὶ ἀναγραφεὺς Δρουγουβιτείας (80те на XI в.) (Jordanov, Corpus, III, no. 1189)

76-77. Ἀλέξιος Κομνηνὸς σεβαστὸς καὶ μέγας δομέστικος (1078-1081) (Jordanov, Corpus III, nos. 1006-1007)

Броят им е 19, на 6 лица. Новост са църковните печати, чието датиране е несигурно. Печатите на Теодул са от два различни периода на неговата кариера. Останалите са на притежатели на титли и появата на частни печати. От армията само един е на велик доместик – Алексий Комнин.

По-важното е, че и след 1067 г. тук е получавана кореспонденция, т. е. има византийски представител. Другата възможност е тази група да е погрешно датирана и тя да е от следващия хронологически отрязък (1075-1087).

Преслав – последна четвърт на XI в. (1075-1087 г.)

78-80.Ἀλέξιος, Α' Κομνηνὸς (1081-1118) (Jordanov, Corpus III, nos. 122-123,133)

81. Νικηφόρος Διογένης 80-те г. на XI в. (Jordanov, Corpus III, no. 1868a)

82. Κομνηνὸς Ἀδριανός (1087-1105) (Jordanov, Corpus III, no. 1932a)

83. Κραγένης (краят на XI в.).(Jordanov, Corpus III, no. 2162)

84. Μοναστρᾶς Μιχαὴλ (втора половина на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 1977)

85-86. Κωνσταντῖνος Ἀντίοχος κουροπαλάτης (80 те на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 437-438)

87. Νικηφόρος Χρυσοτζεφούδης κουροπαλάτης (80те на XI в.)(Jordanov, Corpus III, no. 441)

88. Κωνσταντῖνος Οὐμπερτοπούλος πρωτονοβελίσσιμος καὶ δοὺξ: (80-те г. на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 1480)

[7] Виж печата на Йоан, турмарх на Подунавието Jordanov 2003, 63-75.

89. Σπονδύλης Κωνσταντῖνος (80-те г. на XI в.)(Jordanov, Corpus III, no. 2041)

90. Μαγγάνης Γεώργιος (последна четвърт на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 1971)

91. Χοιροσφάκτης Λέων (последна четвърт на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 2081)

92. Νικόλαος Ἀβύδος (XI последна четвърт) (Jordanov, Corpus III, no. 1657)

93. Χριστοφόρος μητροπολίτης Δρίστρας καὶ πρωτοσύγκελλος (80-те г. на XI в (Jordanov, Corpus III, no. 1711)

94-98. Ἰλλαρίων ἀρχιεπίσκοπος Μεσημβρίας (преди 1092 г.) (Jordanov, Corpus III, nos. 1731-1735)

99a. Κωνσταντῖνος– частно лице (краят на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 3095)

99. Μιχαὴλ – частно лице (краят на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 2208)

100-101. Anonymous (края на XI в.) (Jordanov, Corpus III, nos. 2461-2462)

102. Anonymous (края на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 2468)

103-108. Anonymous (края на XI в.) (Jordanov, Corpus III, nos. 2471-2475-75a)

109. Anonymous XI c. – последна четвърт (Jordanov, Corpus III, no. 2483)

110-117. Anonymous XI c. – последна четвърт (Jordanov, Corpus III, nos. 2485-2491a)

Тази група включва повече от 30 екземпляра, на 20 лица. Печатите се датират в последната четвърт на XI в., но несъмнено някои от тях, ако ли не повечето, са свързани с похода от 1087 г. Отделни екземпляри могат да бъдат идентифицирани с лица от „Алексиада" на Ана Комнина:

Ἀλέξιος, Α' Κομνηνὸς (1081-1118);

Νικηφόρος Διογένης 80-те г. на XI в.;

Κομνηνὸς Ἀδριανός (1087-1105);

Μοναστρᾶς Μιχαὴλ (втора половина на XI в.);

Κωνσταντῖνος Ἀντίοχος κουροπαλάτης (80 те на XI в.);

Κωνσταντῖνος Οὐμπερτοπούλος πρωτονοβελίσσιμος καὶ δοὺξ: (80-те г. на XI в.);

Σπονδύλης Κωνσταντῖνος (80-те г. на XI в.);

Необходимо е да се подчертае, че няма печат който със сигурност да се датира след 1087 г. Как да ги свържем със събитията през лятото на 1087 г.? В тази кампания Преслав има особено място.

Преслав през лятото на 1087 г. След възцаряването си през 1081 г. Алексий Комнин има други приоритети: нашествието на норманите, които завземат редица градове в Западните Балкани и се насочват към втория по големина град – Солун. Едва през 1087 г. императорът отделя необходимото внимание на печенегите, които са господари на Подунавието. След няколко успешни акции на негови пълководци в Южна България срещу печенегите императорът решил да се справи с тях и в Северна България.

На военния съвет, свикан преди войската да премине през Хемус, се оформили две крила: групата стари и опитни пълководци (Никифор Вриений и Григорий Маврокатакалон), които не били съгласни да се воюва в Паристрион и групата от по-млади (Георги Палеолог, Николай Маврокатакалон), които поддържали желанието на императора и го съветвали да преминат теснините на Хемус. На тяхна страна били и двамата синове на самодържеца Диоген-Никифор и Лъв.

След като преминал Хемус, императорът пристигнал до една река близо до Дръстър и построил лагер. Преди решителното сражение той отново свикал съвет дали трябва да нападне печенегите. Георги Палеолог и Григопий Маврокатакалон искали да се отложи сражението и съветвали императора да се отправят в пълно въоръжение за *Велики Пристлава* и "оттам да нападаме всеки ден скитите". Докато се водели тези разговори, Диогеновите синове, като млади (на около 17-18 години) и още невкусили от ужасите на битките…извадили мечове и извикали "не се бой, царю! Сами, като извадим мечовете си, ще ги направим на късове". Това подтикнало императора да започне битката (Алексиада, ГИБИ, 1971, 63).

Съществува мнение, че Анна Комнина е сбъркала Преслав с друг град, намиращ се на Дунав, недалеч от Силистра, но град с това име там няма.

За особената роля на Преслав в тази кампания свидетелстват и намерените в него византийски печати. Не само идентифицираните, но и останалите. Те свидетелстват, че дори и града да не е бил използван като изходна база за византийски нападения срещу печенегите, то несъмнено в него е бил оставен гарнизон, за да пази тила на византийците и да е база за снабдяване с припаси и въоръжение. Именно до началника на

гарнизона тук са писали въпросните лица. Донякъде ситуацията се повтаря с тази от 971 г., когато след завладяването на Преслав Цимисхий се придвижва към Дръстър, а в Преслав е оставен гарнизон начело с паракимомена Василий Лакапин.

Специален интерес представляват църковните печати на архийереи на Дръстър, Месемврия, Абидос и др. До кого са писали – дали до техен подчинен събрат, местния архиерей, до началника на гарнизона, или някой техен родственик?

След катастрофата на императорската армия при Дръстър през 1087 г., в Преслав няма намерени печати. Наистина има група от двадесетина екземпляра, които се отнасят най-общо във втората половина на XI в., а за други е посочена дата в края на XI в., но те са в повечето случаи анонимни, чиято датировка е относителна.

Втора половина на XI в.

118. Βατάτζης Βρυένιος (втора половина на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 1830)

119-120. Ἀχουσένις Βῆκενης (втора половина на XI в.) (Jordanov, Corpus III, nos.1840-1841)

121-122. Βῆκενης Παγκράτιος (втора половина на XI в.) (Jordanov, Corpus III, nos.1842-1843)

123-124. Ἐξαβούλιτης Βασίλειος (втора половина на XI в.) (Jordanov, Corpus III, nos.1878-1879)

125-126. Θεοδωροκάνος Κωνσταντῖνος (втора половина на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no.1893-1894)

127. Κίνναμος Ἰωάννης (втора половина на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 1927)

128-129. Κυρίτζης Ἀναστάσιος (втора половина на XI в.) (Jordanov, Corpus III, nos= 1958-59)

Μοναστρᾶς Μιχαὴλ (втора половина на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 1977)

130-131. Μουσάραφ Κοσμᾶς (втора половина на XI в.) (Jordanov, Corpus III, nos. 1997-1998)

132 Παξηνός Νικήτας (втора половина на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 2022)

133. Φαρακοπούλος Νικόλαος (втора половина на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 2070)

134-137. Χαψέ или Χαψᾶς Εὐγένιος (втора половина на XI в.) (Jordanov, Corpus III, nos. 2077-2078-2079-2080)

138-140.. Anonymous (втора половина на XI в.) (Jordanov, Corpus III, nos. 2453-2454-2454a)

141-142. Anonymous (втора половина на XI в.) (Jordanov, Corpus III, nos 2495, 2500)

143. Anonymous (втора половина на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 2512)

144. Anonymous (втора половина на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 2519)

145. Anonymous (втора половина на XI в.) (Jordanov, Corpus III, no. 2586)

Групата е от близо 30 екземпляра, на 17 лица. Напълно е възможно някои от тях да се отнесат към последната четвърт на XI в. и по-точно към 1087 г.

И така, в 1067 г. гарнизонът в Плиска е евакуиран, а през 1087 г. и гарнизонът от Преслав. Според изворите, византийската власт между Дунав и Стара планина е възстановена след битката при Левунион. В Дръстър е изпратен Лъв Никерит[8]. Намерените в Силистра печати потвърждават това, т.е. има и такива от края на XI в. Последният печат е на севаста Йоан Таронит, датиран в XI-XII в.

[8] Алексиада, превод в ГИБИ 1971, 97. След разкриване на заговора на Гавра (1091 г.) един от заподозрените Георги, синът на Декан, бил изпратен с писмо при тогавашния дук на Паристрион Лъв Никерит, за да пазел уж и той заедно с него крайдунавските земи, а всъщност по-скоро да бъде наблюдаван от Никерит. Все пак в какво качество ? Подчинен или колега! Последното е по-вероятно. И двамата имат титула куропалат (Jordanov, Corpus III, nos. 529, 161). Вероятно и Георги Декан е дук, но без топоним, т.е. остава на разположение на императора и е изпращан където е необходимо.

Използвана литература:

ГИБИ 1965: *Гръцки извори за българската история* VI. София, 1965.

ГИБИ 1971: *Гръцки извори за българската история* VIII. София, 1971.

Златарски 1972: В. Златарски. *История на българската държава през средните векове* II. София, 1972 [фототипно издание].

Йорданов 2008: И. Йорданов. Печати на византийския пълководец Михил, командуващ византийската армия при Преслав през 1053 г. – *Античная древность и средние века* 38. Екатеринбург, 2008, 114-122.

Йорданов 2011: И. Йорданов. Средновековният Дръстър според данните на сфрагистиката (VI-XII в.)".- *Античная древность и средние века* 40. Екатеринбург, 2011, 79-120.

Йорданов 2015: И. Йорданов. Плиска (IX – XI в.), според данните на сфрагистиката.- *Плиска-Преслав 11,* 2015, 47-60.

Тъпкова-Заимова 1976: В. Тъпкова-Заимова. *Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад. Към историята на северните и североизточните български земи, краят на X – XII в*. София, 1976.

Attaleiates 1835: *Michaelis Attaleiatae, Historia,* CB, ed. I. Bekkeri. Bonn, 1853

Diaconu, 1970: P. Diaconu. *Les Petchenegues au Bas-Danube*. Bucuresti 1970.

Jordanov 2003: I. Jordanov. The katepano of Paradounavon according to the Sphragstic Data.- *SBS*, 8, 2003, 63-75.

Jordanov 2009: I. Jordanov. *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria" III, part one and two*. Sofia, 2009.

Scylitzae 1973: Ioannis Scylitzae. *Synopsis historiarum*, ed. I. Thurn, CFHB, 5. Berlin-New York, 1973.

TIB 1991 : *Tabula Imperii Byzantini* 6. Wien, 1991.

PRESLAV (1053 – 1087). CONTRUBUTION OF THE SIGILLOGRAPHY

Ivan Jordanov

(Summary)

In Preslav are found more than 1000 byzantine seals. From the period of Byzantine domination in Bulgarian lands they are more than 800 specimens. Furthermore 150 can be dated in the second half of the 11th c. Precisely they are the object of current paper.

This chronological period are framed from two major historical events: the defeats of the Byzantine army from the Pechenegs – once at Preslav in 1053 and second at Dristra in 1087. The seals are almost the only source of information.

The seals from Preslav give us an important information about the constantly byzantine presence from 1053 to 1087. There are no seals which can be surely dated after 1087. The only possible conclusion is that after the defeat at Dristra in 1087 the byzantine garrison was probably evacuated.

МОНЕТИТЕ ОТ ОБЕКТ „ДВОРЦОВ ЦЕНТЪР“ ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Археологически сезони 2005 – 2011 г.

Женя Жекова

Археологическите разкопки на обект ДВОРЦОВ ЦЕНТЪР във Велики Преслав продължават от 2005-2011 г.[1] За седемте сезона са добити 270 монети[2], които хронологически покриват периода от IV в. до XV в. Монетите могат да бъдат групирани в следните три времеви отрязъка: достоличен период, IV в. – 3 екз.; столичен, X в. – 9 екз.; следстоличен, XI-XV в. – 258 екз. Монетната картина е типичната за централната част на Велики Преслав, характеризираща се с постепенно увеличаване на обема след втората половина на X в., силна концентрация на находки от първата половина на XIII в. и минимални количества от XIV-XV в. Най-ранни се явяват двата фолиса и бронзовата емисия от IV в. Екземплярите са на императори от Константиновата династия.

Монетите от X век са изключително интересни, поради факта, че са препечатани върху поранни фолиси от същия период. Става въпрос за фолиса на Константин VII, препечатан върху по-ранен фолис на Роман I, и този на Никифор II, ударен върху емисия на Константин VII. Но безспорно най-ценен като находка е солидът на Константин VII, който е и единствената златна монета от обекта. Той е от масово срещаният клас XV, емитиран в периода 945-959. Солидите на Константин VII са широко разпространени в Североизточна България, в т. ч. и в столицата Велики Преслав.

Следва компактна група от анонимни фолиси, главно от клас A2 – 14 екз. Те са предимно от варианти 3, 4, 5, 14b, 16a, 39-41, 47. Повечето екземпляри от клас A1 традиционно са препечатани върху по-ранни фолиси, предимно на Никифор II. На практика анонимните фолиси приключват с клас C (1042-1050), но са регистрирани и два екземпляра от по-късните и сравнително редки класове E (1060 г.) и H (1070-1075).

Изключително рядкото предреформено монетосечене на Алексий I Комнин е засвидетелствано от фолис, отсечен в константинополската монетарница в периода 1087-1092 г. Интересното при тази емисия е, че някои нумизмати я отнасят към групата на анонимните фолиси – клас K (1085-1092) (Grierson 1973, 702), докато *Майкъл Хенди* обособява тези монети като предреформени фолиси на Алексий I Комнин (Hendy 1999, 192). Като *Второ предреформено монетосечене* го приема и *Иван Йорданов,* съобразявайки се с находките от България (Йорданов 1984, 20).

Най-многобройни, както обикновено от Преслав, са находките с латински имитативни серии, сечени в периода 1204-1261 г. в константинополската монетарница. Срещат се както голямо-, така и малкомодулни серии. Преобладават монетите от тип A, регистрирани са и типове C, D, L, P, T. Значително по-малобройни са отсечените в солунската монетарница (1208-1224). Повечето имитативни монети – близо 200 екз., са нарязани на две и повече части и, според белезите на циркулация, могат да бъдат поставени в периода около средата на XIII в.

В този времеви отрязък попадат и две редки солунски емисии. Едната принадлежи на никейския император Йоан III Дука Ватаци (1222-1254), а втората на солунския деспот Мануил Комнин Дука (1230-1237).

Монетата на Йоан III Ватаци е проблематична. *Майкъл Хенди* я определя като емисия на солунския деспот Йоан Комнин Дука (1242-

---

[1] Благодаря на ръководителя на обекта гл. ас. д-р Тодор Балабанов и на колегите Пламен Славов и Кремена Стоева от НИАР – Велики Преслав за възможността да публикувам монетите от обекта.

[2] В АОР за разкопките през 2005 г. авторите Т. Балабанов и К. Стоева посочват че за сезон 2005 г. са намерени 150 монети, вж. Балабанов, Стоева 2006, 292-293. Към днешна дата такива монети не бяха открити, нито в НИАР – Велики Преслав, нито в НАИМ – БАН, София. За мен остава загадка, има ли действително такива монети, или е някаква техническа грешка. Разкопвачите също мълчат по въпроса.

1244), а *Иван Йорданов* – като *Първи тип* сечен в солунската монетарница след завладяването на града от Ватаци през 1246 г.

Монетосеченето на Йоан Комнин Дука е забележително с факта, че за около пет години той продуцира над 30 монетни типа. Именно това несъответствие между краткото време на управление и големият брой отсечени монети дава основание на *Иван Йорданов* да предатира някои от монетите му към други владетели (Йорданов 1984, 77). *Майкъл Хенди* поставя въпросния тип в *Серия III*, формирана от малкомодулни емисии със занижено тегло, орязани, често с влошен стил (Hendy 1999, 579). Нашата монета в никакъв случай не отговаря на тези характеристики, дори напротив. Макар и половинка, ясно си личи финия солунски стил на изданието.

Екземплярът на Мануил Комнин Дука е билонова скифата отнесена към *Тип А* по класификацията на *Майкъл Хенди*. В същия тип е определена и от *Иван Йорданов*, който донякъде ревизира направената от *Хенди* класификация, съобразно находките от България (Йорданов 1984, 80). Въпреки че това е първият тип, който би трябвало да бъде сечен в първите години от управлението на Мануил Дука, *Хенди* му дава една по-късна датировка – 1234/1235 г. (Hendy 1999, 569).

Екземплярът е намерен в югозападния ъгъл на *Двореца*, при разширение на запад, в сив насип, на дълбочина 1.20 м. Монетата се отличава с качеството и елегантността си – отличителни белези на солунския стил в монетосеченето. Освен това, върху ядрото няма следи от допълнително орязване и екземплярът е запазен в цялостния си вид – явление, рядко срещано върху преславските монети. Скифатата е много добре запазена, особено лицевата й страна, но има спукване на ядрото от периферията към вътрешността. Интересен е фактът, че същото спукване се забелязва и при друг екземпляр на Мануил Комнин, също намерен в Преслав и включен още преди 30 г. в книгата на *Иван Йорданов* (Йорданов 1984, табло 33.1). Сравняването на двата екземпляра води към допускането, че са сечени от една матрица. До този момент от Преслав са регистрирани 6 екземпляра, но само 2 са голямо-модулни. Останалите са от групата на малко-модулните екземпляри. Две монети от същия тип са намерени и в средновековния Шумен, а още една произхожда от с. Черенча (Жекова 2006, 116).

Намирането им в Преслав поражда въпроса за пътя им на постъпване, особено като се има предвид, че това е третият голямо-модулен екземпляр. С една дума, тези монети не са били подложени на започналите през 40-те години на XIII в. процеси на орязване на монетното ядро. Били са заделени като красиви и почти нециркулирали монети от своя собственик, който, допускам, ги е донесъл като спомен от евентуално посещение в Солун. Не трябва да пренебрегваме факта, че през този период градът става притегателен център за българската аристокрация, тъй като е включен в пределите на България, а и съпругата на деспота – Мария, е дъщеря на Иван Асен II. Това е само едно предположение, но концентрацията на няколко екземпляра в Двореца, насочва към изказването на подобна хипотеза (Жекова 2006, 113).

Във връзка с тези събития ще бъде разгледана и втората монета намерена в *Двореца*. Това е медна скифата на цар Константин Асен (1257-1277) от редкия VI тип по класификацията на *Владимир Пенчев* (Юрукова, Пенчев 1990, 85-92), или тип IV по тази на *Константин Дочев* (Дочев 2009, 76).

За първи път този монетен тип е публикуван от *Тодор Герасимов*, който обръща внимание на изображението на Богородица Агиосоритиса, като го обвързва с реално съществувала икона или църква, откъдето е инспирирано (Герасимов 1967, 26-29). Въпреки че в последния излязъл каталог на българските средновековни монети, *К. Дочев* съобщава за вече известни около 30 екз., типът си остава рядък за монетосеченето на този български владетел (Дочев 2009, 76). Той разделя типа на два варианта и в този случай нашият екземпляр попада в групата на *вариант Б*. По всяка вероятност е бил отсечен в една единствена емисия около 1268/1269 – 1270/1271 г. *Стоян Авдев* изтегля датировката и определя типа с Богородица като ранен, отсечен в първите години от управлението на Константин Асен. Основание за това му дава сравнително високият тегловен стандарт на известните му екземпляри (Авдев 2007, 71). В случая с преславския екземпляр не можем да направим генерални констатации, но действително метричните му характеристики са по-скоро занижени, отколкото високи. Освен това на лицевата страна се забелязват следи от препечатване, най-вероятно върху някой от ти-

повете предхождащи отсичането на този с Богородица (Жекова 2006, 115).

Традиционно за Преслав, от обекта е регистрирана и емисия на цар Мичо Асен. Изображението на монетата подсказва, че тя или е била препечатана върху друга, или пък печатът е нанесен два пъти. За съжаление нейното състояние не позволява този факт да бъде уточнен.

Още една българска монета регистрира живота във втората половина на XIV в. Тя, заедно с османския мангър на султан Баязид II (1481-1512) (отсечен в 1481 г.), е хронологически последната емисия от обект ДВОРЦОВ ЦЕНТЪР. Става въпрос за емисия от Първо билоново монетосечене на цар Иван Шишман (1371-1395). Въвеждането на това ново за средновековна България монетосечене е продиктувано от кризата, в която постепенно изпада Търновското царство. В териториите, отнети вече от османците, остават и рудниците добиващи сребро за осъществяването на сребърното монетосечене в държавата. Ето защо, Иван Шишман въвежда като нов монетен тип билоновото монетосечене, което много скоро обаче се превръща в чисто медно.

Последните две монети, които ще бъдат коментирани, са сребърно торнезе на дукство Ахайа и меден тетартерон на Андроник II и Михаил IX (1295-1320). Монетите сечени от латинските княжества в Пелопонес са редки за териториалните граници на средновековна България. Техният ареал на разпространение достига до южните предели на царството. Публикувани находки има от Търново (Дочев 1992, 160), Кърджали (Йорданов 1992, 101-104), Мелник и Перперикон (Дочев 2009, 186). До този момент най-много монети на Ахайя и Атина са документирани от манастира в кв. Веселчане на град Кърджали – близо 30 екз. Проблемен остава въпросът кои точно от тези монети са единични находки и кои принадлежат на колективна находка (Йорданов 1992, 101-102). Съставът на малкото съкровище няма аналог сред останалите български градове и селища от този период. Основателно се повдигат въпросите, както за самия собственик на съкровището, така и за връзката на трезора (или неговия собственик) със самите владетели, отсекли монетите.

Сребърното торнезе от Велики Преслав е отсечено в Кларенция от Гийом II дьо Вилардуен (1246-1278). След като се закрепва в Южен Пелопонес около 1250 г., Гийом II дьо Вилардуен присъединява централно-гръцките градове, като Атина, Негропонт, Салона, към своите владения. В 1267 г. Гийом вече е под протекцията на Шарл I Анжу и от този момент насетне Ахайя все повече се превръща в неаполитанско владение (Metcalf 1979, 236). Емисията се датира от началото до средата на 70-те г. на XIII в.[3] (Tzamalis 1990, 101-131). Монети от същия дук са регистрирани в Кърджали. Но находката е първа от столичния център Велики Преслав. Засега тя стои изолирана сред останалите нумизматични находки. Хронологически е много близка до друга, също така изолирана за Преслав монета, открита през 2012 г. на обект „Владетелска църква". Става въпрос за славонски денар (бановец) отсечен при управлението на крал Бела IV (1235-1270) и бан Хайнрих фон Гюсинг (1269-1270). Годината на отсичане е в периода 1269/1270, след което тя е поела пътя към българското царство. Пристигането й в Преслав е станало не по-рано от 1269 г. Попадането на бановеца в старата столица обвързах с конкретни исторически събития от 1269 г., когато българска делегация посещава двора на крал Бела IV (Жекова 2013, 123-134). Все още категорично не може да се кажа дали и сребърното торнезе е свързано с конкретно събитие или е попаднало в Преслав в ролята си на паричен знак. Находката е значима не само поради факта, че се открива на север от Стара планина, но и че произхожда от град като Преслав.

Особено интересен е медният тетартерон на Андроник II и Михаил IX, който е отсечен в константинополската монетарница и отнесен от Саймън Бендъл към емисиите с титлата „Автократори на Романия" (Bendall 1988, 39.168). Това е рядко срещан у нас тип, който в случая допълва разнообразната и пъстра монетна картина във втория столичен център Велики Преслав.

От обект ДВОРЦОВ ЦЕНТЪР произхождат и пет оловни печата, чиято информация е също толкова значима, както и тази придо-

[3] Благодаря на колегата д-р Джулиън Бейкър от музея Ашмолиън в Оксфорд, Великобритания, за помощта при определянето на монетата.

бита от теренното проучване и нумизматичните находки. Още повече, че сред тях има и императорски печат. Той принадлежи на Василий II (976-1025) и е от втория тип B, където императорът е представен сам (Jordanov 2009, no 88). За разлика от първата група печати, където Василий и Константин са представени заедно, то при втората Василий II вече се изобразява сам. Проф. И. Йорданов се спира на този феномен, търсейки отговор в реалното състояние на Империята поне в първите години, когато тя действително се управлява от паракимомена Василий Лакапин. Вероятно в тези първи години, излизащите от императорската канцелария важни документи са скрепявани от печат с изображение на двамата владетели. След отстраняването на Василий Лакапин единствен реално действащ император остава Василий. Спорна е годината, в която започва да подпечатва кореспонденцията си с тези печати. Според *Вернер Зайбт* това става след 990 г., когато Василий II вече е утвърден на престола (Seibt 1978, 87). Намерените обаче в Източна България и най-вече в Преслав печати на Василий II сам, би следвало да се датират след 999 г. След катастрофата при прохода Траянови врата през 986 г., византийците опразват Североизточна България и българската власт е възстановена. Византийците установят отново своя администрация и военен контрол едва след похода на патриций Теодорокан и протоспатарий Никифор Ксифия (Йорданов 2013, 265-301). Следователно присъствието на византийски печати на Василий II в Североизточна България би трябвало да се свърже със събитията след 1000 г.

Останалите печати са на Михаил, антипат, патрикий, императорски протоспатарий и сакеларий (X в.) (Jordanov 2009, no 880) – до този момент единствен екземпляр от България, и на Григорий Алан (X в.) (Jordanov 2009, no 1811), засега без паралел. Последните два печата, за разлика от предходните, принадлежат на добре познатият Писота вардарий (първа половина на X в.) (Jordanov 2009, no 342-343). Печатите на Писота вече са близо 30, а местонамирането им, с малки изключения, е в Плиска и Велики Преслав. Писота е византиец, но от славянски произход, преминал на служба при българския владетел, а богатата му кореспонденция илюстрира значимостта на длъжността, с която вероятно е бил натоварен. Предположенията са, че той е организирал или контролирал евентуалните процеси на монетосечене в българския владетелски двор. В подкрепа на това твърдение е намирането на два негови печата в производствения център до с. Надарево, Търговищко, откъдето произхожда и технологична проба от монетен печат, нанесена върху оловен лист (Йорданов 2003, 313).

Интересно сравнение между моливдовулите на Писота вардарий и Андрей, императорски спатарий и член на корпуса на етерията, прави колегата Тодор Тодоров. И двете групи печати имат еднаква датировка, сходни са и местата на получаване на кореспонденцията им – Плиска и Велики Преслав. И двамата са били членове на корпуси от дворцовата охрана на императора – Писота на вардариотите, а Андрей на етерията. Изводът, до който достига Тодоров е, че и двете личности, свързани с двореца в Константинопол, са имали допирни точки в своята дейност, касаеща изпращането на кореспонденция вероятно до конкретни адресати в посочените центрове (Тодоров 2012, 111-112). Това твърдение не е напълно убедително. Докато за Писота със сигурност може да се твърди, че е преминал на служба в България, то за Андрей няма подобни индикации.

И петте сфрагистични паметника дават важна информация за значимостта на мястото, в което са открити. Безспорно функциите на сградата или учреждението, в което са се намирали получателите на кореспонденцията са имали важна роля в управлението на столицата, ако не и на държавата.

Ускорените темпове на археологическите разкопки в последните години в столичния център Велики Преслав доведоха до рязко увеличаване на количествата с монетни и сфрагистични находки. Въпреки това, до този момент цялостна публикация има единствено за нумизматичните комплекси от външните крепостни стени (Йорданов 1985, 207 – 215), от Северната крепостна

ХРОНОЛОГИЯ НА МОНЕТНИТЕ НАХОДКИ ОТ ОБЕКТ *ДВОРЦОВ ЦЕНТЪР*	БРОЙ
Константинова династия IV в.	*3*
Константин VII (913-959) *Константинопол* *солид клас XV (945-959)* *Grierson 1973, III/II, 37.15* *Константинопол* *фолис клас V (945-950), препечатан върху фолис на Роман I (920-944) клас IV (931-944)* *Grierson 1973, III/II, 39.26*	*1* *1*
Никифор II (963-969) *Константинопол* *фолис клас I (963-969), препечатан върху фолис на Константин VII клас V (945-950)* *Grierson 1973, III/II, 40.7*	*1*
Анонимен фолис клас A1 (963-969) *Константинопол* *Grierson 1973, III/II, 48.A1*	*6 (4 от които препечатани)*
Анонимен фолис клас A2 (969-1030/35) *Варианти 3, 4, 5, 14b, 16a, 39-41, 47* *Константинопол* *Grierson 1973, III/II, 68.A2*	*14*
Анонимен фолис клас B (1030/35-1042) *Константинопол* *Grierson 1973, III/II, 55.B*	*4*
Анонимен фолис клас C (1042-1050) *Константинопол* *Grierson 1973, III/II, 60.C*	*4*
Анонимен фолис клас E (1060) *Константинопол* *Grierson 1973, III/II, 60.E*	*1*
Анонимен фолис клас H (1070-1075) *Константинопол* *Grierson 1973, III/II, 68.H*	*1*
Константин X (1059-1067) *Константинопол* *Фолис, клас 1 (1059-1067)* *Grierson 1973, III/II, 64.8*	*1*
Михаил VII (1071-1078) *Константинопол* *фолис, препечатан върху фолис на Роман IV (1068-1071)* *Grierson 1973, III/II, 67.14*	*1*

ХРОНОЛОГИЯ НА МОНЕТНИТЕ НАХОДКИ ОТ ОБЕКТ *ДВОРЦОВ ЦЕНТЪР*	БРОЙ
Алексий I Комнин (1081-1118) *Константинопол* *предреформен фолис — клас II (1087-1092)* *Hendy 1999, IV/I, 192*	*1*
Йоан II Комнин (1118-1143) *Константинопол* *II билоново монетосечене* *Hendy 1999, IV/II, IX.10*	*1*
Мануил I Комнин (1143-1180) *Константинопол* *IV билоново монетосечене* *Hendy 1999, IV/II, XV.13*	*1*
Тесалоника *тетартерон — (1152-1160)* *Hendy 1999, IV/II, XVI.18*	*1*
Български имитации тип A (1200-1204) *Йорданов 1984, XXI.1-3*	*1*
Български имитации тип C (1207-1218) *Йорданов 1984, XXI.7-9*	*1*
Латински имитативни серии (1204-1261) *Константинопол* *Тип A* *Йорданов 1984, XXII.1-3*	*13*
Тип C *Йорданов 1984, XXII.6-7*	*4*
Тип D *Йорданов 1984, XXII.8-10*	*2*
Тип L *Йорданов 1984, XXIV.1-2*	*1*
Тип P *Йорданов 1984, XXIV.9-10*	*1*
Тип T *Йорданов 1984, XXV.3-6*	*4*
Латински имитативни серии (1208-1224) *Тесалоника* *Тип A* *Йорданов 1984, XXV.7-8*	*1*
Тип III *Йорданов 1984, XXVI.5-6*	*1*
Монети датирани към средата на XIII в. *орязани, нарязани, фрагментирани, солунски и никейски емисии, латински имитации, силно фрагментирани и трудни за идентификация*	*189*

ХРОНОЛОГИЯ НА МОНЕТНИТЕ НАХОДКИ ОТ ОБЕКТ *ДВОРЦОВ ЦЕНТЪР*	БРОЙ
Никейска империя, Йоан III Дука Ватаци (1222-1254) *Тесалоника* *I тип по Йорданов 1984, XXX.8*	*1*
Солунска империя, Мануил Комнин Дука (1230-1237) *Тесалоника* *Тип A* *Hendy 1999, XLI.3a*	*1*
Тип D *Hendy 1999, XLI.6*	*1*
Ахейско дукство **Гийом II дьо Вилардуен (1246-1278)** *Кларенция* *сребърно торнезе* *Tzamali 1990, Тип GV 142*	*1*
Мичо Асен (1256-1263) *Велики Преслав* *(1261-1263)* *Пенчев 1990, XIV.137-138*	*1*
Константин Асен (1257-1277) *Търново* *II тип (1258-1262)* *Пенчев 1990, IV.39-40*	*1*
VI тип (1268/1269) *Пенчев 1990, V.46*	*1*
Иван Шишман (1371-1395) *Търново* *I билоново монетосечене (1371-1385)* *Пенчев 1990, XIII.129-130*	*1*
Андроник II и Михаил IX (1295-1320) *Константинопол* *меден тетартерон от типа* *AVTOKPATOPEC PWMAIWN* *Bendall 1988, 168*	*1*
Османска империя, Баязид II (1481 – 1512) *мангър – неясна монетарница* *886 г Х. (1481 г.)*	*1*

стена (Аладжов 1985, 169) и от гражданските постройки, разположени в южната част на Дворцовия център (Жекова 2003, 50-69). Независимо че произхождат от строго определен във времето и пространството ареал, монетните находки и от трите обекта имат както свои специфики, така и доста общи черти. Безспорно най-близък паралел може да бъде направен с нумизматичния комплекс от гражданските постройки, разположени в южната част на Дворцовия център. И в двата комплекса количествата от достоличния и столичния периоди са почти идентични. И на двете места е регистрирана по една златна монета от Х в. и по един екземпляр от рядко срещаните емисии на владенията Ахая и Епир. Почти еднакви като количество и разпределение по периоди, двата обекта показват ясно тенденциите в монетната циркулация през отделните периоди – от минимална в епохата на късната античност, леко нарастваща в столичния период, към висока активност от началото до 60-те години на XIII в. Тази тенденция вероятно може да бъде проследена предимно в сгради, имащи обществена роля не само през столичния, но и в следстоличния период, почти до XIV век. Това обаче ще покажат новите находки и пълните нумизматични публикации по обекти.

Разкопките в обект ДВОРЦОВ ЦЕНТЪР все още не са окончателно финализирани. Резултатите от проведените до момента седем археологически сезона очертават границите на ранния преславски Аул, няколко верижни сгради с неясно предназначение (въпреки твърдението на разкопвачите, че става въпрос за казармени помещения и конюшни), сграда с верижен план, ограждаща от изток Патриаршеския дворец, Сграда за приеми (Балабанов, Стоева, Славов 2008, 581-585) и т. н. Възникването и функционирането на верижните сгради се отнася към времето на царете Симеон и Петър. Фактът, че от края на Х до началото на XIII в. върху тях няма следи от вкопани жилища, сочи, че по време на византийското владичество и първите десетилетия от възстановяването на Българската държава, сградите са продължили да съществуват макар

и с променящи се функции. Безспорно е, че още в края на XI в. обликът на Вътрешния град, вън от Цитаделата, започва бързо да се променя. До края на XIII в. и началото на XIV в. монументалните верижни сгради, които в продължение на три века са ограждали Преславската цитадела, постепенно са изоставени. Нумизматичният и сфрагистичният материал подкрепят хронологически напълно направените от археолозите изводи. Остава с помощта на тези своеобразни извори да бъде уточнен и характерът на сградите, учрежденията и хората, които са пребивавали в тях в продължение на няколко столетия. Защото, според намерените находки (нумизматични, сфрагистични и археологически), тяхната функция в никакъв случай не е била ординарна и случайна. За това говорят най-вече откритите византийски печати – императорски и на висши държавни сановници. Изводите тепърва предстоят.

Използвана литература:

Авдев 2007: С. Авдев. Българските средновековни монети. София, 2007.

Аладжов 1985: Ж. Аладжов. Разкопки и проучвания на ранната северна крепостна стена на Велики Преслав. – Плиска-Преслав 4, 1985, 161-176.

Балабанов, Стоева 2006: Т. Балабанов, К. Стоева. Проучвания във Вътрешния град на Велики Преслав. – Археологически открития и разкопки през 2005 г. София, 2006, 292-293.

Балабанов, Стоева, Славов 2008: Т. Балабанов, К. Стоева, П. Славов. АР „Велики Преслав". Разкопки в Дворцовия център. – В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 581-585.

Герасимов 1967: Т. Герасимов. Нови монети на Константин Асен (1257–1277). – Археология 1967, 3, 26-29.

Дочев 1992: К. Дочев. Монети и монетно обръщение в Търново XII – XIV в. В. Търново, 1992.

Дочев 2009: К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети XIII – XIV в. В. Търново, 2009.

Жекова 2003: Ж. Жекова. Нумизматични данни за гражданските постройки, разположени в южната част на дворцовия център на Велики Преслав. – В: История, общество, религия (сборник статии). Шумен, 2003, 50-69.

Жекова 2006: Ж. Жекова. Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен. София, 2006.

Жекова 2013: Ж. Жекова. Пътят на една монета. За един славонски денар от Велики Преслав. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика 9, 2013, 123-134.

Йорданов 1984: И. Йорданов. Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081-1261 г. София, 1984.

Йорданов 1985: И. Йорданов. Монети от разкопките на външните крепостни стени на Велики Преслав. – Плиска-Преслав 4, 1985, 207-215.

Йорданов 1992: И. Йорданов. Монетите и печатите от разкопките на средновековния манастир в кв. „Веселчане" – Кърджали. – Разкопки и проучвания 24, 1992, 101-104.

Йорданов 2003: И. Йорданов. Моливдовули на Писота вардарий (IX-X в.), намерени в България. – Сборник в чест на проф. Веселин Бешевлиев. В. Търново, 2003, 310-315.

Йорданов 2013: И. Йорданов. Византийското присъствие в Преслав (971-986). Приносът на сфрагистиката. – Преслав 7, 2013, 265-301.

Тодоров 2012: Т. Тодоров. Контактите на византийските институции с Първото българско царство (680-969). Приноси на сфрагистиката. Шумен, 2012.

Юрукова, Пенчев 1990: Й. Юрукова, В. Пенчев. Български средновековни печати и монети. София, 1990.

Bendall 1988: S. Bendall. A private Collection of Palaeologian Coins. Wolverhampton, 1988.

Grierson 1973: P. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks and in the Whittemore Collection III/2. Washington, 1973.

Hendy 1999: M. Hendy. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks and in the Whittemore Collection V /2. Washington, 1999.

Jordanov 2009: I. Jordanov. Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria 3: Part One and Two. Sofia, 2009.

Metcalf 1979: D. M. Metcalf. Coinage in South-Eastern Europe 820 – 1396. London, 1979.

Seibt 1978: W. Seibt. Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich 1. Wien, 1978.

Tzamalis 1990: A. P. Tzamalis. Η πρώτη περίοδος του τορνεζίου. Νέα στοιχεία από ένα παλαιό εύρημα, A'. – Numismatical Chronicle 9, 1990, 101-131.

КАТАЛОГ НА ЕДИНИЧНИТЕ МОНЕТНИ НАХОДКИ ОТ ОБЕКТ

ДВОРЦОВ ЦЕНТЪР

1. Рим. Меден фолис – IV в. – д. 21/23 мм; т. 5. 08 гр. – Квартал 162, рампа, пол. № 85, 17. 08. 2006 г.
2. Рим. Меден фолис – IV в. – Константинова династия – д. 15/17 мм; т. 1.70 гр. –Квартал 162, кв. 62, д. 0. 30 м, пол. № 11, 22. 07. 2009 г.
3. Константин VII (913 – 959) – солид – клас XV (945 – 959) – Константинопол – *Grierson III/II, 37.15* – д. 20/20 мм; т. 4. 36 гр. – Квартал 162, кв. 69, д. 1. 40 м, легло на зид, пол. № 118, 24. 08. 2006 г. **(Обр. 1)**
4. Константин VII (913 – 959) – фолис от клас V (945 – 950), препечатан върху фолис на Роман I (920 – 944) от клас IV (931 – 944) – д. 24/24 мм; т. 4. 74 гр. – Квартал 162, кв. 171, д. 0. 60 м, сваляне на зъба, пол. № 10, 9. 08. 2007 г.
5. Никифор II (963 – 969) – фолис от клас I, препечатан върху фолис на Константин VII от клас V – Константинопол – *Grierson III/II, 41.6* – д. 25/27 мм; т. 5. 04 гр. Намерен е заедно с горната монета. – Квартал 162, кв. 171, д. 0. 60 м, сваляне на зъба, пол. № 10, 9. 08. 2007 г. **(Обр. 2)**
6. Анонимен фолис клас А1, препечатан върху по-ранен фолис (969 – 976) – д. 25/27 мм; т. 6. 10 гр. – Константинопол – *Grierson III/II, 48.A* – Квартал 162, кв. 60, д. 0. 10 м на повърхността, пол. № 16 – 7. 08. 2006 г.
7. Анонимен фолис клас А1 (969 – 976), препечатан върху по-ранна емисия – д. 23/24 мм; т. 5. 56 гр. – Квартал 162, рампа, пол. № 69 – 15. 08. 2006 г.
8. Анонимен фолис клас А1 (969 – 976) – д. 21/22 мм; т. 5. 70 гр. – Квартал 162, кв. 58, д. 0. 90 м – червена пръст, пол. № 92, 21. 08. 2006 г.
9. Анонимен фолис клас А1, препечатан върху по-ранен фолис – д. 24/25 мм; т. 3. 74 гр. – Квартал 162, рампа, пол. № 136, 25. 08. 2006 г.
10. Анонимен фолис клас А1 (969 – 976), препечатан върху фолис на Константин VII – д. 24/25 мм; т. 5. 80 гр. – Квартал 162, кв. 80, д. 1. 20 м подово ниво на помещение – пол. № 57, 5. 08. 2008 г.
11. Анонимен фолис клас А1 (969 – 976), печатът е нанесен два пъти – д. 27/29 мм; т. 7. 76 гр. – Квартал 162, кв. 57, д. 0. 80 м, яма, пол. № 90, 27. 09. 2010 г.
12. Анонимен фолис клас А2, вар. 2 – Константинопол – *Grierson III/II, 48.A2*– д. 26/27 мм; т. 8. 82 гр. - Квартал 162, кв. 80, д. 1. 20 м подово ниво на помещение – пол. № 57, 5. 08. 2008 г.
13. Анонимен фолис клас А2, вар. 4 (976 – 1030/35) – Константинопол – *Grierson III/II, 53.A2* – д. 31/32 мм; т. 14. 12 гр. – Квартал 162, кв. 171, д. 0. 60 м, пол. № 100, 22. 08. 2006 г.
14. Анонимен фолис клас А2, вар. 4 (976 – 1030/35) – Константинопол – д. 26/27 мм; т. 11. 62 гр. – ДЦ – юг, квартал 162, кв. 62, д. 0. 80 м, легло зидче, пол. № 27, 24. 07. 2009 г.
15. Анонимни фолиси клас А2, вар. 3 и 4 (976 – 1030/35) – д. 30/30; 29/30 мм; т. 10. 62; 16. 16 гр. – Квартал 162, кв. 70, под подовото ниво в червената пръст, пол. № 141, 28. 08. 2006 г.
16. Анонимни фолиси клас А2, единия вар. 5, другия неясен – д. 30/30; 24/27 мм; т. 10. 98; 9. 68 гр. – Квартал 162, кв. 80, д. 1.20 м ниво помещение под пътеката – пол. № 61, 6. 08. 2008 г.
17. Анонимен фолис клас А2, вар. 14в – Константинопол – *Grierson III/II, 50.A2* – д. 28/29 мм; т. 11. 76 гр. – ДЦ – юг, квартал 162, кв. 53, д. 0.50 м, легло ограден зид, пол. № 53, 5. 08. 2009 г.
18. Анонимен фолис клас А2, вар. 16А – Константинопол – *Grierson III/II, 50.A2* – д. 31/32 мм; т. 12. 38 гр. – Квартал 162, кв. 80, д. 1.50 м – Овчарови, черна пръст в напречен зид, пол. № 151, 30. 08. 2006 г.
19. Анонимен фолис клас А2, вар. 39-40 – д. 25/26 мм; т. 7. 14 гр. – Квартал 162, кв. 79, д. 0.40 м под съвременната пътека, легло на ранен зид – пол. № 21, 29. 07. 2008 г.
20. Анонимен фолис клас А2, вар. 41 – Константинопол – *Grierson III/II, 53.A2* – д. 28/30 мм; т. 9. 32 гр. – и фрагмент от имитация – ДЦ – юг, квартал 162, кв. 53, д. 0.80 м, легло зид, пол. № 58, 7. 08. 2009 г.
21. Анонимен фолис клас А2, вар. 47– Константинопол – *Grierson III/II, 54.A2* – д. 28/30 мм; т. 13. 18 гр. - Квартал 162, рампа, пол. № 146, 28. 08. 2006 г.
22. Анонимен фолис клас А2 – неясен вариант от последните – д. 28/29 мм; т. 12. 76 гр. – Квартал 162/55, д. 0. 50 м, яма в източната част, пол. № 9, 6. 09. 2010 г.
23. Анонимен фолис клас А2, неясен вариант (976 – 1030/35) – д. 27/27 мм; т. 8. 72 гр. – Квартал 162, кв. 67, д. 0.10 – 0.40 м – хумус, пол. № 98, 22. 08. 2006 г.
24. Анонимен фолис клас В (1035 – 1042) – Константинопол – *Grierson III/II, 55.B* – д. 25/26 мм; т. 10. 12 гр. – Квартал 162, рампа, пол. № 106/1, 22. 08. 2006 г.
25. Анонимен фолис клас В (1035 – 1042) – д. 28/29 мм; т. 9. 92 гр. – Квартал 162, кв. 69, д. 1. 50 гр. – легло, пол. № 131, 25. 08. 2006 г.
26. Анонимен фолис клас В (1035 – 1042) – д. 26/28 мм; т. 12. 94 – Квартал 162, кв. 60, в средата на плочника на 0.05 м под плочата, пол. № 51, 24. 08. 2007 г.
27. Анонимен фолис клас В (1035 – 1042) – д. 26/29 мм; т. 12. 26 гр. – Квартал 162, рампа, пол. № 98, 29. 09. 2010 г.
28. Анонимен фолис клас С (1042 – 1050) – Константинопол – *Grierson III/II, 60.C* – д. 28/28 мм; т. 9. 08 гр. – Квартал 162, кв. 59, д. 0.10 м, пол. № 15 – 7. 08. 2006 г.
29. Анонимен фолис клас С (1042 – 1050) – д. 28/31 мм; т. 10. 88 гр. – Квартал 162, кв. 66, д. 1.40 м, яма в ЮЗ част, пол. № 68, 21. 09. 2010 г.
30. Анонимен фолис клас С (1042 – 1050) – д. 26/26 мм; т. 7. 46 гр., със следи от препечатване – Кв. 56, д. 0.40 м, яма при т. 57, пол. № 3, 04. 08. 2011 г.
31. Анонимен фолис клас С (1042 – 1050) – д. 26/28 мм; т. 6. 18 гр. – голям отвор пробит в средата с д. 5 мм – Квартал 162, кв. 64, д. 0. 30 м, пол. № 18, 7. 09. 2013 г.
32. Анонимен фолис клас Е (1060 г.), вероятно препечатан върху клас Д – Константинопол – *Grierson III/II, 61.E* – д. 25/29 мм; т. 5. 04 гр. – Квартал 162, кв. 183 юг, яма в северозападната част, пол. № 45, 22. 08. 2007 г.
33. Анонимен фолис клас Н (1070 – 1075) – Константинопол – препечатана или двойно ударена – *Grierson III/II, 68.H* – д. 26/27 мм; т. 3. 92 гр. – Сектор 162, кв. 79, д. 1.70 м в легло на ограден зид, пол. № 3, 21. 07. 2008 г.
34. Константин X и Евдокия (1059 – 1067) – фолис – клас 1 – д. 25/26 мм; т. 4. 08 гр. – Квартал 162, кв. 55, д. 1.20 м, жилище, пол. № 79, 23. 09. 2010 г.
35. Михаил VII (1071 – 1078) – фолис, препечатан върху по-ранен на Роман IV (1068 – 1071) – Константинопол – *Grierson III/II, 67.14a* – д. 26/28 мм; т. 8. 48 гр. – Квартал 162, кв. 69, д. 1. 40 м, легло на зид, пол. № 120, 24. 08. 2006 г.
36. Алексий I Комнин (1081 – 1118) – предреформено монетосечене – меден фолис – Константинопол – II сечене – (1087 – 1092) – *Hendy 1999, IV/I, p. 212* – ½ от монета – д. 12/20 мм; т. 2. 72 гр. – Квартал 162, кв. 79, д. 1. 20 м,

легло на ограден зид, пол. № 32, 30. 07. 2008 г.

37. Йоан II Комнин (1118 – 1143) – II билоново монетосечене – Константинопол, вар B по *Йорданов 1984, 29* – д. 29/29 мм; т. 3. 92 гр. – ДЦ – юг, квартал 161, кв. 160, д. 0. 90 м, яма № 3 от ниво вкопаване, пол. № 49, 04. 09. 2009 г. **(Обр. 3)**
38. Мануил I Комнин (1143 – 1180) – билон – IV монетосечене – Константинопол - *Hendy 1999, IV/II, 15.13* – д. 27/29 мм; т. 4. 52 гр. – ДЦ – юг, квартал 161, кв. 52, д. 0. 30 м, пол. № 7, 22. 07. 2009 г.
39. Мануил I Комнин (1143 – 1180) – меден тетартерон – Тесалоника, тип A (1152 – 1160) – Hendy 1999, IV/II, 16. 18 – д. 14/17 мм; т. 1. 64 гр., отчупени фрагменти от периферията – 162 рампа, пол. № 11, 22. 08. 2011 г. **(Обр. 4)**
40. Българска имитация тип A (1200 – 1204) – *Йорданов 1984, 21.1 – 3* – грижливо орязана до зрънчестия кръг – д. 21/22 мм; т. 2. 48 гр. – Квартал 162, кв. 64, д. 1.00 м, пол. № 42, 13. 09. 2010 г.
41. Българска имитация тип C (1207 – 1218) – *Йорданов 1984, 21.7 – 9* – д. 22/23 мм; т. 2. 12 гр., другата е напълно обезличена – Квартал 162, рампа, пол. № 71, 21. 09. 2010 г.
42. Българска имитация тип C (1207 – 1218) – *Йорданов 1984, 21.7 – 9* – д. 18/24 мм; т. 2. 02 гр. – ДЦ – юг, квартал 161, кв. 170, д. 1.00 м, легло зидче, пол. № 31, 27. 07. 2009 г.
43. Латинска имитация тип A (1208 – 1261) – малък модул – *Йорданов 1984, 22.1 – 3* – д. 18/19 мм; т. 1.44 гр. – Квартал 162, кв. 304, д. 1. 80 м, в южната част на нивото на настилката, пол. № 50 – 11. 08. 2006 г.
44. Латинска имитация тип A (1208 – 1261) – малък модул – д. 14/17 мм; т. 1. 30 гр. – Квартал 162, рампа, пол. № 146, 28. 08. 2006 г.
45. Латинска имитация тип A (1208 – 1261) – д. 19/22 мм; т. 1. 42 гр. – Квартал 162, кв. 162, д. 0. 90 – 1.20 м разширение юг, пол. № 147, 29. 08. 2006 г.
46. Латинска имитация тип A (1208 – 1261) – малък модул – д. 13/19 мм; т. 1. 04 гр. – Квартал 162, кв. 182, д. 0. 60 м, разширение на юг, пол. № 12, 9. 08. 2007 г.
47. Латинска имитация тип A (1208 – 1261) – малък модул – д. 17/17 мм; т. 0. 98 гр. – Квартал 162, кв. 193 юг, яма с плочка, пол. № 35, 17. 08. 2007 г.
48. Латинска имитация тип A (1208 – 1261) – малък модул – д. 18/20 мм; т. 1. 22 гр. – Квартал 162, кв. 77, д. 0. 40 м насип пътека пол. № 59, 6. 08. 2008 г.
49. Латинска имитация тип A (1208 – 1261) – малък модул– д. 17/18 мм; т. 1. 04 гр. – ДЦ – юг, квартал 162, кв. 52, д. 0. 40 м, легло на сграда, пол. № 8, 22. 07. 2009 г.
50. Латинска имитация тип A (1208 – 1261) – малък модул – и един фрагмент от монета – д. 17/18 мм; т. 1. 08 гр. – ДЦ – юг, рампа, пол. № 20, 23. 07. 2009 г.
51. Латинска имитация тип A (1208 – 1261) – малък модул – д. 15/18 мм; т. 1. 02 гр. – ДЦ – юг, квартал 161, кв. 170, д. 1.00 м, легло зидче, пол. № 31, 27. 07. 2009 г.
52. Латинска имитация тип A – малък модул – д. 19/22 мм; т. 1. 12 гр. – плюс още един фрагмент от 60-те г. XIII в. – ДЦ – юг, квартал 162, кв. 51, д. 0.60 м, яма, пол. № 32, 27. 07. 2009 г.
53. Латинска имитация тип A – д. 17/20 мм; т. 0.94 гр. – Квартал 162, кв. 65, д. 0.60 м, легло на ограден зид, пол. № 29, 9. 09. 2010 г.
54. Латинска имитация тип A – д. 19/22 мм; т. 3.16 гр. – Квартал 162, кв. 64, рампа, пол. № 46, 13. 09. 2010 г.
55. Латинска имитация тип A – д. 16/20 мм; т. 1. 28 гр. – Квартал 162, кв. 64, д. 0.50 м, пол. № 19, 7. 09. 2010 г.
56. Латинска имитация тип C (1208 – 1261) – малък модул – Константинопол – *Йорданов 1984, 22.6 – 7* – ср. XIII в. – 2 бр. д. 17/21; 13/17 мм; т. 1. 02; 1. 00 гр. – Квартал 162, кв. рампа, пол. № 52 – 11. 08. 2006 г.
57. Латинска имитация тип C – малък модул – Константинопол – ср. XIII в. – 2 бр. д. 17/18; 15/16 мм; т. 1. 18; 0. 74 гр. – Квартал 162, кв. 151, д. 0.60 м на нивото на плочника – югоизток, пол. № 57 – 14. 08. 2006 г.
58. Латинска имитация тип C – Константинопол – д. 18/20 мм; т. 1.90 гр. – ДЦ – юг, рампа, пол. № 40, 28. 07. 2009 г.
59. Латинска имитация тип D (1208 – 1261) – Константинопол – *Йорданов 1984, 22.8 – 10* – малък модул – д. 19/20 мм; т. 1. 36 гр. – отчупено парченце от периферията – Квартал 162, кв. 151, д. 1. 20 м на нивото на леглото на зида, пол. № 58 – 14. 08. 2006 г.
60. Латинска имитация тип L (1208 – 1261) – Константинопол – *Йорданов 1984, 24.1 – 2* – д. 18/21 мм; т. 2. 16 гр. – ДЦ – юг, квартал 162, кв. 51, д. 0.40 м, легло на зид, пол. № 17, 23. 07. 2009 г.
61. Латинска имитация тип P (1208 – 1261) – Константинопол – 50-те г. XIII в. – *Йорданов 1984, 24.9 – 10* – д. 16/16 мм; т. 1. 44 гр. – Квартал 162, рампа, пол. № 25, 29. 07. 2008 г.
62. Латинска имитация тип T (1208 – 1261) – Константинопол – ср. XIII в. – *Йорданов 1984, 25.3 – 6* – д. 13/20 мм; т. 1. 42 гр. – Квартал 162, кв. 58, д. 0.55 м, непосредствено над пласта с керемиди, пол. № 70 – 16. 08. 2006 г.
63. Латинска имитация тип T (1208 – 1261) – Константинопол – д. 14/16 мм; т. 1.16 гр. – ДЦ – юг, рампа, пол. № ?, 3. 08. 2009 г.
64. Латинска имитация тип T – Константинопол – д. 19/21 мм; т. 1. 78 гр. – Квартал 162, кв. 183, д. 0. 70 м, пол. № 15, 10. 08. 2007 г.
65. Латинска имитация тип A – Тесалоника (1208 – 1224) – малък модул – д. 19/22 мм; т. 1. 30 гр. – кв. 162/56, д. 0. 20 м, ЮИ, пол. № 6, 3. 09. 2010 г.
66. Латинска имитация тип T – Тесалоника – малък модул – *Йорданов 1984, 25.7* – д. 15/18 мм; т. 1. 50 гр. – Квартал 162, кв. 59, д. 1. 50 м легло на зид, пол. № 71 – 16. 08. 2006 г.
67. Латинска имитация тип III по *Йорданов 1984, 26.5 – 6* – д. 18/20 мм; т. 0. 72 гр. – Квартал 162, кв. 56, д. 0. 40 – 0. 50 м, пол. № 16, 7. 09. 2010 г.
68. Латинска имитация – неясна – д. 13/18 мм; т. 1. 06 гр. – Квартал 162, кв. 80, д. 1. 90 м легло на зид – пол. № 72, 11. 08. 2008 г.
69. Латинска имитация – неясен тип ср. XIII в. – д. 15/15 мм; т. 0.58 гр. – ДЦ – юг, Квартал 162, рампа, пол. № 3, 21. 07. 2009 г.
70. Латинска имитация – фрагменти – 60-те г. XIII в. – Квартал 161, кв. 160, д. 0.30 м, пол. № 5, 22. 07. 2009 г.
71. Латинска имитация напълно обезличена – д. 17/21 мм; т. 1. 30 гр. – Квартал 161, кв. 170, д. 0. 30 м, легло малък зид, пол. № 6, 22. 07. 2009 г.
72. 20 бр. латински имитативни монети от 60-те г. XIII в. – Квартал 162, кв. 171, яма в югозападната част, пол. № 113/1-20, 23. 08. 2006 г.
73. Фрагмент – ср. XIII в. – д. 10/17 мм; т. 0. 58 гр. – Квартал 162, кв. рампа, пол. № 12 – 4. 08. 2006 г.
74. Два фрагмента абсолютно неясни – Квартал 162, кв. 68, д. 0. 60 м, под нивото на плочника, пол. № 38 – 9. 08. 2006 г.
75. Фрагмент имитация – ср. XIII в. – Квартал 162, кв. 69, д. 0. 60 – 1.00 м, пол. № 46 – 10. 08. 2006 г.
76. 2 бр. обезличени и орязани – ср. XIII в. – Квартал 162, рампа, пол. № 61, 14. 08. 2006 г.
77. Неясна имитация – д. 16/18 мм; т. 1. 98 гр. – Квартал 162,

рампа, пол. № 77, 16. 08. 2006 г.
78. 2 бр. имитативни монети – Квартал 162, кв. 69, д. 0. 50 м, пол. № 94, 21. 08. 2006 г.
79. Вероятно имитативни от ср. XIII в. – д. 13/20; 11/14 мм; т. 1. 58; 1. 04 гр. – ДЦ –рампа, пол. № 14, 22. 07. 2009 г.
80. Фрагмент от имитативна монета – ср. XIII в. – д. 11/21 мм; т. 0.74 гр. – ДЦ – юг, квартал 161, кв. 160, д. 0.30 м, североизточен ъгъл в насипа, пол. № 15, 23. 07. 2009 г.
81. Имитативна – ср. XIII в. – д. 16/20 мм; т. 1.18 гр. – Квартал 162, кв. 171, д. 0.90 м, пол. № 101, 22. 08. 2006 г.
82. 5 бр. латински имитативни монети от ср. XIII в. – Квартал 162, кв. 171, яма в югозападната част, пол. № 103, 22. 08. 2006 г.
83. 3 бр. латински имитативни монети от ср. XIII в. – Квартал 162, рампа, запълване на 194 и 304, пол. № 105, 22. 08. 2006 г.
84. 2 бр. латински имитативни монети от ср. XIII в. – Квартал 162, кв. 171, рампа, пол. № 106, 22. 08. 2006 г.
85. 25 бр. латински имитативни монети от 60-те г. XIII в. – Квартал 162, кв. 69, яма в югозападната част, пол. № 113/21-46, 23. 08. 2006 г.
86. 8 бр. латински имитативни монети от ср. XIII в. – Квартал 162, кв. 171, яма в югозападната част, пол. № 127, 24. 08. 2006 г.
87. Фрагмент от латинска имитативна монета от ср. XIII в. – д. 13/17 мм; т. 1.34 гр. – Квартал 162, кв. 161, д. 0. 70 м в яма в югозападната част, пол. № 135, 25. 08. 2006 г.
88. 8 бр. монети, повечето орязани – 60-те г. XIII в. – Квартал 162, рампа, пол. № 136, 25. 08. 2006 г.
89. Напълно обезличени фрагменти от 60-те г. XIII в. – Квартал 162, кв. 162, д. 0. 90 м в черна пръст, пол. № 145, 28. 08. 2006 г.
90. Една обезличена – Квартал 162, рампа, пол. № 146, 28. 08. 2006 г.
91. Обезличена монета – Квартал 162, рампа, пол. № 149, 29. 08. 2006 г.
92. ½ фрагмент от монета – 60-те г. XIII в. – Квартал 161, кв. 182, д. 0.60 м, разширение юг, пол. № 11, 9. 08. 2007 г.
93. ½ фрагмент от монета – 60-те г. XIII в. – Квартал 161, рампа, пол. № 14, 9. 08. 2007 г.
94. Два фрагмента от имитативни монети – 60-те г. XIII в. – Квартал 162, кв. 193 север, д. 0.40 м, пол. № 16, 10. 08. 2007 г.
95. Два броя латински имитативни монети – ср. XIII в. – Квартал 162, кв. 183 юг, яма в северозападната част, пол. № 45, 22. 08. 2007 г.
96. Фрагмент – 60-те г. XIII в. – Квартал 162, кв. 79, д. 1. 10 м, легло на ранен зид – пол. № 31, 30. 07. 2008 г.
97. Фрагмент – ДЦ – юг, квартал 161, кв. 160, д. 0.40 м, югоизточен ъгъл, пол. № 22, 24. 07. 2009 г.
98. Имитативна монета – ср. XIII в. – д. 17/17 мм; т. 0.92 гр. – ДЦ – юг, квартал 162, кв. 52, д. 0.60 м, легло зидче, пол. № 25, 24.07.2009 г.
99. Имитативни монети от ср. XIII в. – фрагментирани – ДЦ – юг, рампа, пол. № 28, 24. 07. 2009 г.
100. Латински имитативни монети – ср. XIII в. 6 бр. – ДЦ – юг, рампа, пол. № 41, 29. 07. 2009 г.
101. Два фрагмента от имитативни монети – 60-те г. XIII в. – ДЦ – юг, рампа, пол. № 35, 27. 07. 2009 г.
102. Изтрита имитативна монета – д. 17/20 мм; т. 1. 18 гр. – ДЦ – юг, квартал 162, кв. 61, д. 1.10 м, легло верижна сграда, пол. № 38, 28. 07. 2009 г.
103. Имитативни монети – ср. XIII в. – ДЦ – юг, квартал 162, кв. 53, д. 0. 60 м, легло ограден зид, пол. № 57, 6. 08. 2009 г.
104. Имитативни монети – ср. XIII в. – д. 14/17 мм; т. 0.70 гр. – ДЦ – юг, квартал 162, кв. 54, д. 0.80 м, легло зид, пол. № 60, 7. 08. 2009 г.
105. Фрагмент от имитативна монета – ДЦ – юг, рампа, пол. № 61, 7. 08. 2009 г.
106. Латински имитации – типове А, Д – 4 бр. – ДЦ – юг, квартал 162, кв. 53, д. 0. 90 м, легло зид, пол. № 62, 10. 08. 2009 г.
107. Имитативна монета – фрагмент – ДЦ – юг, квартал 161, кв. 160, д. 0. 50 м, яма в западния профил, пол. № 36, 28. 07. 2009 г.
108. Напълно обезличена вероятно имитативна монета – Квартал 162, кв. 64, д. 0. 60 м, пол. № 26, 8. 09. 2010 г.
109. Имитативна монета – ср. XIII в. – д. 20/22 мм; т. 1. 66 гр. – Квартал 162, рампа, пол. № 27, 8. 09. 2010 г.
110. Фрагмент от монета – 60-те г. XIII в. – Квартал 162, рампа, пол. № 66, 20. 09. 2010 г.
111. Никейска империя. Йоан III Дука Ватаци (1222 – 1254) – тип I – Тесалоника – *Йорданов 1984, с. 72* – д. 15/20 мм; т. 1. 20 гр. – ½ от монетата – Квартал 162, кв. 171, яма в югозападната част, пол. № 113/1-20, 23. 08. 2006 г. **(Обр. 5)**
112. Солунска империя. Мануил Комнин Дука (1230 – 1237) – Тесалоника – тип D – *Йорданов 1984, с. 81* – д. 15/22 мм; т. 1. 20 гр. – ½ от монетата – Квартал 162, кв. 57, д. 0.10 м, пол. № 40, 13. 09. 2010 г.
113. Солунска империя. Мануил Комнин Дука (1230 – 1237) – Тесалоника – тип А – *Hendy 1999, XLI.3a* – д. 29/30 мм; т. 2. 94 гр. – леко пукната от едната страна – Югозападен ъгъл, разширение на запад в сив насип, д. 1. 20 м, 2. 50 м над малкия зид, пол. № 16, 24. 08. 2011 г. **(Обр. 6)**
114. Солунска емисия – 40-те г. XIII в. – д. 17/17 мм; т. 1. 44 гр. – Квартал 162, рампа, пол. № 17, 28. 07. 2008 г.
115. Ахейско дукство. Гийом II дьо Вилардуен (1246 – 1278) – Кларенция – *Tzamali 1990*, *Tun GV 142* – сребърно торнезе (дениер турну) – д. 15/16 мм; т. 0. 48 гр. – ДЦ – юг, квартал 161, кв. 170, д. 0. 40 м, източна част, пол. № 23, 24. 07. 2009 г. **(Обр. 7)**
116. Константин Асен (1257 – 1277) – медна скифата – II тип по Пенчев – *Юрукова, Пенчев 1990, 4.39-40* – Търново – д. 27/27 мм; т. 2. 42 гр. отчупено парченце от периферията. – Квартал 162, рампа, пол. № 136, 25. 08. 2006 г.
117. Константин Асен (1257 – 1277) – медна скифата – VI тип по Пенчев – *Юрукова, Пенчев 1990, 5.46* – д. 21/24 мм; т. 2. 84 гр. – ЮЗ ъгъл, до 1.50 м, ниво хоросанови бъркала – пол. № 9, 17. 08. 2011 г. **(Обр. 8)**
118. Мичо Асен (1256 – 1263) – препечатка, вероятно върху друга от същия тип – *Юрукова, Пенчев 1990, 14.137* – д. 25/27 мм; т. 2.40 гр. – Квартал 162, кв. 65, д. 1. 60 м, легло ограден зид, пол. № 97, 29. 09. 2010 г. **(Обр. 9)**
119. Иван Шишман (1371 – 1395) – билонова монета, леко огъната по периферията и пробита – I тип по Пенчев (1371 – 1385) – Юрукова, Пенчев 1990, 13.129-130 – д. 19/19 мм; т. 1. 16 гр. – ЮЗ ъгъл, разширение на север – д. 1. 50 – 1. 70 м от съответното ниво и 2. 00 м над ниво северен зид – пол. № 20 – 25. 08. 2011 г.
120. Андроник II и Михаил IX (1295 – 1320) – Константинопол – медна тетартера – Bendall 1988, 168.2 – д. 21/22 мм; т. 2. 36 гр. – ДЦ – юг, квартал 261, кв. 160, д. 0. 50 м, яма, пол. № 29, 27. 07. 2009 г. (**Обр. 10**)
121. Османска империя. Баязид II (1481 – 1512) – меден мангър – д. 14/14 мм; т. 2. 88 гр. – 162 рампа, пол. № 11, 22. 08. 2011 г. (**Обр. 11**)

1 2

3 4

5 6

7 8

9 10

11

COINS FROM THE "PALACE CENTAR" SITE IN VELIKI PRESLAV

Archaeological seasons 2005 – 2011

Zhenya Zhekova

(Summary)

From 2005 till 2011 continued archaeological excavations in the "PALACE CENTAR" site in Veliki Preslav. More than 270 coins are acquired during the time of the seventh archaeological seasons. Chronologicaly they covered the period between 4th – 15th centuries. The coins are divided into three chronological groups: pre-capital – 4th c. – 3 sp.; capital – 10th c. – 9 sp.; after capital – 11th – 15th c. – 258 sp. The circulation medium is typical for the capital center Veliki Preslav. It can be described with gradually increase of the capacity after the second half of the 10th c., strong concentration of the finds from the first half of the 13th c. and minimum finds from the 14th – 15th c.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ ЗА ЖИВОТА ВЪВ ВЪТРЕШНАТА КРЕПОСТ НА ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ В СЛЕДСТОЛИЧНИЯ ПЕРИОД[1]

Мария Манолова-Войкова

След повече от век разкопки във Велики Преслав, археологическите свидетелства за обитаването след края на X в. остават оскъдни. Голям брой публикации, чието изреждане тук смятам за излишно, коректно отбелязват наличие на добре изразен късен културен пласт с висока концентрация на тънкостенна керамика източена на крачно грънчарско колело, битови предмети и монети, най-общо датирани във времето след края на X до втората половина на XIII или началото на XIV в. Въпреки това, свързаните с този период стационарни структури – жилища, занаятчийски и стопански помещения се откриват рядко. В единствената досега специална статия върху проблема са описани четири полуземлянки, проучени в околностите на дворцовите сгради. Те имат площ между 8 и 12 м^2 и според съпътстващите ги находки се датират в първата половина на XI в. (Щерева 2006). Полувкопани жилища са регистрирани в различни сектори от Вътрешната крепост, но сведенията за тях обикновено са лаконични, като в някои случаи не се уточнява и техния брой. Освен споменатите четири полуземлянки, в района на Дворците, около Владетелската църква и верижната сграда южно от нея са разкрити поне още 20 такива (Ваклинова, Щерева 1984, 105; Ваклинова, Щерева 1987, 178–179; Ваклинова и др. 1990, 134; Ваклинова и др. 1991, 145; Ваклинова и др. 2008, 613–614, обр. 2; Ваклинова и др. 2011, 408; Ваклинова и др. 2012, 396; Ваклинова и др. 2013, 379; Балабанов, Стоева 2006, 293; Балабанов, Славов 2007, 428; Балабанов и др. 2010, 464; Балабанов, Славов 2011, 411). Няколко полувкопани жилища са докладвани от Административната сграда, Патриаршеския комплекс и южния част на Вътрешната крепост (Михайлова, Йорданов 1989, 116; Михайлова 2006, 349; Аладжов 2006, 281; Бонев 1998, 186–187, обр. 65). По-подробни сведения за наземната архитектура от средата на XIII в. дават само проучванията на верижните сгради в южната част на Вътрешната крепост, където са открити едноделни жилища, строени от ломени камъни или преизползвани варовикови блокове споени с кал (Бонев 1998, 186–87). Подобни градежи, често съпътствани от битови или производствени пещи са проследени в различни пунктове от Дворцовия център, Патриаршеския комплекс и около Административната сграда. Проучвателите им ги датират XI–XII или XIII–XIV в., но представената кратка информация не дава възможност да се изгради по-цялостна представа за застрояването на терена (Ваклинова, Щерева 1981, 94; Ваклинова, Щерева 1985, 184; Ваклинова и др. 2008, 614; Ваклинова и др. 2009, 578–579 обр. 1; Ваклинова и др. 2015, 612; Димитров, Манолова-Войкова 2015, 620; Аладжов 2008, 621; Аладжов 2010, 469; Аладжов 2011, 414; Конаклиев, Дончева 2011, 413; Конаклиев, Дончева 2014, 463; Михайлова 1982, 67; Михайлова, Йорданов 1986, 130; Михайлова 1992, 105; Михайлова 2007, 535; Михайлова 2004, 40). Също толкова лаконични са съобщенията за късни наземни жилища и стопански помещения в останалите части на града (Иванова 1955, 481; Иванова 1959, 148; Нешева, Борисов 1978, 110; Лисицов 1979, 53; Овчаров 1985, 135, обр. 8–10; Гатев 1985, 194, обр. 10; Витлянов 2004, 18; Бонев 2010, 473).

Логично е да се запитаме защо бита на населението оставило най-обемният културен пласт (поне що се касае за Вътрешната крепост) остава частично проучен. Отговорите на този въпрос могат да бъдат много и различни, но тук ще се ограничa до един от тях. Обективните трудности при проследяването на археологическите структури от следстоличния период произтичат от на-

[1] Резултати от спасителни археологически проучвания на сектор източно от Дворцовия център през 2013 г.

стъпилата след края на X в. коренна промяна в социалния състав на населението в някогашния Владетелски център. Редица изследователи на Велики Преслав подчертават, че новите обитатели имат скромни възможности и непретенциозен бит, обвързан с практикуване на различни занаяти (Щерева 2009, 75). Поради липса на средства за поддръжка на монументалната архитектура, те се заселват около запазените стени или направо върху техните руини, изграждайки домовете си от подръчни материали. Голяма част от тази нова архитектура възниква върху насипи, образувани от вече рухнали или демонтирани сгради. Разграждането на каменните строежи продължава от XI до края на XIII в. и достига своя връх след окончателното изоставяне на града. В хода на тези процеси, археологическите паметници от следстоличния период претърпяват многократни интервенции, остават във вътрешността на насипи с разнородни материали и днес следите им са трудно доловими. По-добре се съхраняват вкопаните структури и в литературата най-често срещаме съобщения за откриване на ями и полуземлянки. За разлика от тях, наземната архитектура се идентифицира трудно – само по частично запазени стени, подови замазки и гнезда от стълбове. Поради това, всеки един терен със съхранени останки от късния период дава възможност за нов поглед към финалния етап от живота на втората българска столица. В такъв сектор се проведоха разкопките през 2013 г. и резултатите от тях са предмет на настоящото съобщение.

Проучванията обхванаха участък, намиращ се в непосредствена близост до Владетелската базилика (Табло I:1). Макар и проведени в кратък срок и на ограничена площ от около 220 м^2, те дадоха възможност да се проследи богат културен пласт, наситен с находки и археологически структури, които допълват с конкретни данни изградените вече представи за културата на следстоличния Велики Преслав.

Жилищни и стопански постройки. Ями

Постройка 1 (обр. 1, табло I: 3)

Постройка 1 е разкрита непосредствено под съвременната повърхност. Тя е наземна и има правоъгълен план, с дължина 11,58 м и ширина 3,68 м. От градежа е съхранен един хоризонтален ред от ломени варовикови камъни споени с кал, които очертават източната и северната стена. Обемните каменни разсипи около тях могат да се интерпретират като останки от рухнали каменни стени. По линията на вътрешното лице на източната стена са открити основи за стълбове с диаметри около 0,35 м, които са поддържали покривната конструкция. Две подравнени плочи срещу южната от тях са стабилизирали срещуположна дървена подпора. Подът е трамбована чиста пръст. Липсата на следи от каменен градеж или деструкции от запад сочат, че постройката е била отворена и дават основание да се определи като стопански навес. Сигурен *terminus post quem* за изграждането му дава монета от 60-те години на XIII в., открита под камъните на източната стена[2]. Горната хронологическа граница остава неясна, но липсата на материали в насипа над пода, които със сигурност се датират в XIV в., дава основание да се предположи, че навеса е използван преди този период.

Находките, които могат да се свържат с постройка 1 са малко. От насипа над пода произ-

Обр. 1. Постройка 1.
Fig. 1. Premises 1.

[2] Нумизматичният материал е обработен от гл. ас. д-р. Женя Жекова от РИМ–Шумен.

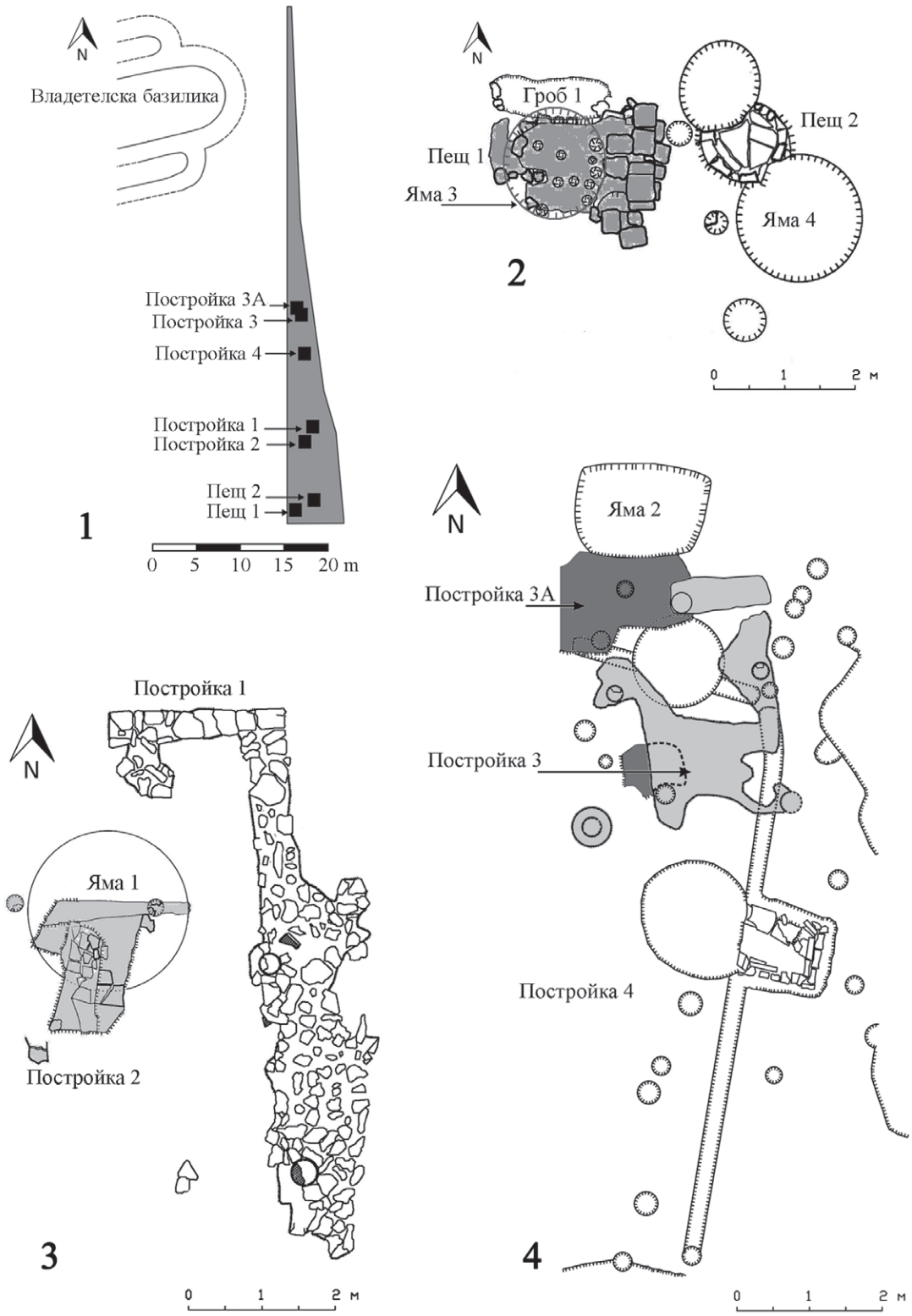

Табло I. 1 – общ план на сектора; 2 – пещи 1, 2 и свързани с тях археологически структури; 3 – постройки 1, 2 и яма 1; 4 – постройки 3, 3А, 4 и свързани с тях археологически структури.

Table I. 1. – general plan of the sector; 2 – ovens 1, 2 and archaeological structures connected with them; 3 – premises 1, 2 and pit 1; 4 – premises 3, 3 A, 4 and archaeological structures connected with them.

хождат 122 керамични фрагменти. Статистическият анализ[3] показва, че основната част от тях (95%) се отнасят към източената на крачно грънчарско колело кухненска керамика, която е характерна за късния следстоличен период на Велики Преслав. Останалите фрагменти са представители на трапезни съдове от същото време. По-детайлният преглед на керамичните образци показва наличие на 3 типа гърнета: със силно издути рамене, средно висока цилиндрична шийка и изправен, скосен от вътрешната страна устиен ръб; с висока фуниевидна шийка и непрофилиран устиен ръб; с прибрани рамене, ниска шийка и извит към вътрешността устиен ръб (Табло II: 1-3). Трапезната керамика включва масивни паници с плитко конусовидно тяло и диаметър около 40 см (Табло II: 4-5). Сред глазираните образци са паници с масленозелена глеч и фрагменти от сграфито с геометрична украса и монохромна глазура със златистожълт или зелен цвят (Табло II: 6-8). Споменатите керамични типове са често срещани в късните нива на столичния център. Най-близки техни паралели могат да се видят в пълнежа на ями от пространството около Владетелската църква, които по стратиграфски и нумизматични данни се датират в първата половина и средата на XIII в. (Манолова-Войкова 2009).

Постройка 2 и яма 1 (обр. 2, Табло I: 3)

Проучените под постройка 1 структури, чертаят сложна стратиграфска картина, показателна за интензивното използване на терена в рамките на няколко десетилетия. В първия механичен пласт под западната ѝ част, е установено струпване от керемиди, под които се намират следи от друго наземно помещение, условно наречено постройка 2 (обр. 2). Запазени са огнище и малка част от подово ниво, оформено от подредени варовикови плочи върху трамбована глинеста пръст. Северната граница на помещението е маркирана от изгоряла на място талпа с дължина 2,60 м. Силно обезличения вид на останките не дава възможност за каквито и да са сигурни изводи. Съвсем предпазливо би могло да се допусне, че постройката е била наземна, с паянтова конструкция. Наличието на огнище говори за всекидневно обитаване като жилище или занаятчийска работилница.

Към подобна хипотеза насочват материалите от пласта непосредствено над пода, сред които е значително количество битова керамика, части от железни инструменти, фрагменти от стъклени съдове и една малка, моделирана на ръка чашка, вероятно използвана за детска играчка (Табло V: 17-18). В контекста на постройка 2 се включват 251 фрагменти от кухненски и трапезни съдове източени на крачно колело, 97% от които могат да се отнесат към керамичното производство и внос от XIII в. В сравнение с постройка 1, керамиката е по-разнообразна. Наред с описаните по-горе типове гърнета, се откриват образци с усложнен профил на устието (Табло II: 11), както и отделни екземпляри с глазурно покритие (Табло II: 12). Сред сграфито керамиката се отличава паница (Табло II: 14), която по съхранените си технологични и декоративни белези се вписва във византийския клас от XIII в. „Zeuxippus Ware Ia" (Megaw, Armstrong, Hatcher 2003, 91–100). Към вносните категории се причислява и част от купа с подглазурна рисувана украса (Табло II: 16), чиито произход би могъл да се обвърже с разкритите наскоро керамични пещи в Несебър или друг, неизвестен все още производствен център. [4].

Информация за датировката на постройка 2 предоставят находките от вкопаната под нея яма 1. Използвана е за депониране на смет и в пълнежа ѝ се намират разнородни материали – от животински кости, мидени черупки и части от инструменти до натро-

[3] 3 Статистическата обработка на фрагментирания керамичен материал от обекта следва схема за двустепенен анализ, която бе разработена за находките от обект „Владетелска църква". Първото ниво на анализа включва преброяване на фрагментите и разпределянето им (по съхранени формални и декоративни белези) в 37 различни керамични категории, които са регистрирани при разкопките на Владетелската църква от 2003 до 2012 г. Въз основа на данните от тази първична обработка, се съставят обобщителни таблици, които отличават серии керамика по хронологически и функционален признак и проследяват количествените съотношения между тях в определен археологически контекст В настоящия текст се представят само данни от финалния етап на обработката. Статистически анализи на фрагментиран керамичен материал от обект „Владетелска църква" са правени ежегодно от 2003 г. и придружават полевата документация от всеки археологически сезон до 2012 г. Копия от тях се съхраняват в Научния архив на НАИМ при БАН.

[4] Пещите са споменати в отчета за спасителните разкопки на некропола на Месамбрия / Месемврия през 2009 г. (Божкова и др. 2010, 285). Датират се в XIII или началото на XIV в. Сред материалите от тях има недовършени съдове с нанесена ангобна рисунка, но без глазурно покритие. Благодаря на колегата Тодор Марваков от археологически музей Старинен Несебър за предоставената ми информация.

Обр. 2. Постройка 2.
Fig. 2. Premises 2.

шени архитектурни детайли и железен шлак (Табло V: 24-25). От яма 1 произхождат 452 керамични фрагмента, 3,6 % от които се датират в периода от края на X и първата половина на XI в. Сред тях са стени от гърнета изработени на бавно колело с врязана украса и няколко фрагмента от византийски амфори с оребрена повърхност и плътно покритие с бяла ангоба. Останалите находки без колебание могат да се отнесат към първата половина на XIII в. Кухненската керамика е еднообразна. Освен гърнетата с извит към вътрешността устиен ръб, които се срещат и в двете помещения над ямата, са установени фрагменти от поне четири съда с прибрани рамене и много висока фуниевидна шия, украсена с врязани нагъсто хоризонтални линии (Табло III: 20). Единственото цяло гърне има сфероидно тяло и две дръжки (Табло III: 21). Леки деформации и пукнатини върху повърхността му подсказват, че съда е продукт на местното производство. Трапезната керамика е илюстрирана само от един фрагмент с рисувана украса, нанесена с виненочервена ангоба (Табло III: 23). Така украсени стомни и кани са известни предимно от Преслав и по стратиграфски данни се датират в първата половина на XIII в. (Манолова-Войкова 2010, 589).

В яма 1 са попаднали и 6 монети, датирани от втората половина на XII до средата на XIII в. Най-късната от тях – имитативна монета от средата на XIII в., доказва, че постройка 2 е изградена през 50-те или 60-те години на XIII в. Обитавана е за кратко, преди построяването на стопанския навес (постройка 1), който след 60-те години на XIII в. напълно заличил източната ѝ част.

Постройки 3, 3А и яма 2 (обр. 3, Табло I: 4)

В северната част на проучвания сектор се намират останки от още три, застъпващи се постройки. Най-късната от тях е наземно жилище, документирано като „постройка 3”. Открита е под насипен пласт с висока концентрация на ломени и грубо обработени варовикови камъни, начупени тухли, кухненска керамика източена на крачно грънчарско колело и монети от началото и средата на XIII в. Входът на жилището е бил от

Обр. 3. Постройка 3.
Fig. 3. Premises 3.

север, където се намира монолитен прагов камък с отпечатък от носещ стълб за врата. Южно от него, на около 0,2 м под нивото на прага е запазена част от подово ниво, застлано с трамбована и загладена жълта глина с дебелина от 0,05 до 0,07 м. От вертикалната конструкция са останали само четири симетрично разположени гнезда за дървени стълбове. Подовото ниво е разбито от по-късни вкопани структури с различен характер, поради което цялата му площ остава неясна.

Две петна със запазена подова замазка под западната част на описаното жилище, дават основание да се предположи, че в по-ранен етап тук е имало друго помещение, условно наречено „постройка 3А". Замазката, с дебелина около 0,06 м, допира до хоросановата платформа, която покрива обширния терен източно от Владетелската базилика и анфиладната сграда до нея. Направена е от глина, добила вследствие на опалване червено-кафяв цвят. Северният сегмент от нея е съхранен под северозападната част на горното жилище и каменния праг, а южният е частично застъпен от пода му. Данни за градежа няма, с изключение на едно гнездо за дървен стълб, разположено срещу прага на постройка 3.

Находките, които съобразно стратиграфската си позиция могат да се свържат с двете постройки са малко. В първия механичен пласт непосредствено над подовото ниво на жилището са открити 153 керамични фрагмента, 98% от които са характерните за първата половина на XIII в. тънкостенни съдове изработени на крачно грънчарско колело (Табло III: 26-29). Към тях могат да се прибавят само още един малък фрагмент от нагръден кръст и медальон, направен от ядро за оловен печат (Табло V: 30-31). Посочените материали принадлежат към насип, който вероятно започва да се отлага още преди средата на XIII в. По-късно, източния край на жилището е унищожен от вкопаване, в което са открити монети от средата на XIII в. и една кръгла ажурна апликация за конска сбруя с изображения на две срещуположно разположени птици с разперени криле (Табло V: 32).

Единствената находка от постройка 3А е част от облицовъчна плоча, изработена от червен шист с гнездо за инкрустация във формата на кръст (Табло V: 41). Открита е забита в основа за дървен стълб в подовата замазка, явно целенасочено поставена там за допълнително укрепване. Дали гнездото в плочата е било запълнено с цветно стъкло или в него е монтиран дървен, метален или

костен кръст е неизвестно. Няма съмнение, че тя е взета от Владетелска базилика, част от която е изоставена към средата на XI в. (Ваклинова и др. 2003, 38). След 60-те години на XIII в., в северния край на постройка 3А е вкопана яма 2. Основание за категоричното датиране на ямата дава хомогенния състав на пълнежа ѝ, включващ три монети от 60-те години на XIII в.; железен кръст (Табло V: 40). и значително количество типична за периода керамика, без каквито и да са по-ранни или по-късни фрагменти (Табло IV: 37-39).

Допълнителни данни за датировката на постройки 3 и 3А дават находките от пласта между двете подови нива в сектора на застъпването им. От тънкия около 0,07 м насип, произхождат само 7 малки керамични фрагменти: три източени на ръчно грънчарско колело и четири на крачно (Табло III: 33-36). Измежду тях е стена от дебелостенен съд, направен от сива чиста глина с излъскани ивици върху раменете, който би могъл да се датира най-късно в периода от края на X до 30-те, 40-те години на XI в. (Дончева-Петкова и др. 1999, 67; Дончева-Петкова 2015, 177). Фрагментите източени на крачно колело са безлични, но присъствието им в пласта указва, че той се образува не по-рано от края на XI в. или началото на XII в. Едновременното използване на керамика източена на ръчно и крачно колело в Преслав през същия период се потвърждава от няколко надеждно датирани с монети ями от терените около Владетелската църква[5].

Представената стратиграфска ситуация дава възможност да се направят следните заключения относно хронологията на постройки 3 и 3А. Както показва насипа между двете подови нива, горното жилище е изградено след началото на XII в., но преди средата на XIII в. Липсата на културен пласт от XII в. на цялата проучена площ насочва към по-приемлива датировка в първата половина на XIII в. Постройка 3А може да се отнесе към времето преди края на XI в – във втората половина на столетието.

[5] Полева документация от проучванията на Владетелската базилика през 2005–2007 г. Ями №№ 21, 28А, 52.

Постройка 4 с пещ (обр. 4, 5, Табло I: 4)

След демонтирането на подовите нива от постройки 3 и 3А са проследени изрязвания в хоросановата заливка, наподобяващи малки траншеи с дълбочина до 0,3 м и средна ширина около 0,25 м.

Те очертават източната част на най-ранното в сектора жилище – постройка 4. Вероятно траншеите са служели за основи на талпова конструкция, допълнително укрепена с дървени стълбове и греди. Гнезда за такива подпори са установени по цялата дължина на източната и северната основа, включително при допирната им точка в североизточния ъгъл на жилището. Със сигурност някои от разположените към вътрешността гнезда за стълбове са поддържали покрив. За съжаление малката ширина на сектора не дава възможност за цялостно разкриване на помещението. Установената дължина на северната основа е 3 м и на запад тя продължава към вече проучвания терен около Владетелската базилика. Същата траншея е прекъсната от ранна яма, в която липсват датиращи находки. Източната основа от постройка 4 е с дължина 7,5 м и на юг е прекъсната от по-късно вкопаване. Гнезда от стълбове са установени и в източна посока, до самия край на изкопа. Те подсказват, че и пространството източно от траншеята е било покрито. Към подобно предположение насочва и местоположението на пещта в постройката.

Пещта е еднокамерна, изградена от керемиди и вертикално поставени тухли споени с кал, а подът е застлан с чиста пръст (обр. 5). Горивната камера има малки вътрешни размери: дължина 1 м и ширина 0,5 м. Покрита е с мраморна плоча. Предпещното пространство е оформено като овална яма, плитко вкопана под пода на горивната камера. На дъното ѝ, както и в огнището е установен плътен слой пепел и въглени. Пещта е използвана за домашни цели. Категорично доказателство за това е не само малкият ѝ размер, но и мраморният покрив, който не би могъл да издържи изискуемите за повечето занаятчийски дейности температури над 900˚С.

През 2014 г., северно и североизточно от Владетелската базилика са проучени още две

Обр. 4. Постройка 4.
Fig. 4. Premises 4.

Обр. 5. Пещ в постройка 4 при разкриването ѝ.
Fig. 5. Oven in the premises 4, at its discovery.

сходни по устройство и размери пещи. Едната е открита във вкопано жилище, датирано в периода от 969 до 1035 г. (Ваклинова и др. 2015, 611). Втората такава се намира в сектора на некропола към Владетелската базилика. Различава се от пещта в постройка 4 по специалното нивелиране на последния ред тухли от градежа на горивната камера посредством масивна желязна рамка, върху която е стъпвал мраморния покрив. В пепелта на горивната ѝ камера са открити два оловни печата от X в. и анонимен фолис от клас А1 (963–969) (Димитров, Манолова 2015, 620).

Постройка 4 е използвана през ранния

следстоличен период. Сигурни данни за това датиране предоставя разположението ѝ под подовите нива на постройки 3 и 3А, както и аналогиите на отоплителното съоръжение с определените в края на X и началото на XI в. пещи от околностите на Владетелската базилика.

Пещи (обр. 6, Табло I: 2)

В най-южната част от проучвания сектор са разкрити две близко стоящи една до друга пещи с различни конструкции.

Пещ 1 и яма 3

Първата пещ е била предназначена за изпичане на керамика, но състоянието ѝ не позволява да се направи пълна реконструкция на съоръжението. Нейната северна част е разрушена от късен християнски гроб (обр. 7). Горната камера е напълно заличена. Съхранената част от скара има дължина 1,52 м, ширина – 1,22 м и дебелина около 0,15 м. В нея са заработени 10 отвора с диаметри от 0,07 до 0,1 м. В по-добро състояние е източната стена на пещта, която е изградена от подръчни материали, явно взети от по-стари градежи – варовикови блокове с различни размери, тухли и части от мраморни плочи. Входът на пещта, каналът и предпещното пространство са били от запад, където до самия край на изкопа е установена силно опалена глинена замазка покрита с пепел и въглени. Подът на горивната камера също е измазан с глина. Върху него са открити няколко малки каменни блокчета, вероятно от рухнало подпорно стълбче за скарата. Единствената находка от пласта между пода на горивната камера и скарата е масивна желязна тока (Табло V: 42) с лировидна форма, която се среща от X до края на XIV в.

По-сигурни данни за датирането на пещта дава разположената непосредствено под нея яма 3. Тя е запълнена при подравняването на терена за поредното застрояване, поради което матери-

Обр. 6. Пещи 1 и 2.
Fig. 6. Ovens 1 and 2.

Обр. 7. Пещ 1 и гроб 1.
Fig. 7. Ovens 1 and grave 1.

алите в нея са разнородни. Керамиката включва 123 фрагмента. От тях 11,7 % са изработени на ръчно грънчарско колело и заедно с няколко стени от амфори могат да се датират в X или първата половина на XI в. По-късната керамика е сходна с находките от подовото ниво на постройка 2. Тук отново се срещат гърнетата с висока цилиндрична или фуниевидна шийка и издути рамене (Табло IV: 43), големи конусовидни блюда (Табло IV: 49) и монохромно сграфито (Табло IV: 50). Отчетливо присъствие имат гърнетата с релефен ръб от външната страна на шийката, а наличието на леки деформации при някои от тях доказва местния им произход (Табло IV: 44-46). Сред другите застъпени категории са рисуваните с виненочервена ангоба съдове и глазирани стомни с релефна украса (Табло IV: 47-48). Интересна находка е малка, глазирана от вътрешната страна паничка, вероятно предназначена за вграждане в отоплителното тяло на кахлена печка (Табло IV: 51). В ямата са попаднали една дърводелска брадва (Табло V: 52) и пет имитационни монети от средата на XIII в., които дават сигурен *terminus post quem* за изграждането и функционирането на пещта. Каква керамика е опалвана в нея остава неясно, тъй като в околните насипи и запазената част от горивната камера не са открити деформирани или недовършени съдове.

Пещ 2 и яма 4

Втората пещ отстои на по-малко от метър от източната стена на керамичната пещ (обр. 6, Табло I: 2). Тя е еднокамерна, кръгла, с диаметър 1,2 м. Изградена е върху хоросановата платформа от малки тухлички споени с глина, а върху пода са подредени парчета от мраморни плочи. В процеса на разчистването ѝ са открити силно обгорели тухли и парчета дебела глинена замазка от куполно покритие. Предпещното пространство е овална яма, чието дъно се намира на 0,5 м под нивото на пещта. Пепел и въглени има само върху дъното на ямата. Горната ѝ част е запълнена по-късно с различни отпадъци – начупени съдове, животински кости, части от силно обезличени железни предмети и една керамична розета за фасадна декорация без следи от полепнал върху нея хоросан[6] (Табло V: 58). Керами-

[6] Спомената керамична розета не е първата подобна находка от Дворцовия център на Велики Преслав. По време на разкопките на Владетелската църква от 2003 до 2012 г., ежегодно се откриваха единични екземпляри, всички с чиста повърхност, без следи от вграждане във фасада. Това показва, че розетите са изработвани наблизо – в занаятчийския квартал, част от който е проучена през 2013 г. Хипотетично това производство може да се свърже и с описаната в текста пещ 1.

ката във вторичния насип на предпещната яма е относително еднообразна. От всички 330 фрагмента, само 3 са източени на ръчно грънчарско колело. Сред кухненската керамика се отличават гърнета с косо разположени излъскани ивици върху раменете или в долната част на тялото (Табло IV: 54-55). Трапезните съдове са представени от кани с рисувана украса, нанесена с виненочервена ангоба (Табло IV: 56). Следователно, ако се доверим на данните от преотложената в ямата керамика, може да се допусне, че пещта е използвана преди средата на XIII в.

Към такава датировка води и анализа на материалите от яма 4, която е разбила южния край на горивната камера. В ямата е установено струпване на камъни, дялани блокове и архитектурни детайли. Насипът съдържа един железен нож (Табло V: 65) и малък брой керамични фрагменти – 147 броя, 97,7% от които са от тънкостенни кухненски съдове, които биха могли да се датират най-общо в първата половина на XIII в. (Табло IV: 59-64).

Относно предназначението на кръглата пещ може да се изкаже само предположение, че тя е служила за домашни цели. В насипа на горивната камера и в пепелта на предпещното пространство не са открити находки свързани с определена производствена дейност. Между двете пещи са установени три гнезда за дървени стълбове, които маркират основи за покриви над съоръженията.

Направеният дотук анализ на разкритите през 2013 г. жилищни, стопански помещения и пещи, както и съпътстващите ги ями и находки, позволява да се направят следните изводи.

Категорично може да се твърди, че пространството източно от Владетелската църква губи представителните си функции след края на X в. През този период или най-късно в началото на XI в. тук възниква постройка 4, чиито основи са вкопани в хоросановата платформа оформяща подхода към Дворцовия център. Всекидневното обитаването на същия терен до края на XI в. се потвърждава от постройка 3А. Сигурно датирани в XII в. археологически структури не са открити и конкретните белези на материалната култура от този период остават неясни. Нумизматичният материал от XII в. е също толкова оскъден. От всички 240 монети, само две са емисии от XII в. Най-активен е живота през първата половина и средата на XIII в. Постройка 3 и малката кръгла пещ са изградени още в началото на столетието. До средата на XIII в., вследствие на интензивното обитаване започва образуване на насип с еднородна керамика и монетни находки, който запълва стари ями и се наслагва над вече изоставени жилищни нива. Застрояването продължава след 50-те и 60-те години на XIII в., когато възникват постройки 1, 2 и грънчарската пещ. Краят на живота в занаятчийския квартал около базиликата е въпрос, на който разкопките в този малък сектор надали ще могат да дадат достатъчно ясен отговор. Факт е, че най-късните монети са от 70-те години на XIII в. В повърхностния пластове не са открити керамика или други находки, които категорично могат да се поставят в XIV в. Така на сегашния етап се потвърждава изказаната от Ирина Щерева хипотеза, че след 60-те и 70-те години на XIII в. вследствие на походите на Михаил Глава Тарханиот, живота в селището заглъхва (Щерева 2009, 74–75).

Използвана литература:

Аладжов 2006: Ж. Аладжов. Проучвания на Преславската патриаршия – юг. – Археологически открития и разкопки през 2005 г. София, 2006, 281.

Аладжов 2008: Ж. Аладжов. Разкопки на Преславската Патриаршия. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 621–622.

Аладжов 2010: Ж. Аладжов. Археологическо проучване на обект „Преславска Патриаршия – юг", сектор „Улица". – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 468–470.

Аладжов 2011: Велики Преслав: „Улица южно от Патриаршията" – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 414–415.

Балабанов, Стоева 2006: Т. Балабанов, К. Стоева. Проучвания във Вътрешния град на Велики Преслав. – Археологически открития и разкопки през 2005 г. София, 2006, 292–293.

Балабанов, Славов 2007: Т. Балабанов, Пл. Славов. Разкопки на Дворцовия център на Велики Преслав. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 425–428.

Балабанов и др. 2010: Т. Балабанов, Кр. Стоева, Пл. Славов. Разкопки на Дворцовия център на Велики Преслав. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 461–464.

Балабанов, Славов 2011: Т. Балабанов, Пл. Славов. Разкопки на Дворцовия център на Велики Преслав – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София,

2011, 409–411.

Божкова и др. 2010: А. Божкова, П. Кияшкина, Т. Марваков. Спасителни археологически разкопки в некропола на Месембрия / Месемврия. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 284–286.

Бонев 1998: Ст. Бонев. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX – XIV в.). В. Търново, 1998.

Бонев 2010: Ст. Бонев. Разкопки в югозападната част на Дворцовия център в Преслав. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 471–474.

Ваклинова, Щерева 1981: М. Ваклинова, Ир. Щерева. Разкопки на Дворцовия комплекс в Преслав. – Археологически открития и разкопки през 1980 г. Велики Преслав, 1981, 93–94.

Ваклинова, Щерева 1984: М. Ваклинова, Ир. Щерева. Разкопки южно от Дворците в Преслав. – Археологически открития и разкопки през 1983 г. Смолян, 105–106.

Ваклинова, Щерева 1985: М. Ваклинова, Ир. Щерева. Разкопки на сектора южно от Двореца в Преслав през 1984 г. – Археологически открития и разкопки през 1984 г. Сливен, 183–184.

Ваклинова, Щерева 1987: М. Ваклинова, Ир. Щерева. Разкопки южно от главните дворцови сгради. – Археологически открития и разкопки през 1986 г. София, 1987, 178–179.

Ваклинова и др. 1990: М. Ваклинова, Ир. Щерева, Е. Евтимова. Велики Преслав. Проучвания югозападно и южно от главните дворцови сгради през 1989 година. – Археологически открития и разкопки през 1989 г. Кърджали, 133–135.

Ваклинова и др. 1991: М. Ваклинова, Ир. Щерева, Е. Евтимова. Велики Преслав – разкопки в центъра на града. – Археологически открития и разкопки през 1990 г. Ловеч, 1991, 144–146.

Ваклинова и др. 2002: М. Ваклинова, Ир. Щерева, С. Горянова, М. Манолова-Войкова. Дворцов комплекс на Велики Преслав – изток и югоизток от Тронната палата. – Археологически открития и разкопки през 2001 г. София, 2002, 117–118.

Ваклинова и др. 2003: М. Ваклинова, Ир. Щерева, С. Горянова, М. Манолова-Войкова, П. Димитров. Владетелската църква на Велики Преслав. – Археология 2003, 4, 30–40.

Ваклинова и др. 2006: М. Ваклинова, Ир. Щерева, С. Горянова, М. Манолова-Войкова, Петър Димитров. Проучвания на Владетелската църква във Велики Преслав. – Археологически открития и разкопки през 2005 г. София 2006, 305–307.

Ваклинова и др. 2007: М. Ваклинова, Ир. Щерева, Сн. Горянова, П. Димитров, М. Манолова-Войкова. Владетелската църква във Велики Преслав. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 439–443.

Ваклинова и др. 2008: М. Ваклинова, Ир. Щерева, С. Горянова, П. Димитров, М. Манолова-Войкова. Владетелската църква във Велики Преслав. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 612–615.

Ваклинова и др. 2009: М. Ваклинова, Ир. Щерева, Сн. Горянова, П. Димитров, М. Манолова-Войкова. „Велики Преслав". Дворцов комплекс и „Владетелска църква" – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 578–581.

Ваклинова и др. 2011: М. Ваклинова, Ир. Щерева, П. Димитров, М. Манолова-Войкова. Владетелска църква – АР „Велики Преслав". – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 407–409.

Ваклинова и др. 2012: М. Ваклинова, Ир. Щерева, П. Димитров, М. Манолова-Войкова, Сн. Горянова. Проучвания на Владетелската църква и прилежащите ѝ терени. – Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 394–396.

Ваклинова и др. 2013: М. Ваклинова, Ир. Щерева, П. Димитров, М. Манолова-Войкова, Сн. Горянова. НИАР „Велики Преслав". Владетелска църква и Дворцов център. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 377–379.

Ваклинова и др. 2015: М. Ваклинова, Сн. Горянов, Ж. Жекова. Теренно археологическо проучване на Двореца – север в НИАР „Велики Преслав. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 610–613

Витлянов 2004: Ст. Витлянов. Военноадминистративни сгради от Двореца във Велики Преслав IX–X в. София, 2004.

Гатев 1985: П. Гатев. Северната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав по данни от разкопките (1973–1977). – Плиска-Преслав 4, 1985, 189–199.

Димитров, Манолова-Войкова 2015: П. Димитров, М. Манолова-Войкова. Обект „Владетелска църква – некропол" в НИАР Велики Преслав. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 619–622.

Дончева-Петкова и др. 1999: Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. Одърци. Селище от Първото българско царство. София, 1999.

Дончева-Петкова 2015: Л. Дончева-Петкова. Керамика от комплекса в югозападния ъгъл на Вътрешния град на Плиска. – Плиска–Преслав 11, София, 2015, 163–198.

Иванова 1955: Двете църкви при чупката на източната стена на Вътрешния град на Преслав. – ИАИ XX, 1955, 463–486.

Иванова 1959: В. Иванова. Южната порта на Вътрешния град в Преслав, нейният градеж и архитектурен тип. – ИАИ XXII, 1959, 133–171.

Конаклиев, Дончева 2011: А. Конаклиев, Ст. Дончева. Патриаршеска част от Царския Дворец във Велики Преслав. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 412–414.

Конаклиев, Дончева 2014: А. Конаклиев, Ст. Дончева. Патриаршеска част на Царския дворец – Велики Преслав. – Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 462–464.

Лисицов 1976: С. Лисицов. Проучване фортификационните съоръжения от Вътрешния град на Велики Преслав – Годишник на Националния политехнически музей 6, 1976, 44–73.

Манолова-Войкова 2009: М. Манолова-Войкова. За характера на керамиката във Велики Преслав през XIII в. In: Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova II. София, 2009, 207–218.

Манолова-Войкова 2010: М. Манолова-Войкова. Рисувана с червена ангоба керамика от Преслав. – In: Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis Suppl. V. Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova. София, 2010, 587–591.

Манолова-Войкова 2014: М. Манолова-Войкова. Спасително археологическо проучване на сектор източно от Дворцовия център в НИАР „Велики Преслав". – Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 468–470.

Михайлова 1982: Т. Михайлова. Разкопките северно от западното крило на южната порта на вътрешната крепост – Велики Преслав. – Археологически открития и разкопки през 1981 г. Михайловград, 1982, 66–67.

Михайлова, Йорданов 1986: Т. Михайлова, Ив. Йорданов. Разкопки на обект „Административна сграда" – Преслав. – Археологически открития и разкопки през 1985 г. Велико Търново, 1986, 130.

Михайлова, Йорданов 1989: Т. Михайлова, Ив. Йорданов. Разкопки на обект „Административна сграда" – Преслав. – Археологически открития и разкопки през 1988 г. Кърджали, 1989, 114–116.

Михайлова 1992: Т. Михайлова. Обект Административна сграда, Преслав. – Археологически открития и разкопки през 1991 г. София, 1992, 105–106.

Михайлова 2004: Т. Михайлова. „Административната" сграда в Преслав през IX в. – Сборник Преслав 6, 2004, 40–56.

Михайлова 2006: Проучвания на обект „Административна сграда". – Археологически открития и разкопки през 2005 г. София, 2006, 348–349.

Михайлова 2007: Т. Михайлова. Обект Административна сграда в Дворцовия център на Велики Преслав. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 533–535.

Нешева, Борисов 1978: В. Нешева, Б. Борисов. Разкопки на северната стена на ранното укрепление /Аул/ във Вътрешния град. – Археологически открития и разкопки през 1977 г. Видин, 1978, 110.

Овчаров 1985: Д. Овчаров. Разкопки и проучвания на източната стена на Вътрешния град в Преслав (1970–1976). – Плиска-Преслав 4, 1985, 132–160.

Щерева 2006: Ир. Щерева. Вкопани жилища във Велики Преслав. – В: Приноси към българската археология III–IV, 2006, 63–73.

Щерева 2009: Ир. Щерева. Владетелският център на Велики Преслав в следстоличния период. – В: Приноси към българската археология VI, 2009, 67–78.

Megaw, Armstrong, Hatcher 2003: Zeuxippus Ware: an Analytical Approach to the Question of Provenance. – In: VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée. Thessaloniki, 11–16 Octobre 1999. Actes. Edités par Ch. Bakirtzis. Athènes 2003, 91–100.

Papanikola-Bakirtzi, Zekos 2010: Late Byzantine Glazed Pottery from Thrace. Reading the Archaeological Finds. Thessaloniki, 2010.

КАТАЛОГ НА НАХОДКИТЕ

1. Гърне, фрагмент. Врязани хоризонтални линии върху шийката. Крачно колело, светлокафява слюдеста глина. Над подово ниво в постройка 1. Размери: диам. устие – 15 см; вис. зап. – 4,5 см. Табло I:1.

2. Гърне, фрагмент. Крачно колело, керемиденочервена слюдеста глина. Над подово ниво в постройка 1. Размери: диам. устие – 12 см; вис. зап. – 6 см. Табло II:2.

3. Гърне, фрагмент. Плитко врязани хоризонтални линии върху шийката и раменете. Крачно колело, светлокафява слюдеста глина. Над подово ниво в постройка 1. Размери: диам. устие – 12 см; вис. зап. – 12,1 см. Табло II:3.

4. Паница, фрагмент. Крачно колело, кафява слюдеста глина с малък примес на пясък. Над подово ниво в постройка 1. Размери: диам. устие – 39 см; вис. зап. – 3,2 см. Табло II:4.

5. Паница, фрагмент. Върху външната повърхност – пояс от плитки ямички разположени между шийката и тялото. Крачно колело, кафява слюдеста глина с малък примес на пясък. Над подово ниво в постройка 1. Размери: диам. устие – 43 см; вис. зап. – 6,6 см. Табло II:5.

6. Паница, фрагмент. Вътрешната повърхност покрита с плътен слой маслено-зелена глазура. Крачно колело, светлокафява слюдеста глина с малък примес на ситен пясък. Над подово ниво в постройка 1. Размери: вис. зап. – 4,8 см; вис. столче – 1,3 см; диам. столче – 5,6 см. Табло II:6.

7. Купа, фрагмент. „Сграфито" украса нанесена с широко острие, покритие с златистожълта глазура. Петна бяла ангоба върху външната повърхност. Крачно колело, оранжево-кафява чиста глина. Следи от тринога подставка върху дъното. Над подово ниво в постройка 1. Размери: вис. зап. – 6,5 см; вис. столче – 1,6 см; диам. столче – 7,2 см. Табло II:7.

8. Купа, фрагмент. „Сграфито" украса нанесена с широко острие, покритие с тревистозелена глазура. Петна бяла ангоба върху външната повърхност. Крачно колело, оранжево-кафява чиста глина. Следи от тринога подставка върху дъното. Над подово ниво в постройка 1. Размери: вис. зап. – 3 см; вис. столче – 1,6 см; диам. столче – 7 см. Табло II:8.

9. Гърне, фрагмент. Врязани хоризонтални линии върху раменете. Крачно колело, оранжево-червена слюдеста глина с примес на варовик. Под пласт керемиди, върху подово ниво в постройка 2. Размери: диам. устие – 16 см; вис.

зап. – 9,2 см. Табло II:9.

10. Гърне, фрагмент. Крачно колело, оранжево-кафява слюдеста глина. Под пласт керемиди, върху подово ниво в постройка 2. Размери: диам. устие – 16 см; вис. зап. – 4,4 см. Табло II:10.

11. Гърне, фрагмент. Крачно колело, сиво-кафява глина с малки примеси на ситен пясък и органичен материал. Под пласт керемиди, върху подово ниво в постройка 2. Размери: диам. устие – 9 см; вис. зап. – 4,6 см. Табло II:11.

12. Гърне, фрагмент. Външната повърхност украсена с врязани хоризонтални линии и покрита с неравномерен слой жълтеникава глазура. Крачно колело, сиво-кафява глина с примес на пясък. Под пласт керемиди, върху подово ниво в постройка 2. Размери: диам. устие – 10 см; вис. зап. – 3,9 см. Табло II:12.

13. Паница, фрагмент. Върху вътрешната повърхност петна с неравномерна плътност зеленикава глеч. Крачно колело, червено-кафява слюдеста глина с примес на ситен пясък. Под пласт керемиди, върху подово ниво в постройка 2. Размери: диам. устие – 34 см; вис. зап. – 5,7 см. Табло II:13.

14. Купа, фрагмент. Вътрешната повърхност и външната страна на шийката покрити с плътен слой бяла ангоба и безцветна глаура. „Сграфито" украса нанесена с широко острие. Светлокафява чиста глина. Под пласт керемиди, върху подово ниво в постройка 2. Размери: диам. устие – 25 см; вис. зап. – 4,9 см. Табло II:14.

15. Блюдо, фрагмент. Цялостно покритие с бяла ангоба и светложълта глазура. „Сграфито" украса нанесена с тънко острие. Червено-кафява чиста глина. Под пласт керемиди, върху подово ниво в постройка 2. Размери: диам. устие – 27 см; вис. зап. – 2 см. Табло II:15.

16. Купа, фрагмент. Вътрешната повърхност украсена с кръгове нанесени с бяла ангоба и жълто-кафява глазура. Следи от същата глазура върху външната страна на устието. Червено-кафява глина със значителен примес на ситен пясък. Под пласт керемиди, върху подово ниво в постройка 2. Размери: диам. устие – 17 см; вис. зап. – 3,6 см. Табло II:16.

17. Играчка. Миниатюрна чашка, моделирана на ръка от слюдеста керемиденочервена глина. Под пласт керемиди, върху подово ниво в постройка 2. Размери: диам. устие – 2,7 см; диам. дъно – 2,27 см; вис. – 3,18 см. Табло V:17.

18. Шише, фрагмент. Изработено от свелосиньо стъкло. Под пласт керемиди, върху подово ниво в постройка 2. Размери: диам. устие – 1,56 см; вис. зап. – 2,47 см. Табло V:18.

19. Гърне, фрагмент. Плитко врязани хоризонтални линии под шийката. Крачно колело, оранжево-кафява слюдеста глина с малки примеси на ситен пясък и варовик. Яма 1. Размери: диам. устие – 13 см; вис. зап. – 9,5 см. Табло III:19.

20. Гърне, фрагмент. Дълбоко врязани хоризонтални линии върху шийката и горната част на раменете. Крачно колело, червено-кафява слюдеста глина с малък примес на ситен пясък. Яма 1. Размери: диам. устие – 16,6 см; вис. зап. – 13,7 см. Табло III:20.

21. Гърне с две дръжки. Плитко врязани хоризонтални лини върху раменете, косо разположени излъскани ивици върху тялото. Крачно колело, оранжево-кафява слюдеста глина с примес на пясък. Дъното и придънната част на височина до 2 см загладени. Леки деформации и вдлъбнатини върху раменете. Яма 1. Размери: диам. устие – 22 см; диам. макс. – 26,2 см; диам. дъно – 14,6 см; вис. – 24,5 см; сечение дръжки – 1,3/3,9 см. Табло III:21.

22. Капак, фрагмент. Крачно колело, сиво-кафява слюдеста глина с примеси на пясък и органичен материал. Яма 1. Размери: диам. периферия – 11,8 см; вис. зап. – 4,5 см. Табло III:22.

23. Стомна или кана, фрагмент. Рисувана украса нанесена с виненочервена ангоба. Крачно колело, червено-кафява слюдеста глина. Яма 1. Размери: диам. дъно – 9 см; вис. зап. – 3,8 см. Табло III:23.

24. Тежест за рибарска мрежа, олово. Яма 1. Размери: диам. – 3,8 см; вис. – 3 см. Табло V:24.

25. Писало, желязо. Яма 1. Размери: дълж. – 10,8 см; деб. – 0,5 см. Табло V:25.

26. Гърне, фрагмент. Врязани хоризонтални линии върху шийката и горната част на раменете. Крачно колело, червено-кафява слюдеста глина. Над пода на постройка 3. Размери: диам. устие – 11,8 см; вис. зап. – 8,8 см. Табло III:26.

27. Стомна, фрагмент. Крачно колело, тъмнооранжева слюдеста глина. Над пода на постройка 3. Размери: диам. устие – 7 см; вис. зап. – 6,3 см. Табло III:27.

28. Капак, фрагмент. Кръгъл отвор – отдушник върху конусовидното тяло. Долната част на периферията силно опушени. Крачно колело, сиво-кафява слюдеста глина с примес на ситен пясък. Над пода на постройка 3. Размери: диам. периферия – 17 см; вис. зап. – 3,6 см. Табло III:28.

29. Блюдо, фрагмент. Вътрешната и горната външна част покрити с плътен слой бяла ангоба и светложълта глазура. „Сграфито" украса нанесена с тънко острие и допълнително оцветяване с петна железен окис. Следи от поправка на съда. Керемиденочервена слюдеста глина. Над пода на постройка 3. Размери: диам. устие – 22 см; вис. зап. – 2,6 см. Табло III:29.

30. Ядро за оловен печат с пробит в средата отвор за окачване. Над пода на постройка 3. Размери: диам. – 2,2 см; деб. – 0,2 см. Табло V:30.

31. Част от рамо на нагръден кръст с релефна украса, бронз. Над пода на постройка 3. Размери: вис. зап. – 2,2 см. Табло V:31.

32. Кръгла апликация за конска сбруя с ажурна украса, бронз. Изобразени са две срещуположно разположени животни – грифони или птици с разперени криле. Контурът на крилете повторен с тънко врязана линия. На опаката страна запазен масивен огънат нит. Вкопаване в подовото ниво на постройка 3, над пода на Постройка 5. Размери: диам. – 4,4 см; деб. – 0,14 см; дълж. нит – 0,6 см. Табло V:32.

33. Гърне, фрагмент. Повърхността на раменете покрита с излъскани ивици. Ръчно колело, сива глина със значителни примеси на пясък, варовик и органичен материал. Пласт между подови нива на постройки 3 и 3А. Размери: вис. зап. – 3,8 см; диам. макс. – 30 см. Табло III:33.

34. Гърне, фрагмент. Дълбоко врязана хоризонтална линия върху раменете. Ръчно колело, сиво-кафява глина със значителни примеси на пясък и органичен материал. Пласт между подови нива на постройки 3 и 3А. Размери: вис. зап. – 3,3 см; диам. устие – 16,4 см. Табло III:34.

35. Гърне или стомна, фрагмент. Крачно колело, светлокафява глина с малък примес на варовик. Пласт между

подови нива на постройки 3 и 3А. Размери: вис. зап. – 4,1 см; диам. дъно – 11 см. Табло III:35.

36. Гърне или стомна, фрагмент. Крачно колело, светлокафява глина с малък примес на слюда и ситен пясък. Пласт между подови нива на постройки 3 и 3А. Размери: вис. зап. – 5,4 см; диам. макс. – 14,9 см. Табло III:36.

37. Гърне, фрагмент. Врязани хоризонтални линии върху шийката и раменете. Крачно колело, кафява слюдеста глина. Яма 2. Размери: диам. устие – 14 см; вис. зап. – 11,5 см. Табло IV:37.

38. Стомна, фрагмент. Крачно колело, червено-кафява слюдеста глина. Яма 2. Размери: диам. устие – 7 см; вис. зап. – 4,8 см. Табло IV:38.

39. Паница, фрагмент. Върху вътрешната повърхност петна зелена глазура с неравномерна плътност. Врязани хоризонтални линии върху външната страна на шийката. Крачно колело, червено-кафява с примес на ситен пясък. Яма 2. Размери: диам. устие – 26 см; вис. зап. – 5,8 см. Табло IV:39.

40. Кръст, желязо. Долното рамо удължено, завършва с втулка. В средата кръгъл отвор, вероятно за инкрустация. Яма 2. Размери: вис. – 13 см; шир. – 5,7 см. Табло V:40.

41. Декоративна плоча с гнездо за инкрустация във форма на кръст, фрагмент. Червен шист. В гнездо за дървен стълб в подово ниво на Постройка 3А. Размери: дълж. зап. – 6,6 см; шир. – 11 см; деб. – 1,8 см. Табло V:41.

42. Масивна лировидна тока. Желязо. Под скарата на пещ 1. Размери: дълж. – 6,7 см; шир. – 7,2 см. Табло V:42.

43. Гърне, фрагмент. Крачно колело, червено-кафява слюдеста глина. Яма 3. Размери: диам. устие – 12 см; вис. зап. – 4,6 см. Табло IV:43.

44. Гърне, фрагмент. Крачно колело, оранжево-кафява слюдеста глина. Яма 3. Размери: диам. устие – 13 см; вис. зап. – 3,8 см. Табло IV:44.

45. Гърне, фрагмент. Крачно колело, светлокафява слюдеста глина. Ломът неравномерен, устието деформирано. Яма 3. Размери: диам. устие – 13 см; вис. зап. – 3,8 см. Табло IV:45.

46. Гърне, фрагмент. Крачно колело, червено-кафява слюдеста глина с малък примес на варовик. Ломът неравномерен, устието деформирано. Яма 3. Размери: диам. устие – 16 см; вис. зап. – 1,8 см. Табло IV:46.

47. Блюдо, фрагмент. Червено-кафява глина с примеси на ситен пясък и варовик. Яма 3. Размери: диам. устие – 28 см; вис. зап. – 4,1 см. Табло IV:47.

48. Стомна или кана, фрагмент. Линейна украса нанесена с виненочервена ангоба. Крачно колело, светлокафява слюдеста глина. Яма 3. Размери: диам. дъно – 10 см; вис. зап. – 3 см. Табло IV:48.

49. Стомна или кана, фрагмент. Релефна украса, покритие с жълто-зелена глазура. Крачно колело, оранжево-кафява слюдеста глина. Яма 3. Размери: диам. макс. – 14 см; вис. зап. – 5,8 см. Табло IV:49.

50. Блюдо, фрагмент. Вътрешната повърност покрита с плътен слой бяла ангоба и бледожълта глазура. Сграфито украса нанесена с тънко острие. Светлокафява чиста глина. Яма 3. Размери: диам. столче – 6,8 см; вис. столче – 1,2 см; вис. зап. – 2,9 см. Табло IV:50.

51. Малка паничка, фрагмент. Вътрешната полвърхност покрита с неравномерен слой масленозелена глазура. Крачно колело, оранжево-червена слюдеста глина. Яма 3. Размери: диам. устие – 10 см; диам. дъно – 8,5 см; вис. – 2,7 см. Табло IV:51.

52. Брадва, желязо. Яма 3. Размери: дълж. ударна част – 11,9 см; обща дълж. – 18,3 см. Табло V:52.

53. Гърне, фрагмент. Врязани хоризонтални линии върху шийката и раменете. Крачно колело, червено-кафява слюдеста глина. Предпещно пространство на пещ 2. Размери: диам. устие – 13 см; вис. зап. – 8,4 см. Табло IV:53.

54. Гърне, фрагмент. Повърхността на раменете покрита с излъскани ивици. Крачно колело, червено-кафява слюдеста глина. Предпещно пространство на пещ 2. Размери: диам. устие – 11 см; вис. зап. – 4,9 см. Табло IV:54.

55. Гърне, фрагмент. Косо разположени излъскани ивици върху придънната част. Крачно колело, червено-кафява слюдеста глина с малък примес на пясък. Предпещно пространство на пещ 2. Размери: диам. дъно – 9 см; диам. макс. – 10,2 см; вис. зап. – 10,1 см; сечение дръжка – 2,8/1,1 см. Табло IV:55.

56. Кана с чучур, фрагмент. Линейни орнаменти нанесени с виненочервена ангоба. Крачно колело, червено-кафява слюдеста глина. Предпещно пространство на пещ 2. Размери: диам. макс. – 17 см; вис. зап. – 6,9 см. Табло IV:56.

57. Гърне, фрагмент. Малки, безразборно разположени по повърхността петънца жълто-зелена глазура. Крачно колело, светлокафява слюдеста глина. Предпещно пространство на пещ 2. Размери: диам. устие – 9 см; вис. зап. – 3,9 см. Табло IV:57.

58. Розета за керамопластична декорация. Червено-кафява, слюдеста глина. Върху външната част няма следи от хоросан. Предпещно пространство на пещ 2. Размери: диам. основа – 3,7 см; вис. – 5,8 см. Табло V:58.

59. Гърне, фрагмент. Плитко врязани хоризонтални линии върху раменете. Крачно колело, червено-кафява слюдеста глина. Яма 4. Постройка 6. Размери: диам. устие – 16 см; вис. зап. – 5,1 см. Табло IV:59.

60. Гърне, фрагмент. Широки, плитко врязани хоризонтални линии под устието и върху раменете. Крачно колело, червено-кафява слюдеста глина. Яма 4. Размери: диам. устие – 13 см; вис. зап. – 4,2 см. Табло IV:60.

61. Гърне, фрагмент. Плитко врязани хоризонтални линии върху шийката. Излъскани ивици върху долната част. Крачно колело, червено-кафява слюдеста глина. Яма 4. Размери: диам. устие – 10 см; вис. зап. – 8,7 см; сечение дръжка – 1,9/1 см. Табло IV:61.

62. Гърне, фрагмент. Плитко врязани хоризонтални линии върху шийката и горната част на раменете. Крачно колело, керемиденочервена слюдеста глина. Яма 4. Размери: диам. устие – 10 см; вис. зап. – 6,3 см. Табло IV:62.

63. Гърне, фрагмент. Плитко врязани хоризонтални линии върху шийката и горната част на раменете. Петна зелена глазура, положени на неравномерен слой върху шийката. Крачно колело, керемиденочервена слюдеста глина. Яма 4. Размери: диам. устие – 6,8 см; вис. зап. – 6,7 см. Табло IV:63.

64. Капак. Крачно колело, сиво-кафява слюдеста глина с примеси на пясък и малки камъчета. Външната повърхност и долната повърхност на периферията силно опушени. Яма 4. Размери: диам. периферия – 10 см; вис. зап. – 3 см. Табло IV:64.

65. Нож с дръжка – шип. Желязо. Яма 4. Размери: дълж. – 14 см. Табло V:65.

ARCHAEOLOGICAL EVIDENCES OF THE HABITATION IN THE INNER FORTRESS OF VELIKI PRESLAV AFTER THE END OF THE 10TH CENTURY

Mariya Manolova-Voykova

(summary)

The paper publishes the results of the rescue excavations held in 2013 on a site, situated in a close proximity to the Royal Center and Royal Church of Veliki Preslav. It aims at defining some specific features of everyday culture of Preslav during the Post-capital period throughout a detailed description of the stratigraphic layers, archaeological contexts and finds. The site is located in an area which is considered to be a part of a crafts quarter, generally dated in the period after the end of the 10th and beginning of the 11th until the end of the 13th c.

In the course of the excavations five premises, two ovens and one pottery kiln were unearthed. The complex analysis of the stratigraphic data, pottery, small finds and coins gives grounds to assume that two of the premises and one oven were used during the 11th century. The archaeological testimony of habitation in the 12th c. is scarce. Most of the remains date back to the beginning and first half of the 13th c. To this period are associated three of the premises, one oven and the pottery kiln. After the 70-ies of the 13th c. the life in the settlement declined and probably by the beginning of the next century it was deserted.

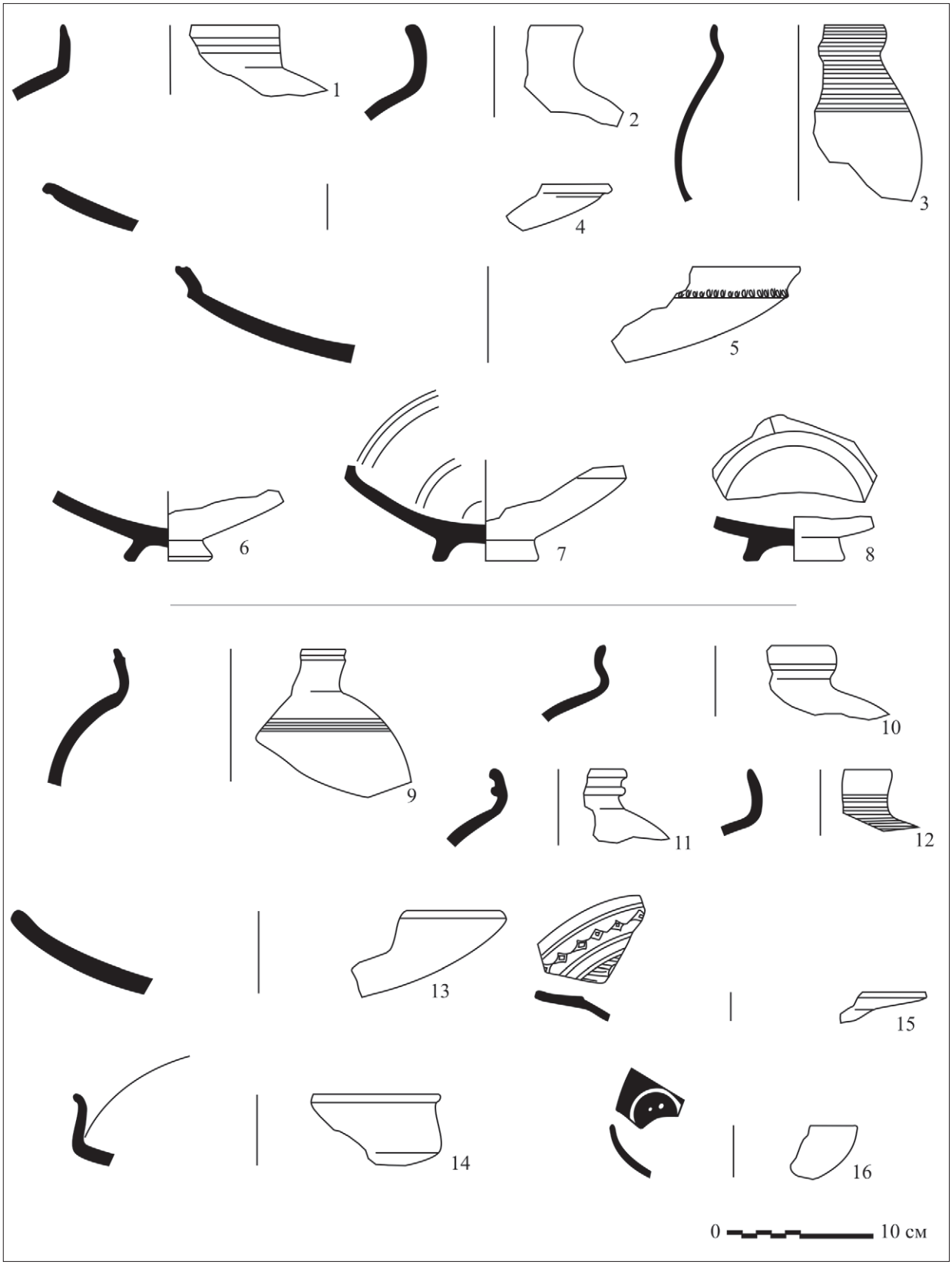

Табло II. Кат. №№: 1-8 – керамика от постройка 1; 9-18 – керамика от постройка 2.
Table II. Cat. No No1-8 – pottery from premises 1; 9-18 – pottery from premises 2.

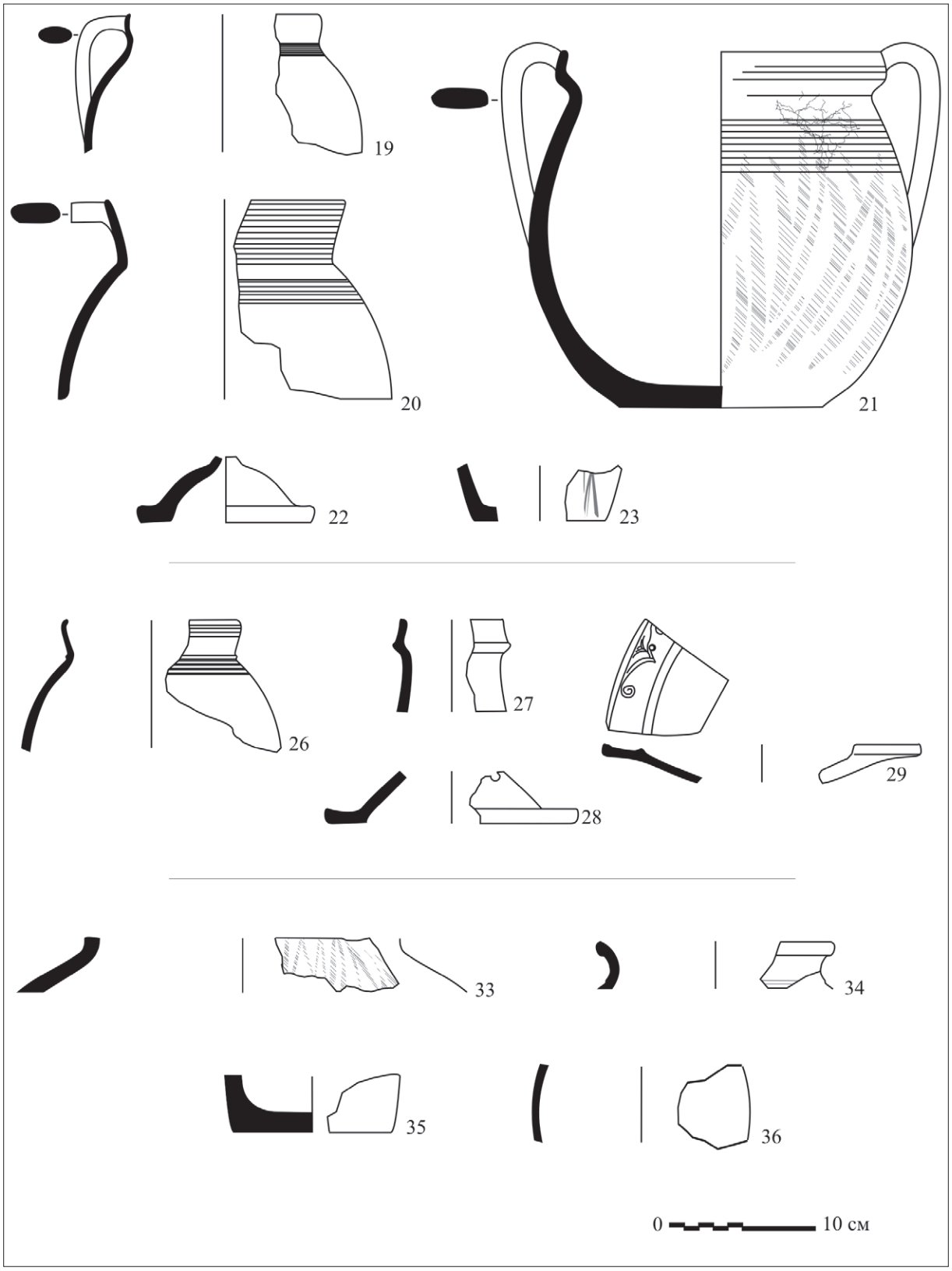

Табло III. Кат. №№: 19-23 – керамика от яма 1; 26-29 – керамика от постройка 3; 33-36 – керамика от пласта между подовите нива на постройки 3 и 3А.

Table III. Cat. No No 19-23 – pottery from pit 1; 26-29 – pottery from premises 3; 33-36 – pottery from the layer between the floor of the premises 3 and 3 A.

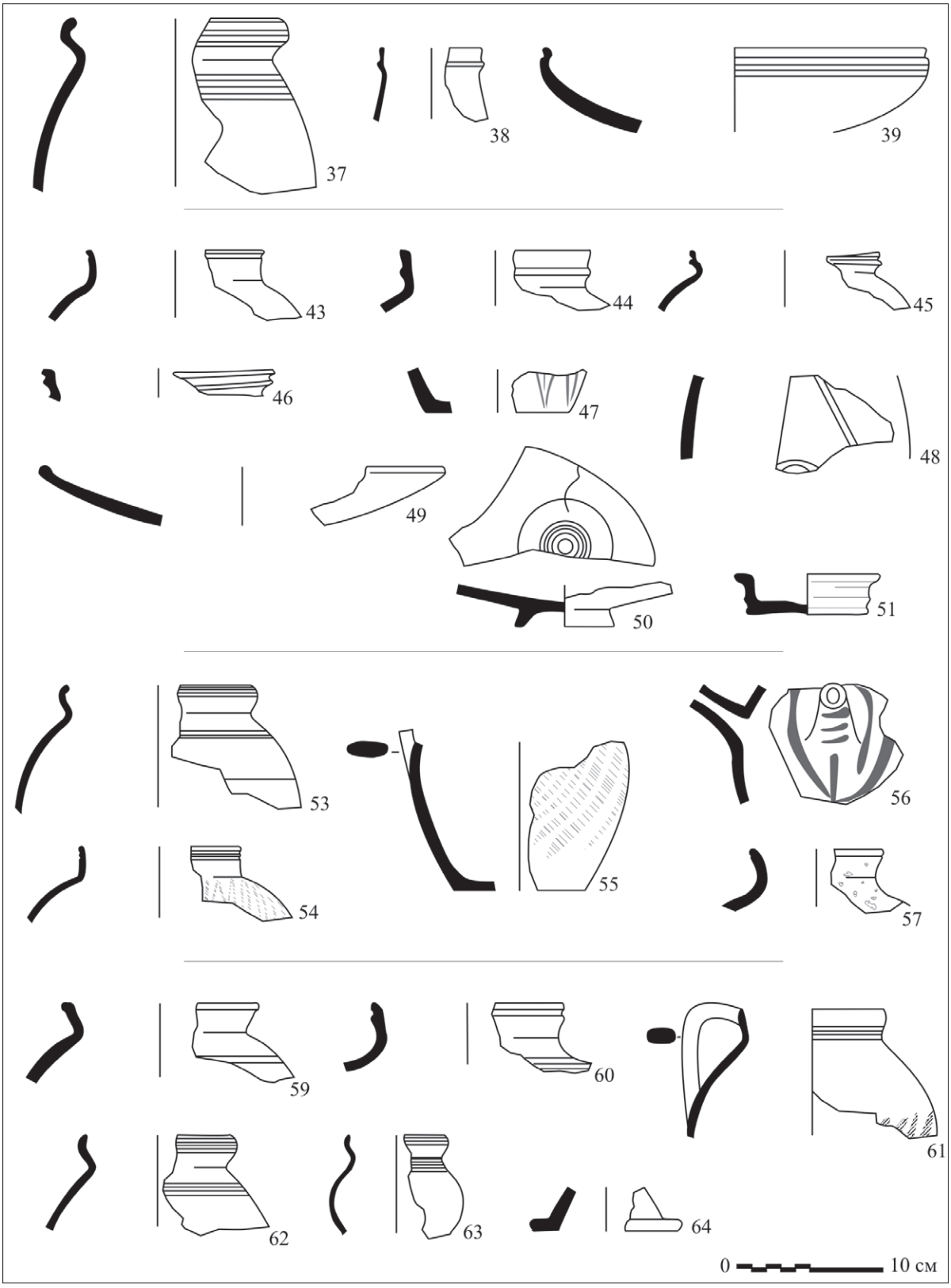

Табло IV. Кат. №№: 37-39 – керамика от яма 2; 43-51 – керамика от яма 3; 53-57 – керамика от вторичния насип в предпещното пространство на пещ 2; керамика от яма 4.

Table IV. Cat. No No 37-39 – pottery from pit 2; 43-51 – pottery from pit 3; 53-57 – pottery from the secondary embankment in the area in front of oven 2; pottery from pit 4.

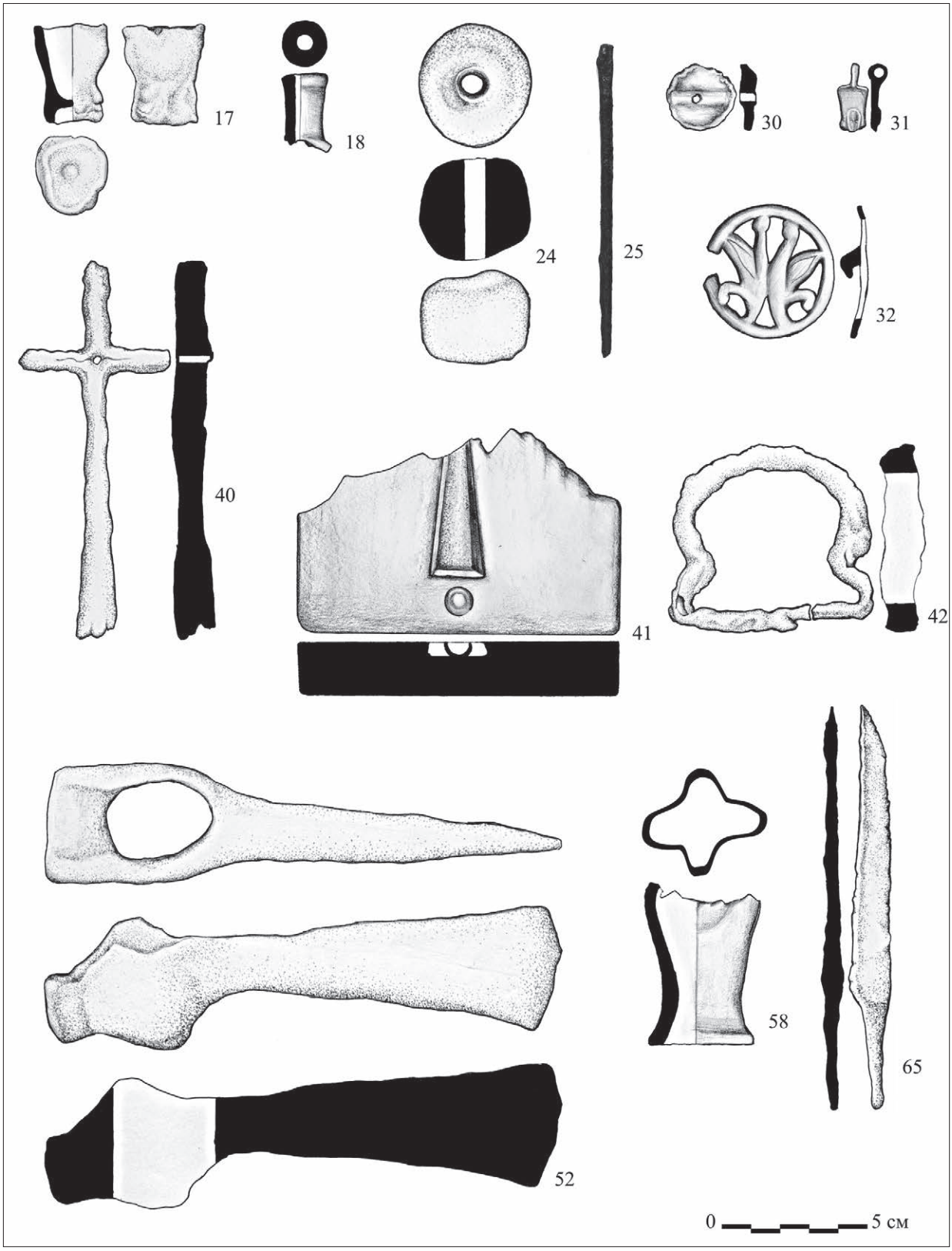

Табло V. Кат. №№: 17-18, 24-25, 30-32, 40-42, 52, 58, 65 – находки от археологически структури, свързани с постройки 2, 3, 3А и пещи 1 и 2.

Table V. Cat. No No 17-18, 24-25; 30-32, 40-42, 52, 58, 65 – finds from archaeological structures, connected to premises 2, 3, 3A and ovens 1 and 2.

ЕЛЕМЕНТЕН СЪСТАВ НА ПРЕДМЕТИ С ХРИСТИЯНСКА СИМВОЛИКА ОТ РАННОТО БЪЛГАРСКО СРЕДНОВЕКОВИЕ

(материали от производствените центрове за художествен метал в околностите на Преслав и Североизточна България)

Стела Дончева, Илия Пенев, Галина Цекова, Enriko Furu, Zita Szikszai, Imre Uzonyi

През 2011 г. се реализира вторият етап от изследванията на елементния състав на избрани метални находки от територията на средновековна България, проведени по изследователската програма към ATOMKI-HASH-4026 Debrecen, Bemter 8/c, TAXnumba: HU 5300344. В резултат на съвместната работа на колеги от Унгарската академия на науките (УАН), Института за ядрени изследвания и ядрена енергетика (ИЯИЯЕ) и РИМ-Шумен бяха изследвани общо 40 предмета. Мотото на проекта е християнската символика върху метални изделия от времето на ранното българско средновековие. Предвид на това групата от изделия е съставена основно от кръстове и медалиони, сред които една иконка. Целта е да се включат както изделия с изяснен произход, така и без точно местонамиране.

Най-важни са находките от производствените центрове за художествен метал в околностите на столицата Преслав, датирани в X в. и откъдето произхождат най-много такива изделия. Предметите са разделени на три групи, като първата включва находки от производствения център при с. Златар, Преславско, втората – от производствения център при с. Новосел, Шуменско, а третата – случайни находки от Североизточна България. Включен е и един медалион от Плиска, на който ще обърнем специално внимание. Резултатите от изследването на елементния състав са представени в същия ред.

Метод за анализ

Основен метод за анализ е т.н. PIXE-метод (particleinducedX-rayemission), реализиран в рамките на големия европейски проект CHARISMA (съхранение, консервация и изследване на европейското културно наследство). Измерванията са проведени на протонния ускорител на Института за Ядрени Изследвания, Атомки – УАН, Дебрецен (Пенев, Дончева, Цекова 2011, 70-74, http://nauka.bg.).

Най-общо с помощта на този метод се възбужда характеристичното рентгеново лъчение от определено място на образеца с минимални размери ~ 100x100 мкм, като се използват ускорени до енергия ~ 2,5 Мев протони. Протонният сноп е фокусиран изключително прецизно на определеното място и диаметърът му не превишава няколко микрона. Рентгеновото лъчение се анализира с помощта на детектори с висока енергетична разделителна способност. Данните са получени от сканирани площи 0,75 x 0,75 – 2,0 x 2,0 mm^2. Спектрите са обработени с помощта на програматаPIXEKLM-TPIв Института за Ядрени Изследвания Атомки към УАН, Дебрецен (Kertész, Szikszai, Uzonyi, Simon, Kiss2001, 193-198).

Резултати от анализите

I. Предмети с християнска символика от производствения център при с. Златар, Преславско

В тази група попадат 13 изделия, от които 10 кръста и 2 медалиона. Резултатите от изследването на елементния състав на други изделия (колани гарнитури, слитъци и бракувана продукция) от комплексите при Златар са представени в отделно изследване (Doncheva, Tsekova, Penev, Nikolova, Furu, Szikszai, Uzonyi 2013, 71-85). Тук няма да се спираме подробно на описанието и иконографията на изделията, което е направено в приложения към работата каталог. Вниманието ни е основно насочено към техния елементен състав (*Табл. I*). По отношение на него отливките биват два вида – на оловна и на медна основа.

1. Изделия от оловни сплави

Изработени от *оловна сплав* са общо 6 предмета, от които 5 кръста (No 1-5, 9) и 1 медалион

(No 5), (*Табл. II*). Процентното съдържание на олово Pb при половината от тях е 97 % (97,1-97,7 %), (No 1, 3-4). При останалите, то е леко занижено, съответно от 94,7 % до 96,7 % (No 2, 5, 9), което се дължи на по-високото съдържание на силиций Si – до 1,52 % (No 2) и 2,89 % (No 5) и на антимон Sb – до 0,54 % (No 2). Стойностите на хлора Cl също са завишени и достигат до 0,66 % (No 5) и 0,82 % (No 2-9), (*Табл. II*).

Анализите показват относителната хомогенност на оловната сплав, от която са отлети оловните предмети от производствения център при Златар. Една част са готови изделия, но повечето от тях са модели, по които впоследствие са изработвани бронзовите отливки. Прави впечатление, че именно медалионът, който е и единственият намерен подобен предмет в комплекса от общо над 2000 находки досега, показва съществените различия в стойностите на съдържанието на силиций и хлор. Това дава основание да се предполага, че медалионът е привнесен от друго място и не е дело на средновековните майстори, работили в комплексите в Златар. Много е вероятно да е попаднал в производствения център в качеството си на суровина, за което свидетелстват и металните находки от по-ранни епохи, използвани с подобна цел. Повишеното съдържание на силиций и хлор се дължи на попадането им от изходните суровини – оловните руди. Оловото, излишно и отделяно от сребърните сплави, е широко използван метал за изработването на различни предмети в древността (Bayley 2001, 18-19). Неговата популярна употреба се дължи на ниската температура на топене (327º C) и лесното редуциране от оловните руди, основно галенит (оловен сулфид PbS) под 800º C. Оловото е мек и лесен за формоване материал, бавно разрушаващ се във времето. Поради високата му плътност често е бил използван за тежести и модели, както и в посочените тук примери. Минималното съдържание на сребро Ag в оловната сплав от 0 % до 0,02-0,03 % показва високото технологично ниво, достигнато от металурзите в процесите по купелация и пречистване на металите (*Табл. II*). В подобни малки пропорции е и антимонът Sb, който в случая (до 3 %) има втвърдяващ ефект не само при оловото, но и при медта.

2. Изделия от медни сплави

От медни сплави са отлети общо 7 предмета, сред които 6 кръста и 1 медалион. Елементният анализ показва следното – половината от изделията са от *многокомпонентна сплав* (No 7-8, 10-11), (*Табл. IV*), 3 от арсенов бронз (No 6, 12-13), 1 от оловно-калаен бронз (No 14), (*Табл. V*). Многокомпонентната сплав се определя от сравнителното високото съдържание на основните елементи в нея. Освен медната основа, чиито стойности не са високи и варират в границите от 73,68-84,91 % (No 11-7), т.е. под 90 %, в сплавта се наблюдават завишени стойности на калай Sn – 1,66-4,12 % (No 8-11), олово Pb – 0,19-12,6 % (No 8-11) и цинк Zn – 4,65-9,4 % (No 11-7). Ако стойностите на калая и оловото не бяха толкова високи, сплавта можеше да се определи и като месинг, заради завишеното съдържание на цинк – до 9,4 % (No 7). Прави впечатление съдържанието на арсен As, което достига до 0,45 % в някои от изделията (No 8) и показва допълнителната обработка и подобряване на качеството на медната сплав. Завишеното съдържание на желязо – до 0,42-0,52 % (No 10-11) не означава непременно недостатъчно високи технологични условия. Желязото в случая е привнесено от изходните медни руди. За стриктно следваната технология по пречистването на сплавите свидетелства ниското съдържание на сребро Ag, от което има едва забележими следи в границите 0,04-0,11 % (No 11-10). Задължително трябва да отбележим повишеното съдържание на алуминий Al и манган Mn в един от кръстовете (No 11), което достига до 0,48 % за алуминия и не се среща при останалите изделия. Това показва, че металът, от който е отлят този предмет, е с поразличен състав и вероятно има друг произход.

Анализът на останалите предмети показва, че съставът на сплавта е т. нар. *арсенов бронз,* където основните елементи са мед Cu – 90,86-96,79 % (No 6-13) и арсен As – 2,3 % (No 12), 4,8 % (No 6). Освен това в медалиона (No 12), подобно на кръста по-горе (No 11), има съдържание на алуминий Al – 0,21 % и манган Mg – 0,27 %. В изследвания метал той присъства в голяма концентрация и се явява практически единствения легиращ елемент. Даденият факт с отчитането на относителната чистота на метала указва за неговия изкуствен характер. Целенасоченото използване не е продиктувано само от потребителските изисквания за получаване на красив сребрист оттенък, но и от леярските качества на високоарсенния бронз (Гак, Рындина, Хаютин

2002, 125), за който са характерни високи показатели на тънколивкост и малко линейно разширение, което пък обезпечава доброто запълване на сложната конфигурация с възпроизвеждане и на най-малките детайли.

II. Предмети с християнска символика от производствения център при с. Новосел, Шуменско

1. Изделия от оловни сплави

В тази група попадат 4 предмета от общо 9 от този обект (*Табл. VI*). Основният елемент в три от изделията е оловото Pb, което е в границите 89,7-98,6 % (No 15-16). В медалиона (No 19) оловото Pb е 79,8 %, а калая Sn – 17,96 %, което определя сплавта като оловно-калаена (*Табл.I*). На високото съдържание на калай се дължи и сребристия цвят на отливката. Друго подобно изделие, не само по външен вид, но и с такъв химически състав на метала не е намирано не само в Новосел, но и в центъра при Златар. Това означава, че в тях не са изработвани такива предмети и неговото попадане сред находките от Новосел се дължи на привнасянето му отвън и използването му в качеството на изходна суровина.

Съдържанието на антимон Sb в изделията достига до 0,48 % (No 16), а силицият Si, попаднал в сплавта от изходните руди – до 6,51 % (No 15). Ниските съдържания на сребро Ag – 0,02-0,3 % (No 22-16) доказват високата степен на рафиниране и пречистване на оловните руди, от които се извлича среброто.

2. Изделия от медни сплави

Тук попадат 5 изделия, от които 4 са отлети от *оловен бронз* (No 17-18, 20-21) и 1 от *оловно-калаен бронз* (No 14). В отделно изследване са представени резултатите от изследването на елементния състав на някои образци от комплексите при Новосел, които показват сходни стойности с тези, разгледани тук (Doncheva, Tsekova, Penev, Nikolova, Furu, Szikszai, Uzonyi 2012, 67-82). Процентното съдържане на основата при отлетите от оловен бронз е в границите Cu – 80,73-87,83 %, като при единия предмет е 96,77 % (No 21), което значително го отличава от останалите. Това изделие е почти без примеси в медта и ако не беше съдържанието на олово Pb в него от 1,36 % и на арсен As – 0,37 % сплавта можеше да се определи като медна. За сравнение при останалите три отливки оловото достига до 9,99 и 11,04 % (No 20-17). Калят и цинкът са в много по-малки количества от оловото – 0,29-1,09 % Sn и 0,16-0,36 % Zn, което не дава основание сплавта да се определи като многокомпонентна. Прави впечатление, че при единият от кръстовете е представена цялата таблица от химични елементи, изследвани в състава на изделията (No 18). Тук трябва да споменем наличието на арсен As – 1,04 %, високото съдържание на сребро Ag, включено в сплавта от добавеното в нея олово Pb – 6,3 %. Високо е и съдържанието на силиций Si – 2,35 %, който е попаднал от оловните руди. По-редките елементи манган Mn и алуминий Al също са добре представени – 0,23 % Mn; 0,18 % Al, (подобно при още един от кръстовете (No 17) – 0,23 % Mn; 0,32 % Al, на фона на почти пълната им липса при останалите предмети.

Кръстът, отлят от *оловно-калаен бронз* се отличава не само по външния си вид (сребрист цвят), но и по своята иконография (No 14). Основата съдържа: мед Cu – 83,18 %, олово Pb – 7,94 % и калай Sn – 7,32 %. Повишено е съдържанието на сребро Ag – 0,41 % и на арсен As – 0,22 %. Последното е почти колкото това на цинка Zn – 0,25 %. Към сплавта преди отливането са добавени олово и калай сравнително по равни количества с цел да се подобрят нейните качества и да се придаде на изделието търсения сребрист цвят, който го уподобява на произведение от благороден метал. Това е практика в средновековното ювелирно изкуство да се имитират изделия от скъпи метали с различни средства при техническата обработка на металите – добавяне (легиране) на определени съставки в сплавта на отливките, посребряване и позлатяване на изделията, обков от благороден метал върху отливки от медни и лекотопими сплави и др.

Медалионът от Плиска изисква специално внимание. За него предполагахме, че е от сребро, заради сребристия цвят на повърхността (No 23), (*Табл. I*). Анализът на състава показа обаче, че той е изработен от медно-никелова сплав, т.е. съотношението мед–никел е 72,77 Cu – 24,41 Ni. Относителната чистота на медно-никеловата сплав и липсата на подобни изделия не само у нас, но и на територията на Източна Европа в епохата на Средновековието (Коновалов, Ениосова, Митоян, Сарачева 2008) доказва, че това е

съвременно изделие, т.е. сигурен фалшификат, попаднал незнайно как в Средновековния отдел на РИМ-Шумен. Този пример потвърждава по убедителен начин, колко е важно да се изследва на елементния състав на изделията във фондовете на музеите, постъпили не само по пътя на редовните археологически разкопки, за които е сигурно, че имат определена среда, но и чрез откупки и дарения.

III. Предмети с християнска символика от Североизточна България

1. Изделия от оловни сплави

Към групата от изделия, отлети от оловна сплав, намерени най-общо в Североизточна България се отнасят 10 предмета, от които 3 кръста (*No 29, 32, 35*), 6 медалиона (*No 33-34,36-38, 40*) и 1 икона (No 30), (Дончева 2008, 158-164). Съдържанието на олово Pb е средно 98 % при повечето изделия. Единствено при единия от кръстовете (*No 35*) то е занижено – 95,3 %, което се дължи на високата концентрация на силиций Si – 1,69 %, хлор Cl – 1,19 % и антимон Sb – 0,43 %. Съдържанието на силиций и хлор е по-високо и при някои от медалионите – (*No 33*) – 0,39 % Si, 1,49 % Cl; (*No 37*) – 0,4 % Si, 0,45 % Cl; (*No 38*) – 0,47 Si, 0,78 Cl. Както стана ясно, концентрацията на тези елементи се определя от изходните руди, откъдето постъпват в оловната сплав.

Сред изследваните находки от оловна сплав няма нито един екземпляр, подобен на изделията от производствените центрове (Дончева 2007; Doncheva 2004, 375-391). Намерените два медалиона – при Златар и Новосел (No 5, 19), както стана ясно, попадат случайно на тези места като суровина, с цел да се рециклира метала. Точната датировка на комплексите – втора – трета четвърт на X в. предполага, че този вид медалиони не са сред търсените и произвеждани изделия в работилниците от по това време.

2. Изделия от медни сплави

В тази група попадат 7 изделия, съответно 1 медалион (No 24), (Дончева 2004, 64-66) и 6 кръста (No 25-28, 31, 39), (*Табл. I*), (*Табл. IX*). Те от своя страна се разделят на изделия, отлети от *оловно-калаен бронз* (No 24-27), от *многокомпонентна сплав* (No 28, 39) и *оловен бронз* (No 31). При тези от оловно-калаен бронз съдържанието на олово и калай е завишено, т.е. оловото Pb е 4,35-13,25 % (No 26-24), а калаят Sn – 2,75-7,49 % (No 27-25). От тук и по-занижената концентрация на мед Cu в основата – 77,63-86,85 % (No 24-27). От другите елементи, единствено арсенът As е в по-голямо количество при единия от кръстовете – 1,78 % (No 26). Цинкът Zn е в умерени граници – 0,04-0,48 % (No 24-27).

Многокомпонентната сплав, от която е изработен друг от кръстовете се състои от пропорционалните съотношения съответно на основата Cu, калая Sn, оловото Pb и цинка Zn (*Табл. I*), (*Табл. XI*), т.е. съответно – Cu – Sn – Pb – Zn: 72,21 % – 11,01 % – 10,8 % – 5,46 %.

Намалената концентрация на калай Sn при следващия предмет, където съотношението Cu – Sn – Pb – Zn е 93,07 % – 0,49 % – 2,6 % – 2,59 % не ни дава основание да го определим като отливка от многокомпонентна сплав. По-високата концентрация на мед Cu и цинк Zn показва, че това е *месинг*.

Един от предметите е изработен от *оловен бронз* (No 31), (Дончева 2008, 134-139). При него основата е над 90 %, т.е. 91,69 %, а съдържанието на олово Pb – 4,02 %. Калаят е почти колкото и арсена – 0,63 % As, 0,62 % Sn, а цинкът Zn – 0,13 %. Тези стойности не ни дават основание да определим сплавта като многокомпонентна, а като оловен бронз.

Сравнителното разглеждане на изделията без точен произход спрямо тези от производствените центрове ни карат да направим някои предположения за част от тях. Очевидна е разликата в елементния състав при медалиона (No 24), където оловото Pb в сплавта от оловно-калаен бронз е 13,25 %, а медната основа Cu – 77,63 %. Безспорно този предмет не е изготвен в някои от производствените центрове, още повече, че подобни изделия не са намирани в тях ?.

По-вероятно е двата кръста (No 26-27) да се дело на ателиетата в Новосел. Основание за това са и сходните форми и размери с намерени там идентични предмети, така и близкия елементен състав, при който медната основа е средно 85 %. Подобно е съотношението и при останалите елементи (*Табл. I*), (*Табл. VII*), (*Табл. X*). Към това предположение трябва да добавим и факта, че единият кръст (No 26) е бракувано изделие.

Един друг предмет (No 28) също може да се определи сравнително точно. Няколко такива

изделия са намерени при комплексите в Златар. Настоящият е отлят от многокомпонентна сплав, която е най-използваната в центъра при Златар (*Табл. I*), (*Табл. IV*), потвърдено и от анализите на други находки от там (Doncheva, Tsekova, Penev, Nikolova, Furu, Szikszai, Uzonyi 2013, 71-85).

Интерес представлява бракуваният двусъставен енколпион (No 31), който е отлят от оловен бронз с повишено съдържание на арсен As – 0,63 %. Стойността на основата, която е над 90 % мед Cu се доближава до тази на изделията от Златар, отлети от арсенен бронз (No 6, 12-13). Намерените идентични кръстове-енколпиони (цели и отделни части от тях) на това място допълнително подкрепят предположението ни за произхода на бракуваната отливка на енколпиона от центъра при Златар.

Не са много предметите изготвени от месинг – медна сплав, легирана с цинк. Последното изделие – половина от двоен кръст-енколпион – от околностите на с. Тодор Икономово, Шуменско е именно такова (No 39). В тези случаи цинкът Zn – 2,59 % се съпровожда от значителна концентрация на олово Pb – 2,59 %. Ясно изразените следи от некачествена и бракувана отливка подсказват, че някъде в района на регистрираното ранносредновековно селище има работилници за метало-обработка или комплекс от такива. В подкрепа на това е елементния състав на изделието, който го определя като месинг и се отличава от този на изследваните находки от известните производствени комплекси при Новосел и Златар. Бъдещите проучвания биха дали по-голяма яснота по този въпрос.

Заключение

В състава на оловните предмети естествено преобладава оловото Pb, но освен него е установено присъствието на антимон Sb и арсен As. В подобни малки пропорции – приблизително до 3 % тези съставки имат втвърдяващ ефект не само при оловото, но и при медта.Определени количества олово са добавяни и към бронза. В зависимост от неговите стойности бронзите се определят като оловни, оловно-калаени или калаено-оловни. В резултат на тези параметри например, се явяват корелациите: калай-олово, арсен-антимон и др. на медна основа. При отношението на микроелементите преди всичко трябва да се установи, кои от тях обикновено присъстват в медните сплави и какво е тяхното значение за установяването на характера на рудите.

При бронза калаят Sn трябва да е в по-голям процент, а медта Cu – 88-90 %. В същинският бронз трябва да има от 3 до 8-9 % калай Sn. Тук стойностите са по-малки, което показва, че настоящият не е такъв, а е оловно-калаен и калаено-оловен бронз, където количеството на оловото Pb е завишено. В пробите оловото е над 1 %, което се явява задължително условие за определянето на сплавта като оловен бронз. Оловото увеличава тънколивкостта на стопения метал и спомага за получаването на продукция с по-високо качество след отливането. Ето защо оловото се използва като специална легираща присадка, заедно с останалите примеси (Sb, As, Zn, Ni), (Сергеева 1981, 34). Дори и днес съществува практиката да се прибавя олово към статуарния бронз. Високите стойности на оловото определят неговото съзнателно добавяне към сплавта. Изделия с ниско съдържание на олово се отнасят към групата на естествените сплави, получени в резултат на проникването на този елемент от изходните руди или в резултат на претопяването на оловна мед. В изследваните предмети съдържанието на олово не е ниско, а напротив – значително е завишено. Съдържанието на олово прави сплавта по-течна и подходяща за леене в калъпи. За оловото може да се говори за изкуствен примес, когато е в границите 0,3-1 %.

Калаят (Sn) от своя страна значително понижава температурата на топене и дава по-добри качества на бронза, в това число и твърдост. Границата на изкуствения примес на калая Sn в медта е близка към концентрацията 0,4-0,5 % и се установява отчетливо. Графиките калай-цинк Sn-Zn и калай-олово Sn-Pb са в концентрации 0,3 %. В тези изделия цинкът може да попадне по пътя на вторично претопяване на високоцинкова мед или в резултат на прехода на цинка в медта от рудите.

Освен това в изделията от производствения център при Златар например, има добавка и на арсен As към основната сплав. Някои изделия съдържат арсен As с концентрация над 0,5 %. Арсенът се въвежда повече от калая. Примесите в метала се появяват или от изходните руди, или от добавянето на различни фрагменти от бронзови предмети.Наличните минимални проценти при останалите изделия са следствие от

присъствието на арсен в изходната суровина, използвана за направата на изделията. В предметите с ниско съдържание на арсен, той не се добавя от майсторите, а попада в метала в резултат на претопяване на късове арсенен бронз. При стойности от 0,5 до 5 % As е налична повишена концентрация на никел. За граница на изкуствено въвеждане на арсена в медта се приема 0,5 %. По-ниските резултати на арсена (As – 0,1-0,4 %) се получават в резултат на добавяне към медта на късове арсенен бронз. Количеството арсен е свидетелство за използването на бронз от стари и излезли от употреба изделия, съдържащи такъв. Обикновено калаените руди (каситерит, станин) не съдържат примеси на арсен и антимон в големи количества, което би довело до крехкост на метала (Гришин 1968, 58). В някои от случаите те се използват, за да се получи трикомпонентна сплав, определяна като антимонен или арсенен бронз.

Резултатите от анализите показват наличие на повече елементи, което доказва различния произход на претопената сплав, т.е. един от основните източници на суровина е преизползване (рециклиране) на излезли от употреба бронзови изделия. Тази практика е широко разпространена не само през средните векове, но и във времето преди и след това (Кирпичников 2002, 241). Фрагментите от по-ранни предмети (монети, апликации, ремъчни краища, огледала и др.), намерени в производствените центрове са значително количество. Ако металът произлиза от еднородна руда – той ще съдържа по-малко на брой елементи, част от които ще бъдат допълнително изгубени в процеса на стопяване, рафиниране и отливане. Много метали подлежат на изпарение или оксидация и по този начин се изгубват при задължителната висока температура на обработка. Това е особено валидно за арсена и антимона, а при по-висока температура и за оловото и цинка. Наличието на арсен As, антимон Sb, олово Pb и цинк Zn, както и на други елементи потвърждава претопяването на излезли от употреба изделия. Получените сплави се употребяват продължително време с постоянно добавяне на допълнителни метали, които подобряват леярските качества на суровината. Прибавянето на калай Sn, цинк Zn, олово Pb и др. повишава механичните свойства на готовите изделия и създава определен и търсен цветови ефект.

Използването на самородна чиста мед и последващата й обработка не може да бъде доказано. При проучването не са намерени следи от топене на мед, а и анализите на изделията показват ниско съдържание на антимон Sb и бисмут Bi, които обикновено се срещат в самородната мед (Демченко, Клочко, Маничев 2001). Съдържанието на калий K и калций Ca, които не е задължително да присъстват в състава на рудата, но могат да попаднат в сплавта в процеса на пречистване (примитивен флотационен процес), е също незначително.

Известно е, че през средновековието сложните сплави не се създавали преднамерено, а се появяват в резултат на смесването на различна по състав и произход суровина, с което са индикатори за многократно претопяване. За това говори и различната концентрация на легиращите елементи. В много от случаите широката употреба на многокомпонентни сплави е свързана с ограничения достъп до суровина. Ето защо, по-голямата част от бракуваните изделия са отново рециклирани, като са добавяни и споменатите елементи. При този процес малки съдържания от различни метали могат да постъпят в основната сплав и чрез някои от главните компоненти. Използвали се различни по състав и характер сплави на цветните метали, но предпочитание се отдавало на висококалаения бронз с добавка на олово. Така, изделията в края на процеса се оказват със сходен състав, определен от процентното съдържание, което никога не е константно и варира в зависимост от наличната суровина. Потвърждение за това са и резултатите от елементния състав на разгледаните предмети.

Използвана литература

Гак, Рындина, Хаютин 2002: Е. Гак, Н. Рындина, С. Хаютин. Технология отливки бус среднебронзового века на Северном Кавказе и в Восточной Европе. – РА 2002, 3, 121-131.

Гришин 1968: Ю. Гришин. К вопросу о древней добыче олова в Забайкалье. – КСИА 114, 1968, 10-12.

Демченко, Клочко, Маничев 2001: Л. Демченко, В. Клочко, В. Маничев. Геохимические исследования остатков бронзолитейного производства с Суботовского городища XII-IX вв. н. э. – В: Восточноевропейский

археологический журнал 6 (13), ноябрь-декабрь, 2001. http://archaeology.kiev.ua/journal/061101/.

Дончева 2004: С. Дончева. Медалион от обков с антропоморфно изображение. – В: Сборник Есенни четения, Сборяново. От находките до витрините 2, 2004, 64-66.

Дончева 2007: С. Дончева. Медалиони от Средновековна България. В. Търново, 2007.

Дончева 2008: С. Дончева. Оловна икона с изображение на Архангел Михаил. – В: Сборник Есенни четения Сборяново. Погребални практики и ритуали 5. В. Търново, 2008, 158-164.

Дончева 2008: С. Дончева. За производството на един вид кръстове-енколпиони. – Археология 2008, 1-4, 134-139.

Кирпичников 2002: А. Кирпичников. Производственный комплекс IX в. из раскопок Старой Ладоги. – В: Ладога и ее соседи в эпоху средневековья. Санкт-Петербург, 2002, 227-250.

Коновалов, Ениосова, Митоян, Сарачева 2008: А. Коновалов, Н. Ениосова, Р. Митоян, Т. Сарачева. Цветные и драгоценные маталлы и их сплавы на територии Восточной Европы в эпоху средневековья. Москва, 2008.

Пенев, Дончева, Цекова 2011: И. Пенев, С. Дончева, Г. Цекова. PIXE методът в археологията – анализ на метални изделия. – В: Българска наука 34, 2011, 70-74, http://nauka.bg.

Сергеева 1981: Н. Сергеева. Древнейшая металургия меди Юго-Восточной Сибири. Новосибирск, 1981.

Bayley 2001: J. Bayley. Archaeometallurgical processes and finds-lead. – In: Archaeometallurgy 1, 2001, 18-19.

Doncheva 2004: S. Doncheva. The Lead Medallions – Amulets or Elemens of Decoration (About Some New Finds from Bulgaria). – In : Prinos lui Petre Diaconu la 80 de Ani. Brăila, 2004, 375-391.

Doncheva, Tsekova, Penev, Nikolova, Furu, Szikszai, Uzonyi 2012: S. Doncheva, G. Tsekova, I. Penev, E. Nikolova, E. Furu, Z. Szikszai, I. Uzonyi. Elemental composition of metal artifacts from the Early Medieval centre for artistic metalfinds near the village of Novosel, Shumen region, Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica XVI, 1, 2012, 67-82.

Doncheva, Tsekova, Penev, Nikolova, Furu, Szikszai, Uzonyi 2013: S. Doncheva, G. Tsekova, I. Penev, E. Nikolova, E. Furu, Z. Szikszai, I. Uzonyi. Elemental Composition of Metal Artefacts from the 10th c. Metal Art Centre Near the Village of Zlatar, Preslav region, NE Bulgaria Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica 2013, 1, 71-85.

Kertész, Szikszai, Uzonyi, Simon, Kiss 2005: Zs. Kertész, Z. Szikszai, I. Uzonyi, A. Simon, Á. Kiss. Development of a bio-PIXE setup at the Debrecen scanning proton microprobe. – In: Nuclear Instruments and Methods B 231, 2005, 106-111.

ELEMENTAL COMPOSITION OF OBJECTS WITH CHRISTIAN SYMBOLISM OF THE EARLY BULGARIAN MIDDLE AGES (FINDS OF PRODUCTION CENTERS OF METAL ART AROUND PRESLAV AND OTHER SETTLEMENTS)

Stella Doncheva, Iliya Penev, Galina Tsekova, E. Furu, Z. Szikszai, I. Uzonyi

(Summary)

Recently was received the results of the second stage of the research of elemental composition in some metal finds from the territory of medieval Bulgaria, conducted the research program to ATOMKI-HAS H-4026 Debrecen, Bem ter 8 / c, TAX numba: HU 5300344. As a result of the collaboration of colleagues from the Hungarian Academy of Sciences (HAS), the Institute for Nuclear Research and Nuclear Energy (INRNE) and Regional Museum in Shumen were examined a total of 40 items. The motto of the project is Christian symbolism on metal products from the Early Bulgarian Middle Ages. Emphasis of study was the research of objects from metal art production centers in the vicinity of the capital Preslav, dating to the X-th century. There were included products from other places.

The method of analysis etc. PIXE-method (particle induced X-ray emission), realized within the great European project CHARISMA. Measurements were conducted on a proton accelerator in Research Institute, Atomki - UAN, Debretsen.

As a result of study was proved the following: The composition of lead objects naturally prevails lead (Pb), but unless it is established the presence of antimony (Sb) and arsenic (As). In such a small proportion - up to approximately 3% of these components have a hardening effect, not only in the lead, but when the copper.

In the bronze a tin (Sn) should be at a greater rate, and copper (Cu) - 88-90%. In actual bronze must have between 3 and 8-9% of tin (Sn). Here the values are smaller, which shows that this is not the case, and is lead-tin and lead-tin bronze, wherein the amount of lead (Pb) e overstated. High levels of lead (Pb) determine its deliberately added to the alloy.

The tin (Sn) in turn significantly reduces the melting point and gives a better quality of bronze, including hardness. Border artificial impurity of tin (Sn) in the copper concentration is close to 0.4-0.5% and settled clearly. In these articles zinc (Zn) may come in the way of secondary copper smelting high-zinc or as a result of the transition of zinc in the copper from the ore.

Furthermore, devices of the production center in Zlatar for an example, there is an additive and arsenic (As) to the base alloy. Some products contain arsenic (As) with a concentration above 0.5%. Arsenic (As) is introduced over the tin (Sn). Impurities in the metal occur, or the starting ores, or by the addition of various fragments of bronze objects.

The analyzes show the presence of more elements, which proves different origin of alloy melt, i.e. one of the main sources of raw material is reuse (recycling) of discarded bronze products. The resulting alloy is used for a long time with the continuous addition of further metals, which improve the casting properties of the feedstock. Addition of tin (Sn), zinc (Zn), lead (Pb) and others, increases the mechanical properties of the finished products and creating a particular and sought after color effect. The use of virgin pure copper and its subsequent processing cannot be proven.

Used are different in composition and character of non-ferrous alloys, but preference is renting high-tin bronze with the addition of lead. Thus, the end products of the process have a similar composition determined by the percentage that is never constant and varies depending on the available raw material. Confirmation of this are the results of the elemental composition of examined objects.

Табл. I. Елементен състав на предмети с християнска символика от ранното българско средновековие

Tab. I. Elemental composition of objects with Christian symbolic at the Early Middle ages in Bulgaria

	Предмет	No	Произход	Cu	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	As	Sb	Fe	Ni	Co	Cd	Si	Cl	Ca	P	K	Ti	Cr	Mn	Mg	Al	Сплав
	Object		*Provenance*																							***Alloy***
1	*Кръст/ cross*	*24388*	*Zlatar*	*0,09*	*0*	*97,13*	*0*	*0*	*0,03*	*0*	*0,27*	*0,15*	*0,01*	*0*	*0*	*1,33*	*0,33*	*0,05*	*0,08*	*0,09*	*0,22*	*0,02*	*0*	*0*	*0*	*оловна/lead*
2	*Кръст/ cross*	*24405*	*Zlatar*	*0,07*	*0*	*95,91*	*0*	*0*	*0,02*	*0*	*0,54*	*0,11*	*0,01*	*0*	*0*	*1,52*	*0,8*	*0,11*	*0*	*0*	*0,17*	*0,01*	*0*	*0,31*	*0*	*оловна/lead*
3	*Кръст/ cross*	*24426*	*Zlatar*	*0,08*	*0,18*	*97,74*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0,06*	*0,01*	*0*	*0*	*0,28*	*1,55*	*0,1*	*0*	*0*	*0*	*0,01*	*0*	*0*	*0*	*оловна/lead*
4	*Кръст/ cross*	*24427*	*Zlatar*	*0,14*	*0*	*97,6*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0,42*	*0,09*	*0,01*	*0*	*0*	*0,28*	*0,49*	*0,24*	*0,26*	*0*	*0,02*	*0,01*	*0*	*0,17*	*0*	*оловна/lead*
5	*Медалион/ medallion*	*24445*	*Zlatar*	*0,12*	*0,64*	*94,71*	*0*	*0,11*	*0,03*	*0*	*0,26*	*0,08*	*0,01*	*0*	*0*	*2,89*	*0,66*	*0,16*	*0*	*0*	*0,02*	*0,02*	*0*	*0*	*0*	*оловна/lead*
6	*Кръст/ cross*	*24807*	*Zlatar*	*90,86*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0,41*	*4,8*	*0,23*	*0,07*	*0,33*	*0,01*	*0*	*1,15*	*0,18*	*0,04*	*0*	*0*	*0,01*	*0,02*	*0,01*	*0,82*	*0*	*арсенен бронз/ arsenic bronze*
7	*Кръст/ cross*	*24808*	*Zlatar*	*84,91*	*2,06*	*1,12*	*9,4*	*0*	*0,08*	*0,22*	*0*	*0,17*	*0,04*	*0,04*	*0*	*0,44*	*0,42*	*0,07*	*0,09*	*0*	*0,01*	*0,02*	*0,01*	*0*	*0*	*многокомпонентна/ multicomponent*
8	*Кръст/ cross*	*24809*	*Zlatar*	*78,99*	*1,66*	*0,19*	*5,67*	*0,06*	*0,09*	*0,45*	*0,19*	*0,4*	*0,05*	*0*	*0*	*0,27*	*0,09*	*0*	*0*	*0*	*0,01*	*0,03*	*0,01*	*0*	*0*	*многокомпонентна multicomponent*
9	*Кръст/ cross*	*24810*	*Zlatar*	*0,18*	*0*	*96,72*	*0,01*	*0*	*0,02*	*0*	*0,37*	*0,09*	*0,01*	*0*	*0*	*0,92*	*0,82*	*0,12*	*0,28*	*0*	*0,05*	*0,01*	*0*	*0*	*0*	*оловна/lead*
10	*Кръст/ cross*	*24811*	*Zlatar*	*81,22*	*2,59*	*8,62*	*5,44*	*0,05*	*0,11*	*0,24*	*0,16*	*0,52*	*0,04*	*0,02*	*0*	*0,49*	*0,07*	*0,05*	*0,1*	*0*	*0*	*0,02*	*0,02*	*0*	*0*	*многокомпонентна/ multicomponent*
11	*Кръст/ cross*	*24812*	*Zlatar*	*73,68*	*4,12*	*12,57*	*4,65*	*0*	*0,04*	*0*	*0*	*0,42*	*0,05*	*0,02*	*0*	*1,97*	*0,19*	*0,08*	*0,36*	*0,07*	*0,01*	*0,02*	*0,01*	*0,1*	*0,48*	*многокомпонентна/ multicomponent*
12	*Медалион/ medallion*	*24813*	*Zlatar*	*95,14*	*0,08*	*0*	*0,03*	*0*	*0,37*	*2,3*	*0,14*	*0,09*	*0,17*	*0*	*0*	*0,74*	*0*	*0,02*	*0*	*0*	*0*	*0,03*	*0,01*	*0,27*	*0,21*	*арсенен бронз/ arsenic bronze*
13	*Кръст/ cross*	*24814*	*Zlatar*	*96,79*	*0*	*0,39*	*0*	*0*	*0,09*	*0,41*	*0,11*	*0,27*	*0,05*	*0,01*	*0*	*1,37*	*0,05*	*0*	*0*	*0*	*0,02*	*0,02*	*0,01*	*0*	*0,05*	*арсенен бронз/ arsenic bronze*

Табл. I. Продължение

Tab. I. Continued

	Пред-мет	No	Произ-ход	Cu	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	As	Sb	Fe	Ni	Co	Cd	Si	Cl	Ca	P	K	Ti	Cr	Mn	Mg	Al	Сплав
14	Кръст/ cross	23279	Novosel	83,18	7,32	7,94	0,25	0	0,41	0,22	0,04	0,1	0,09	0,05	0,02	0,04	0	0,13	0	0	0	0,02	0,01	0	0	оловно-калаен бронз/ lead-tin bronze
15	Кръст/ cross	23287	Novosel	1,41	0,36	89,74	0,01	0	0,01	0	0,4	0,33	0,02	0	0	6,51	0	0,05	0	0	0,44	0,02	0,01	0	0	оловна/lead
16	Кръст/ cross	24801	Novosel	0,09	0	98,62	0	0	0,3	0	0,48	0,04	0	0	0	0,09	0,25	0	0	0	0,02	0,01	0,01	0	0,02	оловна/lead
17	Кръст/ cross	24802	Novosel	80,73	0,84	11,04	0,18	0	0,07	0	0,08	0,44	0,04	0,01	0,04	4,04	0,39	0,04	0	0	0,02	0,1	0,02	0,23	0,32	оловен бронз/ gun metal
18	Кръст/ cross	24803	Novosel	86,63	1,09	6,3	0,36	0,04	0,22	1,04	0,12	0,14	0,13	0,01	0	2,35	0,26	0,04	0,11	0,04	0,04	0,03	0,01	0,23	0,18	оловен бронз/ gun metal
19	Медали-он/ medal-lion	24804	Novosel	0,25	17,96	79,78	0	0	0,02	0	0,28	0,05	0,01	0	0	0,42	0,44	0,4	0	0	0,02	0	0,01	0,14	0	оловно-калаена/ lead-tin bronze
20	Кръст/ cross	24805	Novosel	87,83	0,79	9,99	0,16	0,04	0,07	0	0,1	0,55	0,05	0,01	0,03	0,13	0,09	0	0	0	0,01	0,03	0	0	0	оловен бронз/ gun metal
21	Кръст/ cross	24806	Novosel	96,77	0,29	1,36	0,32	0	0,14	0,37	0,05	0,09	0	0,01	0	0,32	0	0	0	0	0	0,02	0,01	0	0	оловен бронз/ gun metal
22	Кръст/ cross	23723	Novosel	0,21	0	97,47	0	0	0,02	0	0,37	0,06	0,01	0	0	0,34	0,7	0,13	0	0	0,06	0,01	0,01	0,34	0	оловна/lead
23	Медали-он/ medal-lion	22337	Pliska	72,77	0,00	0,10	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,19	24,41	0,06	0,05	1,66	0,00	0,02	0,00	0,02	0,01	0,02	0,06	0,25	0,07	медно-никелова/ copper-nickel
24	Медали-он/ medal-lion	23233	NE Bulgaria	77,63	3,97	13,25	0,04	0,00	0,15	1,05	0,15	0,13	0,07	0,00	0,02	0,93	0,67	0,13	0,17	0,08	0,01	0,03	0,01	0,31	0,18	оловно-калаен бронз/ lead-tin bronze
25	Кръст/ cross	23396	NE Bulgaria	81,05	7,49	7,34	0,16	0	0,14	0,2	0	0,12	0,08	0,03	0,04	2,3	0,19	0,11	0,14	0	0,02	0,02	0,01	0	0,07	оловно-калаен бронз/ lead-tin bronze
26	Кръст/ cross	23397	NE Bulgaria	88,9	2,88	4,35	0,22	0,03	0,55	1,78	0,07	0,11	0,13	0,01	0	0,23	0,12	0,07	0	0,04	0	0,02	0,01	0,16	0,06	оловно-калаен бронз/ lead-tin bronze
27	Кръст/ cross	23398	NE Bulgaria	86,85	2,75	7,87	0,48	0	0,16	0	0,04	0,14	0,06	0,01	0,03	0,76	0,1	0,05	0	0	0,01	0,03	0,01	0,11	0,1	оловно-калаен бронз/ lead-tin bronze

Табл. I. Продължение

Tab. I. Continued

	Предмет	No	Произход	Cu	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	As	Sb	Fe	Ni	Co	Cd	Si	Cl	Ca	P	K	Ti	Cr	Mn	Mg	Al	Сплав
28	Кръст/ cross	23399	NE Bulgaria	72,21	11,01	10,08	5,46	0	0,1	0,31	0,12	0,24	0,08	0,01	0,03	0	0	0,17	0	0	0	0,02	0,01	0	0	многокомпонентна/ multicomponent
29	Кръст/ cross	23724	NE Bulgaria	0,12	0,15	98,47	0,01	0	0,03	0	0,59	0,07	0,02	0	0	0,03	0,39	0,04	0	0	0,01	0,02	0	0	0	оловна/lead
30	Икона/ icon	24183	NE Bulgaria	0,16	0,57	98,86	0	0	0,28	0	0,06	0,06	0,01	0	0	0,23	0,5	0	0	0	0,09	0,01	0	0	0	оловна/lead
31	Икона/ icon	24216	NE Bulgaria	91,69	0,62	4,02	0,13	0	0,21	0,63	0,13	0,17	0,08	0	0	0,46	1,2	0	0	0	0	0,02	0,01	0,14	0,07	оловен бронз/ gun metal
32	Кръст/ cross	24263	NE Bulgaria	0,14	0	98,9	0,02	0	0,02	0	0,42	0,07	0,01	0	0	0	0,12	0,19	0	0	0,01	0,01	0	0,03	0	оловна/lead
33	Медалион/ medallion	24298	NE Bulgaria	0,09	0,16	97,05	0	0	0,01	0	0,01	0,11	0,01	0	0	0,39	1,49	0,07	0	0	0,03	0,01	0	0	0	оловна/lead
34	Медалион/ medallion	24385	NE Bulgaria	0,82	0,14	96,97	0,02	0	0,04	0	0,17	0,1	0	0	0	1,7	0	0,09	0,05	0	0,05	0,02	0	0	0	оловна/lead
35	Кръст/ cross	24399	NE Bulgaria	0,08	0	95,26	0	0	0,01	0	0,43	0,08	0,01	0	0	1,69	1,19	0,09	0,18	0	0,12	0,01	0	0	0	оловна/lead
36	Медалион/ medallion	24452a	NE Bulgaria	0,09	0,38	96,55	0	0	0,02	0	0,1	0,05	0,01	0	0	1,84	0,78	0	0	0	0,04	0,01	0	0	0	оловна/lead
37	Медалион/ medallion	24458	NE Bulgaria	0,12	0	98,35	0	0	0,03	0	0,14	0,05	0,01	0	0	0,4	0,45	0,08	0,17	0	0,02	0,01	0	0	0	оловна/lead
38	Медалион/ medallion	24460	NE Bulgaria	0,11	0	98,03	0,01	0	0,02	0	0	0,1	0,01	0	0	0,47	0,78	0,19	0	0	0,04	0,02	0,01	0	0	оловна/lead
39	Кръст/ cross	24478	NE Bulgaria	93,07	0,49	2,6	2,59	0	0,08	0,17	0,1	0,2	0,04	0,01	0	0	0	0,02	0	0	0	0,03	0,01	0	0,14	месинг/brass
40	Медалион/ medallion	24650	NE Bulgaria	0,16	0	97,75	0	0	0,01	0	0,96	0,05	0,02	0	0	0	0,8	0	0	0	0	0,02	0	0	0	оловна/lead

КАТАЛОГ

No	Наименование, материал, местонамиране Name, Material, Provenance	Dimencions in cm Размери в см	Брой Number	Инв. No Inv. No	Изображение Image
1.	Кръст, олово. Равнораменен, без изображения. Производствен център за металопластика при с. Златар, Преславско. Cross, lead. Equal arms, withouth images. Production center of metalwork near Zlatar, Preslav region.	д. 2.3 см; ш. 3.7 см. L. 2.3. cm. W. 3.7 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24388 – Златар, РИМ – Шумен HMSH/ M.A Inv. No 24388-Z. Regional Historical Museum – Shumen	
2.	Кръст, олово. Модел. Релефно изображение на Христос. Производствен център за металопластика при с. Златар, Преславско. Cross, lead. Model. Embossed image of the Crucifixion. Production center of metalwork near Zlatar, Preslav region.	д. 2,3 см; ш. 2,3 см. L. 2.3 cm. W. 2.3 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24405-Златар, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24405-Z. RegionalHistoricalMuseum – Shumen	
3.	Кръст, олово. Равнораменен, с разцъфнали краища и геометрична украса. Производствен център за металопластика при с. Златар, Преславско. Cross, lead. Equal arms, with blossoming ends and geometric ornaments. Production center of metalwork near Zlatar, Shumen region.	д. 5.0 см; ш. 3.6 см. L. 5.0cm. W. 3.6 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24426-Златар, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24426-Z. Regional Historical Museum – Shumen	
4.	Кръст, олово. Равнораменен, заоблени краища, геометрична украса. Производствен център за металопластика при с. Златар, Преславско. Cross, lead. Equal arms, rounded ends, geometrical decoration. Production center of metalwork near Zlatar, Shumen region.	д.3,7 см; ш.3,0 см. L. 3,7 cm. W. 3,0 cm.	1 1	ИМШ/Са Инв. № 24427-Златар, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24427-Z. Regional Historical Museum – Shumen	

5.	Медалион, олово.Вписан кръст в кръг, лъчи в междурамията от центъра, кръгли орнаменти по очертанието. Производствен център за металопластика при с. Златар, Преславско. Medallion, lead. Cross inscribed in a circle with rays, round ornaments of outline. Production center of metalwork near Zlatar, Shumen region.	д. 2,1 см; ш. 2,0 см. L. 2,1 cm. W. 2,0 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24445-Златар, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24445-Z. Regional Historical Museum – Shumen	
6.	Кръст, бронз. Половина от енколпион, релефно изображение на Богородица Оранта. Производствен център за металопластика при с. Златар, Преславско. Cross, bronze. Half of enkolpion with embossed image of the Virgin Orans. Production center of metalwork near Zlatar, Shumen region.	д. 4.2 см; ш. 2.3 см. L. 4.2 cm W. 2.3 cm	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24807-Златар. РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24807-Z. Regional Historical Museum – Shumen	
7.	Кръст, бронз.Горно рамо, релефно изображение на Христос. Производствен център за металопластика при с. Златар, Преславско. Cross, bronze. Upper arm, embossed image of Crucifixion. Production center of metalwork near Zlatar, Shumen region.	д. 2.8 см; ш.1.5см. L. 2.8 cm. W. 1.5cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24808-Златар. РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24808-Z. Regional Historical Museum – Shumen	
8.	Кръст, бронз. Равнораменен, кръгли орнаменти в края. Производствен център за металопластика при с. Златар, Преславско. Cross, bronze. Equal arms, round ornaments at the end. Production center of metalwork near Zlatar, Shumen region.	д. 2.7 см; ш. 3,0 см. L. 2.7cm. W. 3,0 cm	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24809-Златар. РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24809-Z. Regional Historical Museum – Shumen	

9.	Кръст, олово.Модел. Половина от енколпион, релефно изображение на Христос. Производствен център за металопластика при с. Златар, Преславско. Cross, lead. Model. Half of encolpion, embossed image of Crucifixion. Production center of metalwork near Zlatar, Shumen region.	д. 4.8 см; ш. 2.4 см. L. 4.8 cm. W. 2.4cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24810-Златар. РИМ – Шумен MSH/MA Inv. No 24810-Zlatar. Regional Historical Museum – Shumen	
10.	Кръст, бронз. Равнораменен, кръгли орнаменти в края. Производствен център за металопластика при с. Златар, Преславско. Cross, bronze.Equal arms, round ornaments at the end. Production center of metalwork near Zlatar, Shumen region.	д. 1.6 см; ш. 2.9 см. L. 1.6 cm. W. 2.9cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24811-Златар. РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24811-Zlatar. Regional Historical Museum – Shumen	
11.	Кръст, бронз. Половина от енколпион, без изображения. Производствен център за металопластика при с. Златар, Преславско. Cross, bronze. Half of encolpion without images. Production center of metalwork near Zlatar, Shumen region.	д. 3.0 см; ш. 2.3 см. L. 3.0 cm. W. 2.3 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24812-Златар, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24812-Zlatar. Regional Historical Museum – Shumen	
12.	Медалион, бронз. Без изображения. Производствен център за металопластика при с. Златар, Преславско. Medallion, bronze. Without images. Production center of metalwork near Zlatar, Shumen region.	д. 3,4 см; ш. 2.6 см. L. 3.4 cm. W. 2.6 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24813-Златар, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24813-Zlatar. Regional Historical Museum – Shumen	

13.	Кръст, бронз. Релефно изображение на Богородица Оранта. Производствен център за металопластика при с. Златар, Преславско. Cross, bronze. Embossed image of the Virgin Orans. Production center of metalwork near Zlatar, Shumen region.	д. 4.2 см; ш. 2,2 см. L. 4.2 cm. W. 2.2 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24814-Златар, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24814-Zlatar. Regional Historical Museum – Shumen	
14.	Кръст, бронз. Релефно изображение на Богородица Оранта. Производствен център за металопластика при с.Новосел, Шуменско. Cross, bronze. Embossed image of the Virgin Orans. Production center of metalwork near Novosel, Shoumen region.	д. 3.7 см; ш. 2.5 см. L. 3.7 cm. W. 2.5 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 23279-Новосел, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 23279-Novosel. Regional Historical Museum – Shumen	
15.	Кръст, олово. Модел. Производствен център за металопластика при с.Новосел, Шуменско. Cross, lead. Model. Production center of metalwork near Novosel, Shoumen region.	д. 3.2 см; ш. 2.3 см. L. 3.2 cm. W. 2.3 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 23287-Новосел, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 23287-Novosel. Regional Historical Museum – Shumen	
16.	Кръст, олово. Модел. Релефно изображение на Христос. Производствен център за металопластика при с.Новосел, Шуменско. Cross, lead. Model. Embossed image of Crucifixtion. Production center of metalwork near Novosel, Shoumen region.	д. 3.5 см; ш. 2,5 см. L. 3.5 cm. W. 2,5 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24801-Новосел, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24801-Novosel, Regional Historical Museum – Shumen	

17.	Кръст, бронз. Релефно изображение на Богородица Оранта. Производствен център за металопластика при с.Новосел, Шуменско. Cross, bronze. Embossed image of the Virgin Orans. Production center of metalwork near Novosel, Shoumen region.	д. 3.3 см; ш. 2,3 см. L. 3.3 cm. W. 2.3 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24802-Новосел, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24802-Novosel. Regional Historical Museum – Shumen	
18.	Кръст, бронз. Производствен център за металопластика при с.Новосел, Шуменско. Cross, bronze. Production center of metalwork near Novosel, Shoumen region.	д. 2.3 см; ш. 1,6 см. W. 2.3 cm. H. 1,6 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24803-Новосел, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24803-Novosel. Regional Historical Museum – Shumen	
19.	Медалион, олово. Изображение на шестлистна розета, вписана в кръг. Производствен център за металопластика при с.Новосел, Шуменско. Medallion, lead. Image of six-leaves rosette inscribed in a circle. Production center of metalwork near Novosel, Shoumen region.	ш. 1,8 см; д. 1.8 см. L. 1.8 cm. W. 1.8cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24804-Новосел, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24804-Novosel. Regional Historical Museum – Shumen	
20.	Кръст, бронз. Релефно изображение на Христос. Производствен център за металопластика при с.Новосел, Шуменско. Cross, bronze. Embossed image of Crucifixion. Production center of metalwork near Novosel, Shoumen region.	ш. 2.0 см; д. 2,2 см L. 2.0 cm. W. 2.2 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24805-Новосел, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24805-Novosel. Regional Historical Museum – Shumen	

21.	Кръст, бронз. Релефно изображение на Богородица Оранта. Производствен център за металопластика при с.Новосел, Шуменско. Cross, bronze. Embossed image of the Virgin Orans. Production center of metalwork near Novosel, Shoumen region.	ш. 2.7 см; д. 1,9 см L. 1,9 cm. W. 2.7 cm	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24806-Новосел, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24806-Novosel. Regional Historical Museum – Shumen	
22.	Кръст, олово. Релефен вписан кръст в средата на междурамията. Производствен център за металопластика при с.Новосел, Шуменско. Cross, lead. Embossed cross inscribed in the middle of the arms. Production center of metalwork near Novosel, Shoumen region. .	д. 4,0 см; ш. 2,5 см. L. 4,0 cm. W. 2,5 cm	1 1	ИМШ/СА Инв. № 23723-Новосел, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 23723-Novosel. Regional Historical Museum – Shumen	
23.	Медалион. Медно-никелова сплав. Съвременен фалшификат. Medallion. Cupper-nickel alloy. Modern forgery.	д. 4,8 см; ш. 3,8 см. L. 4.8 cm. W. 3.8 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 22337-Плиска, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 23233-Pliska, Regional Historical Museum – Shumen	
24.	Медалион, бронз. Врязано изображение на светец.с. Кладенец, Шуменско. Medallion, bronze. Engraved image of saint. Kladenec village, Shumen region.	д. 3,1 см; ш. 2,0 см. L.3.1 cm. W. 2.0 cm	1 1	ИМШ/СА Инв. № 23233, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 23233. Regional Historical Museum – Shumen	

25.	Кръст, бронз. Половина от енколпион, релефно изображение на Христос. Cross, bronze. Half of enkolpion with embossed image of Crusifixion.	д. 4.0 см; ш.2.4 см. L. 4.0 cm. W. 2.4 cm	1 1	ИМШ/СА Инв. № 23396-СИ България, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 23396-NE Bulgaria, Regional Historical Museum – Shumen	
26.	Кръст, бронз. Релефен вписан кръст с кръгъл орнамент в средата. Cross, bronze. Embossed cross with a circular ornament in the middle.	д. 3.2 см; ш. 2.0 см. L. 3.2 cm. W. 2.0 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 23397-СИ България, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 23397-NE Bulgaria, Regional Historical Museum – Shumen	
27.	Кръст, бронз. Релефен вписан кръст с кръст в средата. Cross, bronze. Embossed cross with a cross in the middle.	д. 4.3 см; ш. 2.5 см. L. 4.3 cm. W. 2.5 cm	1 1	ИМШ/СА Инв. № 23398-СИ България, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No23398-NE Bulgaria, Regional Historical Museum – Shumen	
28.	Кръст, бронз. Кръгло сечение на рамената с релефни пъпки в края. Cross, bronze. Circular cross-section with round ornaments at the end.	д. 4.4 см; ш.2,7 см. L. 4.4 cm. W. 2.7 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 23399-СИ България, РИМ – Шумен HMSH/MANo 23723-NE Bulgaria, Regional Historical Museum – Shumen	
29.	Кръст, олово. Равнораменен, релефни геометрични орнаменти. Cross, lead. Equal arms with embossed geometrical ornaments.	д. 3,2 см; ш. 3,2 см. L. 3,2 cm. W. 3,2 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 23724-СИ България, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 23724-NE Bulgaria, Regional Historical Museum – Shumen	

30.	Икона, олово. Релефно изображение на Архангел Михаил. Ранносредновековно селище при с. Вехтово, Шуменско. Icon, lead. Embossed image of the Archangel Michael. Early medieval settlement at the Vehtovo village, Shumen region.	д. 1,5 см; ш. 1,2 см. L. 1.5 cm. W.1.2 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24183-СИ България, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv.No 24183- NE Bulgaria. Regional Historical Museum – Shumen	
31.	Кръст, бронз. Бракувана отливка на енколпион с две еднакви изображения на Богородица Оранта. Cross, bronze. Scrapped cast of enkolpion with two identical images of the Virgin Orans.	д. 6.2 см; ш. 4.0 см. L. 6.2 cm. W. 4.0 cm.	1 1	ИМШ/Е Инв. № 24216-СИ България, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24216-NE Bulgaria Regional Historical Museum – Shumen	
32.	Кръст, олово. Равнораменен, вписан кръст с разширени краища. Cross, lead. Equal arms, inscribed cross with expanded ends.	д. 3,8 см; ш. 3,0 см. L. 3.8 cm. W. 3,0cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24263-СИ България, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24263-NE Bulgaria. Regional Historical Museum – Shumen	
33.	Медалион, олово. Ажурен, вписан кръст с разширени краища. Medallion, lead. Oppen-work, inscribed cross with expanded ends.	д. 2.8 см; ш. 2.3 см. L. 2.8 cm. W. 2.3 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24298-СИ България, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24298-NEBulgaria, Regional Historical Museum – Shumen	

34.	Медалион, олово. Ажурен, вписан кръст с разширени краища. Medallion, lead.Oppen-work, inscribed cross with expanded ends.	д.3.0 см; ш.3,0см. L.3.0 cm. W. 3.0 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24385-СИ България, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24385-NE Bulgaria, Regional Historical Museum – Shumen	
35.	Кръст, олово. Релефна мрежеста украса, вписан кръст в кръг в средата. Cross, lead. Embossed meshwork decoration, inscribed cross in a circle in the middle.	д. 4.5 см; ш. 1.8 см L. 4.5 cm. W.1.8 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24399-СИ България, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24399-NE Bulgaria, Regional Historical Museum – Shumen	
36.	Медалион, олово. Вписан равнораменен кръст с кръгли орнаменти, пояси от радиални насечки. Medallion, lead. Equal-arms inscribed cross with round ornaments, belts of radial lines.	д. 2,6 см; ш. 2,0 см. L. 2.6 cm. W. 2.0 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24452а-СИБ, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24452a-NE Bulgaria, Regional Historical Museum – Shumen	
37.	Медалион, олово. Ажурен, вписан кръст с разширени краищаи кръгли орнаменти. Medallion, lead. Oppen-work, inscribed cross with expanded ends and round ornaments.	D. 2,1 см; D. 2.1 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24458-СИ България, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24458-NE Bulgaria Regional Historical Museum – Shumen	
38.	Медалион, олово. Релефна украса от точки и линии. Medallion, lead. Embossed ornamentation of dots and lines.	д. 2.5 см; ш. 2.2 см. L. 2.5 cm. W. 2.2 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24460-СИ България, РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24460-NE Bulgaria, RegionalHistoricalMuseum – Shumen	

39.	Кръст, бронз. Половина от енколпион, бракувана отливка, релефно изображение на Христос с четиримата евангелисти. с. Тодор Икономово, Шуменско. Cross, bronze. Half of enkolpion scrapped cast, embossed with the Crucifixion and four Evangelists. Todor Ikonomovo village, Shumen region.	д. 8.2 см; ш. 4.2 см. L. 8.2 cm. W. 4.2 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24478-РИМ – Шумен HMSH/MA Inv. No 24478-Todor Ikonomovo village, Sumen region, Regional Historical Museum – Shumen	
40.	Медалион, олово. Релефно изображение на слънце и кон. Medallion, lead. Embossed image of sun and horse.	д. 3.0 см; ш. 2.0 см. L. 3.0 cm. W. 2.0 cm.	1 1	ИМШ/СА Инв. № 24650-СИ България, РИМ – Шумен HMSH/MAInv. No 24650-NE Bulgaria, Regional Historical Museum – Shumen	

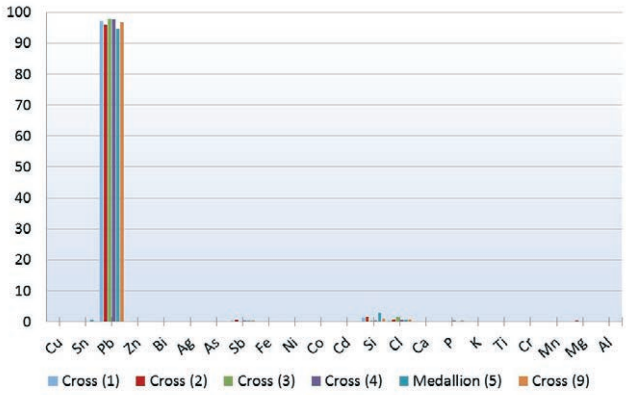

Табл. II. Златар. Елементен състав на предмети от оловна сплав.
Tab. II. Zlatar. Elemental composition of lead alloy objects.

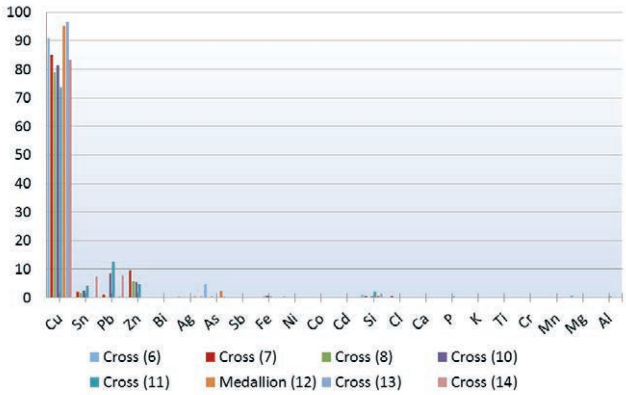

Табл. III. Златар. Елементен състав на предмети от медна сплав.
Tab. III. Zlatar. Elemental composition of copper alloy objects.

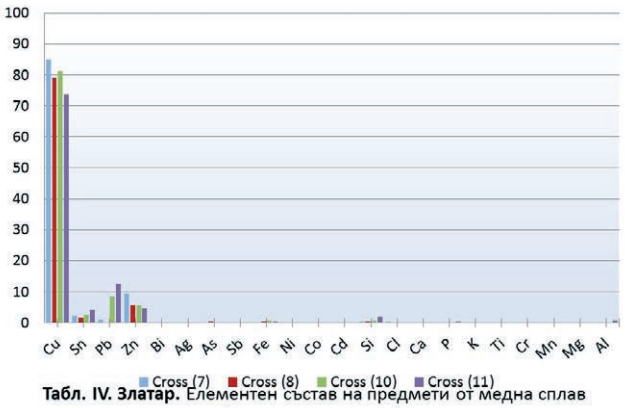

Табл. IV. Златар. Елементен състав на предмети от медна сплав (многокомпонентна).
Tab. IV. Zlatar. Elemental composition of multicomponent copper alloy objects.

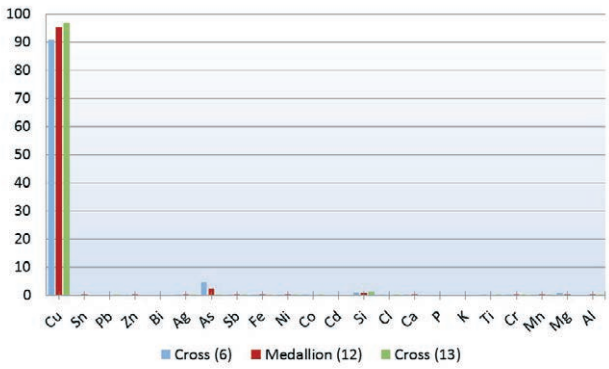

Табл. V. Златар. Елементен състав на предмети от арсенен бронз.
Tab. V. Zlatar. Elemental composition of arsenic bronze objects.

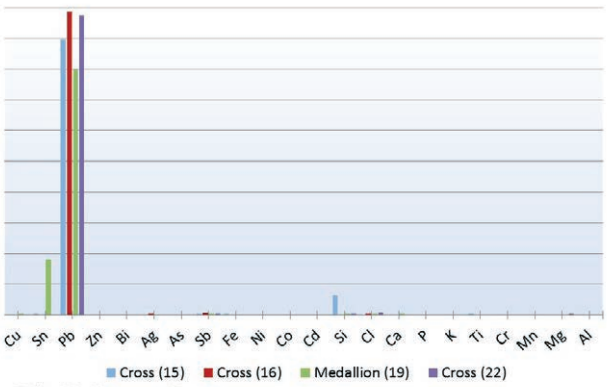

Табл. VI. Новосел. Елементен състав на предмети от оловна и оловно-калаена сплав.

Tab. VI. Novosel. Elemental composition of lead and lead-tin alloy.

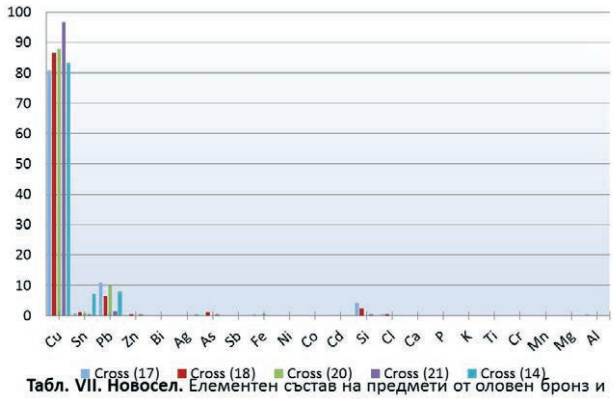

Табл. VII. Новосел. Елементен състав на предмети от оловен бронз и оловно-калаен бронз.

Tab. VII. Novosel. Elemental composition of lead and lead-tin alloy objects.

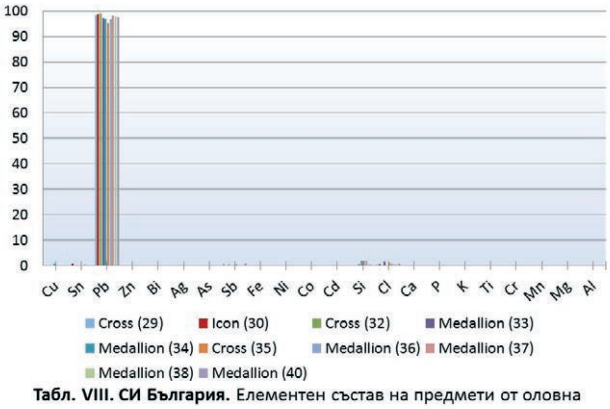

Табл. VIII. СИ България. Елементен състав на предмети от оловна сплав.

Tab. VIII. N-E Bulgaria. Elemental composition of lead alloy objects.

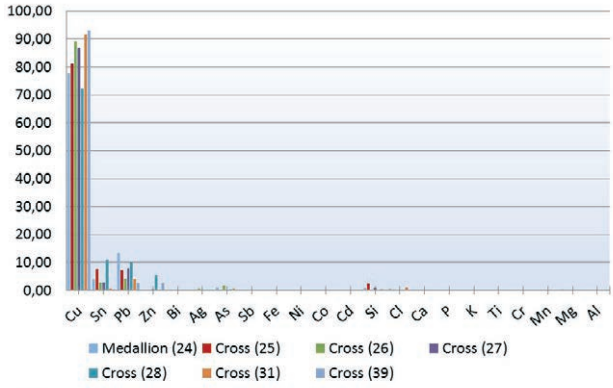

Табл. IX. СИ България. Елементен състав на предмети от медна сплав.

Tab. IX. N-E Bulgaria. Elemental composition of copper alloy objects.

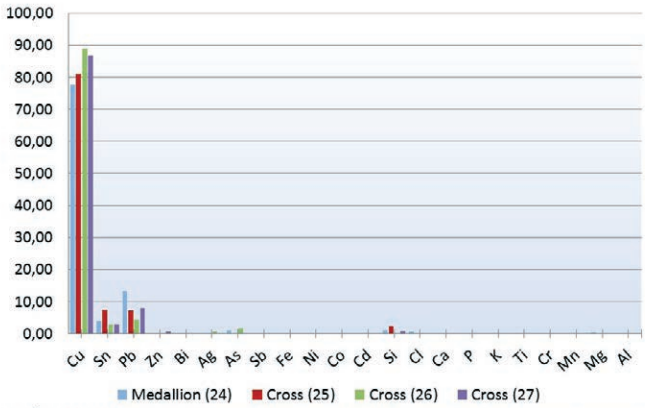

Табл. X. СИ България. Елементен състав на предмети от оловно-калаен бронз.

Tab. X. N-E Bulgaria. Elemental composition of lead-tin alloy objects.

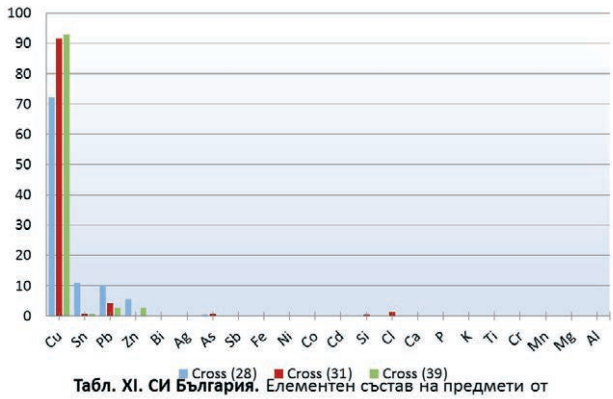

Табл. XI. СИ България. Елементен състав на предмети от многокомпонентна сплав, оловен бронз, месинг.

Tab. XI. N-E Bulgaria. Elemental composition of multicomponent, gun metal and brass alloy objects.

ПЕЩИ ЗА СТРОИТЕЛНА КЕРАМИКА ПРИ С. ЛОВЕЦ, ШУМЕНСКО

Станислав Иванов

Обектът се намира на 1,5 км, югоизточно от с. Ловец (обр. 1). Разположен е на стръмен склон с изложение на север – северозапад. В момента представлява полуостров, намиращ се в западната част на язовир Тича, който остава през по-голямата част от годината под вода. През 1963-1965 г., при строежа на язовира, при изкопните работи в района, е локализирано ранносредновековно селище. Встрани от него са открити скара от пещ за изпичане на керамика, най-вероятно битова (Тотев 1996, 115). Тогава не са предприети действия за установяването на характера на селището и евентуалният производствен център.

През 2007 г., вследствие понижаване водите на язовир Тича, са регистрирани разпилени фрагменти от камъни и строителна керамика, както и 11 обгорели петна с кръгла форма. През 2009 г. след поредното спадане на водата се появява възможност за частично проучване на обекта.[1] На място са открити само 6 опалени петна (Стойчев и др. 2010, 180).

Поради ограничения достъп, петната са проучени в различна степен. Те са разположени в ивица с посока югозапад - североизток (обр. 2, 3). В процеса на работа е установено, че петната са останки от производствени пещи. Всички са двукамерни с овална, почти кръгла форма и имат сходни размери и идентично устройство. Горната камера е служела за продукцията приготвена за изпичане, а долната е била горивна. От горната камера на пещите не е останало почти нищо, но скарите са запазени. Поради високото ниво на водите, долната камера е разчистена само при пещ № 5, а при пещи №№ 5 и 6 отчасти е разчистено и предпещното пространство.

Описание на пещите

Пещ № 1. Попада в кв. 48. Северозападната част от нея, както и горивната камера с предпещното ѝ пространство не са проучени, тъй като остават в чашата на язовира. На брега остават горната камера – скарата и малка част от отухлените стени. Пещта е с почти кръгла форма и размери 2,36 х 2,18 м. Централната част на скарата е рухнала. В нея се откриват четиринадесет отвора за преминаване на топлия въздух от горивната камера, разположени по нейната периферия. Съществувал е и втори кръг с отвори, но от него е запазен само един в южната част. Отворите са кръгли, с диаметър по около 0,05 м (обр. 4, 5, табл. 1_1).

Пещ № 2. Намира се в кв. 37 и 47 и е разположена отново в непосредствена близост с водата, като последната е унищожила нейната северозападна част. След разкриване на скарата се установява, че тя е с овална форма и запазени размери 2,35 х 2,70 м. Централната част на скарата и тук е унищожена, а от камерата за изпичане се запазени долните части в южната половина. В скарата има два кръга с отвори за преминаване на топъл въздух – външен, съставен от седемнадесет отвора, и вътрешен, със запазени 5 отвора, всичките с диаметър по около 0,05 м (обр. 6, 7, табл. 1_2).

Пещ № 3. Попада почти изцяло в кв. 36, като само западният ѝ край е в кв. 37. От горната камера са запазени малки части от стените, най-високо в южната част, а централна и югозападна части на скарата са унищожени от водата. Пещта е с кръгла форма и запазен диаметър 2,30 м. След частично разчистване на скарата са открити десет отвора за преминаване на горещ въздух от външния кръг и един от вътрешния, които са с диаметър по около 0,05 м. Върху скарата се наблюдават три слоя от обмазване с

[1] Благодаря на колегата Станимир Стойчев за предоставения материал за публикуване.

глина, с дебелина между 0,04 и 0,06 м. Те принадлежат вероятно на ремонти за нейното заздравяване (обр. 8, 9, табл. 1_3).

Пещ № 4. Попада в кв. 35. Запазените части от скарата показват, че формата на пещта е почти кръгла, с размери 2,25 х 2,15 м. Стените са открояват по ивица отухлена пръст, широка 0,15-0,20 м. Най-слабо е запазена северната стена, която е откъм язовирните води. В запазените си части стените са отвесни. Горивната камера остава под нивото на водата. Скарата е разбита на няколко места. В нея личат четиринадесет отвора от външния кръг и три от вътрешния. Всички са с кръгла форма и диаметър по около 0,05 м. Върху горната част на скарата се забелязват следи от допълнителни обмазвания. Отворът за зареждане на горивната камера вероятно е от север (обр. 10, 11, табл. 1_4).

Пещ № 5. Попада в кв. 24. На северозапад от нея личи предпещното ѝ пространство. Върху него и скарата са открити фрагментирани керемиди. Предпещното пространство, разположено на северозапад от пещта, има четвъртита форма и размери 2,20 х 2,55 м. Насипът в него е от отухлена глина и фрагменти от керемиди. Поради високите подпочвени води не е достигнато неговото дъно. Скарата е с кръгла форма и размери 2,18 х 2,18 м. Тя е разрушена в централната си част. По нейната периферия са установени петнадесет кръгли отвора, с диаметър по около 0,05 м. И тук, както при останалите пещи, най-добре е запазена южната стена на горната камера, до около 0,40 м над скарата. Встрани силното отухляване е с дебелина до 0,20 м. Насипът в горивната камера е от фрагментирани керемиди и отухлена глинеста пръст. Сред тях е открит единственият фрагмент битова керамика – устие от гърне. Стените на камерата са отухлени от силен огън. Откриват се и части от подпорните стълбчета, през които е преминавал топлият въздух. Не е достигнато дъното, поради високото ниво на подпочвената вода (обр. 12, 13, табл. 2_1).

Пещ № 6. Попада в кв. 12, 13, 22 и 23. Предпещното пространство е с четвъртита форма, запълнено с горяла пръст и фрагменти от керемиди. След изчерпването на насипа се установява, че стените му са леко коси и свиват към дъното. Отворът за зареждане на горивната камера е от северозапад на пещта. Подът на предпещното пространство е равен, но пред отвора е с леко вдълбаване. Отворът към горивната камера е с трапецовидна форма и размери: ширина 0,80/0,53 м и височина 0,52 м. Стените на горната камера са ниско запазени и отново най-добре в южната ѝ част. Пещта е с кръгла форма и размери 2,20 х 2,24 м. Скарата на тази пещ е най-добре запазена. Установени са всички отвори за преминаване на топлия въздух. Те са в два концентрични кръга плюс един отвор в центъра. Във външния кръг има щестнадесет отвора, а във вътрешния шест. Всички са кръгли с диаметър по около 0,05 м. Вътрешността на горивната камера не е разчистена (обр. 14, 15, табл. 2_2).

Вкопана структура. В кв. 11 и 21 е засечено вкопано съоръжение с овална форма и насип от тъмнокафява пръст, примесена с фрагментирани керемиди (обр. 16, табл. 2_3).

Състоянието, в което са запазени пещите, позволява частична реконструкция на тяхното устройство. Най-малко са данните за горната им камера, затова и нейната реконструкция е хипотетична. Тя е била най-вероятно куполовидна, но без да знаем нейната височина. Отворите за преминаване на горещия въздух в скарите на всички разкрити пещи са били подредени в два концентрични кръга и единичен в техния център. Всички са с кръгла форма и диаметър около 0,05 м. Броят на отворите във външния кръг варира между 14 и 17. Броят на отворите от вътрешния кръг остава неизвестен, тъй като централните части от скарите са най-разрушени. Само при пещи №№ 2 и 6 повечето са запазени (обр. 7, 15). При пещ № 2 те са 5, но в липсващата част от скарата, могат да се поместят още 2 (табл. $1_{2)}$. При пещ № 6 са запазени всичките 6 отвора (табл. 2_6). Според тази картина може да се заключи, че отворите във вътрешния кръг са били 6 или 7. При съпоставката на броя на отворите в двата кръга и разликите в размерите на отделните пещи не се открива зависимост.

Интересно обстоятелство наблюдаващо се при всички пещи е това, че отворите за преминаването на горещия въздух от горивната камера, сякаш са направени в предварително приготвени и изпечени глинени колонки, които са вградени в скарата (обр. 17). Те са четвъртити, а отворът за горещия въздух е в средата им. Това най-ясно личи при пещите, чиято горна

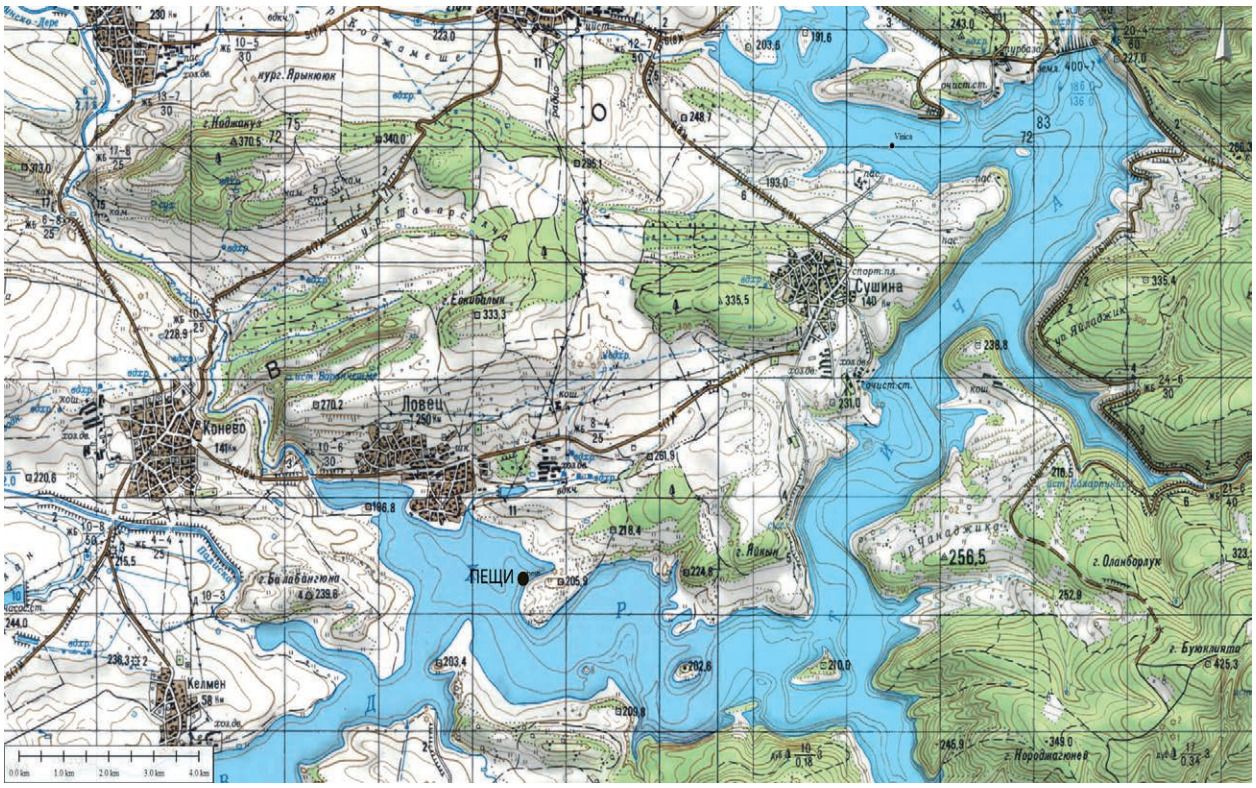

Обр. 1. Карта на местоположението на обекта.
Fig. 1. Site location map.

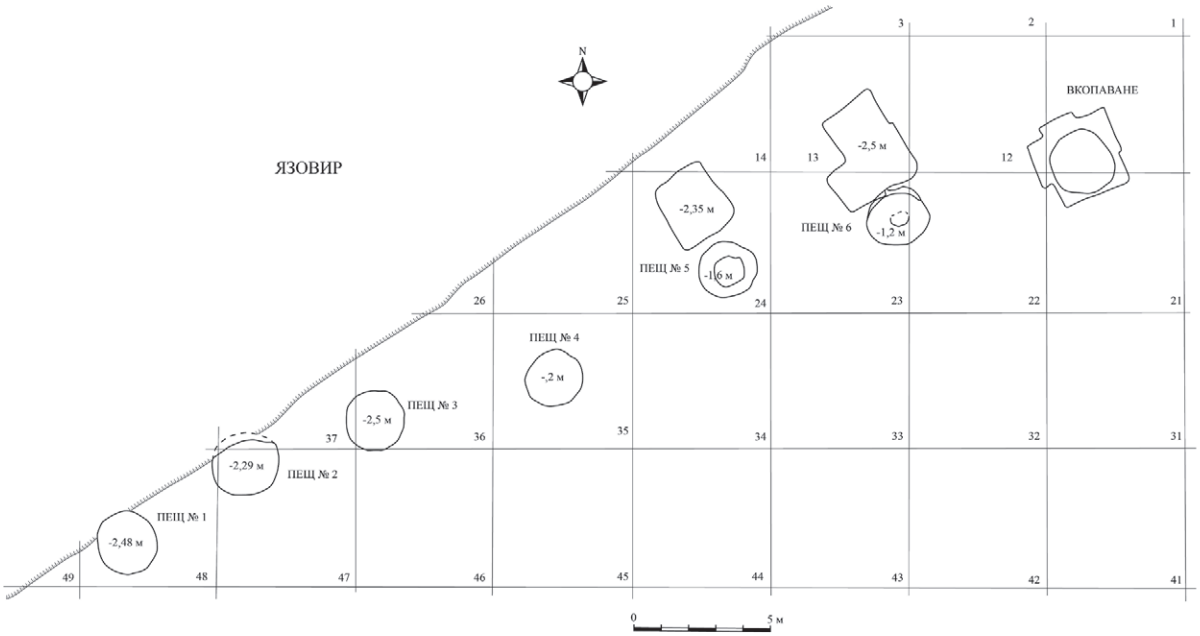

Обр. 2. Общ план на проучените пещи.
Fig. 2. General plan of investigated furnaces.

Обр. 3. Петната на пещи №№ 1, 2 и 3 преди проучването.

Fig. 3. Spots of furnaces No No 1, 2 and 3 before the investigation.

Обр. 4. Общ изглед на пещ № 1.

Fig. 4. General view of furnace No 1.

Обр. 5. Отворите за преминаване на топлия въздух в скарата на пещ № 1 .

Fig. 5. The holes for the hot air on the grate of furnace No 1.

Обр. 6. Общ изглед на пещ № 2.

Fig. 6. General view of furnace No 2.

Обр. 7. Отворите за преминаване на топлия въздух в скарата на пещ № 2 .

Fig. 7. The holes for the hot air on the grate of furnace No 2.

Обр. 8. Общ изглед на пещ № 8.

Fig. 8. General view of furnace No 8.

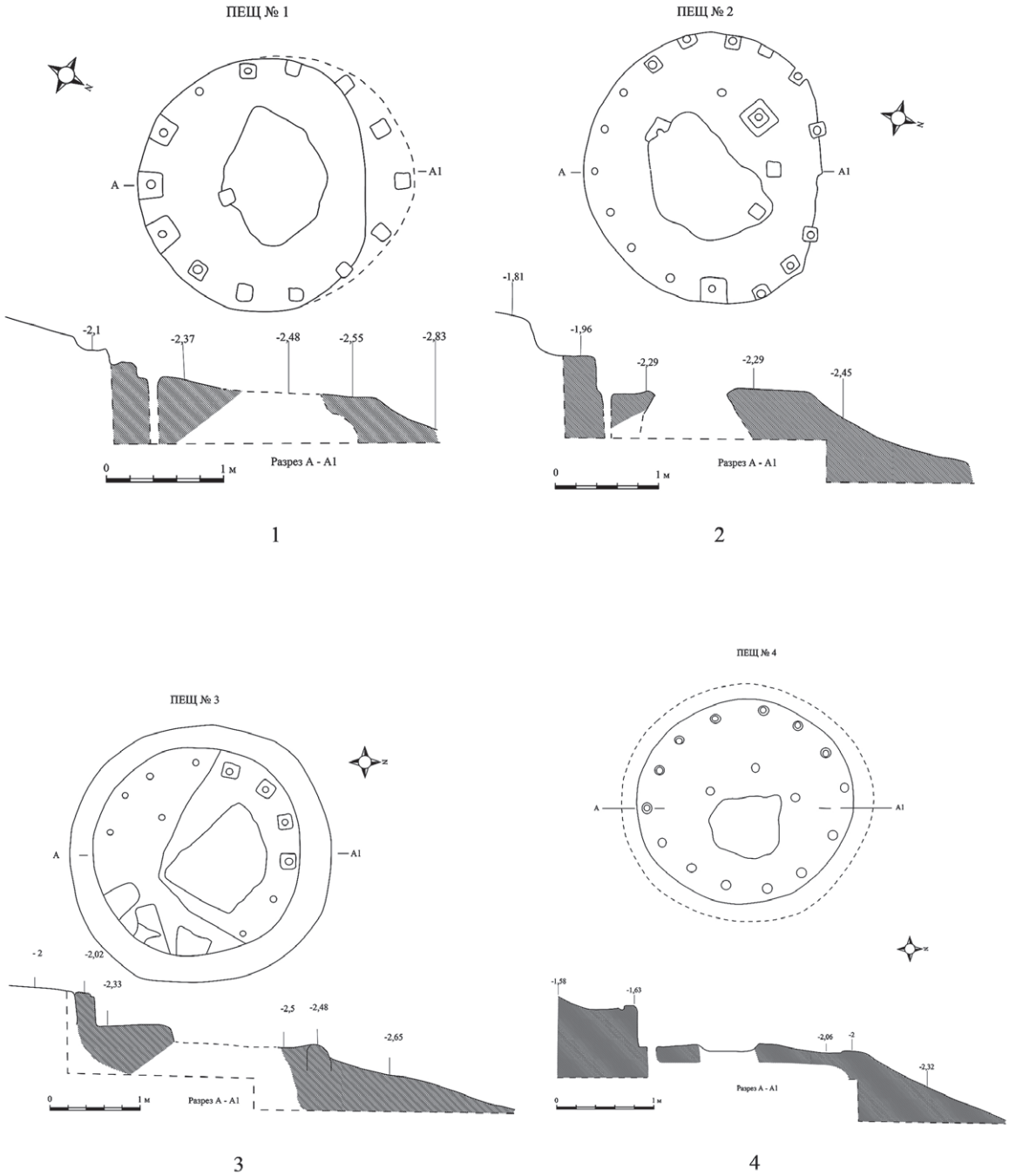

Табл. 1. Графичен изглед на пещи №№ 1 – 4.
Tabl. 1. Graphical view of furnaces No No 1 - 4.

част на скарите е по-силно разрушена - №№ 1 и 2, но се наблюдава и при другите. Тези колонки не достигат до пода на скарата за изпичане, а върху тях са поставени четвъртити тухли с отвор в средата (обр. 5, 7, 13, 15). Фрагмент от такава тухла (табл. 4_3, 6_3) показва, че те са били предварително подготвени и вградени в скарите. Няма данни колонките с отворите за горещия въздух да са поддържали самата скара. В единствената пещ с разчистена горивна камера (№ 5) всички колонки са разрушени, но отпечатъци от техните горни части личат по долната повърхност на скарата (обр. 18) и те не достигат до пода на горивната камера. Не може да се изключи и вероятността, тухлите с отвори да маркират един момент от ремонт на пещите.

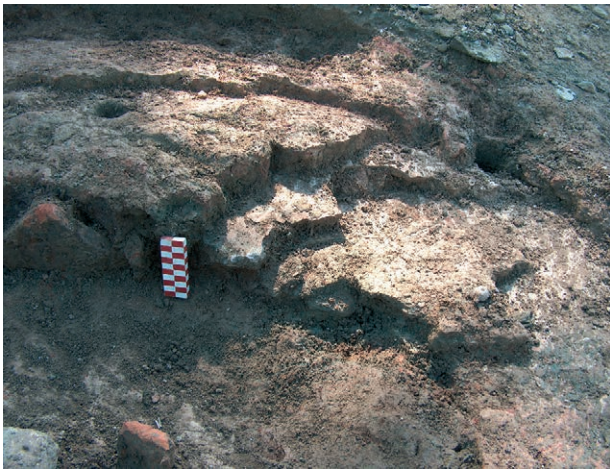

Обр. 9. Следите от ремонти по скарата на пещ № 3.
Fig. 9. Traces of repairs on grate furnace No 3.

Обр. 10. Общ изглед на пещ № 4.
Fig. 10. General view of furnace No 4.

Обр. 11. Следи от допълнителни обмазвания при ремонти по скарата на пещ № 4.
Fig. 11. Traces of additional plasters from repairs on grate furnace No 4.

Обр. 12. Общ изглед на пещ № 5.
Fig. 12. General view of furnace No 5.

Представа за формата и параметрите на горивните камери при повечето пещи черпим единствено от пещ № 5. Подът и тавана (долната част на скарата) са хоризонтални и успоредни, а стените са с лек наклон навътре. Всички те са силно опалени, достигайки дори степен на остъкляване, което говори, че са подложени на продължително и вероятно многократно въздействие на силен огън (табл. 2_1).

На около 5 м източно от пещ № 6 е засечено плитко вкопаване с овална форма (обр. 16, табл. 2_3), запълнено с тъмна пръст и фрагментирани керемиди. Откриването му в близост до пещите и липсата на други съоръжения в сектора, позволяват към настоящия момент то да се причисли към комплекса на пещите, без да има данни за неговото конкретно предназначение.

Намерените около и в пещите фрагментирани керемиди показват, че те са били предназначени за изпичане на строителна керамика (обр. 19). За това говори и голямата дебелина на скарата, която е понасяла товара на изпичаната продукция. Откриването само на керемиди говори за това, че те са от последните партиди изпичана продукция. Те са открити най-вече в и около пещи №№ 4, 5 и 6. Не може да се каже дали те са от готова продукция или брак. Всички по-едри фрагменти са широки и плоски, тип tegulae. Не са установени фрагменти от тесни и извити керемиди, тип imbrex. Липсата на последните не е сигурен

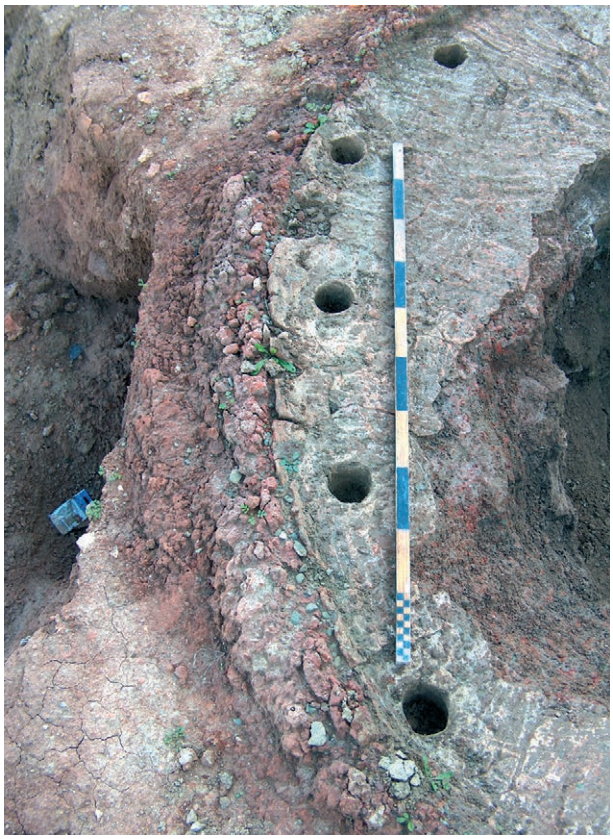

Обр. 13. Отворите за преминаване на топлия въздух в скарата на пещ № 5 .
Fig. 13. The holes for the hot air on the grate of furnace No 5.

Обр. 14. Общ изглед на пещ № 6.
Fig. 14. General view of furnace No 6.

Обр. 15. Скарата на пещ № 6.
Fig. 15. The grate of furnace No 6.

Обр. 16. Общ изглед на вкопаването.
Fig. 16. General view of shallow digging.

Обр. 17. Пещ № 1, колонка с отвор в скарата.
Fig. 17. Furnace No 1, the column with the hole of the grate

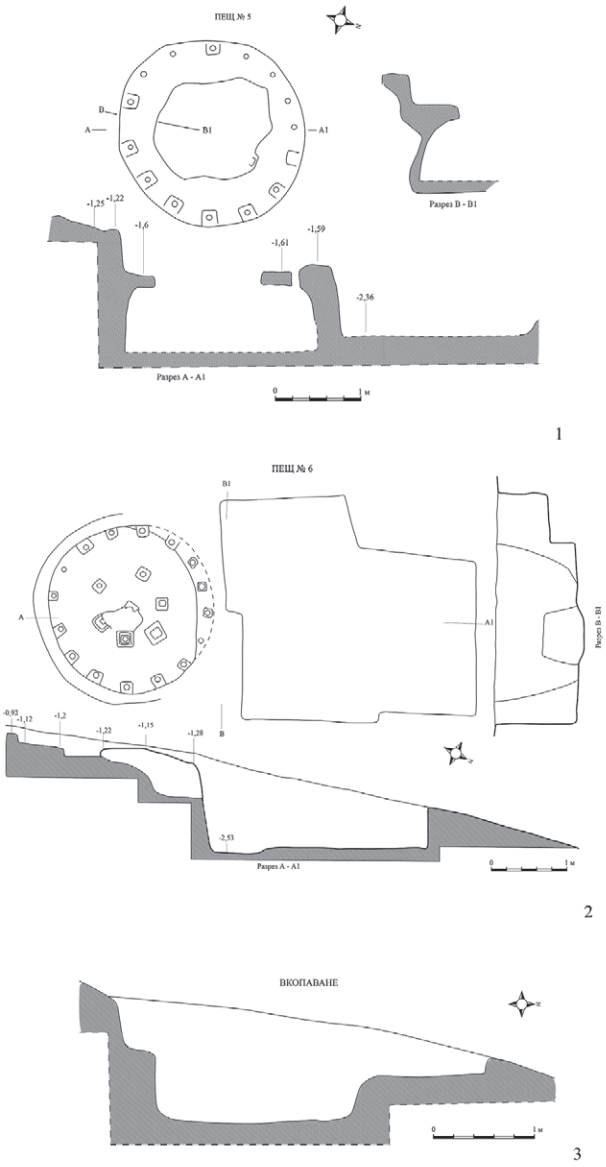

Табл. 2. Графичен изглед на: 1-2 - пещи №№ 5 и 6; 3 - вкопаване.

Tabl. 2. Graphical view of: 1-2 –furnaces No No 5 and 6; 3- shallow digging.

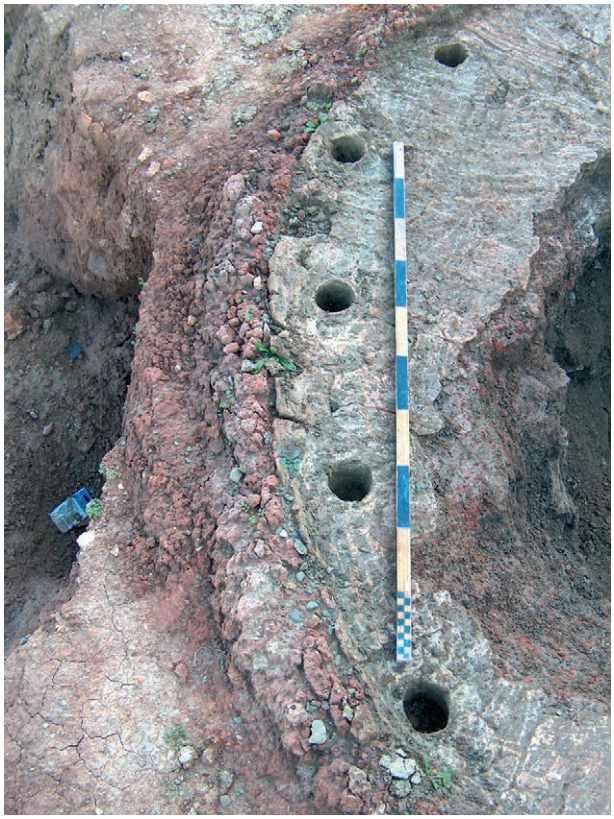

Обр. 18. Пещ № 5, отпечатък от колонката в стената на скарата.

Fig. 18. Furnace No 5, footprint of the column in the grate wall.

Обр. 19. Част от откритите фрагментирани керемиди.

Fig. 19. Part of found fragmented roof tiles

показател, че те не са попадали сред изпичаната тук продукция. Обхватът и обстоятелствата около теренното проучване допускат възможността на такива просто да не се е попаднало. В подкрепа на това говори фактът, че сред намерените при разкопките 8 фрагмента от глинени форми за калъпи само един е за формуване на широки керемиди. Останалите 7 са за изработване на тесни керемиди. Тяхната ширина е между 0,14 и 0,18 м, а дължината им е надхвърляла 0,36 м.

Обр. 20. Сателитна снимка на района с проучените пещи и мястото на производствения център при с. Виница.

Fig. 20. Satellite image of the area with the investigated furnaces and the location of the production center near the village of Vinitsa.

Табл. 3. 1 – 6 калъпи за формуване на тесни, извити керемиди (imbrex).

Tabl. 3. 1 – 6 molds for modeling of tight curved roof tiles (imbrex).

Табл. 4. 1 - калъп за формуване на тясна, извита керемида (imbrex); 2 - калъп за формуване на широка керемида (tegulae); 3 - четвъртита тухла с отвор за преминаване на горещия въздух; 4 – фрагмент от битова керамика.

Tabl. 4.1- mold for modeling of tight curved roof tiles (imbrex); 2 – mold for modeling of broad type roof tile (tegulae); 3 - foursquare brick with hole for the hot air; 4 - fragment of household ceramics.

Подобна вариация се наблюдава и в ширината на запазените части от широките керемиди. Ограничените наблюдения не дават възможност за по-категорични изводи относно производството на керемиди с различна ширина. Още повече, че подобни разлики в ширините се наблюдават при много от керемидите открити и на други места, но без да може да се говори за разграничение на видове (Аладжов 1985, 175-176; Джингов 1992, 114-115; Захариев 1979, 124). За съжаление не са известни подобни калъпи, които да могат да служат като база за сравнение.

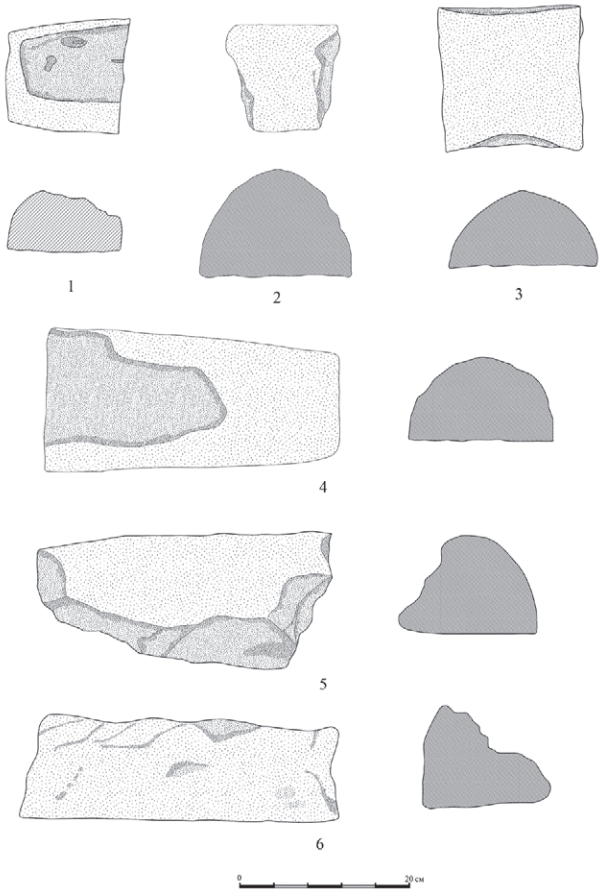

Табл. 5. 1 – 6 калъпи за формуване на тесни, извити керемиди (imbrex).

Tabl. 5. 1 – 6 molds for modeling of tight curved roof tiles (imbrex).

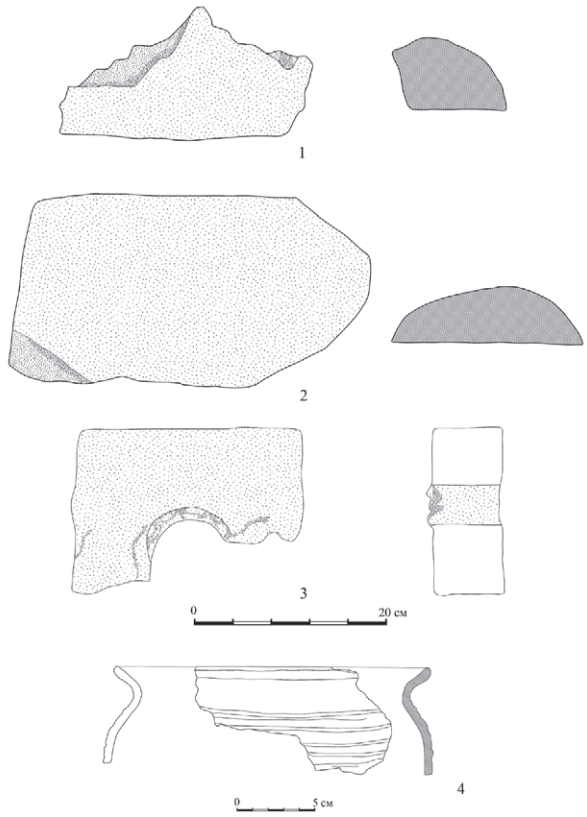

Табл. 6. 1 - калъп за формуване на тясна, извита керемида (imbrex); 2 - калъп за формуване на широка керемида (tegulae); 3 - четвъртита тухла с отвор за преминаване на горещия въздух; 4 – фрагмент от битова керамика.

Tabl. 6. 1 – mold for modeling of tight curved roof tiles (imbrex); 2 – mold for modeling of broad type roof tile (tegulae); 3 - foursquare brick with hole for the hot air; 4 - fragment of household ceramics.

Калъпи за формуване на керемиди

1. Фрагмент от калъп за формуване на извита керемида (imbrex) с охров цвят. Запазен е единият край и цялата ширина, в горната част е отчупена. В единия край калъпа е по-тесен и по-нисък. Отдолу е равен, а в напречен разрез е полуцилиндричен. Размери: запазена дължина 14,5 см; ширина при тесния край 10 см, при отчупения 14 см; височина в края 5,5 см, при отчупването 8 см. (табл. 3_1, 5_1).

2. Фрагмент от калъп за формуване на извита керемида (imbriex) с охров цвят. Запазена е ширината. Отдолу е равен, а в разрез е полуцилиндричен. Размери: запазена дължина 17 см; ширина 18 см; височина 11/12 см. (табл. 3_2, 5_2)

3. Фрагмент от калъп за формуване на извита керемида (imbrex) с жълтозелен цвят. Запазен е по цялата си ширина само в единия си край, който е по-тесен и по-нисък. Отдолу е равен, а в разрез е полуцилиндричен. Размери: запазена дължина 17,5 см; ширина при тесния край 14 см, при отчупения 16,5 см; височина в края 8 см, при отчупването 9,3 см. Пол № 3 (табл. 1_3, 3_3)

4. Фрагмент от калъп за формуване на извита керемида (imbrex) с жълтозелен цвят. Запазен е единият край и цялата ширина, отгоре е обрушен. В края калъпа е по-тесен и по-нисък. Отдолу е равен, а в разрез е полуцилиндричен. Размери: запазена дължина 34 см; ширина при тесния край 12,5 см, при отчупения 17,2 см; височина в края 7 см, при отчупването 9 см. Пол. № 1 (табл. 3_4, 5_4)

5. Фрагмент от калъп за формуване на извита керемида (imbrex) с керемиденочервен цвят. Запазена е малка част от единия край, не е запазена цялата ширина. Отдолу е равен, а в разрез е полуцилиндричен. Размери: запазена дължина 34,5 см; ширина при тесния край 6 см, при отчупения 15,5 см; височина в края 6 см, при отчупването 11,5 см. Пол. № 2 (табл. 3_5, 5_5)

6. Фрагмент от калъп за формуване на извита керемида (imbrex) с керемиденочервен цвят. Силно обрушена от всички страни. Вероятно е запазена дължината, отдолу е равен. Размери: дължина 38 см; ширина 10/14,5 см; височина 10/12 см. (табл. 3_6, 5_6)

7. Фрагмент от калъп за формуване на извита керемида (imbrex) с керемиденочервен цвят. Запазена е част от едната надлъжна стена. Отдолу е равен, а в разрез е полуцилин-

дричен. Размери: запазена дължина 25,5 см; ширина до 13 см; височина до 7 см. (табл. 4_1, 6_1)

8. Фрагмент от калъп за формуване на широка керемида (tegulae) с тъмно жълт цвят. Силно обрушена горна част, отдолу е равен. Размери: запазена дължина 35 см; ширина 17/19,5 см; височина до 6,5 см. (табл. 4_2, 6_2)

9. Фрагмент от тухла. Специално изработена за вграждане в скарата. Квадратна (?) форма и охров цвят. Горната и страничните ѝ стени са огладени, а долната е по-груба. През цялата ѝ дебелина преминават два отвора, пробити в още меката глина. Единият е голям и е разположен в централната част, а вторият е малък и е отстрани на големия. Размери: ширина 22 см, запазена ширина 17 см; дебелина 7 см; диаметър на големия отвор 6,8 см, на малкия 1,5 см. (табл. 4_3, 6_3)

Покрай пещите и при разчистването им са открити множество фрагменти от силно натрошени керемиди. Всички те са от типа широка керемида (tegulae). Някои от запазените по-големи фрагменти позволяват до добием представа за техните размери.

Фрагменти от керемиди открити в пещите

Пещ № 4

1. Широка, от 1/2 до 1/3, охровожълт цвят. Размери: ширина 43,5 см; дължина 35,5 см; дебелина 2/4 см.

2. Широка, охровочервен цвят. Размери: ширина 45,5 см; дължина 17,5 см; дебелина 2,4/3,8 см.

3. Широка, охровочервен цвят. Размери: ширина 44,5 см; дължина 14,2 см; дебелина 2,3/4 см.

4. Широка, средна част, жълт цвят. Размери: ширина 41,5 см; дължина 17 см; дебелина 2,5/3,8 см.

5. Широка, средна част, охров цвят. Размери: ширина 42 см; дължина 17,5 см; дебелина 2,7/3,6 см.

6. Широка, средна част, розов цвят. Размери: ширина 44 см; дължина 18,3 см; дебелина 2,6/3,5 см.

7. Широка, жълт цвят. Размери: ширина 39,3 см; дължина 25,5 см; дебелина 2,6/3,5 см.

8. Широка, жълт цвят. Размери: ширина 39 см; дължина 15 см; дебелина 2,5/4 см.

9. Широка, жълт цвят. Размери: ширина 39,5 см; дължина 11,3 см; дебелина 2,8/3,8 см.

10. Широка, жълт цвят. Размери: ширина 40 см; дължина 13,5 см; дебелина 2,5/4,5 см.

11. Широка, розовочервен цвят. Размери: ширина 38 см; дължина 35 см; дебелина 3/4,3 см.

12. Широка, оранжев цвят. Размери: ширина 38 см; дължина 35 см; дебелина 2,3/3,6 см.

13. Широка, розов цвят. Размери: ширина 32 см; дължина 20 см; дебелина 3/4,8 см.

14. Широка, охровокафяв цвят. Размери: ширина 35 см; дължина 22 см; дебелина 2,5/4 см.

Пещ № 5.

15. Широка, керемидено червен цвят. Размери: ширина 46 см; дължина 36 см; дебелина 2,6/3,6 см.

16. Широка, розов цвят. Размери: ширина 42 см; дължина 40 см; дебелина 2,6/4 см.

Пещ № 6.

17. Широка, керемидено червен цвят. Размери: ширина 44 см; дължина 21 см; дебелина 2,8/3,8 см.

Вкопаване.

18. Широка, керемидено червен цвят. Размери: ширина 42,5 см; дължина 34,3 см; дебелина 2,5/4 см.

19. Широка, жълт цвят. Размери: ширина 43,5 см; дължина 24,5 см; дебелина 2,54/4,2 см.

20. Широка, керемидено червен цвят. Размери: ширина 41 см; дължина 35,5 см; дебелина 2,3/3,5 см.

21. Широка, жълт цвят, деформирана в единия ъгъл от високата температура. Размери: ширина 41 см; дължина 37 см; дебелина 2,6/4 см.

Освен керемиди и калъпите е открит един единствен фрагмент битова керамика (табл. 44, 64), част от гърне – устие с част от стената. Изработено е от песъклива глина с едри кварцови примеси, на бързо колело. След изпичането си глината е придобила бледокафяв цвят. От плещите надолу, има украса от врязани хоризонтални линии, широки до 0,02 см, направени с тясна „палка". По своите характеристики може се датира не по-рано от средата на X в.

Разкритите съоръжения и материали от разкопките, както и данните предхождащи проучването, показват че е възможно пещите да принадлежат на по-голям комплекс, специализиран в производството на строителна керамика. Тази възможност се подсилва от факта, че само на около 5,5 км североизточно (обр. 20), при някогашното с. Виница, сега под водите на язовир Тича, през 60-те години на XX в. е проучен голям център, включително и за производство на строителна керамика (Тотев 1996). Разкритите при Ловец пещи са напълно аналогични на проучените при Виница, както по отношение на тяхното разположение и устройство, а така също и по техните размери (Тотев 1996, 41-49). Същото с пълна сила важи и по отношение на продукцията открита на двете места (Тотев 1996, 67-69), като единствената разлика е липсата в Ловец на керемиди със знаци. Това може да се обясни засега с ограничения характер на проучванията тук.

Разкритите в района два центъра за производство на строителна керамика и регистрирания трети, непроучен (Тотев 1996, 116), показват че в поречието на р. Тича в областта Герлово, на разстояние 8-15 км от Велики Преслав, са съществували няколко, несъмнено свързани помежду си, селищни структури, чието население се е специализирало в производството на керамични изделия.

Използвана литература:

Аладжов 1985: Ж. Аладжов. Разкопки и проучвания на ранната северна крепостна стена на Велики Преслав. – Плиска–Преслав 4, 1985, 161-176.

Джингов 1992: Г. Джингов. Археологически проучвания във Вътрешния град на Плиска. – Плиска–Преслав 5, 1992, 105-121.

Захариев 1979: И. Захариев. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея (Разкопки през 1971 – 1974 г.). – Плиска–Преслав 1, 1979, 108-138.

Стойчев и кол. 2010: С. Стойчев, Ю. Йоргов, И. Бабаджанов. Пещи за строителна керамика, ямно поле и некропол на Северния бряг на язовир „Тича", землище на с. Ловец, общ. Върбица. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, с. 180-182.

Тотев 1996: Т. Тотев. Средновековна Виница. Шумен, 1996, 178 с. и 75 табл.

FURNACES FOR BUILDING CERAMICS NEAR THE VILLAGE OF LOVETS, SHUMEN AREA

Stanislav Ivanov

(summary)

The site is located 1.5 km Southeast of the village of Lovets (fig. 1). It's situated a steep slope with North - Northwest exposure. Nowadays it is a peninsula located in the Western part of the dam, which most of the time remains underwater. In 1963 - 1965, during the construction of the dam "Ticha" and due to the excavation activities, there was a localized early medieval settlement in this region. It was discovered a grate of furnace for ceramics aside from it, probably household. In 2007, as a result of lowering the waters of dam "Ticha" were registered scattered fragments of stones and building ceramics, as well as 11 rounded scarred spots. After a new turn-down of the water in 2009 there was an opportunity for partly archaeological exploration of the site. At that time only 6 scarred spots were found.

There were discovered six located furnaces in a border Southwest-Northeast (Fig. 2, 3). All of them are two-chamber with oval, almost round shape and have similar dimensions and identical structure. The upper chamber served the produce for roasting, and the bottom was burning. There is almost nothing left from the upper furnace chamber, but the grates of furnace are almost entirely preserved.

The holes for the hot air are located in two concentric circles and central one. All of them have a circular shape and a diameter of about 0.05 m. The number of holes in the outer circle ranges between 14 and 17 and the inner circle was 6 or 7. They are placed in separate quadrangular columns, ending at the level of the floor of the brick grate (Fig. 5, 7, 13, 15, 17, Tabl. 43, 63). The burning chambers, according to furnace No 5, have flat bottoms and roofs, and the walls have a slight slope towards the interior. They are all strongly burning, reaching a degree of glazing.

Approximately 5 m East of furnace No 6 was found oval shaped shallow digging (Fig. 16, Tabl. 23). At present, its detection near the furnaces and the absence of other facilities in the sector allow it to be connected to the furnace complex, with no indication of its specific purpose.

Fragments of tiles found around and in the furnaces, indicate that they were designed to make building ceramics and mostly roof tiles (Fig. 19). They belong to the so-called broad type (tegulae) and no fragments have been identified as tight curved tiles (imbrex). Considering the circumstances and the scope of the studies, it can be assumed that they simply did not find. In support of this assumption are 8 fragments of clay forms, which are interpreted as molds for forming tiles. Most open molds are for forming imbrices, and only one is for tegulae.

In addition to the tiles and molds, a fragment of household ceramics was discovered. Its characteristics date not earlier than the middle of the 10-th century. (Tabl. 44, 64).

The excavated structures and achaeological materials, as well as data prior to the research, indicate that it is possible for the furnaces to be part of a larger complex specializing in the production of building ceramics. This possibility is supported by the fact, that only about 5.5 km Northeast (in the former village of Vinitsa, a large center has been explored, including the production of building ceramics). In the both places the furnaces are completely analogous at their disposal, device and the dimensions. The same applies with regard to the production found in the two places. The only difference is the absence of a tile with signs fon these of Lovets.The construction sites found in the area and the registered but not studied third one, show that there were several undoubtedly interconnected settlements, whose population was specialized in the production of ceramic products.

СТАРОБЪЛГАРСКОТО СЕЛИЩЕ В МЕСТНОСТТА „КАРААЧ ДЕРЕ“ КРАЙ С. ЛОЗЕНЕЦ, ЯМБОЛСКО

Димчо Момчилов, Стефан Бакърджиев, Явор Русев

В местността „Караач дере” в землището на с. Лозенец, Странджанска община, е регистрирано селище, което е обявено за паметник на културата с местно значение през 1976 г. (ДВ, бр. 41). Пак през 70-те години на XX в. то е упоменато в Каталога на археологическите паметници на Ямболски окръг с автори Дора Димитрова и Желязко Попов, като антично (Димитрова, Попов 1978, 20, кат. № 79). Изследвано е по археологически път през 2000 г. от Стефан Бакърджиев, във връзка с проведени спасителни археологически проучвания.[1]

За пръв път ранносредновековният характер на селището е свързан с откритата старобългарска керамика, която е спомената само по информация на проучвателя Стефан Бакърджиев в монография с обобщаващ характер (Момчилов 2007, 99, бел. 52; 108, кат. № 35).[2] Там местоположението не е посочено съвсем прецизно – селището не отстои на 4 км североизточно (Момчилов 2007, 108, кат. № 35), а на 2 440 м и на 62 градуса от центъра на с. Лозенец (обр. 1).

Селището е разположено на незаливна тераса на десния (западен) бряг на р. Брястов дол, която на около 700–800 м южно се влива в Странджанското блато. Намира се в южните подножия на Терзийски баир и от север е ограничено от южните му възвишения. Терзийски баир се вмества между реките Мараш (от запад) и Мочурица (от север и изток). Дълъг е около 20 км, широк 5–6 км, с най-висок връх Кръста – 472 м (Географски речник 1980, 489–490). Той е част от планината Гребенец, която от своя страна се явява южно разклонение на Удвой планина (Радев 1926, 16). За точното разположение и особено за източното продължение на Гребенец планина в географската литература има различни мнения. Обикновено се приема, че на изток тя достига до Марашки пролом, където чрез р. Мараш граничи с Терзийски баир (Географски речник 1980, 155). Друг изследвач – Жеко Чанков, обаче твърди, че югоизточното й продължение е от незначителни възвишения, които достигат дори до Медни рид (Чанков 1958, 475–476). На подобно мнение е и Жеко Радев, според когото тази планина е пресечена почти в началото си от Марашки проход, а югоизточно от него – от р. Мочурица (Азмак). Като значителни и добре оформени възвишения на Гребенец планина се обособяват Терзийски баир и Карнобатските възвишения – Хисаря и Кърккaзан баир (Радев 1926, 21). Подобна информация се открива и в Енциклопедия България (Енциклопедия 1981, 178).

Първоначално обектът е локализиран като селище от Късножелязната епоха с площ от около 380 дка. Археологическите разкопки се провеждат чрез залагането на 5 сондажа с различни размери и форма, разположени на около 50 м един от друг в посока север – юг. Общата проучена площ е над 60 кв. м. При всички сондажи е достигнат стерилен пласт, като дълбочината им варира между 1–1,20 м. В тях се разграничават три пласта.

Най-горният (орна земя) достига в дълбочина от повърхността до 0,20–0,25 м, е наситен със значителни количества археологически материали (силно фрагментирана керамика);

Средният (дълб. 0,65–0,70 м) е сравнително по-отчетлив. Откриват се значителни количества фрагментирана керамика, както следва: в сондажи №№ 1, 3, 4 – римска от III–IV в., а в сондажи с №№ 2 и 5 – раннобългарска (старобългарска) от IX– X в.;

[1] Обект № 2 „Селище от късножелязната епоха” по трасето на транзитен газопровод № 2 от Русия за Република Турция при т. 185, с. Лозенец, община Странджа.

[2] Това е един от обектите от Североизточна Тракия с най-значимо количество старобългарска керамика, открита при редовни археологически разкопки.

Третият е с дебелина от около 0,25 м и в него се среща фрагментирана керамика от втора фаза на ранножелязната епоха (VIII–VII в. пр. Хр.), а също и от елинистическата епоха IV–III в. пр. Хр. (включително вносна амфорна тара и чернофирнисова керамика).

Археологическите разкопки показват, че границите на селищата през различните епохи не съвпадат, но селището може да бъде определено като многослойно, съществувало между VIII в. пр. Хр. и X в.

Единственото цялостно разкрито съоръжение е битова пещ, която се отнася към Ранното средновековие. Основата на пещта е кръгла – във височина е била заоблено конусовидна; входът е бил от юг и завършва с нисък бордюр (перваз). Изградена е била от глина с примеси от речни камъчета. Пещта най-вероятно е била част от наземно жилище с лека конструкция, чиито останки не са запазени поради многогодишната механизирана обработка на почвата.

В резултат на проведени през годините спасителни проучвания, са обнародвани сведения от Георги Нехризов за разкопките на две надгробни могили (II–III в.) в землището на с. Лозенец, Ямболско (Нехризов 2001, 63–64). Съдейки по находките, които са от римската епоха, може да се предположи, че тук през III–IV в. е съществувала селищна структура разположена на около километър на юг, с която вероятно е свързан и могилният некропол от същата епоха (обект № 1, проучван от Г. Нехризов, НАИМ – БАН).

Като цяло обект № 2 може да се определи като многослойно селище, което е съществувало от ранножелязната до ранносредновековната епоха VIII в. пр. хр. – X в.

Особеното внимание, което по-горе бе обърнато на Терзийски баир, е продиктувано от характеристиката на регистрираните върху него средновековни археологически обекти: четири средновековни укрепления; няколко селища; запазени участъци от късноантични и средновековни пътни трасета; ранновизантийска базилика (разкрита частично). Тези различни като характеристика, функции и време (между VI–XIV в.) обекти днес се ситуират в землищата на няколко съвременни села: Огнен и Искра, Карнобатско; Терзийско, Сунгурларско и Горово, Сунгурларско; Лозенец, Стралджанско, както и град Стралджа.

Археологически обекти

1. В землището на с. Лозенец (Стралджанско)

Крепост „Калето"

Намира се на 3 км, северно от с. Лозенец (Сеймен), Стралджанско върху връх на южната страна на Терзийски баир , много стръмен отвсякъде, с изключение на север. От изток тече „Голопард дере", а от запад – „Градищенският дол", които събират водите си южно под крепостта. Крепостта има форма на несиметрична елипса, обърната с широката си страна на юг. Тя е с площ от около 2 дка, като в северния й край личат останки от кула. Крепостта е силно разрушена и само в централната си част има останки от градежи от дялани камъни, споени с бял хоросан. Открива се и много строителна керамика – натрошени тухли. Силно обрасла е. С голяма вероятност може да се отнесе в ранно-византийския период IV–VII в. (Момчилов 1988, 58–64; Soustal 1991, 339–340; Момчилов 1999а, 230, кат. № 134).

Селище

Намира се на 1,5 км северно от с. Лозенец. В обработваеми земи под полите от юг на Терзийски баир. Площта е над 30-40 дка. Останки от градежи (монументална сграда с църковна утвар), натрошени тухли и керемиди, фрагментирана битова керамика, монети. Селището е от античността и ранно-византийския период (IV–VII в.). Известно е в научната литература (Аврамов 1929, 190; Димитрова, Попов 1978, 21; Момчилов 1999а, 230, кат. № 135).

Монетни находки

В РИМ – Бургас, фонд „Нумизматика", има постъпления на единични находки, както следва: инв. №№ 1455, 1456, 1457, 1464, 1622. Датирани са: инв. № 1455, 1456, 1457, 1622 – в V и VI в., 1464 в XII в. (Момчилов 1999а, 230, кат. № 136).

Обърквания в броя и разположението на крепостните съоръжения, северно от с. Лозенец и между селата Лозенец и Терзийско (Димитрова, Попов 1978, 21) са уточнени от Д. Момчилов (Момчилов 1988, 58–64; Момчилов 1999а).

2. В землището на град Стралджа

Селище

В местността Мараша, на 7 км северно. В западния край на Терзийски баир, до Марашка

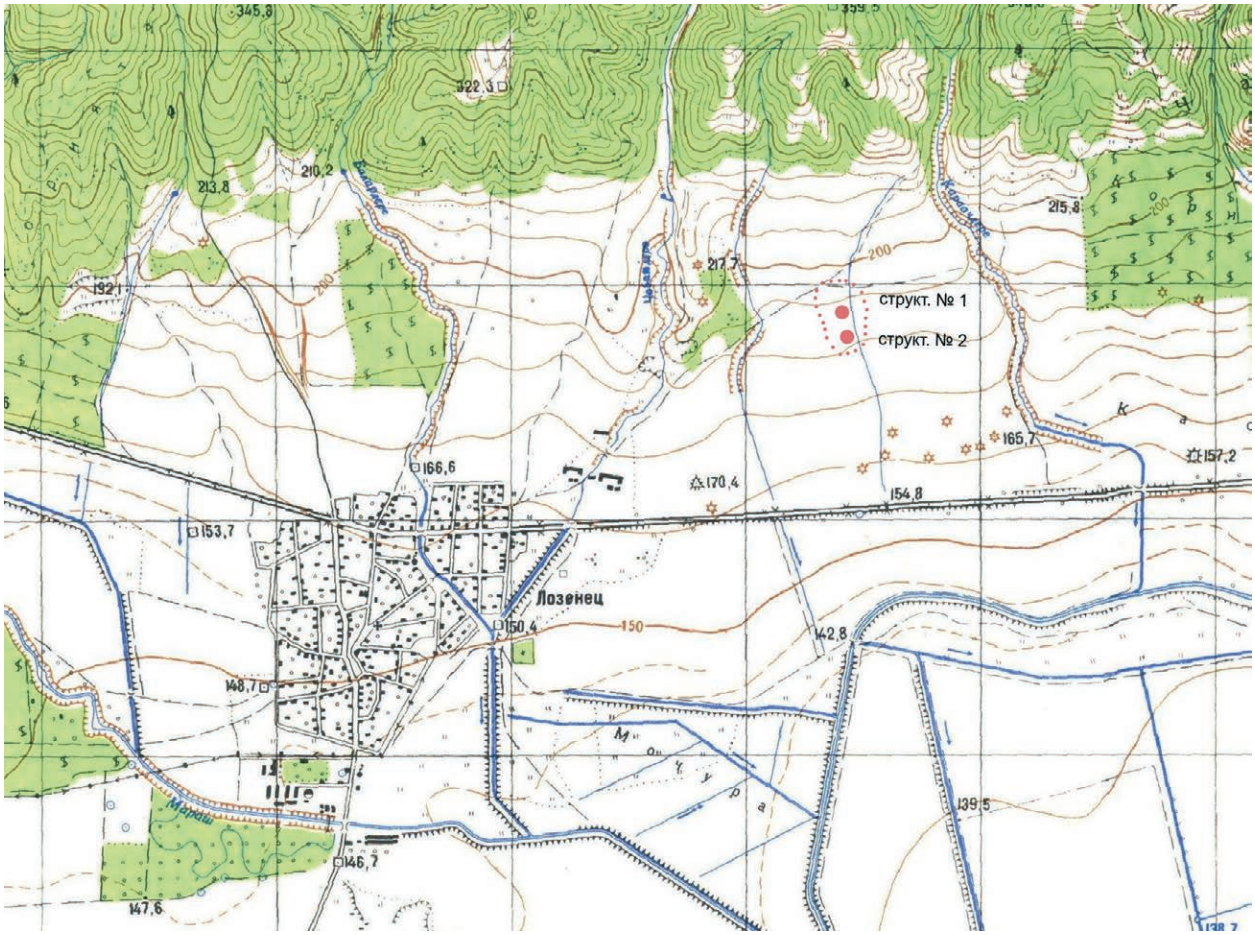

Обр.1. Карта на землището на село Лозенец със селището в м. „Кара ач дере”
Fig.1. Territory map of Lozenets village with the settlement in locality of ‘Kara ach dere’

крепост, източно от Марашки проход. Селището е разположено южно и югоизточно от крепостта върху хълмисто и неравно място. Заема площ от около 40 дка. Датира се по многобройни керамични материали от: ранновизантийския период (преобладава керамиката с гребенчата украса); Първо българско царство – с врязана украса от IX–X в.; от XI–XII в. и от Второто българско царство (Момчилов 1999а, 257, кат. № 220; Момчилов 2007, 112, кат. № 55).

3. В землището на с. Терзийско (Сунгурларско)

Крепост „Марашко кале („Марианско кале”)

Крепостта се намира на 8 км западно от с. Терзийско. Разположена е върху най-западната част на Терзийски баир; от източна страна, в самото начало на Марашки проход; на северозападен рид на Терзийски баир, под който от север и запад се вие река Мараш. От крепостта има добра видимост главно на север към Новоселската („Юрук мезаря”) и на запад към Седларевската крепост („Шейтан калеси”). Възможно е на изток да е съществувала визуална връзка и с Терзийска крепост. Крепостта „виси” над Марашкия пролом, с денивелация повече от 80 м. Изградена е с фронт на север. Макар крепостта да е силно обрушена, на места добре личат останки от стени; зидове от сгради се проследяват на височина до 1 м над околния терен. Обхваща площ над 16 дка.

В научната литература крепостта е отбелязана първоначално от К. Шкорпил (Шкорпил 1905, 565; Шкорпил 1929, 101). Впоследствие е включена в общото изследване на Д. Димитрова и Ж. Попов (Димитрова, Попов, 1978, 26).

Открива се голямо количество строителна керамика (тухли с размери 32 х 32 х 4 см), шлака, битова керамика. Регистриран е поселищен живот през ранно-византийския период IV–VII

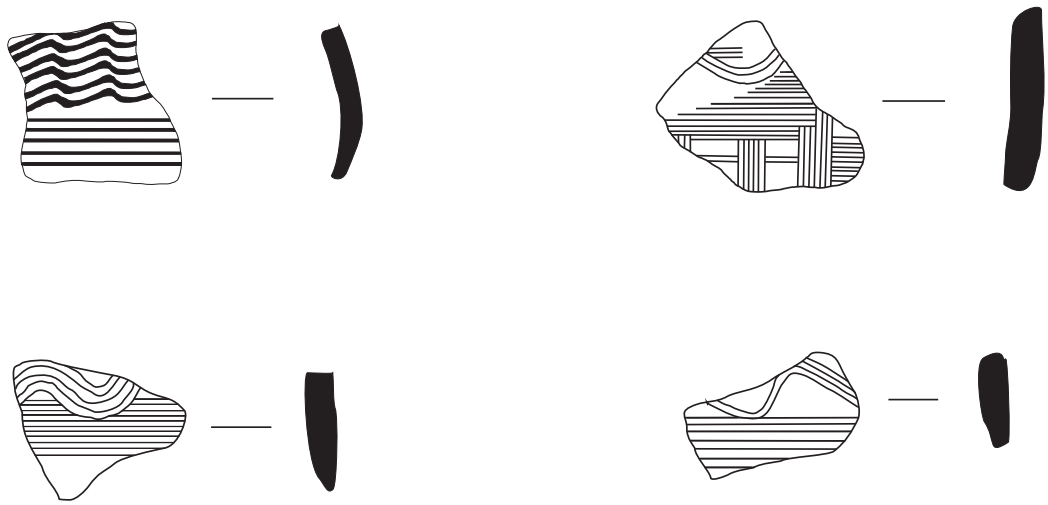

Обр.2. Старобългарска керамика от селището
Fig.2. Old-Bulgarian ceramics from the settlement

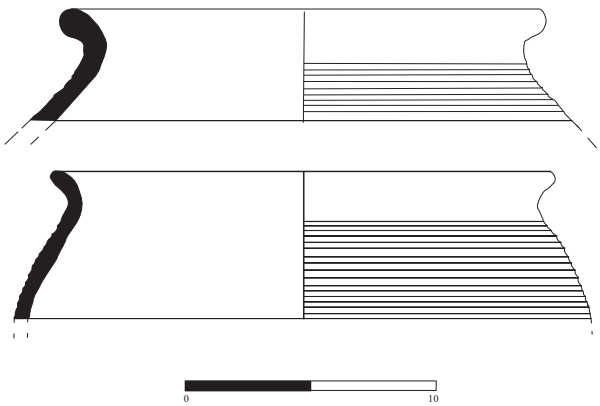

Обр.3. Старобългарска керамика от селището
Fig.3. Old-Bulgarian ceramics from the settlement

в. (преобладава керамика с гребенчата украса); Първо българско царство (старобългарска керамика с врязана украса от IX–X в.) (Момчилов 1995, 64; Момчилов 1999а, 265–266; Момчилов 2007, 113, кат. № 61); XI–XII в. и Второ българско царство (битова керамика и монети). Д. Момчилов локализира в Марашка крепост обекти от Първо българско царство (Момчилов 1995а, 66), а по-късно я коментира с много подробни данни (Момчилов 1999а, 265, кат. № 245).

Крепост „Калето"

Намира се на 4 км западно от с. Терзийско и югозападно, под връх „Кръста" (472 м н. в.), най-високата точка на Терзийски баир. От западна страна на крепостта протича „Градищенски дол", а от източната – „Голопард дере". Крепостта е от две части – южна и северна. Южната (долната) е по-малка по размери и заема площ от около 4 дка. Най-дълга е западната крепостна стена (около 88 м). Южната стена е най-силно разрушена. Най-добре запазени са участъци от северната крепостна стена – височина до 1,8 м и дебелина – до 2,5 м. Субструкцията на южната част на крепостта е изпълнена от големи обработвани камъни, споявани с бял хоросан. Втората част от укреплението е силно обрушена. Установяват се следните (приблизителни) дължини: източна стена – 206 м и западна, която следва стръмен склон – 164 м. От север крепостта е подсилена с вал, дълъг около 35 м, съединяващ двата дола: от изток „Голото дере" и от запад „Градищенски дол". В градежа се установяват спойки не само с бял, но и с червен хоросан. В големи количества се откриват: строителна керамика, части от питоси, монети от VI в. – от императорите Юстиниан I (527–565) и Юстин II (565–578). Битовата керамика е от няколко периода: ранно-византийски (много с гребенчата украса), с врязана украса, от X в. и от XII–XIV в. (Момчилов 1999, кат. № 246). През 1990 г. в крепостта е извършено сондажно археологическо проучване, при което е разкрита в голямо количество старобългарска керамика (Момчилов 2007. 113, кат. № 61 и табл. IV:10 а, б; табл. V: 2 а, б, в, г, д, е и обр. 10.28).

Покрай южната част на крепостта минава път, който я свързва с Лозенецката крепост. Пътят е с добре запазено около 300 м дълго – подобно на улей – трасе, което днес е широко до 2,20 м (Момчилов 1999, 267, кат. № 249). Край Терзийската крепост („Калето”) има следи от няколко селища: едно в местността „Градището” (на 4 км западно от с. Терзийско) и второ в местността „Юрта” (на 4 км, западно от с. Терзийско и продължава). Селището в м. „Градището” (Момчилов 1999, 267, кат. № 247) се намира североизточно до (над) крепостта, а селището в м. „Юрта” (Момчилов 1999, 267, кат. № 248) – север-северозападно от нея. Последното обхваща площ над 400 дка. По повърхността се откриват в голямо количество останки от натрошени тухли и много битова керамика от Античността, Ранна Византия и Второ българско царство (Момчилов 1999, 267, кат. № 248). През 1990 и 1991 г. са извършвани археологически проучвания (Петрунова, Момчилов 1991, 175; Петрунова 1992а, 112), които са публикувани (Петрунова 1992б, 105–110; Петрунова 1993, 162).

На 5 км западно от с. Терзийско е пътят „Катърджи йолу” – най-важният, пресичащ меридионално Терзийски баир път и един от подходите към Върбишкия проход. Той води началото си югозападно под Лозенецката крепост и се движи по западния склон на „Градищенския дол” и на възвишението „Косов бурун” приема северозападна посока, като заобикаля раннохристиянската базилика в местността „Лива черква” и Терзийска крепост от запад, като се губи северозападно над „Лива черква”. „Катърджи йолу” е добре запазен средновековен път с проследима дължина около 4 км, ширина на укрепеното, на места подобно на улей, трасе - 2,50 м (Момчилов 1988, 62; Момчилов 1999а, 267–268, кат. № 250).

Също на 5 км западно от с. Терзийско, върху едноименно възвишение, отстоящо на 1 км западно от Терзийската крепост, е разположена местността „Лива черква”, в която са открити останки от ранновизантийска базилика. Непосредствено от запад на „Лива черква” и до западния край на базиликата преминава пътя „Катърджи йолу”. В източното подножие на хълма протича „Градищенският дол”, а северно се простира част от местността „Юрта”. През 1991 г. тук е извършено сондажно археологическо проучване в резултат на което частично е разкрита ранновизантийска християнска базилика: установени са олтарното пространство, източната й част и западният край. Базиликата е трикорабна, едноапсидна – с двустъпален синтрон. Зидовете са с дебелина от 0,80 м. Изградени са от споени с бял хоросан големи обработвани камъни. Размери: дължина 18,80 м и ширина – 12,70 м. Ширините на двата кораба са: северен – 2,10 м, южен 2,20 м. Нейният градеж, керамичният материал (макар и оскъден), наличието на ранно-византийско селище на север ограничават датата й в VI в. (Момчилов 1992, 120; Момчилов 1999а, 166–167, 268, кат. № 251).

В тази наситена с няколко средновековни крепости, селища и пътища зона, в южните подстъпи на Върбишки проход и отчасти на Котленския проход, Д. Момчилов локализира през 1988 г. известната от наративни източници между XI–XIV в. Лардея (Момчилов 1988, 58–64). Аргументи тогава са: 1) стратегическото местоположение на Терзийската крепост и осъществяваният контрол към южното подножие на Върбишкия проход; 2) нейните внушителни размери; 3) множеството средновековни находки; 4) запазената топонимия; 5) анализът на известните изворови данни, съобразени с местоположението на Терзийска крепост и нейните възможности (Момчилов 1988, 58-64).

Последвалите нови теренни обходи и наблюдения и най-вече археологическите проучвания в крепостта (1990 г.), м. „Юрта” (1990–1991 г.) и м. „Лива черква” (1991 г.) подкрепят тази хипотеза.

4. В землището на с. Огнен, Карнобатско

Селище в м. “Арпалъка”

На 4,3 км югоизточно от селото. Площ около 50 дка. Според керамичния материал от повърхността се датира в ранно-византийския период (IV–VII в.) и Първо българско царство (IX–X в.) (Момчилов 1999а, 235-236, кат. № 153; Момчилов 2007, 109).

Селище в местността “Селището”

На 2 км източно от селото, в централната част на Терзийски баир. В пресечена местност сред обработваеми земи. Площ - над 8 дка. Селище от ранно-византийския период (IV–VII в.), селище от времето на Първо българско царство, IX–X в. (керамика с врязана украса), XI–XII в. и Второ българско царство (Момчилов 1999а, 236, кат. № 154; Момчилов 2007, 109 и табл. IV: 5 а, б, в, г и обр. 10.21).

Обр.4. Старобългарска керамика от селището – стени
Fig.4. Old-Bulgarian ceramics from the settlement – sides

5. В землището на с. Искра, Карнобатско

Крепост в местността "Крачана"

На 3,5 км северно от селото. Гранична местност със землището на с. Огнен. Укреплението е изградено в най-източните на Терзийски баир върху рида "Бейски кайряк", част от местността "Крачана". Ридът "Бейски кайряк" е плато с добра видимост на север към Подвиската крепост и на изток към Зименската крепост. Има отвесни източни стръмнини към р. Мочурица, която тече северно и източно, под укреплението. Югоизточната стена на крепостта е дълга 105 м, като пред югозападния край има останки от вал с дължина 20 м и височина около 1,20 м и малък ров. Има следи от крепостна стена и в югозападния си край. Крепостта не е укрепявана от другите страни, тъй като от изток е почти отвесна. От северозапад също е трудно достъпна и има малък дол с вода. На повърхността личат обработвани камъни с хоросан и фрагментирана керамика с гребенчата украса, което отнася крепостта в ранно-византийския период V–VII в. (Момчилов 1999а, 212–213, кат. № 93). Крепостта "Крачана" е известна от по-ранни публикации на: Вл. и К. Шкорпил, В. Аврамов, П. Делирадев и Д. Момчилов (Шкорпил 1885, 51; Аврамов 1929, 183; Делирадев 1953, 131; Момчилов 1990, 20).

Късноантичен и средновековен път „Друма" („Калдъръма")

На 1,5 км източно. В пресечена местност с личащи следи от каменна настилка (Момчилов 1999, 213, кат. № 94). По-подробна информа-

Обр.5. Старобългарска керамика от селището – дъна

Fig.5. Old-Bulgarian ceramics from the settlement – bottoms

ция за пътя може да се проследи в неговото основно трасе в землището на с. Мъдрино.

Селище в местността „Арпалъка"

На 3,2 км югозападно с площ от около 20 дка. Според керамичния материал от повърхността в IX–X в. (Момчилов 1999, 213, кат. № 95; Момчилов 2007, 105 и табл. II: 10 а, б, в, г и обр. 10.15).

Селище в местността „Утуля"

На 1,4 км североизточно на площ от 10 дка. Старобългарската керамика е датирана в IX–X в. (Момчилов 1999, 213, кат. № 97; Момчилов 2007, 105 и табл. II: а, б и обр. 10.16).

6. В землището на с. Мъдрино

Късноантичният и средновековен път „Друма"

Известен още като „Друмо". Това е главният път, който през Ришкия проход и свързва Константинопол със столиците на Първото българско царство и градовете на р. Дунав.

Минава източно под Терзийския баир, северно от Маркели (към крепостта „Крачана"). В землището на с. Мъдрино е известен още и като „Каменния път" или „Калдъръма" (Момчилов 1986, 61; Момчилов 1999а, 37; Момчилов, Кръстева 2013, 411–412).

Обр.6. Старобългарска керамика от селището – устия

Fig.6. Old-Bulgarian ceramics from the settlement – outfalls

7. В землището на с. Горово

Селище в местността „Могилата"

На 1,5 км западно. Селището е разположено североизточно под Терзийски баир и източно от р. Мочурица. Заема площ от около 3–4 дка. По повърхността се открива старобългарска керамика с врязана украса от X–XI в. (Момчилов 1999а, 197, кат. № 37; Момчилов 2007,103 и табл. IV: 4 а, б, в и обр. 10.06).

Специалното внимание към селището в местността "Караач дере" и обектите по Терзийски баир е във връзка с тяхната датировка във времето на Първото българско царство. Вниманието към старобългарското (ранносредновековното българско) селище от "Караач дере" от землището на с. Лозенец е заради откритата в огромни количества (в сравнение с други археологически обекти в Североизточна Тракия) старобългарска керамика[3] Това е и главната при-

[3] Старобългарската керамика от селището "Караач дере" представя едно от най-многобройните количества, след това от Маркели (публикувана) и, доколкото има ин-

чина да се спрем основно на старобългарското селище в землището на с. Лозенец.

Керамиката от старобалгарските селища и крепости по Терзийски баир

Характерните белези на откритата и обработена до момента керамика от старобългарските селища и крепости по Терзийски баир (основни тези от Искра, Огнен, Терзийско, както и други) са:

1. Линейната врязана украса. Единични прави и вълнисти линии, снопчета от прави и вълнисти линии, както и съчетания от прави и вълнисти линии; съчетание на линейна украса с ямички и други форми на линейната орнаментика (Момчилов 2007, табл. XVII).

2. Изпичането на керамиката. Изпичането е като цяло нееднородно. По-голямата част е добре изпечена. Цветовата гама варира между: сивочерна, охро-червеникава, червеникаво-сива, червеникава, кафява, кафяво-сива, червена, кафяво-черна, светлочервена, кафеникава, сиво-кафява, сива. Има и лошо изпечени части, както и опушени.

3. Керамиката е работена на ръка и на колело. От керамиката на колело преобладава по-грубата. Стените отвътре са добре загладени.

4. Глината е разнообразна. Има глина, която е добре пречистена и е с фина структура. Има обаче и с груби, дори сравнително едри примеси – пясък, кварц. Дебелината на фрагментите (повечето от които са предимно от стени и дъна на гърнета) варира между 4 и 10 мм.

Като цяло керамичният материал от Терзийска крепост (Лардея) е характерен с доста по-прецизно и фино изпълнение.

5. Датировка. Материалите от крепостите в землището на с. Терзийско са, както следва от: Терзийската крепост „Калето" (на 4 км западно) са в X в. (Момчилов 2007, 74 и табл. IV: 10 а, табл. V: 2 а, б, в, г, д, е и обр. 10.28), тези от Марашката крепост „Марашкото кале" (на 8 км западно) – в IX–X в. (Момчилов 1995, 64; Момчилов 1999а, 265-266; Момчилов 2007, 113, кат. № 61).

Старобългарската керамика от останалите селища е, както следва: в землището на с. Искра – от „Утуля" (на 1,4 км северозападно) в VIII–IX в. (Момчилов 2007, 75 и табл. II: 11 а, б и обр. 10.16); от „Арпалъка" – (на 3,2 км югозападно) в IX–X в. (Момчилов 1999, 213, кат. № 95; Момчилов 2007, 105 и табл. II: 10 а, б, в, г и обр. 10.15); в землището на с. Огнен - в "Арпалъка" (на 4,3 км югоизточно) в IX–X в. (Момчилов 1999а, 235–236, кат. № 153; Момчилов 2007, 109); от "Селището" (на 2 км източно) – в IX–X в. (Момчилов 1999а, 236, кат. № 154; Момчилов 2007, 109 и табл. IV: 5 а, б, в, г и обр. 10.21); в землището на с. Горово – от „Могилата" (на 1,5 км западно) – в X–XI в. (Момчилов 1999а, 197, кат. № 37; Момчилов 2007,103 и табл. IV: 4 а, б, в и обр. 10.06); в землището на град Стралджа – от „Мараша" (на 7 км северно) в IX-X в. (Момчилов 1999а, 257, кат. № 220; Момчилов 2007, 112, кат. № 55).

Характеристика на старобългарската керамика от с. Лозенец

Общо са обработени 402 фрагмента (обр. 2, 3, 4, 5, 6). Измежду тях преобладават най-вече стени, от които с украса 258 броя, без украса – 69. Следват устия – 36 броя. Дъната са 23 броя, а дръжките – 16 броя.

1. Съдове –преобладават фрагментите от гърнета.

2. Украса – основно линейна. Състои се от:

а) линейна от единични прави и от единични прави линии и ямички по устията;

б) единствено от линейна украса от единични прави линии по фрагментите от стени с дъна;

в) комбинации от линейна украса по стените.

Всички от запазените фрагменти са с комбинации, между които се различават: единични прави и вълнисти линии; комбинации от прави успоредни линии; снопчета от прави и вълнисти линии; комбинация от прави успоредни и вълнисто снопче; врязани поотделно къси коси линии (насечки).

3. Изпичане на керамиката – след изпичането съдовете са придобили цвят в различни нюанси на кафявото, като се срещат немалко фрагменти с керемиденочервен и сив цвят. При повечето от тях в лома се проследява тъмна ивица, но се срещат и фрагменти от равномерно изпечени съдове. В немалко случаи личат следи от опушване или черни петна от съприкосновение с огън.

4. Керамиката е работена основно на колело.

5. Глината е разнообразна. Има и добре пречистена с фина структура, но има и по-груби

формация за немалко количество такава керамика, от НАР "Деултум – Дебелт".

едри и по-дребни примеси от кварц и пясък. Дебелината на съдовете (основно стени и по-малко дъна) варира, както следва: при дъната – между 0,7 до 1 см; при стените – 0,6 до 1,1 см.

6. Паралели на старобългарската керамика от с. Лозенец

Има много близки паралели с керамиката от обекти, които са разположени в непосредствена близост върху Терзийския баир, а именно:

– Терзийската крепост „Калето” (Момчилов 2007, табл. V, 2 б; табл. IV10 б);

– Селището в местността „Арпалъка” край с. Искра (Момчилов 2007, табл. II 10 в);

– Селището в местността „Утуля” край с. Искра (Момчилов 2007, табл. II 11 б);

– Селището в местността „Могилата” край с. Горово (Момчилов 2007, табл. IV 5 а, б, в).

Керамиката от Лозенец обаче има и точни паралели с керамика от близки обекти от периода на Първото българско царство. Така например точни паралели при дъната се откриват със старобългарското гърне от Маркели (Момчилов 2007, табл. XV 2), а при устията – както с керамика от жилището в северния край на вътрешния южен вал на Маркели (табл. IX табл. XIII 2), така също и от селището в местността Коджаманка край с. Соколово – на 1 км западно и продължава (Момчилов 2007, табл. III 6 г); а при фрагментите от стени – керамика от селището в местността „Гюр чешма” до с. Житосвят, Карнобатско (Момчилов 2007 табл. II 9), и с тази от Маркели (Момчилов 2007 табл. V; табл. IX, табл. XIV 7 а; табл. XV 1 д) и от Вълчинската крепост „Калето” (Момчилов 2007, табл. IV 2 б).

Типологическата близост на керамиката от селището „Караач дере” край с. Лозенец със старобългарската керамика от Карнобатско и Сунгурларско (Момчилов 2007, 60–75) е несъмнена. Прави впечатление също така, че старобългарската керамика от Лозенец е много близка и до тази от землищата на Айтос и с. Вратица (Момчилов 2007, 75–76, табл. XIX: 1-2, обр. 8).

7. Датировка на старобългарската керамика от селището в м. “Караач дере”, край с. Лозенец, Стралджанско

Сравняваната идентична керамика от посочените по-горе старобългарски обекти с тази от селището „Караач дере” показва следната картина: всички селища и крепости, както тези по Терзийския баир (Марашката крепост, Терзийската крепост, селищата край съвременните села Огнен (Арпалъка, Селището), Искра (Арпалъка, Утуля), Горово (Могилата), така и допълнително привлечените (Маркели, Коджаманка край Соколово, Гюр чешма край Житосвят, Вълчинската крепост, дори и Вратица) са съществували основно в IX в. Някои от тях – и в следващия X в. Керамиката само от един обект – селището в местността „Утуля” край с. Искра е датирана в VIII–IX в. Отправна точка за определяне на съществуването на старобългарското селище в местността „Караач дере” трябва да бъде масовият аналогичен керамичен материал основно от най-близките пунктове – разположените по Терзийски баир. Съвсем естествено е да бъдат търсени паралили и с керамиката от недалеч отстоящата Маркели. С оглед на вече множество предварителни проучвания и публикации за протичащите процеси в тази част на Североизточна Тракия (Момчилов 1999; Момчилов 2007), няма никакво основание долната граница да се сваля в VIII в.

Паралелите са правени единствено на базата на публикувана керамика, затова липсват такива с други обекти от Стралджанско, Ямболско и Сливенско. Керамичният материал се вписва и в основните изследвания по въпроса за ранносредновековната керамика (Дончева-Петкова 1977; Рашев 2008, 175-187).

Предвид на непълното изследване на старобългарското (ранносредновековно) селище край Лозенец няма как да бъдат разглеждани по-конкретни данни за наличните жилища, за да бъдат по-ясно определени техните характеристики в синхрон примерно с проучванията на Плиска (Василев 2000, 103–107; Константинов 2009, 142-147).

Откритата в местността „Караач дере” край с. Лозенец, пещ има близки характеристики с откритата през 2006 г. пещ в многослойния обект “Бадъ бунар”, който отстои на 5–6 км южно от град Карнобат (Момчилов 2009, 6). Пещта от “Бадъ бунар”, Карнобатско, е без материали – в близост има намерени няколко фрагмента старобългарска керамика с врязана украса (Момчилов, Дражева 2007, 352; Момчилов 2009, 6).[4]

[4] За резултатите от проучванията, пещта и старобългарската керамика край нея вж. Дневник на археологическите проучвания на “Бадъ бунар”, Карнобатско (май–юли 2006 г.).

Определено важното старобългарско селище в м. „Караач дере" край с. Лозенец, засечените жилищни хоризонти и съоръжения, допълват картографията на ранносредновековните селища в Южна България, които са публикувани в последните години (Попов 2009, 39–53; Грозданова 2009, 54–71). То трябва категорично да се отнесе основно в IX–X в. Този малко известен досега археологически обект е илюстрация на протичащите демографски процеси в Североизточна Тракия в периода на Първото българско царство.

Използвана литература

Аврамов 1929: В. Аврамов. Юбилеен сборник I–III. София, 1929.

Василев 2000: Р. Василев. Функции и развитие на масовото жилище-полуземлянка в средновековна Плиска.– В: Плиска – Преслав 8. Шумен, 2000, 103–107.

Географски речник на България. София, 1980.

Грозданова 2009: Г. Грозданова. Керамика от ранносредновековното селище при Капитан Андреево, община Свиленград (предварително съобщение).– В: Приноси към българската археология V. София, 2009, 54–71.

Делирадев 1953: П. Делирадев. Принос към историческата география на Тракия 1. София, 1953.

Димитрова, Попов: Д. Димитрова, Ж. Попов. Археологическите паметници в Ямболски окръг. София, 1979.

Дончева-Петкова 1977: Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика през Ранното средновековие. София, 1977.

Енциклопедия: Енциклопедия България 2. София, 1981.

Константинов 2009: К. Константинов. За някои особености във вътрешното устройство на масовите жилища в Плиска.– В: Приноси към българската археология V. София, 2009, 142–147.

Момчилов 1986: Д. Момчилов. Карнобатската крепост Маркели.– Исторически преглед 1986, 4, 57–65.

Момчилов 1988: Д. Момчилов. Значение и местонахождение на средновековната крепост Лардея.– Исторически преглед 1988, 8, 58–64.

Момчилов 1990: Д. Момчилов. Средновековните крепости в южните части на Ришкия и Върбишкия проход.– Военно-исторически сборник 5, 1990, 14–43.

Момчилов 1992: Д. Момчилов. Теренни проучвания в района на с. Терзийско. – АОР през 1991 г. София, 1992, 120.

Момчилов 1995а: Д. Момчилов. Североизточна Тракия VII–X в.– Епохи 1995, 2, 61–70.

Момчилов 1995б: Д. Момчилов. Средновековни християнски храмове в Карнобатския край.– Във: Втори симпозиум „Християнската духовна и материална култура в България от античността до наши дни", 30–31 май, 1995. Бургас, 1995, 32–33.

Момчилов 1999а: Д. Момчилов. Пътна и селищна система между Източна Стара планина и „Еркесията" IV–XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход). Варна, 1999.

Момчилов 1999б: Д. Момчилов. Ранното християнство и църковното развитие в Североизточна Тракия до края на VII в.– ИНМБ 3 (= Studia In Memoriam Ivani Galabov), 2000, 138–144.

Момчилов 2007: Д. Момчилов. Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия. Варна, 2007.

Момчилов 2009: Д. Момчилов. Предговор.– В: Спасителни археологически проучвания по трасето на АМ "Тракия", ЛОТ 5, обходен път на град Карнобат, км 6+400 – 6+800. Варна, 2009.

Момчилов, Дражева 2007: Д. Момчилов, Ц. Дражева. Археологически проучвания в участък км 6+400 – 6+800 в обходен път на гр. Карнобат, част от АМ Тракия, в землището на Карнобат.– АОР през 2006 г. София, 2007, 350–353.

Момчилов, Кръстева 2013: Д. Момчилов, Н. Чакърова-Кръстева. Местните имена в Карнобатско. Велико Търново, 2013.

Нехризов 2001: Г. Нехризов. Спасителни археологически разкопки на две надгробни могили при с. Лозенец, община Странджа.– АОР през 1999–2000 г. София, 2001.

Петрунова 1992а: Б. Петрунова. Късносредновековен некропол край с. Терзийско, община Сунгурларе.– АОР през 1991 г. София, 1992, 112.

Петрунова 1992б: Б. Петрунова. Археологически данни за погребалните обреди в с. Терзийско през XV–XVIII в.– История и култура на Карнобатския край 2. София, 1992, 105–110.

Петрунова 1993: Особености на християнския погребален обред в средновековните некрополи от Югоизточна България.– В: Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в. София – Сливен, 1993, 158–165.

Петрунова, Момчилов 1991: Б. Петрунова, Д. Момчилов. Късносредновековен некропол до с. Терзийско, Община Сунгурларе.– АОР през 1990 г. Ловеч, 1991.

Попов 2009: Хр. Попов. Жилища от ранносредновековното селище при Капитан Андреево.– Приноси към българската археология V. София, 2009, 39–53.

Радев 1926: Ж. Радев. Източна Стара планина и долината на река Луда Камчия.– ГСУ XXXII, 1926.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII–IX в. София, 2008.

Чанков 1958: Ж. Чанков. Географски речник на България. София, 1958.

Шкорпил 1885: В. и К. Шкорпил. Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885.

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Памятники в окрестностях Абобской равнины.– ИРАИК, X, 1905.

Шкорпил 1929: К. Шкорпил. Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея.– БИБ 2. 1929.

Soustal 1991: P. Soustal. Tabula imperii Byzantini 6. Thrakien (Thrake, Rhodope, Haimimontos). Wien, 1991.

OLD BULGARIAN SETTLEMENT IN THE AREA ‘KARA ACH DERE’ NEAR THE VILLAGE OF LOZENETS, YAMBOL

Dimcho Momchilov, Stefan Bakardziev, Yavor Rusev

(summary)

Studies in the late XX century in locality of ‘Kara ach dere’ near Lozenets village establish the existence of multilayer village – until then it is known only as antique, but lately the settlements from Early Iron Age, Hellenistic and Early Medieval Era have been discovered. ‘Kara ach dere’ is 2440 meters northeast of the contemporary Lozenets.

Namely early medieval settlement will be presented in this publication.

‘Kara ach dere’ is situated in south under the Terziiski hill. The latter is known for the presence of many medieval sites, among which a dominant place take those from the period of the First Bulgarian Kingdom.

Comprehensively are specified and clarified as several fortifications on Terziiski hill, and many medieval villages on it, which are located in contemporary villages of Lozenets, Terziysko, Ognen, Iskra, Gorovo, Madrino and town of Straldzha. The emphasis on the large number of materials from the First Bulgarian Kingdom has been done.

The characteristics of so far known and published Old Bulgarian ceramics (Early Mediaeval, early Bulgarian) from this region are detailed traced. The location of many Old Bulgarian archaeological sites from IX-X is clarified.

From the archeological excavations in the multilayer settlement ‘Kara ach dere’, one of the largest amounts of Old Bulgarian ceramics ever in Southeast Bulgaria has been acquired. This ceramics is in the center of the study. Attention is paid to the types of vessels, decoration, the baking.

Parallels of ceramics are detail traced. There is analogous ceramics as in the Old Bulgarian objects from the Terziiski hill, and from Markeli, Karnobat, Sungurlare and even from Vratitsa.

An illustrative material is also included.

СТОПАНСКИ ПОСТРОЙКИ В СРЕДНОВЕКОВНИ СЕЛИЩА НА ТЕРИТОРИЯТА НА ОБЩИНА РАДНЕВО

Пламен Караилиев

Интензивните археологически проучвания в района на енергийния комплекс „Марица-изток" доведоха до разкриване на няколко важни селища, които дават възможност да се проследят в неголям ареал различни прояви от материалната култура на населението през средновековието и най-вече през XII - началото на XIII в.[1] Наред с откритите в тях полувкопани жилища, пещи, ями, ямни комплекси и други, внимание заслужават няколко наземни постройки със сравнително големи размери и особен план, чието предназначение трябва да бъде изяснено.

Още през 2007 г. при спасително археологическо проучване в местността „Бахча бунар", отдалечена на три километра западно от несъществуващото днес село Овчарци, попаднахме за първи път на една такава структура, която се различава коренно от известните до сега. (Караилиев 2008, 666). През следващите археологически сезони тя беше изцяло разкрита. Тук е означена като постройка № 1 (обр. 1). Наред с нея бяха открити стопански и жилищни постройки от средновековно селище, сметни и домакински ями, както и още една постройка със значителни размери, означена тук като постройка № 2 (обр. 1) (Караилиев, Петрова 2009, 746-747; Караилиев, Петрова 2010, 580; Караилиев, Петрова 2011, 525-528). Освен тези две големи стопански постройки, предмет на настоящото изследване, има още една (проучена частично) сграда, в средновековното селище, намиращо се в границите на село Гледачево (обр. 4) (Караилиев, Петрова 2009а, 746-749).

Постройка № 1 представлява правоъгълник, ориентиран с ъглите си по основните посоки на света (обр. 2). Нейната дължина е 40 м, а ширината 24 м. Площта, която заема, заедно с основите, е 900 кв. м.

Основите се откриха на дълбочина 0,25 м от съвременната повърхност, във вид на тесни траншеи. Съвременната обработка на почвата, при естествен наклон на терена в западна посока, е довела до разрушаване на останките от постройката, особено в нейната югоизточна половина. В четирите й ъгли са оставени входни отвори, с добре оформени страници. Пред северния отвор има две срещуположно разположени гнезда за дървени стълбове, с диаметър 0,30 м. Самият отвор е широк 2,50 м. При западния вход също има гнездо за дървен стълб, с диаметър близък до този на гнездата при северния вход. Ширината на западния вход е 5 м. Дълбочината на гнездата варира между 0,40 и 0,50 м. Източният вход е с ширина 1,5 м и е разположен в северния край на източната стена. В нея е оставен втори вход, с ширина 2,00 м, който се намира в другия край. Изглежда, че двата входа са били на фасадата. Това подсказва и продължението от 10 м, което има южната от надлъжните стени. Посредством него пред входа се оформя нещо като преддверие. Възможно е обаче продължението на южната стена да е следа от опит за изграждане на по-дълга постройка, скъсена в хода на нейното изграждане. За това свидетелства донякъде и ямата, която застъпва отчасти основата на продължението отвътре. Всички основи на разглежданата постройка са с еднаква ширина, което предполага еднообразно изграждане на нейните стени (обр. 2). Напречните разрези на траншеите показват, че в долната си половина те са по-тесни и с почти вертикални стенички с вис. 0,20-0,25 и ширина 0,30 м, като общата дълбочина на основата от нивото на разкриване достига 0,50 м. Дъното на траншеите е равно, следва наклона на терена, и е без следи от дупки от дървени стълбове и колове. Такива не бяха открити и във вътрешността на постройката, което позволява да предположим, че

[1] Резултатите от проучванията на тези средновековни селища и тяхната датировка са коментирани накратко в: Караилиев 2015 (под печат)

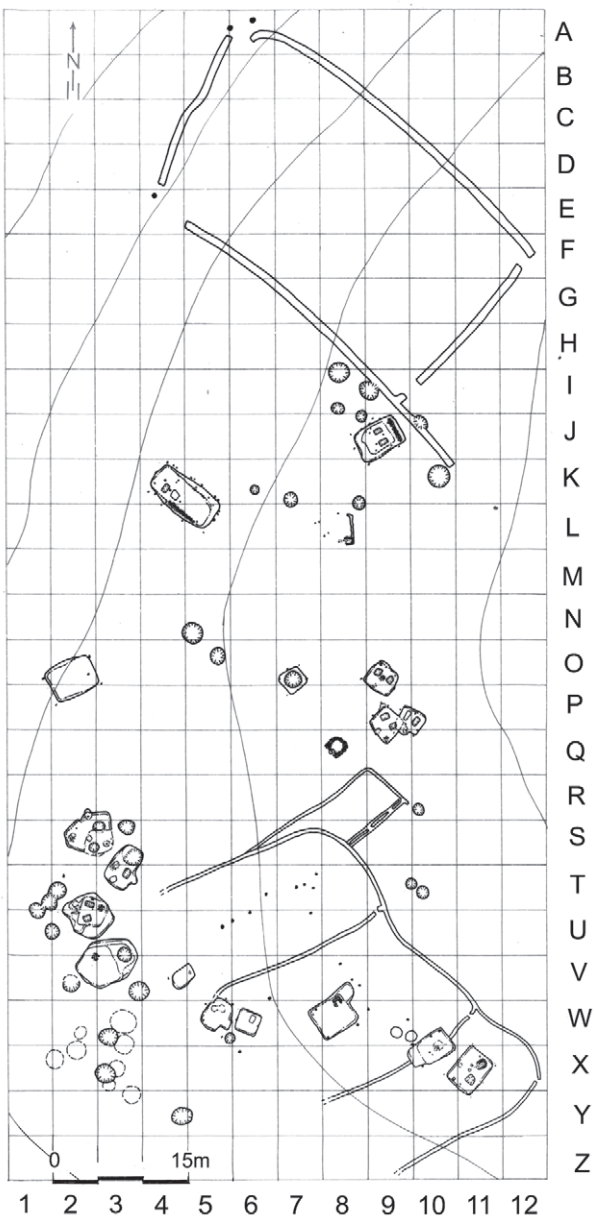

Обр. 1. План на средновековно селище в м. Бахча бунар (жилища, ями, домакинска пещ, стопански постройки и два обора).

Fig. 1. Plan of a medieval settlement at locality Bahcha bunar (dwellings, pits, kilns and two cattle-sheds).

тя не е била покрита. В траншеите и край тях липсват останки от каменен или друг, например кирпичен, градеж. Така въпросът за градежа на самите стени на постройката остава открит, тъй като подобни случаи не са ни познати от литературата. Известна светлина хвърлят оформените по подобен начин основи на стопански сгради в съвременни селища, разположени в равнинната част на района.[2] Някои от тях са били запазени до средата на XX в. Характерното за тях е, че основите им са от плитко вкопани и положени хоризонтално дървени греди. Те са поставяни в предварително изкопани легла по дължина и са замествали каменния цокъл на кирпични по градеж стени. Така последните са били предпазвани от атмосферните води.

Допускаме, че така са оформени стените и на коментираните тук големи постройки.

На 50 м южно от постройка № 1 открихме и проучихме още една постройка (№ 2). Тя е с приблизителни размери 40 х 20-22 м (Обр. 3). Ориентирана е също с ъглите си по посоките на света, но разкритите (северен и източен) от тях са заоблени. Ширината на траншеите за основи е 0,40 м, но техните стени са оформени напълно отвесно спрямо равното им дъно, вкопано на дълбочина до 0,18-0,20 м. И тук липсват следи от гнезда за дървени колове или стълбове. От югозапад няма стабилна основа и постройката остава отворена.

За разлика от постройка № 1, постройка № 2 е разделена на три части с различна големина, посредством две напречни траншеи за основи. Те са с размери и градеж като външните, но служат за разделителни стени. Трите части на постройката имат надлъжни оси, които са напречни на нейната обща дължина. Крайните две от тях са по-тесни и с нееднаква, но близка, ширина. Пространството между тях е почти два пъти по-широко. В източния ъгъл на югоизточната част е оформен вход с ширина 0, 80 м. Такива са били оставени срещуположно и в двете разделителни стени.

В северната и средната част на постройка № 2 има гнезда за дървени стълбове с диаметър 0,25-0,35 м (обр. 3). В северната те оформят редица по нейната ос и са разположени изглежда по двойки. Това подсказва, че северното отделение е имало покрив, чието било е следвало неговата надлъжна ос, но изглежда само в централната му част. Това навежда на мисълта, че покривът е бил трискатен, тъй като на запад отделението е било напълно отворено или ограничено от ниска преграда.

По подобен начин може да се реконструира и южното отделение, макар че там не бяха открити гнезда за стълбове за било от покривна

[2] По устни сведения на възрастни жители в селата Искрица и Медникарево, Община Гълъбово.

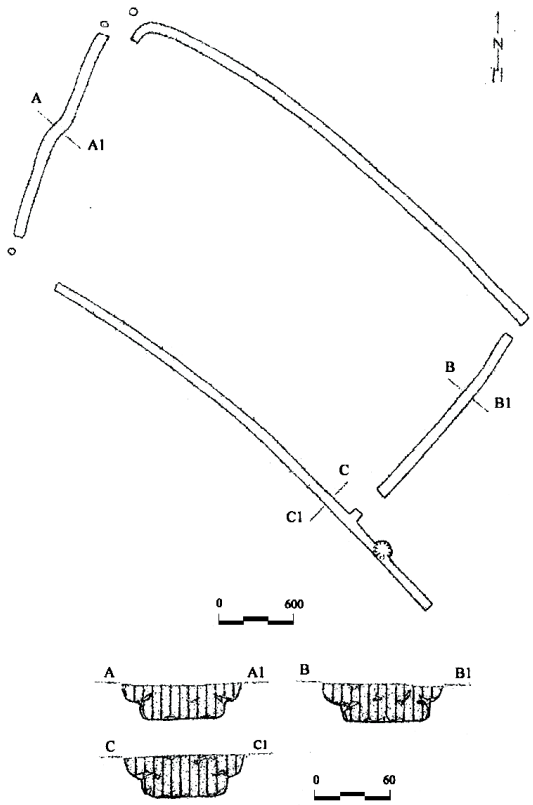

Обр. 2. План на сграда № 1 (обор) в средновековно селище в м. Бахча бунар с разрези на основите – А-А1- на северозападната основа; В-В1- на югоизточната основа; С-С1- югозападната основа.

Fig. 2. Plan of building No 1 (cattle-shed) in a medieval settlement at locality Bohcha bunar with cross-sections of the bases – A-A1 – northwest base; B-B1 – southeast base; C-C1 – southwest base.

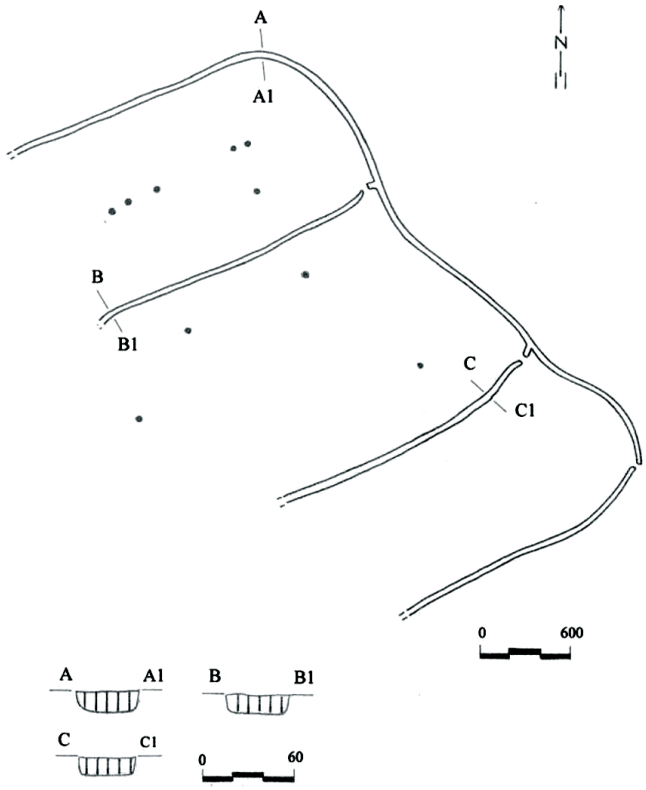

Обр. 3. План на сграда № 2 (обор) в средновековно селище в м. Бахча бунар с отбелязани гнезда за дървени стълбове и разрези на основите – А-А1 – на северния ъгъл; В-В1 – на северната вътрешна преграда; С-С1 – на южната вътрешна преграда.

Fig. 3. Plan of building No 2 (cattle-shed) in a medieval settlement at locality Bohcha bunar with pointed holes for wooden poles and cross-sections of the bases –A – A – of the north corner; B-B 1 – of the north internal wall; C-C1 – of the south internal wall.

конструкция. В противен случай трябва да приемем, че е било недовършено или оставено нарочно без покритие.

Двойно по-голямата ширина на средното отделение и липсата на централен ред от гнезда за стълбове насочва към предположението, че това най-вероятно е било дворна площ, може би с навес пред северната си стена.

Така реконструирана, постройка № 2 изглежда да е включвала в своя план една или две покрити части, обърнати с дългата си страна към двор. Асиметрично разположените гнезда в двора би могло да са от стълбови конструкции, свързани с неговите функции. Като цяло строежът е бил отворена на югозапад, по посока на благоприятната като изложение страна. Възможно е, разбира се, сградата да е имала там лека и недостигнала до нас със следите си колово-плетова ограда. Допустимо е те да са били унищожени още при изграждане на жилищни и други структури в селището.

Стратиграфските данни и наблюдения сочат, че постройка № 2 е по-ранна от сграда № 1. В нейната вътрешност са разкрити пет вкопани жилища, като едно от тях разрушава част от южната разпределителна стена (обр. 1).

В Сектор 2 на средновековното селище в с. Гледачево беше проучена, макар и частично, трета подобна постройка, която има установени размери 25 х 15 м. Тук я означаваме условно с № 3 (Тонкова, Караилиев 2008, 168; Караилиев, Петрова 2009-а, 746-749) (обр. 4). Тя, както и предходните две, е разположена в непосредстве-

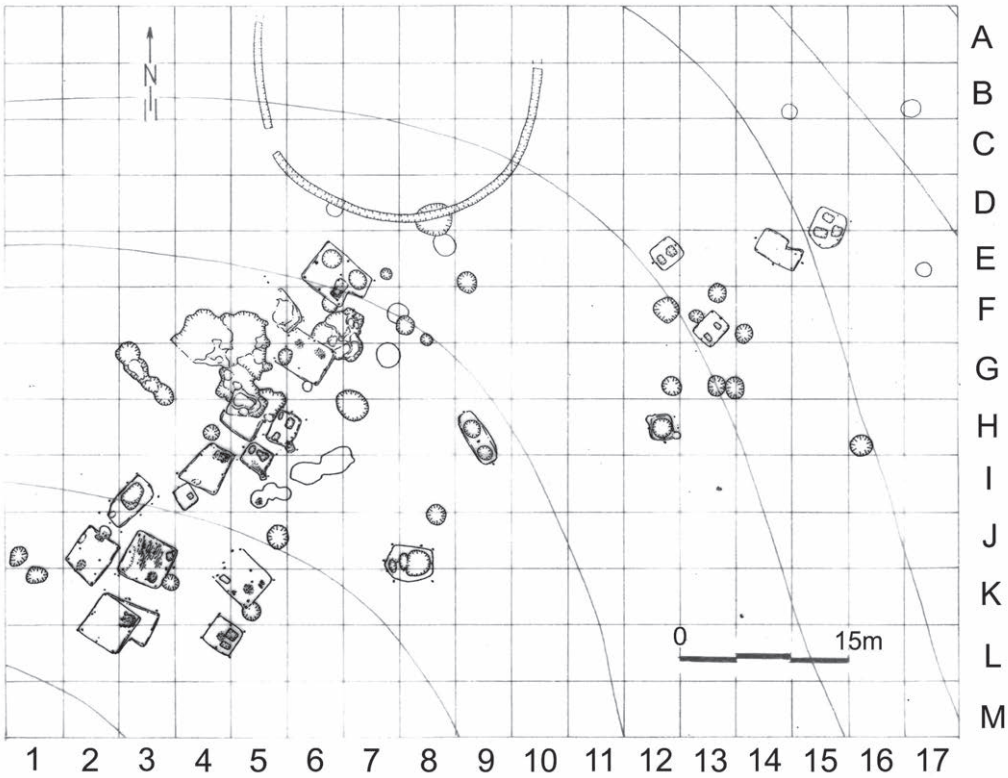

Обр. 4. План на средновековно селище в с. Гледачево - Сектор 2. (жилища, ями, ямни комплекси, стопански постройки и обор).

Fig. 4. Plan of a medieval settlement at Gledachevo village Sector. 2. (dwellings, pits, pits complexes, barns and cattle-shed).

на близост до вкопаните жилища. За съжаление нейното продължение попада в двора на съвременна къща с неговите спомагателни строежи, които са унищожили значителна част от средновековната структура. В план постройка № 3 има форма на издължен овал, чиято надлъжна ос е ориентирана север-юг. В южния край на овалния строеж е оставен отвор за вход с ширина 2 м, с добре оформени страници. Основата на сградата в горния край е с ширина 0,60-0,70 м.

Фундаментите на тази постройка са направени, както и на сграда № 1 в селището в м. Бахча бунар край с. Овчарци (обр. 5). На дълбочина 0,35 м от нивото на откриване стените на траншеята се стесняват от двете страни с по 0,10 м. Оформеното по този начин в дълбочина правоъгълно легло за греди е с ширина до 0,30 и дълбочина от 0,10 до 0,15 м, като общата дълбочина на траншеята достига до 0,45-0,50 м. В правоъгълното в напречно сечение вкопано легло са били полагани хоризонтални греди. При стиковката между тях личаха тънки ивици от тъмнокафява материя от изгнило дърво, примесена със сбита материкова пръст. Такива бяха установени и в долните части на основите на двете сгради в селището при с. Овчарци. По дъното на основата, както и в запазената вътрешност на сградата, не открихме следи от вертикална конструкция.

Частично разкопана постройка с подобна форма, размери и градеж на основата е регистрирана по трасето на АМ „Тракия", край с. Загорци, Община Нова Загора.[3]

Разгледаните накратко три големи наземни постройки имат леко вкопани основи от дърво. Това

[3] Постройката е докладвана на XXVIII научна конференция на археолозите от Югоизточна България от В. Игнатов, уредник в ИМ – Нова Загора. Подобен план има открита правоъгълна постройка в намиращото се недалеч сезонно селище „Гледачево 2". Тя е интерпретирана като дворна ограда (Борисов, Шейлева 2003, 198-199, обр 1- обр. 2а). Техните основи са значително по-тесни, а по дъното им има дупки за колове. Постройките където няма такива дупки, според авторите, се определят като открити кошари.

предполага, че издигнатите над тях стени са имали паянтова конструкция с участие на вертикални дървени греди, плет и глина. Липсата на следи от покритие на постройка №1 в м. Бахча бунар, както и № 3 в селището в Гледачево, подсказва, че са били открити. Въпросителни предизвикват

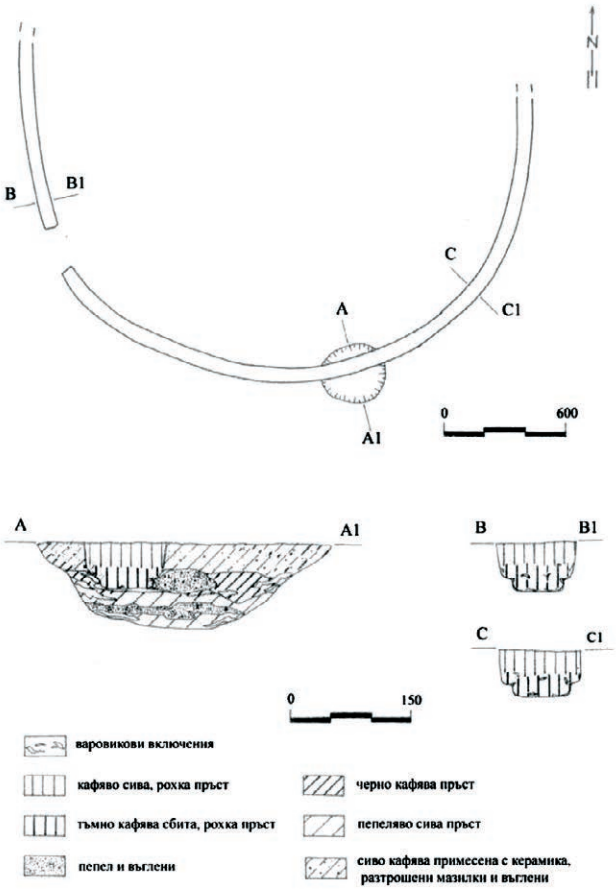

Обр. 5 План на сграда № 3 (обор) в средновековното селище в с. Гледачево (Сектор 2) с разрези – А-А1 при яма от късножелязната епоха; разрез на южната основа - В-В1; разрез на югоизточната основа –С-С1.

Fig. 5. Plan of building No 3 (cattle-shed) at the medieval settlement at Gledachevo village (Sector 2) with cross -sections A –A 1 of the pit from Late Iron Age; cross-section of south base – B – B 1; cross-section of southeast base – C – C 1.

четирите отвора в ъглите на сграда № 1 в селището при Бахча бунар. Голямата площ и входните отвори предполагат известно вътрешно разпределение, най-малко на две части, следи от които обаче не се откриха. Не изключваме възможността разпределителна функция да е изпълнявана от лека ограда от колове и плет, чиито следи не са достигнали до нас, следствие на денивелацията и дълбочинната обработка на почвата. Стабилните и грижливо направени основи са подържали достатъчно дебела стена с паянтов градеж или кирпич. Всичко това ни кара да предположим, че в рамките на тези строежи е бил затварял едър домашен добитък. В подкрепа на това се явяват и резултатите от археозоологичното изследване на откритите при разкопките на селищата костни останки. В средновековното селище при с. Овчарци костите от домашни животни са: говеда – 236 бр.; коне – 74 бр.; свине – 118бр.; овце и кози – 223 бр.

Макар и от сравнително малка проучена площ, костите от едри домашни животни в средновековното селище в с. Гледачево са също в значително количество: говеда – 52 бр.; коне – 24 бр.[4] (Обр. 6) Навярно костите от домашни животни са били много повече от намерените при разкопките. Това навежда на мисълта, че постройките са изпълнявали роля на обори или загони за едър добитък и се различават от кошарите, предназначени за дребен домашен добитък. Последните са значително по малки по размери и имат по-лека конструкция (Борисов, Шейлева 2003, 196-203).

Разглежданите три постройки са разположени в непосредствена близост до постоянно обитавани селища и са част от тяхната структура. Въпреки въпросителните около сигурната реконструкция на стопанските строежи, те предоставят нова ценна информация за пространствената и топографска структура на част от средновековните селища в Тракия, както и за тяхната социална и производствена характеристика.

Големите стопански строежи, идентифицирани от нас като обори, са нов елемент в характеристиката на тази селища, която все още не е напълно дефинирана и конкретизирана. Наличието на такива стопански строежи свидетелства за известно икономическо диференциране, което извежда скотовъдството в тези селища, наравно със земеделието, като основна форма на поминък. Има вероятност да е съществувало и известно стопанско разпределение сред селищата, в които освен земеделски дейности, като водещ поминък се е развивало животновъдството. На тези и редица други въпроси може да се отговори при бъдещи проучвания на селищата в Южна България.

[4] Костният материал е обработен от д-р Г. Рибаров. Тук използвам случая да му благодаря.

Обр. 6. Статистика на кости от домашни животни, идентифицирани при обработката на остеологичния материал в средновековните селища при Бахча бунар и Гледачево.

Fig. 6. Statistics of bones from domestic animals identified during osteological treatment at the medieval settlements at Bahcha Bunar and Gledachevo.

Селища	Говедо Bos taurus	Кон Equus caballus	Магаре Equus asinus	Овца Ovis aries	Коза Capra hircos	Овца/коза Ovicapr inae	Свиня Suss domes-tica
Бахча бунар	236	74	2	48	65	110	118
Гледачево	52	24	1	12	5	25	42

Използвана литература

Борисов, Шейлева, 2003: Б. Борисов, Г. Шейлева. Една новооткрита селищна категория в структурата на ранно-средновековната селищна система.- В: Сборник в чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 196-203.

Караилиев 2008: П. Караилиев. Спасителни археологически проучвания на средновековно селище в м. „Бахча бунар" край с. Овчарци, Община Раднево. – В: Археологически открития и разкопки за 2007 г. София, 2008, 666.

Караилиев 2015: Караилиев, П. Новооткрити средновековни селища в Централната част на Горнотракийската низина.- Епохи. XXIII (2015), кн. 2(под печат)

Караилиев 2016: П. Караилиев. Новооткрити средновековни селища в централната част на Горнотракийската низина.- Епохи XXIV, 4, 2016 (под печат).

Караилиев, Петрова 2009: П. Караилиев, Р. Петрова. Спасителни археологически проучвания на средновековно селище в м. „Бахча бунар" край с. Овчарци, Община Раднево. – В: Археологически открития и разкопки за 2008 г. София, 2009, 746-747.

Караилиев, Петрова 2009а: П.Караилиев, Р. Петрова. Спасителни разкопки на средновековно селище в с. Гледачево, община Раднево. – В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 746-749.

Караилиев, Петрова 2010: П. Караилиев, Р. Петрова. Спасителни археологически проучвания на средновековно селище в с. Овчарци, община Раднево. – В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 580.

Караилиев, Петрова, 2011: П.Караилиев, Р. Петрова. Спасителни археологически проучвания на средновековно селище в с. Овчарци, община Раднево. – В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 525-528.

Тонкова, Караилиев 2008: М.Тонкова, П. Караилиев. Ямно светилище от късножелязната епоха и средновековно селище и некропол (Обект Двора) в центъра на бившето с. Гледачево, община Раднево. – В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 168.

MEDIEVAL BARNS FOUND IN MUNICIPALITY OF RADNEVO.

Plamen Karailiev

(Summary)

The intensive archaeological research in the region of the energy complex "Maritza-Iztok" led to the discovery of several important settlements, which reveal different aspects of the material culture of the population during the medieval period especially in XII century and the first half of XII century. Such villages are found in the area of "Bahcha Bunar" near Ovchartsi village and also near the village of Gledachevo (fig. 1 et 4). In the newly found villages along with the dwellings, kilns, pits, pit complexes and etc. there are several buildings that deserve special attention due to their rare architecture plan with relatively large sizes, designed for cattle-sheds.

Those buildings identified by us as barns or cattle-sheds are a new element in the village characteristics (fig. 2, 3, 5). The discovery of those barns introduce new economic differentiation which brings out the animal husbandry equal to agriculture as a basic means of living in these villages.

ЗЛАТЕН ПРЪСТЕН СЪС СТАРОБЪЛГАРСКИ ЗНАК ОТ IX В. В ПОДНОЖИЕТО НА КРЕПОСТТА ДО С. СКАЛА, СИЛИСТРЕНСКО

Георги Атанасов

През лятото на 2015 г. при обработка на терен на левия бряг на сухоречието Канагьол (средновековната р. Дристра) горски работници попадат на голям златен пръстен в каменно струпване напомнящо разрушен зид.[1] Намира се на около 180 м в югозападна посока срещу ранносредновековната крепост Скала (Йотов, Атанасов 1998, 5-7, обр. 2, 4) (обр. 1). При обхождане на околните терени през 1989 г., по време на системните археологически разкопки, които проведохме с В. Йотов на това укрепление, приблизително на същото място, регистрирахме следи от силно ерозирали зидове от ломени камъни без спойка. Навярно това са останки от т. нар. „отделни дворове" описани още от К. Шкорпил в началото на XX в. (Шкорпил 1902, 507-508) и регистрирани при обхождания в района южно от крепостта Скала предприети през 60-те и 70-те години от Ст. Ваклинов и Д. Ил. Димитров (Ваклинов 1972, 11; Димитров 1987, 221-222). Те се проследяват главно по средното русло на р. Канагьол между селата Сини вир и Скала. Ограждали са правоъгълни пространства с площ около 5-10 дка, обърнати с тясната страна към реката. Някои са били разделени на две части, като в едната половина имало следи от жилища. Макар и рядко е откриван подемен материал по терена, главно ранносредновековна и късноантична керамика. Поради периодичната селскостопанска обработка на терените край сухоречието, след 50-те години на XX в. тези структури вече не съществуват, като за тях свидетелстват разнесени каменни струпвания, в едно от които е открит този любопитен пръстен.

Пръстенът е масивен, с голяма елипсовидна плочка с дължина 3,5 см и ширина 2,6 см, която плавно преминава в халка, която е откършена (обр. 2, 3). Това затруднява да определим дали е била затворена или пък е била отворена. Върху лицевата страна на плочката старателно е врязан знак под формата на U-образна дъга над хоризонтална черта, като краищата завършват с миниатюрни кръгчета. На опаката страна на плочката грубо и несръчно е издраскано, вероятно вторично, грубо и неравномерно начертание, напомнящо островърхо тясно листо с дълга дръжка (обр. 2, 3). Пръстенът е отлят (?) от злато с проба около 23 карата.

Археологическата среда е твърде несигурна като отправна точка за датировката на този ценен паметник. Дори да има връзка с т. нар. „отделни дворове", то хронологията на последните не е изяснена, още повече, че в нито едно от тези съоръжения не са били проведени археологически проучвания. Близко разположената крепост Скала също не е надежден ориентир, защото отстои на сравнително голямо разстояние от местооткриването на пръстена. Само ще отбележа, че в резултат на системните археологически разкопки се установи, че укреплението е възникнало след началото на X в. (най-вероятно през втората четвърт)[2] и е разрушено и окончателно напуснато при печенежкото нашествие през 1036 г. (Йотов, Атанасов 1998, 135-137;

[1] Длъжен съм да уведомя читателите и колегията, че не съм виждал и не съм се докосвал до този паметник. Снимките и сведенията за местонамирането, условията при които е открит и размерите дължа на колегата Белчо Маринов, директор на Градския музей в гр. Дулово и уредника в музея Ивайло Тонев, който е посетил местото с откривателя на пръстена. Според него пръстенът е предаден на златар в гр. Дулово, който е определил каратите, но след това следите на находката се губят.

[2] При разкопките в крепостта Скала действително са открити две находки с аналози около първата половина на IX в. – фрагмент от керамично ведро и бронзов елемент от ремъчна украса (Йотов, Атанасов 1998, 64, 108, табл. XLI. 13, CXIII. 433). На фона на останалия огромен по количество и разнообразие керамичен ансамбъл и стотиците дребни находки от X – началото на XI в., те обаче се явяват изключения и като такива не могат да снижат долната граница на обитаване в укреплението преди първата трета на X в.

Обр. 1. Пътят Преслав – Писка – Скала – Дръстър (по Г. Атанасов).

Fig. 1. The road Preslav- Pliska – Skala – Drustar (by G. Atanasov).

Атанасов 1992а, 33-53). Същевременно специално трябва да се подчертае, че сухоречието Канагьол, на левия бряг на който е открит пръстена, е главна пътна артерия на Първата българска държава, която след началото на IX в. свързва столицата Плиска с Дръстър („Преславния дом на Дунав" издигнат от кан Омуртаг), а след началото на X в. осъществява връзката на новата столица Преслав с патриаршеската резиденция в Дръстър (Атанасов 1987, 29-34; Рашев 1988, 117-126; Атанасов, Генчева 2008, 130-150) (обр. 1). На този фон по трасето на пътя не е изключено да се откриват ценни паметници, както от IX, така и от X – първата половина на XI в.[3]

При положение, че липсва надеждна археологическа среда, единствената възможност за хронология и тълкуване на златния пръстен в подножието на крепостта Скала остават по-сигурно датираните му аналози. Действително, сред стотиците ранносредновековни пръстени има една група, към която на пръв поглед може да причислим и коментирания тук екземпляр. Става въпрос за пръстените с отворени халки , които според надеждно датирани образци се отнасят най-общо към втората половина на VIII – началото на X в. (Рашев 1997, 180-182; Станилов 2000, 300-306; Инкова 2007, 224-228; Григоров 2007, 49-52; Рашев 2008, 166-167; Тихов 2015, 223-321) (обр. 4-9). Те предхождат масово разпространените стотици пръстени с плътно затворени халки и кръгли плочки с изображения главно на водоплаващи птици, пентаграми и геометризирани многолистници от X – началото на XI в. (Атанасов, Григоров 2002-2003, 346-362). Прочее, в крепостите и археологически затворени комплекси от X – началото на XI в., където се откриват десетки от посочените по-горе пръстени, образци с отворени халки по правило липсват. Наистина, пръстенът от подножието на крепостта Скала е със скършена халка, което не дава основание със сигурност да го причислим към пръстените с отворени халки. Същевременно формата и размерите на плочката, преходът от елипсовидна плочка към халка, са твърде различни от пръстените с водоплаващи птици и пентаграми от X – началото на XI в. и има големи сходства с пръстените с отворени халки от Мировци (Балабанов 1994, 270- 273) (обр. 4), Върбяне (Рашев 1997, 180-183) (обр. 5), Нови пазар (Станчев, Иванов 1958, 13, табл. XIII-42), Дългопол (Лазаров 2001, № 173) (обр. 6), Брестовац (Сърбия) (Hampel 1905, 320. 9) (обр. 7), Видин (Станчев, Иванов 1958, 102, обр. 28) (обр. 8),

[3] Това се доказва и с намерената от ловна дружина през 2013 г. на левия бряг на същото сухоречие Канагьол/Дристра, северно от гр. Алфатар, част от позлатена сребърна реликварна кутия (мощехранилница) с релефи, представящи архангели (Архангелски събор ?), чиято работна датировка е края на X - първата половина на XI в. Паметникът е откупен и се съхранява във фондовете на НИМ-София и предстои да бъде публикуван от автора на тази статия след пълната консервация и реставрация. Според краеведа М. Гавазов ранносредновековни оръжия (копия) и монети от края на X- XI в. са открити през 50-те години на XX в. на левия бряг на Канагьол около м. „Суха чешма", югоизточно от гр. Алфатар по посока на крепостта до с. Цар Асен (обр. 1).

Обр. 2. Златният пръстен от IX в. в подножието на крепостта Скала, Силистренско (снимка Ив. Тонев).
Fig. 2. The golden ring from 9th century at the foot of the Skala fortress, Silistra (photo by Iv. Tonev).

Изворул (Mitrea 1989, 211, Abb. 50. 322) (обр. 9), Обършия Ноуа (Toropu, Stoica 1972, 166, 171, 179, fig. 7. 6,7; Fidler 1992, 181-182, Abb. 40. 7) (Румъния) (обр. 10-13), Окорш (Atanasov, Jotov, Mihajlov 2011, 222-223, fig. 11c) (обр. 14)[4] и др. Някои от изброените находки, като пръстените от Върбяне, Изворул, Нови Пазар, Обършия Ноуа, са от сигурно датирани комплекси (главно гробове) от езическия период – VIII - средата на IX в.[5]

Забележително е, че пръстените с отворени халки обикновено са щамповани, докато за екземпляра от Скала не сме напълно сигурно дали е лят или щампован и дали халката е отворена или затворена. Прочее, пръстенът от Мировци (обр. 4) по-скоро е щампован и има всички характеристики на останалите пръстени с големи плочки и отворени халки, но е със затворена халка. По-съществено е наблюдението, че пръстените с по-големи плочки са по-ранни и се включват в хронологическите граници втора половина на VIII – началото на IX в., докато тези, които имат по-малки плочки и задължително са щамповани, от края на IX – началото на X в. (Рашев 1997, 180-192: Рашев 2008, 166-167). Най-после, при по-малките щамповани пръстени плочката е разположена надлъжно на халката, като се преливат, докато при по-ранните пръстени големите плочки са напречно на халката и се изявяват категорично над нея (Инкова 2007, 225). Ако сред десетките екземпляри трябва да посочим най-преките паралели на пръстена от Скала по форма и размери, това безспорно са находките от Мировци, Нови пазар и донякъде тези от Престовац, Върбяне, Видин и Окорш, където всички врязани върху тях знаци са с малки кръгли или точковидни окончания. Сред гравираните знаци преобладава IYI, регистриран върху пръстените от Мировци, Дългопол и Престовац, без изключение с въпросните кръгли окончания (обр.

[4] Окорш е единствената каменна крепост в Североизточна България от X в., предхождана от землено укрепление от IX в., за което освен керамиката, пръстените с отворени халки и монета-фуре на Василий I (867-886), свидетелства и аварска коланна украса от края на VIII – началото на IX в. (Atanasov, Jotov, Mihajlov 2011, 220-225, fig. 2, 11, 18-20)

[5] Забележително е, че в некрополите в Обършия Ноуа и Изворул, където погребенията следват езическия обред със заупокойна храна, вложена главно в гърнета и амфоровдни стомни, погребаните индивиди са ориентирани запад-изток с опънати край тялото ръце. Има идея, че може да са положени християни, но обреда и съдовете, както и датировката VIII—IX в. го изключва. Такава ориентация имат погребаните и в езическия некропол до с. Черна край гр.Добрич. Аналогии с аварските некрополи не могат да се правят, защото липсват сходства с погребалния обред - няма погребения с коне, керамичните съдове и накитите нямат сходства с аварските. Има обосновано предположение, че езическите погребения с източна ориентация са оставени от прабългарите-кутригури (Димитров 1987, 214-215; Атанасов 2015, 202, обр. 49). Същевременно върху пръстени и медалиони от Обършия Ноуа и Изворул определено се виждат гравирани кръстове. Това поставя много въпросителни. Засега най-логична изглежда хипотезата на В. Григоров (Григоров 2007, 49 – 52), че наличието на християнски паметници в една прабългарска езическа среда може да се дължи на инфилтриране на ромейски пленници в този регион около началото на IX в. след победоносните войни на Крум срещу Византия, практика установена и по писмени източници (Атанасов, Вачкова, Павлов 2015). В тази насока могат да се лансират и други хипотези – примерно документираното християнско вероизповедание, главно сред българския елит през VII и началото на VIII в. (Атанасов 2015, 59-81, 247-279) или придвижване на християнизирани „кримски" прабългари от границите на Хазарския каганат в началото на IX в. (Димитров 1987, 177, 265-274; Атанасов 2015, 131).

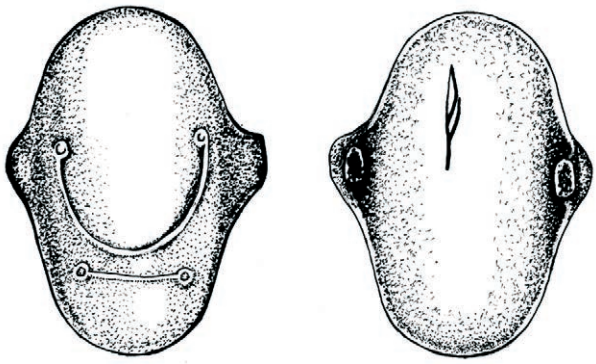

Обр. 3. Златният пръстен от IX в. в подножието на крепостта Скала, Силистренско (рисунка Г. Атанасов).

Fig. 3. The golden ring from 9th century at the foot of the Skala fortress, Silistra area (picture by G. Atanasov).

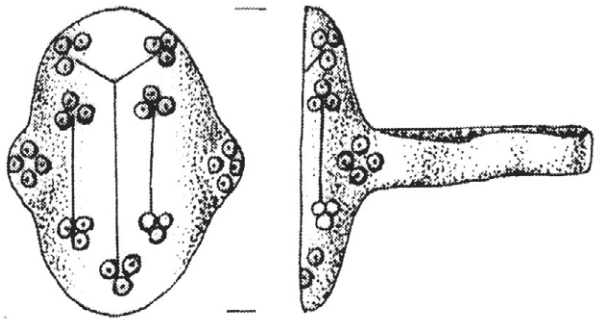

Обр. 4. Пръстенът с IYI от Мировци, Шуменско (по Р. Рашев).

Fig. 4. The ring with IYI from Mirovci, Shumen area (by R. Rashev).

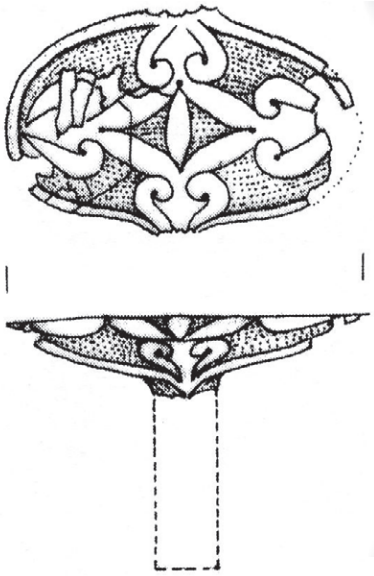

Обр. 5. Пръстенът от Върбяне, Шуменско (по Р. Рашев).

Fig. 5. The ring from Vurbyane, Shumen area (by R. Rashev).

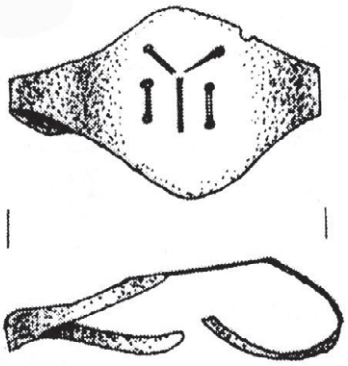

Обр. 6. Пръстенът с IYI от Дългопол, Варненско. (по Р. Рашев).

Fig. 6. The ring with IYI from Dulgopol, Varna area 9by R. Rashev).

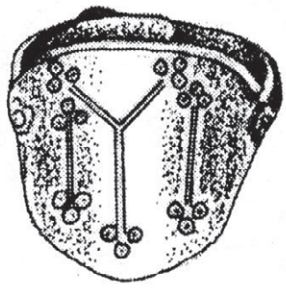

Обр. 7. Пръстенът с IYI от Престовац, Сърбия (по Р. Рашев).

Fig. 7. The ring with IYI from Prestovats, Serbia (by R. Rashev).

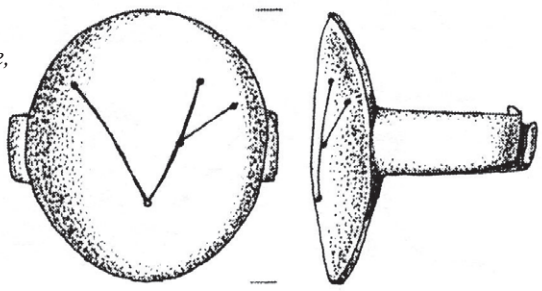

Обр. 8. Пръстенът от Видин (по Р. Рашев.

Fig. 8. The ring from Vidin (by R. Rashev).

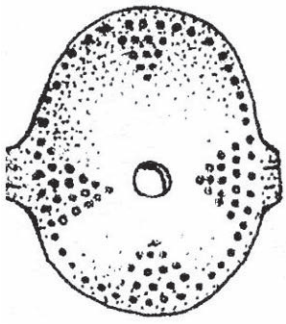

Обр. 9. Пръстенът от некропола при Изворул, Румъния (по Р. Рашев).

Fig. 9. The ring from cemetery of Izvorul, Romania (by R. Rashev).

4, 6, 7). Приемам, че този знак е своеобразна родова тамга на Крумовата династия, управлявала България от самото начало на IX до края на X в. (Атанасов 1992, 163-171). Старобългарски знак е нанесен и върху плочката на сходния по форма и размери пръстен от Видин (обр. 8) (Станчев, Иванов 1958, 102, обр. 28), който е единственият златен аналог на пръстена от Скала. Гравираният върху него знак е сравнително рядко разпространен, като сравнително най-близките успоредици

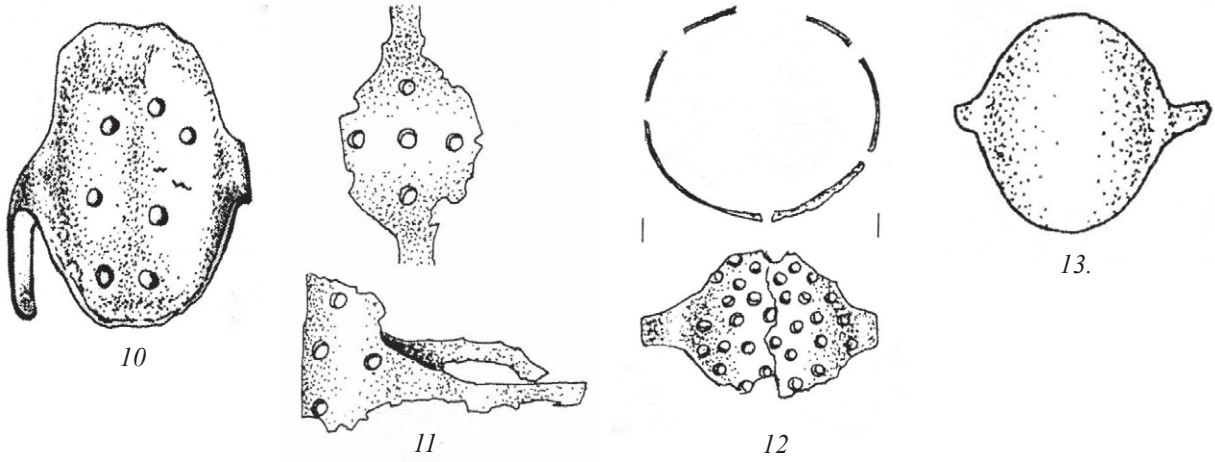

Обр. 10-13. Пръстени от некропола при Обършия Ноуа, Румъния (по Р. Рашев).
Fig. 10 – 13. Rings from cemeteries of Obursh ia Noua, Romania (by R. Rashev).

са изчертани върху т. нар. Болярска църква (обект № 31) в Плиска (Дончева-Петкова 1980, 72, табл. VIII.4) и върху блок от т. нар. Крумов дворец в Плиска, където обаче е в комбинация с други знаци (Миятев 1942, 80, обр. 146). Това предполага разпространение в границите на IX - първата половина на X в. Що се отнася до знака върху пръстена от Скала, той също не е сред често срещаните, като относително близките му аналози са върху Голямата базилика и банята до Голямата базилика в Плиска, керемиди в църква № 4 в м. Бял Бряг и манастира под Вълкашина в Преслав, и най-сетне под шийката на амфоровидна стомна (обр. 15), открита в Дръстър (Силистра) (Дончева-Петкова 1980, 72, табл. VIII.4).[6] Това не спомага особено за прецизиране на датировката, но дава приблизителните хронологически граници от втората половина на IX до около средата на X в. Ако обаче направим корелация със сигурно датираните от затворени комплекси пръстени със сходна форма и размери, открити главно в езическите некрополи до Нови Пазар, Върбяне, Изворул и Обършия Ноуа от втората половина на VIII

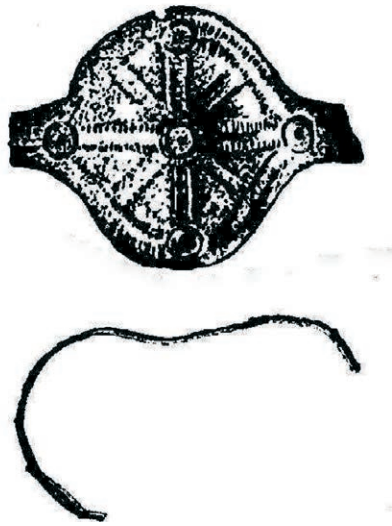

Обр. 14. Пръстенът от крепостта до с. Окорш, Силистренско (рисунка Г. Атанасов).
Fig. 14. The ring from the fortress of Okorsh village, Silistra area (picture by G. Atanasov).

– средата на IX в., то имаме известно основание да отнесем златния пръстен от Скала най-общо в границите на IX в. Отчитам, че този тип пръстени, следвайки находките от езически гробове, се появяват може би още през VIII в., но много трудно е да се прецизира кои находки от гробния инвентар са от VIII и кои от първата половина на IX в. Формално, началото на производство на този тип пръстени се свързва с византийски ателиета, но трябва да се отбележи, че посочените находки от Кримския полуостров (Скалистое)(Веймарн, Айбабин 1993, 32, 79, 92, 185, 197-198, рис. 18.30, 54.15, 64.41), Карпатският басейн, респективно Среден Дунав (Инкова 2007, 225 с пос. лит. и мне-

[6] Амфоровидните стомни без глазура, точени на усъвършенствано ръчно грънчарско колело от добре пречистена глина с охрово-червеникав цвят и червена ангоба се появяват в некрополи и затворени комплекси през VIII в. и имат разпространение до около края на IX в. (Рашев 2008, 182-183, 187). Според мен обаче амфоровидните стомни с врязани знаци (най-често IYI), работени не на крачно, а на усъвършенствано ръчно колело, (тук спада и стомната от Силистра със врязан подчертан U) се появяват след началото на IX в., когато започва масовото нанасяне на знаците върху строителна и битова керамика, строителни материали, сгради и пр.

Обр. 15. Амфоровидна стомна с врязан знак (подчертано U) от Дръстър (Силистра). (снимка Ж. Жеков).

Fig. 15. Amphora shaped pitcher with an engraved sign (underlined U) from Druster (Silistra). (photo by Zh. Zhekov).

ния по темата), датирани в VII-IX в., са от една провинциална среда, докато на „чисто" византийски обекти те са голяма рядкост. Това поставя много въпросителни. Още повече, че посочените пръстени са с надлъжно разположени спрямо халката плочки, които обикновено спадат към групата на по-късно датираните, според хронологията предложна от Р. Рашев и възприета от неговите последователи. Същевременно, пръстените с големи, напречно разположени спрямо халките плочки, към които спада находката от Скала, както вече посочихме, имат аналози в затворени комплекси от VIII – първата половина на IX в., но по правило липсват сред т.нар. пръстени с отворени халки в провинциална византийска среда. По предварителни наблюдения, този тип пръстени се появяват на Среден и Долен Дунав някъде през VIII - началото на IX в. и имат разпространение през втората половина на IX в., свидетелство за което е пръстенът с гравиран кръст от Окорш, а размерите на плочката става по-малки (2,6 х 2,1 см). Спорен остава въпросът за първоизточника – византийска традиция, трансплантирана в аварска среда към VIII в. (Инкова 2007, 225 с пос. лит. и мнения по темата), или по Среден и Долен Дунав, развита в българска среда, с иновации, като появата на големи (над 3 см) плочки и врязани знаци, каквито липсват в Карпатския басейн?!

Сред стотиците ранносредновековни пръстени, откривани в старобългарските центрове, този от Скала е четвъртият златен образец и вторият от типа с голяма плочка и врязан знак, след находката от Видин. Това буди основателно любопитство и поставя въпроса за притежателя му. Особено като се има предвид римо-византийската практика единствено императорът да подарява златни пръстени при инвеститура на висши сановници (консули, патриции и пр.), или такива да се връчват при интронизация на духовни лица, но единствено на епископите (Leclercq 1924, 2174-2223; Bianco 1999, 131). Още повече, че тази практика е документирана и при първостроителите на българската държавност Органа и Кубрат, редом с останалите римски патриции. Те определено са получили от ромейския император право на златни пръстени-печати, върху които с кръстовидни монограми са гравирани имената с упоменаване на патрицианската титла (Атанасов 2015, 36-37, 62, обр. 3, 4). Нямаме обаче сведения, нито утвърдителни, нито отрицателни, този обичай да е възприет от българските владетели на Долен Дунав, особено от първите представители на Крумовата династия, заела канския престол в Плиска през 803 г. До средата на IX в. на пръв поглед те са далеч от церемониалните практики на византийските императори, една от които е връчването на златни пръстени на високопоставени лица. И все пак, сравнително масивни златни пръстени с врязани знаци навярно едва ли са носени от обикновени членове на българското общество. Не е ясно и няма безспорни доказателства дали знаците са тамги на техните притежатели. Ако изхождаме от пръстените с IYI това на пръв поглед е малко вероятно, защото знакът не е личен, а държавен символ. Той е регистриран върху три пръстена с различни размери, като нито един от тях не е от

злато или сребро.[7] Същевременно знаците върху златните пръстени от Скала и Видин са рядкост и, въпреки известно сходство с посочените по-горе няколко знака от Плиска, Преслав и Дръстър, те нямат точни аналози в старобългарски паметници, като например изчертаване с кръглите окончания. Това може да породи и предположението, че са лични знаци-тамги на притежателите им, но това може да бъде единствено хипотеза, която засега не почива на достатъчно сигурни аргументи.

Що се отнася до вторично врязаното изображение върху опакото на плочката на пръстена от Скала, то няма пряк аналог сред знаците в средновековна България, а и не е регистрирано върху пръстените от VIII-X в. Може би е непонятно за нас хрумване на притежателя? При тези реалности, с известни уговорки, може да предположим, че пръстенът от Скала е паметник на представителното старобългарско златарство, носен от лице с високо положение в старобългарското общество през IX в., а може би и в началото на X в. Навярно при някаква опасност, или пък неподозирано за нас събитие, е укрит в каменния зид край главния път в държавата, свързващ столиците Плиска и Преслав с централната Дунавска крепост Дръстър, където прочее регистрираме и най-близкият паралел на врязания върху него знак (обр. 15).

[7] По повод една група почти еднотипни лети бронзови медалиони със знака IYI вече съм коментирал възможността те да са връчвани от владетеля или владетелската канцелария на специални хора (сановници ?), които да се легитимират с владетелската тамга, която през IX и първата половина на X в. се трансформира в държавен символ (Атанасов 1992, 163 - 171). Дали случаят с пръстените с гравиран IYI е аналогичен или сходен, засега е неясно, но печати с този знак го предполагат.

Използвана литература:

Атанасов 1987: Г. Атанасов. Към историческата география на Южна Добруджа.– Добруджа 4, 1987, 29-37.

Атанасов 1992: Г. Атанасов. За датировката, разпространението и семантиката на медальоните с IYI и двоен кръст. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1992, 163-171.

Атанасов 1992а: Г. Атанасов. Откога започва сеченето на анонимните византийски фолиси клас „В" и кога печенегите опустошават Добруджа.– В: Нумизматични изследвания 3-4, 1999, 33-53.

Атанасов 2015: Г. Атанасов. Първостроителите на българската държавност. Органа, Кубрат, Аспарух, Тервел. София, 2015.

Атанасов, Григоров 2002 - 2003: Г. Атанасов, В. Григоров. Метални накити от ранносредновековни крепости в Южна Добруджа. – ИНМВ 38-39, 2002-2003, 331-391.

Атанасов, Генчева 2008: Г. Атанасов, Сн. Генчева. Народна песен за строителството на път между Преслав и Дръстър от Симеон Велики.– В: Пътищата в Средновековна България. Шумен, 2008, 130-150.

Атанасов, Вачкова, Павлов 2015: Г. Атанасов, В. Вачкова, Пл. Павлов. Българска национална история III: Първо българско царство (680-1018). В. Търново, 2015.

Балабанов 1994: Т. Балабанов. Бронзов пръстен с ипсилон от с. Мировци, Новопазарско.– В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994, 270–273.

Ваклинов 1972: Ст. Ваклинов. За характера на раннобългарската селищна мрежа в Североизточна България.– Археология 1972, 1, 3-12.

Веймарн, Айбабин 1993: Е. В. Веймарн, А. И. Айбабин. Скалистинский могильник. Киев, 1993.

Григоров 2007: В. Григоров. Метални накити от средновековна България VII – XI в.(=Дисертации 1). София, 2007.

Димитров 1987: Д. Ил. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987.

Дончева-Петкова 1980: Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от средновековна България. София, 1980.

Инкова 2007: М. Инкова. Ранносредновековни накити от НИМ. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, 224-239.

Йотов, Атанасов 1992: В. Йотов, Г. Атанасов. Скала. Крепост от X-XI в. до с. Кладенци, Тервелско. София, 1997.

Лазаров 2001: Л. Лазаров. Исторически музей Дългопол. Древен бронз (каталог). Варна, 2001.

Миятев 1942: К. Миятев. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. – ИБАИ XIV, 1940-1942, 73-130.

Рашев 1988: Р. Рашев. Средновековният път Плиска-Дръстър и крепостта Динея. – В: Дуросторум-Дръстър-Силистра. Силистра, 1988, 117-126.

Рашев 1997: Р. Рашев. Пръстенът от Върбяне.– В: Проблеми на прабългарската история и култура 3, 1997, 223-321.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII-IX век. София, 2008.

Станилов 2000: Ст. Станилов. Старобългарски пръстени с отворена халка.– Годишник на Департамент Археология – НБУ/АИМ IV–V, 2000, 300-306

Станчев, Иванов 1958: Ст. Станчев, С. Иванов. Некрополът до Нови Пазар. София, 1958.

Тихов 2015: Т. Тихов. Ранносредновековни пръстени от фонда на РИМ – Шумен. – Плиска-Преслав 11, 2015, 223-321.

Шкорпил 1902: К. Шкорпил. Окопы и земляные укрепления Болгарии.– Известия Русского археологического института в Константинополе X. София, 1905, 503-543.

Atanasov. Jotov, Mihajlov 2011: G. Atanasov. V. Jotov, K. Mihajlov. The medieval fortress (beginning of 9th – beginning of 11th c.) near the village of Okorsh, Silistra province. - In: Culture et civilisation au Bas Danube XXVIII. Călăraşi, 2011, 220-239.

Bianco 1999: M. G. Bianco. Anneau. - Dictionaire Encyclopedique du Christianisme Ancien I. Paris, 1999.

Fidler 1992: U. Fidler. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Bonn, 1992.

Leclercq 1924: A. Leclercq. Anneau. – Dictionaire d'archéologie chrétienne et liturgie I, 2. Paris, 1924.

Mitrea 1989: B. Mitrea. Das Gräberfeld aus dem VIII Jahrhundert von Izvorul, jud. Giurgiu. – Dacia XXIII, 1989, 145-219.

Hampel 1905: J. Hampel. Alterhümer des frühen Mittelalters in Ungarn III. Braunschweig, 1905.

Toropu, Stoica 1972: O. Toropu, O. Stoica. La necropole préféodale d'Obîrșia-Olt (note préliminaire). - Dacia XVI, 1972, 163-188.

GOLDEN RING WITH A PROTO-BULGARIAN SIGN DATED 9TH CENTURY IN THE FOOT OF THE FORTRESS NEAR THE VILLAGE SKALA, SILISTRA AREA

G. Atanasov

(Summary)

The article presents and comments on a newly discovered golden ring with engraved sign on the plate (ex. 2-3). The ring is discovered by accident opposite of the early medieval fortress near the village Skala, Silistra area on the left shore of the dry river "Kanagiol" (the medieval river Dristra), along which in the 9th – the middle of the 11th century run the main road, that connected the capital cities Pliska and Preslav to the Danube residency of the Bulgarian rulers and patriarchs in Drastar-Silistra (ex. 1). The ring was found in a stone cluster, probably a destroyed wall, in the so called outdoor patios, described by Karel Shkorpil in the beginning of the 20th century. The sign engraved on the ring is most probably a symbol of the owner. There are a limited number of analogues of the engraved sign from the 9th – the beginning of the 10th century. The relatively closest sign is on a pitcher from Drastar (Silistra). The ring probably has no connection to the life in the nearby fortress Skala, which arises approx. in the second quarter of the 10th century. In shape and size the ring belongs to a group of about ten big rings, which have engraved signs and are usually open rings, they were common for the 9th century (ex. 4-14). This is the second golden ring of the type after a similar specimen from Vidin (ex. 8).

БЕЛЕЖКИ ЗА МАНАСТИРСКИ СЛЪНЧЕВ ЧАСОВНИК ОТ КРАЯ НА IX–НАЧАЛОТО НА X В. ОТ СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ*

Николай Марков

През лятото на 2009 г., при теренни обхождания в богатата на старини местност „Голямо Елеме“[1] в землището (обр. 2) на с. Невша, община Ветрино (виж у: Шкорпил 1905, 409), колегата ми Ивайло Кънев попада на средновековен слънчев часовник (обр. 1).[2]

Часовникът е изработен от сивкаво-жълтеникав варовиков блок с размери: дължина – 47 см; височина – 32 см и максимална дебелина – 14/14,5 см. Лицето и четирите ръба на плочата са изравнени и изгладени, докато задната страна е била обработена по-грубо с удебеление към средата й. Долният и десният ръбове са силно нащърбени, без обаче повредите да засягат значително кадрана на часовника, гравиран плитко върху лицето. Самият кадран е оформен като два концентрични кръгови сегмента с разстояние помежду им около 2,3/2,4 см, чиито очертания започват от горните ъгли на плочата. От центъра на полукръговете, на равни отстояния са гравирани 11 прави линии, достигащи до вътрешния полукръг. Срещу всяка от тях, в полето затворено между двата полукръга, са нанесени поредни букви и комбинации от букви от гръцката азбука с цифрови стойности – „алфа“ (A=1),“бета“ (B=2), гамма“ (Г=3), „делта“ (Δ=4), „епсилон“ (E=5), „стигма“ (Ϛ=6), „дзета“ (Z=7), „ета“ (H=8), „тета“ (Θ=9), „йота“ (I=10) и „йота + алфа“ с кереа (AI΄=11).

Цифровите означения в лявата половина на кадрана са добре запазени, докато в дясната очертанията им едва се долавят. Средната им височина е около 1,5 см. Всеки от символите е поместен в малко четвъртито поле, затворено между сегментите на концентричните кръгове и по една къса линия, разположени вляво и вдясно. По средата на линиите, маркиращи третия (ώρα τρίτη) (означен с „Г“) и деветия час (ώρα ένάτη) (означен с „I“) са гравирани кръстове с леко разширяващи се рамена, а по оста на линията за шестия час (означен със „Ϛ“) е гравиран голям гръцки кръст, чиито ъгли на разширените рамена завършват с кръгчета с точки по средата. Непосредствено под точката, в която се събират линиите, маркиращи часовете се долавят слабите очертания на два други, но с много по-малки диаметри концентрични кръга.

В полето, в десния ъгъл под кадрана е гравиран също леко разкривен равнораменен (гръцки) кръст, чиито рамена завършват с точки. Подобни кръстове са изобразени и в горния ляв ъгъл, в триъгълното поле между първия и втория час, както и в в полето между четвъртия и петия час. Извън кадрана, в долния край на лицето, в продължението на линията на шестия час се забелязват също слаби очертания на кръст. По линията, образуваща хоризонталните му рамена, вляво и вдясно се долавя едва очертанието на друг концентричен полукръг, за който не изключвам да е бил издраскан впоследствие. Впоследствие върху кадрана е било издраскано с остър предмет и някакво трудно за определяне изображение, обхващащо цялата му централна повърхност.

По палеографските си особености буквите, поне добре запазените от тях – „счупената“ надолу като триъгълник хаста на „А“, силно издълженото долно коремче на „В“, представеното закривено надолу продължение на хастата на „Г“ и изписването като равностранен триъгълник на „Δ“, всичките едри, ъглести и широки, са характерни за гръцкото унциално писмо, което се среща на лапидарните паметници от България за целия IX – началото на X в. (виж напр. палеографските наблюдения върху тях у Йончев, Йончева 1982, 15–

* Първичната ми публикация на този най-стар „каноничен“ часовник у нас може да се прочете в Нумизматика, сфрагистика и епиграфика 6, 2010, 243–250 и табла XLI–XLIII.

[1] Названието на местността е вероятно във връзка с многото пещери в нея (от тур. *eleme*, пресят, прекаран през решето).

[2] Сега в НИМ – София (инв. № 55369).

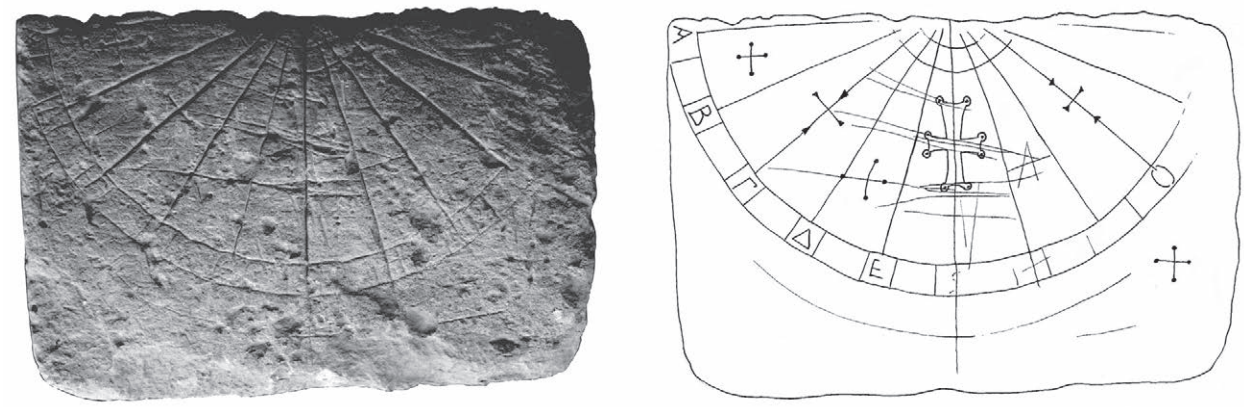

Обр. 1. „Каноничен“ слънчев часовник, намерен в м. Малко Елеме в землището на с. Невша.
Fig. 1. “Canonic”sundial found in Malko Eleme near the village of Nevsha.

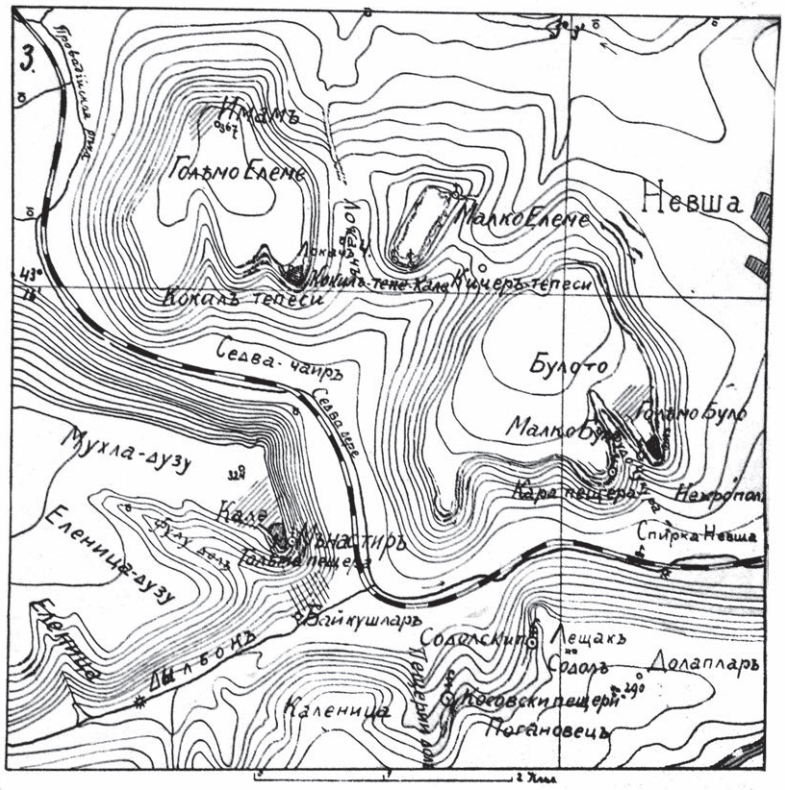

Обр. 2. План на района, където е извършено откритието (по К. Шкорпил).
Fig. 2. Plan of the area, where the discovery was made (by K. Shkorpil)

46) За такава датировка на разглеждания паметник говори и разделението на кадрана на десет полета.[3] Интересно е, че поделянето на кадрана на този тип слънчеви часовници на десет било характерно за многобройни часовници в Англия и по-рядко на тези в германския свят (Jacob 1985, 19). Тази констатация е важна и с оглед на спора за произхода на тези часовници, тъй като според някои автори този тип „канонични“ слънчеви часовници водели началото си от Англия, откъдето чрез дейността на ирландските и англо-саксонските мисионери те се разпространили и на континента (Jacob 1985,

[3] Макар и основана върху много малко достигнали до нас образци на слънчеви часовници от подобен тип от земите на Югоизточна Европа, поради което е и неубедителна, някои автори приемат, че по-ранните образци са били поделени на единадесет полета, а по-късните на дванадесет. (Виж напр. у Jacob 1985, 19).

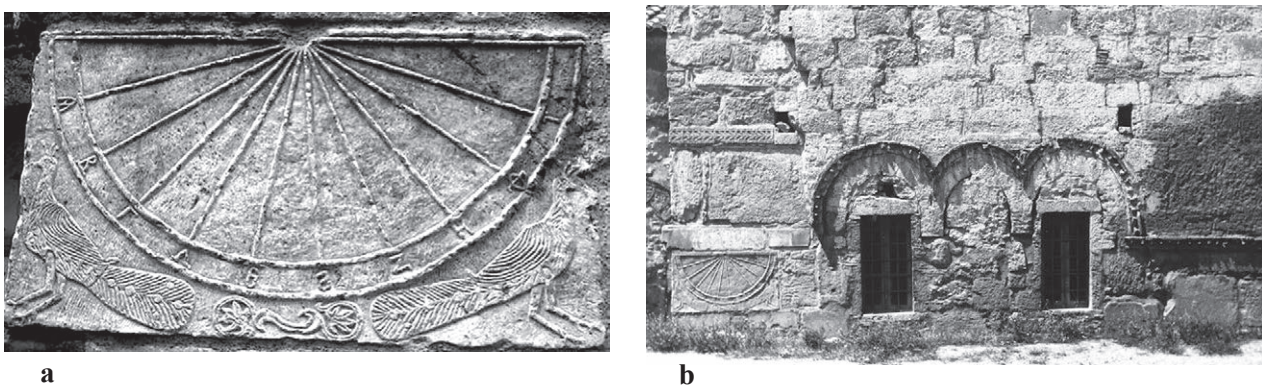

a **b**

Обр. 3, а. Слънчев часовник от манастира „Успение Богородично“, Скрипу, 873-874 г.;
б. Южната фасада на манастирската църква с вградения в нея часовник.
Fig. 3 a. Sundial from the monastery Ässumption of the Virgin”, Skripu, 873-874; б. South façade of the monastery church with the built-in clock.

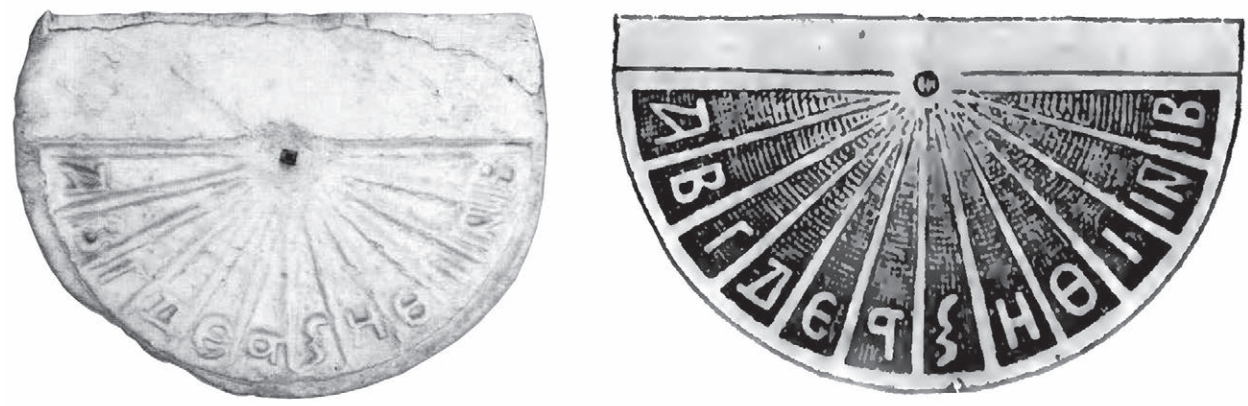

Обр. 4, а., б. Слънчев часовник от фасадата на църквата „Св. Григорий“ в Тива (а. по Coulson, 6; б. по Strzygowski).
Fig. 4 a, б. Sundial from the façade of the church “St. Gregory”in Thebes (a. by Coulson, 6, б. By Strzygowski).

19)[4]. Действително, ако те се срещат твърде често в Западна Европа, напр. само в Англия броят им е 285, в посока към югоизточните й предели те стават все по-редки (Daniel 2004, 16).[5] На този въпрос ще се спра обаче по-долу.

Не е трудно да се отговори на въпроса за предназначението на разглеждания часовник.

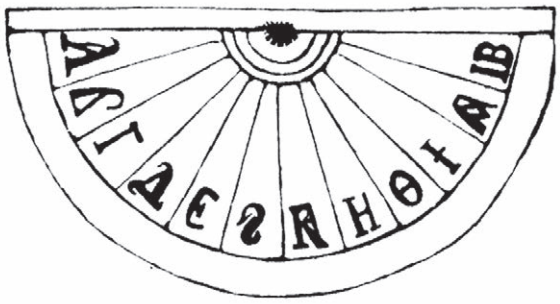

Обр. 5. Слънчев часовник от манастира „Св. Георги“ в Арванитохори (по Jacob).
Fig. 5. Sundial from monastery “St. George” in Arvanitohori (by Jacob).

Подчертаването с кръстовете на каноничните часове (третия, шестия и деветия), т.е. на часовете за дневните църковни служби, е указание за несъмнената му „богослужебна“ функция. Разбира се, указанията, както и на всички подобни часовници, били приблизителни, тъй

[4] Други автори са склонни да приемат, че „родината“ на тези часовници бил гръко-римският свят, откъдето те впоследствие били проникнали на английските острови (виж напр. у: Daniel 2004, 6–13). За „византийски“ произход на вертикалните слънчеви часовници настояват и някои италиански автори (виж напр. у Arnaldi 2004, 14). Това виждане обаче не може да бъде подкрепено, най-малкото защото нито един византийски вертикален часовник не предхожда по време образците от Англия, най-ранните от които се датират към края на V – началото на VI в. (у Daniel 2004, 7 за най-ранен византийски образец е посочен часовникът от ~~Скрипу, а за най-ранен~~ английски – този от Бюкасъл Крос).

[5] Трябва да се посочи обаче, че в Италия те са най-много в районите, които Византия владее до XI в. (виж у Arnaldi 2004, 14; Arnaldi 2003, 41–46; Arnaldi 2005, 53–56).

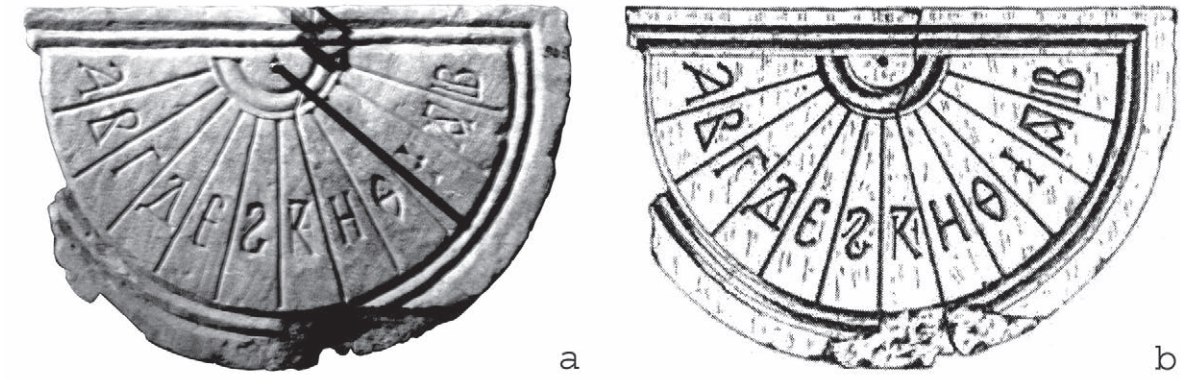

Обр. 6, а, б. Слънчев часовник от Измид, Никомедия (б. по Mendel).

Fig. 6. Sundial from Izmid, Nikomedia (б. By Mendel).

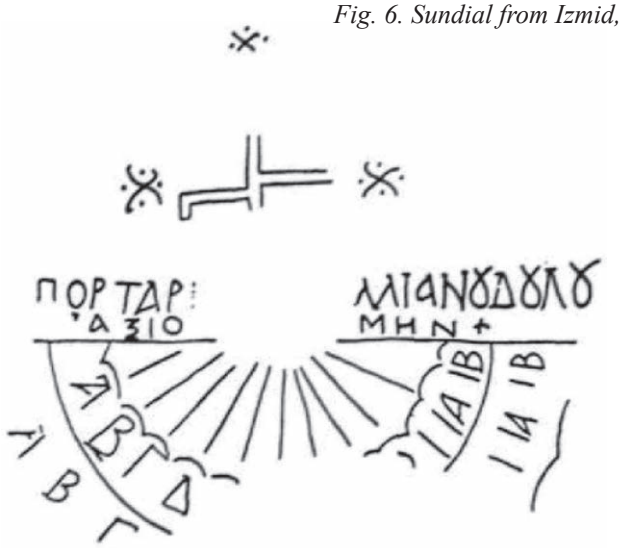

Обр. 7. Слънчев часовник от Златната врата на Теодосиевата стена в Константинопол (по Meyer-Plath/Schneider).

Fig. 7. Sundial from the Golden gate of the wall of Theodosius in Constantinople (by Meyer-Plath/Schneider).

Обр. 8. Слънчен часовник от 1069 г. в манастира „Св. Георги Диасорит“ при Драма, Беломорска Гърция.

Fig. 8. Sundial from 1096, in monastery "St. George Diasorit" at Drama, Aegean Greece.

като сянката, хвърляна от недостигналия до нас издължен показалец, монтиран в миналото към центъра на полукръга в горния край на кадрана, попадала на различни места, съобразно сезона. Поради това и часовете били с различна продължителност.[6] Денят в манастира традиционно започвал при изгрев слънце с първия час (непосредствено след утренната служба), третият час маркирал средата на сутринта, шестият – средата на деня (обедня), деветият – средата на следобеда, единадесетият (*έσπερα*) – 1 час преди залез слънце (води се вечерня служба). Всъщност, върху кадрана на часовника не е маркиран само часът на молитвата след залеза – completorium (ἀπόδειπνον).[7] Поради тази

[6] За повече подробности по поделянето на времето и времеизмерването през средновековието във Византия виж: Grumel 1958, 163–167; виж също и: Бибиков 2009, 71–86.

[7] Тези часове за служба в храма били определени още през IV в., ако се съди по Правилата за манастирския живот, завещани ни от св. Василий Велики (текстът на св. Василий за часовете и добри коментари върху всяка от предписаните от него дневни и нощни служби могат да се прочетат у Morison 1912, 63–71). В тези Правила са вече упоменати, първият час (hora prima) и completorium, за които у Грюмел се чете (Grumel 1958, 164), че били въведени през V в. В действителност още близо век и половина порано Тертулиан вече е обърнал внимание на часовете за молитва: ... *защо като признаваме, че има свобода за непрестанна молитва, навсякъде и по всяко време, да не приемем все пак, че тези три, най-забележителни в човешкия живот часове, поделящи деня, разпределящи делата и отекващи публично, са също*

Обр. 9, а. Слънчев часовник от манастира „Успение Богородично“ (Мербака), Агиа Триада в Арголида; б. Южната фасада на манастирската църква с вградения в нея часовник.

Fig. 9, a. Sundial from monastery "Assumption of the Virgin" (Merbaka), Agia Triada in Argolidus; б) South façade of the monastery church with built-in clock.

специфична функция, часовниците от този тип били обикновено вградени някъде по южните фасади на църквите.[8]

Къде е мястото на нашия часовник между познатите ни образци от Югоизточна Европа?

На фасадата на построената през 873-874 г. манастирска църква Успение Богородично при Скрипу (до гр. Орхомен, Централна Гърция) и до днес може да бъде видян подобен часовник (обр. 3 а, б), който впрочем е, поне засега, най-старият познат ни византийски часовник от този тип (Strzygowski 1894, 16, Taf. III).

Един друг такъв часовник – свален от фасадата на църквата „Св. Григорий“ в Тива и съхранен в местния музей (обр. 4) – се датира към 876-877 г. (Strzygowski 1894, 16, Taf. III).

Трети подобен часовник (обр. 5) – отнесен от изследователя му Гедеон към XII в. (!) е бил описан в края на XIX в. в манастира Свети Георги в Арванитохори – днес Арнауткьой, на азиатския бряг на Истанбул, на юг от Катърлъ (Strzygowski 1894, 16).

Друг часовник, който е датиран към IX–X в., бил намерен в Измид, Никомедия (обр. 6). Понастоящем той може да бъде видян в експозицията на археологическия музей в Истанбул, където се съхранява под инв. № 905 T (виж описанието му и у: Mendel 1914, 567, № 775 (905).

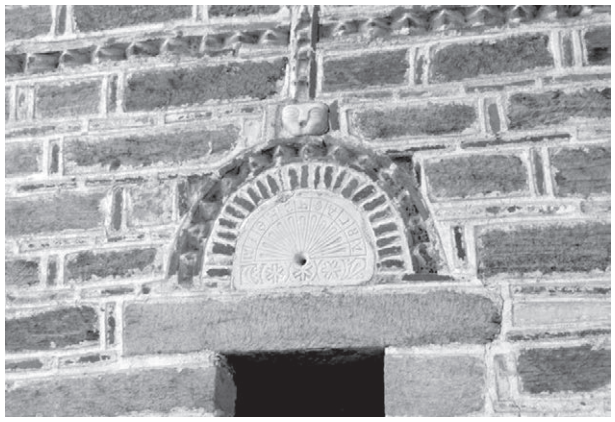

Обр. 10. Часовникът от манастира „Св. Лаврентий“ в Тесалия, преди XIV в.

Fig. 10. The clock of the monastery "St. Lavrentiy" in Thessaly, before 14th century.

От територията на византийски Константинопол произлизат още два часовника. Единият (обр. 7) гравиран върху вътрешната страна на крепостната стена при Златната врата (Meyer-Plath, Schneider 1943, 126) е отнесен с голяма несигурност към XIV в. (Schaldach 2006, 221 sqs). Другият константинополски часовник бил намерен в района старата железопътна гара в квартала Хайдар паша и може би е принадлежал на църквата Св. Ефемия в Халкедон. Според проучвателя му – Готвалд, това бил мраморен фрагмент, върху който личали само контурите и буквените означения в десния му край, но в замяна на това

и най-употребяваните при молитвите, отправяни към Бога? Такова съблюдаване [на часовете] *се потвърждава и от примера на Самуил, който се моли три пъти дневно в определени часове, които не са други освен трите най-значителни часове, тези три часа, познати на апостолите, т.е. третия, шестия и деветия час* (De Genoude 1852, 393).

[8] Ако би имало часовници от този тип на юг от екватора те биха били монтирани по северните фасади на сградите.

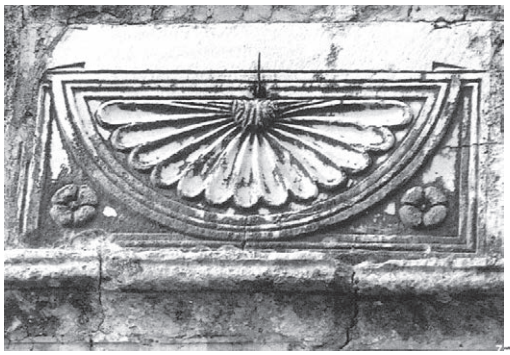

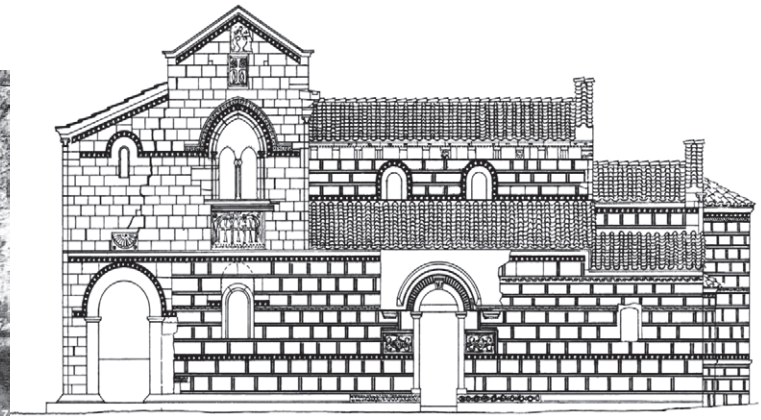

Обр. 11, а. Слънчев часовник от манастира „Св. Богородица Влахернска“, гр. Килене в Елида;
б. Южната фасада на манастирската църква с вградения в нея часовник (Рисунка по Bon 1969, Pl. 25 a).
Fig. 11. a) Sundial of monastery “St. Virgin Mary of Wallachia”, Kilene town in Elida. б) South façade in monastery church with built-in clock (picture by Bon 1969, Pl. 25a).

Обр. 12. Слънчев часовник от църквата „Успение Богородично“, гр. Хоника, Арголида.
ю Fig. 12. Sundial from church “Assumption of the Virgin”, Honika, Argolidus.

Обр. 13. Слънчев часовник от църквата „Преображение Господне“ на манастира Сагмата, Беотия.
Fig. 13. Sundial from the church “Transfiguration of the Lord”at the Sagma Monastery, Boothia.

Обр. 14. „По-новият“ от двата слънчеви часовника от църквата „Преображение Господне“ до гр. Амфиса.
Fig. 14. The “newer” of the both sundials from the church “Transfiguration of the Lord” to the town of Amfissa.

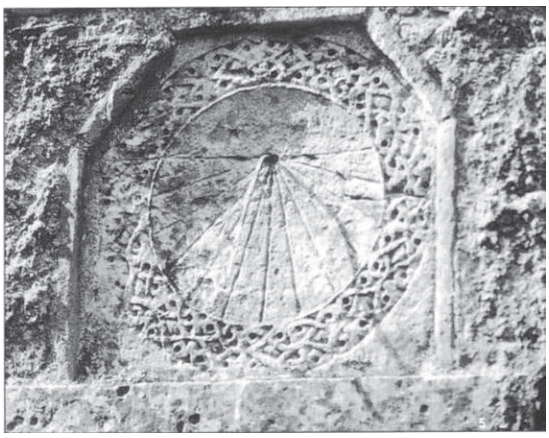

Обр. 15. Слънчевият часовник от църквата „Животворен източник“ до гр. Пили в Китерон.
Fig. 15. Sundial from the church “Living source” near Pili in Kiteron.

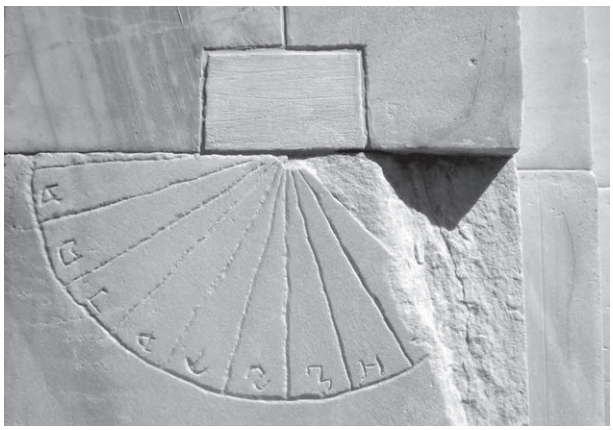

Обр. 16. Единственият „каноничен“ часовник, запазен в Сърбия, от църквата „Успение Богородично“, манастир Студеница (по Tadic).

Fig. 16. The only "canonical" sundial, preserved in Serbia, "Assumption of the Virgin" church, monastery of Studenitsa (by Tadić).

се четял сравнително добре надписът: KIPIE ΒΟΗΘΕΙ ΤΟΝ(!) ΔΟΥΛΟ)Ν CΟΥ ΘΟΔΟΡ(ΟΝ).[9]

Византийски часовник от този тип се съхранява и в експозицията на археологическия музей в гр. Драма, Гърция (обр. 8). Намерен е при археологически разкопки на манастира Св. Георги Диасорит в местността Палеохори и е датиран към 1069 г. (Theodossiou, Manimanis, Mantarakis 2012: 14-18).

Към XI или XII в. се отнася часовникът (обр. 9. a, b) от църквата „Успение Богородично“ (Мербака) до градчето Агиа Триада в Арголида (Papalexandrou 2013, 31; по-подробно за самия часовник у: Theodossiou, Dacanalis 2007, 12-14).

Вероятно към това време, ако не и от по-ранен век, датира часовникът на манастира „Св. Лаврентий“ в Тесалия – построен в средата на XIV в. (пак у: Theodossiou, Kouris, Manimanis 2004, 101–103). Той също е вграден в южната фасада на църквата, също под формата на декоративна сполия (обр. 10).

Към началото на XIII в. трябва да бъде датиран часовникът (обр. 11. a, b) от църквата на манастира „Св. Богородица Влахернска“ при град Килене в Елида (пак у: Theodossiou, Kouris, Manimanis 2007, 84-85).

Подобен по изработката си като нашия часовник е слънчевият такъв (обр. 12) от църквата „Успение Богородично“ в град Хоника в Арголида – изградена в средата на XII в. Неговата дати-

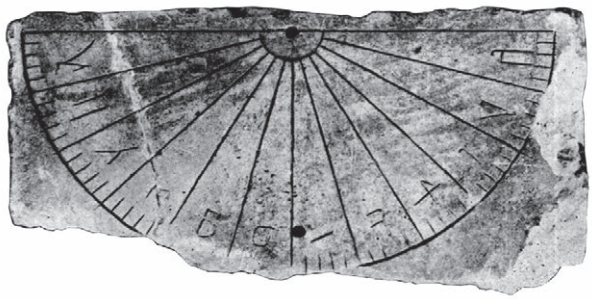

Обр. 17. Слънчевият часовник от Телбиса, Северна Сирия, датиран от изследователя му към V в. (по Dussaud).

Fig. 17. Sundial from Telbisa, North Syria dated to 5th century by its researcher (by Dussaud).

Обр. 18. Каменен блок с графити, намерен на няколко метра от часовника от Невша.

Fig. 18. Stone block with graffiti found some meters from the Nevsha sundial.

ровка обаче е твърде несигурна.[10]

Несигурна е и датировката на часовника от църквата „Преображение Господне“ на манастира Сагмата в Беотия, чието изграждане се отнася към XII в. (обр. 13).[11]

От същото или от следващото столетие датират и двата слънчеви часовника (обр. 14) на църквата „Преображение Господне“ близо до град Амфиса, Фокида.[12]

[9] Местонахождението на този часовник не ми е известно. Тук съм предал накратко описанието му по публикацията на Gottwald 1908, 486.

[10] Заради това, че той е само издраскан грубо, а не е оформен грижливо като споменатите дотук вертикални слънчеви часовници от Гърция, изследователите му Теодосиу и Маниманис го датират към средата на XVII в. (Theodossiou, Manimanis 2010, 25). Само по себе си това основание не е достатъчно убедително за такова твърдение.

[11] За етапите в изграждането и реконструкциите на този манастир виж у: Βογιατζής 1995, 49–70.

[12] Шалдах датира с несигурност единия часовник към XII, а другия към XIII в. (Schaldach 2006, 221).

Към XIII в. се датира часовникът (обр. 15) от храма „Животворен източник“ до градчето Пили в планината Китерон (Coulson 2000, 48).

Не е изключено часовник именно от този тип да е бил изработен през X в. от Херон Младия върху архитрава от зелен мрамор на южната фасада на двореца Буколеон в Константинопол (виж по-подробно у: Martin 1854, 30–309; както и у Guilland 1950, 65).

От Сърбия е познат един единствен часовник от този тип (обр. 16). Той е запазен в близост на горния ляв ръб на южния портал на църквата „Успение Богородично“ на манастира Студеница, основан в края на XII в. Датировката му е към XIII в. (виж по-подробно у Tadic 2004, 23–25).

Ако прибавим и няколкото познати ни вертикални слънчеви часовника от южна Италия, вградени в южните стени на запазените храмове, изградени през периода на византийското владичество, т.е. до средата на XI в. или малко след него,[13] броят на познатите ни подобни съоръжения от византийския културен кръг ще достигне повече от двадесет. Ако към тях се прибавят и тридесетината средновековни вертикални слънчеви църковни часовници от Армения[14] и Грузия, броят на познатите ни „източни“ часовници ще се увеличи значително.

Вече споменахме, че по палеографските характеристики на буквите на разглеждания часовник, той трябва да бъде отнесен към IX – началото на X в. Със сигурност обаче тази най-обща датировка би могла да бъде стеснена до втората половина на IX в., когато българският княз Борис-Михаил наложил християнството като официална религия в страната и първите десетилетия на X в. Макар и много условно, може да се приеме, че горната граница трябва да бъде продължена до първите няколко десетилетия на X в., тъй като едва от това време насетне черковнославянският език и кирилицата започват да изместват постепенно гръцкия език и писмо, което би намерило, струва ми се отражение и при изписването на цифрите на кадрана ако часовникът беше по-късен.

Намирам за несъстоятелно виждането часовникът да бъде отнесен към по-ранно време само въз основа на буквените очертания.[15] В предходните десетилетия средновековното българско общество не е имало необходимостта от часовници, на които да бъдат отбелязани часовете на християнските молитви. Колкото до виждането, че някои от тези часове били подчертани с нанесени впоследствие кръстове – т.е. върху слънчев часовник, който да е съществувал дори още през VIII в.,[16] то смятам това също за крайно неоснователно. По-скоро с тези кръстове са били маркирани отклоненията на хвърлените от гномона сенки в различните полугодия.

Изводът от направения анализ и прегледа на другите, познати ни образци може да е само един – нашият часовник е не само единственият образец от този тип, намерен засега у нас, но е и един от най-ранните, запазен на Балканите.

Наблюдения за произхода на вертикалните слънчеви часовници от т.нар. „каноничен“ тип

На първо място трябва се подчертае, че броят на запазените образци в бившите територии на Източната Римска империя или на територии, чието население изпитало могъщото й цивилизационно влияние не е така пренебрежимо малък, както традиционно се приема (виж напр. у Coulson 2000, 47). Все пак, по-ограниченият им брой може лесно да се обясни с не особено благоприятната съдба на „гръцките“ манастирски храмове в рамките на Османската империя. Тъй като по време на завоеванието, а и понякога и след него, немалък брой от тях били подложени на разграбване, на обръщане в мюсюлмански молитвени домове или просто събаряни, утвърденият от столетията ритъм на монашеския живот бил прекратяван в тях. „Каноничните“ часовници на Балканите и в Анадола, дори когато били оцелели след погромите, земетресенията и занемарата, ставали излишни и вероятно дори били

[13] За съжаление не успях да намеря обобщителната работа на Azzarita 1984, 59–72. Тук давам само някои данни, изнесени от Arnaldi 2003, 41–46, според които шест от часовниците само в района на Бари могат да бъдат свързани с византийската традиция. Данни за Калабрия нямам.

[14] Повече за тях у Туманян 1985, 94–102; както и у Азатян 1985, 123–126. Чудесни изображения на двадесетина арменски средновековни слънчеви часовници (Солнечные часы Армении, чч. 1-4) могат да се видят в блога на Ваге Мартиросян на е-адреси:

http://vahemart.livejournal.com/137312.html; http://vahemart.livejournal.com/137566.html;

http://vahemart.livejournal.com/204339.html; http://vahemart.livejournal.com/218973.html.

[15] Мнението е споделено от Н. Шаранков.

[16] Мнението е на откривателя на часовника Ивайло Кънев, според когото обаче всички останали находки от терена се отнасяли към X в. [виж напр. каменен блок (тук обр. 18, инв. № НИМ 55 370), намерен на около 5 м от часовника, с графити, подобни на които са ни добре познати през целия X в.].

заличавани. Освен това, времето им било отминало. Въпреки че вертикални слънчеви часовници били изработвани почти до съвремието ни,[17] от края на XV в. насетне в земите на Османската империя започнало постепенното навлизане на механичните часовници, както индивидуални, така и обществени (повече подробности виж у: Hitzel 2012, 21 sqs, както и у Kreiser 2012, 61 sqs.). Разбира се, в Западна Европа и особено в Англия, където, въпреки историческите превратности, християнските манастири и храмове рядко били засягани, броят на оцелелите „канонични" часовници е обяснимо по-голям.

Наистина ли не познаваме обаче „гръцки" „канонични" часовници, предхождащи иконоборческия период, през който самите византийски императори били „посегнали" на манастирите? Отговор дава една случайна находка от 20-те години на миналия век на жителите на селището Тел Бизе (Талбиса, Телбиса) – северно от Хомс (Емеса), Сирия. Както се вижда от снимката (обр. 17), това е плоска каменна плоча, върху която според публикувана в сп. „Сирия", бележка на Рьоне Дюсо е *представен един полукръг, разделен на дванадесет части – дванадесетте дневни часове – всеки, от които е поделен на по пет равни части, от които всяка има теоретичната стойност на дванадесет минути. Големите дялове, сиреч часовете, са обозначени с първите десет букви от сирийската азбука, а после десетата с първата и десетата с втората са свързани с лигатури. Според очертанията на буквите вероятната дата на този паметник е V в. от н.е.* (R. D. 1928, 80). Петте равни части, на които е поделен всеки час върху кадрана на този часовник са очевидно „лептите" и „стигмите", за които имаме сведения от XI в. – у Михаил Псел и в анонимен Флорентински ръкопис – след 1092 г. (Grumel 1958, 165; Бибиков 2009, 78 и сл.). Намирането на този часовник в един от най-наситените с манастири през Късната античност райони не изненадва. Подобни времеизмерващи съоръжения били със сигурност добре познати на монашеските общежития, както в Сирия, така и в Египет, земи в които те били ползвани от най-древни времена.[18] По всичко изглежда, че разпространението на „каноничните" слънчеви часовници в християнска Европа трябва да се свърже с развитието и разпространението на монашеството.

И накрая, трябва да споделя убеждението си, че находката на този часовник, е почти сигурно свидетелство, че на мястото на откриването му е съществувал манастирски комплекс още от втората половина на IX – началото на X в. Намирам за крайно наложително извършването на археологически проучвания на това място, тъй като в резултат от провеждането им, там със сигурност ще бъде открит един от най-ранните манастири, въздигнати в средновековна България, разположен естествено в непосредствена близост до столичния град Плиска.

[17] Един от последните вертикално слънчеви часовници в Константинопол бил изработен от Ахмед Зия Акбулут през 1916 г. за медресето на Баязид (Hitzel 2012, 17).

[18] За египетските слънчеви часовници е създадена значителна по обеми литература. Тук ще препратя любопитния читател само към работата на Clagett 1995, 95-98, Fig. fig. III. 55a, III. 55b, III.56-III.57.

Използвана литература

Азатян 1985: А. Азатян. Солнечные чьсы на монастырских стенах „Амарас" и „Гандзасар". – В: Солнечные часы и календарные системы народов СССР. Ленинград, 1985, 123-126.

Бибиков 2009: М. В. Бибиков. Час в Византии: астрономический, литургический и мифологический.– В: Античная древность и средние века (К 60-летию д. и. н., профессора В. П. Степаненко) 39, 2009, 71-86.

Йончев, Йончева 1982: В. Йончев, О. Йончева. Древен и съвременен български шрифт. София, 1982.

Туманян 1985: Б. Е. Туманян. Солнечные часы в древней и средневековой Армении. – В: Солнечные часы и календарные системы народов СССР. Ленинград, 1985, 94-102.

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Памятники в окрестностях Абобской равнины: Стана, Провадийския горы, водораздельныя возвышенности и Шуменския горы.– ИРАИК X. София, 1905, 385-442.

Arnaldi 2003: M. Arnaldi. Orologi solari medievali in provincial di Bari. – Gnomonica italiana. Anno I, n. 4 – febbraio 2003, 41-46.

Arnaldi 2004: M. Arnaldi. L'antico orologio solare del duomo di Cesena. – Gnomonica italiana, Anno II, n. 7 – novembre 2004, 9-14.

Arnaldi 2005: M. Arnaldi. Orologi solari medievali in Romagna e dintorni. – Gnomonica italiana. Anno III, n. 8 – giugno 2005, 53-56.

Azzarita 1984: F. Azzarita. Quadranti solari in Puglia. – Miscellanea di Studi Pugliesi 1. 1984 (ed. Schena), 59-72.

Bon 1969: A. Bon. Morée franque. Album. Paris, 1969.

Clagett 1995: M. Clagett. Ancient Egyptian Science. A Source Book, II. Calendars, Clocks, and Astronomy. Philadelphia, 1995.

Coulson 2000: M. L. Coulson. Ηλιακά ρολόγια στη Βυζαντινή Ελλάδα: Ανάλημμα ή ανάθεμα**.** –Αρχαιολογία και τέχνες, 75. Ιούνιος, 2000, 46-54.

Daniel 2004: C. St. J. H. Daniel. Sundials. Shire Publications Ltd. 2004.

De Genoude 1852: Du jeune ou contre les psychiques. – In: Œuvres de Tertullien III. Trad. E.-A. de Genoude. Paris, 1852.

Gottwald 1908: J. Gottwald. Byzantinische Ziegelstempel. – Byzantinische Zeitschrift, Bd. 17. Leipzig, 1908, 485-486.

Grumel 1958: V. Grumel. La chronologie. Traité d'études byzantines. I. Paris. 1958.

Guilland 1950: R. Guilland. Les palais du Boukoleon. – Byzantinoslavica XI. Prague, 1950, 61–71.

Hitzel 2012: Fr. Hitzel. De la clepsydre à l'horloge. L'art de mesurer le temps dans l'empire ottoman. – In: Les Ottomans et le temps. Leiden – Boston, 2012, 13–37.

Jacob 1985: A. Jacob. Le cadran solaire „byzantine" de Taurisano en terre d'Otrante. – Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen-Âge, Temps modernes, № 1, 1985, 7–22.

Kreiser 2012: Kl. Kreiser. Les tours d'horloge ottomanes: inventaire préliminaire et remarques générales. – In: Les Ottomans et le temps. Leiden–Boston, 2012, 61–74.

Martin 1854: H. Martin. Recherches sur la vie et les ouvrages d'Héron d'Alexandrie, disciple de Ctésibius et sur tous les ouvrages mathématiques grecs, conservés ou perdus, publiés ou inédits, qui ont été atribués à un auteur nommé Héron. Paris, 1854.

Mendel 1914: G. Mendel. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines. T. II. Constantinople, 1914.

Meyer-Plath, Schneider 1943: B. Meyer-Plath, A. M. Schneider. Die Landmauer von Konstantinopel, II Teil. Berlin, 1943.

Morison 1912: E. F. Morison. St. Basil and his Rule. Ed. Henry Frowde. Oxford University Press. London, Edinburgh, New York, Toronto, Melbourne and Bombay, 1912.

Papalexandrou 2013: A. Papalexandrou. The architectural layering of history in the Medieval Morea. Monuments, Memory, and Fragments of the past. – In: Viewing the Morea. Land and people in the late Medieval peloponnese. Dumbarton Oaks Research Library and Collection. 2013.

R. D. 1928: [= Dussaud, R.]. Nouvelles archéologiques. – Syria. Tome 9. fascicule 1. 1928. 79–80.

Schaldach 2006: K. Schaldach. Die antiken Sonnenhuren Griechenlands. Festland und Peloponnes. Frankfurt am Main, 2006.

Strzygowski 1894: J. Strzygowski. Inedita der Architektur und Plastik aus der Zeit Basilius' I (867–886). – Byzantinische Zeitschrift III. Leipzig, 1894, 116.

Tadic 2004: M. Tadic. The oldest Sundial in Serbian lands. – Gnomonica Italiana n.6. Anno II – Aprile 2004, 23–25.

Theodossiou, Dacanalis 2007: E. Theodossiou, A. Dacanalis. The vertical sundial of the church of the Dormition of the Virgin at Agia Trias in the Argive plain. – Bulletin of British Sundial Society. Vol. 19 (I). March 2007, 12–14.

Theodossiou, Kouris, Manimanis 2004: E. Theodossiou, Y. Kouris, V. N. Manimanis. The vertical sundial of Saint Lavrentios Convent. – Bulletin of British Sundial Society, Vol. 16 (III). September, 2004, 101–103.

Theodossiou, Kouris, Manimanis 2007: E. Theodossiou, Y. Kouris, V. N. Manimanis. The vertical sundial of Panaghia Vlaherna Convent in Kyllene, Peloponnese. In: Bulletin of British Sundial Society. Vol. 19 (II). June 2007, 84–85.

Theodossiou, Manimanis 2010: E. Theodossiou, V. N. Manimanis. The only 'mass dial' in Greece. – In: Bulletin of British Sundial Society, Vol. 22 (I). March, 2010, 24–27.

Theodossiou, Manimanis, Mantarakis 2012: E. Theodossiou, V. N. Manimanis, P. Mantarakis. Ηλιακά ρολόγια στη Δράμα (Two sundials in Drama, a city in northern Greece).– The Compendium, Journal of the North American Sundial Society NASS. Vol. 19, No 2 – March 2012, 14–18.

Βογιατζής 1995: Σ. Βογιατζής. Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της μονής Σαγματά στη Βοιωτία. – Δελτίον ΧΑΕ 18. 1995. Περίοδος Δ', 49–70.

NOTES ON A LATE 9th- EARLY 10th CENTURY MONASTERY SUNDIAL FROM NORTHEASTERN BULGARIA

Nikolay Markov

(Summary)

The article presents a medieval sundial, the only one found so far in Bulgaria and currently registered in the collections of the National Museum of History under the inv. № 55 369.

It is made of greyish-yellowish limestone block with dimensions: length – 47 cm; height 32 cm and maximum thickness – 14 / 14.5 cm. The face and the four edges of the plate are planed down and smoothed, while the back side has been treated more roughly; its centre is slightly raised. The bottom and the right edges are very jagged, but the damages do not significantly affect the flat plate, i.e. the dial of the clock engraved shallow on the plate. The dial itself is shaped like two concentric circular segments with spacing of about 2.3 / 2.4 cm, whose contours start from the top corners of the plate. From the centre of the semicircles 11 lines are engraved at equal distances and reaching the internal semicircle. Against each of them in the field, enclosed between the two half circles, there occur successive letters and combinations of letters of the Greek alphabet with numerical values – "alpha" (A = 1) "beta" (B = 2) "gamma" (Γ = 3) "delta" (Δ = 4) "epsilon" (E = 5) "stigma" (Ȝ = 6), "zeta" (Z = 7) "eta" (H = 8) " theta "(Θ = 9)" iota "(I = 10) and" alpha + iota " with kerea (AI = 11). The numbers in the left half of the dial are well preserved, while in the right their shape is barely distinguishable. Their average height is about 1.5 cm. Each symbol is placed in a small rectangular field enclosed between the segments of the concentric circles and a short line located to the left and right. In the middle of the lines denoting the third hour (ώρα τρίτη) (marked with "Γ") and the ninth hour (ώρα ένάτη) (marked with "θ") crosses with slightly widening shoulders are engraved, and along the axis of the line for the sixth hour (marked with "Ȝ") there is a large Greek cross, whose corners of the extended arms end in small circles with dots in the middle. Just below the point where the lines marking the times meet, one can recognize the obscure outlines of two other concentric circles of much smaller diameters. In the field in the right corner under the dial, another slightly distorted (Greek) cross is engraved whose equal arms end with dots. Such crosses are depicted also in the upper left corner, in the triangular field between the first and second hours, as well as in the field between the fourth and fifth hours. Outside the dial at the bottom of the face, the too obscure outline of a cross is noticed on the continuation of the line for the sixth hour. On the line forming its horizontal shoulders, to the left and right, the traces of another concentric semicircle are barely perceptible, which might have been subsequently scratched. Later, a difficult to define image, covering the entire central area of the dial was scratched obviously with a sharp object.

According to the palaeographic features of the letters indicating the hours and our historical knowledge of the period, the sundial can be dated to the end of the 9th – the beginning of the 10th century.

The purpose of the sundial is obvious. Emphasizing the canonical hours (third, sixth and ninth), i.e. the hours of the daily church services with crosses, is an indication of its undoubted "liturgical" function. It seems that it came from the collapsed south facade of the still unexplored monastery church erected near the city of Pliska.

ВИЗАНТИЙСКИ МЕДНИ МОНЕТИ (IX-XII ВЕК) ОТ ШУМЕНСКО

Невян Митев

Монетната циркулация в Шуменския регион е задълбочено изследвана от Женя Жекова (Жекова 2006). Освен от Шуменската крепост, авторът публикува и значително количество монети от средновековни селища от целия район. Иван Йорданов проучва паричното обръщение в първата българска столица – Плиска (Йорданов 2000, 135-167). От периода IX-XII век от Шуменска област са публикувани хиляди монети, които позволяват да се направи един общ поглед върху монетното обръщение в региона, както и да се установи съществуването на конкретни селища в определени години. Целта на настоящето изследване е да се въведат в научно обръщение нови 49 византийски екземпляра от този период. Според информацията на собственика, всички монети произхождат от Шуменския край.[1]

Хронологически публикуваните екземпляри могат да се обособят в три основни групи. Първата група е представена от 4 монети, които се датират в IX-X век. Те се разпределят както следва: един фолис на император Василий I (867-886), два фолиса на Лъв VI (886-912) и един фолис на Константин VII (913-959). Те са често срещани в средновековните селища през този период. Монетата на Василий се определя като клас III и се датира в годините 870-879. От Шуменския регион са регистрирани две монети от този владетел, които се определят като клас IV (Жекова 2006, № 358-359). Обнародваните екземпляри на Лъв VI са от клас III. Всъщност това са най-често срещаните монети от това време. От същия клас са регистрирани 18 екземпляра от Шуменско (Жекова 2006, № 363-380). Монетата на Константин и Зоя е клас I и се датира в 914-919 г. Този тип монети също е разпространен в населените места в региона. По един екземпляр е регистриран в Каспичан, Драгоево, Сини вир, Преслав и две са с неизвестно местонамиране – Шуменско (Жекова 2006, №№ 387, 388, 389, 390, 385-386). Четирите обнародвани монети от първа група в настоящето изследване затвърждават становището, че в края на IX-първата половина на X век по българските земи все още не е била приета паричната размяна. От друга страна спорадичната им поява говори за факта, че византийските монети започват с бавни темпове да навлизат в българското царство.

Втората група монети е представена от медни екземпляри на византийските владетели от X-XI в. Сред тях най-многобройни са емисиите от типа на „Анонимните византийски фолиси", сечени в периода 971 – 1092 г. Това е едно от най-дискусионните монетосечения във Византийската империя. Именно тези монети присъстват масово в циркулацията по българските земи след завладяването им от Византия. В продължение на повече от един век те са основната разплащателна единица на пазара. Анонимните фолиси се различават по две основни направления от по-ранните монети: 1. На лицевата им страна е изобразен Христос; 2. Липсва надпис с името на императора. А. Белинджър описва тези емисии като „Анонимно бронзово монетосечене" (Bellinger 1928). М. Меткалф ги определя като „Rex Regnantium" монетосечене (Metcalf 1970, 199-219). Византийският историк Скилица интерпретира надписа на медните

[1] Монетите са собственост на г-н Александър Русев от Варна, който в продължение на няколко десетилетия ги е събирал за колекцията си. Възползувам се от случая да му благодаря за възможността да публикувам екземплярите.

монети като Βασιλεύς Βασιλέων (Oikonomides 1967, 15-17). Началото на това монетосечене е поставвено от Йоан I Цимисхий (969-976). Кедрин, който копира Скилица, пише следното „*И той заповяда също изображението на Спасителя да бъде гравирано върху номизмите и оболите, което не е правено преди това. И гръцките букви, които са изписани на другата страна гласят следното: Исус Христос, Цар на Царете. И императорите, които го наследили, продължили да го правят*." (Bekker 1838, 413-414). Според класификацията на различните изследователи, тези екземпляри биват няколко вида. Сабатие приписва класове A, B, C, D, G и K на Йоан Цимисхий, докато класове H, I, J, L, M и N ги отдава на латинските императори след 1204 г. (Sabatier 1862, 142-4; 235-6). Рот приема същото разделение на класовете, но ги определя различно. Първата група той разпределя между Йоан Цимисхий и Константин X (1059-1067) включително, а късните класове отдава на кръстоносците в Сирия от времето на първия кръстоносен поход. (Wroth 1908, 554) Въз основа на препечатаните екземпляри от археологическите проучвания в Коринт, А. Белинджър поставя това монетосечене между владетелите Йоан Цимисхий и Алексий I (1081-1118) (Bellinger 1928). Класификацията, която правят Уайтинг и Пайпър на базата на препечатките от своята колекция в Англия, допълва тази на Белинджър (Whitting, Piper 1949, 328-329; Whitting, Piper 1950, 162-163; Whitting, Piper 1951, 143-145; Whitting, Piper 1951 a, 192-193; Whitting, Piper 195b 359-361; Whitting, Piper 1951c, 377-381; Whitting 1955, 89-99). Уповавайки се на голямото количество препечатани анонимни фолиси от археологическите разкопки на Агората в Атина, М. Томпсън също прави няколко допълнения. (Thompson 1954, 73-4; 109-115). Приемайки наложената от Белинджър и развита от Пайпър, Уайтинг и Томпсън система, Гриърсън обособява 15 типа класове анонимни медни фолиси. Съответно: A1 (970-976 ?), A2 (976 ?-1030/35), B (1030/35-1042?), C (1042?-1050), D (1050-1060), E (1060), F (1060-1065), G (1065-1070), H (1070-1075), I (1075-1080), J (1080-1085), K (1085-1092), L (1080 ?), M (1080?), N (1075 ?) (Grierson 1973, 638 и сл.). По-късно самият Гриърсън прави корекции върху своята класификация. От първоначалните 15 отпадат последните три. Класове L и M, които са изключително редки, са отдадени към локално монетосечене в Трапезунд (Grierson 1982, 205; 228-229). Клас N не е „Анонимен", защото съдържа името на император Никифор (Grierson 1982, 205; 209).

От тези дискусионни монети в настоящето изследване се публикуват общо 33 екземпляра. Те се разпределят по следния начин: клас A1 – 3 екз., клас A2 – 9 екз., клас B – 6 екз., клас C – 2 екз., клас D – 1 екз., клас E – 3 екз., клас G – 3 екз., клас I – 2 екз., клас J – 1 екз., клас H – 2 екз., клас K – 1 екз. Сред публикуваните монети най-многобройни са екземплярите от клас A2, следвани от клас B. Тези емисии са свидетели на няколкото опустошителни нападения в североизточните български земи на различни варварски племена (печенези, узи и кумани) през XI век. След голямото нашествие от 1036 г. повечето от селищата в Добруджа престават да съществуват. Свидетелство за този факт са последните масово откривани монети от клас B. Регистрирането на по-късни екземпляри свидетелства за възобновяване на живота. (Атанасов 1999, 33-56). В повечето случаи по-късните анонимни фолиси са представени само от няколко броя. От Шуменската крепост са познати 2 бр. от клас A1, 5 бр. от клас A2, 9 бр. от клас B, клас D – 2 екз. (Жекова 2006, 18). Общо за Шуменския край до този момент са регистрирани следните емисии : клас A1 – 11 бр., клас A2 – 68 бр., клас B – 74, клас C – 9 бр., клас D – 7 бр., клас G – 1 бр., клас I – 4 бр., клас J – 1 бр. (Жекова 2006, № 417-426, № 432-499, № 501-574, № 576-584, № 590-596, №610, № 613-616, № 619). Най-многобройни са емисиите от клас B, следвани от класове A2, A1, C и D. В Плиска е регистрирано най-голямото количество анонимни византийски монети – клас A1 – 36 бр., клас A2 – 363, клас B – 74, клас C – 9, клас D – 9, клас I – 1 (Йорданов 2000, 137). Прави впечатление, че последните познати до този момент еми-

сии от Шуменския край са от клас J. Само един екземпляр от клас K е открит в с. Жилино, Новопозарско (Жекова 1999, 126).

От колекцията на А. Русев се публикуват още два екземпляра от клас H и един от клас K. Данните от Шуменския регион потвърждават становището, че след смъртта на Василий II, повечето крепости са изоставени, но появата на единични екземпляри от по-късните класове свидетелства за факта, че някои от тях са възстановили функционирането си. Подобна констатация може да се направи и въз основа на данните от повечето крепости в средновековните български земи през този период като Месемврия (Theoklieva – Stoytcheva 2001, 29-31), Овеч (Лазаров 2001, 14; Митев 2014, 587-588), от средновековния пласт над Римските терми във Варна (Йотов 2004, 312-342), Туида (Владимирова-Аладжова 2001, 99), Ряховец (Бъчваров 1994, 83-86), Търново (Дочев 2012, 485-495) и др. В някои крепости пък пикът на монетооборот е през втората половина на XI в. – Перник (Юрукова 1983, 105-106), Ветрен (Атанасов, Йорданов 1994, 42) и др. Това подсказва, че най-вероятно някои от селищата са само частично засегнати от варварските нашествия. Колективните монетни находки, които са съставени от фолиси клас A2 или такива в които има и единични броеве клас B, също свидетелстват за някакъв катаклизъм, който е станал през 30-те год. на X век, а именно нападенията на печенегите над българските територии (Лазаренко 2007, 198-205). Официалната византийска власт е отсичала анонимните византийски фолиси в столицата Константинопол. Сред находките по българските земи обаче присъстват и лети монети, които се приписват на местно производство (Йорданов 1980, 4-16). Сред публикувания тук нумизматичен материал също присъстват подобни емисии – два фолиса клас A2 (№7 и №12) и един клас E (№26).

Освен анонимни монети, някои византийските императори от XI век секат и медни фолиси, върху които са изписани имената им. В настоящето изследване се публикуват общо 4 такива екземпляра. Фолис на Константин X и Евдокия (1059-1067), фолис на Роман IV (1068-1071) и два фолиса на Никифор III (1078-1081). Фолисите на първите двама владетели не са рядкост. Те са нормално явление в монетната циркулация в крепостите през този период. Интерес предизвикват представените монети на Никифор. Негови екземпляри също присъстват в паричното обръщение, но публикуваните тук емисии са по-редки от останалите. Един подобен екземпляр е регистриран в средноковния пласт над Римските терми във Варна (Йотов 2004, № 128). Както изглежда и тези монети, макар и по-рядко, са циркулирали на пазара по това време.

Към тази втора група монети прибавям и един изключително рядък фолис на Алексий I (1081-1118), отсечен в Трапезунд. Ф. Гриърсън отбелязва, че Трапезундското монетосечене се състои само от леки фолиси. Авторът не посочва категорично дали този тип монети е отсечен преди или след реформата през 1092 г. С оглед на формата на емисията, която не е корубеста (скифатна) я поставям в предреформеното монетосечене на владетеля, в периода 1081-1092 г. Гриерсън установява, че коментираните екземпляри се откриват в Трапезунд и околността. Авторът посочва, че върху тази емисия монети се чете името на Алексий I (Grierson 1982, 228). За съжаление върху публикуваната тук монета надписите не личат, за да се направи опит за тяхното разчитане. Местонамирането на екземпляра обаче, а именно Шуменския регион, показва, че тези емисии не са разпространени само в ареала на Трапезунд. От тази гледна точка може да се постави под съмнение дали действително това са трапезундски емисии.

През 1092 г. император Алексий I Комнин въвежда нова парична реформа. Монетите започват да се секат от четири сплави – злато, електрон, билон и мед. Всички номинали започват да се именуват като номизми и с изключение на тетартерона се секат с корубеста (скифатна) форма (Йорданов 1984, 16). Последната, трета група, която е представена в настоящето изследване, се състои от тетартерони на византийски владетели, управлявали след гореупоменатата реформа. Екземплярите се разпределят

така: половин тетартерон на Йоан II (1118-1143), отсечен в Тесалоника, три тетартерона на Мануил Комнин (1143-1180), отсечени в Тесалоника, един половин тетартерон от нелокализирана гръцка монетарница и един половин тетартерон от неизвестна монетарница от същия владетел. Публикуваните монети са често срещани по българските земи. Те са регистрирани в монетната циркулация на повечето крепости от това време – Търново, Шумен и др. Тяхното публикуване допълва количеството на известните емисии, които са циркулирали на българския пазар през XII век.

Представените 49 монети от колекцията на А. Русев внасят по-голяма яснота относно монетната циркулация в Шуменския регион през IX-XII век. Екземплярите допълват количеството познати емисии от района и спомагат за по-обстойното изследване на византийските монети, циркулирали по българските земи. Освен често срещаните емисии от този период, в колекцията се съхраняват и много интересни екземпляри, като фолиса на Алексий I. За съжаление, монетите не са открити при редовни археологически разкопки и не могат да послужат като индикатор за живот на конкретно селище. Бъдещите археологически проучвания в района, както и въвеждането в научно обръщение на нови монетни емисии, ще допълват монетната картина на Шуменския край.

Каталог:

Василий I (867-886)
Фолис
Константинопол
Клас III
(870-879)
Л. + LEONbASILSCONSτ AЧGG'

Три фигури в анфас, представени до кръста. Василиий е в центъра с брада, облечен с лорос и корона с кръст. Лъв и Константин съответно са представени от ляво и отдясно на императора. Те са изобразени с по-малък ръст, без брада, всеки облечен с хламида и корона с кръст.

О. + bASIL
CONSτAN
SLEONEN
ΘObASILS
ROMEON (Grierson 1973, Pl. 31.10)

1. Æ; Добре запазен екземпляр. Размери: Т. 4,6 г. Д. 22, 5/27, 00 мм.

Лъв VI (886-912)
Фолис
Константинопол
Клас III
(886-912)
Л. LEONbASILEVSROM'

Бюст на императора в анфас с къса брада, корона с кръст и хламида, закопчана на д. рамо с фибула. В л. ръка държи акакия.

О. +LEON
ENΘEObA
SILEVSR
OMEON (Grierson 1973, Pl. 35.8)

2. Æ; Добре запазен екземпляр. Размери: Т. 6,7г. Д. 25, 00 мм.

3. Æ; Добре запазен екземпляр. Размери: Т. 4, 9г. Д. 23, 5/24, 8мм.

Константин VII (913-959)
Фолис
Константинопол
Клас I
(914-919)
Л. CONSτANτ' CEZOHb

Вляво е изобразен императора в анфас, без брада, облечен с лорос и корона. Вдясно от него- Зоя, с корона с пропендулиии и хламида. Помежду си държат патриаршески кръст с дълга дръжка.

О. +CONS
τANτINO
CEZOHbA'
SILISRO
MEON (Grierson 1973, Pl. 38.22)

4. Æ; Добре запазен екземпляр. Размери: Т. 7,4 г. Д. 26/27 мм.

Анонимен фолис
Клас А I
Константинопол
(970-976)
Л. + EMMA NOVHL.

Бюст на Христос Емануил в анфас, с брада, кръстат нимб с по две перли във всяко рамо. Облечен е с туника и химатион. С д. ръка благославя, в л. ръка държи евангелие с украса от бисери на корицата. В полето IC XC.

О. + IhSЧS
XRISTЧS
bASILEЧ'
bASILE' (Grierson 1973, Pl. 48.A1)

5. Æ; лицевата страна на монетата е леко изтрита. Размери: Т. 10, 4г. Д. 26, 8/29, 3мм.

6. Æ; недобре запазен екземляр. Размери: Т. 8, 0г. Д. 24, 4/25, 3 мм.

7. Æ; екземплярът е препечатан върху друг фолис. Размери: Т. 4,5 г. Д. 25, 8/28, 9мм.

Анонимен фолис

клас А2
Константинопол
(976-1030/1035)
Л. + EMMA NOVHL.

Бюст на Христос Емануил в анфас, с брада, кръстат нимб с различни варианти в украсата. Облечен е с туника и химатион. С д. ръка благославя, в л. ръка държи евангелие с варианти в украсата. В полето IC XC.

O. + IhSЧS
XRISTЧS
bASILEЧ'
bASILE' (Grierson 1973, Pl. 48.A2; Pl. 49-54)

8. Æ; леко износен екземпляр. Размери: Т. 11, 6г. Д. 32,3 / 34, 8мм.

9. Æ; износен екземпляр. Размери: Т. 11,4 г. Д. 29.00/31, 3мм.

10. Æ; недобре запазен екземпляр. Размери: Т. 18, 1г. Д. 32. 00/ 33, 3г.

11. Æ ; добър екземпляр. Размери: Т. 10, 9г. Д. 32, 5/29,3 мм.

12. Æ добър екземпляр. Размери: 10, 8г. Д. 27,7 / 31, 3 мм.

13. Æ; добър екземпляр. Размери: 12, 2 г. Д. 26, 3/29 мм.

14. Æ; недобре запазен екземпляр. Размери: Т. 16, 3г. Д. 29, 5/32 мм.

15. Æ; лята имитация. Много зле запазен екземпляр. Размери: Д. 30, 8/32 мм.

16. Æ; лята имитация. Много зле запазен екземпляр. Размери: Т. 6,5 г. Д. 24, 0/28, 0мм.

Анонимен фолис
Клас В
Константинопол
(1030/35-1042)
Л. + EMMA NOVHL.

Бюст на Христос Емануил в анфас, с брада, кръстат нимб с квадратен бисер във всяко рамо. Облечен е с туника и химатион. С д.р. благославя, в л. ръка държи евангелие с бисери. В полето IC XC

O. IC XC
bAS ILE
bAS ILE

Надписът е разположен между раменете на кръст върху постамент от три стъпала. Във всеки край на раменете на кръста има по един бисер (Grierson 1973, Pl. 55.B).

17. Æ; добър екземпляр. Размери. Т. 12, 2 г. Д. 27, 7/29, 5мм.

18. Æ; добър екземпляр. Размери: Т. 9, 9 г. Д. 27, 4/ 31 мм.

19. Æ; добър екземпляр. Размери: Т. 14, 1 г. Д. 25, 6/ 30, 5 мм. .

20. Æ; добър екземпляр. Размери: Т. 15, 3 г. Д. 26, 3/30, 0 мм.

21. Æ; добър екземпляр. Размери: Т. 11, 8 г. Д. 25, 00/30, 0 мм.

22. Æ; екземплярът е препечатан върху друга монета. Размери: Т. 9, 3 г. Д. 27, 5/ 32, 6 мм.

Анонимен фолис
Клас С
Константинопол
(1042-1050)
Л. + EMMA NOVHL.

Христос Антифон в 3/4 ръст прав, насреща, с брада и кръстат нимб с бисер във всяко рамо на кръста. Облечен е с туника и химатион. Д.ръка е спусната до тялото за благослов, лявата държи евангелие. В полето IC XC.

O. IC XC
NI KA

Надписът е разположен между раменете на кръст, украсен с бисери в средата (Grierson 1973, Pl. 60. C).

23. Æ; добър екземпляр. Размери: Т. 8,1 г. Д. 29,7/31, 9 мм.

24. Æ; лицевата страна на монета е почти обезличена. Размери: Т. 8,4 г. Д. 24, 5/26, 3 мм.

Анонимен фолис
Клас D
Константинопол
(1050-1060)

Л. Без надпис. Христос седнал на трон с облегало. Той е с брада и кръстат нимб, като във всяко рамо на кръста има по един бисер. Облечен е с туника и химатион. С д.р. благославя, в л. ръка държи евангелие, украсено с бисери. В полетата IC XC.

O. – + -
IC XC
bASILE
bASIL (Grierson 1973, pl. 60.D).

25. Æ; недобре запазен екземпляр. Размери: Т. 7,3 г. Д. 27, 7/ 32, 3мм.

Анонимен фолис
Клас Е
Константинопол
(1060)

Л. Без надпис. Бюст на Христос Емануил в анфас, с брада, кръстат нимб , който в горното рамо на кръста има един бисер и по два във всяко странично. Облечен е с туника и химатион. С д. ръка благославя, а с лвата държи евангелие, украсено с 5 бисера. В полето IC XC.

O. – + -
IS XS
bASILE
bASIL (Grierson 1973, Pl. 61.E)

26. Æ; лята имитация. Недобре запазен екземпляр. Размери: Т. 7, 7г. Д. 27, 6/31, 3мм.

27. Æ; добре запазен екземпляр. Размери: Т. 6, 7 г. Д. 25, 0 мм.

28. Æ; добре запазен екземпляр. Размери: Т. 7, 9 г. Д. 24, 6/26, 5 мм.

Анонимен фолис
Клас G
Константинопол

(1065-1070)

Л. Без надпис. Бюст на Христос Емануил в анфас, с брада, кръстат нимб, облечен с туника и химатион, с д. ръка благославя, в л. държи свитък. В полето IC XC. Зрънчест кръг.

О. Без надпис. Бюст на Богородица в анфас, нимб, с вдигнати ръце в оранс, облечена с туника и мафорион. В полето: MP ΘV. Зрънчест кръг (Grierson 1973, Pl. 61.G)

29. Æ; добре запазен екземпляр. Размери: Т. 7,5 г. Д. 26, 7/ 27, 6мм.

30. Æ; добре запазен екземпляр. Размери: Т. 8,3 г. Д. 25, 0/ 27, 7мм.

31. Æ; недобре запазен екземпляр. Размери: Т. 6, 9г. Д. 25, 5/26, 7мм.

Константин X (1059-1067)

Фолис

Клас I

Константинопол

Л. + EMMANOVHL

Христос прав върху квадратен супедион, с брада, кръстат нимб с бисери във всяко рамо на кръста. Облечен е с туника и химатион. С д.р. благославя, в л.р. държи евангелие. В полетата IC XC.

О. + KWNTΔK (вл.) EVΔKAVГO (вд.)

Евдокия вдясно, права с туника и лорос и корона с пропендулии. Вляво Константин с корона с пропендулии, дивитисион и лорос. Помежду си държат лабарум с дълга дръжка върху база от три стъпала и хоризонтално рамо. Ръката на Константин е над ръката на Евдокия. Свободните им ръце са поставени пред гърдите (Grierson 1973, Pl. 64.8)

32. Æ, екземплярът е препечатан върху друг фолис. Размери: Т. 7, 8г. Д. 25, 0/30, 0 мм.

33. Æ, зле запазен екземпляр. Т. 25, 0/ 27, 7 мм.

Роман IV (1068-1071)

фолис

Константинопол

(1068-1071)

Л.Без надпис. Бюст на Христос в анфас, с брада, кръст от точки зад главата, облечен с туника и химатион, с д. ръка благославя, в лявата държи книга, украсена с 9 бисера на корицата. В полето IC XC/NI KA.

О. CR/PΔ. Латински кръст, пресечен с X, един голям и два малки бисера във всяко рамо (Grierson 1973, Pl. 65.8)

34. Æ; добре запазен екземпляр. Размери: Т. 6, 8 г. Д. 24/26, 8 мм.

Анонимен фолис

Клас H

Константинопол

(1070-1075)

Л. Без надпис. Бюст на Христос в анфас, с брада, кръстат нимб, който има във всяко рамо по един X с точка в средата, облечен с туника и химатион, с д. ръка благославя, а с л. държи книга, украсена с пет бисера по средата. В полето IC XC.

О. Без надпис. Патриаршески кръст с един голям бисер и два малки бисера във всеки край, флорални орнаменти отляво и дясно на базата (Grierson 1973, Pl. 68.H)

35. Æ; недобре запазен екземпляр. Размери: Т. 8, 7 г. Д. 27, 4/29, 00 мм.

36. Æ; недобре запазен екземпляр. Размери: Т. 5,5 г. Д. 24, 0/25, 4 мм.

Анонимен фолис

Клас I

Константинопол

(1075-1080)

Л. IC XC. Бюст на Христос с дълга брада, кръстат нимб с по един бисер във всяко рамо на кръста. Облечен е с туника и хиамтион, с д. ръка благославя, а в лявата държи евангелие, украсено с бисери.

О. Латински кръст с един голям и два малки бисера в краищата на раменете. В средата кръстосан малък кръст. Вляво и вдясно от основата на кръста – растителни орнаменти. Горе вляво и вдясно – полумесец. (Grierson 1973, 2, Pl. 68.I)

37. Æ; добре запазен екземпляр. Размери: Т. 6, 2 г. Д. 23, 2/24, 4мм

38. Æ; зле запазен екземпляр. Размери: Т. 2, 8г. Д. 22, 8/ 25 мм.

Анонимен фолис

Клас J

Константинопол

(1080-1085)

Л. Бюст на Христос Пантократор в анфас, с брада и кръстат нимб с бисерна украса във всяко рамо на кръста. Облечен е с туника и химатион. С д. ръка благославя, а в лявата държи евангелие.

О. Латински кръст с голям бисер и два по-малки в краищата на кръста. Под него – голям полумесец. Вляво и вдясно от кръста, под и над него, големи бисери, заобиколени от малки (Grierson 1973, Pl. 68.J)

39. Æ, екземплярът е препечатан върху друг фолис. Размери: Т. 5,0 г. Д. 23 мм.

Анонимен фолис

Клас K

Константинопол

(1085-1092)

Л. Без надпис. Бюст на Христос в анфас, с брада, кръстат нимб с по един бисер във всяко рамо. Облечен е с туника и химатион. С д.р. благославя, в л. р. държи евангелие с украса от бисери на корицата. В полето IC XC. Зрънчест кръг.

О. Без надпис. Допоясна фигура на Богородица, нимб, с вдигнати ръце за оранс, облечена с туника и мафорий. Отляво M, отдясно ΘV. Зрънчест кръг (Grierson 1973, Pl. 68.K)

40. Æ; Размери: Т. 4,1 г. Д. 20, 5/22 мм.

Никифор III (1078-1081)
Фолис
Клас I
(1078-1081)
Л. Без надпис. 3/4 фигура на Христос Антифонет в анфас, с брада, кръстат нимб с бисер във всяко рамо, облечен с туника и химатион; с д. ръка благославя, в л. държи книга, украсена с 5 бисера на корицата. В полето две звезди, отдолу IC XC.
О. Кръст с няколко рамена, завършващи с глобус. Около него са изобразени буквите C Φ N Δ. (Grierson 1973, Pl. 70.9)

41. Æ; Размери: Т. 7,1 г. Д. 22, 7/25, 00 мм.
42. Æ; Размери: Т. 5, 8г. Д. 21/22, 7 мм.

Алексий I Комнин (1081-1118)
Предреформено монетосечене (преди 1092 г.)
Фолис
Трапезунд
Л. Бюст на Христос, с нимб, облечен с туника и химатион. С д. ръка благославя, а в л. ръка държи евангелие. В полето IC XC.
О. Надписът не личи. Бюст на императора, корона с пропендулии, дивитисион и хламида. В д. ръка държи кръст с дълга дръжка, а в лявата – кълбо с кръст. (Grierson 1982, Pl. 58. 1008)
43. Æ; Надписите са почти изтрити. Размери: Т. 3,1 г. Д. 19, 7/20 мм.

Йоан II (1118-1143)
Половин тетартерон
Тесалоника
Тип А
Л. Христос прав, насреща, изправен на подиум, с брада и нимб, облечен с туника и колобион, в л. ръка държи Евангелие. В полето: IC XC.
О. IWΔCC ΠOTH
Бюст на императора със стема, дивитисион и хламида, в д. ръка лабарум с дълга дръжка, а в лявата кълбо с кръст.
44. Æ; Размери: Т. 1,4 г. Д. 14, 0/17, 4 мм. (Hendy 1999, Pl. 10.16)

Мануил I Комнин (1143-1180)
Тетартерон
Тесалоника
Тип А
(1152-1160?)
Л. O P
ΓE ΓI
O S
Бюст на Св. Георги голобрад, с къдрава коса, нимб и бойно облекло. В д.ръка държи копие на рамо, а в лявата – щит.
О. MANOHΛ ΔECΠOTHC – околовръстен надпис.
Бюст на императора със стема, дивитисион и лорос. В д.р. държи лабарум с къса дръжка, а в л.р. – кълбо с кръст. (Hendy 1999, Pl. 16.18)

45. Æ; Размери: Т. 4,1 г. Д. 19, 3/21, 2мм.
46. Æ; Размери: Т. 4, 0г. Д. 19/20,4 мм.

Тип Б
(1167-1183)
Л. IC XC
Голям кръст с радиални линии, поставен върху три стъпала.
О. MANVHL ΔECΠOTHC
Бюст на императора, с брада, стема, дивитисион и лорос; в д. си ръка държи лабарум с дълга дръжка, а в л. кълбо с кръст.
47. Æ; Размери: Т. 2,2 г. Д. 20, 4/22, 7мм. (Hendy 1999, Pl. 16.19)

Нелокализирана гръцка монетарница
Половин тетартерон
(1143-1152)
Л. Монограм във вид на M
Δ Π K
Λ
О. Бюст на императора с голобрадо лице, със стема, дивитисион и лорос; в д. си ръка държи лабарум с дълга дръжка, а в лявата – кълбо с кръст.

48. Æ; Размери: Т. 1, 6 г. Д. 15, 4/16, 3мм. (Hendy 1999, Pl. 16. 22)

Неизвестна монетарница
Тип С
(1160-67)
Л. Бюст на Христос, с брада и нимб, облечен с туника и колобион, в л. ръка държи свитък. В полето IC XC.
О. MANVHΛ ΔECΠOTH
Императорът прав, насреща, облечен с непозната дреха (стема, къса военна туника, нагръдник и сагион), държи в д. р. скиптър, а в л. кълбо с кръст.
49. Æ; Размери: Т. 1, 8 г. Д. 17, 5/19, 7 мм. (Hendy 1999, Pl.16.24)

1

2

3

4

5

6

7

8

11

10

9

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

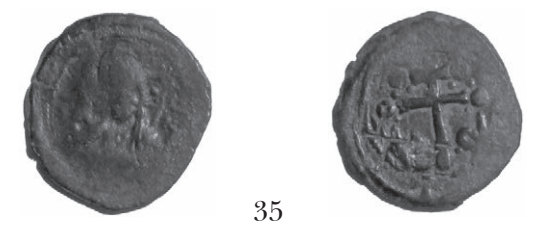
35

36

37

38

39

40

41

42

43

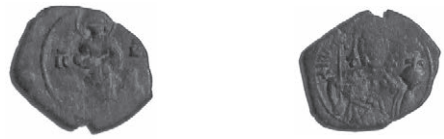

44

45

46

47

48

49

Използвана литература:

Атанасов 1999: Г. Атанасов. Откога започва сеченето на анонимните византийски фолиси клас В и кога печенеги опустошават Добруджа? - Нумизматични изследвания, 1999, 33-56.

Атанасов, Йорданов 1994: Г. Атанасов, Йорданов, И. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994.

Бъчваров 1994: И. Бъчваров. Монети от Ряховец. Велико Търново, 1994.

Владимирова-Аладжова 2001: Д. Владимирова-Аладжова. Монети и монетна циркулация на селището в Хисарлъка край Сливен. - Разкопки и проучвания 28, 2001, 1. Туида-Сливен, 97-114.

Дочев 2012: К. Дочев. Византийски монети от X-XI в. от средновековно Търново. – Във: Василка Герасимова-Томова. In memoriam. София, 2012, 485-495

Жекова 2003: Ж. Жекова. Монетни находки от средновековни селища в Новопазарско. - Плиска-Преслав 9, 2003, 121-128.

Жекова 2006: Ж. Жекова: Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен. София, 2006.

Йорданов 1980: И. Йорданов. Ранни форми на монетно производство (XI-XII в.) в българските земи. – Нумизматика 1980, 2, 4-16

Йорданов 1984: И. Йорданов. Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081-1261 г.София, 1984.

Йорданов 2000: И. Йорданов. Монетите и печатите от Плиска (1899-1999). - Плиска-Преслав 8, 2000, 135-167.

Йотов 2004: В. Йотов. Археологически приноси към историята на Варна през Средновековието. – В: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на западното Черноморие (=AMV II). Варна, 2004, 312-342.

Лазаренко 2007: И. Лазаренко. Колективна монетна находка от византийски анонимни фолиси клас А2, намерена между селата Планиница и Рупча, Бургаска област. - В: Тракия и Хемимонт IV-XIV век 1. Варна, 2007, 198-206.

Лазаров 2001: Л. Лазаров. Данни за монетната циркулация на Провадийската крепост (по материали от Дългополския музей) (=Нумизматични проучвания и материали 3). Велико Търново, 2001.

Митев 2014: Н. Митев. Монети и монетна циркулация в средновековния Овеч (491-1388). - В: България в световното културно наследство. Шумен, 2014, 586-596.

Юрукова 1983: Й. Юрукова. Нумизматични и сфрагистични паметници (867-1195/1203). - В: Крепостта Перник VIII-XIV в. 2. София, 1983, 120-171.

Bekker 1838: I. Bekker. George Cedrenus. II, Bonn, 1838-1839.

Bellinger 1928: A. Bellinger. The Anonymous Byzantine Bronze Coinage. - Numismatics Notes and Monographs № 35. New York, 1928.

Grierson 1973: P. Grierson. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection III/2. Washington, 1973.

Grierson 1982: P. Grierson. Byzantine coins. London, 1982.

Hendy 1999: M. Hendy. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection IV, 1-2. Washington, 1999.

Metcalf 1965: M. Metcalf. Bronze Coinage and City Life in Central Greece circa A.D. 1000. - Annual of the British School at Athens 60, 1965, 1-40.

Metcalf 1970: M. Metcalf. Interpretation of the Byzantine "Rex Regnantium" Folles of Class "A", c. 970-1030. - The Numismatic Chronicle 10, 1970, 199-219.

Oikonomides 1967: N. Oikonomides. John Skilitzes on Anonymous Byzantine Bronze Coinage. - The Turtle, North American Journal of Numismatics 6, 1967, 15-17.

Sabatier 1862: J. Sabatier. Description generale des monnaies byzantines II. Paris, 1862.

Theoklieva-Stoytcheva 2001: E. Theoklieva-Stoytcheva. Medieval coins from Mesemvria. Sofia, 2001.

Thomson 1954: M. Thomson. Coins from the Roman through the Venetian Period. - In: The Athenian Agora II. Princeton, 1954.

Whitting 1955: P. D. Whitting. The Anonymous Byzantine Bronze. - The Numismatic Chronicle 15, 1955, 89-99.

Whitting, Piper 1949: P. D. Whitting and C. H. Piper. The Anonymous Byzantine Bronze. – Seaby's Coin and Medal Bulletin, 1949, 328-329.

Whitting, Piper 1950: P. D. Whitting and C. H. Piper. Another Byzantine Anonymous. – Seaby's Coin and Medal Bulletin, 1950, 162-163.

Whitting, Piper 1951: P. D. Whitting and C. H. Piper. Rearranging Some Byzantine Anonymous Types. – Seaby's Coin and Medal Bulletin, 1951, 143-145.

Whitting, Piper 1951a: P. D. Whitting and C. H. Piper. Dating Byzantine Anonymous Issues. – Seaby's Coin and Medal Bulletin, 1951, 192-193.

Whitting, Piper 1951b: P. D. Whitting and C. H. Piper. A Common Byzantine Anonymous overstrike. – Seaby's Coin and Medal Bulletin, 1951, 359-361.

Whitting, Piper 1950c: P. D. Whitting and C. H. Piper. Overstrikes in the Byzantine Anonymous Bronze Series. – Seaby's Coin and Medal Bulletin, 1951, 377-381.

Wroth 1908: W. Wroth. Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum II. London, 1908.

BYZANTINE COPPER COINS (IX-XII CENTURY) FROM THE REGION OF SHUMEN

Nevyan Mitev

(Summary)

The aim of this study is to be published new 49 byzantine pieces from IX-XII century. According to the information of the owner, all coins are found in the region of Shumen. Chronologically the published specimens could be divided into three main groups.

The first group is represented by 4 pieces, which are dated in IX-X century. They are distributed as follows: one folis of Emperor Basil I (867-886), two folisses of Leo VI (886-912) and one folis of Constantine VII (913-959).

The second group coins is represented by copper specimens of the Byzantine rulers from X-XI century. Among them the most numerous emissions are from the type of „Anonymous Byzantine Folis“ minted between 971 – 1092. From these discussion coins in this study are published 33 copies. They are distributed as follows: Class A1 – 3 specimens, Class A2 – 9, Class B – 6, Class C – 2, Class D – 1, Class E – 3, Class G – 3, Class I – 2, Class J – 1, Class H – 2, Class C – 1. Among the published coins the most numerous are the specimens of class A2, followed by Class B. These emissions are witnesses of several devastating attacks in the northeastern Bulgarian lands of various barbarian tribes (Uzi, Pechenegs and Cumans) in XI century. Besides anonymous coins the Byzantine emperors of X century struckes and copper folisses on which are inscribed their names. In this study are published a total of 4 of those copies. Folis of Constantine X and Evdokia (1059-1067), folis of Roman IV (1068-1071) and two folisses of Nikifor III (1078-1081). To this second group of coins I add an extremely rare folis of Alexios I (1081-1118), strucked in Trebizond.

The last, third group, which is presented in this study consists of tetarteroni of Byzantine emperors who ruled after the reform of Alexios I in 1092. The specimens are distributed as follows: half tetarteron of John II (1118-1143), strucked in Thessalonica, three tetarterons of Manuel Comnenus (1143-1180), strucked in Thessalonica, one half tetarteron from non-localized Greek mint and a half tetarteron of unknown mint from the same ruler.

The presented 49 coins from the collection of A. Rusev bring more clarity on the coin circulation in region of Shumen in IX-XII century. The specimens complement the quantity of known emissions in the region and contribute to a more thorough study of the Byzantine coins circulated in Bulgarian lands. Besides the common emissions from this period in the collection are kept and many interesting specimens as the folis of Alexius I. Unfortunately, the coins are not found in regular archaeological excavations and can not serve as an indicator of life of a particular area. The future archaeological excavations in the area, and putting into scientific circulation of new coin emissions will complement the monetary picture in the region of Shumen.

НЕПУБЛИКУВАНИ РАННОСРЕДНОВЕКОВНИ ОЛОВНИ ПЕЧАТИ ОТ КРЕПОСТТА РУСОКАСТРО И ПРИЛЕЖАЩИЯТ Ѝ РАЙОН

Николай Кънев, Милен Николов

Сред множеството материални свидетелства за значимостта на района на Русокатро и за живота, протичал там през Средновековието, са и намираните в и около крепостта византийски и български средновековни оловни печати. През 2012-2014 г. броят на сфрагистичните паметници от района на Русокастро се увеличи с още три ценни артефакта – един български царски оловен печат и два византийски моливдовула, които с публикуването им по-долу, въвеждаме в научно обръщение.[1]

* * *

Ранновизантийската и средновековна крепост Русокастро е изградена на върха на вулканичен скален хълм с максимална височина 108 м. Площта ѝ е 50,5 декара – едно от най-големите фортификационни съоръжения на територията на днешна Южна България. Проведените тук археологически проучвания показаха, че от юг тя е била укрепена с две крепостни стени, а в най-високата част на хълма е била обособена цитадела с казармени помещения. Укреплението е било издигнато в началото на VI в. В първите десетилетия на VII в. крепостта е била напусната, а най-късно в края на IX в. е била заселена от българско население. От тогава до самия край на XIV в. тук животът не е прекъсвал. Крепостта Русокастро е известна и от исторически извори от XII, XIII и XIV в.

Важно е да се отбележи, че през XI-XIV в. в района на крепостта Русокастро са съществували няколко селища. Те са разположени югозападно, южно, югоизточно и северно от крепостта и отстоят от нея на разстояние от 0,5 до 2 км.

Археологическите проучвания на крепостта Русокастро започнаха през 2006 г. В рамките на седем археологически сезона, напълно или частично, са проучени западната крепостна стена, цитаделата, средновековен храм с некропол, няколко жилищни помещения от IX-X, XI-XII и XIII-XIV в. и укрепен проход с водоснабдително съоръжение – кула-кладенец (Дражева 2007, 488-491; Дражева, Василев 2008, 654-656; Дражева, Николов 2009, 672-674; Дражева, Николов 2010, 540-542). Открити са многобройни находки от V-VII, IX-XII и XIII-XIV в. Тук ще се спрем накратко само на тези, които са от епохата на ранното средновековие. Освен откритата характерна българска керамика с врязана украса, както и такава с излъскани ивици от IX-X в., са открити и много други находки, някои от които вече са публикувани – ранносредновековен керамичен амулет с руноподобен знак от от края на IX-X в. (Николов 2009, 672-674), ранносредновековни бронзови колани апликации от X в. (Николов 2010, 497-502, Николов 2013, 59-64) и къс меч – сакс, датиращ от XI-XII в. (Дражева, Гърбов 2009). Наред с тези находки сме длъжни да отбележим и многобройните монети на императорите Константин VII, Василий II, както и на всички византийски императори от XI-XII в., византийска белоглинена рисувана керамика от XI-XII в., а също и такава със златиста и сребриста ангоба от XI-XII в.

Сред находките от крепостта Русокастро и района около нея се открояват три оловни печата, които са и повод за настоящата работа. Два от печатите са предоставени на проучвателският екип от земеделски производители от близкото село Желязово. Според техните твърдения те са открити през 2012 и 2013 г. след оран на едно

[1] Печатите са постъпили във фондовете на РИМ – Бургас и са предоставени от неговия директор Милен Николов за разчитане и датиране на доц. д-р Николай Кънев от ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“, който е и автор на сфрагистичната част от настоящата публикация. Милен Николов е автор на частта, представяща археологическата среда, в която са открити печатите. Преди появата на тези три нови сфрагистични находки, единственият по-рано известен моливдовул, който със сигурност се свързва с района на крепостта Русокастро, е печатът на вестарха Георгий Кедрин, датиращ от 3-та четвърт на XI в. (Jordanov 2009, no. 385).

и също място, което се локализира на 1.9 км. северно от крепостта. След направения от нас оглед стана ясно, че това е нива, ограничена от южната си част от малко дере. По повърхността се откриха многобройни фрагменти строителна керамика – тухли, както и буци розов хоросан. Откриха се и няколко фрагмента от ранновизантийски амфори от VI-VII в.

Третият оловен печат е открит през 2014 г. при редовни археологически проучвания. Точното му местонамиране е непосредствено до вътрешното лице на източната стена на укрепения проход, водещ към водоснабдителното съоръжение на крепостта Русокастро, буквално върху повърхността на скалата. Това всъщност е била пътеката, по която обитателите на Русокастро са се придвижвали към кулата-кладенец в подножието на крепостта. Важно е да се отбележи, че от запад, в точно този участък пътеката е фланкирана от втора бойна кула, осигуряваща нейната по-добра защита.

* * *

Петър и Мария, василевси на българите (927 – преди средата на X в.)

Аверс: Бюстово изображение на Иисус Христос с кръстат нимб,[2] облечен в хитон и химатион. С дясната си ръка Христос благославя, а в лявата държи украсено с бисери евангелие. Изображението е вписано в кръг, очертан с непрекъсната линия, която е частично запазена в долната половина на полето. Тъй като оловното ядро очевидно е било по-малко от матрицата, отпечатъкът е непълен – горната периферна част на образа (най-вече в дясната му горна част) и надписът са останали извън полето.

Реверс: Бюстови изображения анфас на цар Петър I и на съпругата му – внучката на византийския император Роман I Лакапин (921-944) – Мария Лакапина. Петър е вдясно на изображението, облечен е с дивитисион, а на главата си носи стема с пропендули. Мария е изобразена отляво, с дивитисион, препасан с лорос. Главата на царицата, увенчана със стема от женски тип, е наклонена леко към нейното ляво рамо. Двамата владетели държат помежду си двойно пресечен патриаршески кръст, завършващ в долния си край с малка сфера, а ръцете им я придържат.

Около изображението – кръгов надпис, от лявата част на който личат не много добре запазените букви RR8Λ – част от характерната за тази група печати легенда на реверса +ПЄТРОСКЄМАРІR'R8ΛГАР.

= „[+ Πέτρος καὶ Μαρί(ας)] β(ασιλεῖς) Βουλ[γάρ(ων)]“, т.е., в превод – „Петър и Мария, василевси на българите“.

Моливдовулът спада към първия основен иконографски тип от печатите на цар Петър I (927-969), при който царят е представен заедно с царицата Мария-Ирина Лакапина. По-точно той принадлежи към първата и хронологично най-ранна група печати от този тип, условно наречена според съдържанието на легендата си „Петър и Мария, василевси на българите“, която група се датира към началния период от управлението на цар Петър – в годините непосредствено след подписването на мирния договор с Византия през октомври 927 г. (Йорданов 2001, 59).

Печатът е добре запазен и с качествено изображение, въпреки че не е центриран и ядрото е по-малко от матриците, с които е бил отпечатан. На последното се дължи и претърпяната деформация, засегнала най-вече дясната периферия на лицевата му страна. Гледано откъм лицевата страна, каналчето на шнура преминава приблизително по мислената линия, която се спуска от 300° към 120° в рамките на окръжността, т.е. от 10 ч. към 4 ч., ако използваме аналогията с циферблата на часовник. Размерите на оловния печат са следните: диаметър – 19-20 мм., дебелина – 2-5 мм., тегло – 14,1 г.

Моливдовулът е открит в района северно от Русокастро от жители на с. Желязово и е предаден на директора на РИМ – Бургас.[3] Въпреки че

[2] Т.е. с кръст зад главата на Христос, но без специално очертан около нея кръгов нимб. Този тип изображение на Иисус Христос е бил използван в иконографията на византийските императорски печати след края на иконоборческия период в продължение на над едно столетие – до средата на X в. (Шандровская 1999, 116).

[3] По време на археологическите проучвания в Русокастро през 2012-2014 г., жители на близкото с. Желязово са предоставили на археолозите множество находки, открити от тях при земеделската им работа. Сред тях е и моливдовулът на цар Петър I (927-969 г.), който е открит при обработка на градина на ок. 400 м. от кулата-кладенец на крепостта Русокастро. Печатът е един от най-добре запазените печати на цар Петър от този вид, открити изобщо до този момент, както и първият, за който е сигурно документирано, че е намерен в Тракия. Всъщност, освен

Обр. 1. Моливдовул на цар Петър и царица Мария.
Fig. 1. Lead seal of king Peter and Queen Mary.

това е едва първият печат на цар Петър, който със сигурност произхожда от района, както и въобще от Тракия, неговото местонамиране трудно може да се приеме за изненадващо. Не са една или две логичните възможности моливдовулът да се е озовал там. Много е вероятно той да е скрепявал, например, кореспонденция на българския цар до някое длъжностно лице в този важен пограничен район, през който минават основните пътища на комуникация между Преслав и Константинопол или пък да е бил адресиран до някоя значима личност, участваща в пратеничество, отиващо в или идващо от византийската столица, което е преминало оттам.

Константин, нотарий и авидик (втората половина на VIII – първата половина на IX в.)

Качествен и много добре центриран моливдовул, с доста добра степен на запазеност, макар че от едната му периферия е отчупено парче (вероятно при изкопаването му), с което е засегната най-дясната крайна част на лицевата страна и съответно – най-лявата крайна част на опаката страна на печата. Макар и съвсем леко, нарушаване на целостта му има и при изходите на каналчето за шнура отгоре и отдолу.

Аверс: Голям кръстообразен инвокативен монограм, в центъра на който се намира буквата *тита* (Θ), на върха – *омикрон* (o) и върху него – *ипсилон* (v), в долния му край – *вита* (B), която, доколкото си личи, тъй като там е долният изход на каналчето, изглежда е подчертана отдолу. В края на лявото рамо на монограма е изписана H, а буквата в края на дясното рамо липсва, поради упоменатото по-горе отчупване на парче от периферията[4]. Разчитането на „βοήθει“ е безпроблемно, но липсващата буква от монограма не позволява да се твърди с пълна сигурност дали съдържащата се в него инвокация започва с „Κύριε“ или с „Θεοτόκε“, макар че, по наше мнение, е по-скоро първият вариант и е почти сигурно, че става въпрос за инвокативен монограм от вида, който е класифициран от Г. Закос под номер LXVIIIA (Zacos, Veglery 1972c, plate 260, LXVIIIA). В образуваните от раменете на монограма четири полета е изписано [T]Ϣ – CϢ – ΔϒΛϢ, като буквата T (*тау*) в горното дясно поле сега почти изцяло липсва, тъй като е останала на отчупеното парче от периферията.

Монограмът и буквите в полетата му сумарно се развързват в инвокацията „Κύριε βοήθει τῶ σῶ δούλω“, т.е., в превод на български – „Господи, помагай на своя раб“[5].

Реверс: Надпис на четири реда, вписан в частично запазен кръг, който на места очевидно е излизал извън полето, тъй като матрицата е била малко по-голяма от оловното ядро: + KϢNC ‖ TANTHN. ‖ N^{T}OK̨ABVΔ ‖ HKOV+.

= „+Κωνσταντίνου νοταρίου καὶ ἀβυδηκοῦ +“.

Кръстът в началото на първия ред на реверса е частично запазен, но личи достатъчно добре под лупа. Същото важи и за третата и четвъртата буква на този ред, които са засегнати в горната си част, но все пак са четливи. Долното краче на буквата *капа* на третия ред е издължено вертикално под нивото на реда, така че това удължение да изписва буквата *йота*. От последната буква на същия ред – *делта* – е запазена само дясната ѝ половина. Интересно е, макар че не е твърде рядко срещано, съкратеното изписване на длъжността *нотарий*, при което буквата *тау* е вписана над пространството между *ню* и *омикрон*.

Цялостното развързване на изписаното на моливдовула има следния вид:

„+ Κύριε βοήθει τῶ σῶ δούλω Κωνσταντίνου νοταρίου καὶ ἀβυδικοῦ +“, т.е., в превод – „Господи помагай на своя раб, нотария и авидика Константин“.

настоящия моливдовул, със сигурност открити на юг от Стара планина има само още два печата на Петър – този от крепостта Кракра при гр. Перник и влезлият съвсем наскоро в научно обращение екземпляр от типа „Петър, деспот“, произхождащ от с. Ръжево Конаре, Пловдивско (вж. Йорданов 2016, 142, 242).

[4] Под лупа там като че ли все пак се забелязват несигурни следи от горното диагонална чертичка на *капа* (K).

[5] Или, макар и много по-малко вероятно, „Θεοτόκε βοήθει τῶ σῶ δούλω“, т.е., в превод – „Богородице, помагай на своя раб“.

Обр. 2. Моливдовул на Константин, нотарий и авидик.
Fig. 2. Lead seal of Konstantin, notariy and avidik.

Датировката не е по-ранна от времето на Сирийската династия и в никакъв случай не по-късна от времето на Аморийската династия, като едва ли прехвърля средата на деветото столетие като горна граница.

Размери: диаметър – 24-25 мм., дебелина – 2,5-3 мм., тегло – 13,84 г. Произхожда, подобно на предходния печат, от същия район северно от крепостта Русокастро.

Константин е засвидетелстван на печата си чрез името си и чрез двете длъжности, които е съвместявал – на *нотарий* и на *авидик*, но без да е упомената каквато и да е титла, което е напълно обяснимо, тъй като служебното му положение в провинциалната администрация все пак е било достатъчно скромно и той най-вероятно не е имал такава. Твърде често, особено в тази епоха, лица от подобен ранг като този на Константин, не са имали честта да носят почетна титла, а когато са имали такава, тя по правило е била от ниските нива на титулната имперска йерархия. Съвместяването на двете длъжности на Константин никак не е изненадващо и изглежда съвсем в реда на нещата.[6] Въпреки че на печата службата му на *нотарий* не е конкретизирана (или по-скоро именно защото не е конкретизирана) чрез указването на ведомството или на административната структура към която принадлежи, очевидно е, че в случая става въпрос за *нотарий* от провинциалната администрация (най-вероятно от тема Тракия или от тема Македония), който в административно отношение е пряко подчинен на съответния *темен протонотарий* и който е резидирал в определен пристанищно-търговски център, в който е функционирала и длъжността на *авидик*, като последната, с оглед на съвместимостта на функциите на двете длъжности, е била също така поверена на Константин. За съжаление, към длъжността *авидик* липсва каквото и да е географско определение, което не ни позволява да направим категорични заключения в кой точно град е резидирал нотарият и авидик Константин, но все пак следва да отбележим, с оглед на естеството на въпросната служба,[7] че възможностите в това отношение не са чак толкова много.[8]

[6] Също така следва да подчертаем, че съчетаването на изпълнението на тези две длъжности от едно и също лице е засвидетелствано и върху други сфрагистични паметници от тази епоха (Zacos, Veglery 1972b, 1730, no. 3080).

[7] Длъжността *авидик* (ἀβυδικός) възниква първоначално във връзка с контрола на морския трафик към Мраморно море в Авидос (Ἄβυδος) на малоазийския бряг на Дарданелите и самото ѝ наименование произлиза от името на този град и важно пристанище. По-късно длъжността вече е засвидетелствана и в други значими пристанищни центрове като Солун, Амида или Еврип на о. Евбея, а нерядко нейните титуляри са изпълнявали паралелно и други, съвместими с функциите ѝ служебни постове, които са свързани по един или друг начин с търговския и/или морския трафик, като например тези на *комеркиарий*, *парафилакс* или *нотарий*, за което свидетелстват на първо място и сфрагистичните данни. Във връзка с дискусиите около произхода и естеството на длъжността *авидик* и връзката ѝ с други византийски длъжности вж. напр. в т. 1, част 2 на Закос и Веглери (Zacos, Veglery 1972a, 1201), както и посочената там литература.

[8] Като се има предвид, че Константин не е сметнал за необходимо да укаже на моливдовула си името на града, в който е изпълнявал службата си на *авидик*, изглежда логично той да е използвал този си печат само за скрепяването на кореспонденция и на документация при изпълнението на задълженията си в рамките на територията на темата, към която е принадлежал административно въпросният град, тъй като в нейните граници едва ли е имало друг център, в който да е функционирал *авидик* и по тази причина името на града не е било необходимо да се указва специално. Следователно, в случая може да става въпрос за някой от съвсем не чак толкова многото значими търговски или пристанищни центрове в тема Тракия или евентуално – в тема Македония, в които би могло да се допусне, че има *авидик*, като например Месемврия, Анхиало, Девелт, Редесто или Адрианопол, като при това, разбира се, по-логичните варианти са градовете, които са преки морски пристанища с достатъчно голям трафик. От друга страна, обаче, е възможно, с оглед на сравнително ранната датировка на печата, както и на недостатъчните изворови сведения относно развитието на длъжността ἀβυδικός, включително и относно нейното разпространение в географско отношение, по това време най-близките до региона места, където да е функционирал *авидик*, да са били само Солун и Авидос и при това положение информацията, съдържаща се в легендата на моливдовула, т.е. името Константин и съчетаването на длъжността *авидик* с тази на *нотарий*, е била напълно достатъчна за съвременниците му за да могат да идентифицират дали този оловен печат скрепява кореспонденция, идваща от авидика на Солун или пък от авидика на Авидос, тъй като едва ли и в двата пристанищни града в едно и също време службата на ἀβυδικός ще се е изпълнявала от двама съименници, които при това и едновре-

Обр. 3. Моливдовул на N. с бюстово изображение на Архангел Михаил на аверса.

Fig. 3. Lead seal of N. with bust image of Archangel Michael at the avers.

От същия този период, в който се датира публикуваният тук печат, следва да отбележим, че по сфрагистични данни е известен авидикът на Солун Константин, чийто моливдовул, между впрочем, има на аверса си много подобен, макар и малко поразличен, кръстообразен инвокативен монограм като този на печата на *Константин, нотарий и авидик* (Zacos, Veglery 1972a, 865, no. 1436A).[9] Възможно е и в двата случая да става въпрос за различни печати на един и същ човек, които отразяват два различни времеви отрязъка от неговата кариера като *авидик*. В същото време, обаче, не би било коректно да се изключва и възможността това да са две съвсем отделни лица, най-малкото защото името Константин е сред най-широко разпространените във Византия, а хронологичния интервал, определен от датирането на печатите, е достатъчно голям за да не е невероятно в него да може да се вместят двама служители на една и съща позиция и с едно и също име, още повече, че на печата на нотария и авидик Константин не е указано никакво географско наименование и така той хипотетично би могъл да бъде свързан с най-различни точки от територията на империята, лишавайки ни и от сигурен пространствен ограничител, което също е допълнителна пречка да се настоява за идентичността на солунския авидик Константин с едноименното лице от нашия моливдовул.

менно да съвместяват и длъжността на *нотарий* и съответно поради тази причина в легендата на печата да липсва упоменаване на името на града, в който Константин е бил *авидик*.

[9] Монограмът е от тип LXIX и се развързва във вида „Κύριε βοήθει“, като единствената разлика е изписването на буквата *ро* под останалите две букви в горния край на монограма. Датировката му се отнася към края на VIII – началото на IX в.

Обр. 4. Местонамиране на печати № 1 (цар Петър с Мария) и № 2 (Константин, нотарий и авидик).

Fig. 4. Location of Seals No 1 (King Peter with Maria) and No 2 (Constantine, notariy and avidik).

N. (Михаил?) (X-XI в.)

Аверс: Бюстово изображение на Св. Архангел Михаил с нимб, в който са вписани сиглите, изписващи името на светеца, от които личат χ от дясно на главата му и λ – от ляво на нея. При дясното рамо се вижда горната част на меч с ръкохватката му, който меч Архангел Михаил изглежда придържа за канията с дясната си ръка.

Реверс: Вписан в частично запазен кръг пет редов надпис в много лошо състояние, като поголямата част от буквите са или напълно излични, или нечетливи: + MI . . . ‖ . AΘP . . . ‖ . T Ʊ ΛA . . ‖ . M . . . ‖ . . .

Размери: диаметър – 15-19 мм., дебелина – 1-1,2 мм., тегло – 3,8 г.

Моливдовулът е твърде зле запазен и недобре центриран. Открит е при редовните археологически разкопки на крепостта Русокастро

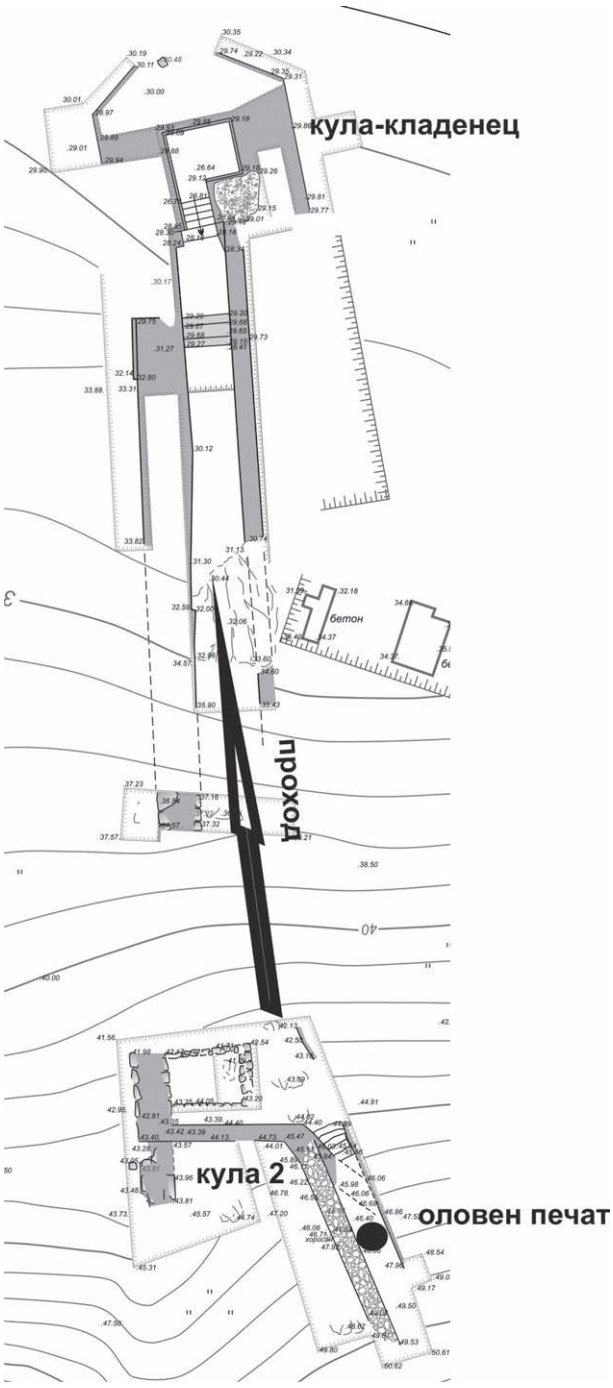

Обр. 5. Местонамиране на печат № 3 по време на археологическите проучвания през 2014 г.

Fig. 5. Location of seal No 3 at the time of the archaeological research in 2014.

през лятото на 2014 г. и е заведен под полеви инвентарен № 7.[10] Изображението на лицевата страна е отпечатано под ъгъл от около 45° по посока на часовниковата стрелка спрямо каналчето на шнура на печата, а съответно надписът на опаката страна се пада под ъгъл от приблизително 30° обратно на посока на часовниковата стрелка. Въпреки лошото състояние на аверса, особено в периферните му части, изображението на него е запазено в достатъчна степен и позволява да бъде определен образът на Св. Архангел Михаил. Както дясната, така и лявата периферна част на полето на реверса са пострадали от механични удари, които са причинили вдлъбнатини и са изличили началните и крайните части на редовете. Централната част на полето е пострадала от голяма диагонална резка, която пресича първите три реда. Разчитането на третата буква на първия ред и на третата видима буква на втория ред не е сигурно. Първата видима буква на третия ред би могла да е както *тау* (Т), така и *гама* (Г), а следващата, която е деформирана от упомената резка, би могла да е както Н, така и Ѹ. Прекалено лошото състояние на опаката страна на печата прави установяването дори и на повечето от запазените букви твърде проблематично и несигурно. Всичко това съответно компрометира и всеки опит за разчитане на легендата като цяло.[11] Все пак, обаче, степента му на запазеност е такава, че при едно евентуално намиране в бъдеще на паралелен екземпляр в по-добро състояние, този печат също би могъл да бъде разчетен и определен.

[10] Моливдовулът е открит при втората стражева кула, която е предназначена да пази подхода към крепостта от юг и се намира на ок. 50 м от кладенеца. Той е единственият от трите публикувани тук, който е намерен на територията на самата крепост Русокастро, а не в околностите ѝ.

[11] С известна доза въображение би могло да се допусне, че на легендата фигурира името на собственика на печата Михаил, който е спатарий и хартуларий на някое от столичните учреждения.

Използвана литература:

Дражева 2007: Ц. Дражева. Археологически проучвания на средновековната крепост Русокастро, Бургаска област. – В: АОР през 2006 г. София, 2007, 488-491.

Дражева, Василев 2008: Ц. Дражева, М. Василев Николов. Археологически проучвания на средновековната крепост Русокастро, Община Камено, Бургаска област. – В: АОР през 2007 г. София, 2008, 654-656.

Дражева, Николов 2009: Ц. Дражева, М. Василев Николов. Археологически проучвания на Ранновизантийската и Средновековна крепост Русокастро в м. Русин камък край с. Русокастро, Община Камено, Бургаска област. – В: АОР през 2008 г. София, 2009, 672-674.

Дражева, Гърбов 2009: Ц. Дражева, Д. Гърбов. Къс меч – сакс. Произход и интерпретация на една находка от крепостта Русокастро. В: Международна конференция „Военни походи, въоръжение и снаряжение през Античността и Средновековието". (= Acta musei varnaensis V) (под печат).

Дражева, Николов 2010: Ц. Дражева, М. Николов. Археологически проучвания на крепостта Русокастро през 2009 г. – В: АОР през 2009 г. София, 2010, 540-542.

Йорданов 2001: Йорданов, И. Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001.

Йорданов 2016: Йорданов, И. Корпус на средновековните български печати (=Плиска-Преслав 12). Издание на НАИМ при БАН. София, 2016.

Николов 2009: М. Николов. Ранносредновековен керамичен амулет от крепостта Русокастро. – In: EURICA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, 291-296.

Николов 2010: М. Николов. Походите на цар Симеон към Константинопол. – В: Сб. „ВТУ Св. Св. Кирил и Методий и българската археология". В. Търново, 2010, 487-504.

Николов 2013: М. Николов. Ранносредновековни ремъчни и колани апликации от крепостта Русокастро и прилежащият й район. – Известия на Националния исторически музей XV. София, 2013, 59-64.

Шандровская 1999: Шандровская, В. С. Об изображениях Христа на византийских печатях IX-XIV вв. – АДСВ 30, 1999, 116-123.

Jordanov 2009: Jordanov, I. Corpus of Byzantine seals from Bulgaria III, Part 1-2. Sofia, 2009.

Zacos, Veglery 1972a: Zacos, G. – A. Veglery. Byzantine lead seals I, Part 2. Basel, 1972.

Zacos, Veglery 1972b: Zacos, G. – A. Veglery. Byzantine lead seals I, Part 3. Basel, 1972.

Zacos, Veglery 1972c: Zacos, G. – A. Veglery. Byzantine lead seals I, Plates. Basel, 1972.

UNPUBLISHED EARLY MEDIEVAL LEAD SEALS FROM THE FORTRESS OF RUSOKASTRO AND ITS VICINITY

Nikolay Kanev, Milen Nikolov

(Summary)

The paper deals with three unpublished so far lead seals, which originated from the vicinity of the medieval fortress of Rusokastro. The lead seals were found between 2012-2014 and kept in the fund of the Regional Historical museum – Burgas.

The first one of them belongs to the Bulgarian tsar Petar I (927-269) and dates from chronologically the earliest group of seals named according to the content of the legend as 'Petar and Maria, emperors of the Bulgarians'. It is associated with the initial period of rule of tsar Petar, viz. the years immediately after the peace treaty with the Byzantine Empire in 927 was signed.

The second seal dates from the second half of 8th c. – first half of 9th c. On its obverse, a cross-shaped invocative monogram is depicted, while of the reverse: an inscription of four lines inscribed into a partly preserved circle. The whole text of the monogram and the legend is as follows: „+ Κύριε βοήθει τῶ σῶ δούλω Κωνσταντίνω νοταρίου καὶ ἀβιδικοῦ +".

The third seal is of 10th-11th c. On its obverse, a bust of St. Archangel Michael is depicted while on the reverse: an inscription of five lines inscribed in partly preserved circle. The inscription is in very bad condition and most of the letters were erased or illegible. The molybdobul was found within the Rusocastro fortress and precisely within the second tower that guarded the fortress southwards.

РИСУВАНИ СТЪКЛЕНИ ГРИВНИ (КРАЯТ НА X–XI ВЕК)

Кристина Н. Рау

Византийската реконкиста във втората половина на X век завършва с присъединяване на по-голяма част от земите южно от Дунав към империята. Българската средновековна държава там престава да съществува. Настъпилите изменения имат не само политически характер. Те протичат в икономиката и културния живот на населението.

Стъклените гривни са един от примерите, които отразяват тези промени в материалната култура. Тяхната поява в селищата и некрополите на източните Балкани се датира в края на X в. и се свързва най-общо с настъпилите нови политически условия (Дончева-Петкова 2005, 102). През следващите XI и XII в. стъклените гривни са един от често срещаните накити. Тук няма да се спираме на известните опити стъклените гривни от средновизантийския период да бъдат типологизирани (Дончева-Петкова 2005, 99-104; Лвова 1959, 308; Ştefan, Barnea u. a. 1967, 302-310).

Предмет на нашето внимание тук е само една определена форма гривни. Те имат квадратно сечение с добре изразени ъгли. До момента не е позната изцяло запазен екземпляр. Известните примери имат рисувана украса върху трите си външни страни. Само един от примерите от средновковна Карасура е бил извит при затварянето на краищата така, че един от ъглите на квадрата е останал към вътрешната страна, т.е. към ръката. По този начин са били видими и четирите страни на квадрата - украсените и едната без украса (Rauh, in Vorbereitung, Taf. 125, 2756). Мотивите върху гривните са геометрични, като винаги са разположени само върху част от гривната. Така че е възможно да бъде открит фрагмент от тази форма гривни, който да е без всякаква украса (Rauh, in Vorbereitung, Kat. Nr. 2757, 2766). Само ясно изразеният квадратен профил на фрагмента може да го причисли към формата. Мотивите на рисуваната украса на тази специфична форма гривни могат да се обособят в три групи. Най-често се срещат фрагменти с украса от редица овали, която често е ограничена от едната или от двете страни с една или две напречни линии (обр. 1). Примери могат да се посочат от Плиска (Станчев 1960, 26, 27-28, кат. № обр. $2А_6$, $2Г_9$, $2Г_{10}$; Антонова 1967, 38, 39, обр. 17н; Димитров, Стоянова 2005, 126, 128-129, 133, обр. 4, 13, бел. 18), Преслав (Щерева 2000, 336, обр. 3 горе; Манолова-Войкова 2013, 236, 238, 239, обр. 1, 5), средновековна Карасура (Rauh, in Vorbereitung, Kat. Nr. 2756-2762, Taf. 125, 2756; 126, 2758), Коринт (Davidson 1952, 263, 265, Kat. Nr. 2160, 2161, Pl. 113, 2160, 2161), Аморium (Gill 2002, 94, 109, 211, Kat. Nr. 512, 513, 678, 683, fig. 1/ 26, 512-513; 2/ 678, 683), Саркел-Белая Вежа (Львова 1959, 309, 320-321, рис. 1, 6), Диногеция (Ştefan, I. Barnea u. a. 1967, 307, 309-310).

Втората група включва примери с украса от спирали, като те могат да бъдат ограничени от една напречна линия (обр. 2). Един фрагмент е достигнал до днес от средновековна Карасура (Rauh, in Vorbereitung, Kat. Nr. 2763, Taf. 126, 2763), други от селищата Преслав (Щерева 2000, 336, обр. 3 горе), Диногеция (Ştefan, Barnea u. a. 1967, 307, 309-310, fig. 175n) и Саркел-Белая Вежа (Львова 1959, 309, 320-321).

Най-малко са известните примери от третата група, чиято украса се състои от неравномерни зигзаговидни линии с по една или две напречни линии в края (обр. 3). Два фрагмента има от средновековна Карасура (Rauh, in Vorbereitung, Kat. Nr. 2764, 2765, Taf. 126, 2764), един от Коринт (Davidson 1952, 265, Kat. Nr. 2162, Pl. 113, 2162) и вероятно от Преслав (Манолова-Войкова 2013, 236, 238, 239, обр. 1, 3)[1].

[1] Схематичното представяне на украсите и цветовете на гривните от Преслав, предпочетено от М. Манолова-Войкова, както и липсата на конкретни описания в текста,

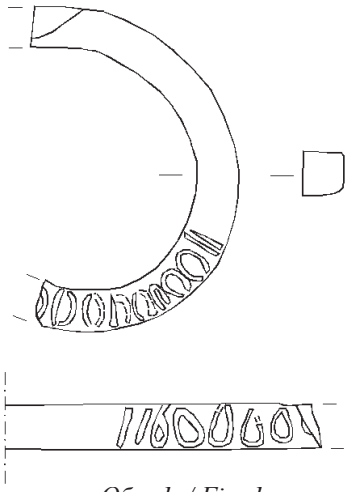

Обр. 1. / Fig. 1.

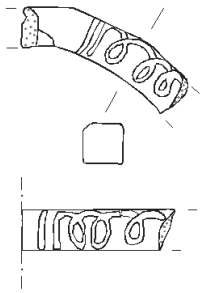

Обр. 2. / Fig. 2.

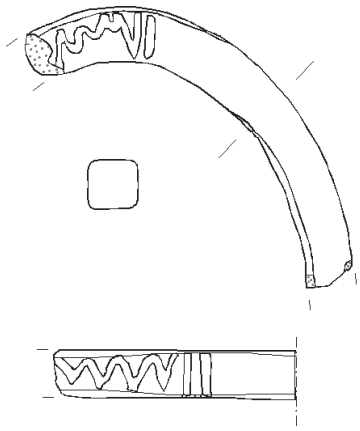

Обр. 3. / Fig. 3.

Изображенията са по Rauh, in Vorbereitung, Taf. 126, 2758, 2763, 2764.

The images by Rauh, in Vorbereitung, Taf. 126, 2758, 2763, 2764.

Според дадените в различни публикации размери, тази форма гривни има диаметър от 3 до 7,05 см и сечение между 0,4 х 0,4 до 0,7 х 0,7 см (Rauh, in Vorbereitung, Кат. Nr. 2756-2765; Davidson 1952, 263, 265; Gill 2002, 94, 211).

Гривните са изработвани от различно по цвят стъкло. Намерените в средновековна Карасура гривни са изработени от полупрозрачно тюркоазеносиньо, синьо-черно, зелено-черно, от прозрачно кобалтово синьо, жълтозелено, безцветно, безцветно с леко маслиненозелен оттенък или леко зеленакъв оттенък (Rauh, in Vorbereitung, Kat. Nr. 2756-2766). От Коринт, Аморium, Диногеция-Гарван, Преслав, Плиска и Саркел-Белая Вежа са известни гривни от тъмно червеникавокафяво, кафяво, синьо, тъмно- или светлосиньо, лилаво, синьозелено и светлозелено и зелено, жълто стъкло (Антонова 1967, 39; Манолова-Войкова 2013, 238, табл. 2; Davidson 1952, 263, 265; Gill 2002, 94, 211; Львова 1959, 320-321; Ştefan, Barnea u. a. 1967, 309-310), един фрагмент в червеникавокафяво произлиза от изкоп XX на Малкото дървено укрепление в Плиска[2]. При тях е не винаги зададена пропускливостта на светлина на стъклото. Посочените цветове са комбинирани с жълти на цвят рисунки (Антонова 1967, 39; Манолова-Войкова 2013, 238, табл. 2; Davidson 1952, 263, 265; Gill 2002, 94, Kat. Nr. 513, 211, Kat. Nr. 678, 683; Львова 1959, 320-321; Rauh, in Vorbereitung, Kat. Nr. 2756, 2758-2763, 2765). Рисунки в бяло са нанасяни върху полупрозрачно синьочерно стъкло и воднозелено прозрачно стъкло, както и върху тъмносиньо (Станчев 1960, 26, кат. № 5; Gill 2002, 94, Kat. Nr. 512; Манолова-Войкова 2013, 238, табл. 2; Rauh, in Vorbereitung, Kat. Nr. 2764). Според данните на М. Манолова-Войкова трябва да приемем за вероятно намирането в Преслав и на два примера, за чиято украса да е използван червен цвят (Манолова-Войкова 2013, 238, табл. 2).

В част от публикациите не са дадени или са дадени оскъдни информациите за цвета и светлопропускливостта на използваното стъкло (напр. Димитров, Стоянова 2005; Щерева 2000; Gill 2002; Станчев 1960; Львова 1959).

Гривните с квадратно сечение и рисувана украса засега не са открити като част от гробен инвентар. Известните примери са находки от селищни обекти от последната четвърт на X в. до първата третина на XI в. (Димитров, Стоянова 2005, 128) или от XI - XII в. (Манолова-Войкова 2013, 236, табл. 1; 238, табл. 2). Други са открити в пластове от X и XI в. (Gill 2002, 262; Ştefan, I. Barnea u. a. 1967, 310; Антонова 1967, 39; Львова 1959, 323) или от XI/ XII в. (Львова 1959, 323). Може би гривни с тази форма са открити в ями от XIII в. в Преслав (Манолова-Войкова 2013,

създават база за погрешни интерпретации и затрудняват работата с публикацията (Манолова-Войкова 2013, 236, 238-239, обр. 1, 1-3). Така например не може да се направи ясна връзка между дадена ураса и цветовата гама, в която гривната е изработена.

[2] Благодаря на П. Георгиев за възможността да работя с материала от Малкото дървено укрепление в Плиска от разкопките.

238, табл. 2). Датировката на всички тези контексти се базира върху съпровождащия материал. Проследявайки предложените датировки може да се приеме, че гривните са били в употреба от края на X и през целия XI в. Появата им през XII и XIII в. може да се приеме за случайна. Напълно е възможно гривните в ямите от XIII в. в Преслав да са изместени и да са част от насипа, а не част от характерния за този век материал.

Без да претендирам за пълнота на събраните примери, може да се приеме на базата на тук представените, че гривните с квадратно сечение са имали широко разпространение в рамките на империята (Карта на разпространението на гривните (на базата на Cheynet 2007, 24)). Твърде вероятно е те да са изработвани и разпространявани от пътуващи майстори-търговци. По етнографски данни от края на XIX и началото на XX в. е известно, че палестински майстори на стъклени гривни са изработвали на място стъклените гривни (Korfmann 1966, 52). Основният им пазар е лежал по това време на Балканите.

Ако се предположи, че майсторите през X-XI в. са работели по същия начин като тези от XIX век, е вероятно открити на голямо разстояние една от друга гривни да притежават еднакъв химически състав. Възможно е майсторите да са имали една зимна квартира. Тя също би била доказуема само на базата на химическия анализ на стъклото.

Тезата за пътуващите майстори обяснява и широкото разпространени на стъклените накити във възвърнатите от Византия територии. Търговските връзки и пътища са функционирали и са улеснявали придвижването в границите на империята. Интересен е въпросът, защо в рамките на днешна България и Македония, както и в Северна Гърция, стъклените гривни като цяло са един от често срещаните накити сред гробния инвентар. В същото време те са сред редките находки от територията на днешна Сърбия и западните Балкани. Може би това да се дължи на трудно достъпния район, който представляват западните Балкани. Не може да се изключи възможността носенето на стъклените гривни да

се разглежда не само като модна тенденция, а и като признак на дадена култура.

Погледът върху тази определена форма стъклени гривни е само моментен. Той представлява малък принос към едно обобщаващо разглеждане на неметалните накити на Балканите.

Използвана литература:

Антонова 1967: В. Антонова. Археологически проучвания в центъра на Плиска през 1963-1964 г. - ИАИ 30, 1967, 27-40.

Димитров, Стоянова 2005: Я. Димитров, Х. Стоянова. Жилища в източната част на така наречената „Цитадела“ в Плиска (разкопки през 1995-1996 г.). - В: Българските земи през средновековието (VII – XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев (= AMV III-2), В. Търново, 2005, 121-134.

Дончева-Петкова 2005: Л. Дончева-Петкова. Одърци. Некрополи от XI век, София, 2005.

Львова 1959: З. А. Львова. Стеклянные браслеты и бусы из Саркела – Белой Вежи. - МИА 75, 1959, 307-332.

Манолова-Войкова 2013: М. Манолова-Войкова. Стъклени гривни от владетелската църква на Велики Преслав. - Преслав 7, 225-239.

Станчев 1960: Ст. Станчев. Материали от Дворцовия център в Плиска. - ИАИ 23,1960, 23-66.

Щерева 2000: И. Щерева. Накити от Дворцовия център на Велики Преслав. - Годишник на Департамент Археология / НБУ/ АИМ 4-5, 2000, 331-342 Cheynet 2007: J.-C. Cheynet. Le monde byzantin. Tome 2: L`Empire byzantine, 641-1204, Paris.

Davidson 1952: G. R. Davidson. The minor Objects (= Corinth 12), New Yersey, 1952.

Gill 2002: M. A. V. Gill. Amorium Reports, Finds I: The Glass (1987-1997), (= British Archaeological Report International Series 1070). Oxford, 2002.

Korfmann 1966: M. Korfmann. Zur Herstellung nahtloser Glasringe, Bonner Jahrb. 166, 48-61.

Rauh, in Vorbereitung: Die spätantike und mittelalterliche Kleinfunde aus Karasura (Bulgarien) – in: Karasura Band 5 (= Schriften ZAKS), Langenweissbach.

Ştefan, Barnea u. a. 1967: Gh. Ştefan, I. Barnea u. a. Dinogetia I, Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa-Garvăn, (= Biblioteca de arheologie 13), Bucureşti.

PAINTED GLASS BRACELETS (THE END OF 10TH AND 11TH C.)

Kristina N. Rauh

(Summary)

In this paper the author has a look at the issues surrounding dating and distribution of a specific shape glass bracelets. They have a square cross-section with well-defined edges and passages of the painted decoration on the three outsides. The motives of the decoration of this form of bracelets are separated into three groups: 1. decoration of a number of ovals; 2. decoration of spirals; 3. with irregular decoration of zigzag lines. The bracelets are made from different colored semitranslucid or translucid glass. They are so far only among finds from settlements. Following the proposed dates it can be assumed that the bracelets with square cross-section were in use from the end of the 10th and during entire 11th century. They had a wide distribution within the Empire. It is very likely that they were manufactured and distributed by traveling craftsmen-merchants.

СРЕДНОВЕКОВНО РИЦАРСКО ВЪОРЪЖЕНИЕ – МЕЧ И КИНЖАЛ ОТ КРЕПОСТТА КАСТРИЦИ ДО ВАРНА

Деян Рабовянов

Предмет на изследването са два паметника на западноевропейското средновековно въоръжение – меч и кинжал,[1] които са открити през 2011 г. по време на редовните археологически разкопки на крепостта Кастрици, северно от Варна.[2] Самостоятелното публикуване на тези материали бе провокирано от три фактора. На първо място, откриването на средновековно въоръжение в добре датиран археологически контекст е рядко явление. Още повече това се отнася за обекти от времето на Второто българско царство, където оръжието е малък процент сред комплекса от археологически материали (Рабовянов 2015, 216-236, 252). Такива находки дават възможност да се придобие представа за разпространението на паметниците на въоръжението и снаряжението, а също така и подпомагат по-конкретната им датировка.

Въпреки лошата си запазеност мечът и кинжалът разкриват характерни черти, обвързващи ги със западноевропейската оръжейна традиция. Макар това да не е изненадващо предвид „контактния“ характер на Кастрици, което през XIV в. е процъфтяващо укрепено селище със собствено пристанище, тези находки дават нова информация за характера на западноевропейското влияние върху въоръжението и военното дело на Второто българско царство. Не на последно място интересът към находките бе обусловен и от някои характерни особености в устройството на меча – неговите предпазител и накрайник, които го правят рядък паметник. Всички тези фактори превръщат този стандартен за западноевропейския воин комплект въоръжение, който дори е считан за един от символите на рицарското достойнство[3], в особено интересен обект на анализ.

Среда на откриване

Крепостта Кастрици е разположена в северния край на Варненския залив, на 8 км североизточно от Варна. Заема малкия нос Св. Яни, който попада в североизточната част на територията на държавната резиденция „Евксиновград“, което е допринесло за добрата запазеност на обекта в последното столетие (Плетньов 2006, 451-458). Продължаващите от 2004 г. до днес разкопки показват, че крепостта е възстановена в края на XIII в., като през XIV в. се превръща в процъфтяващо, гъсто застроено селище с малко, защитено пристанище. След сериозно разрушаване в средата на XIV в., жилищните сгради са възстановени (в почти същия вид) и просъществуват до края на същия век (Плетньов, Лазаренко, Пеев 2012а, 459; 2012б, 71; Плетньов, Пеев, Лазаренко 2013, 419).

Разглежданите тук паметници – меч и кинжал – са открити в сграда от първия жилищен хоризонт – първата пол. на XIV в. Сградата е долепена до крепостната стена, средна по размери двуделна постройка с каменна зидария с калова спойка. По плана на проучванията е третата сграда източно от северозападната порта на крепостта. Мечът и кинжалът са намерени във вътрешното помещение на сградата, в квадрат 14/21 (обр. 1), върху подовото ниво от трамбована глина, в площта пред една сравнително до-

[1] Изказвам своята благодарност на ръководителя на археологическите проучвания в крепостта Кастрици, проф. д-р Валентин Плетньов, за предоставената ми възможност да изследвам и публикувам комплекта оръжия.

[2] Находката не е публикувана досега. Единственото споменаване е в отчетното резюме за разкопките (Плетньов, Лазаренко, Пеев 2012, 459) и в каталога на изложбата „Българска археология 2011“ (Плетньов, Лазаренко, Пеев 2012б, 72).

[3] Коланът с меч и кинжал е считан (наред с шпорите и герба) за символ на рицарското достойнство. Макар че на изображенията от средновековния период кинжалът е представян в бойни сцени, едва след средата на XIII в. и масово от началото на XIV в. той ще започне да бъде изобразяван заедно с меча на миниатюри, надгробия и стенописи (Edge, Paddock 1991, 62, 88; Oakeshott 1999, 253-256).

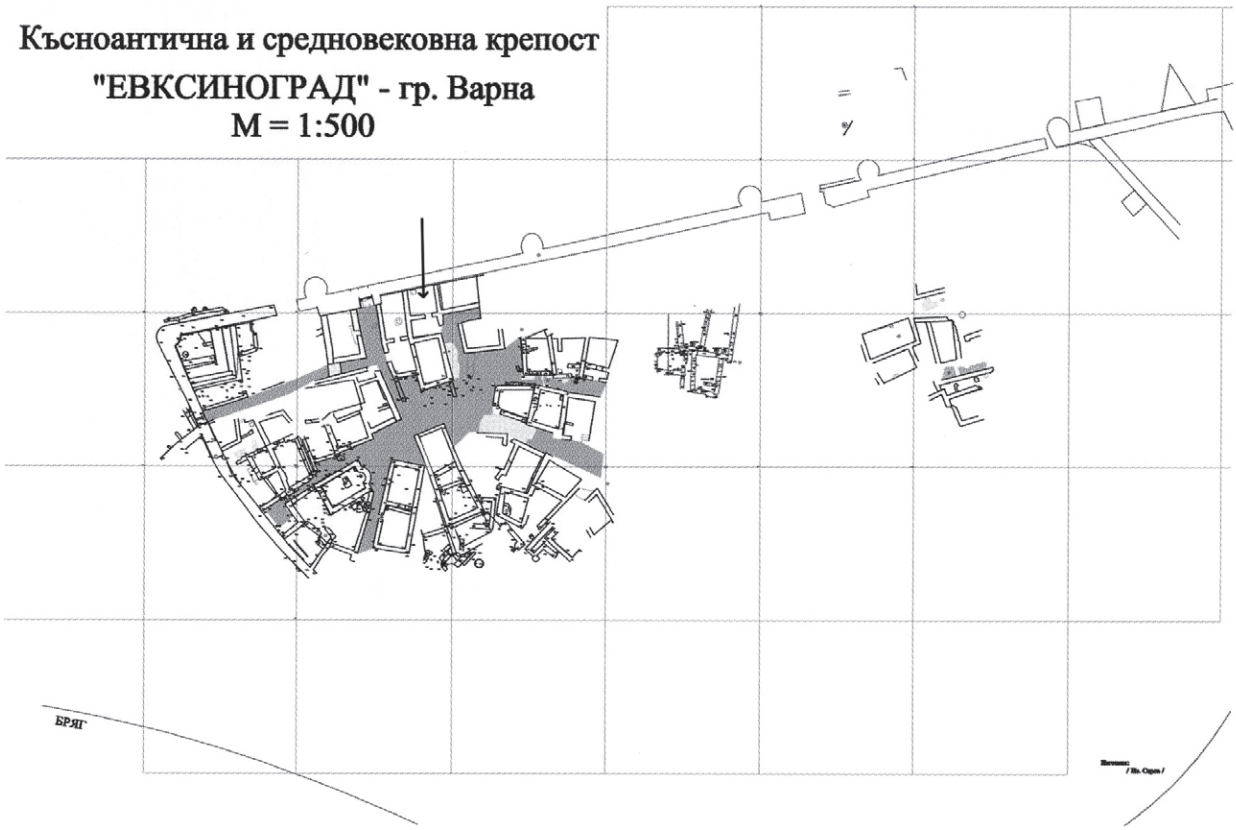

Обр. 1. План на крепостта Кастрици с местоположение на находката (по Плетньов и др. 2012б, 71)
Fig 1. Plan of Kastrici fortress with location of find (after Плетньов и др. 2012б, 71)

Обр. 2. Меча в момента на откриване (снимка предоставена от В. Плетньов)
Fig. 2. Sword during the find (photography submitted by V. Pletnjov)

Обр. 3. Кинжала в момента на откриване (снимка предоставена от В. Плетньов).
Fig. 3. Dagger during the find (photography submitted by V. Pletnjov)

бре запазена битова пещ, заедно с 8 керамични съда, две железни ножчета и други находки от първата половина на XIV в. (обр. 2, 3, 4). В пласта над подовото ниво са открити монети, които потвърждават датировката.

Голямото количество пепел, горелите греди и деструкциите от разрушаването на жилището, заобикалящи и покриващи находките, обясняват лошото им състояние на запазеност. И двете находки са силно корозирали и покрити с налепи и

Обр. 4. Накрайника на меча заедно с керамични съдове и други железни предмети в момента на откриване (снимка предоставена от В. Плетньов)

Fig. 4. Sword pommel with ceramic vessels and other iron objects during find (photography submitted by V. Pletnjov)

реално им липсва ядро от здрав метал. Кинжалът е открит, лежащ върху пода, строшен на четири фрагмента (обр. 3). Частите от меча са намерени разпръснати. Острието лежи на едно място, но строшено на две, като по-дългият фрагмент – този при върха, дори е изкривен в последната си четвъртина. Железният език за дръжката е запазен само до дължина от 5 см (обр. 2). Друга част от него с дължина 9 см и накрайникът на дръжката са открити встрани (обр. 4). Показателно е и положението на предпазителя, който е намерен отделен от оръжието, обърнат наопаки спрямо позицията, която трябва да заема (обр. 2).[4] Много е вероятно поради по-големите си размери и мястото си в сградата по време на пожара мечът да е пострадал повече от кинжала.

С оглед позицията им на откриване може да се предположи, че двете оръжия са били съхранявани вътре в жилищното помещение – вероятно поставени на лавица или окачени на стената. Това обяснява откриването им върху пода заедно с други находки – основно фрагментирани керамични съдове.

Важна информация се получава и от следите от дърво върху острието и дръжката на кинжала (обр. 5). Това подсказва, че от двете оръжия само той е бил комплектуван, т.е. е бил във функционално състояние и е притежавал ножница. Тъй като върху меча отсъстват подобни следи, няма и каквито и да е метални обкови от ножница, липсват и елементи от задължителния за носенето на подобна двойка оръжия колан – тока, накрайник, апликации, се налага изводът, че мечът е бил съхраняван без ножница. Това подсказва, че макар да са принадлежали на комплект, в момента на пожара това оръжие не е било „действащо“, а само е съхранявано. Състоянието на находките след пожара изключва възможността да се правят предположения дали става въпрос за оръжия, които са предвидени за поправка, рециклиране на материал, или просто са пазени по сантиментални или други причини.

Описание на находката

Кинжалът

Макар и счупен на четири фрагмента (обр. 5), с изключение на липсващия връх и малко отчупване на ръба на острието кинжалът[5] е цялостно съхранен. Желязото е силно корозирало, покрито с налепи и почти отсъства запазено ядро. Острието е право, двуостро, равномерно стесняващо се към върха. Поради отчупването не може да се установи оформянето на върха на оръжието. Възможно е той да е оформен чрез чупене под ъгъл на режещите ръбове в посока оста на оръжието, но не е изключено и плавното стесняване да продължава, оформяйки връх (обр. 6). Въпреки тежката корозия и налепите може да се заключи, че острието е с плоско сечение и без релефен ръб в средата.

Запазената дължина на острието на оръжието в момента е 38 см. Предвид наклона на режещите ръбове максималната му дължина може да е била около 45,5 см. Ширината на острието в основата е 3,2 см, а при отчупения връх – 2,4 см. Дебелината му достига 0,8 см в средата. Основата на острието преминава в езика за дръжката чрез скосяване под тъп ъгъл (обр. 5, 6). Самата пластина за прикрепване на дръжката има форма на силно издължен триъгълник и е изкована заедно с острието. В основата си има плоско сечение и ширина 1 см, а под релефния пръстен, с който завършва сечението и става квадратно до кръгло, дебелината е 0,7 см. Споменатият релефен пръстен е слабо запа-

[4] Описанието на местонамирането е направено, въз основа на информация от научния ръководител на обекта проф. В. Плетньов.

[5] Пол. инв. № 698 от 08.08.2011 г. Намерен е недалеч от меча, заедно с две ножчета.

зен. Вероятно става въпрос за кръгла шайба с диаметър 0,9-1 см, която е ограничавала отгоре дървената дръжка, чийто следи са лошо съхранени. Езикът за дръжката се издава слабо над релефния пръстен във вид на заоблен шип.

Липсата на метални или костени елементи показва, че дръжката и предпазителят на кинжала са били изцяло изработени от дърво. От този материал е била и вътрешната част на ножницата му[6]. Създава се представа за едно неукрасено утилитарно бойно оръжие. Размерите и пропорциите му го показват като едно елегантно, но същевременно здраво и ефективно второ оръжие, което наред с употребата му в бой като резервно на меча е било подходящо и за самозащита в гражданска среда.

Метрични данни: запазена дължина: 51 см (възстановена дължина: около 58,5 см); запазена дължина на острието – 38 см (възстановена дължина на острието: около 45,5 см); ширина на острието: 2,4-3,2 см; дебелина на острието: 0,8 см; дължина на дръжката: 13 см; дебелина на пластината за дръжката: 0,7-0,8 см.

Мечът

Състоянието на меча[7] е още по-лошо (обр. 7). В момента на огледа оръжието се състоеше от шест фрагмента – два от острието, един от основата на острието с началото от езика за дръжката, средната част от пръчката, оформяща езика на дръжката, предпазителя и накрайника на дръжката. Въпреки тази фрагментираност, силната корозия и дебелите налепи бе възможно да се установи както формата, така и базовите размери на оръжието (обр. 8).

Мечът има право, двуостро, леко стесняващо се по цялата си дължина острие. То е широко 5,5 см в основата, а на 2,5 преди върха намалява до 3 см. Самият връх на меча е с триъгълна форма и е оформен чрез плавно завиване на режещите ръбове на острието, което е позволявало с меча ефективно да се изпълняват мушкащи удари. Тежката корозия позволи дебелината на острието да се измери само при върха, там тя е 0,5 см. Острието има плоско сечение, но състоянието

Обр. 5. Кинжала от находката (фото Д. Рабовянов)
Fig. 5. The dagger from Kastrici (photo by D. Rabovyanov)

му не позволява да се установи дали е имало жлеб и ако да, какво е било неговото оформяне. По същата причина е абсолютно невъзможно да се установят следи от клейма.

Клинът на меча преминава чрез скосявания под тъп ъгъл в езика за дръжката. Счупването и корозията пречат да се установи ширината му в основата при връзката с острието. Тази част от пластината е запазена на дължина от 5 см. Следващата запазена част от езика за дръжката има формата на пръчка с кръгло сечение и диаметър 2 см в основата и 1,4 см при върха. Запазената й дължина е 9 см. За съжаление, между нея и накрайника има липсващ фрагмент, поради което е невъзможно да се установи начинът им на връзка. Обикновено накрайниците са нанизвани върху завършвашия като шип език за дръжката. В случая обаче е по-вероятно друго техническо решение – езикът за дръжката и накрайникът да са изковани заедно с острието.

[6] Следите от дърво върху кинжала бяха видими по време на изследването на оръжието през 2013 г.

[7] Пол. инв. № 703 от 08.08.2011 г., а т. нар. „кръст“, който всъщност е отчупеният му накрайник – пол. инв. № 704.

Като се отчете широчината на предпазителя на оръжието, който е обхващал както основата на острието, така и около 2 см от езика за дръжката, за последния в настоящия вид остават около 12 см. Към ефективната дължина на дръжката обаче трябва да бъдат добавени и около 2,5 см от основата на накрайника под плоския кръстовиден завършек. Много вероятно поне още толкова могат да се добавят заради липсващия фрагмент от езика за дръжката. По този начин ползваемата част от ръкохватката на меча би имала дължина около 16 см (обр. 8).

Накрайникът на дръжката има кръстовидна форма (обр. 7). Счупената му основа е с кръгло сечение и диаметър 1,8 см, запазена дължина 2,5 см. Над тази част под прав ъгъл се отделят раменете на „кръста“, оформящ самия накрайник. Той има плоско сечение, широчина 7 и височина 5 см, при дебелина 0,8 см. В средата между оформените като правоъгълни издатъци рамене е оформен кръгъл отвор с диаметър 1,3 см.

Със сложна форма е и лошо запазеният предпазител на оръжието (обр. 7). Не е изключено той да е изкован от две съединени помежду си пластини, но тежката корозия не позволява да се правят сигурни заключения. Представлява дъговиден, плавно извит към острието паралелепипед, чиито къси страни са скосени в посока на режещите ръбове. Дължината му е 13 см, а ширината 2,5 см в краищата и 3 см в средата. Именно в средата на едната – вероятно външната (видимата) страна, върху тялото на предпазителя е апликиран издатък с форма на равнобедрен триъгълник. Основата му следва горната част на дъгата на предпазителя, а върхът на фигурата е насочен към острието. Ширината при основата му е 5 см, а височината му – 5,5 см. Върхът на този триъгълник се издава на около 2,5 см пред дъгата на предпазителя. Дебелият налеп от корозионни продукти прави невъзможно установяването на точната дебелина на тази пластина. Тя обаче едва ли надхвърля 0,3 см. Върху предпазителя няма други следи от украса. В средата на кръстачката е оформен отвор с дължина около 7,2 см и ширина 2 см. Той е осигурявал добро прикрепване на предпазителя към острието и същевременно в горната му част е влизала основата на ръкохватката. Последната вероятно е била изработена от пристегнати с ремъци или копринени шнурове дървени пластини, обхващащи езика на дръжката.

Една от отличителните черти на разглеждания меч е твърде нетипичното за този вид оръжия през средновековието решение за оформянето на накрайника на дръжката. Вероятно той е бил изкован заедно с оръжието, а не се е прикрепвал допълнително. Това е и причината за широкия отвор на предпазителя, който надхвърля ширината на острието. Той е позволявал предпазителят да се наниже през накрайника.

Макар да няма данни за материалите, които са изграждали ръкохватката на меча, липсата на украса и пропорциите на острието го представят като едно утилитарно бойно оръжие от типа на т.нар. „мечове за ръка и половина“.[8] Въпреки липсата на апликирани елементи от други метали специфично оформените предпазител и накрайник на дръжката свидетелстват за целенасочено търсен визуален ефект и пред нас се изправя един пестеливо изпълнен, но въздействащ меч.

Отчитайки състоянието на запазеност, можем да възстановим следните размери на оръжието: обща дължина: около 112 см; дължина на острието: около 85 см; широчина на острието: основа – 5,5 см, при върха – 3 см; дебелина на острието при върха: 0,5 см; дължина на дръжката с предпазителя и накрайника: 26,5 см; дължина на ръкохватката: 16 см.

Характеристика, датировка и произход на оръжията

Вече бе посочено, че местонамирането – опожарено в средата на XIV в. жилище, дава сигурен *terminus ante quem* на двойката оръжия, което със сигурност ги отнася в периода преди средата на XIV в. Въпреки лошата запазеност обаче, и двете оръжия имат характерни черти, които могат да прецизират датировката и да дадат информация за техния произход.

Мечът

Като оръжие със сложно устройство на ефеса мечът изисква да му бъде обърнато специално внимание. Специфичните му особености ще бъдат разгледани по отделно. Пропорциите и формата на острието го поставят сред оръжията, попадащи в типа XIIIa по типологията на Ю. Оукшот. За тях е характерен сравнително дълъг и

[8] На формата на меча ще бъде обърнато внимание подолу в текста.

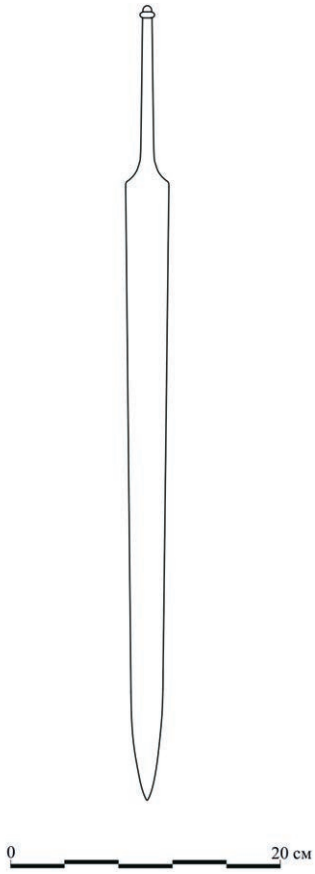

Обр. 6. Графична реконструкция на кинжала (проект Д. Рабовянов, компютърна графика Пл. Дойчев)

Fig. 6. Graphic reconstruction of dagger from Kastrici (after D. Rabovyanov, graphic P. Dojchev)

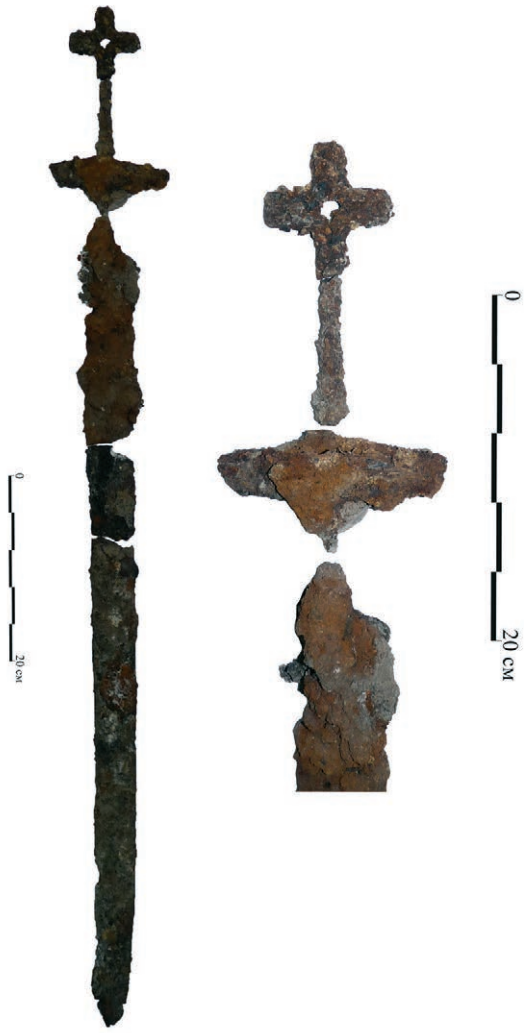

Обр. 7. Меча от находката (фото Д. Рабовянов)

Fig. 7. The sword from Kastrici (photo by D. Rabovyanov)

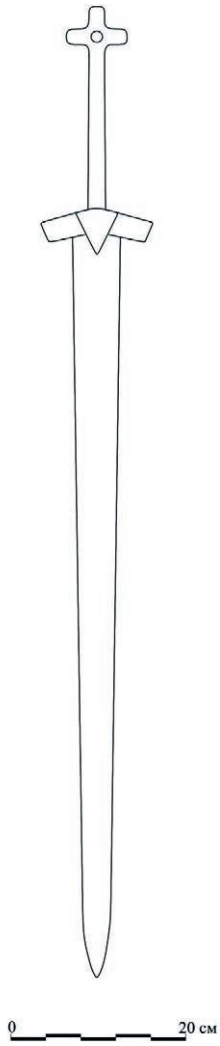

Обр. 8. Графична реконструкция на меча (проект Д. Рабовянов, компютърна графика Пл. Дойчев)

Fig. 8. Graphic reconstruction of sword from Kastrici (after D. Rabovyanov, graphic P. Dojchev)

широк плосък клин с почти успоредни режещи ръбове, който леко се разширява при предпазителя (Oakeshott 1991, 98-108; 1997, 41-47). Типична за тези мечове е по-дългата дръжка, позволяваща да бъде хваната както с една, така и с две ръце. Тези представителни оръжия, нарични по различен начин – longsword, langschwert, war sword, epée de guerre, great sword, grand epée и т.н., благодарение на своите размери позволяват нанасянето на по-тежки и с по-голям обхват удари, както и парирането на по-тежки оръжия (Hull 2012; Oakeshott 1991, 98-108; 1997, 41-47; Wanke 2009).

Типът XIIIa, на който принадлежи мечът от Кастрици, придобива широко разпространение не само в Западна и Централна Европа, но и на Балканите и в Източна Европа в периода между средата на XIII – средата на XIV в. (Стрельченко 2014, 218; Aleksić 2007, № 237, 240, 267, 272, 273; Głosek 1984, 178; Sijarić 2004, 36-60), от което време е и разглежданата находка. Характерно за меча от Кастрици е малко по-стройното острие и

по-забележимото стесняване към добре оформения връх (обр. 7, 8). Това го свързва с оръжията, които са се разпространили масово през първата половина на XIV в. При тях острият връх позволява по-ефективното пробиване на плетената ризница и другите доспехи – нанасят се по-тежки и смъртоносни рани. Същевременно, тази версия на меча се явява и по-универсално оръжие, което позволява и ефективни сечащи удари (Hoffmeyer 1963, 18-20). Сред близките паралели може да се посочи един рицарски меч от първата половина на XIV в. – съхраняван в Deutsches Historisches Museum в Берлин под № W897. Той е дълъг 106 см, с острие от 85,4 см и има тегло 1360 гр (Wanke 2009) (Табло 1: 1), и най-вече мечът с № 6896 от Земалийския музей на Босна и Херцеговина в Сараево, чиято дръжка е дълга 17,7 см (Sijarić 2004, 51-57, T. VII, Sl. 7a-f) (Табло 1: 2). Това оръжие, датирано между 20-те и 70-те години на XIV в., обаче вероятно е имало по-дълго острие.

Предпазителят и накрайникът с характерното си оформяне не само поставят въпроса за произхода и датировката на меча, но съдържат и отговора. Дъговидният, извит напред предпазител (обр. 7, 8) не е рядко явление сред оръжията от този вид. Определен най-общо като стил 7 от Ю. Оукшот (Oakeshott 1999, 234-235), той се свързва най-често с XV в., но мечове с такива кръстачки се откриват още от IX в., а в периода от средата на XIII до средата на XIV в. дори преживяват разцвет на употребата, ако съдим по запазените паметници и изображенията. Извитите предпазители са определяни като типични за Испания, Италия, Франция и Англия в периода XIII-XIV в. (Hoffmeyer 1963, 14-17). Особеното при меча от Кастрици е апликирането на триъгълен издатък в средата на външната – видимата страна на предпазителя, чийто връх се издава пред линията на дъгата. Този издатък, който ще бъде наречен през XVI в. "écusson" ще стане особено популярен в периода между 1350 и 1500 г. Приема се, че функцията му е била да предпазва влагата да не достигне прибраното в ножницата острие (Oakeshott 1999, 323-324). Използването и на други начини за решаването на този проблем обаче не изключва и друго предназначение на този елемент.

Типичен пример за подобен предпазител дава едно оръжие регалия – полският коронационен меч Шчербинец. Той е датиран около 1250 г. и за него се смята, че е повлиян от мечовете от средиземноморския, особено испанския културен кръг от същия период (Biborski, Stępinski 2011, 126-136). За разлика от меча от Кастрици обаче при Шчербинец раменете на предпазителя се разширяват към краищата, а издатъкът в средата е по-малък и представлява интегрална част от кръстачката, а не е апликиран към нея (Табло 2: 1). Сходно оформяне на предпазителя може да се види и при други представителни оръжия от Испания, Англия и Франция, датиращи от периода между средата на XIII – средата на XIV в. Такива са: мечът, за който се смята, че произхожда от катедралата на Шартр и който може първоначално да е принадлежал на френския крал Филип IV Хубави (около 1330-1350 г.) (Табло 2: 2), мечът на английския крал Едуард III (около 1348-1350 г.) (Табло 2: 3), мечът на кастилския крал Фернандо III (1223-1253 г.) (Табло 2: 4), мечът на графа на Дрьо във Франция (1240-1309 г.) (Табло 2: 5) и мечът с номер 2759/3 от Националния археологически музей в Мадрид (около 1300-1350 г.) (Табло 2: 6). Въпреки вариациите във формата и украсата те запазват основните характерни черти на предпазителя – дъговидно извит и с изразен триъгълен издатък в средата.

Много изразителни примери за този тип предпазител откриваме в миниатюри от ръкописи, произхождащи от района на Северна Франция, Нидерландия и Англия, датиращи от периода между 1275–1350 г.[9] Меч с такава кръстачка

[9] Това са: френският ръкопис от 1316 г. BL Additional 10293 Lancelot du Lac, съхраняван в Британската библиотека, източник: http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=18463&CollID=27&NStart=10293; френският ръкопис от 1316 г. BL Additional 10294 Morte Artu, също съхраняван в Британската библиотека, източник: http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=8569&CollID=27&NStart=10294; английският ръкопис от 1325-1350 г. BL Egerton 3028 Roman de Brut; Edward III; Destruction de Rome; Fierabras, съхраняван в Британската библиотека, източник: http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=6654&CollID=28&NStart=3028; френският ръкопис от 1300-1325 г. BL Royal 14 E III Estoire del Saint Graal, La Queste del Saint Graal, Morte Artu, съхраняван в Британската библиотека, източник http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=7793&CollID=16&NStart=140503; произхождащият от Арас в Северна Франция, датиран в 1300-1325 г. ръкопис BL Royal 20 D IV Lancelot du Lac, съхраняван в Британската библиотека, източник http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=8711&CollID=16&NStart=200404; нидерландският манускрипт от 1325-1375 г. BL Sloane 3983 Treatise on astrology, съхраняван в Британската библиотека, източник http://www.bl.uk/

размахва и френския крал-рицар върху един от витражите на катедралата Нотр Дам в Париж (около 1214-1270 г.) (Табло 3).

Далеч повече проблеми поставя специфичният накрайник на дръжката на меча от Кастрици. Засега не са ми известни паметници, които да се доближават до специфичната му форма. Най-сходни са два бронзови накрайника на кинжали, оформени като равнораменен разцъфнал кръст (Табло 4). Те се съхраняват в музея Метрополитън в Ню Йорк под номера L.2007.86.22 и L.2011.58. Датирани са в XII-XIII в. и с основание са свързвани от публикувалия ги Доналд Ла Рока с кръстоносните походи (La Rocca 2011, 142, Fig. 29, 30). Напълно е възможно подобна символика, обвързана със символа на християнството, да има и накрайникът на меча от Кастрици.

По-ползотворни за изследването се оказаха данните, които предоставят паметниците на

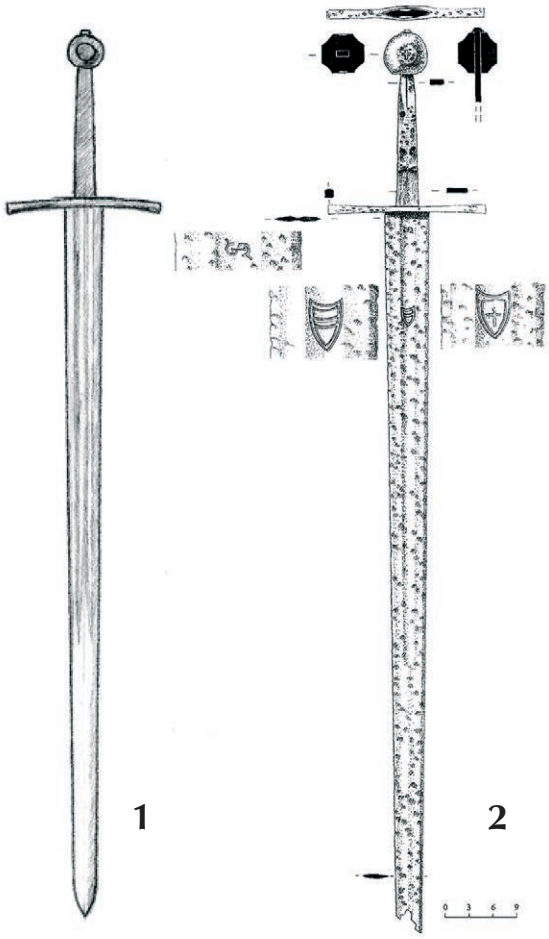

Табло 1. Мечове тип XIIIa: 1. меч от Deutsches Historisches Museum в Берлин с № W897 (по Wanke 2009, Tafel I3); 2. меч с № 6896 от Земалийския музей на Босна и Херцеговина в Сараево (по Sijarić 2004, T. VII)

Table 1. Swords from type XIIIa: 1. Sword № W897 from Deutsches Historisches Museum in Berlin (after Wanke 2009, Tafel I3); 2. Sword with № 6896 from Zemalijskog Muzeja Bosne i Hercegovine (after Sijarić 2004, T. VII

западноевропейското средновековно изкуство. Накрайник на меч със сходни, но по-закръглени очертания виждаме върху надгробната плоча на Loffredo Filomarino – погребан през 1335 г. в нефа на катедралата на Неапол (Табло 5: 1). Както отбелязват и авторите, представили паметника, той отразява севернофренския стил, характерен за управлявания от анжуйската френска династия Неапол (Bridges, Ward Perkins 1956, 169-171). Идентично оформяне на накрайника на меча виждаме и върху надгробната плоча на Jaquelin de Ferrière от Монтаржи, близо до Сен в Северна Франция. Този, датиращ от XIII в. паметник се съхранява в музея Метрополитан

catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=7959; също произхождащият от нидерландския, датиран в 1300-1325 г. ръкопис BL Stowe 17 The Maastricht Hours, съхраняван в Британската библиотека, източник http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Stowe_MS_17; произхождащият от Париж, датиран в 1300-1350 г. ръкопис BNF Français 105 Histoire du Saint Graal, съхраняван в Националната библиотека на Франция, източник http://visualiseur.bnf.fr/ConsulterElementNum?O=IFN-8100079&E=JPEG&Deb=81&Fin=81&Param=C; съхраняваният в същата институция ръкопис от Сент Омер в Северна Франция, датиран в 1300-1325 г. BNF Français 152 BibleHistoriale - Part 1, източник http://mandragore.bnf.fr/jsp/imprimerNoticeMan.jsp?id=838; произхождащият от Артоа в Северна Франция, датиран в 1275-1300 г. ръкопис BNF Français 786 Collection, съхраняван в Националната библиотека на Франция, източник http://visualiseur.bnf.fr/ConsulterElementNum?O=IFN-08100461&E=JPEG&Deb=21&Fin=21&Param=C; френският ръкопис от 1275-1300 г. BNF Latin 14410 Apocalypse, съхраняван в Националната библиотека на Франция, източник http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9067868g; друг ръкопис от същия период, също произхождащ от Северна Франция BNF Français 1581 Roman de Renart, съхраняван в Националната библиотека на Франция, източник http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b60009654/f17.item; френският ръкопис от 1289 г. BNF Latin 15158 Psychomachia, съхраняван в Националната библиотека на Франция, източник http://mandragore.bnf.fr/jsp/imprimerNoticeMan.jsp?id=4908; произхождащият от областта Хайнау в Белгия ръкопис BNF NAF 16251 Images de la vie du Christ et des saints, датиращ от 1285-1290 г., съхраняван в Националната библиотека на Франция, източник http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b72000827; френският ръкопис от 1280-1300 г. Boulogne-sur-Mer BM MS.130, t.I, съхраняван в Градската библиотека на Булон-сюр-Мер, източник http://www.enluminures.culture.fr/documentation/enlumine/fr/BM/boulogne-sur-mer_150-01.htm; и вторият том на същия ръкопис Boulogne-sur-Mer BM MS.130, t.II, източник http://www.enluminures.culture.fr/documentation/enlumine/fr/BM/boulogne-sur-mer_151-01.htm.

под номер 29.158.761 (Табло 5: 2). По същия начин изглежда и накрайникът на меча на Jehande Chantelou в Еврьо в Горна Нормандия, датиран в 1290 г. (http://effigiesandbrasses.com/802/1103/) (Табло 5: 3).

Още по-близък заради ажурните изрези е накрайникът на меча на Guérinde Friaize, изобразен на надгробието му в Abbayede Josaphat, Lèves, Eure-et-Loir в Северна Франция, датиращо от 50^{те} години на XIII в. (http://effigiesandbrasses.com/3313/2758/) (Табло 5: 4).

И в двата посочени примера накрайникът на меча е изпълнен по начин, идентичен с предпазителя. Т.е. няма съмнение, че те са от еднакъв материал – метал. Схематичността на изображението обаче поставя въпроса в случая става ли дума за плоскостно оформен кръстовиден накрайник, какъвто е този на меча от Кастрици, или надгробията представят друга форма. Именно в тази посока е изследването на Хелмут Никел, куратор от музея Метрополитън, който разглежда скулптурното надгробие на Jean d'Alluye, погребан през

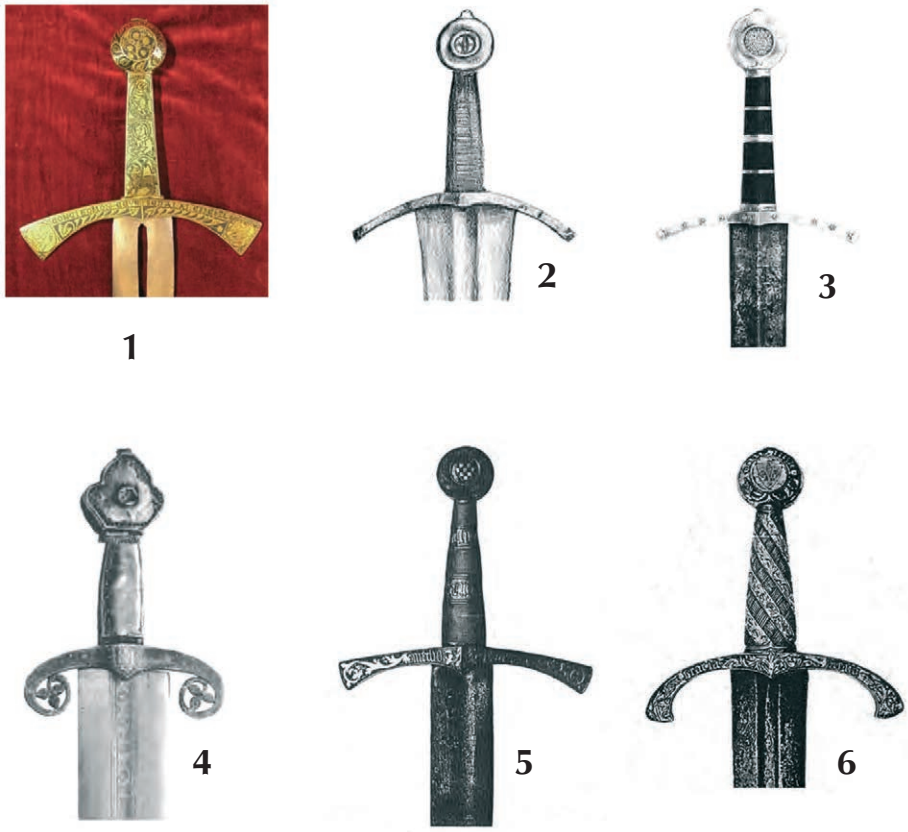

Табло 2. Мечове с дъговиден предпазител с издатък: 1. полския коронационен меч Шчербинец (ок. 1250 г.) (по Biborski, Stępinski 2011, Fig. 1); 2. меч от катедралата на Шартр принадлежал на френския крал Филип IV Хубави (ок. 1330 – 1350 г.) (по Biborski, Stępinski 2011, Fig. 45D); 3. меч на английския крал Едуард III (ок. 1348 – 1350 г.) (по Biborski, Stępinski 2011, Fig. 45E); 4. меч на кастилския крал Фернандо III (1223 – 1253 г.) (по Biborski, Stępinski 2011, Fig. 47C); 5. меч на графа на Дрьо във Франция (1240 – 1309 г.) (по Biborski, Stępinski 2011, Fig. 49); 6. меч с № 2759/3 от Националния археологически музей в Мадрид (ок. 1300 – 1350 г.) (по Biborski, Stępinski 2011, Fig. 50)

Table 2. Swords with similar to the rainbow cross guard: 1. Polish coronation sword Szerbinec (circa 1250) (after Biborski, Stępinski 2011, Fig. 1); 2. Sword from Charters cathedral belong to French king Philip IV Handsome (circa 1330 – 1350) (after Biborski, Stępinski 2011, Fig. 45D); 3. Sword of English king Edward III (circa 1348 – 1350) (after Biborski, Stępinski 2011, Fig. 45E); 4. Sword of king of Castile Fernando III (1223 – 1253) (after Biborski, Stępinski 2011, Fig. 47C); 5. Sword of count of Dreaux, France (1240 – 1309) (after Biborski, Stępinski 2011, Fig. 49); 6. Sword with № 2759/3 from National Archaeological Museum in Madrid (circa 1300 – 1350) (after Biborski, Stępinski 2011, Fig. 50)

Табло 3. Мечове с дъговиден предпазител с триъгълен издатък, представени върху паметници на изкуството от Западна Европа: 1. миниатюра от френския ръкопис BL Additional 10293 Lancelot du Lac (1316 г.); 2. миниатюра от френския ръкопис BL Additional 10294 Morte Artu (1316 г.); 3. миниатюра от английския ръкопис BL Egerton 3028 Roman de Brut; Edward III; Destruction de Rome; Fierabras (ок. 1325 – 1350 г.); 4. миниатюра от френския ръкопис BL Royal 14 EIII Estoire del Saint Graal, La Queste del Saint Graal, Morte Artu (ок. 1300 – 1325); 5. миниатюра от френския ръкопис BNF Français 105 Histoire du Saint Graal (ок. 1300 – 1350); 6. миниатюра от френския ръкопис BNF Français 1581 Roman de Renart (ок. 1275 – 1300); 7. миниатюра от ръкопис от Хаинау, Белгия BNF NAF 16251 Images de la vie du Christ et des saints (ок. 1285 – 1290); 8. витраж от катедралата Нотр Дам в Париж (ок. 1214 – 1270)

Table 3. Swords with similar to the rainbow cross guard with écusson in works of art from Western Europe: 1. Miniature from French manuscript BL Additional 10293 Lancelot du Lac (1316); 2.Miniature from French manuscript BL Additional 10294 Morte Artu (1316); 3. Miniature from English manuscript BL Egerton 3028 Roman de Brut; Edward III; Destruction de Rome; Fierabras (circa 1325 – 1350); 4. Miniature from French manuscript BL Royal 14 EIII Estoire del Saint Graal, La Queste del Saint Graal, Morte Artu (circa 1300 – 1325); 5. Miniature from French manuscript BNF Français 105 Histoire du Saint Graal (circa 1300 – 1350); 6. Miniature from French manuscript BNF Français 1581 Roman de Renart (circa 1275 – 1300); 7. Miniature from Hainault manuscript BNF NAF 16251 Images de la vie du Christ et des saints (circa 1285 – 1290); 8. Stained glass from cathedral Notre Dame, Paris (circa 1214 – 1270)

Табло 4. Бронзови накрайници за кинжали с форма на разцъфнал кръст, френски (XII – XIII в.) (по La Rocca 2011, Figs. 29, 30)

Table 4. French bronze dagger pommels in form of cross fleury (12 – 13 c) (after La Rocca 2011, Figs. 29, 30)

1248 г. в основаното от него абатство La Clarté-Dieu в Северна Франция. Той изтъква нетипичната кръстачка на меча, изпълнена в ориенталски стил и особено странния триделен накрайник, оприличен от него на разцъфнало цвете с изпъкнал овален елемент между две обърнати навън листенца (Табло 5: 5). Никел свързва „помела“ с изображения на мечове в китайското изкуство и смята, че въпреки европейската ножница и колан мечът може да е „дошъл“ от Изтока заедно със завърналия се от Светите земи негов собственик. Ученият намира паралел на накрайника и върху надгробието на Jaquelin de Ferrière (Табло 5: 2), което също е от XIII в. (Nickel 1991, 123-128). Така представени, данните наистина подкрепят по-скоро възможността да става въпрос за обемен накрайник на меч с три изпъкнали дяла, който на изпълнените в нисък релеф надгробия от Монтаржи, Еврьо и Неапол (Табло 5: 1-3) да е получил по-схематично представяне.

Действително, надгробието на Jean d'Alluye не оставя съмнение, че представеният там меч има точно такъв обемен накрайник. Една група ръкописи с представени върху миниатюрите им сцени с въоръжени воини обаче хвърля по-различна светлина върху проблема. Както цитираните по-горе манускрипти и тези произхождат от района на Северна Франция, Англия и Фландрия и принадлежат на периода между средата на XIII и средата на XIV в.[10] По-голямата част от ръкописите са датирани между 1280-1350 г. При петнадесет от тях[11] накрайниците на мечовете са

[10] Трябва да се отбележи, че този район се отличава със силните си вътрешни връзки в политическо, културно, икономическо и военно отношение през периода на късното средновековие.

[11] Това са: произхождащият от Горлстън в Англия ръкопис BL Additional 49622 The Gorleston Psalter, датиран между 1310 и 1325 г., съхраняван в Британската библиотека, източник: http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_49622; направеният в Париж между 1275 и 1300 г. BL Yates Thompson 9 Bible, съхраняван в Британската библиотека, източник http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=8108&CollID=58&NStart=9; френският ръкопис от 1300-1310 г. BML Plut.25.04 Psalter, съхраняван в Biblioteca Medicea Laurenziana, източник: http://www.internetculturale.it/opencms/opencms/it/viewItemMag.jsp?case=&id=oai%3Ateca.bmlonline.it%3A21%3AXXXX%3APlutei%3AIT%253AFI0100_Plutei_25.04_0003; произхождащият от Северна Франция, датиран в 1280-1290 г. BNF Français 95 Histoire du Saint Graal / Histoire de Merlin, съхраняван в Националната библиотека на Франция, източник: http://mandragore.bnf.fr/jsp/imprimerNoticeMan.jsp?id=786; направеният в Париж около 1300-1325 г. BNF Français 155 Bible Historiale, съхраняван в Националната библиотека на Франция, източник http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8490150s/f211.planchecontact; произхождащият от Артоа, датиран в 1275-1300 г. BNF Français 786 Collection, съхраняван в Националната библиотека на Франция, източник http://visualiseur.bnf.fr/ConsulterElementNum?O=IFN-08100461&E=JPEG&Deb=21&Fin=21&Param=C; направеният в Лондон между 1308 и 1312 г. BNF Français 24364 Romandetoutechevalerie, съхраняван в Националната библиотека на Франция, източник: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b60002590/f19.planchecontact; съхраняваният в Бодлеанската библиотека на Оксфордския университет английски ръкопис BodleyAuct. D. 4. 17 Apocalypse, датиран в 1250-1260 г., източник: http://bodley30.bodley.ox.ac.uk:8180/luna/servlet/view/search?q=Shelfmark=%22MS.%20Auct.%20D.%204.%2017%22; френският ръкопис от 1280-1299 г. Bodmer 147 Estoire Del Graal, съхраняван във Фондацията Мартин Бодмер, източник http://www.e-codices.unifr.ch/en/list/one/cb/0147; съхраняваният в библиотеката на Кеймбриджския университет английски ръкопис Cambridge Ee.3.59 The Life of King Edward the Confessor, да-

Табло 5. Надгробия с изображения на мечове с триделен накрайник: 1. надгробие на Лофредо Филомарино (1335 г.), Неапол (по Bridges, Ward Perkins 1956, Plate XXIIb); 2. надгробна плоча на Жаклин де Ферие от Монтаржи близо до Сен, Северна Франция (XIII в.) (по Nickel 1991, Fig. 6); 3. надгробна плоча на Jehan de Chantelou в Еврьо, Горна Нормандия, 1290 г. (по http://effigiesandbrasses.com/802/1103/); 4. надгробна плоча на Guérinde Friaize в Abbaye de Josaphat, Lèves, Eure-et-Loir, Северна Франция (50те години на XIII в.) (по http://effigiesandbrasses.com/3313/2758/); 5. детайл от склуптурното надгробие на Jean d'Alluye, погребан през 1248 г. в абатство La Clarté-Dieu, Северна Франция (по Nickel 1991, Fig. 2)

Table 5. Effigies with images of swords with trilobate pommels: 1. Effigy of Loffredo Filomarino (1335) from Napoli (after Bridges, Ward Perkins 1956, Plate XXIIb); 2. Effigy of Jaquelin de Ferrière (13 c) from Montargis, Northern France (after Nickel 1991, Fig. 6); 3. Effigy of Jehan de Chantelou (circa 1290) from Evreux, Haut Normandy (after http://effigiesandbrasses.com/802/1103/); 4. Effigy of Guérinde Friaize (circa 1250) from Abbaye de Josaphat, Lèves, Eure-et-Loir, Northern France (after http://effigiesandbrasses.com/3313/2758/); 5. Detail from sculptured effigy of Jean d'Alluye (1248) from abbey of La Clarté-Dieu, Northern France (after Nickel 1991, Fig. 2)

Табло 6. Мечове с «плътен» триделен накрайник, представени върху миниатюри от Западна Европа: 1. миниатюра от псалтира от Горлстън, Англия (ок. 1310 – 1325 г.), BL Additional 49622 The Gorleston Psalter; 2. миниатюра от френския ръкопис BL Yates Thompson 9 Bible (ок. 1275 – 1300); 3. миниатюра от френския ръкопис BNF Français 95 Histoire du Saint Graal/Histoire de Merlin (ок. 1280 – 1290 г.); 4. миниатюра от английския ръкопис BNF Français 24364 Roman de toute chevalerie (1308 – 1312 г.); 5. миниатюра от френския ръкопис Bodmer 147 Estoire Del Graal (ок. 1280 – 1299 г.); 6. миниатюра от английския ръкопис Cambridge Ee.3.59 The Life of King Edward the Confessor (ок. 1250 – 1260 г.); 7. миниатюра от ръкописа от Западна Фландрия KA 20 Spieghel Historiael (ок. 1325 – 1335 г.); 8. миниатюра от френския ръкопис Morgan M.283 Psalter (ок. 1228–1247 г.)

Table 6. Swords with plain trilobate pommel presented in miniatures from Western Europe: 1. Miniature from psalter from Gorleston, England (circa 1310 – 1325), BL Additional 49622 The Gorleston Psalter; 2. Miniature from French manuscript BL Yates Thompson 9 Bible (circa 1275 – 1300); 3. Miniature from French manuscript BNF Français 95 Histoire du Saint Graal/Histoire de Merlin (circa 1280 – 1290); 4. Miniature from English manuscript BNF Français 24364 Roman de toute chevalerie (circa 1308 – 1312); 5. Miniature from French manuscript Bodmer 147 Estoire Del Graal (circa 1280 – 1299); 6. Miniature from English manuscript Cambridge Ee.3.59 The Life of King Edward the Confessor (circa 1250 – 1260); 7. Miniature from West Flanders manuscript KA 20 Spieghel Historiael (circa 1325 – 1335); 8. Miniature from French manuscript Morgan M.283 Psalter (1228 – 1247)

запълнени с цвят по схематичния начин, характерен и за посочените по-горе надгробия (Табло 6). В миниатюрите на четири ръкописа обаче наред с „плътни“ триделни накрайници са показани и такива с форма на ажурен кръст със заоблени рамене (с празна сърцевина) (Табло 7).[12]

Анализирайки миниатюрите и от двете групи, трябва да се обърне внимание на няколко съществени извода. На първо място, мечовете с тези накрайници са използвани от повече от един персонаж дори в рамките на една сцена, т.е. те не са изключение, а отразяват сравнително масова мода. Срещат се и при кинжали и при т.нар. „фалшони“ – едноострите оръжия за сеч, използвани обикновено от войниците с по-нисък статус, което също е пример за широко разпространение. Начинът на изобразяване не позволява да се помисли, че става въпрос за накрайник с форма на розета, чиито долни издатъци са прикрити от ръката на боеца. Тези накрайници са използвани при мечове с различни по форма кръстачки, между които масово се срещат и такива с дъговидна форма и централен триъгълен издатък. Както и при надгробията и тук става въпрос за едноръчни мечове, докато този от Кастрици е по-дълъг. Трябва обаче да се отбележи, че при средновековните миниатюри от този период и регион изобразяването на „двуръчни мечове“ е рядкост, което е в противоречие на данните от реалните паметници и надгробията.

Бихме могли да заключим, че разглежданите миниатюри показват употребата както на обемни „помели“ с три заоблени изпъкналости (като изобразения на надгробието на Jean d’Alluye), така и на плоски, кръстовидни, ажурни накрайници, приличащи на този на меча от Кастрици. Т.е. тук не става въпрос само за стилистични различия в изобразяването, както смята Хелмут Никел. От посочените примери най-близки до меча от находката са направеният в Париж между 1300 и 1325 г. BL Egerton 745 Life of Eustace and Other Saints, съхраняван в Британската библиотека (http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=8552&CollID=28&NStart=745) и произхождащият от Сент Олбанс в Англия Cambridge R.16.2 Trinity Apocalypse, датиран в 1250 г., съхраняван в Библиотеката на Кеймбриджския университет (http://www.trin.cam.ac.uk/james/show.php?index=1199) (Табло 7: 1-4).

Като се отчита представената до тук информация, може да се направят някои предположения за произхода и датировката на меча от Кастрици. На първо място трябва да се отбележи, че става въпрос за много рядък паметник, който се явява материално отражение на оръжия, представени върху цитираните по-горе миниатюри и надгробия. Наличните данни позволяват оръжието да се обвърже като произход с района на Северна Франция, Фландрия и Англия, където „мечовете за ръка и половина“ с острие от типа 13А са популярни, а миниатюрите от региона разкриват масово присъствие на специфичните предпазител и накрайник. Характерно за района е и използването на мечове с острието с изразено стесняване към заострения връх. Един толкова отдалечен произход не бива да изненадва. В късносредновековна България има и други произхождащи от обширното френско кралство паметници. Надгробието на Лофредо Филомарино показва, че мечовете с накрайници от този тип са били познати в Анжуйския Неапол, с който българското царство е поддържало дори дипломатически връзки.

Датировката на оръжието най-общо може да се постави между средата на XIII и средата на

тиран в 1250-1260 г., източник http://www.lib.cam.ac.uk/cgi-bin/Ee.3.59/bytext; направеният в Лондон през 1326-1327 г. Christ Church MS 92 De Nobilitatibus, Sapientiis, et Prudentiis Regum, съхраняван в колежа Крайст Чърч в Оксфорд, източник: http://viewer.bodleian.ox.ac.uk/christchurch/thumbs.php?book=ms._92&page=1; произхождащият от Западна Фландрия, датиран в 1325-1335 г. KA 20 Spieghel Historiael, съхраняван в Националната библиотека на Нидерландия, източник http://www.kb.nl/manuscripts/show/manuscript/KA+20; направеният в Париж между 1228 и 1247 г. Morgan M.283 Psalter, съхраняван в Морган лайбрари, източник http://utu.morganlibrary.org/medren/Manuscript_images.cfm?ACC_NO=M.283&StartRow=1; френският ръкопис от 1280-1290 г. NLS MS21000 The Murthly Hours, съхраняван в Националната библиотека на Шотландия, източник http://digital.nls.uk/murthlyhours/index.html.

[12] Това са: направеният в Париж между 1300 и 1325 г. BL Egerton 745 Life of Eustace and Other Saints, съхраняван в Британската библиотека, източник: http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=8552&CollID=28&NStart=745; произхождащият от Сент Олбанс в Англия Cambridge R.16.2 TrinityApocalypse, датиран в 1250 г., съхраняван в Библиотеката на Кеймбриджкия университет, източник: http://www.trin.cam.ac.uk/james/show.php?index=1199; произхождащият от Арас в Северна Франция, датиран в 1246-1250 г. Morgan M.730 Psalter-Hours of GuiluysdeBoisleux, съхраняван в Морган Лайбрари, източник http://utu.morganlibrary.org/medren/mslistview.cfm?ACCNO=M.730&Startrow=1; френският ръкопис от 1290-1300 г. PUL MS.Garrett.125 Yvain, съхраняван в Библиотеката на Принстънския университет, източник http://manuscriptminiatures.com/4945/14928/.

1

2

3

4

Табло 7. Мечове с «ажурен» триделен накрайник, представени върху миниатюри от Западна Европа: 1. миниатюра от френския ръкопис BL Egerton 745 Life of Eustace and Other Saints (ок. 1300 – 1325); 2. миниатюра от френския ръкопис Morgan M.730 Psalter-Hours of Guiluys de Boisleux (ок. 1246 – 1250 г.); 3, 4. миниатюри от английския ръкопис от Сейнт Олбанс (ок. 1250 г.) Cambridge R.16.2 Trinity Apocalypse

Table 7. Swords with „hollow" trilobate pommel presented in miniatures from Western Europe: 1. Miniature from French manuscript BL Egerton 745 Life of Eustace and Other Saints (circa 1300 – 1325); 2. Miniature from French manuscript Morgan M.730 Psalter-Hours of Guiluys de Boisleux (circa 1246 – 1250); 3, 4. Miniatures from English manuscript from Saint Albans (circa 1250) Cambridge R.16.2 Trinity Apocalypse

XIV в. Тя не противоречи, а дори се подкрепя от данните от средата на откриване и от състоянието на меча. Той произхожда от жилище от първата половина на XIV в. – опожарено в средата на същото столетие, като състоянието му показва, че по време на разрушаването на сградата оръжието най-вероятно вече не е било използвано, т.е. със сигурност е изтекъл известен период от време след изработката му.

Специфичната форма на накрайника на меча не може да изключи натоварването му с християнската символика, а оттук и с кръстоносната идея, модел, вече посочен по-горе при други паметници на въоръжението от този вид.

Кинжалът

Макар и по-добре запазен донякъде кинжалът от находката демонстрира по-малко характерни черти, които да прецизират неговите произход и датировка. Размерите и оформянето му показват, че става въпрос за бойно оръжие. Носен като второ оръжие от воините, а при тежко въоръжените конници е задължителен от началото на XIV в., той често е използван за самозащита и в гражданска среда (Edge, Paddock 1991, 62, 88; Oakeshott 1999, 253-256).

Размерите на кинжала го поставят в една група оръжия, често описателно наричани от изследователите големи кинжали или къси мечове. Те са типични за Западна и Централна Европа, като дължината на острието им е около 40-50 см. Клинът им може да е както с ромбовидно, така и с плоско сечение. Големината на тези оръжия ги поставя над стандартните бойни ножове, но те отсъпват на мечовете и сабите (Кулешов, Ничепорук 2012, 184-189; Lawrinowicz 2010). Това понякога ги прави и единственото късо оръжие при пехотата например. Пример за това ни дават и паметници на изобразителното изкуство от периода.

Тези кинжали, макар и широко разпространени в Западна и Централна Европа, не са непознати и на Балканите, и в степите на Източна Европа. Пример за такива са кинжалът от гроб № 23, от некропола Жуков, Кримски район на Краснодарски окръг, както и други находки от Булгар, Укек и селището Измерско I, и Казанска губерния, всичките, свързвани с културата на Златната орда от XIV в. (Кулешов, Ничепорук 2012, Рис. 1, 2: 1-4) (Табло 8: 1-5). Близко по характер е и едно оръжие, определено като тесак от Чердинския район на Пермското Предуралие (Данич 2012, 104, рис. 6: 60) (Табло 8: 6).Тези оръжия притежават разнообразни дръжки. Пример за сходен кинжал, но с различно оформяне на предпазителя и дръжката е този от Гроховалска в Полша (Lawrinowicz 2010, Tab. 1: 1) (Табло 8: 7).

Индикации за оформянето на ръкохватката и съответно за типа на кинжала от Кастрици дават отсъствието на метален предпазител и накрайник и завършекът на шипа му (обр. 5, 6). Със сигурност оръжието от Кастрици не може да е от типа на т.нар. „quillon dague“ и „базилард“, популярни през XIII и XIV в., които имат добре оформени предпазител и накрайник от метал. Той не е бил оформен и като кинжала от Жуков (Табло 8: 1) или като държания от Св. Прокопий от църквата Хора в Константинопол, и двата от XIV в. (Табло 12: 3), чиито предпазители имитират тези на синхронните им саби. Това насочва към извода, че дръжката и предпазителят на оръжието от Кастрици са били изцяло дървени, като са били държани на място от малката желязна шайба на върха на шипа за ръкохватката. Идентично устройство имат кинжалите от типовете „ballock“ и „kidney“, при които цилиндричната дръжка, често с леко разширяващ се връх, притежава забележимо разширение в основата, играещо ролята на предпазител. Последното при кинжалите от типа „kidney“ е оформено като два сферични издатъка, които са дали и специфичното название.[13] При тях дървената дръжка често е изработвана от едно парче дърво, била е нанизвана на металния шип и ограничавана отгоре с метална шайба или чрез изкривяване на върха на шипа.

Тези типове кинжали са били много популярни в Западна Европа в периода между XIV и XVI в. Пример за подобни са едно оръжие от Историческия музей на Берн, Швейцария, от 1300-1400 г. (Seitz 1965, Abb. 129: 16) (Табло 9: 1), друго от Лондонския музей с № A15253 (London museum 1967, Plate IX: 2) (Табло 9: 2), но най-добра представа за устройството на дръжката дават два кинжала от Силезия, макар остриетата им да се различават. Такъв е този от Neubrandenburg, датиращ от преди 1316 г. (Marek 2008, Ryc. 12b) (Табло 9: 3) и друг от Raciborz, от втората пол.

[13] На английски език думата означава бъбрек.

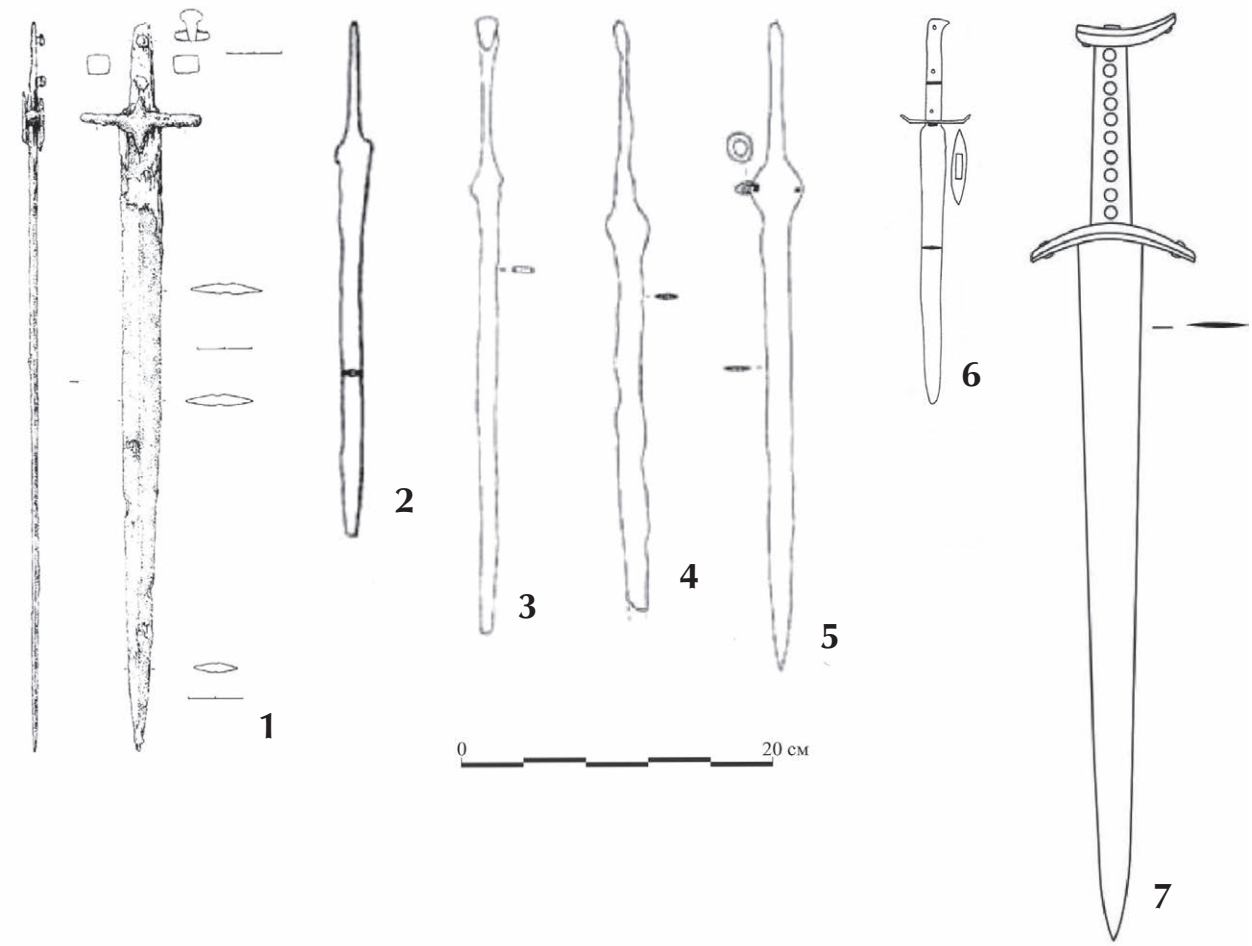

Табло 8. Примери за кинжали с дълги остриета от Източна Европа: 1. кинжал от гроб № 23, от некропола Жуков, Кримски район на Краснодарски окръг (по Кулешов, Ничепорук 2012, Рис. 1); 2. кинжал от Булгар (по Кулешов, Ничепорук 2012, Рис. 2 1); 3. Кинжал от Укек (по Кулешов, Ничепорук 2012, Рис. 2 2); 4. кинжал от селището Измерско 1 (по Кулешов, Ничепорук 2012, Рис. 2 3); 5. кинжал, намерен в бившия Спаски уезд на Казанска губерния (по Кулешов, Ничепорук 2012, Рис. 2 4); 6. кинжал от Чердинския район на Пермското Предуралие (по Данич 2012, 104, Рис. 660);7. възстановка на кинжала от Гроховалска в Полша (по Lawrinowicz 2010, Tab. 1 1)

Table 8. Examples for long blade daggers from Eastern Europe: 1. Dagger from grave № 23 from necropolis Jukov, Krimean region of Krasnodarsk district (after Кулешов, Ничепорук 2012, Рис. 1); 2. Dagger from Bulgar (after Кулешов, Ничепорук 2012, Рис. 2 1); 3. Dagger from Ukek (after Кулешов, Ничепорук 2012, Рис. 2 2); 4. Dagger from settlement Izmersko 1 (after Кулешов, Ничепорук 2012, Рис. 2 3); 5. Dagger found in former Spaski uezd of Kazan gubernia (after Кулешов, Ничепорук 2012, Рис. 2 4); 6. Dagger from Cherdin region of Perm Ural (after Данич 2012, 104, Рис. 660); 7. Reconstruction of dagger from Grohowalska, Poland (after Lawrinowicz 2010, Tab. 1 1)

на XIV – първата пол. на XV в. (Marek 2008, Ryc. 1) (Табло 9: 4).

Широкото разпространение на този тип кинжали и дългият период на употреба до голяма степен предопределя находката от Кастрици да се обвърже с известното ни за другото оръжие от двойката – меча. Предвид времето на използване на тези кинжали, засвидетелствани и в многобройни изображения от периода и наличния terminus ante quem, даден от средата на откриване, е по-вероятно да приемем за дата на кинжала от Кастрици първата пол. на XIV в. Популярността на тези оръжия в Западна Европа също не влиза в противоречие с произхода на меча от района на Северна Франция, Фландрия и Англия.

При разглеждането на комплекта оръжия от Кастрици е нормално да възникне въпросът дали те представляват изключение за средновековна

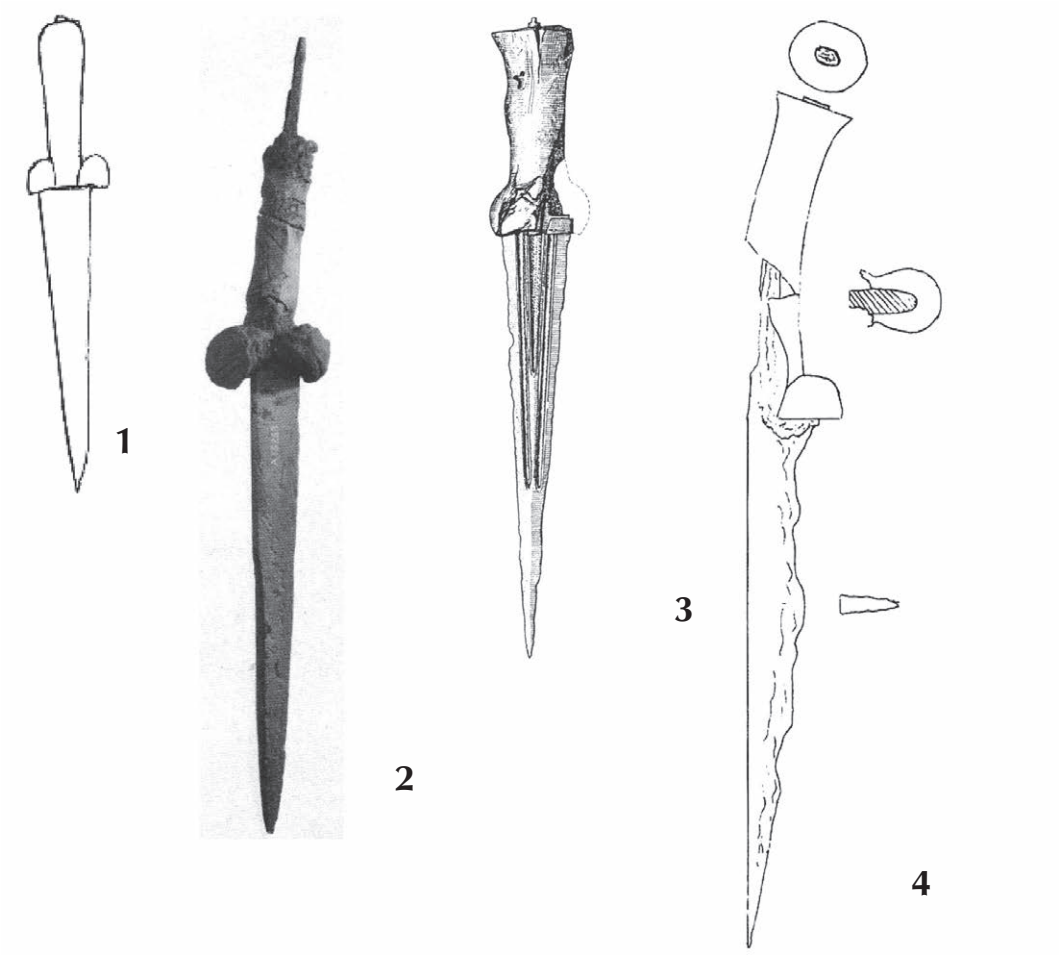

Табло 9. Примери за кинжали със сходно устройство на дръжката от Западна Европа: 1. кинжал от Историческия музей на Берн, Швейцария, (ок. 1300 – 1400 г.) (по Seitz 1965, Abb. 12916); 2. кинжал с № A15253 от Лондонския музей (по Londontuseum... 1967, Plate IX2); 3. кинжал от Neubrandenburg, датиращ от преди 1316 г. (по Marek 2008, Рис. 12b); 4. кинжал от Raciborz (втора пол. на XIV – първа пол. на XV в.) (по Marek 2008, Рис. 1)

Table 9. Examples for daggers with similar handle design from Western Europe: 1. Dagger from Historical museum in Bern, Switzerland (circa 1300 – 1400) (after Seitz 1965, Abb. 12916); 2. Dagger with № A15253 From London museum (after London museum... 1967, Plate IX2); 3.Dagger from Neubrandenburg (before 1316) (after Marek 2008, Рис.12b); 4. Dagger from Raciborz (second half of 14 – first half of 15 c) (after Marek 2008, Рис. 1)

България, или напротив са били добре познати на Балканите. По-горе в текста вече бе обърнато внимание на факта, че мечовете от този тип са били широко употребявани в късносредновековното въоръжение на Балканите. Можем ли обаче да намерим паралел на специфичната форма на ефеса на меча? В тази насока важен източник на информация се явяват запазените стенописи от Централните и Източните Балкани, които са отражение на Византийското изкуство от Палеологовия период. Характерно за тях е, че подобно на голяма част от нападателното въоръжение и мечовете, и кинжалите, както и свързаните с тях аксесоари – ножници и колани за носене, са изобразявани детайлно и с голяма доза реализъм.

Настоящият труд няма за цел да изчерпи всички свидетелства от този вид, отразяващи специфичните черти на разглежданата двойка оръжия, а само да покаже някои представителни примери.[14] Ако кръстовидният накрайник на меча от Кастрици не може да открие паралел в Балканското изкуство, не така стои въпросът със специ-

[14] Частично представяне на въоръжението, изобразено върху стенописите от Сърбия и Македония, е направил Д. Прибакович. За мечовете там виж Pribaković 1954, 79-80, Prilog 1.

1

2

3

4

Табло 10. Стенописи от Източните и Централните Балкани с изображения на светци-воини: 1. Св. Георги от църквата Протатон в Карея (ок. 1290 – 1300 г.) (фото Д. Рабовянов); 2. Св. Меркурий от църквата Хора (Кайрие джами) в Константинопол (ок. 1315 – 1321 г.) (фото Д. Рабовянов); 3.Св. Артемий от Грачаница (1318 – 1321 г.) (фото Д. Рабовянов); 4. Св. Меркурий от Грачаница (1318 – 1321 г.) (фото Д. Рабовянов)

Table 10. Frescoes with warrior-saints from Eastern and Central Balkans: 1. St George from Protaton church in Karyes (circa 1290 – 1300) (photo by D. Rabovyanov); 2. St Mercury from Chora church (Kariye Camii) in Constantinople (circa 1315 – 1321) (photo by D. Rabovyanov); 3. St Artemius from Grachanitsa (circa 1318 – 1321) (photo by D. Rabovyanov); 4.St Mercury from Grachanitsa (circa 1318 – 1321) (photo by D. Rabovyanov)

1

2

3

4

Табло 11. Стенописи от Източните и Централните Балкани с изображения на светци-воини: 1. Св. Георги от църквата Св. Никита (1320 г.) (фото Д. Рабовянов); 2. Св. Прокопий от църквата в Дечани (1334/5 – 1347/8 г.) (фото Д. Рабовянов); 3. Св. Нестор от църквата в Дечани (1334/5 – 1347/8 г.) (фото Д. Рабовянов); 4. Св. Архангел Михаил от църквата на Лесновския манастир (1346 – 1347 г.) (фото Д. Рабовянов)

Table 11. Frescoes with warrior-saints from Eastern and Central Balkans: 1. St George from St Nikita church (1320) (photo by D. Rabovyanov); 2. St Procopius from church in Dechani (circa 1334/5 – 1347/8) (photo by D. Rabovyanov); 3.St Nestor from church in Dechani (circa 1334/5 – 1347/8) (photo by D. Rabovyanov); 4. St Archangel Michael from church of Lesnovo monastery (1346 – 1347) (photo by D. Rabovyanov)

1

2

3

4

Табло 12. Стенописи с изображения на светци-воини носещи комплект от меч и кинжал: 1. Св. Артемий от църквата на Лесновския манастир (1346 – 1347 г.) (фото Д. Рабовянов); 2. Св. Нестор от църквата на Лесновския манастир (1346 – 1347 г.) (фото Д. Рабовянов); 3. Св. Прокопий от църквата Хора (Кайрие джами) в Константинопол (XIV в.) (фото Д. Рабовянов); 4. Св. Меркурий от църквата на Лесновския манастир (1346 – 1347 г.) (фото Д. Рабовянов)

Table 12. Frescoes with warrior-saints wearing sword and dagger set: 1. St. Artemius from church of Lesnovo monastery (1346 – 1347) (photo by D. Rabovyanov); 2. St Nestor from church of Lesnovo monastery (1346 – 1347) (photo by D. Rabovyanov); 3.St Procopius from Chora church (Kariye Camii) in Constantinople (circa 1315 – 1321) (photo by D. Rabovyanov); 4.St Mercury from church of Lesnovo monastery (1346 – 1347) (photo by D. Rabovyanov)

фичния предпазител на оръжието. Наблюдаваното ни показва, че характерният триъгълен издатък не е бил изключение сред оръжията, послужили за модел на художниците, и той често е изобразяван при предпазители с извити напред или прави рамене. Такъв виждаме на меча, държан от св. Георги от църквата Протатон в Карея (около 1290-1300 г.) (Табло 10: 1) (Acheimastou-Potamianou 1994), върху полуизваденото оръжие в ръката на св. Меркурий от църквата Хора (Кайрие джами) в Константинопол (около 1315-1321 г.) (Табло 10: 2) (Underwood 1959, 197-198, Fig. 13), при мечовете, размахвани от св. Артемий и св. Меркурий от църквата в Грачаница (1318-1321 г.) Табло 10: 3, 4) (Milošević 1989, 19; Todić 1999), при опряното на рамото на св. Георги оръжие в църквата Св. Никита в Сърбия (около 1320 г.) (Табло 11: 1) (Кораћ 2003), при датиращите от 1334/5-1347/8 г. св. Прокопий и св. Нестор от Дечани (Табло 11: 2, 3) (Марковић 1995, сл. 2, 3; Тодић, Чанак-Медић 2003), а най-многобройни са примерите от изографисаната през 1346-1347 г. църква на Лесновския манастир, където такива мечове виждаме в ръцете на св. Архангел Михаил (Табло 11: 4), св. Артемий (Табло 12: 1), св. Нестор (Табло 12: 2) и св. Меркурий (Табло 12: 4) (Габелић 1999).

Както би могло да се очаква, разнообразието във формите е голямо, макар че предпазителите обикновенно са с по-дълги рамене от използваните при меча от Кастрици. Изобразявани са както при едноръчни оръжия, така и при такива с дръжки „за ръка и половина“, както е при разглеждания от нас паметник. Триъгълният издатък е представян с цвят, еднакъв с този на предпазителя, което не оставя съмнение, че става въпрос за неделима част от металната кръстачка на мечовете. По-различен е случаят например при мечовете, държани от св. Теодор и воините от сцената „Предателството на Юда“ от църквата Св. Николай в Прилеп (1298 г.) (Dimitrova 2008, Fig. 17; 2014, Sl. 7, 8) и от св. Сава Стратилат от църквата Успение Богородично на манастира Трескавец от втората пол. на XIV в. (Глигоријевић-Максимовић 2015, сл. 18). При тях съответният издатък на предпазителя е оцветен в тъмен – черен или тъмнокафяв цвят, отличаващ се от този на кръстачката. Тук зографите са успели да представят употребата на кожен език в основата на ръкохватката, служещ да предпазва от влага отвора на ножницата.

Не само предпазителят, но и формата на острието намира паралели сред представените по-горе творби на изкуството. Така, макар и едноръчни, мечовете, държани от св. Георги от църквата Протатон (Табло 10: 1), св. Артемий и св. Меркурий от Грачаница (Табло 10: 3, 4), св. Георги от църквата Св. Никита (Табло 11: 1), имат остриета с идентична форма. Най-голяма близост демонстрират обаче мечовете за „ръка и половина“, държани от св. Архангел Михаил и св. Нестор в църквата на Лесновския манастир (Табло 11: 4; Табло 12; 2). Всъщност като форма и пропорции държаното от св. Нестор оръжие може да се приеме за копие на меча от Кастрици.

Интерес предизвиква и отразяването на комплекта от меч и кинжал върху стенописите от Балканите. В повечето случаи при тях мечът е представян самостоятелно, заедно с оръжия друго предназначение като лъкове, боздугани и копия. Макар и по-рядко обаче го виждаме изобразен заедно с кинжал с право острие със сравнително големи размери. Така е при св. Прокопий в църквата Хора в Константинопол (Табло 12: 3) (Underwood 1959, 198-199, Figs. 14-15) и при св. Меркурий от църквата на Лесновския манастир (Табло 12: 4). Ако при св. Меркурий от Лесново обаче представеният комплект оръжия, заедно с коланите за окачване, има напълно западневропейски вид и сякаш може да е взет от някое рицарско надгробие от периода, то при св. Прокопий от Хора виждаме ясно изразено източно влияние. Тук правият предпазител на кинжала има триъгълен издатък като при някои саби от периода, подобно на кинжала от некропола Жуков, цитиран по-горе, а отворът на ножницата му е оформен с асиметрична пластина, също подобно на сабите. Последното е индикация, че изобразеното оръжие най-вероятно е едноостро.

Неголямата сбирка от стенописи, представени тук, насочва към едно важно заключение. Макар оръжията от комплекта от Кастрици без съмнение да са с чужд – западноевропейски, произход, то мечове и кинжали от този вид и с подобно оформяне очевидно са били не само познати, но и радващи се на популярност сред воините от Централните и Източните Балкани през първата пол. на XIV в.

Находката от меч и кинжал, открита в крепостта Кастрици до Варна, несъмнено може да се определи като комплект рицарско въоръжение

със западноевропейски произход. Средата на откриване и характерните особености на оръжията дават сравнително сигурна датировка на направа и ползване в първата пол. на XIV в. Наличните до момента данни насочват към обоснованото предположение, че двойката оръжия произхожда от района на днешните Северна Франция, Фландрия и Англия.

Като пристанище крепостта Кастрици със сигурност е била във връзка с някои райони на Западна Европа, и особено с Италия, чиито градове Венеция и Генуа през XIV в. окупират търговията в Черно море. От тази гледна точка би било по-логично да открием въоръжение с италиански произход. Разбира се, невъзможно е да кажем по какъв начин свързаните със Северна Франция меч и кинжал са попаднали в едно от жилищата на тази българска крепост. Възможностите пред един мобилен паметник като оръжието са твърде много, за да се спекулира без сигурни свидетелства. Факт е обаче, че находката от Кастрици отразява забележима тенденция във военната култура на Второто българско царство, а именно силното присъствие на въоръжение със западноевропейски произход, засвидетелствано както с находки, така и върху паметниците на изобразителното изкуство от периода. Но до бъдещото разширяване на базата данни за българското средновековно въоръжение и военно дело това западноевропейско „присъствие“ не бива да се преувеличава за сметка на местните балкановизантийски традиции и влиянието от страна на черноморските степи на север и Мала Азия на юг. Откриването на подобна находка в градска среда е голяма рядкост за българската средновековна археология и дава ценна информация за комплекса въоръжение на Второто българско царство.

Използвана литература:

Габелић 1999: С. Габелић. Манастир Лесново: историја и сликарство. Београд, 1999.

Глигоријевић-Максимовић 2005: М. Глигоријевић-Максимовић. Сликартво XIV века у манастир Трескавцу. – Зборник радова Византолошког института XLII, 2005, 77-171.

Данич 2012: А. Данич. Клинковое оружие Пермского Предуралья. – Поволжская археология 2012, 2, 86-106.

Кораћ 2003: В. Кораћ. Споменици монументалне српске архитектуре XIV века у Повардарју. Београд, 2003.

Кулешов, Ничепорук 2012: Ю. Кулешов, А. Ничепорук. Находка уникального кинжала из могильника Жукова (к вопросу о „гражданском“ оружии в Золотой орде). – В: Военное дело Улуса Джучи и его наследников. Сборник научных статей. Ред. А. Кушкумбаев. Астана, 2012, 182-198.

Марковић 1995: М. Марковић. О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима. – В: Зидно сликарство манастира Дечана. Траћа и студне. Ред. Д. Войводић. Београд, 1995, 567-632.

Плетньов 2006: В. Плетньов. Крепостта Кастрици (предварително съобщение). – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. Ред. М. Каймакамова. София, 2006, 451-464.

Плетньов, Лазаренко, Пеев 2012а: В. Плетньов, И. Лазаренко, П. Пеев. Средновековната крепост „Кастрици“. – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 457-459.

Плетньов, Лазаренко, Пеев 2012б: В. Плетньов, И. Лазаренко, П. Пеев. Средновековна крепост „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“, 2011 г. – В: Каталог към изложба Българска археология 2011. Съст. и ред. З. Димитров. София, 2012, 70-72.

Плетньов, Пеев, Лазаренко 2013: В. Плетньов, П. Пеев, И. Лазаренко. Археологически разкопки на крепостта „Кастрици“, „Евксиновград“ – Варна. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 419-421.

Рабовянов 2015: Д. Рабовянов. Археологически проучвания в Южния сектор на Трапезица 1: Средновековният град. Велико Търново, 2015.

Стрельченко 2014: А. Стрельченко. Средневековый меч с Западной Украины. – В: Історія давньої зброї. Дослідження 2014. Ред. Д. Тоїчкиін. Київ, 2014, 216-226.

Тодић, Чанак-Медић 2005: Б. Тодић, М. Чанак-Медић. Манастир Дечани. Београд, 2005.

Acheimastou-Potamianou 1994: M. Acheimastou-Potamianou. Byzantine Wall-Paintings. Athens, 1994.

Aleksić 2007: M. Aleksić. Mediaeval swords from Southeastern Europe. Material from 12th to 15th Century. Belgrade, 2007.

Biborski, Stępiński 2011: M. Biborski, J. Stępiński. Szczerbiec (the jagged sword) – the coronation sword of the kings of Poland. – Gladius XXXI, 2011, 93-148.

Bridges, Ward Perkins 1956: S. Bridges, J. Ward Perkins. Some Fourteenth-Century Neapolitan Military Effigies, with Notes on the Families Represented. – Papers of the British School at Rome 24, 1956, 158-173.

Dimitrova 2008: E. Dimitrova. Seven Streams. The Stylistic Tendencies of Macedonian Fresco Painting in the 13th Century. – Niš and Byzantium VI, 2008, 193-208.

Dimitrova 2014: E. Dimitrova. The painterly assamblage of Saint Nicholas in Prilep and the issue of Aesthetical rebranding. – Patrimonium MK, 2014, 105-120.

Edge, Paddock 1991: D. Edge, J. Paddock. Arms and Armor of the Medieval Knight. An Illustrated History of Weaponry in the Middle Ages. Hong Kong, 1991.

Głosek 1984: M. Głosek. Miecze środkowoeuropejskie z X-XV w. Warszawa, 1984.

Hoffmeyer 1963: A. Hoffmeyer From Medieval sword to Renaissance rapier. – Gladius II, 1963, 5-68.

Hull 2012: J. Hull. Early European Longswords. Evidence of Form and Function. – In: https://www.academia.edu/2331258/Early_European_Longswords_Evidence_of_Form_and_Function от 2016 г.

La Rocca 2011: D. La Rocca. Sword and Dagger Pommels Associated with the Crusades. Part I. – Metropolitan Museum Journal 46, 2011, 133-144.

Ławrynowicz 2010: O. Ławrynowicz. O zapomnianym puginale z Grochowalska. – Acta Militaria Mediaevalia VI, 2010, 253-262.

London museum 1967: London Museum Medieval Catalogue. London, 1967.

Marek 2008: M. Marek. Broń biała na Sląsku XIV-XVI wiek. Wrocław, 2008.

Milošević 1989: D. Milošević. Gračanica monastery. Belgrade, 1989.

Nickel 1991: H. Nickel. A Crusader's Sword: Concerning the Effigy of Jean d'Alluye. – Metropolitan Museum Journal 26, 1991, 123-128.

Oakeshott 1991: E. Oakeshott. Records of the Medieval Sword. Woodbridge, 1991.

Oakeshott 1997: E. Oakeshott. The Sword in the Age of Chivalry. Woodbridge, 1997.

Oakeshott 1999: E. Oakeshott. The Archaeology of Weapons. Woodbridge, 1999.

Pribaković 1954: D. Pribaković. Oružje na zidnom slikarstvu Srbije i Makedonije. – Vesnik Vojnog muzeja 1, 1954, 53-82.

Seitz 1965: H. Seitz. Blankwaffen I. Geschihte und Typenentwicklung im europäischen Kulturbereich Von der prähistorischen Zeit bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. Würzburg, 1965.

Sijarić 2004: M. Sijarić. Mačevi 10. – 15. stoljeća iz Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 2004.

Todić 1999: B. Todić. Gračanica - slikarstvo. Priština, 1999.

Underwood 1959: P. Underwood. Fourth Preliminary Report on the Restoration of the Frescoes in the Kariye Camii at Istanbul by the Byzantine Institute, 1957-1958. – Dumbarton Oaks Papers 13, 1959, 185-212.

Wanke 2009: T. Wanke. Anderthalbhänder – Zweihänder – Langes Schwert. – In: http://www.schwertkampf-ochs.de/Essays/aufsatz_langesschwert_v1.pdf от 20.06.2009.

MEDIEVAL KNIGHTLY ARMS – SWORD AND DAGGER, FROM KASTRICI FORTRESS NEAR VARNA

Deyan Rabovyanov

(Summary)

Subject of this paper are sword and dagger found in the fortress of Kastrici near Varna in Bulgaria. The fortress was rebuilt in the end of 13 c and during 14 c became flourishing seaport. The weapons are found in burnt building from first half of 14 c (Figs. 1–4). Both items are with heavy corrosion and in bad condition. Traces of wood on the dagger (Fig. 5) say that it was in functional condition and have sheath. The sword was kept without scabbard, that implied that during the fire the weapon was not in "working" order.

Sword was kept under inventory numbers 703 and 704 (Fig. 7). During investigation are recovered the form and dimensions of this weapon (Fig. 8). It has straight double-edged tapering to the point blade. The point was designed for effective stabbing. The blade is flat. Traces from fuller are not visible because bad condition. The pommel have cross like shape (Figs. 7, 8). It is flat with dimensions 5cm length, 7 cm width and 0,8 cm thickness. In the center of cross there is round hole. The cross guard have with bent to the blade quilons. It's length is 13 cm and it is 2,5 – 3 cm wide. In the middle of its external side is inlayed triangular element 5,5 cm high. Characteristic feature of this weapon is that its pommel was made like part of tang. The proportions of weapons defined it like hand-and-half sword. It's dimensions are:

Length: about 112 cm;
Blade length: about 85 cm;
Blade width: 5,5 cm near cross guard and 3 cm below point;
Blade thickness near the point: 0,5 cm;
Hilt length (together with cross guard and pommel): 26,5 cm;
Handle length: 16 cm.

Dagger with inventory number 698 (Fig. 5) have straight, two-edged blade, slightly tapered to the point (Fig. 6). It has flat cross section without rib in the middle. Tang finished with flat washer 0,9 – 1 cm in diameter, that securing the wooden grip. The grip and protecting part of the hilt was entirely from wood. The metric data for the weapon:

Preserved length: 51 cm; recovered length: about 58,5 cm;

Preserved blade length: 38 cm; recovered blade length: about 45,5 cm

Blade width: 2,4 – 3,2 cm;

Blade thickness: 0,8 cm;

Tang length: 13 cm;

Tang thickness: 0,7 – 0,8 cm.

Archaeological context of find gave terminus ante quem for weapons before the middle of 14 c. Proportions and form of blade defined the sword in type XIIIa from E. Oakeshott typology. This type was very popular in Eastern Europe and in Balkans between the middle of 13 and middle of 14 c. The sword from Kastrici is a little bit different because its more narrow blade and more acute point (Figs. 7, 8). These features connected it with weapons from the first half of 14 c (Table 1). Its bent cross guard wasn't rear in weapons from this type. More interesting is the triangular part in the middle of its external side. This " écusson» can be found in some spectacular weapons from Spain, England and France, all of them from period between the middle of 13 and middle of 14 c (Table 2). Good examples for this type cross guard can be found in manuscripts miniatures originating from region of Northern France, Flanders and England and dated between 1275 and 1350 (Table 3).

More questions rise the characteristic pommel of sword. Fruitful for this investigation was data from works of art. We see pommel with similar outline on the effigy of Loffredo Filomarino in Napoli (Table 5 *1*). Identical pommel can be seen on the effigies of Jaquelin de Ferrière in Montargis, Northern France (Table 5 *2*) and Jehande Chantelou from Evreau, Houte Normandie (Table 5 *3*). Very similar is pommel of sword of Guérinde Friaize on his effigy in Abbayede Josaphat, Northern France (Table 5 *4*). All these are presented very schematic that put it under suspicion are these flat cross like pommel like this on sword from Kastrici or in these effigies we see some other form of pommel. In this direction is work of H. Nickel who discussed the effigy of Jean d'Alluye in abbey of La Clarté-Dieu, Northern France. He connect trilobate pommel with Chinese art (Table 5 *5*) and think that sword can be brought from the East with is owner that participate in crusade in Holy lands. We can see similar treatment of trilobate sword pommels in one group manuscripts from Northern France, England and Flanders dated between the middle of 13 and middle of 14 c. There pommels are presented in schematic way similar to the effigies (Table 6). In some of miniatures however are presented and cross like pommels like this on Kastrici sword (Table 7). So we can conclude that these miniatures reflect use of both trilobate and cross like pommels in style of Kastrici sword.

Available data connect the sword from Kastrici with the region of Northern France, Flanders and England where the swords from type XIIIa were popular and miniatures with these forms of cross guard and pommel are in abundance. For this region also is characteristic and use of swords with acute points. The sword from Kastrici can be dated in first half of 14 c.

Dagger can be put in one particular group of weapons often called large daggers or small swords. Very popular in Western and Central Europe they are known in Eastern Europe too (Table 8). The handle and guard of dagger from Kastrici was built entirely from wood (Figs. 5, 6). Identical design we can see in ballock and kidney daggers (Table 9). Considering time of use of this types of daggers and terminus ante quem of find from Kastrici is reasonable to accept that dagger date from firts half of 14 c.

The weapon set from Kastrici fortress was not exception in Balkan warfare and was reflected in church frescoes from this period (Tables 10-12). Examples from works of art allow to conclude that the set of sword and dagger from Kastrici have foreign (Western European) origin, but this type of weaponry was popular amidst the Balkan warriors during the first half of 14 c. Actually the find from Kastrici reflect one visible tendency in military culture of the Second Bulgarian Tsardom that is clear presence of arms and armour with Western European origin.

СЕДМО ПРАВИЛО НА СЕДМИЯ ВСЕЛЕНСКИ СЪБОР,* ИЛИ ЗА ДЪЛГИЯ ПЪТ НА ЕДНА ХРИСТИЯНСКА РЕЛИКВА

Надежда Ботева, Константин Тотев

* Седмото правило на Седмия вселенски събор, свикан в Никея през 787 г. гласи: Божественият апостол Павел е казал: „Греховете на едни човеци са явни и ги предварят в съд, а на някои отсетне се явяват“ (1 Тим. 5:24), понеже след допусканите грехове се явяват и други. След нечестивата ерес на клеветниците на християнството, последвали и други безчестия, защото те не само лишили църквите от украсата с пречисти икони, но са изоставили и други някои обичаи, които трябва да се възобновят, та по такъв начин да има сила и писаното законоположение, и неписаният обичай. Затова, ако някои честни храмове са осветени без мъченически свети мощи, определяме: да се извърши в тях полагане на свети мощи с обичайната молитва. Ако от сега занапред се окаже някой епископ, който освещава храм без свети мощи, да бъде низвергнат като такъв, който е престъпил църковните предания. – Източник: http://www.bg-patriarshia.bg

Наред с дългогодишните занимания като археолог, проучващ различни страни на Преславската художествена култура, Тотю Тотев е един от основателите на катедра „Теология“ в Шуменския университет „Еп. Константин Преславски“. По този повод и в знак на признание към неговата преподавателска дейност, като богослов, който повече от 20 години чете лекции по библейска и църковна археология, църковно изкуство, литургика и др. дисциплини, решихме да представим в настоящия сборник в негова памет един наскоро открит сребърен реликварий от България. Считаме, че с това ще напомним за дейността на Тотю Тотев в областта на християнската история и култура, особено ако успеем да разгадаем дългия път на разглежданата от нас християнска реликва. С това изразяваме нашата признателност, за това което научихме от него.

Почитането на реликвите е не само силна проява на християнска религиозност, но е от особено значение в държавната идеология на средновековните християнски държави. Всичко започва от света Елена, майката на Константин Велики и откриването на Честния кръст, както и обявяването му за свещена реликва.[1] Терминът реликва е по-общо понятие, което включва в себе си названията „мощи“ и „реликви“, чрез които се отбелязват различията между отделните обекти. В българския език терминът „мощи“ се отнася само до телесните останки на светеца, докато терминът „реликви“ включва и т. нар. „контактни реликви“, т. е. второстепенни реликви, като частици от дървото на Светия

[1] На осемдесетгодишна възраст, според някои източници, Елена е поставена начело на мисия с цел събиране на християнски реликви от нейния син император Константин I, който наскоро обявява Рим за християнски град. Елена пропътува повече от 1440 мили от Рим до Йерусалим. Градът все още бива застрояван поради разрушаването му от император Адриан, който построява храм на Венера на мястото на гробницата на Исус в близост до Голгота. Според легендата, Елена влязла в храма заедно с епископ Макарий и избрала място, където да започнат разкопките, което довело до изкопаване на три различни кръста, включително Светия Кръст и гвоздеите от разпятието. За да се разбере кой е истинският, допрели кръстовете един след друг до болна жена. Щом се допрял до нея Христовият кръст, тя оздравяла. Умрял човек, когото носели към гробището, възкръснал, като бил доближен до животворящия Христов кръст. Тогава много от езичниците и иудеите се обърнали към Христа. Тъкмо това събитие Православната Църква празнува всяка година на 14 септември. Св. Елена взела със себе си в дар за своя син част от светия Кръст и намерените при него гвоздеи, които някога са били забити в ръцете и нозете на Богочовека. Останалата част от Кръста била положена в сребърен ковчег за съхранение. На Велики петък той бил изнасян на Голгота за поклонение и колкото болни и хроми потърсели Божията милост, я получавали. Според едно от преданията, за да може повече християни да се поклонят на Животворния Кръст, благоразумни християни решили да го разделят на три части – едната останала в Йерусалим, друга изпратили в Рим и трета част – в Константинопол. При основаването на Константинопол през 330 г. е изпълнена церемония, при която по заповед на Константин Велики на площада Христовият Кръст е поставен над колесницата на слънчевия бог. Частта, която дали на Константинополската Патриаршия, била сложена в специална ракла, обкована със злато и сребро и така била съхранявана грижливо до времето на кръстоносните походи. След тези времена частици от Светия кръст са разпръснати из цяла Европа и по света.

кръст, гвоздеите, с които Христос е прикован към кръста, поясът на св. Богородица и др. (Бакалова 2016, 28). Съществува обаче една особена категория реликви, които носят свои отделни наименувания. Става въпрос за мирото от мироточивите светци (μύρον), както и за кръвта на мъчениците, смесена с пръст (λύθρον), или само кръв (αιμα). Очевидно особеностите на тези реликви, производни от мощите на светците не могат точно да се категоризират и по тези причини за тях се използват специални термини (Totev 2011, 31-40).

1. Богословска обосновка

Култът към светите реликви имал изключително значение за средновековната църква. Реликви се откривали, купували, за тях са се извършвали далечни пътувания и за тях дори се е воювало (Уханова 2003, 132). Писмените извори и археологическите данни свидетелстват за наличие на частици от мощи на светци в различни части на църковното пространство, включващо фундаменти, апсиди, стени, светия престол, колони и икони. С вграждането на реликви в светия престол, в колони, икони и др. постепенно храмът се запълвал със „святост“. Голяма част от сведенията за реликви, вградени в стени и колони на храмове, е свързана с църкви, които са обект на широко поклонничество. Предполага се, че тази традиция е била особено разпространена в крупните поклоннически центрове, като Йерусалим, Витлеем, Синайският манастир „Св. Екатерина“, Константинопол и пр.[2] (Teteriatnikova 2003, 83-85)

Обичаят да се поместват реликви в основата на църковната сграда е свързан с чинопоследованието при освещаване на храма (Migne PG, vol. 98, 196; PG, 155, 348). Правилата на Светите Апостоли, датиращи от III в., съдържат изискване да бъдат полагани частици мощи в основите и под престола на църквите (Teteriatnikova 2003, 83-85) Полагането на свети мощи в църквите при тяхното освещаване е ритуал, познат от византийски извори от XI в. Запазеният във византийския евхологий чин препоръчва вграждането на частици от мощи в Светия престол, тъй като именно поставянето на престола е основното действие при освещаване на храма (Желтов 2000, 113-114). Освещаването завършва с поставяне в светия престол на ковчежета със свети мощи, върху които е полято миро и които са запечатани от всички страни с восъчномастиксова смес, гипс или дори олово, като действието е съпроводено с молитвени песнопения.[3] (Желтов 2000, 122-123; Желтов 2001, 88-97).

Проявленията на почит към реликвите е широко известна, както става ясно от вече цитираното 7 правило на Седмия вселенски събор.[4] Обикновено реликвариите са поставяни под Светия престол, но в предиконоборческия период те са полагани и в страничните дялове и апсиди. Често под престола и олтара са строени крипти, в които са поставяне реликви и мощи на светци. Понякога, последством две стълбища, по едно от двете страни на нефа, се обезпечавал достъпа на процесии от поклонници до реликвите. Такива крипти са започнали да се строят от времето на Юстиниян в храмовете на Витлеем и др. места на Светата земя (Tsafrir 2003, 61-63).

Богословска обосновка за поставянето на мощи на християнски мъченици под Светия престол прави в своята „Книга за храма“ Симеон, архиепископ Солунски (края на XIV – начало на XVв.). Според него те са основа на олтара, тъй както църквата е основана върху кръвта на Христос и мъчениците (Migne, PG. 155, 305-362; Бакалова 2016, 38). Сребърни ковчежета или капсули с мощи са били вграждани в олтарните маси. Всъщност практиката за поставяне на реликви в олтарното пространство и по-точно за вграждането им в Светия престол е валидна и до днес (Орловский, 1913, 317-320; Бакалова 2016, 38, бел. 95).

[2] Кръстовидни отвори за вграждане на реликви има върху една от колоните на Кръглата, Златна, църква във Велики Преслав.

[3] Използването на восъчномастиксова смес е едно от отличията от доиконоборческия период. Компонентите на тази смес са описани от Симеон Солунски: смола от мастиксово дърво Pistacia Lentiscus, восък и мраморен прах или гипс. Същият описва как тази кипяща смес се излива чрез кожена или хартиена фуния върху стълба на светия престол, а в това време архиерея е поставил светите мощи в ковчеже, в специален отвор. Със същата тази смес се е залепвала мраморната дъска на престола към стълба върху който е стояла.

[4] Забраната от иконоборците да се почитат мощите на светците довежда до реакция на VII Вселенски събор, където се приема това седмо правило, с което се предписва на епископите да поместват свети мощи не просто в храмовете, а в техните престоли и впоследствие да се освещават храмовете, само ако са вградени в светите престоли мощи. – В: **Желтов, М.** Православное чинопоследование освящения храма в истории..., с. 92.

С този кратък ескурс за значението и мястото на реликвите, както и за ритуала по освещаването и полагането им, искаме да насочим вниманието на читателите към една новоразкрита сребърна капсула, съхраняваща християнски реликви.

2. Откриване и начин на изследване

Реликварият беше открит през 2016 година. При изследване на надписите върху голям римски постамент, съхраняван в Исторически музей Севлиево[5] се установи, че в средата на горната му част има плита с диам. 8 см (обр. 1). При опит да бъде измерена дълбочината на този отвор стана ясно, че под няколко сантиметра боклуци започва твърдо вещество с тъмно кафяв цвят. Предприе се разкриване и проверка на съдържанието на отвора (Ботева, Шаранков, Чакъров 2017, 36-44). Така беше открит малък сребърен контейнер, вграден и запечатан с въпросното вещество.[6] Той е със цилиндрична форма и се оказа запълнен с неясна консистенция (обр.3). Откритието изненада всички, тъй като каменният постамент е донесен преди години от църквата „Св. Димитър“ в с. Агатово (Ботева, Шаранков, Чакъров, 2017, 36-44). Става въпрос за цилиндрична кутийка за реликви, вградена в каменния постамент, който е използван вторично за основа на олтарна маса. Във връзка с това са предприети пълни изследвания на кутийката, съдържанието и запечатващо вещество, предварителните резултати, от които са предмет на настоящата статия.

Трудностите при работата произлизат от това, че реликвар, вграден в крак на олтарна маса, се открива в България за първи път и трябваше да бъде изработен алгоритъм на действията по изследването на кутийката, нейната запечатка и съдържание, както и за консервацията им. След извършване на консултации бе сформиран екип, който подготви капуслата за престоящи лабораторни изследвания в подходящи научни институти, като беше съставена предварителна програма за това.[7]

3. Наблюдения, почистване, анализи

По предложение на един от членовете на екипа, беше прието изследванията да се проведат в три посоки – анализи на метала, на запечатващото вещество и на консистенцията във вътрешността на реликвария. Обсъдиха се методи, които са максимално щадящи паметника.

На първо време се извършиха повърхностни и микроскопски наблюдения на кутийката и восъчното вещество от нейната запечатка. Направиха се важни изводи по отношение на релефната украса на металната кутийка, както и за нейната изработка от меден лист, върху който е нанесен плътен слой сребро, и тънка позлата. В долната част на корпуса се откри плитък кръгъл отвор, в центъра на който има дупка, пробиваща стената (обр.4). Възможно е този отвор да е свързан с прикрепването на скъп камък или стъкло, с което да е украсена капсулата. Освен това се наблюдава вертикална пукнатина, която може да е свързана със самата изработка на цилиндричното тяло на кутията и мястото където двата края са били припоени. Подобна пукнатина се вижда върху част от периферния ръб на капачето, както и по неговия профил. Почти по цялата повърхност на корпуса се наблюдаваха налепи от восъчното вещество с различна дебелина, оцветени на места с различна интензивност в зелен цвят от медните корозионни продукти (обр.3).

[5] Постаментът за колона е изработен от варовиков камък. Профилиран е в горната и долната част, като профилите минават по всички страни, което показва, че е бил достъпен отвсякъде, а не е бил допрян до стена. Върху една от стените му е регистриран латински надпис от първата половина на III в. Оригиналният осемредов надпис е разположен върху предната повърхност на постамента и започва под горния профил. Надписът, разчетен от Н. Шаранков, асистент по антична епиграфика в СУ „Кл. Охридски“, гласи: “*На Свещения Херос постави според обета си Церелий Сабиниан, стратор на легата на Първи Италийски легион. Изработи майсторът Пакор*“. По-късно постаментът е бил преупотребен, като върху една от страните му е бил издълбан кръст, около който е конструиран монограм от гръцки букви. Според прочита му: Η ΜΑΡΤΟΝ – мартириум, т.е. място в което се съхраняват мощи на мъченик или място за поклонение, той най-вероятно е маркирал оброчище, на което се е извършвал молебен. – В: **Ботева Н., Н. Шаранков, К. Чакъров.** Откриване на реликвар, вграден в античен постамент от църквата „Св. Димитър“ в с. Агатово, Севлиевско (TEMPUS FUGIT Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. д-р Стоян Витлянов, Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, Шумен, 2017, с. 36-44.).

[6] Цилиндричната кутийка е с размери: височина 2,6 см и диам. 2,5 см,

[7] Съставът на екипа е: Н.Ботева, археолог в ИМ-Севлиево; К.Тотев, археолог в НАИМ при БАН; Г.Константинов, химик; Д.Косева, худ. реставратор; Р.Кефиров, химик в ИОНХ при БАН.

Обр. 1. Римски постамент с латински надпис, от църквата в с. Агатово

Fig. 1. Roman pedestal with Latin inscription, from village Agatovo's church

Обр. 2. Гръцкият надпис на постамента

Fig. 2. The Greek inscription on the pedestal

Това постави на преден план въпроса за почистване на кутийката, тъй като не беше изключено по повърхността да има гравиран надпис.

Междувременно във връзка с предстоящите изследвания на реликвария в Института по обща и неорганична химия при БАН се осъществи повърхностно почистване на външната страна на металната кутия. За целта реликварият бе отнесен във филиала на НАИМ при БАН в гр. В. Търново. Започна работата по почистване на повърхностните налепи от восъчно-кредовата смес, извършвана по предписания на химика Георги Константинов. Налепите и повърхностните замърсявания бяха отстранени чрез компреси със затоплено минерално терпентиново масло. Много внимателно бяха премахнати налепите върху релефните фризове по капачката и до основата на цилиндричното контейнерче, без то да бъде отваряно. Оказа се, че повърхностите се изчистват лесно, без да се прилага и минимална физическа или химическа намеса (обр.4).

Кутийката се състои от две части – цилиндрично тяло и цилиндрично капаче. Профилната част на капачето, която ляга върху гладкото цилиндрично тяло е украсена с релефен фриз от допрени с върховете си малки ромбове. От двете страни те са рамкирани от релефни кантове, тип „усукано въже“. Фриз със същата дебелина и релефна украса рамкира долния край на корпуса на капсулата. Фризовете в горния и долния край правят силуета на кутийката по-широк в краищата. Първоначалните ни подозрения, че става въпрос за метален съд от мед, плътно посребрен се оказаха реални. Тънък слой позлата се наблюдава единствено върху релефната украса, очевидно с цел открояване на орнамента. Следи от гравирани надписи не бяха открити.

4. Предварителни резултати от изследванията

След получаване на първите резулати от изследванията в Института по неорганична химия при БАН се наложи да извадим съдържанието на реликварната кутийка, за да могат да се огледа и нейната вътрешна повърхност (обр. 5 и 7).

Открити бяха следи от втора, вътрешна, метална кутийка, която е корозирала и разложена (обр.5-а). Под микроскоп и на макроснимките се виждат все още малки метални люспи от нейният корпус (капак?), който е украсен с вбита точковидна украса. Тя е имала съдържание, което след корозията и разрушването й е излязло извън нея. Изваждането на съдържанието се извърши на три части, означени с три отделни номера. Пър-

Обр. 3. Сребърен реликвар, открит в плитата на постамента
Fig. 3. Silver reliquary found in the plinth of the pedestal

вото е от най-горния слой, който е черен на цвят, леко лепливо, с множество едва забележими люспи от метал, вероято от въпросния капак. Още преди изпразването на съдържанието на реликвара бяха извършени наблюдения на най-горният пласт. След поредица от металографски анализи стана ясно, че този слой е съставен от почти чиста мед. Той е от различни по форма силно трошливи късчета, с остри ръбове с различно оцветяване – от кафяво-червено до ярко зелено. След него се натъкнахме на запечатка от кредова „тапа“, върху която личат отпечатъци от украсата на металната пластина, която я е покривала. (обр. 5,б) „Тапата“ беше извадена с част от съдържанието, което е гъсто и лепливо. (обр.5,б) Третата част представлява синьозелена гъста смес (обр. 5,в).

В четири от институтите на БАН (Институт по обща и неорганична химия, Института по физикохимия, Институт по оптични материали и технологии, както и Институт по органична химия с център по фитохимия (ИОХЦФ) бяха взети проби за анализи, чиито резултати вече са готови.[8] Използвани са следните методи:

- рентгенофлуорисцентен анализ (външна част на капсулата – проф. Р. Стоянова, ИОНХ-БАН);
- рентгенофазов анализ (д-р Г. Авдеев, И-т по Физикохимия-БАН);
- термичен анализ (д-р Л. Александров, ИОНХ-БАН);
- рентгенофлуорисцентен анализ (проф. И.

[8] Използваме възможността да изразим и тук нашата искрена благодарност на ръководителите на тези институти и на колегите, които пряко се ангажираха с извършване на анализите. Тук включваме само някои от заключителните бележки, а подробното представяне на резултатите от анализите, съпътствано от необходимите коментари, ще бъде предмет на специализирани публикации.

Обр. 4. Реликварът след почистване отвън
Fig. 4.The reliquary after cleaning from the outside2

Кръстев, доц. Цв. Доброволска, Институт по Физикохимия-БАН);

- Институт по оптични материали и технологии – БАН (проф. дхн Н.Малиновски);

- Спектроскопия на ядрения магнитен резонанс (ЯМР) (проф. С. Симова и проф. В. Куртева, ИОХЦФ-БАН);

- Отражателна инфрачервена спектроскопия (ИЧ) (проф. С. Симова и проф. В. Куртева, ИОХЦФ-БАН).

На външната страна на кутийката е направен рентгенофлуорисцентен анализ в 9 точки (обр.6). За изследване са предоставени четири броя образци от вътрешността на метален цилиндър и един от запечатващото вещество. От външната страна на кутийката са открити следните химични елементи, като Cu е с най-голямо процентно съдържание – 70-80%, а останалите елементи – K, Ca, Pb, Sn, As, Ag, Au, в пробите взети от различни зони са с различно процентно съдържание.

В заключение може да се каже, че металната кутийка е направена от сплав на Cu, Sn, As под формата на листов материал които са запоени с Ag, Pb – припои. Дебелината на сребърното покритие е от 1,56 до 2,54 милимикрона.

Налична е видима корозия на съда под формата на зелени корозионни продукти на медта. Тънко позлатяване има само върху релефната украса от външната страна на кутийката.

Използвана апаратура:

1. Измерванията бяха направени на апарат за рентгеноструктурен анализ система Empyrean производство на фирмата PANalytical. Дифрактометърът е екипиран с рентгена тръба с медно лъчение и многоканален детектор PIXcel 3D.

2. Фазовият анализ беше извършен по дифрактограма на проба без добавки записана при следните условия: 5-95о 2 тита, стъпка 0.05о 2 тита и експозиция 200 секунди, 40 кВ, 30 мА.

Термичният анализ бе извършен на комбинирана система LABSYSTM EVO DTA/TG на SETARAM Company, France, с анализ на отделящите се газове на OmniStar™ type. Като стандарти са регистрирани синтетични образци като стеаринова киселина, трипалметин 1610 и глицерол.

Zeta analysis.

Спектроскопия на ядрения магнитен резонанс със спектрометър Bruker Avance II+ 600.

Отражателна инфрачервена спектроскопия (ИЧ) със FTIR спектрометър Tenzor 27-Bruker с отражателна приставка MIRacle-ZnSe, ATR.

Класификация по молекулна маса на въглеродната верига на пробите:

Установени са:

Течни (Течни масла);

Полутечни (глицериди – триглицериди и стеарини);

Твърди (Парафини, олефини, моноарени и полиарени) [ароматни въглеводороди (арени) основното съединение е бензол].

Заключение:

1. Въпреки различното оцветяване и различното положение на пробовземане резултатите за отделните анализи са много близки;

2. Може да се каже че в дълбочина образецът остава по-аморфен;

3. Външният слой „Запечатка“ се състои от добре кристален восък (парафин) може би с много малки добавки на кварц към него;

4. В дъното на пробата се установява най-вероятно пчелен восък. Най долният слой от въ-

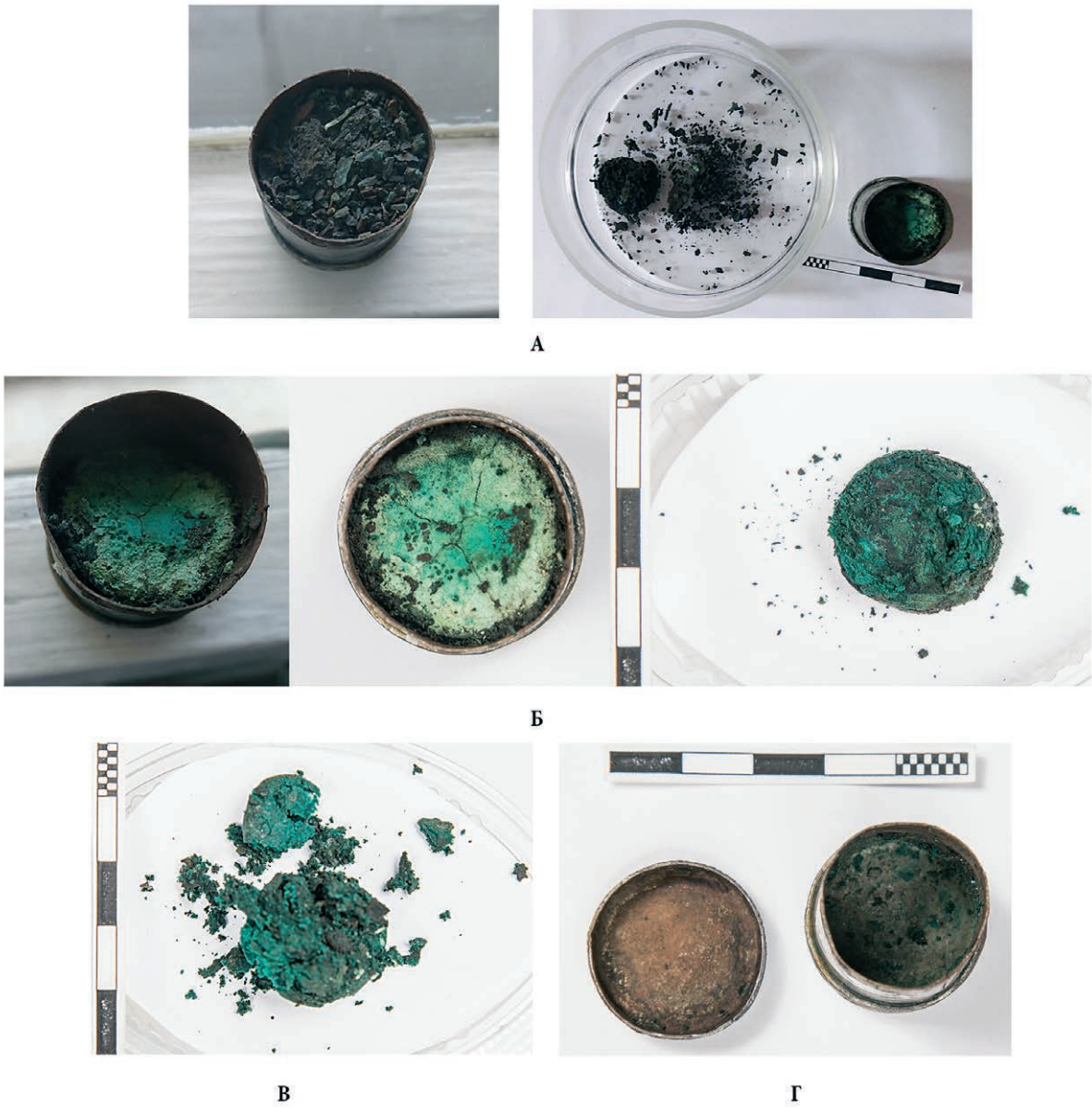

Обр. 5. Вътрешно съдържание в различните зони на контейнера
Fig. 5. Inner content in the different areas of the container

трешността е със сложен химичен състав.

5. Различното оцветяване на запечатката отвън и на вътрешната маса най-вероятно се дължи на преминаване на йони от стените на съда в дълбочина на полимеризиралата органична маса. Черно – съединения на среброто, зелено – медни хидрокси-карбонати;

6. Спектралните изследвания показват наличие на характерни сигнали за следните структурни единици:

- Въглеводороди – метилови и метиленови групи, които не са свързани с двойни връзки и/или хетероатоми; сигнали в силно поле (1-2 м. ч.);

- Мастни наситени и ненаситени киселини с голяма въглеводородна част

- Естери на мастни наситени и ненаситени киселини с голяма въглеводородна част; ясно се разграничават сигналите на поне 3 естера на мастни киселини;

- Триглицериди и 3-ацил глицерол – много малко количество; сигнали в интервала 4.1-4.3 м. ч.

Органичните компоненти съдържат основно наситени и ненаситени мастни киселини с голя-

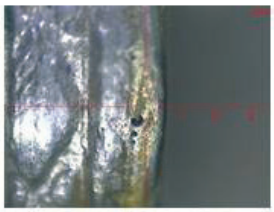

Cu-64,28%
Ag-20,19%
As-9,81%
Au-0,73%
Ca-5%

Дъно 1

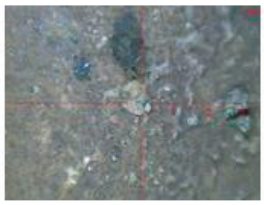

Cu-86,13%
Ag-12,30%
Pb-1,57%

Капаче реликвари отдолу бял участък среда 2

Cu-64.01%
Ag-24,92%
K-2,12%
As-8,38%
Au-0.57%

Дъно 3

Cu-73,84%
Ag-24,76%
Au-1,40%

Капаче реликвари отдолу долен край бял участък

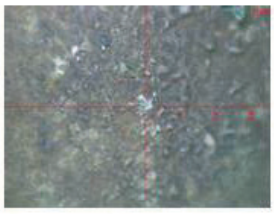

Cu-84,27%
Ag-13,68%
Pb-1.66%
Au-0.39%

Капаче реликвари отдолу бял участък среда

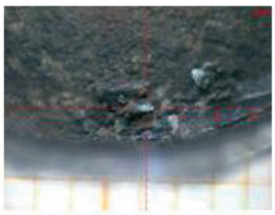

Cu-71,73%
Ag-27,15%
Au-1,12%

Капаче реликвари отдолу долен край бял участък 2

Обр. 6. Част от резултатите от рентгенофлуорисцентния анализ на сребърната кутийка.
Fig. 6. Part of the results of the X-Ray diffraction analysis of the silver box

ма въглеводородна част и техни естери, триглицериди и следи от 3-ацил глицерол, които са характерни компоненти на растителни масла;

Анализът с ЯМР спектроскопия на външната запечатка, показва че тя е съставена от пчелен восък.

5. Обобщения

На този предварителен етап от изследванията може да се заключи, че съдържанието на капсулата е било вещество, съдържащо висши мастни киселини, които с времето са се сгъстили и са получили вида на полутвърда леплива маса (клей). Подобни процеси могат да се наблюдават при наличието на миро, което на практика е благовонно масло (елей). Едновременно с това се е достигнало до пълна деструкция на вътрешното медно контейнерче, което е довело до интензивното оцветяване в зелено. Вътрешната повърхност на външната метална кутийка не може да даде подобно оцветяване, тъй като стените й са чисти, без корозионни образувания и посребрени (обр. 7).

От изключителна важност е да отбележим, че външната запечатка по своя състав и вид напълно съответства на споменатия по-горе ритуал по освещаване на църква, описан във византийски Евхологий от XI в.[9] Восъчно-мастиксовата смес, с добавка на гипс или стрит мраморен прах, която се излива кипяща, след изстиване става изключително устойчива на физическа и атмосферна интервенция.

За пълна и по-категорична преценка е необходимо да се направят изследвания с помощта на въглеродния метод, тъй като очевидно има органични вещества. Този метод впрочем е и с

[9] Виж бележка 4.

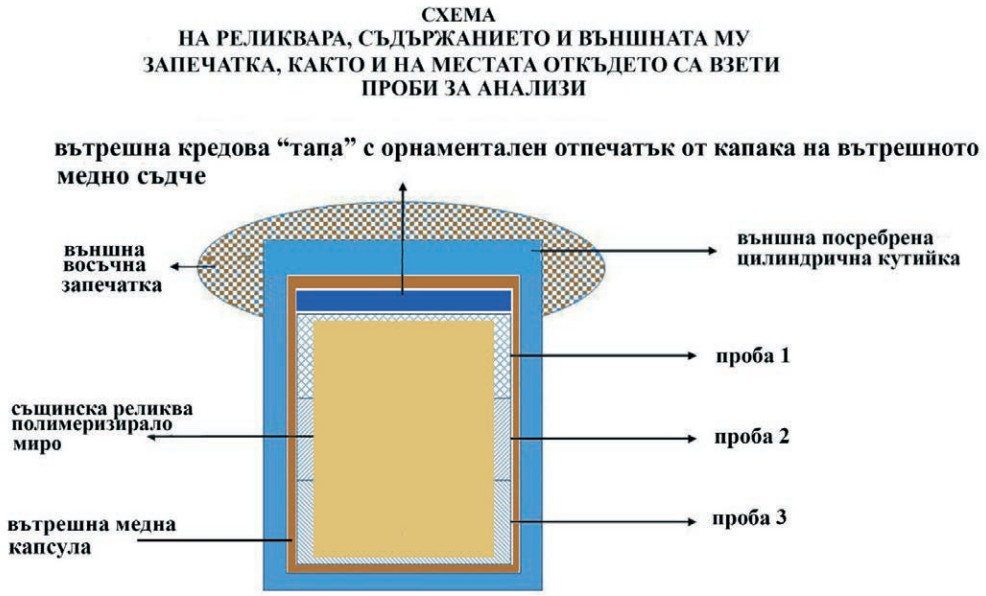

Обр. 7. Схема на реликвара, съдържанието и външната му запечатка, както и на местата, откъдето са взети проби за анализи

Fig. 7. Scheme of the relic, its contents and its external sealing, as well as where the samples were taken for analysis

най-голям ефект по отношение на датирането. За целта обаче е необходимо да се вземат проби от външната запечатка и от съдържанието на контейнерчето, тъй като има възможност да се установи разлика в датата между тях. На този етап се търсят начини за осъществяване на въпросните въглеродни изследвания.

6. Сравнителен анализ с паметници със сходни функционални характеристики

Търсенето на подобни с разглежданият контейнер образци не е особено лесна работа, тъй като такива паметници се откриват рядко. Най-често на тях се попада при проучването на ранновизантийски базилики (Minchev 2003), но сред тях преобладават миниатюрни мраморни саркофази, докато металните реликварии, поставени в тях в повечето случаи липсват, или са откривани самостоятелно (Treasures of Heaven…,2010, p. 38-39, cat. nos . 15a-c, 18). Интересен пример за съчетанието на мраморен саркофаг, в който е поставен сребърен реликвар, представя един паметник от V-VII в., произхождащ от Сирия или Мала Азия. Правоъгълната сребърна кутия е с гладки тънки стени. Единстено върху капака е изчукан латински кръст, придружен от гръцки надпис „реликви на светите апостоли и мъченици“ (Antiquités Paléochrétiennes et Byzantines… 2011, 44-47, cat. nr. 15). От средно и късно византийския период до нас са достигнали преди всичко персонални реликварии, които представляват малки ювелирни кутийки с реликви, носени пред гърдите на верижки (Treasures of Heaven… 2010, cat. nos. 28-30). В този период изключително рядко са намирани реликвари, вградени в Светия престол. Интересно е, че в много църковни съкровищници и музеи са запазени мощехранителници с цилиндрична форма и конусовидно капаче, изработени от мед, позлатени и украсени с емайл, излезли от ателиетата на Лимож и Кьолн (Treasures of Heaven…, 2010, cat. nos. 62, 92-96; 99-101). В същото време са открити и голям брой византийски реликварни кутийки, главно с правоъгълна и цилиндрична форма, свързани с култа на св. Димитър Солунски (Flemming, 1979; Грабар, 1982, 132–153; Грабар, 1982-а, 154–159; Totev, 2011, p.31-50, fig. 69-76, 79) и Светия кръст (The Glory of Byzantium…, 1997, cat.no. 34, 37-40, 110). Най-голяма е групата на кръстове енколпиони и ставротеки (Treasures of Heaven…, 2010, cat. nos. 45-49; The Glory of Byzantium…, 1997, cat. nr. 121, 122,123, 125). Някои от тях са изработени от мед, посребрени,

с позлатена релефна украса. Съществува и група метални реликварни кутийки, чийто корпус или капаче са украсени с вграден скъп камък. Докато в доиконоборческия период реликварите са изработени от сребро, украсени с ниело и позлата, то след това наред със скъпите реликварни кутии се появяват и по-евтини заместители, изработени от мед, посребрени, позлатени и доукрасени с други материали. През късновизантийския период тези по-евтини реликвари, формално запазващи луксозния вид и украса, са преобладаващи.

7. Възможности за разкриване на произхода и идентификация на реликвария, т.е. датировка

В резултат от направените досега наблюдения, анализи, теренни обхождания и оглед на църквата в с. Агатово може да се направи хипотетичен опит да се реконструира историята на тази капсула по следния начин. В близките и по-далечни околности на с. Агатово се намират два римски града – Никополис ад Иструм, до днешното с. Никюп и Нове, до гр. Свищов. Римският постамент, датиран в първата половина на III в. би могло да бъде взет от някой от тях (обр.1). Той е използван вторично за колона на олтарна маса и в неговата плита е поставена и запечатана откритата реликва (обр. 3). На този етап от проучвания е трудно да се каже по кое време точно се е случило това. Съществува възможност реликвата да е поставена още в предиконоборческо време, т.е. римският постамент да е използван за колона на олтарна маса в някоя ранновизантийска базилика, каквато е разкрита например край с. Крамолин, съвсем близко до с. Агатово. Тази възможност обаче е по-малко вероятна, тъй като по това време по-рядко се преупотребяват римски каменни детайли в интериора на християнските базилики. Другият вариант е римският постамент да е използван за крак на олтарна маса на църковен храм от XIII-XIV в., т.е. от времето на Второто българско царство. Запечатващата смес с восъчно-мастиксов състав, примесен с гипс, също е характерна за следиконоборческия период, както стана дума по-горе.

Църквата, където първоначално е стоял постаментът с реликвария, е престанала да функционира и най-вероятно се е разрушила. По-късно, римският каменен детайл, за който не е изключено да се е запазил споменът, че е част от християнски олтар, е поставен на място, където е функционирал като оброчище.[10] Тогава вероятно е гравиран и гръцкия надпис, според който се означава мартириум, т.е. място за поклонение[11] (обр. 2). При изграждането на днешната църква в с. Агатово през XIX в. постаментът е употребен отново като колона на Светия престол в нея.[12]

През цялото това странстване реликвата несъмнено е стояла непокътната в плитата на постамента. Остава без отговор въпросът, ако е така какво се е случило с миниатюрната украса (камък или релеф), от която е останал само отворът за вграждане в долната част на реликварната кутийка. Има голяма вероятност, ако това е бил миниатюрен бронзов релеф, да е корозирал и да се е напълно разпаднал, заедно с нита за прикрепване. Оцветяванията от медни корозионни продукти е много голямо и върху външната запечатка, а стените на контейнерчето са посребрени и не могат да отделят такова количество мед.

Друга възможност е, поради разлагане на нита украсата да е изпадала и предвид миниатюрните й размери да е останала незабелязана от откривателите. Разбира се съществува и трета хипотетична възможност, тази украса да се е откъснала от нита и да стои „запечатана“ в някой къс от външната смес, която е изключително твърда и непрозрачна.

Въпреки всички резерви и колебания, е сигурно, че реликварият от с. Агатово, Севлиевско, съхранява и до ден днешен елей от мироточив светец. Направените разсъждения за сега имат само предварителен, в някои посоки повече или по-малко хипотетичен характер. За окончател-

[10] Напълно възможно е, това да е мястото на старата църква от XVII-XVIII в. Постаментът е използван легнал и така е нанесен и гръцкия надпис.

[11] Този прочит дължим на д-р Н.Мертзимекис, член на ефората за старините на Халкидики и Атон към Министерството на културата и спорта на република Гърция, за което използваме възможността да изкажем нашата колегиална благодарност.

[12] В днешната църква на с. Агатово, освен този римски постамент са използвани и каменни късноантични капители за бази на колоните. Възниква въпросът дали и те не са били преупотребени в старата църква и да са оцелели в близост до постамента. Така всички те да са били пренесени и отново употребени при строителството на днешната църква на с. Агатово.

ните изводи и заключенията, уточняващи хронологията, най-добре е да се разчита на въглеродния анализ. Така, разглежданата християнска реликва, би могла да намери своята по-точна датировка. Засега странстванията на реликвара от с. Агатово завършват в сградата на Историческия музей в Севлиево, където той е изложен, за да носи благодат и християнско благочестие на целия град и на тези, които ще дойдат да го видят.

Използвана литература:

Бакалова 2016: Е. Бакалова. Култът към реликвите и чудотворните икони. Традиции и съвременност. София, 2016.

Ботева, Шаранков, Чакъров 2017: Ботева Н., Н. Шаранков, К. Чакъров. Откриване на реликвар, вграден в античен постамент от църквата „Св. Димитър“ в с. Агатово, Севлиевско. – TEMPUS FUGIT Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. д-р Стоян Витлянов, Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, Шумен, 2017, с. 36-44.

Грабар 1982: А. Грабар. Няколко мощехранителници на свети Димитър и мартириума на светеца в Солун. Избрани съчинения 1. София, 1982, 132–153.

Грабар 1982 а: А. Грабар. Една нова мощехранителница на свети Димитър. – Избрани съчинения 1, София, 1982, 154–159.

Желтов 2000: М. Желтов. Чин освящение храма и положение святых мощей в византийских Евхологиях XI в. (вступление, перевод и комментарии). – В: Реликвии в искусстве и культуре восточнохристиянского мира. (Тезисы докладов и материалы международного симпозиума). Москва, 2000, 111-126.

Желтов 2001: М. Желтов. Православное чинопоследование освящения храма в истории.– В: Ежегодная Богословская конференция Православного Свето- Тихоновского Богословского Института. Материалы 2001 г. Москва, 2001, 88-97.

Уханова 2003: Е. Уханова. Обретение мощей в византийской церкви (по материалом слова Константина Философа на обретение мощей Св. Климента Римского. – В: Восточнохристианские реликвии. Москва, 2003, ред А. Лидов, 132-150.

Antiquités Paléochrétiennes et Byzantines… 2011: Antiquités Paléochrétiennes et Byzantines. Collections du Musée d’art et d’histoire – Genéve. Genéve, 2011

Flemming 1979: J. Flemming. Byzantinische Schatzkunst. Berlin, 1979.

Migne 1857-1866: J.-P. Migne. Patrologiae cursus completus. Series graeca. Lutetiae Parisiorum, 1857-1866. Theologian Sophronius: vol. 98, col. 196; Symeon Thessalonicensis Archiepiscopus: vol., 155, col. 348.

Minchev 2003: Minchev, A. Early Christian Reliquaries from Bulgaria, 4th -6th Century AD. Varna, 2003.

Teteriatnikova 2003: N. Teteriatnikova. Relics in the walls, pillars and columns of Byzantine churches. – In: Восточнохристианские реликвии. Москва, 2003, ред. А. Лидов, 77-85.

The Glory of Byzantium… 1997: The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261. The Metropoliten Museum of Art. New York, 1997.

Totev 2011: K. Totev. Thessalonican Eulogia Found in Bulgaria. Lead Ampules, Enkolpia and Icons from the 12th – 15th Centuries. Veliko Tarnovo, 2011.

Treasures of Heaven…, 2010: Treasures of Heaven. Saints, relics and devotion in Medieval Europe. The Walter Art Museum. Baltimore, 2010.

Tsafrir 2003: Y. Tsafrir. The loca sancta and the invention of relics in Palestine from the forth to seventh centuries: their impact on the ecclesiastical architecture of the Holy lands. – In: Восточнохристианские реликвии. Москва, 2003, ред. А.Лидов, 56-76.

http://www.bg-patriarshia.bg

SEVENTH RULE OF THE SEVENTH ECUMENICAL COUNCIL, OR THE LONG ROAD OF A CHRISTIAN RELIC

Nadezhda Boteva, Konstantin Totev

(Summary)

This article presents the cult and importance of the relics during the Middle Ages as well as the specifics of the terms used in their designation.A brief theological justification has been made of the custom of relics being placed at the foundation of the church buildings linked to the rules of sanctification of the temple.This theological prelude is due to the discovery of a silver capsule which preserved Christian relics. It was discovered during the study of the inscriptions on a large Roman pedestal carried from the church in the village of Agatovoto the Historical Museum of Sevlievo (picture 1).

During the measuring of the depth of the pedestal at the upper part of the pedestal was found a dark brown solid substance, which after the detection of the opening, a small silver container was discovered, embedded and sealed with wax and mastix, mixed with chalk. The container is cylindrical and filled with unknown substance (picture 3).

Accordingly a full research of the box and its contents and sealing substance are undertaken at four institutes of the Bulgarian Academy of Sciences: the Institute of General and Inorganic Chemistry, the Institute of Physical Chemistry, the Institute of Optical Materials and Technologies and the Institute of Organic Chemistry with a Phytochemistry Center. At this preliminary stage of the analysis, it can be stated that the capsule content is an organic substance containing higher fatty acids that have thickened over time and appeared as a semi-solid gum. Such processes can be observed in the presence of chrism, which is practically essence oil. The outer seal of its composition is a wax-mastic mixture, with gypsum or crushed marble powderadditions, which is extremely durable (Pictures 5, 6, 7).

The box is made of two parts – cylindrical body and a lid. It's made from copper, and it's thickly silver-plated from both in and outside and with thin gilded layer on the relief decorations. The profile of the lid and the bottom of the body are decorated with an embossed frieze of small rhombsleaned with their peaks side by side. Embossed edges which represents a twisted rope, are their frame (picture 4).

As a result of so far made observations, analysis and field perambulatesa hypothetical reconstruction of the capsule's history can be presumed. The Roman pedestal dating back to the first half of the 3rd century may originate from the nearby Roman cities – Nicopolis ad Istrum or Nove (picture 1). It was secondary used as the column of an altar table, and in its upperpart the relic was placed and sealedThere is a possibility that the pedestal might have stood in some Early Byzantine basilica, but it seems more likely to have been used as a column in an altar table in a church in the 13th-14th centuries. The temple from which both the pedestal and the reliquary originates might have been destroyed. Later on the roman stone pedestal is placed somewhere acting as consecrated ground. It seems it was then engraved with the Greek inscription, according to which this is a worship place (picture 2).With the 19th century construction of today's church in the village of Agatovo, the pedestal was taken and placed as a column of the Holy See in its altar. The final conclusions and the conclusions regarding the chronology will be aligned with the results of the carbon analysis.

ПЕЧАТ ОТ ВРЕМЕТО НА ТЕТРАРХИЯТА

Дочка Владимирова-Аладжова

При разкопките на античната Сердика на обект „Метро“, бяха открити голям брой оловни печати[1] от периода III – IV в. Някои от тях представляват образци, малко познати или непознати до сега в специализираната литература. Към тази група се отнася и печатът, предмет на настоящата публикация, който има следното описание:

Лицето представлява плоскост с кръгла форма, в ограниченото поле са разположени изображенията на две двойки глави, разположени в два реда един над друг. Главите са представени една срещу друга – лявата обърната на дясно, а дясната на ляво. Между главите горе е разположено кълбо, върху което е представена Виктория с разперени ръце, в които тя вероятно държи по един венец.[2] Долу изображенията са с понисък релеф и между тях се виждат контурите на кълбо, върху което може да се предположи,че е стъпила Виктория, както е на горния ред. Няма следи от надпис или отделни букви.(Обр.1а, б) Аранжирането на образите – две двойки разположени една над друга се интерпретират като четиримата владетели управлявали по време на Тетрархията – горе са августите, долу цезарите и между тях Виктория, която ги увенчава с венец.

Обратната страна на пломбата представлява изпъкнала част, наподобяваща полусфера. На известно разстояние от основата, технологично е оставен канал с два отвора, през който минавали връвчиците, с които се запечатват документи (на свитък),[3] както и да затварят различни товари, в които е поставена обмитената и маркирана стока.

Печатът е с размери: диаметър 12 мм , вис. 8 мм.[4] До сега от България не е известен печат с изображение на 4 глави, но подобни са публикувани от Румъния, Сърбия, Австрия, *Cornacum, Trier* (Culica 1976, 125; Иванишевић 1992, 50; Dembski 1994, 85, no. 8; Leukel 2002, 20-21, no. 10, Tafel 1.10; Stamenković, Ivanišević 2013, 241; Ilkić 2006, 71, br. 3–4). Описаният печат от Сердика се доближава до този от музея в Белград, разликата е, че при последния Виктория не е върху кълбо (Stamenković, Ivanišević 2013, 241) (обр. 2). При екземплярите от *Sotina (Cornacum)* четирите образа са груби и обемни, няма други детайли в изображението и стилистично се различават от описания печат (Ilkić 2006, 71, №№ 3–4). Съществени са разликите и при сравняването на образците от Сердика и Виминациум (Иванишевић 1992, 50, №№ 12-14).

Прегледът на публикациите показва, че печати с изображения на тетрарсите произхождат от територията на големи антични центрове или от тяхната околност. В това отношение разглежданият тук печат не прави изключение, предвид намирането му при разкопките не само на голям град, а в столицата на провинция Вътрешна Дакия – Сердика.

Анализът на историческата ситуация изяснява иконографията с появата на четиримата владетели върху печата, както и тяхната взаимна зависимост и субординация в

[1] В предишни мои публикации се спрях на употребата в историографията у нас на определенията за пломба и печат, както и възможността в определен хронологически период, те да се използват като синоними (Vladimirova-Aladzhova 2016, 82).

[2] Така както е представена върху печатите от V –VI в.

[3] Повече за ролята на печатите в дипломацията и търговията вж. Cheynet, Caseau 2012, 141.

[4] ПИН А 391.

Обр. 1а, б Печат на Тетрархията от Сердика.
Fig. 1. а, б. Seal of the Tetrarchy in Serdica

управлението на империята. През 284 г. начело на Римската империя застава император Диоклетиан (284-305), чието управление се определя обикновено, като време на късната Римска империя или епоха на домината. Това е период свързан с редица реформи, които помогнали за преодоляване на кризата в империята и установяване на новата политическа система – тетрархията.[5] За нейно начало се приема 285 г., когато Диоклетиан назначава за цезар Максимиан (286-305).[6] Фактически официално разделение на империята няма, въпреки, че всеки август имал своя армия, свой преториански префект и своя резиденция. Резиденцията на Диоклетиан била Никомедия, а на Максимиан – Милано. Юридическите документи – едиктите и разпорежданията августите издавали съвместно, но като инициатор на законодателството остава Диоклетиан. Това е важен момент, който подобно на разделението на властите не трябвало да противоречи на принципа на пълната монархия, каквато предполага системата на домината (Hollsapple 1942, 74; Williams 1997, 67). В 293 г била направена втората стъпка в устройството на новата политическа система с назначаването на двама цезари – помощници и заместници на всеки един от августите – Галерий (293-305)[7] и Констанций Хлор.[8]

Системата на четиривластието била установена от Диоклетиан не толкова от заплахата за узурпиране на властта, колкото от непосилната задача един човек да управлява сам огромна държава, преживяваща остра криза при почти пълното отсъствие на бюрократия в държавните структури, наследство от принципата.

Създаването на Тетрархията било скрепено с династически бракове – Констанций се оженил за осиновената дъщеря на Максимиан – Теодора, а Галерий за дъщерята на Диоклетиан – Валерия. В перспектива тази система предвиждала преход към пълна власт на цезарите, в случай на внезапна смърт или отказването на августите. В административно и военно отношение Максимиан Херкулий контролирал териториите на Италия, Испания и Африка, а Констанций Хлор отговарял за Галия и Британия. Диоклетиан отговарял за Близкия из-

[5] В своето изследване Грант отбелязва, че тетрархията е необходимият отговор на кризата (Grant 1990, 19). Доминатът и тетрархията от самото начало взаимно си противоречат. Тетрархията на практика разделяла централната власт, което не съответства на основния принцип на домината и изглеждало като ограничение абсолютизма на доминуса. Ако се разглеждат домината и тетрархията, като политическа практика, могат да се установят повече противоречия в съчетаването на тези системи, отколкото взаимно допълващите се елементи.

[6] Повторно връщане във властта през 307-308 г. и 310 г.

[7] 305-311 г – цезар.

8 Констанций I Хлор, баща на бъдещия император Константин I; губернатор на Далмация при император Кар в 282 г., обявен за цезар при Максимиан Херкулий в 292 г. и прокламиран за император в 305 г. Умира в 306 г.

ток, Галерий се занимавал с дунавския регион – от Норик до устието на Дунав. Отговорностите не били окончателни, тъй като августът се намесвал в ръководството на своите цезари. Системата на управление могла да съществува благодарение на това, че Диоклетиан бил признат за централна фигура от Максимиан и двамата цезари.

От редицата стъпки, които предприели управляващите, най-голям резонанс има административната реформа, която разделя империята на 4 префектури, които имали по-скоро гражданска, отколкото военна роля и били главни помощници на тетрарсите в управление на империята и 12 диоцези, които обединявали по няколко провинции, а общият им брой бил 100 (Hollsapple 1942, 72). След диоклетиановата реформа и едикта за цените в империята (301 г.) властите започват да събират повсеместно такси и мита, което обяснява и големия брой открити пломби/печати от IV – VI в. , които се откриват много по-често в сравнение с тези датирани във II-III в.

Нов етап от развитието на Тетрархията настъпва през 305 г, когато Диоклетиан и Максимиан се отказват от властта и августи стават Констанций Хлор и Галерий, а за нови цезари са назначени Север и Максимин Даза. Не се потвърждават очакванията, че ще бъде назначен Константин – сина на Констанций Хлор, който имал военен опит и контакти с висши ръководни лица. През 306 г Констанций Хлор умира в Йорк, но преди това той предал властта на сина си, което било потвърдено от войските, които провъзгласили Константин за август и император на Запада[9] (Hollsapple 1942, 74). Примерът на Константин бил последван от Максенций, синът на подалия оставка Максимиан, който не могъл да се примири, с това, че сина на майка от низините успял да се сдобие с власт. На 28 октомври през 306 г., с помощта на войници, Максенций се провъзгласил за император в Рим (Barnes 1982, 13). По това време неговият баща за втори път станал август и се върнал в политиката.

След абдикацията на Диоклетиан[10] и последвалите събития става ясно, че неговият авторитет е този, който може да предпази тетрархията от разруха. През 308 г. той свиква под неговото ръководство императорски "конгрес" между Максимиан и Галерий, за да се решат противоречията помежду им, който обаче завършил с провал. Резултатите са няколко граждански войни до 324 г., когато Константин успява да се наложи като единствен император.

Историческото значение на Тетрархията се състои в това, че тя обезпечава период на стабилност на Римската империя за близо 20 години (Cameron 1993, 32). През това време се осъществили редица реформи, които осигуряват съществуването на домината за сто години напред. Домината, като политическа система се оказва достатъчно стабилна и с малки изменения просъществувал до 395 година, когато Римската империя се разделя на Източна и Западна част. В зависимост от вътрешната и външна ситуация, двете части се развиват по свой начин, но запазват известна приемственост в начина на управление.

На базата на представената историческа картина се оформя мнението, че печатът от Сердика е свързан с периода на първия етап на Тетрархията от 293 г до 305 г, когато Диоклетиан напуска властта и са избрани новите владетели и техните цезари. Предвид ситуацията, че Константин I след смъртта на баща си предприема курс на самостоятелно управление,[11] като се провъзгласява за август и император, то производството и използването на печата след 306 г. е нелогична и не отговаря на историческата ситуация.

[9] По отношение разделянето управлението на държавата, системата на тетрархията външно противоречи на единовластието на домината, но с окончателното деление на римската империя на четири префектури при Константин I, направило тетрархията в това отношение ненужна.

[10] Единственият император, оттеглил се доброволно от трона.

[11] В края на собственото си управление Константин I разделил империята между цезарите (Barnes 1982,198).

Използвана литература:

Иванишевић 1992: В. Иванишевић, Римски и византијски печати и медаљони из збирке Народног музеја у Пожаревцу.- Нумизматичар 15 (Београд), 1992, 47-52.

Barnes 1982: T. D. Barnes. The new empire of Diocletian and Constantine. Cambridge, Mass., 1982.

Cameron 1993: A. Cameron. The Later Roman Empire, A.D. 284-430. Cambridge, Mass., 1993.

Cheynet , Caseau 2012: J.-Cl. Cheynet and B. Caseau. Sealing Practices in the Byzantine Administration. In Seals and Sealing Practices in the Near East. Developments in Administration and Magiic from Prehistory to the Islamic Period (ed. I. Regulski, K. Duitsermaat and P.Verkinderen).Orientalia LovaniensiaAnalecta 219). Leuven – Paris – Walpole, MA, 2012, 133-148.

Culică 1976: V. Culică. Plumburi comerciale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele.- Pontica IX, 1976, 116-133.

Dembski 1994: G. Dembski, Die romischen Bleiplomben aus Osterreich, in: Studies in Byzantine sigillography 4 (ed. N. Oikonomides), Washington 1994, 81-96.

Grant 1990: M. Grant. Augustus to Constantine. The Rise and Triumph of Christianity in the Roman World. San Francisco, 1990.

Hollsapple 1942: L.B. Hollsapple. Constantine the Great. NewYork, 1942.

Ilkić 2006: M. Ilkić, Antičke plombe iz Sotina (Cornacum), Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 48, 2006, 57-80.

Leukel 2002: H.-J. Leukel. Romische Plomben aus Trierer Funden 1995–2001. Trier, 2002.

Stamenković, Ivanišević 2013: S. Stamenković, V. Ivanišević. Rimski I ranovizanijski olovni pečati iz zbirke narodnog muzeja u Beogradu.- Нумизматичар 31 (Београд), 2013, 230-252.

Vladimirova-Aladzhova 2016: D.Vladimirova-Aladzhova. A Seal of Constantin I from Serdica. – Studia Academica Shumenensia 2016, 3, 82-88.

Williams 1997: St.Williams. Diocletian and the Roman Recovery. New York, Routledge, 1997.

A SEAL FROM THE AGE OF TETRARCHY

Dochka Vladimirova - Aladzhova

(Summary)

During the excavation of ancient Serdica among the lead seals an interesting artifact has been found, a subject of the present publication. It has the following description:

The face represents a flatness with a round shape, in the narrow field two couples of heads are situated, disposed in two rows one above the other. The heads are depicted facing one another – the left turned to the right, and the right – to the left. Between the heads in the upper part a sphere is depicted, on which Victoria is pictured with outspread hands, in which she might have been holding a wreath. Below the images have lower relief. Between them contours of a sphere could be seen on which might have stepped Victoria, as at the upper row. There are no traces of inscription, or separate letters. The image arrangement – two couples, situated one above the other are interpreted as the four rulers at the age the Tetratchy – above are the Augusts, below – the Caesars, and between them Victoria, crowning them with a wreath.

The reverse side of the seal represents a bulging part, resembling a hemisphere. At a certain distance from the base, a channel with two holes was left because of the technology, through which the string passed, having sealed documents (a scroll), as well as closed various tares, where marked goods with imposed customs-duty were put.

The seal measures: diameter 12mm, height 8mm

Until now a seal with similar image has not been known in Bulgaria.

ΚΥΡΙΕ ΒΟΗΘΕΙ… НАДПИСИ ОТ КЪСНОАНТИЧНИЯ ГРАД НА НОС СВЕТИ АТАНАС КРАЙ БЯЛА, ВАРНЕНСКО

Валери Йотов, Александър Минчев

Сред многото интересни находки от археологически обекти, открити в проучвания от 2009 г. укрепен късноантичен пристанищен град на нос Свети Атанас край Бяла, Варненско (Йотов 2013а) и в неговите околности има и няколко надписа. Първият е надгробен; врязан е върху мраморна плоча и в превод гласи: *В памет на Теодор Презвитера.* Открит е през 1969 г. при строежа на сградата за почивна база на Общинския съвет на Бяла и по-късно е публикуван от В. Бешевлиев. Според големия български епиграф, надписът е от началото на VI в. (Бешевлиев 1973, 301–304). Вторият надпис е посветителен и текстът е врязан върху голям варовиков блок, който вероятно е бил вграден в крепостната стена на късноантичния град. Гласи: *На Тиберий Константин най-щастливия и христолюбив цезар – многая лета*. Надписът е от времето, когато Тиберий Константин не е бил самостоятелен владетел, т.е. между края на 574 г. (когато става цезар) и есента на 578 г., когато се възкачва на престола (Йотов, Минчев 2013, 9–11, обр. 3).

Тук ще представим други три надписа, които са открити при археологическите разкопки през последните години. И трите (обр. 1-3; рис. 1-3) са врязани върху керамични изделия: върху два питоса, които се намират в различни сгради, и върху фрагменти от маса, които са открити до пещ за строителна керамика от VI в., проучена на южния бряг на залива Св. Атанас. И трите надписа са на гръцки и съдържат християнската формула *Κυριε βοηθει*… – „Господи помагай…“.

1. Надпис върху устието на питос от сграда № 2 в подобект „Хотела“ (обр. 1; рис. 1)

Надписът е врязан върху горната част на устието на един от петте разкрити питоса (а те със сигурност са били повече) в приземното помещение на двуетажната сграда № 2 в подобект „Хотела“. В близост има и няколко други сгради, както и едно складово помещение. Въз основа на стратиграфията на обекта и откритите в сградите находки, те се датират в VI – началото на VII в., което ги отнася към последния етап на живота в късноантичния град (за датировката на подобни сгради виж: Йотов 2013, 426–439).

Надписът е бил врязан след изпичането на съда, което е довело до несъвършенства на изписването му – неравни по големина и неясно очертани букви. Освен това, по устието на питоса личат по-късни повреждания, което е унищожило, или прекъснало някои от буквите. Това може да се обясни с факта, че керамичният съд е разположен на входа към приземното помещение и тъкмо там е имало постоянно движение на хора и стоки.

Авторът е допуснал грешки в изписването. Така например в думата *βοηθει*, преди „η“ е вмъкнал „ε“ (рис. 1), (рис. 1), което отговаря на появилия се в това време дифтонг в гръцкия език, но може да се дължи и на тогавашното изговаряне на тези думи в района. Независимо от неяснотите, надписът безспорно гласи *Κυριε βοηθει* – „Господи помагай”.

2. Надпис върху стената на питос от сграда № 7 в подобект „Алея“ (обр. 2; рис. 2)

Надписът е върху стената на един от питосите в сграда № 7 в подобект „Алея“. Сградата има почти квадратен план и също е била двуетажна. На няколко метра източно от нея минава антична улица (датировка във втора половина на VI – началото на VII в.) с настилка от набити в терена керамични фрагменти и дребни камъни. Стратиграфията на структурите в района и специално на сградата, също отнася откритите в нея питоси към втората половина на VI – началото на VII в., т.е. в последния етап от живота на късноантичния град (виж: Йотов 2013, 426–439).

Надписът е добре изписан и това се дължи от една страна на врязването му преди изпичането на съда – в още меката влажна глина, а от друга –

А. Photos 1. Питос с надпис върху устието от сграда 2 в под-обект „Хотела“.

A. Photos 1. Pitos with inscription on the mouth from building 2 at sub-site “The Hotel”

А. Photos 2. Питос с надпис върху стената от сграда № 7 в под-обект „Алея“

A. Photo 2. Pitos with inscription on the wall from building No 7 at sub-site “Alley”.

Graphic 1. Надпис върху устието на питос от сграда 2 в под-обект „Хотела“.

Graphic 1. Inscription on the mouth of a pitos from building 2 at sub-site “The Hotel”.

Graphic 2. Надпис върху стената на питос от сграда № 7 в под-обект „Алея“.

Graphic 2. Inscription on the wall of a pitos from building No 7 at sub-site “Alley”.

че авторът му е бил добре школуван. Той започва с красиво оформен кръст, както са изпълнени и разположените от двете страни на напречните му рамена по една чепка грозде. След кръста следва ясно изписаното вярното за времето си *Κυριε βοηθι* = „Господи помагай”.

Инвокацията *Κυριε βοηθει...* се среща в няколко раннохристиянски надписа от България, между които един е върху тухла от околностите на Одесос (Beševliev 1964, 95, Nr 140; 99, Nr 146). От Северна Добруджа (Румъния) са известни: от Истрия – върху фрагмент от капак на съд (*Popescu 1976,* 156, No 120); върху капак на питос с монограмен кръст (*Popescu 1976,* 158–159, No 128); от Ulmetum Улметум (Пантелимонул де Сус) – върху капак на съд (*Popescu 1976,* 227–228, No 214); върху фрагментиран капак на съд (*Popescu 1976,* 228, No 215). Всички те са датирани в V-VI в.

Специално за двата надписа от късноантичния град край Бяла с формулата *Κυριε βοηθει* – върху питосите от сграда № 2 на подобект „Хотела“ и от сграда 7 в подобект „Алея“ – може да се припомни, че в някои по-късни византийски текстове (от първата половина на X в.), свързани със земеделието (по-точно с лозаро-винарството), има предписания, които са били полезни за дейността на стопаните. Едни от тях например са, че ако искаш виното да не стане кисело, трябва да напишеш на съда съответната молба към Бога (Geoponica, VII, 14; цитирано по: Романчук 1983, 64; за Geoponica виж: Rodgers 2002, 159–175). Именно такова пожелание представляват надписите *Κυριε βοηθει* върху питосите от Бяла.

3. Надпис върху керамична маса до късноантична пещ за производство на строителна керамика (обр. 3; рис. 3)

Най-интересен несъмнено е надписът върху няколко керамични фрагмента, които са открити разпръснати пред входа на горивната камера на голяма късноантична пещ за производство на строителна керамика, проучена на обект „Луна“ (Йотов, Харизанов 2016 (под печат). След като фрагмен-

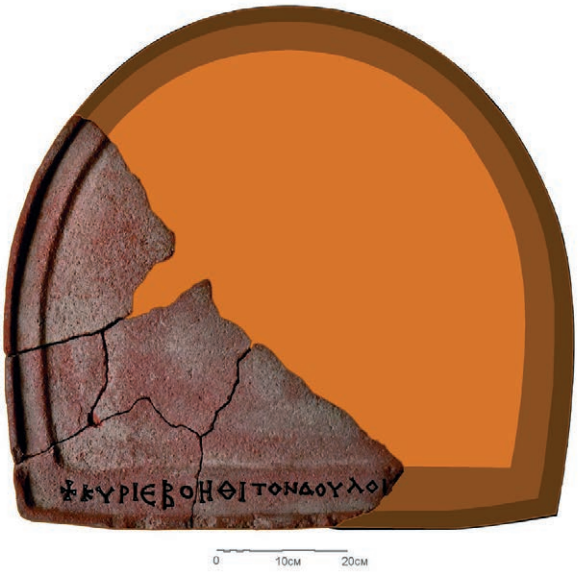

A. Photos 3. Фрагменти от керамична маса с надпис открити до късноантична пещ за производство на строителна керамика.

A. Photos 3. Fragments of ceramic table with inscription discovered until late antique furnaces for production of building ceramics.

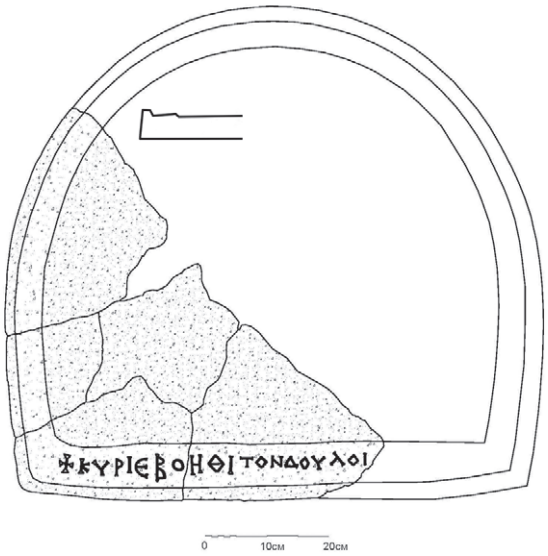

Graphic 3. Надпис върху керамична маса до късноантична пещ за производство на строителна керамика.

Graphic 3. Inscription on ceramic table near the late antique furnaces for production of building ceramics.

тите бяха свързани заедно, се установи, че те съставят значителна част от керамичен плот на маса (рис. 3). Надписът е разположен по ширината на правия борд на масата. Той започва с кръст и запазената му част гласи +*Κυριε βοηθι του δουλω*[ν …] = +„Господи помагай на твоя раб…“. За съжаление, продължението на надписа, което е съдържало и името на собственика на масата, липсва.

Керамичната маса е единствената открита в българските земи, а навярно и в империята. Като форма и профил е имитация на така нар. „сигмовидни“ мраморни маси, характерни за Късната античност (виж за това последно у: Тенекеджиев 2010, 442–444, обр. 5-11). Някои от тях са били използвани за религиозни цели в различни църковни сгради, но повечето са били част от мебелировката в къщите на някои по-заможни граждани, населявали през V–VI в. Източната Римска Империя. Мястото, където масата бе открита – в керамична работилница, показва, че без съмнение такова е било и нейното предназначение – част от бита на нейния собственик или е била изработена по поръчка на негов клиент.

Новооткритите надписи, които съдържат характерната – особено за ранното християнство формула *Κυριε βοηθει* … (за онова време изписвана *Κυριε βοηθι*) дават важна информация за някои щрихи от всекидневния живот на населението на късноантичния пристанищен град на нос Свети Атанас край Бяла. Преди всичко те показват дълбоката религиозност на неговите жители и уповането в Бога за всички дела, които са вършели. На следващо място, те са свидетелство, че немалка част от тях са били образовани – при това не само по-богатите или свещениците, но и представителите на средната класа – занаятчии, земеделски собственици и винари, като някои от тях са можели да пишат на гладък и точен език. На трето място – въз основа на новите и на по-рано откритите надписи, може да се направи извода, че говоримият език в града през V–VI в., както и по цялото Западно Черноморие, е бил гръцкият.

Използвана литература:

Бешевлиев 1973: В. Бешевлиев. Два надгробни старохристиянски надписа от Черноморието. – ИНМВ IX (XXIV), 1973, 301–304.

Йотов 2013: В. Йотов. Ергастерий начала VII в. в византийской крепости на мысе св. Атанас в городе Бяла, Варненской области (предварительное сообщение). – В: Ῥωμαῖος: сборник статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана: Нартекс. Byzantina Ukrainensis 2. – Харьков, 2013, 426–439.

Йотов, Минчев 2013: В. Йотов, А. Минчев. Късноантична крепост на нос Св. Атанас. Варна, 2013.

Йотов, Харизанов 2016: В. Йотов, А. Харизанов. Пещ за строителна керамика (VI в.) на южния бряг на залива Св. Атанас край Бяла, Варненско. – ИНМВ XLV (LX), 2016 (под печат).

Романчук 1983: А.И. Романчук. Граффити на средневековых амфорах из портового района Херсонеса.– АДСВ 20, 1983, 64–87.

Тенекеджиев 2010: В. Тенекеджиев. Раннохристиянски богослужебни маси от България. Опит за изработване на типология. – In: Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supll. V. Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova. Sofia, 2010, 437–448.

Beševliev 1964: V. Beševliev. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964.

Popescu 1976: E. *Popescu. Inscripţiile greceşti* şi *latine* din *secolele IV-XIII descoperite* în *România. Bucureşti, 1976.*

Rodgers 2002: R. Rodgers. Khpopoiΐa: Garden-Making and Garden Culture in the Greek Geoponica. – In: Byzantine Garden Culture (ed. A. Littlewood et al.). Washington, 2002, 159–175.

ΚΥΡΙΕ ΒΟΗΘΕΙ… INSCRIPTIONS FROM LATE ANTIQUE TOWN AT SAINT ATANAS CAPE IN BYALA, VARNA REGION

Valeri Yotov, Alexander Minchev

(Summary)

In this short article, the authors present three new Early Christian inscriptions written in Greek (Figs. 1-3; Drawings 1-3). They were discovered recently during excavation of the Late Antique port town located at Cape Sveti Atanas, near the town of Byala, Region of Varna and in its close vicinity. Two of the inscriptions are incised on large ceramic containers (*pithoi*) located in ordinary houses, while the third one is on a fragmented ceramic table plot, which was discovered next to a pottery kiln.

The first inscription has been incised after the firing of pithos on its rim and is not well preserved due to later damages (Fig. 1; Drawing 1). It reads: *Κύριε βοήθει* (= GOD HELP [ME]), which is a typical Early Christians acclamation, which was widely used during 4th – 6th c. AD in the region and beyond in the Early Byzantine Empire.

The second inscription was incised before the firing on the wall of a *pithos*, discovered in another house (Fig. 2; Drawing 2). It is situated next to a large and well-designed cross, decorated on both sides with two small but well-done clusters of grape. The inscription, written very carefully reads also: *Κύριε βοήθει* (= GOD HELP [ME]).

The third inscription was incised before firing on the upper side of a unique for Bulgaria and maybe not only here ceramic table plot (Fig. 3; Drawing 3). Only several fragments of the plot are preserved, which after joining made approximately half of its original size. However, this made possible to reconstruct the shape of the table as a typical for the Late Antiquity one: it is of the so-called "sigma-type", which usually are made of marble. The carefully written inscription reads: +*Κυριε βοηθι του δουλω*[ν …] (= GOD HELP TO YOUR SLAVE…). Unfortunately, the end of the inscription where the name of the person had to be mentioned is missing. This ceramic table was discovered in front of a large pottery kiln, used for producing bricks and roof tiles. It is situated on the southern shore of Cape Sveti Atanas: i. e. in vicinity of the Late Antique town.

Based on the stratigraphy of the site and the other artifacts discovered along (including coins), all three inscriptions are dated to the second half of - late 6th c. AD. They belong to the latest period of existence of the Late Antique town near Byala. It has been established that this settlement was abandoned forever by its citizens in AD 614-615n and then captured, plundered and set on fire during the invasion of Avars and Slavs in same time.

МНИМИЯТ ПРАБЪЛГАРСКИ ВАЛ В БАЛЧИК

Румяна Колева, Чавдар Кирилов

Настоящият текст е посветен на резултатите от последните проучвания на елемент от укрепителната система на един от най-внушителните паметници на късноантичната фортификация в някогашната провинция Малка Скития и в днешните български земи – крепостта в кв. Хоризонт на гр. Балчик (античния Дионисополис) (обр. 1). Иде реч за вал с разположен пред него ров, започващ, както изглежда[1], от стръмния морски бряг и опасващ крепостта от запад и от север. По този начин той препятства безпроблемния достъп до нея откъм равнината на Добруджа. От юг мястото е защитено от отвесна скална стена с височина повече от 100 м, надвиснала над съвременната градска поликлиника, а от изток от стръмните склонове на дълбокото дере, по дъното на което протича потока Бооджек[2], по двата бряга на който е разположен античният Дионисополис и старата част на съвременния Балчик (обр. 2)[3].

Крепостта става известна на науката преди повече от век, а в продължение на близо две десетилетия е обект на интензивни археологически проучвания, довели до разкриване на по-голямата част от крепостните ѝ стени и значителни площи в нейната вътрешност (обр. 3)[4]. Независимо от това, към днешна дата знаем твърде малко за съдбата ѝ[5] през Късната античност и Средновековието, като разказът за нея се основава не толкова на археологически данни, колкото на съображения от общоисторически характер[6]. Съгласно утвърдените възгледи кре-

[1] Днес това наблюдение на М. Димитров е трудно за потвърждаване „от аутопсия“, тъй като теренът югозападно от крепостта е зает от множество малки къщи и дворни пространства, които са допринесли във висша степен за обезличаване на вала в ареала югозападно от крепостта. В сегашното си състояние съоръжението на практика не е ясно проследимо пó на юг от югозападната кръгла кула на крепостта.

[2] В повечето достъпни източници потокът е безименен. Въпросното име Бооджек (Буджак?) личи единствено на ЕТК 1:5000 (срв. http://212.122.182.105/mrrgisv1, видяна за последно на 02.02.2015 г.).

[3] Изображението е генерирано със софтуерния продукт Garmin Base Camp, картна подложка BG-ASTERv2 (изолинии през 10 м). Контурите на крепостта са направени чрез георефериран (с помощта на Google Earth) стар неин план, възпроизвеждан в един и същ вид в множество публикации на предишния проучвател на крепостта М. Димитров. Въпросният план явно има неточности, особено що се отнася до трасето на северната крепостна стена и най-вече нейния североизточен ъгъл, където има явно разминаване между местоположението на нанесените на него северна порта с фланкиращи я кули и видимото им местоположение на сателитните изображения. Трасето на източната крепостна стена е до известна степен условно, доколкото е установено само частично чрез изглежда не особено точно позиционирани в пространството сондажи в няколко частни имота най-вече през 1978 г. (Архив на ИМ-Балчик, рег. № ПА-0031: Полеви дневник от 1978 г., обект „Ранносредновековна крепост“, сектор „Източна крепостна стена – южна отсечка“). Така или иначе въпросните неточности от по няколко метра не са фатални за добиването на обща представа относно местоположението и топографията на крепостта.

[4] Недатирано и безименно заснемане на терена на крепостта, съхранявано в архива на ИМ-Балчик. Предвид някои детайли (например изкопите на т. нар. „комплексна експедиция“, проучвала крепостта в първата половина на 80-те години) заснемането може да се датира във втората половина на 80-те години на XX в. Личат съвременните дворове на обитаемото днес пространство в източната част на крепостта, изкопите по протежение на южната и западната крепостна стена, валът и ровът пред последната и напречните им разрези.

[5] Кратко описание на крепостта и сравнително изчерпателен списък на досегашната литература предлага С. Торбатов (2002, 263-270), така щото тук ще си спестим подробно историографско изложение и дискусия относно всевъзможните проблеми, произтичащи от предходните проучвания, които така или иначе са предмет на отделно изследване. Ще се задоволим с тъжната констатация, че досегашните „публикации“ са на твърде незадоволително равнище, а документацията от по-старите разкопки – поне това, което е останало от нея, а то е, меко казано, малко – е слабо информативна.

[6] Тъй като името на крепостта е неизвестно и до ден днешен, тя не може да бъде обвързана с някой известен от писмените извори селищен център. По презумпция се приема – без това да е доказано по какъвто и да било начин, че тя е интегрална част от късноантичния Дионисополис и (евентуално) средновековната Карвуна. Тъй като сведенията и за тях в писмените извори във времето на съществува-

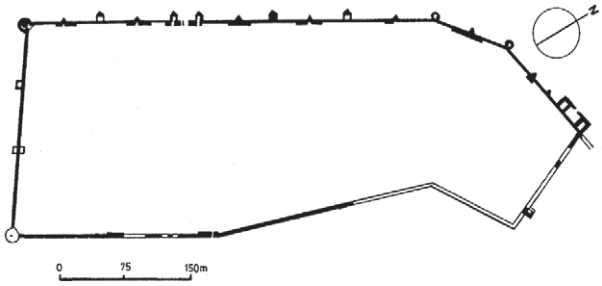

Обр. 1. План на крепостта в гр. Балчик, кв. Хоризонт (по Торбатов 2002).

Fig. 1. Plan of the fortress in the town of Balchik, Horizon (by Torbatov 2002).

постта е издигната в Късната античност[7] и след сравнително кратко съществуване става жертва на аваро-славянските нашествия, и най-късно в началните десетилетия на VII в. е изоставена, за да бъде заварена в полуразрушено състояние от Аспаруховите българи. Те се заселват в нея и поставят началото на средновековното ѝ обитаване[8], което трае до към края на XI в.[9] След това мястото е окончателно изоставено, а животът (поне отчасти) изглежда се премества на разположеното по-ниско и по-близо до пристанището възвишение Дженни баир, където в края на 70-те

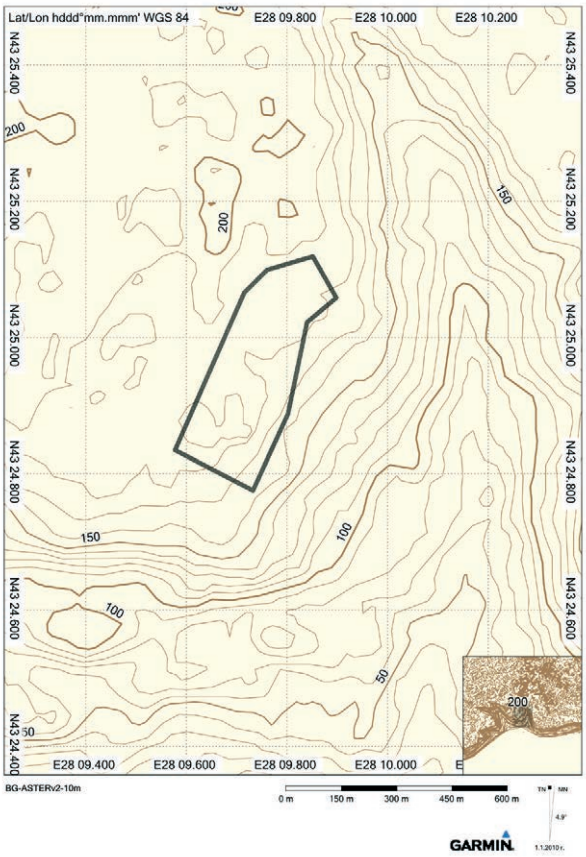

Обр. 2. Топография на крепостта в гр. Балчик, кв. Хоризонт.

Fig. 2. Topography of the fortress in Balchik, Horizon.ж

и през 80-те години е документирано впечатляващо по своя характер и връзки с околния свят обитаване, датиращо от края на XI/началото на XII в. до средата на XV в.[10]

След близо двадесетгодишно прекъсване разкопките на този внушителен и изключително интересен паметник бяха подновени през 2009 г.[11] Предвид ниското качество на запазената документация и слабата информативност на писаното за крепостта, първоначалните ни усилия бяха пос-

нето на крепостта (V/VI – XI в.) са, меко казано, оскъдни, предишните проучватели правят опити (с твърде съмнителен успех) да реконструират историята ѝ (conditio sine qua non в по-старата книжнина, па било тя и археологическа), изхождайки от презумпцията, че тя споделя общата съдба на Малка Скития, респ. „Карвунската земя“ през Късната античност и Ранното средновековие.

[7] Това към днешна дата е безспорно. Не така стои въпросът с това кога точно през Късната античност е построена крепостта и се слага началото на нейното (интензивно) обитаване. След множество предположения, догадки и опити за примиряване на (тълкувания на) писмени сведения и нумизматични данни кристализира идеята, че строителството на крепостта започва при император Анастасий (заради трудните за пренебрегване немалко негови и на неговия наследник Юстин I монети, намерени при разкопките на крепостта) (Димитров 1995а, 175), но е довършено окончателно при Юстиниан I, когато населението на разположения около пристанището античен град ще да е било принудено да го напусне заради катастрофално „цунами“, споменавано в някои писмени паметници, и да се засели на високото плато (Димитров 1988, 72).

[8] Засвидетелствано според М. Димитров и от некропол(и) от Ранното средновековие в непосредствената околност на крепостта (Димитров 1991).

[9] Краят му се поставя във времето на отсичането на най-късните монети, намерени на обекта (анонимни фолиси от клас I) и се обвързва (по абсолютно неизвестни причини) с потушаването на въстанието на Нестор в тема Паристрион от централната власт в Константинопол (Димитров 1995а, 177).

[10] Димитров 1990, 41-43.

[11] Това стана възможно благодарение на сътрудничеството между катедрата по археология на СУ „Св. Климент Охридски“, в която преподават авторите на настоящия текст, и Историческия музей в гр. Балчик, чийто директор Радостина Енчева е заместник-ръководител на разкопките. Крепостта се превърна в един от учебните обекти на катедрата, на който се осъществява ежегодната теренна практика на третокурсниците от специалност „Археология“. Използваме възможността да благодарим на онези от тях, които взеха участие в досегашните разкопки, и чиято всеотдайност и компетентност допринесоха във висша степен за постигане на представените научни резултати.

Обр. 3. Заснемане на крепостта в гр. Балчик, кв. Хоризонт (архив на ИМ-Балчик).
Fig. 3. Graphic plan of the fortress in Balchik, Horizon (archive of Historical Museum – Balchik).

ветени на изясняване на стратиграфията на културните напластявания на обекта. За целта в продължение на няколко сезона се работи в периферията на старите изкопи на М. Димитров покрай вътрешното лице на крепостната стена в нейния югозападен ъгъл, при югозападната кръгла кула. В резултат на това стана ясно, че преди издигането на крепостта на това място има надгробна могила от римската и късноримската епоха. Като се има предвид, че в началото на 80-те години на XX в. на няколко десетки метра южно от крепостната стена е проучена друга подобна могила с гробове от елинистическата и римската епоха[12], може да се твърди, че на платото, на което впоследствие възниква крепостта, се разполага един от некрополите на античния Дионисополис[13].

Следващата задача, която си поставихме, бе да проверим известното към момента относно датировката, устройството и функцията на вече споменатото фортификационно съоръжение пред фронта на крепостта, съставено от вал и ров (обр. 4). В рамките на две кампании, през 2014 и 2015 г., направихме два среза през съоръжението, благодарение на които става възможно да се коригират досегашните възгледи за времето на неговото изграждане и използване. И двата среза са разположени в периферията на стари изкопи по трасето на вала, като целта бе да има пълна съпоставимост на нашите резултати с добитите преди време, т. е. да се отхвърли дори теоретичната възможност да получим евентуално различни от предходните резултати заради това, че проучваме „различен“ сам по себе си участък от насипа на вала и рова на дългото (поне) няколкостотин метра съоръжение.

Валът и писаното за него

Валът е познат на научната общност благодарение на няколко лаконични, наглед еднотипни, но в същото време до голяма степен объркани респ. взаимно противоречащи си пасажи на М. Димитров, поместени в рамките на статии в периодични издания, както и в неговата книга „Дионисополис“. Нито един от тези текстове не е придружен с графична или фотографска документация от разкопките[14], не е илюстриран бук-

[12] Михайлов, Димитров 1985.

[13] Резултатите от тези проучвания са обнародвани под формата на предварителни съобщения (Колева, Кирилов, Енчева, 2010; 2011; 2014; 2015). Цялостната им публикация предстои.

[14] Единственото изключение е една снимка от птичи поглед на срезовете през западната порта и пред кула № 4 (Димитров 2001, без страница, последната илюстрация в края на книгата). Прочее, в архива на ИМ-Балчик на практика няма съхранена графична или фотографска документация от разкопките на вала, ако не броим един профил с характеристика по-скоро на окомерна скица.

Обр. 4. Поглед от юг към западната крепостна стена и вала пред нея.

Fig. 4. A view from south to the western fortress wall and rampart in front of it.

Обр. 5. Поглед от север към западната крепостна стена и вала пред нея със стари изкопи по проте. ението му.

Fig. 5. A view from north to the western fortress wall and rampart in front of it with old trenches along it.

вално нито един керамичен фрагмент, намерен при проучванията, не са онагледени, а само (отчасти) коментирани откритите монети (като при това стратиграфският контекст на повечето от тях е трудно установим), дори е трудно да се разбере колко точно срезове на вала са направени през годините[15], както и къде точно се намират някои от тях.Читателят на тези текстове на практика е поставен пред свършен факт и не е в състояние да провери направените от проучвателя изводи и сам да се убеди в тяхната достоверност.

Ако трябва да дадем обобщителна оценка на писаното до този момент за защитното съоръжение, съставено от вал и ров, и го сравним с добитите от нас резултати, представени по-долу, то може да се каже, че информацията на М. Димитров е в голяма степен достоверна по отношение на неговото местоположение, видимите му на терен физически характеристики и устройството му, но не и по отношение на интерпретацията на неговата хронология (и произтичащата от нея „етническа интерпретация“), постулираната времева последователност на отделните съставящи го компоненти и отношението му към каменната крепостна стена.

Билото на вала отстои навсякъде на практически еднакво до сантиметър разстояние от външното лице на крепостната стена, а именно 15 метра. От западната си страна валът е съпътстван от ров.

Съоръжението е проучвано чрез срезове на различни места по протежението си между 1972 г. и 1990 г., т. е . на практика от самото начало до самия край на старите разкопки на крепостта (обр. 5)[16]. Особено интензивна в това отношение е била 1981 г., когато едновременно

[15] Конкретно число е посочено през 1995 г.: „Общо са направени 12 разреза на укреплението при Балчик“ (Димитров 1995б, 152, бел. 11). Тази информация, обаче, не се съгласува добре с известното от първичната документация и други текстове на М. Димитров.

[16] Изключително трудно е да се установи дори кога точно са правени част от многобройните срезове по трасето на вала и рова. В архива на ИМ-Балчик се пазят полеви дневници от разкопките на М. Димитров за периода 1972-1980 г. (без прекъсване) и 1982 г. Съхранените полеви дневници се придружават с машинописни отчети за проучванията през съответната година, които – куриозно или не – нерядко са по-информативни от самите дневници. В полевата документация от първия изобщо сезон от проучванията на крепостта (1972 г.) само се загатва, че е правен срез на вала и рова – нещо, което е потвърдено с категоричност от отчетите за следващите 1973 и 1974 г. В отчета за проучванията през 1973 г. между другото се чете следното: „Както и предхождащите ги сондажи, така и проучванията, проведени през миналата година, имаха една основна цел: локализирането на крепостта, нейните точни очертания, изясняването на структурата на градежа на Източната стена, особеностите при съзиждането на вала с ров, при който вече бе установено нещо ново – добре оформена каменна облицовка между изкопа и насипа“. В отчета за 1974 г. се чете: „През периода на първия работен сезон бяха частично проучени Източната крепостна стена, част от землено-каменен вал (без берма) и ров […] беше направен и разрез на големия землено-каменен насип, широк 30 м“. Последният известен засега срез на вала и рова, направен от М. Димитров, датира от 1990 г. (Димитров 1990, 39: „По-късно (1990 г.) бяха направени нови два разреза – пред острите ъгли на по-късно построените кули №10 и 11“).

Обр. 6. Срезът на вала от 1981 г. през западната порта на крепостта(състояние към м. февруари 2009 г.).

Fig. 6. The trench of the rampart in 1981, through the western gate of the fortress (degree of preservation to February 2009).

са направени няколко среза[17], вкл. и най-големият като площ (близо 900 кв. м) пред западната порта на крепостта (обр. 6). Може да се каже уверено, че – ако изключим крепостната стена – на вала и рова е отделено най-голямо внимание сред останалите компоненти на крепостта в кв. Хоризонт.

Проучванията в периода 1972-1990 г. установяват, че защитното съоръжение пред фронта на западната крепостна стена е съставено от вал и съпътстващ го ров, като на границата на вала и рова има каменна стена. Насипът на вала е съставен основно от пръст, залягаща върху пласт от ломени камъни и на свой ред е увенчана от дебела между няколко десетки сантиметра и един метър каменна конструкция[18].

Различните компоненти в състава на съоръжението са интерпретирани (без каквато и да била подробна обосновка) като илюстрация на различните, според проучвателя, фази в неговото изграждане. Каменният пласт в основата на вала е сметнат за рушевина от крепостната стена на крепостта, поради което се съгражда тезата, че последната вече не е истински функционираща, когато е издигнат валът и изкопан ровът. Нещо повече – постепенно у проучвателя кристализира убеждението, че полуразрушената крепостна стена е имала (при идването на прабългарите) вид на каменен вал, който е, така да се каже, „дублиран“ от новото защитно съоръжение от вал и ров[19]. По този начин средновековното селище върху късноантичната крепост било укрепено с помощта на два „вала“ – единият „заварен“, а другият новоиздигнат[20].

Върху т. нар. деструкции от каменната крепост, според М. Димитров, е насипана пръстта, добита при изкопаването на рова, като по този начин е направен първоначалният вал. По-късно е съградена каменната стена по границата между вала и рова, а следващата фаза се манифестира от издигането на широката каменна стена върху билото на вала[21].

Началната дата на изкопаването на рова и насипването на вала се поставя около средата на VIII в., а по-късните преправки и допълнения не ще да са по-късни от първата половина на IX в.[22]

[17] В отчета за разкопките през 1981 г. пише: „През 1981 г. валът беше прорязан общо на още три места: северно от кула №13 (на този сектор работата бе ръководена от полския колега В. Киц), до кула №1 – ръководството бе поверено на к. и. н. Наталия Подвигина, а по-късно на Стефания Тотова, и срещу фронта на кула №4 – в т. нар. български сектор, където беше работено до неговото окончателно изследване – 30. XI. 1981 г.)“.

[18] Информацията относно конструкцията на вала и рова е поднесена в може би най-сбит и стегнат вид у Димитров 1995б, 151: „Укрепването е направено според ранносредновековните традиции: от ров, който прорязвал чернозема и скалата, и от вал, натрупан от изкопаните землено-каменни маси. Ровът бил облицован от яка каменна броня, сега запазена до височина 1,20 м. Бронята е предпазвала свличането на землено-каменни маси и засипването на рова. По билото на вала допълнително била издигната каменна стена, дебела около 5 м, запазена днес на височина до около 0,70 м. Всъщност става дума за две лица на зид, който бил запълнен отвътре с трошляк и пръст“.

[19] „От многогодишните наблюдения и проучвания е видно, че овладявайки Дионисополис, българите заварват полуразрушена крепост, стените на която наподобявали голям насип-вал с каменно ядро (Димитров 1995б, 150). Любопитно е, че тази идея е „подсказана“ на автора от Д. Овчаров, както става ясно от бележка под линия в същия текст: „На този факт най-напред ми обърна внимание проф. д-р Д. Овчаров“ (Димитров, 1995б, 152, бел. 9).

[20] Пред заварения каменно-землен вал, те (прабългарите – бел. авт.) прокопават нов ров, от вътрешната страна на който издигат землено укрепление. По този начин била създадена двойна преграда както от запад, така и от север: рова и вал, ров и вал, тъй като между новопостроения ров и вал се оформило ниско пространство до стария каменен вал от стената“ (Димитров 1990, 37).

[21] Въпросната периодизация на строителството на вала и рова е кристализирала още към 1982 г., както става видно от съхранявания в архива на ИМ-Балчик отчет на разкопките през 1981 г.

[22] „Старото укрепление-град е било напуснато от обитателите си. Наскоро след това, най-вероятно към средата на VIII в., започва строителство – част от укрепяването на новата държава“ (Димитров 1995б, 150). И още: „Неизвестно кога точно, но във всеки случай преди първата половина на IX в., върху билото на главния насип допълнително е

В интерес на истината за така предложените дати няма ясна аргументация от каквото и да било естество, още по-малко пък археологическа. Строг археологически *terminus post quem* за насипването на вала според М. Димитров е една монета, намерена в основата му и по-точно в състава на каменния пласт, интерпретиран като рушевини на късноантичната крепостна стена. Според повечето текстове на Димитров монетата е сечена при управлението на император Тиберий Константин[23], но в най-късния загадъчно се съобщава, че от чисто археологическа гледна точка издигането на вала може да се постави най-рано при управлението на Фока[24]. Към края на X в. според него съоръжението не е функционирало, като основание за това му дава открита, според Димитров, във вече полузасипания ров (в изкопа от 1990 г. пред кула №10) анонимна византийска монета от клас А1[25].

Следователно от чисто археологическа гледна точка съоръжението от вал и ров се помества във времето между края на VI или началото на VII в., от една страна, и края на X в., от друга. Несъмнено средновековният му според М. Димитров характер се извежда на базата на допълнителен аргумент: стратиграфската позиция на материалите, открити в насипа на вала и в запълнителя на рова.

В два текста М. Димитров съобщава, че находките (керамика и монети) в долните пластове на запълнителя на рова са средновековни, а над тях има съответно късноантични керамични фрагменти и монети[26]. Вече бе споменато, че това и други подобни твърдения за жалост не са подкрепени с никакви конкретни данни и документация. Както ще стане ясно по-долу, подобно нещо не бе наблюдавано и в двата наши среза, но в случая бихме искали да обърнем внимание на механизма, чрез който М. Димитров е стигнал до съобщената от него стратиграфска ситуация: „*През първия етап, тогава, когато все още съществувала двойната укрепителна система, както се вижда от резултатите от проучванията, ровът редовно е прочистван от нападали материали. От края на X в. обаче неговото засипване станало твърде ускорено […] Времето и хората направили нужното – фрагментираните находки от ранновизантийската епоха, насипани в основата на насипа, се оказаха в горната част на напълно засипания ров, докато материалите, намиращи се през Ранното средновековие върху билото на вала или изтър-*

издигната нова каменна стена с дебелина близо 4,00 м и днешна височина до 0,80 м“ (Димитров 1988, 76). В по-късен текст началната дата на насипване на вала е поставена „към края на първата половина на VIII в.“ (Димитров 2001, 142), няколко реда по-надолу на същата страница датата е определена като „средата на VIII в.“ и е обвързана с „нови мерки за укрепването и защитата на този район, най-вероятно свързан с последователните девет похода на имп. Константин V Копроним“, а на предната страница датата куриозно е по-ранна: „[…] към началото на VIII в. заедно с второто укрепване на заварените насипи от типа на землените укрепления, но с каменно ядро – разрушената куртина на южната, западната и северната крепостна стена, започва изграждането на други няколко укрепления, но свързани в ~~едно“ (Димитров 2001~~, 141).

[23] Димитров 1988, 76; 1990, 39.

[24] Димитров 2001, 142.

[25] Димитров 1990, 39. Колко е трудно разграничаването дори на елементарни неща като „насип на вал“ и „запълнител на рова“ в различните текстове на М. Димитров ясно личи от следния пасаж: „Все пак употребата на този род защитни съоръжения не е прекратена напълно чак докъм края на X и началото на XI в., доказано от откритата във вала византийска медна анонимна монета клас А-1 (970-976)“ (Димитров 1995б, 151). В този ред на мисли няма как да не се обърне внимание на следното съобщение на М. Димитров: „От сондаж, направен пред острия ъгъл на кошеровидната бойна кула №10, беше доказано, че наскоро след 971 г. гр. Карвуна е овладян от войските на император Йоан I Цимисхий. Но от твърде важно естество за овладяването на Западното Черноморие след 1000-та година от имп. Василий II е негова бронзова монета клас I-A, открита в дъното на напълно изчистения, почти до основата му, ров“ (Димитров 2001, 146). Първото изречение явно се отнася до вече споменатата монета на Йоан Цимисхий от полузасипания ров, срещана и в други негови текстове. Като оставим настрана редица други проблеми в този пасаж (идеята, че византийските монети могат да попаднат на дадено място, само ако бъдат донесени от самите визатийци; фактът, че за пореден път читателят не е известéн къде точно и кога е намерена въпросната монета на Василий II и т. н.), буди особено недоумение, че въпросната монета на Василий II се появява за пръв път едва в този буквално последен текст на М. Димитров, посветен на вала и рова. Впрочем предишна негова публикация, посветена на монетната циркулация в Балчик и датираща от времето след направата на последния срез на вала в Балчик, познава само една монета на Василий II, съхранявана във фонда на музея, при това сребърна (Димитров 1995а, 176), докато в случая иде реч за бронзова. Казано другояче, любопитна е липсата на въпросната монета на Василий II от рова в по-ранния текст от 1995 г. и ~~появата ѝ през 2001 г.~~

[26] „Постепенно се засипвал и ровът. Материалите, открити при сондажите в него и от направените разрези на насипа, са сигурно доказателство за това, както и за неговата принадлежност. Най-долните пластове бяха наситени с находки от Ранното българско средновековие – фрагментирана старобългарска керамика и монети от IX и X в. Над тези пластове бяха намерени фрагменти от ранновизантийска керамика и няколко монети от времето на императорите Юстин I и Юстиниан I“ (Димитров 1988, 76).

вани по невнимание от защитниците, бяха преобладаващото количество находки от долната част на рова: бронзови монети от типа – анонимни, керамика от Българското средновековие и др.“ (Димитров 2001, 146).

Казано другояче, запълването на рова, според М. Димитров, е ставало благодарение най-вече на ерозията на вала, като при това е съблюдаван ясен „стратиграфски“ ред – първо са се свлекли горните му части, след това по-долните му пластове. Доколко това е изобщо възможно при насип с ширина между 5 и 10 м и височина около 2 м, е отделен въпрос, но дори да е било точно така, както си (и ни) го представя М. Димитров, това по никакъв начин не доказва насипването на вала през Средновековието, а би било свидетелство единствено и само за използването му евентуално *и* през епохата на Първото българско царство, което евентуално би довело до отлагане на средновековни материали по повърхността на насипания още в края на Античността вал (с *terminus post quem* въпросната монета на Тиберий Константий и докладваната от проучвателя късноантична керамика от долните части на насипа му), които впоследствие да се отложат по дъното на рова при така постулирания механизъм на ерозивния процес.

Всички тези неясноти в обнародваните текстове, както и оскъдната във всяко едно отношение документация ни мотивираха да предприемем ново проучване на вала и рова с идеята да проверим каква е била точната конструкция на вала и какви са данните за неговата хронология.

Срезът през 2014 г.

През 2014 г. решихме да работим в южната периферия на най-големия от старите изкопи по трасето на вала – този пред западната порта на крепостта. Трасирахме четири квадрата (A15-B15-AA15-AB15) с обща площ 100 кв. м в рамките на общата план-квадратна мрежа на обекта, които обхващаха както част от стария изкоп, така и недокосвана част от насипа на вала и рова (обр. 7). Отначало бе отстранена свляклата се в последните три десетилетия от вала пръст. В резултат на това ни се удаде да направим две неща – да установим точната южна граница на стария изкоп и да получим първи профил на вала на границата между свличалата се пръст и здравия, недокосван от човешки ръце насип на вала. Тъкмо в рохката пръст по самата южна граница на стария изкоп и на практика на нивото на древния терен бе открита двуплочна фибула от първата половина на V в. (обр. 8)[27]. За съжаление откри-

Обр. 7. Местоположение на среза през 2014 г.
Fig. 7. Location of the trench in 2014.

[27] Двуплочна фибула от медна сплав с полукръгла плочка на главата, в единия край на която има малък плосък израстък в една равнина с нея. По горната повърхност има много плитка релефна украса от успоредни канелюри. Та-

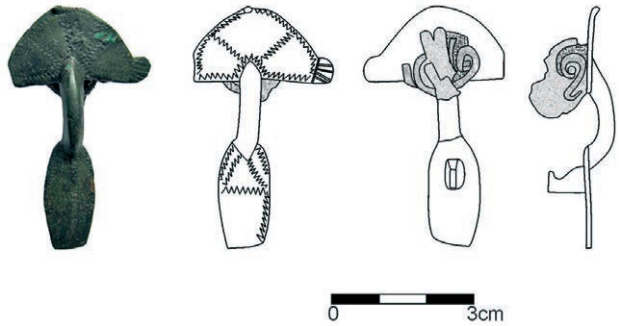

Обр. 8. Двуплочнафибула от медна сплав.
Fig. 8. Double-plate fibula of copper alloy.

ването ѝ в компрометиран контекст не ни позволява да я счетем със сигурност за terminus post quem за насипването на вала, но така или иначе откриването ѝ в Балчик само по себе си е любопитно и показателно обстоятелство.

При достигане нивото на основата на вала започнахме и изчерпване на насипа на рова по същата линия. На заварената повърхност току до западната основа на вала личеше добре видима вдлъбнатина с ширина от около 1 м; скоро щяхме да разберем на какво се дължи тя. В насипа на рова се съдържаше голямо количество ломени камъни и още по-голямо количество фрагментирана строителна и битова керамика. На границата между рова и вала се откри еднолицев зид от слабо обработени и грижливо подредени камъни. Очистването на тревата от повърхността на здравата част на вала, която предстоеше да се проучи, показа, че цялата му повърхност по западната му страна е заета от нагъсто разположени ломени едри и средно големи камъни.

В ивица в рамките на рова с ширина около 1 м току пред еднолицевия зид се натъкваxме на спорадични съвременни материали, някои от които се откриваха на значителна дълбочина и определено ни озадачаваха. Западно от тази ивица, по останалата площ на рова, такива не се откриваха.

В крайна сметка южният профил на първоначалния ни изкоп (обр. 9) ни даде отговор на този въпрос и същевременно ни обясни на какво се дължи гореспоменатата вдлъбнатина: След като е направен срезът на вала и рова през 1981 г. и е установено наличието на въпросния еднолицев зид, в участъците на север от среза ровът е изгребан изцяло в протежение на няколко десетки метра (обр. 10)[28]. На юг, т. е. в участъка, в който работихме ние, е копана само тясна траншея с ширина от един метър с цел оголване на лицето на зида и проследяване на неговата дължина. Именно на нея се дължи въпросната отчетлива вдлъбнатина при западната основа на вала и вкарването на съвременни материали на значителна дълбочина пред лицето на еднолицевия зид. За съжаление именно от тази траншея произхожда другата впечатляваща находка от 2014 г. – сърцевидна апликация с украса „птиче око“ (обр. 11)[29].

След документирането на получения първи стратиграфски профил по линията на старите разкопки започна демонтиране на здравия насип на вала до нивото на материка съобразно естествените напластявания в него и отделяне на материалите от всеки от тях. В рова първо бе изчерпан запълнителят на траншеята от 1981 г., за да се избегне последващо смесване на компрометиран и некомпрометиран материал. След това здравата, недокосвана от човешки ръце част от насипа на рова бе проучена чрез сваляне на механични пластове от по 20 см до достигане на неговото дъно. От конструкцията на вала първо бе отнето внимателно с постепенно демонтиране – камък по камък - от запад на изток – ма-

кива израстъци е имало и на върха на главата, както и в другия ѝ край, но са отчупени още в древността. Налична е украса на главата от пет радиални ивици, тръгващи от мястото на съединяването ѝ с лъка и отиващи към периферията. Ивиците са формирани от ситни изчукани зигзагообразни орнаменти. Идентична ивица преминава и по външната периферия на главата. Лъкът е с полукръгло сечение. Крачето е с езичеста форма и отчупен край, а най-широката му част е разположена малко след средата му, по-близо до лъка, отколкото до края му. Иглодържателят е частично запазен, иглата липсва, а по пружинния механизъм има следи от тъкан(?). Дължина 50 мм, размери на главата (без израстъка) 15x25 мм, дебелина на плочката на главата 1 мм, запазена дължина на крачето 24 мм, максимална ширина на крачето 11 мм, дебелина на плочката на крачето 1 мм, дължина на лъка 19 мм, сечение на лъка 3x4 мм.

[28] Сведения за надлъжното и мащабно изгребване на рова могат да се открият и в някои текстове на М. Димитров: „Това обстоятелство именно предизвика започването на проучвания, в дълбочина и дължина на трасето на полузасипания ров. От направените 20 сондажа, някои от които с метраж над 100 м, бяха потвърдени резултатите от напречните разрези“ (Димитров 2001, 145).

[29] Сърцевидна апликация от медна сплав. Върху лицевата страна има украса с орнамент „птиче око“. Има плоска дръжка в една равнина с апликацията откъм горния ѝ (широк) край, в отвора на която има корозирали остатъци от желязо (нит?). На върха ѝ има удебелен израстък на върха ѝ. Дължината (вкл. с дръжката) е 54 мм, максимална ширина 30 мм, дебелина 2 мм, дължина на дръжката 13 мм, ширина на дръжката 10 мм, диаметър на отвора 5 мм.

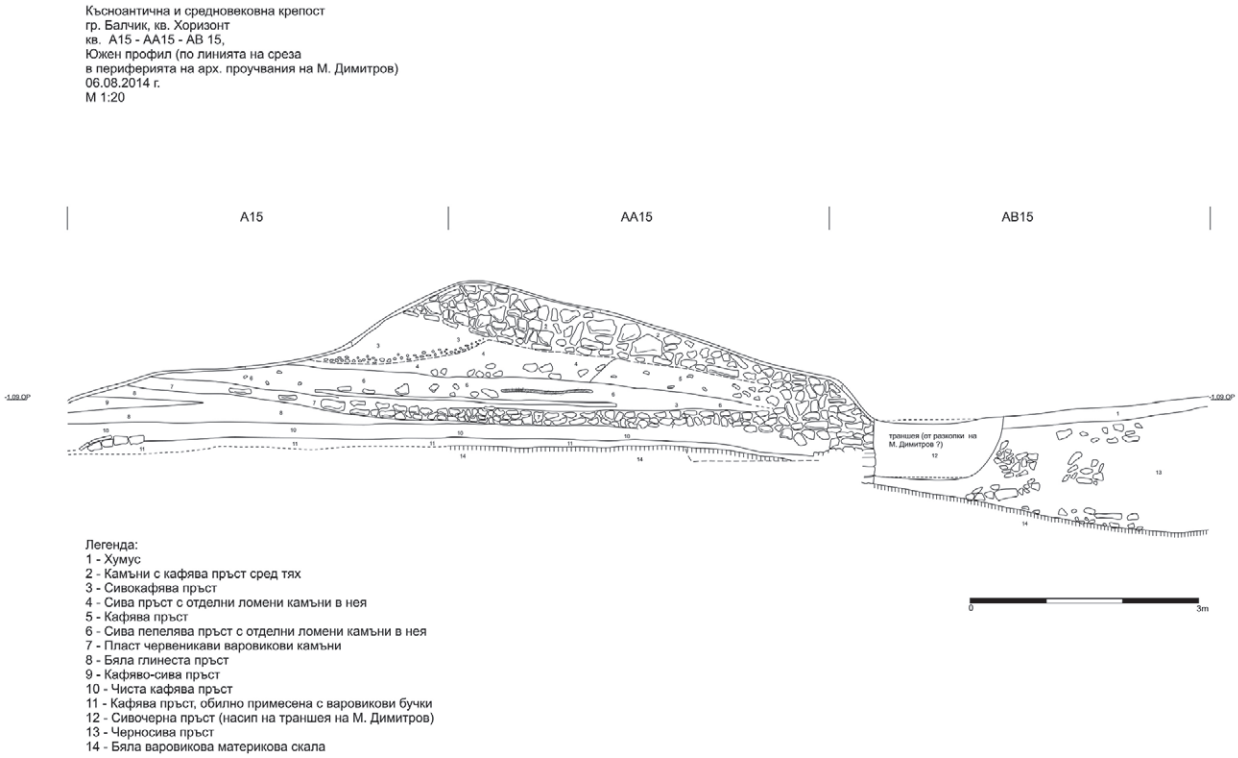

Обр. 9. Профил на вала и рова по южната граница на стария изкоп на М. Димитров от 1981 г. (срез на вала и рова през 2014 г.).

Fig.9. Cross-section of ditch and rampart on the southern border of the old excavation of M. Dimitrov in 1981. (trench and ditch and rampart in 2014).

Обр. 10. Изгребаният през 1981 г. участък от рова северно от изкопа на М. Димитров (състояние към м. февруари 2009 г.).

Fig. 10. Excavation section of the ditch in 1981, north from the excavations of M. Dimitrov (degree of preservation to February 2009).

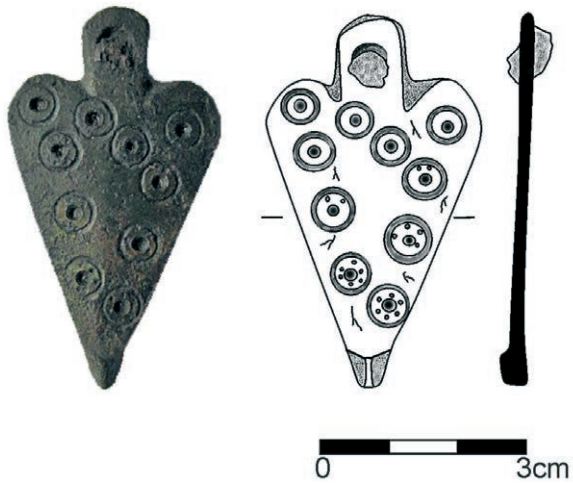

Обр. 11. Сърцевидна апликация от медна сплав.

Fig. 11. Heart shaped appliqué of copper alloy.

сивното каменно струпване във високата му част (обр. 12, пласт 2) в търсене на евентуално лице от западната му страна. Такова не бе открито във височина по причина на някогашно поддаване на цялата конструкция на вала в западна посока и свличане на част от въпросното каменно струпване в рова, което е довело след себе си и до обрушване на горните части на еднолицевия зид в западната основа на вала и заличаване на лицето му в по-високите му нива. При все това,

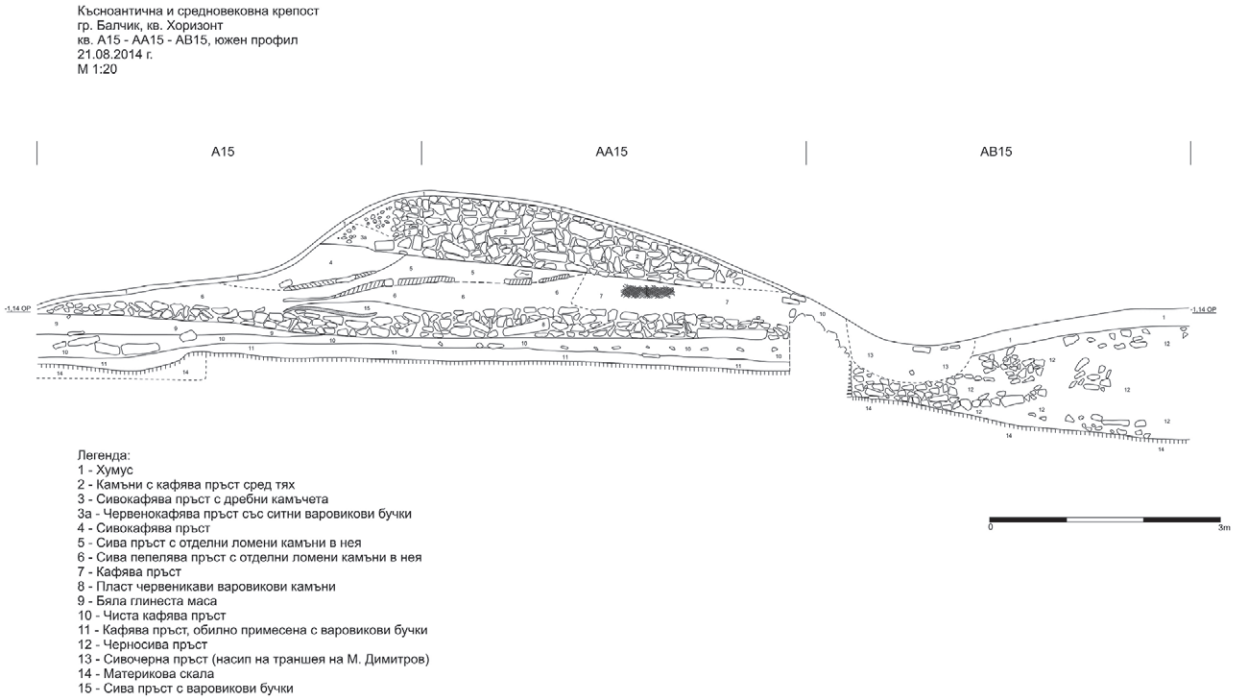

Обр. 12. Южен профил на кв. А15-АА15-АВ15 (срез на вала и рова през 2014 г.).

Fig.12. South cross-section of A 15 – AA15 – AB 15 squares (trench of ditch and rampart in 2014).

Обр. 13. Западна граница на каменната конструкция по билото на вала.

Fig. 13. West boundary of the stone structure on the top of the rampart.

Обр. 14. Детайл от насипа на вала със западната граница на каменната конструкция по билото му и максимално запазената височина на еднолицевия зид в западната му основа.

Fig. 14. Detail from the rampart embankment with the west boundary of the stone structure along its ridge and the max preserved height of the single-sided wall in its western base.

обаче, се оказа, че най-долният ред камъни от масивното каменно струпване има ясна и рязка западна граница, която маркира цялостната някогашна граница на въпросната конструкция и показва, че тя е имала лице от запад във височина. Още по-добре си личи тази граница в план (обр. 13). Западно от нея има тясна „фуга“, след която се проследяват безредно натрупани камъни от обрушването на конструкцията.

Ситуацията е добре видима и в профил (обр. 14), като в случая освен всичко останало си личи и максимално запазената височина на еднолицевия зид, макар и в тези по-високи части неговото лице да е в голяма степен обрушено. Важно е да се отбележи, че от въпросната масивна каменна конструкция от насипа на вала произхожда минимално количество археологически материал – съвсем дребни фрагменти битова и строителна керамика.

Не така стоят нещата със следващия пласт от насипа на вала, който е землен и съставен от различни по своя цвят и състав видове пръст (обр. 12, пластове 4, 5, 6, 7, 15). Особено място в рамките на този землен насип заема пепелява пръст със сивкав цвят в самата сърцевина на вала (пласт 6), в която се съдържаше изключително голямо количество фрагментирана битова керамика, амфори и животински кости.

Материалите от този пласт са без изключение късноантични и представляват сигурен terminus post quem за изграждане на цялостното съоръжение. Сред тях не бе открит нито един фрагмент средновековна керамика. По всичко личи, че в случая при насипването на вала е използвана пръст от вече формиран културен пласт от времето на обитаването на късноантичната крепост. Нещо повече – съдейки по количеството и средната големина на фрагментите, както и механичната връзка между някои от тях, може да предположим, че материалът не е бил подложен на значителен брой трансформационни процеси след излизането му от употреба, или казано по-просто е попаднал в насипа на вала скоро след депонирането му като (вторичен) отпадък.

Обр. 15. Пластът камъни в основата на насипа на вала.

Fig. 15. Stone layer at the base of rampart embankment.

Под този пласт от пръст се откри пласт, съставен само от камъни, с висока плътност, равна повърхност и практически еднаква дебелина навсякъде (обр. 15). Нещо повече – колкото пó на запад се развива пластът, толкова по-хомогенен и с по-висока плътност е той, докато в източна посока – към крепостната стена – изтънява, камъните се разреждат и в един момент изчезват. Този пласт е установен и от М. Димитров, при това не само в тукашния разрез, а и на други места по протежението на вала. По неизвестни причини той го приема за деструкции от крепостната стена, което е и основният му аргумент в подкрепа на тезата, че когато е издигнат валът, стената е била изцяло или частично разрушена. За това няма никакви основания, като причините този пласт камъни да не може да се интерпретира като деструкции от стената са поне няколко, но основните са четири:

Равната повърхност на пласта и високата плътност, и нерядко грижливост при подреждането на камъните не демонстрират характер на безредни деструкции

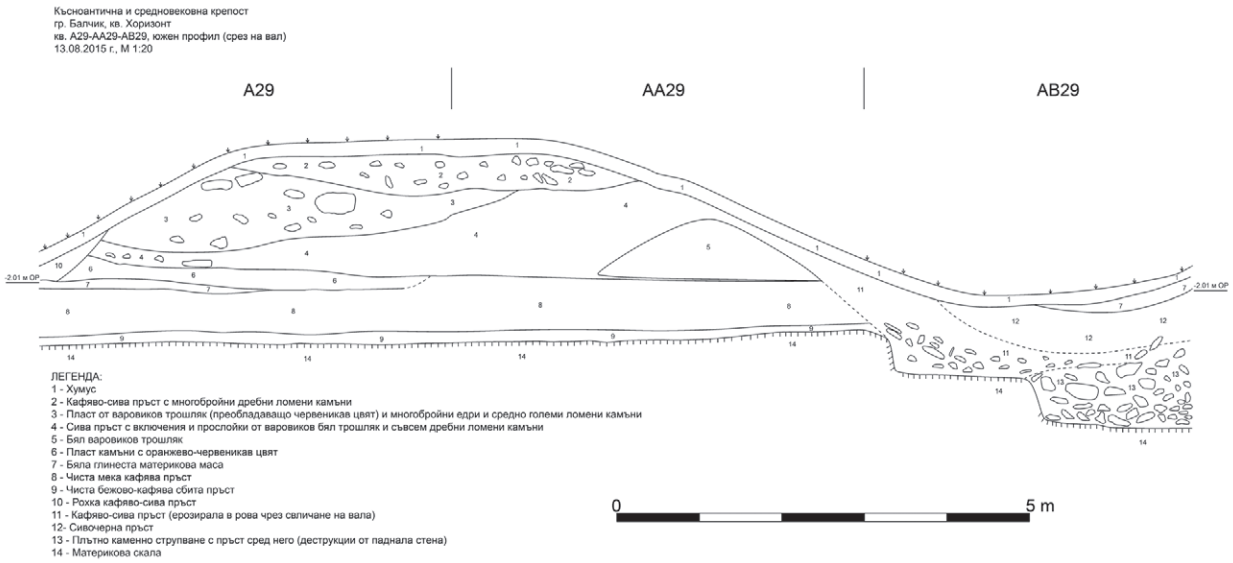

Обр. 16. Южен профил на кв. A29-AA29-AB29 (срез на вала и рова през 2015 г.).

Fig. 16. South stratigraphic cross-section of A29 – AA29 – AB29 squares (trench of ditch and rampart in 2015).

Обр. 17. Южен профил на среза през вала и рова през 2015 г.
Fig. 17. South cross-section of the trench through ditch and rampart in 2015).

Обр. 18. Идеализирана реконструкция на оригиналния облик на съоръжението (конната фигура е от статуетка на Карл Велики (Плешиви) и има чисто илюстративен характер).
Fig. 18. An ideal reconstruction of the original appearance of the construction (the figure of rider is from statuette of Charlemagne and is purely illustrative).

Плътността на камъните се увеличава с отдалечаването им от крепостната стена, а при деструкции следваше да е обратното

Ако проучваният през 2014 г. изкоп се разполага непосредствено пред лицето на южната кула на западната порта, то в другите участъци на вала, където е установен този пласт от камъни, неговите западни части отстоят на 18-20 метра от крепостната стена, което би означавало да се допусне невероятна нейна оригинална височина, която да позволи формирането на толкова отдалечени деструкции.

В състава на въпросния пласт няма цели или фрагментирани обработени камъни, които да могат да се интерпретират по какъвто и да било начин като произхождащи от строената с помощта на квадров градеж късноантична крепостна стена.

По всичко личи, че този пласт в основата на вала е положен съзнателто, има конструктивно отношение към самия вал и няма никакво отношение към евентуалното разрушаване на крепостната стена. Въпросният пласт от камъни заляга направо върху древния хумус, съставен от чиста кафява пръст с дребни варовикови включения в нея, под който следва белият варовиков материк.

Ако керамиката в насипа на вала ни даде неговия terminus post quem, то многобройните материали от здравия насип на рова позволиха да се определи terminus ante quem за неговото изграждане. Насипът в рова има два разграничими пласта. Горният е с дебелина до 40 см, със сивочерен цвят и съдържа в себе си съвременни материали – най-вече стъкла и капачки, два-три фрагмента глазирана османска керамика, както и цифром и словом три фрагмента средновековна керамика. От долното ниво на този пласт до дъното си ровът е запълнен с хомогенна черна пръст, в която се откриват ломени камъни от обрушването на еднолицевия зид и каменната конструкция по билото на вала, огромно количество фрагментирана битова и строителна керамика, както и амфори. Слизането в дълбочина в рамките на тънки пластове ни позволи да установим, че колкото повече наближаваше дъното на рова, толкова по едри ставаха керамичните

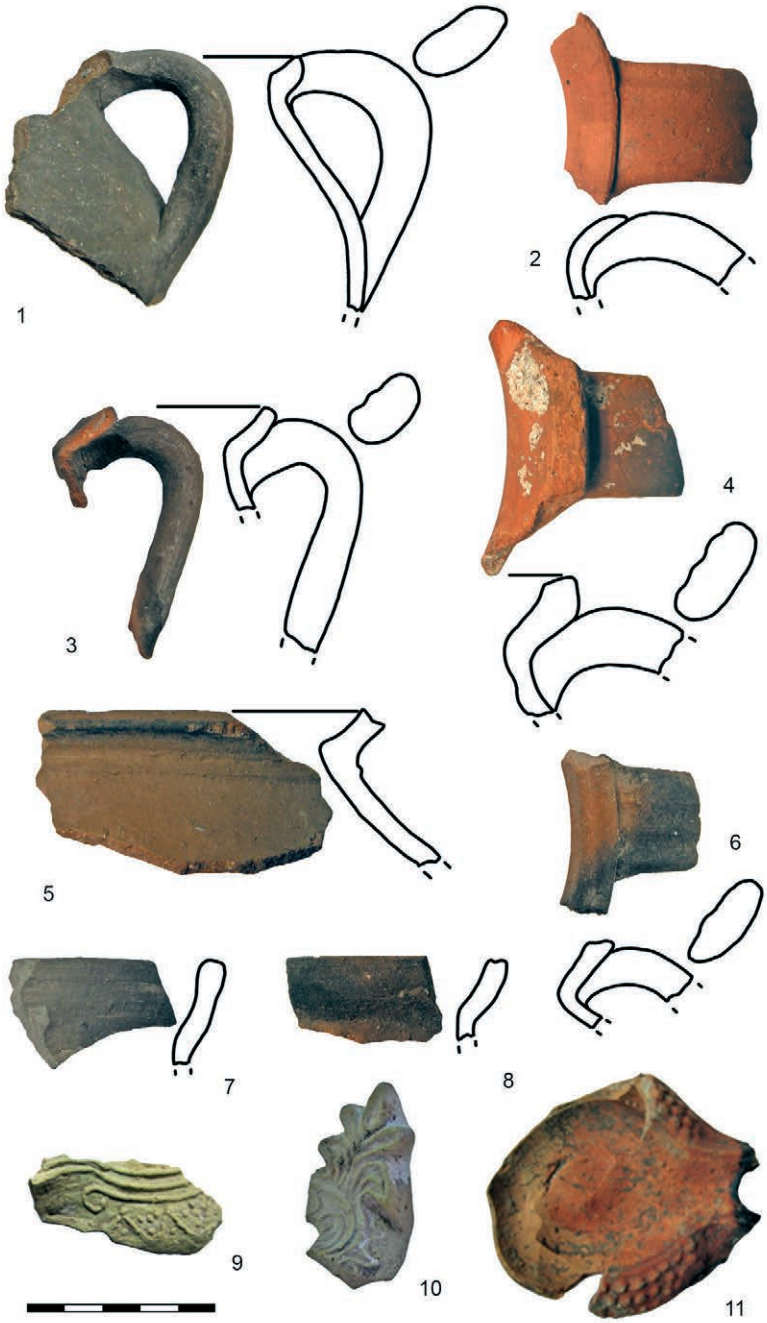

Обр. 19. Образци от битова керамика.
Fig. 19. Examples of pottery.

фрагменти, което означава, че когато е започнало запълването на вече съществувалия ров, тази керамика все още е била „жива“ и в употреба.

Керамичният материал от насипа на рова е идентичен на този от насипа на вала и на практика без изключение произхожда от Късната античност. Сред стотиците фрагменти битова керамика от насипа на рова на практика не се откри нито едно късче средновековна керамика – още по-малко пък ранносредновековна такава – с изключение на гореспоменатите три фрагмента от най-горното ниво на запълнителя му. Когато вече направеният и функциониращ ров е започнал постепенно да се запълва, на това място е употребявана само и единствено късноантична керамика.

Керамиката от запълнителя на рова не е попаднала при свличане на вала в него, защо-

то ерозията на вала е причинила единствено и само рухване на част от каменната конструкция по билото му и на еднолицевия зид, в състава на които няма керамика, още повече в такова голямо количество. Земленият пласт от насипа на вала не се е свлякъл в рова, защото е удържан от еднолицевия зид, запазен във височина до горното ниво на земления насип.

Срезът през 2015 г.

Основната причина да направим втори срез на вала и рова през следващата година бе желанието да видим резултатите си от миналата година потвърдени, или пък – както понякога се случва в археологията – модифицирани и/или дори отхвърлени. Казано другояче, не искахме да разчитаме само на резултатите от един единствен срез на вала, особено след като те променят драстично установени към момента възгледи.

Казано другояче, главната задача на проучването през 2015 г. бе проверка на добитите през 2014 г. резултати относно конструкцията и хронологията на вала и рова. За целта бе избран участък за проучване, попадащ (по подобие на среза от предходната година) в южната периферия на стар изкоп на М. Димитров, респ. в рамките на квадрати А29, АА29 и АВ29 съгласно общата план-квадратна мрежа на обекта, непосредствено пред фронта на кула №10 съгласно номерацията на М. Димитров и на 70 метра южно от изкопа от 2014 г.

Избраната методика на разкопаване през изминалата кампания бе напълно идентична на тази от предната година. Първоначално бе отстранен насип от ерозирала пръст в очертанията на стария изкоп до достигане на здрав терен и получаване на първи напречен стратиграфски разрез на вала и рова. След това – следвайки естествените културни напластявания, личащи в профила на разреза – бяха изчерпани съответно насипът на вала и запълнителя на рова между южната граница на стария изкоп и южната линия на квадрати А29-АА29-АВ29, като по този начин бе добит археологически материал от некомпрометиран терен и същевременно бе направен втори напречен стратиграфски профил през съоръжението по линията на южната граница на гореспоменатите квадрати. Въпросните профили бяха документирани графично (обр. 16) и фотографски (обр. 17).

Наблюденията върху устройството и хронологията на съоръжението, направени през 2014 г., бяха изцяло потвърдени в хода на кампанията през 2015 г. Основата на вала е съставена от каменна настилка, проследяваща се ясно в източната му половина и залягаща върху древния терен. Над нея във височина следва пласт от сива пръст, съдържаща известно количество археологически материал, над която – в най-високата част на вала – има масивен пласт, съставен основно от едри и средноголеми ломени камъни. Материалите от насипа на вала датират без изключение от Късната античност и задават сигурен terminus post quem за изграждането на съоръжението.

И в този участък в западната основа на вала е имало (изглежда) еднолицев зид от ломени камъни, представляващ защитна преграда, препятстваща лесния достъп откъм рова. За разлика от проучения през миналата година участък тук зидът не е запазен дори на минимална височина, а, по една или друга причина, е рухнал в рова. За това свидетелстват масивни каменни деструкции по дъното на последния, част от които буквално са цели участъци от зида, паднали в компактно състояние. В резултат на това пръст от западния склон на вала се е свлякла в рова.

Сред и под деструкциите от камъни в рова има най-вече късноантична строителна керамика (тухли) и фрагменти от отново късноантична битова керамика, които задават сигурен terminus ante quem за направата и евентуално окончателното изоставяне на съоръжението. Над пласта от масивни деструкции в запълнителя на рова има пласт от черна пръст на практика без археологически материали в него (малко животински кости). В най-горните 50 см от запълнителя има пръст, в която се срещат основно съвременни материали. Средновековен материал липсва изцяло както в насипа на вала, така и в запълнителя на рова, така че идеята за средновековния произход на съоръжението следва изцяло да бъде изоставена.

Изводи

Как е изглеждало това съоръжение в оригиналното си състояние и през очите на нападателя? Той е трябвало да преодолее комплексно защитно съоръжение от ров, еднолицев зид с ви-

сочина между 1,60 и 1,80 м над дъното на рова, площадка с ширина около 60 см и ново каменно препятствие с височина 1 м. Само по себе си това съоръжение с обща височина 3,50 м между най-ниската точка на рова и най-високата на вала не е непреодолима преграда за пешаци, но е повече от непреодолима преграда за конница (обр. 18).

И така, какво представлява това съоръжение? Материалите както от насипа на вала, така и от насипа на рова изключват каквото и да било участие на (пра)българи в неговото издигане. Ако се водим от обичайната хронология на материалите, открити в тях, трябва да поставим съществуването му в рамките на сравнително кратък период в VI в. и дори бихме могли да отидем още по-далеч и лековато да твърдим, че е било издигнато пред лицето на аварската заплаха в края на VI в. Само че не бива да се забравя, че горната хронологическа граница на тези материали по традиция се поставя към края на VI или най-късно в началото на VII в. единствено и само заради това, че по това време в повечето късноантични селища се наблюдава прекъсване на монетната циркулация, което по силата на максимата „има монети – има хора, няма монети – няма хора“ се смята и за край на живота в тях. Това, обаче, далеч не е задължително да е така, но така или иначе тук не е мястото да се разпростираме надълго и нашироко в нищене на този проблем. При всички положения е твърде възможно валът и ровът да са изградени и функционирали и след 600 г., вкл. и доста време след нея. Във всеки случай е ясно, че когато и точно да са направени, те са дело на местното население, обитавало крепостта, и трябва да се разглеждат по-скоро като своеобразна протейхизма на късноантичната крепост. Ако прабългарите имат нещо общо с това съоръжение, то се изчерпва с това, че то евентуално е издигнато срещу тях, но не и от тях.

Керамиката от проучванията през 2014-2015 г.

Керамиката от нашите срезове на вала, е сходна по отношение на представените във всеки от тях групи и типове съдове, но твърде различна в количествено отношение. Прави впечатление, че количеството на керамичния материал в квадрати A15-AA15-AB15, т. е. в изкопа от 2014 г., е значително по-голямо в сравнение с този от квадрати A29-AA29-AB29.

Характеристика на откритият керамичен материал

Цели съдове или значителни части от профили не могат да бъдат възстановени, макар сред фрагментите от първия срез да има такива с механична връзка помежду им. Фрагментите са предимно от амфори и кухненска керамика, като се открива и значително количество фрагментирана строителна керамика. Наред с тях са намерени няколко фрагмента от лампи и от червено-лакови паници.

Амфори

1. Фрагменти с охров, охрово-розов и по-рядко розов цвят след изпичането. Глината е с примеси от ситни бели и по-малко черни на цвят включвания. Върху някои от фрагментите има украса от тесни ленти с остър профил, отдалечени една от друга, има и фрагменти с хоризонтални бразди. Фрагментите от дръжки са с високо оребряване и леко усукани по дължина. По цвят, състав на тестото, украса върху стените и оформянето на дръжките намерените части от амфори могат да бъдат определени като принадлежащи на амфори по Кузманов (1985) тип XIV = Кузманов (1973) тип XIII, определяни също като Late Roman 1 или Carthage LR Amphora 1 (Opaiț 2004, 7-10 и цит. лит). Фрагментираното им състояние и липсата на характерни фрагменти не позволяват по-точно определяне на вариантите. Едно устие може да бъде определено към тип LRA 1A4 (Opaiț 2004, 8). Фрагменти с охров цвят вероятно принадлежат на амфори с по-малка вместимост, а други с розов цвят и плитки бразди могат да принадлежат на датирани в края на VI – нач. на VII в. амфори от вариант 1 на тип XIV по Кузманов (1985, 18).

2. Фрагменти от амфори предимно с розово червен цвят и по-рядко с керемиденочервен цвят след изпичането. Ломът е плътен, цветът изсветлява до бежово към външната повърхност. В тестото се виждат разпръснати варовикови едри примеси. Украсата е от гъсти дълбоки врязани линии, които при някои фрагменти са вълнисти – т.нар. гребенчат орнамент. Два фрагмента от устия потвърждават определянето на фрагментите като принадлежащи на Late Roman

2 или Carthage LR Amphora 2. (Opaiț 2004, 10-11) или Кузманов (1985) тип I, вариант 2 = Кузманов (1973) тип XX, отнесени към VI – първата половина на VII в. (Кузманов 1985, 9 и цит. лит).

Разгледаните два типа амфори са широко разпространени в провинция Малка Скития през ранновизантийската епоха (Opaiț 2004, 12).

Тънкостенна керамика без покритие (кухненска)

Фрагменти от тънкостенни съдове са представени от стени с червен, червенокафяв или сив до сивочерен цвят. Изпичането е добро, ломът е равномерен, а повърхността твърда до средно твърда. Украса като правило липсва, като изключим малко фрагменти с плитки бразди. Дръжките са оребрени и в малкото случаи на запазена връзка с устието, са прилепени под неговия ръб (обр. $19_{2\text{-}4,6}$). Само в един случай дръжката е свързана със самия ръб и връзката не е подчертана. (обр. 19_1) Малкото устия сред фрагментирания материал могат да принадлежат към гърнета тип I, варианти 1, 2 и 3 по Кузманов (1985, 47), тип IX и X по Борисов (1988, 98, рис. 5), тип I и II в Калиакра (Кузманов 1978, 24, обр. 5), тип X, варианти X-1 и X-2 (Opaiț 2004, 48), датирани до края на VI в. – нач. на VII в. (Кузманов 1978, 24; Opaiț 2004, 48).

Varia

Освен изброените групи бяха открити 3 фрагмента от лампи – една дръжка, оформена като палмета (обр. 19_{10}), и стена от подобна или същата лампа от белезникава глина (обр. 19_9), които могат да бъдат отнесени към тип XXXVIII по Кузманов и широко разпространени през VI – началото на VII в. (Кузманов 1992, 43). В същото време е датирана и подобна лампа от Халмирис (Topoleanu, 186, № 473, Pl. LVIII). Подобна на друга част от лампа (обр. 19_{11}) в Халмирис е датирана в VI в. (Topoleanu, 211, № 547, Pl. LXIX).

Няколко малки фрагменти от червенолакови паници, изработени от пречистена глина с единични варовикови примеси, по структура на тестото и цвят най-вероятно могат да се определят като Фокийски тип (Hayes 1972, 323-324). Фрагмент от устие на такава паница може да се датира в първата половина на VI в. (Hayes 2008, 241, N 1282, fig. 40, Pl. 62; Opaiț 2004, 48, Pl. 56.5). Заслужава внимание фактът, че това устие има останки от полепнал хоросан, т.е. след счупването му е използвано като сполия в строеж, и е попаднало в насипа на вала едва след разрушаването на въпросния строеж.

Срещат се и единични неопределими фрагменти от стени на съдове, които се различават от основните групи по структура на глината и цвят. Фрагментите не могат да бъдат отнесени към някоя позната група и да бъдат по-точно датирани. Може със сигурност да се посочи, че по своите характеристики те не намират аналози сред известната ранносредновековна керамика. В този смисъл наличието им сред останалия материал не би следвало да е от значение за общата хронология на представения керамичен материал.

Датировка

Основният фрагментиран материал, който е представен в насипа на вала и в запълнителя на рова пред него би следвало да се датира в VI в. и до началото на VII в. Тъй като фрагмент от устие на червенолакова паница, която може да се датира от втората четвърт или първата половина на VI в., е било счупено значително по-рано от попадането си в насипа на вала, то можем да предположим, че насипването на последния е станало към (или не по-рано от) края на VI – началото на VII в. Тази дата е в унисон с характера и хронологията на преобладаващата керамика в него.

Количествен анализ

Сравнението на количеството керамика в двата среза на вала и рова е направено по брой фрагменти и по техното тегло. На диаграми 1 и 2 са представени основните керамични групи, открити в двата среза.

В среза в квадрати A15-AA15-AB15, както вече бе споменато, керамичният материал е в много по-голямо количество в сравнение този от среза в квадрати A29-AA29-AB29. Тази разлика е видима както по отношение на броя фрагменти (диагр. 1), така и по отношение на тяхното тегло (диагр. 2). Съпоставката на материала от вала с този от рова пред него показва, че количествата в тях са сходни. Прави впечатление, че, макар и не силно изразено, количеството керамика от запълнителя на рова в кв. AB15 превишава намереното в насипа на вала. Съдейки

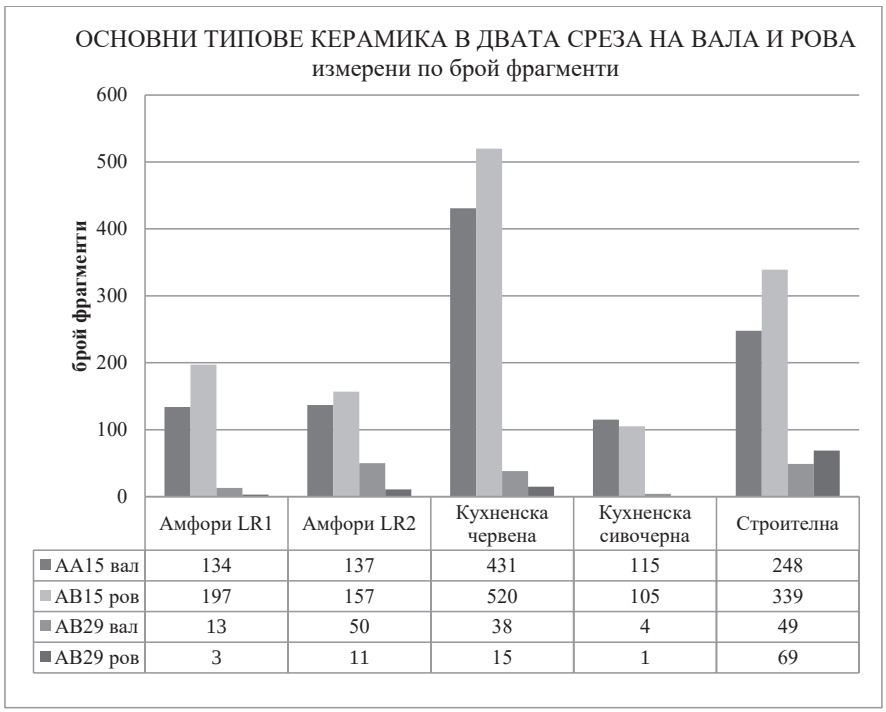

Диаграма 1. Основни типове керамика в двата среза на вала и рова, измерени по брой фрагменти.
Diagram 1. Main pottery types found in both trenches, measured by number of sherds.

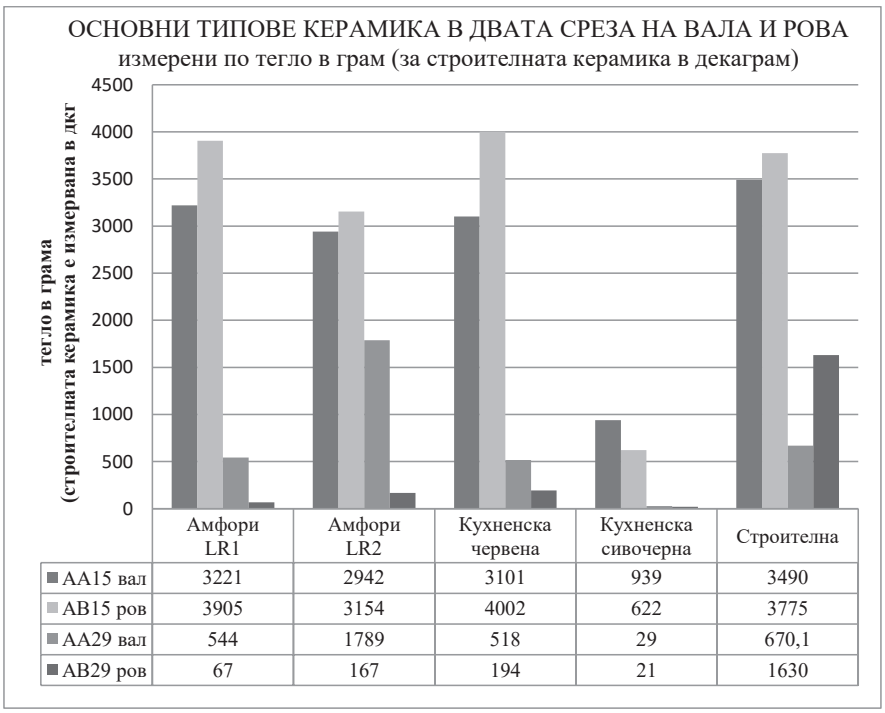

Диаграма 2. Основни типове керамика в двата среза на вала и рова, измерени по тегло в грам (за строителната керамика в декаграм).
Diagram 2. Main pottery types found in both trenches, measured by weight in grams (construction pottery in decagrams).

по силно изразената разлика с материалите от другия срез, можем да предположим, че в проучения през 2014 г. участък е имало изобилие на керамика още при насипването на вала. Вероятно участъкът се е простирал и пред рова, откъдето с пръстта при ерозията тази керамика е попаднала в него. В участъка в квадрати А29-АА29-АВ29 валът е насипан с пръст от околния терен, в който фрагментираната керамика е била значително по-малко. Освен това, запълването на вала е станало след срутването на подпорния зид на вала, чиито камъните са запълнили част от рова. Едва след това с пръстта от околния терен в рова е могла да попадне керамика, поради което е и по-малко от насипаната във вала. Единствено количеството строителна керамика е по-голямо, но това е обяснимо с присъствието ѝ сред камъните от вала.

Количественият анализ на керамиката в двата среза показва, че при запълването на рова не е транспортиран материал от други места, т.е. по-вероятно е то да е станало постепено в резултат на естествените ерозивни процеси. Разбира се, умишлени действия и насипване с пръст от околния терен не могат да бъдат напълно изключени, още повече на базата на твърде ограничената площ на направените срезове. Струва ни се, все пак, че такива са твърде малко вероятни. Естественото запълване на рова е продължило значително време. Заслужава да се отбележи, че дори и тогава в рова не е попаднал средновековен керамичен материал. В среза от 2015 г. в рова няма открит нито един фрагмент средновековна керамика, дори и в най-горните нива, където са регистрирани съвременни материали. Няколко фрагмента средновековна керамика бяха открити в ходовото ниво в квадрати АВ15 или в регистрирания изкоп от стари разкопки на М. Димитров. И в двата случая е наблюдавано присъствие на материали от ново и най-ново време (керамика от османския период и съвременен боклук).

Използвана литература:

Борисов 1988: Б. Борисов, Исследование ранневизантийской керамики из Сливенского округа. – Thracia 8, 1988, 90-118.

Димитров 1988: М. Димитров, Приноси към историята на град Балчик. – Добруджа 5, 1988, 71-86.

Димитров 1990: М. Димитров, Укрепленията на Дионисополис-Карвуна. – В: И. Божилов (ред.), Балчик: древност и съвремие. Добрич, 1990, 25-48.

Димитров 1991: М. Димитров, Старобългарски некрополи в град Балчик. – В: Р. Рашев (ред.), Проблеми на прабългарската история и култура 2 (Трета международна среща по прабългарска археология, Шумен, 1990). София, 1991, 87-100.

Димитров 1995а: М. Димитров, Монетите от Дионисополис-Карвуна: извор за административната, политическата и стопанската история на северозападното Черноморие от IV в. пр. Хр. до средата на XV в. – В: А. Кузманова (ред.), Numismatic and Sphragistic Contributions to Ancient and Medieval History of Dobrudja. International Symposium, Dobrich, 4th-8th October 1993 (Добруджа 12, 1995) 173-179.

Димитров 1995б: М. Димитров, Ранносредновековни укрепления по северното българско Черноморие. – В: Р. Рашев (ред.), Плиска-Преслав 7. Шумен 1995, 150-152.

Димитров 2001: М. Димитров, Дионисополис. Варна, 2001.

Колева, Кирилов, Енчева 2010: Р. Колева, Ч. Кирилов, Р. Енчева, Разкопки на късноантична и средновековна крепост в кв. Хоризонт, гр. Балчик. – В: Д. Гергова (ред.), Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 529-530.

Колева, Кирилов, Енчева 2011: Р. Колева, Ч. Кирилов, Р. Енчева, Късноантична и средновековна крепост в кв. Хоризонт, гр. Балчик. – В: М. Гюрова (ред.), Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 469-470.

Колева, Кирилов, Енчева 2014: Р. Колева, Ч. Кирилов, Р. Енчева, Археологически разкопки на обект „Късноантична и средновековна крепост в кв. Хоризонт, Балчик“. – В: М. Гюрова (ред.), Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 537-539.

Колева, Кирилов, Енчева 2015: Р. Колева, Ч. Кирилов, Р. Енчева, Разкопки на обект „Късноантична и средновековна крепост в кв. Хоризонт, гр. Балчик“. – В: Г. Кабакчиева (ред.), Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 681-684.

Кузманов 1973: Г. Кузманов, Типология и хронология на ранновизантийските амфори (IV - VI в.).- Археология, 1973, 1, 14–21.

Кузманов 1985: Г. Кузманов, Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV – началото на VII в.). Разкопки и проучвания 13. София, 1985.

Михайлов, Димитров 1985: А. Михайлов, М. Димитров, Антични гробове от Балчик. В: А. Фол, К. Йорданов, Североизточна България – древност и съвремие 1. София, 1985, 229-232.

Торбатов 2002: С. Торбатов, Укрепителната система на провинция Скития (края на III – VII в.). Велико Търново, 2002.

Hayes, 1972: J. W. Hayes, Late Roman Pottery. A Catalogue of Roman Fine Wares. London, 1972.

Hayes 2008: J. W. Hayes, Roman Pottery: Fine-Ware Imports. The Athenian Agora 32. Princeton 2008.

Opaiţ 2004: A. Opaiţ, Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th-6th centuries AD): Aspects of Economic life in the province of Scythia. Oxford, 2008.

Topoleanu 2000: F. Topoleanu. Ceramica romană şi romano-bizantină de la Halmyris. (sec. I – VII d.Ch.). Tulcea 2000.

THE ALLEGED PROTO-BULGARIAN DIKE IN BALCHIK

Rumyana Koleva, Chavdar Kirilov

(Summary)

In this paper we report the results of the excavations of two recent trenches of a linear earthwork (ditch and rampart) just outside the western and the northern walls of one of the largest Late Roman fortresses build in the province of Scythia Minor and the present-day Bulgarian territory – the nameless fortification in the town of Balchik at the Black Sea coast (the ancient Greek and Roman town of Dionisopolis). The earthwork was thought to be of Proto-Bulgarian origin and it was assumed that it has been built at the end of the 7th or in the course of the 8th century when the stone walls were already lying in ruins and the fortress was desolated and waiting for its new inhabitants – the Proto-Bulgarians.

Both trenches produced considerable amounts of ceramics (numerous fragments of bricks, roof-tiles, amphorae – mostly LRA1 and LRA2, and pottery) which could be dated back to the Late Antiquity. Not a single sherd of Early Medieval pottery was found in the fill of both rampart and ditch, and just a handful of Late Medieval and Ottoman fragments were found in the upper layers of the ditch together with modern materials such as nylon, jar tops, a pullover etc. The materials therefore gave us not only a *terminus post quem* for the construction date, but also a positive *terminus ante quem* for the abandonment of the earthwork as reliable fortification.

If we trust the common dates of the pottery found in both trenches we have to date the erection *and* the abandonment of the construction to the (late) 6th or the first half of the 7th century. Keeping in mind that the only reason for the usual (final) dating of these and similar materials is the cease of coin circulation in the region and abroad during the first half of the seventh century, we are not convinced that the construction date could not be a later one.

The thick layer of stones in the lower part of the rampart is not due to the destruction of the stone fortress wall, but belongs to the rampart itself. There is no evidence that supports the idea that the fortress was destroyed when the earthwork was erected. The earthwork could only be interpreted as a peculiar but effective proteichisma that prevented both siege machines and horsemen to reach the fortress wall.

We therefore can conclude that if ever the Proto-Bulgarians had something to do with the construction of the earthwork in Balchik, is the fact that it was erected possibly against them but not by them – it should be interpreted as a Late Antique construction built by the inhabitants of the still functioning fortress.

КЪМ ПРОБЛЕМА ЗА ЕТНОКУЛТУРНАТА ПРИНАДЛЕЖНОСТ НА НОВИНКОВСКИЯ ТИП ПАМЕТНИЦИ*

Евгени П. Казаков

През 80-90-те години на XX век в района на Самарская Лука археолозите от град Самара проучват редица некрополи, принадлежащи към т. нар. новинковски културен тип, които се датират главно към втората половина на VIII в. Най-впечатляващите материали произхождат от Новинковските некрополи (I и II). В тях са проучени подмогилни гробове с различна ориентация на скелетите. Характерни са каменните ограждания от побити необработени камъни, както на самите могили, така и на гробните ями. Камъни се срещат понякога, в няколко слоя, в самите гробове. В редица гробове се срещат късчета креда или бели (варовикови?) камъни, както и въглени. Повечето гробове са сериозно ограбени, за което способствала ниската височина на могилите (0,4-1,4 м) и малката дълбочина на погребване (2/3 имат дълбочина 40-100 см), макар редица автори да предполагат, че не става дума за ограбване, а за ритуално обезвреждане на скелетите още преди насипването на могилата.

Гробният инвентар съдържа керамика (рис. 1/4, 9–12), предмети на въоръжението, бита и облеклото, накити. Характеристиката на новинковските комплекси е представена в монографията на Г. И. Матвеева „Могильники ранних болгар на Самарской Луке" (Матвеева, 1997).

Матвеева, още отначало, свързва новинковските паметници с ранните българи. Тя отбелязва новодошлия характер на населението, което е „почти напълно формирано в средите на салтово-маяцката култура". Към последната е отнесен главно комплексът от железни предмети, част от въоръжението и конското снаряжение на воин-номад (Матвеева 1997, 89 - 90). Корените на това население авторката локализира в Северното Причерноморие (Пак там, 90-91).

Гледната точка за българската принадлежност на новинковския комплекс се поддържа от много изследователи. Самарските археолози подготвиха солидна монография, доказваща това (Багаутдинов, Богачев, Зубов, 1998, 169 и сл.). Понастоящем не само в Руската федерация, но и зад граница свързват „новинковците" с ранните българи, които се настаняват в басейна на Средна Волга.

Но културата на преселилите се в Средното Поволжие ранни българи е добре проучена в резултат на дългогодишни изследвания на езическите некрополи от страна на Н. Я. Мерперт, В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков, Е. П. Казаков, Е. А. Халикова. Разкрити са стотици езически погребения с богат инвентар. Те са публикувани и интерпретирани в стотици статии, както и в три монографии (Генинг, Халиков 1964; Khalikova, Kazakov 1977; Казаков 1992).

В посочените работи са изведени основните елементи в културата на българите, преселили се в Средното Поволжие от районите на салтовската култура, определени са времето и характера на този процес. Откроени са специфичните черти, органично свързани със салтовската култура, в това число – керамика на грънчарско колело и култови предмети, отразяващи дълбоки и сложни религиозни представи. В последните разработки е отбелязан и пътя на движение на българските преселници на север, който преминава по десния бряг на р. Волга. Той се доказва посредством локализация на типично българските езически некрополи: Уст-Курдюмския край гр. Саратов, Автозаводския до гр. Уляновск, Първия и Втория Болшетархански некрополи в Тетюшкия район на Татарстан.

Изходните райони за преселенията на българите се локализират в североизточните части на основната територия на салтово-маяцката кул-

* Превод от руски език – д-р Георги Владимиров.

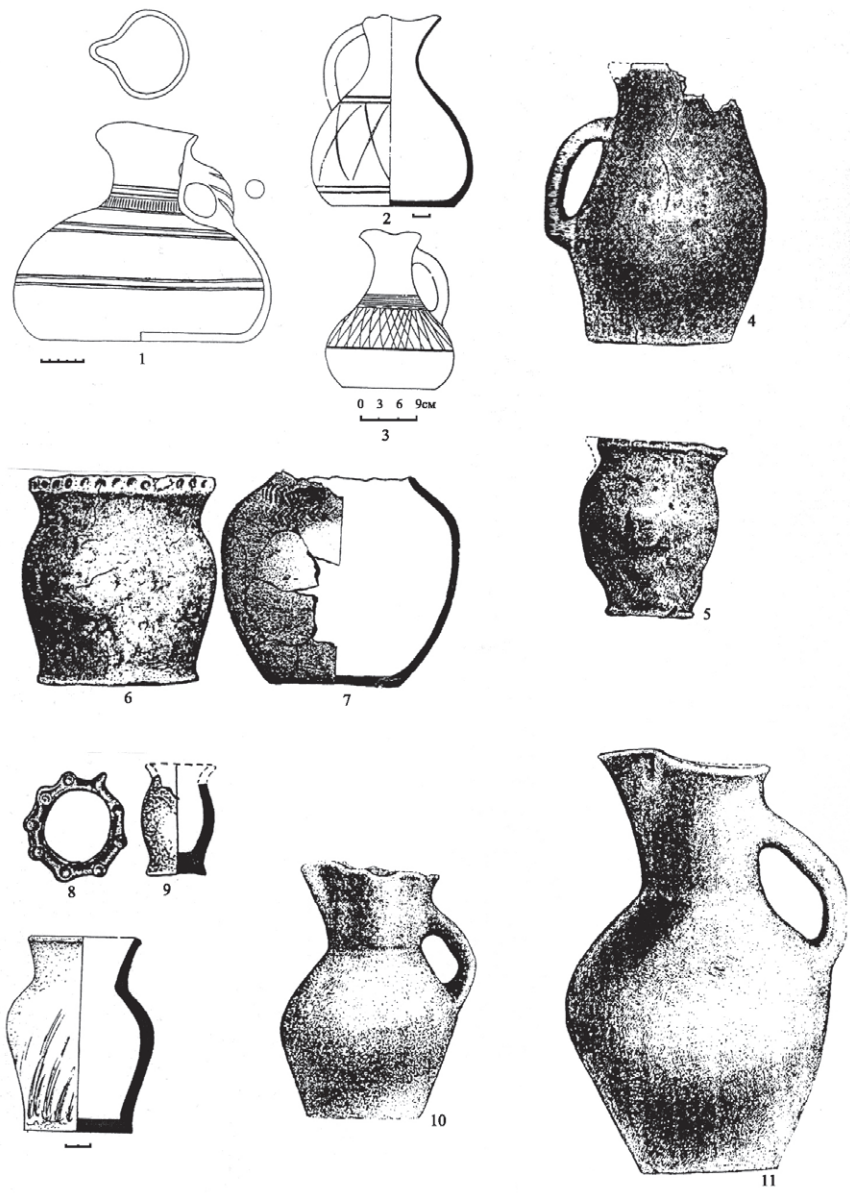

Обр. 1. / Fig. 1.

тура. Там те са живели в съседство с известните по писмени извори буртаси от Самарско-Волгоградското Предволжие. Етнокултурната принадлежност на буртасите може да се свърже с късните сармати. В последните години екипът на Раннобългарската археологическа експедиция проучи в Долното Прикамие редица турбаслинско-именковски паметници от епохата на тюркските каганати. Сред тях е уникалният II Коминтерновски некропол, в който са разкрити 100 гроба от втората половина на VI до началото на VII век. Две трети от тях представляват характерните за именковската култура погребения с трупоизгаряне. Останалата третина е от типични за турбаслинската култура погребения в дълбоки ями с отстъпи и ниши, в които понякога поставяли череп и кости от кон. И тези, и другите групи погребения са съпроводени с еднакви плоскодънни гърнета и други комплекси вещи.

Материалите от споменатите паметници позволяват да отнесем техните носители към късните сармати, които при бурните събития в тюркските каганати принуждават да се оттеглят в Урало-Поволжието. През VII в. кушнаренсковските номади от манякския период заемат турбаслинско-именковските територии, принуждавайки остатъка от късните сармати да отстъпят

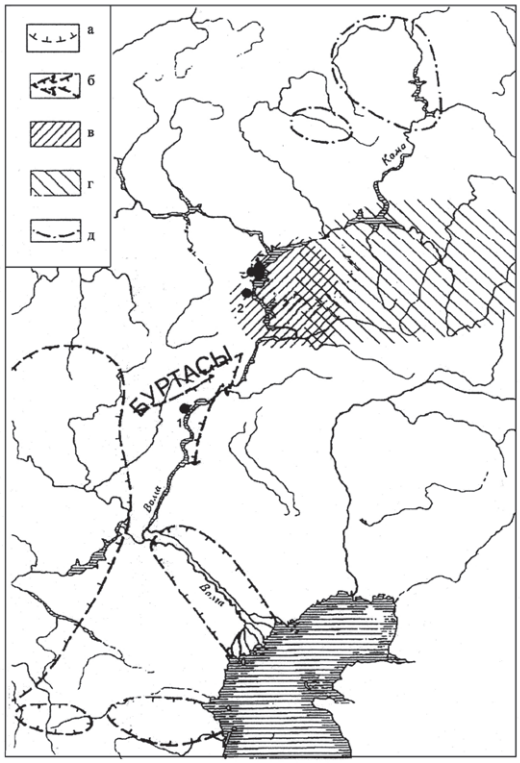

Рис. 2 . Этнокультурная ситуация в Урало-Поволжье в раннеболгарский период:
а – регионы концентрации болгаро-салтовских памятников, б – направление движения в Среднее Поволжье болгаро-салтовских племен, в – территория ранней Волжской Болгарии, г – территория кушнаренковской общности, д – ломоватовская и поломская культуры.

132

Обр. 2. / Fig. 2.

на юг, където техните потомци се запазват под етнонима буртаси (Казаков 1998, 97-150).

Проблемът за етнокултурната принадлежност и локализацията на буртасите дълги години привлича изследователите. През 50-те години на XX в. се опитват да го разрешат казанските археолози (Калинин, Халиков 1954, 55-63). Г. Е. Афанасиев в една от последните си работи съпостави наследството на буртасите (фурт-асите) с това на аланския компонент в салтовската култура (Афанасьев 2009, 11-14).

Характерните и специфични салтовски елементи (погребване в прости ями, изработени на грънчарско колело гърнета с една дръжка и бомбовидно тяло, обици с фалшиви перли, дребни бронзови украшения с орнамент във вид на стилизиран трилистник и др.) са донесени на Волга от българите. С тях идват и групи население с късносарматски културни характеристики, известни още в именковско-турбаслинските материали от втората половина на VI и началото на VII в. Към тях се отнасят погребването в дълбоки, сложни по конструкция ями, полагането на комплект череп и бедрени кости от кон в нишите на гроба в краката на погребаните. В Болшетарханският некропол са разкрити 62 такива погребения (17%). С подобни характеристики са разкрити и 83 гроба от Танкеевския некропол. Явна преживелица от култовите практики на сарматите са останките от висулки с издатини в краищата, а също сребърни кръгли висулки, в това число с образ на свастика в центъра (Казаков 1992, 198, рис. 70, 16 - 18). Като се има предвид, че въпросните елементи на културата практически отсъстват в салтовските материали, може да се констатира, че те са взаимствани от буртасите. Самият път на българите по десния бряг на Волга преминава през земите на буртасите (Казаков 2012, 132, рис. 11).

По този опосредстван път, чрез анализ на историческите процеси, свързани с ранните българи на Волга, могат да се решат въпросите за локализацията на буртасите и промените в културата им до X в. (рис. 2). Твърде вероятно е дошлите заедно с българите в басейна на Средна Волга буртаси да са били тюркизирани в значителна степен. Във всеки случай културата им става органическа част от общата система на езическата култура на волжките българи, в която се влели и съществена част елементи от угорските култури на Урало-Прикамието (Казаков 2007).

Нека разгледаме гледището за принадлежността на новинковските материали на волжките българи. То незабавно предизвиква възражение. На първо място, новинковските комплекси следва да бъдат отнесени изцяло към втората половина на VII – началото или първата половина на VIII в., като салтовската култура, на основата на която се формира езическата култура на българите, се формира не по-рано от средата на VIII в. На второ място – погребалният обред в новинковските некрополи, могилите и гробовете с каменни ограждения, разнообразната, основно източна ориентация на скелетите, подсипката с креда и т.н. са съвършено нехарактерни за обреда на ранните българи от VIII-X в. На трето място – характерната новинковска ръчно изработена керамика с тръбообразно гърло и най-голям диаметър на тялото в горната и средната му части (рис. 1/ 5, 9, 10-12) няма връзка със салтовските съдове, органически присъщи на ранните българи.от Поволжието (рис. 1/ 1-3). Макар

някои автори да включват посочените образци в новинковските комплекси, все пак налице е явна грешка. Дори такава керамика да се среща в новинковските комплекси, то тя произхожда само от по-късни, вкопани гробове, тъй като рязко се отличава по хронология и култура от новинковските комплекси (Казаков 1992, 81).

Като цяло новинковската група е преди всичко тюркоезична и вероятно е дело на пришълци-номади от епохата на Хазарския каганат, укрили се на територията на Самарская Лука. Оставеният от тях материал: кръгообразният съд с дръжка във вид на тяло на овен (рис. 1/ 4), коланната гарнитура с изображения на елен (Матвеева 1997, 157, рис. 59/ 2, 3) и редица други дават основание корените на новинковските материали да бъдат търсени далеч на изток (Казаков 1999, 29-30).

Общо взето проблемът за идентификацията на новинковските материали едва ли може да се счита за дискусионен, както бе по-рано. Въвеждането в обръщение на все повече материали предполага критичен подход спрямо тях, както е отбелязано, в частност, в обемната статия на В. Е. Фльорова (Флерова 2001, 176-182).

Използвана литература

Афанасьев 2009: Афанасьев Г.Е. К проблеме локализации Хазарии и Фурт-асии (о противоречии данных археологии и письменных источников).- Форум „Идель-Алтай". Казань, 2009, 7-17.

Багаутдинов, Богачев, Зубов 1998: Багаутдинов Р. С., Богачев А. В., Зубов С.Э. Праболгары на Средней Волге, у истоков истории татар Волго-Камья. Самара, 1998.

Генинг, Халиков 1964: Генинг В. Ф., Халиков А. Х. Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник). Москва, 1964.

Матвеева 1997: Матвеева Г. И. Могильники ранних болгар на Самарской Луке. Самара, 1997.

Калинин, Халиков 1954: Калинин Н. Ф., Халиков А.Х. Итоги археологических работ за 1945-1952 гг. Казань, 1954.

Казаков 1992: Казаков Е.П. Культура ранней Волжской Болгарии. М., 1992.

Казаков 1998: Казаков Е. П. Коминтерновский II могильник в системе древностей эпохи тюркских каганатов.- Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы хронологии). Самара, 1998, 97-150.

Казаков 1999: Казаков Е. П. Новые археологические материалы к проблеме ранней тюркизации Урало-Поволжья.- Татарская археология № 1-2 (4-5), 1999, ….

Казаков 2007: Казаков Е. П. Волжские болгары, угры и финны в IX - XIV вв. Проблемы взаимодействия. Казань, 2007.

Казаков 2012: Казаков Е. П. Раннеболгарские погребальные комплексы правобережья р. Волги в системе средневековых древностей Восточной Европы.- В: Исследования по средневековой археологии Евразии. Казань, 2012, 117-132.

Флерова 2001: Флерова В.Е. Подкурганные погребения восточноевропейских степей и пути сложения культуры Хазарии.- В: Степи Евразии в эпоху средневековья, 2. Донецк, 2001. 163-190.

Khalikova, Kazakov 1977: Khalikova E.A., Kazakov E.P. Le cemetiere de Tankeevka.- Les anciens Hongrois et les ethnies voisines a l'est. Budapest, 1977, 21-221.

TO THE PROBLEM OF ETHNOCULTURAL ATTRIBUTION OF NOVINKOVSKI TYPE OF ARCHAEOLOGICAL SITES

Evgeni P. Kazakov

(Summary)

The author presents the main conclusions from his long-year field and theoretical research on the formation process of the culture of Volga Bulgaria in the early Middle Ages.

He considers the so-called "Novinkovski" type of sites from the territory of Samara Bend of the Middle Volga as have been left by a Turc-speaking nomadic population that came to the Khazar Khaganate from the East in the second half of the 7th century AD and he rejects the possibility that these sites are the Bulgarian ones. The confusion with the attribution of these sites to the Bulgarian ones arose, apparently, because in some of the burials at these archaeological sites the inroads (additional and later burials of the Bulgarian time, the 8th century AD) were found.

The author expresses the thesis that the Early Bulgarians of the Volga-Kama region came from the northwestern regions of the Saltovo-Mayak culture and during the period of migration they underwent ethnocultural interaction with the local Sarmatian population now known as "Burtases".

Culture of Volga Bulgaria was built with the participation of Bulgarian and Sarmat ethnical components as well as with the participation of Ugric people of the Volga-Kama region.

HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL ARGUMENTS REGARDING EARLY-MEDIEVAL DEFENSIVE SYSTEM FROM VLĂDENI-POPINA BLAGODEASCA (IALOMITZA COUNTY, ROMANIA)*

Emilia Corbu

Subject

This paper debates the nature of the defensive-system of Vlădeni-Popina Blagodeasca in the light of three Byzantine military treatises written during 5th-10th centuries AD. These are: Campaign Organisations and Tactics (Campaign 1985, 241-329), The Anonymous Byzantine Treatise on Strategy (Anonymous 1985, 1-136), and Military Art by Mauricius (Mauricius 1970). Our interest for the Byzantine historical written resources is due to the fact that Popina Blagodeasca is located next to the Danube, the natural frontier of the Byzantine Empire. This proximity created a cultural, military and social influence into Wallachian region.

By using the said military treatises, we could develop a comparative approach to what kinds of ditch could be found during the early medieval era in order to correctly categorise the defensive system discovered at Vlădeni-Popina Blagodeasca. The two main subjects discovered at the archaeological site, an early medieval settlement and a defensive system (composed of six palisades and a defensive ditch), are not contemporary, but we cannot exclude the use or presence of a palisade into the settlement.

The aim of the present paper is to find out what was the discovered defensive system, who built it and what could be their reasons. Currently, we have two hypotheses. In both, we claim that the Byzantines are the authors. The main hypothesis analyses the idea that Popina Blagodeasca is a stronghold erected by the Byzantines in enemy territory during the war against the Bulgarians established in Onglos (Corbu 2013, 151-165). The second suggests a Byzantine outpost linked to the Danubian limes, but we don't have enough arguments (however the excavations are still in progress).

Defensive-systems described by military strategy treatises during 5th-11th centuries AD

The treatises describe the making and use of ditches and palisades in different contexts. We couldn't find any confirmation about our subject in Skirmishing (1985, 137-241), this making room for the hypothesis that the defensive system belongs to the classic type, in accordance to the Roman strategy.

Written in the 6th century AD, *The Anonymous Byzantine Treatise on Strategy* became the basis for other two subsequent treatises. Moreover, in this treatise, the defence is described as comprising of both prevention of the attack (outposts) and the predictions of the attack. This definition became very useful for our research, through the inclusion of the outpost in the practice of defence.

The author speaks hardly about the battle, only in the last part. The mission of the outpost was: signalling of the armed threat; spying on the enemies; receiving deserters from enemies; blocking deserters from the Romans (Anonymous 1985, 29-31). Therefore, the outpost functioned like a frontier point placed in front of the limes.

In Military Art (Mauricius 1970) are described the entire praxis and military tactics used until the 7th century AD of both Romans and other peoples. The author notes that only the Romans and the Persians use to dig defensive ditches. The Scytians, like Avarians, Turkish and another Hunic people use only camps with tents (Mauricius 1970, XI, 2,10, 554-555). The Persian use the ditch as a trench, only for battle. About the Persian army, Mauricius mentions:

"When they start the war, (The Persian) shelter into reinforcements with ditches and they surround themselves with trench and enclosure of stakes when they approach the place of battle, but the living beings and useful things are not kept inside it; the

* Статията се отпечатва, въпреки липсата на коректна документация на археологическите наблюдения, предвид на интригуващите исторически изводи.

trench is used only in dangerous moments of battle" (Mauricius 1970, XI, 1,7, 265 (author's translation).

The Ditches are mentioned in the following situations:

A) The ditch as a part of a stronghold or a fortress;

B) Trench used in the battle:

b.1. Trench for battle;

b.2. Ditch to cover troupes retired upon a river;

b.3. Trap-trench and ,,ipoclaste,,.

C) The defensive-ditch of civil or military objectives:

c.1. Defensive-ditch of a stronghold or a city;

c.2. Defensive-ditch of a military camp.

D) Ditch for drainage a river, when the army cannot build a bridge.

The ditch as part of reinforcement or a stronghold

Romans used to erect the walls, rampart and dig the ditches, when an attack has been prefigured. In other words, they built a stronghold or a fort (Anonymous, 1985, 6, p. 23). The best description of a stronghold with ditches has been left by Mauricius. In chapter 10 of his work, he tells us how we can build strongholds in secret into edge lands without a war council. Such strongholds had been erected against horsemen warriors in July, August or September. The craftsmen, gates, machines, walls are prepared by Romans in time, after they found local resources of water, bricks, wood and stones. They would choose a strong, narrow and not too big area if the only local resource is wood (Mauricius 1970, X, 3,4, 259). A deep ditch surrounds the wooden reinforcement in accordance with the specific features of the area. In brief, the stronghold consists in a wooden reinforcement and a ditch. The size and design of the stronghold are established by the characteristics of the location and by the local resources. Reserves of water in big wares, barrels, tanker for rain, buried wooden tanker are stored inside the stronghold (Mauricius 1970, X, 3,4, 261).

The strongholds are erected even during the war, when there were military camps in the neighbourhood: "...in battle one must think about hostile happenings as well...so to make fortifications with strong ditches ...in matching place, surrounded by water, in dangerous moment" (Mauricius VII 8, 171 (author's translation).

Also, the strongholds were the place where a group of warriors from the army can retire in run. The warriors risked punishment, if they run anywhere else and not retire into the stronghold (Maurice, 1970, I, 8-9, p. 67). The stronghold was different from a city, fortresses or outpost. It was a refuge point linked or included into a great military event or a long war. It was a resistance point until a new strategy was to be decided, given the suggestion of reserves of food and water. The treatise written in 10th century AD, keeps the idea of taking into possession the high place or stronghold when the Romans entered into an enemy country (Campaign 1985, 19, 20, p.295).

The trenches used in the battle

b1. Romans used to dig trenches and erect ramparts of wave of clay in the battle. Also, they used sharp stakes, pit and iron spikes with three thorns (Anonymous 1985, 6, 22-23); in other words, fortified trenches and traps. Maurice tells about another use of trenches in regards to passing a river. When the enemies occupied the front banks, Romans linked big rafts from the Roman banks to the enemy

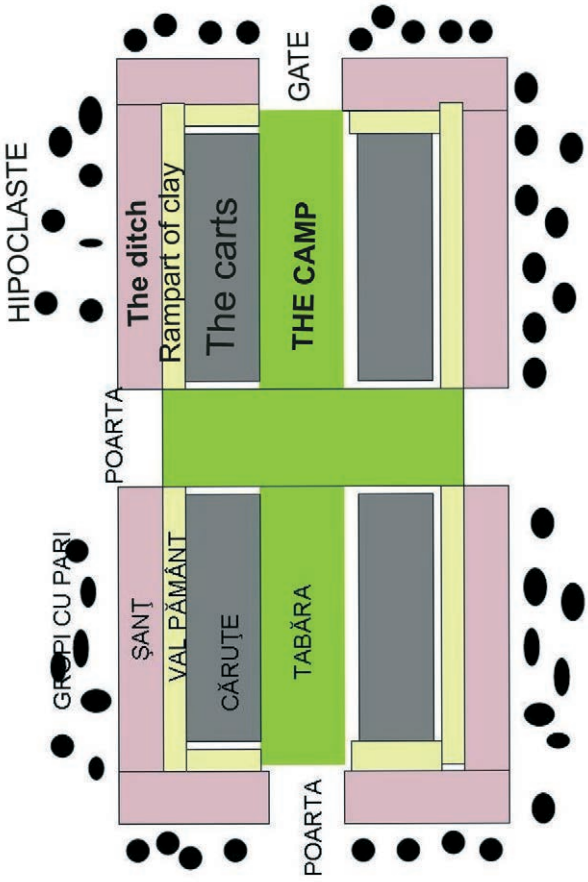

TB 1. Plan of military camp, according to Mauricius (draft of Emilia Corbu).

Обр. 1. План на военния лагер, според Маврикий (рисунка Емилия Корбу).

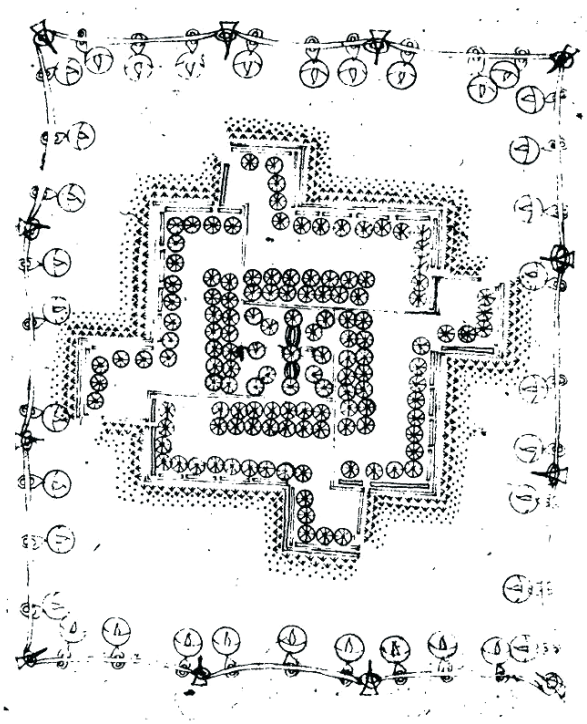

TB 2. Byzantine military camp from 10th c. (Campaign organization and tactics, p. 260, pl. 8).

Обр. 2. Византийски военен лагер от X в.).

banks. When they reached the opposite bank, they sent fast ships with throwers to keep the enemies at distance. After the raft-bridge was tied to both banks, Romans started to erect a tower. But before this moment, Romans dug a trench from where the warriors defended the craftsmen who erected the tower (Mauricius 1970, XII, 21, 5, 355).

b2. Ditch to defence a retired troupe upon the river

The moment when the army crosses a river is very dangerous because the enemies may attack. To prevent such situation, the Romans would dig a ditch along the river. This ditch was filled with wood and some of the soldiers would put it on fire while the army was crossing the river (Mauricius 1970, VIII, 19, 201).

b.3 Trap-trench and ,,hipoclaste,,

Roman army fought cunningly, not only with force and machines. For example, they would dig a deep ditch of 8-10 feet (2,40-3 m) in depth and 50 feet (15,24 m) in length. This ditch was covered with bought, hay or clay. In the middle, there would be some safe places, secretly signalled and known only by the army. The soldiers were hiding in the bushes on the both sides of the ditch, while some soldiers simulated a disordered retreat in order to attract the enemies in the trap (Mauricius, 1970, IV, 3, p.141).The usage of the ditch as a trap was apllyed of Scythians peoples too, not only Romans.

The ,,Hipoclaste,, was a sort of trap-pit with sharp stakes inside. A small pit large of one feet (0,3048 m[1]) and deep of 2-3 feet (0,70- 1m) dug disorderly at 3 feet one from the others covered a place large of 100-150 feet (30-45 m (Mauricius, 1970, IV, 3, p.143).

Defensive Ditches of military or civil objectives

c.1. Enclosure walls of a citadel were surrounded by a large ditch of 25 m and depth equal walls substruction. Excavated clay was used to erect a high platform to fight against the enemies (Anonymous 1985, 12, p.35-37). In a hilly region, the hill`s slope was dug around in vertical plane to the depth of two meters.

c.2. Military camps

In the 5th century AD, the military camps were fortified and protected with a large and deep ditch of five feet (1,50 x 1,50m). The excavated clay was used to make a high platform of three feet (1m) similar to a rampart. The ditch and ramparts surrounded the entire camp, including the gates. The recommended plans were square or rectangular, not circular. At a distance of 12.5 m, the camp was surrounded by spikes with three thorns and ropes with bells. The guards staying on a pot-peg keep watched the camp from a distance (Anonymous 1985, 29, p.89). Mauricius has left a detailed description of a military camp, with instructions of who, how and where to build it. *Mensuratores* and forerunners were the special soldiers, whose mission was to find a good place with water and pastures for camp and to establish the camp plan for all troupes (Mauricius 1970, I, 3,4, 59; I, 9, 69).

The camps were used as:

Shelter for the nights and during the battles;

Shelter for the tents and animals during the battle (Mauricius 1970, V,1,6, p.153);

The place for ceremonial prayers before the battle (Mauricius 1970, II, 17, 2, p.95);

To protect the reserves of food and water (Mauricius 1970, VII, 6-9, 171).

[1] A feet is 0,3048 (internet source) or 0,3123 m (Three byzantine treatises...)

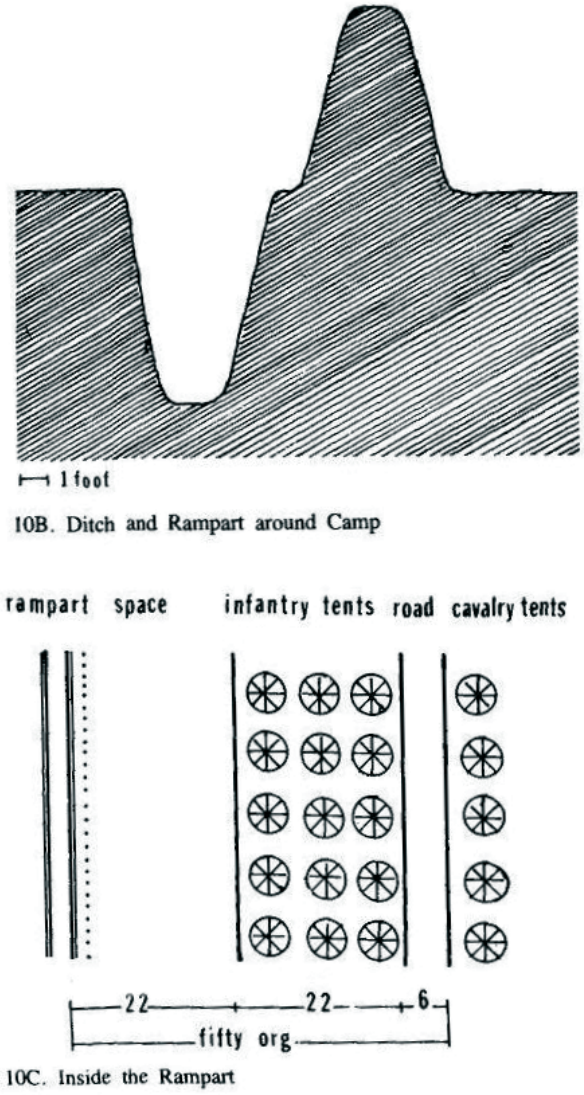

TB 3. Defensive ditch of military camp (Campaign organization and tactics).

Обр. 3. Отбранителен ров на военния лагер.

The ditch was the main element of a camp

"If camping time comes, we have to dig a deep ditch accordingly, to put spikes with three thrones, to erect a wall, or to fortify the place with wooden enclosure" (Mauricius XII, 28, 363).

The trench would be surrounded with spikes, so people and animals will not fall down in them (Mauricius, 1970, XII,9,2, 363). The place, the number of troops, or type of enemies conditioned. The size and the plan of a camp had conditioned of the place, the number of troops and the type of enemies. When the Romans fought against the Scythians or others like them, they have to make the ditch or enclosure of camp just for only one night just the camps for only

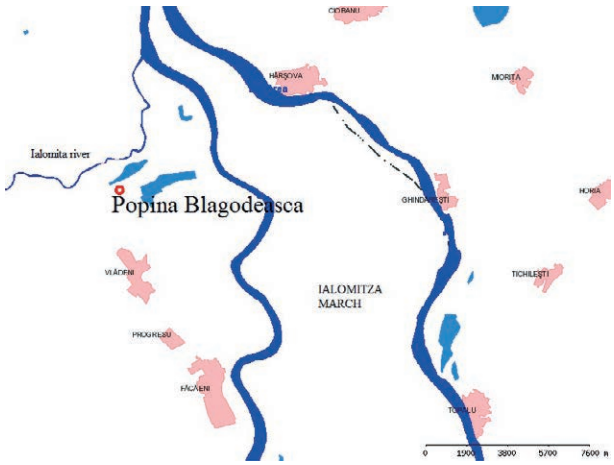

TB 4.

one night (Mauricius 1970, V,4,3, 155). The camp sheltered only the pedestrians, the cavalry stand outside and the guards watched for horses to far around when Romans fought against the Slavs, the Antes or others like them (Mauricius 1970, XI, 4, 27, 285).

The camp must to have a great river on backside or a place like a patch, when the place of battle is the plain. (Mauricius 1970, p.355-359). In brief, the place of camp had to be secret, empty, plane, somewhere high and very safe. (Mauricius IX, 1970, 19, 235).

The steps to build a rectangular camp like a croce length of 40-50 feet (1524 m):

a) The carts were put around the camp;

b) They dug a ditch of 5-6 feet (1,85 m) and deep of 7-8 feet (2,50 m).

c) The excavated clay is put inside part;

d) The outside is surrounded with hipoclaste and spikes. (Mauricius XII, 21-22, 355-359) (tb.1).

The others treatises kept many piece of advices of Mauricius (descriptions of ditches and palisades) but appears new details specifical their period (10th century) and situation (the war against Bulgarians). The inside of camp is more elaborated with two main streets crossing in a square plane (tb.2). The emperor's pavilion was in the center (Campaign 1985, 329).The camp area is proportional with the number of soldiers or riders, with one meter per soldier. (Campaign 1985, 269). Also, they allowed camps to be circular or triangle (Campaign 1985, 269, 271), giving more importance to the place configuration with a good natural defence. These novelties are very useful for dating in archaeological research. They dug the ditch very easily. The soldiers aligned along 500 m, each soldier at one meter distance. Every soldier dug one meter to a standard depth. They added

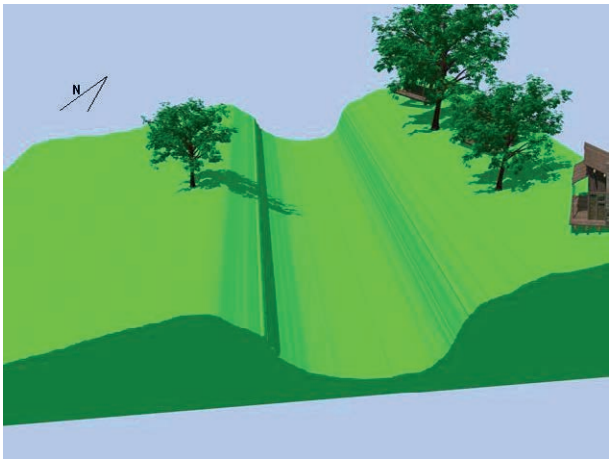

TB 4. Defensive ditch of Vladeni-Popina Blagodeasca, in present (reconstruction of Emilia Corbu & Mihai Petrescu).

Обр. 4. Отбранителен ров на Владени – Попина Благодеаска (възстановка на Емилия Корбу и Михай Потреску).

a gate of 16 m length and dug another 500 m to the other side of the gate and so they dug all four sides. In the 10th century a ditch was 6 feet long and 8 feet deep (2 x 2.5 m) (Campaign 1985, 249-252). (tb.3).

D) The drainage channel of a river, without building a bridge

Romans dug a half round Ditch along the river, with a top at upstream and the edge at downstream. The water from the river would be flowing in channel and the army crossed the river bed (Anonymous 1985, 67).

Conclusions

The Ditches, adjusted to many situations and objectives, were a part of the Byzantine military culture.

We can find similarities with a stronghold erected in enemy territories without a war council, by making a comparative analysis between the defensive-system from Vladeni-Popina Blagodeasca and the descriptions taken from treatises.

The similarities consist in:

1)Place. Popina Blagodeasca seems like a place described by Byzantine strategies. A high place of 20 m (sea level) surrounded by water, overlooking the plain. In historical times, the nearby forests provided wood in abundance. Also, the location of Popina Blagodeasca had a great strategical potential, by being at only four kilometres from Danube, the natural frontier of great empires or states. Also, the economical potential of the region was very high. Popina Blagodeasca is located near the place where

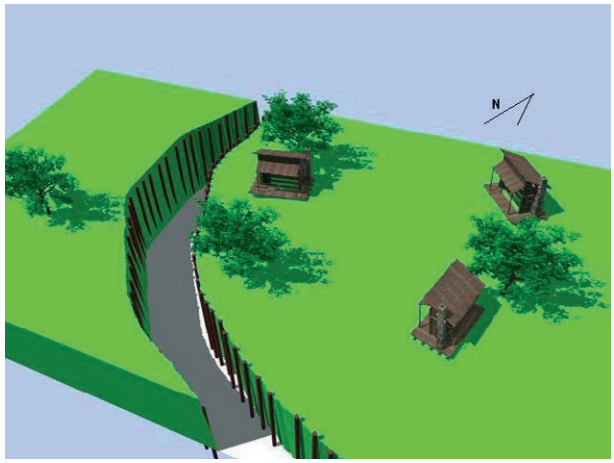

TB 6. / Обр. 6.

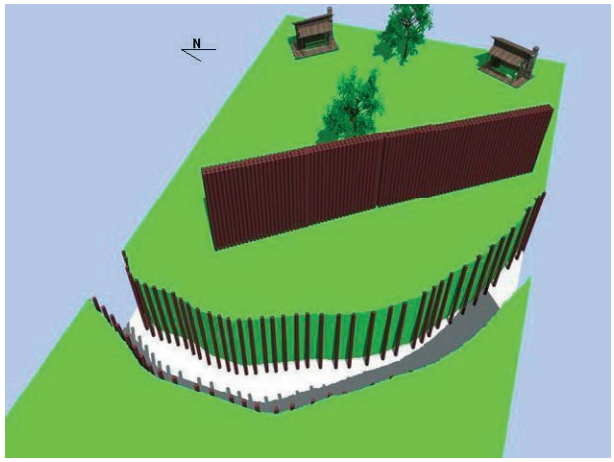

TB 7. Defensive ditch of Vladeni-Popina Blagodeasca, in present (reconstruction of Emilia Corbu & Mihai Petrescu).

Обр. 7. Отбранителен ров на Владени – Попина Благодеаска (възстановка на Емилия Корбу и Михай Потреску).

Ialomitza (the greatest river from south of Romania) flows into the Danube (tb.4).

2) The ditch`s measurements match a stronghold. Only strongholds had various plans and sizes adapted to geography and possibilities of the place. Technical details of the defensive-system of Vlădeni-Popina Blagodeasca, were published in other papers (Corbu 2013, 16-24) so we won't insist on them, but we remind here the main features. Nowadays, the ditch has a dish profile with the upper side (8,75-11,70 m) larger than the bottom (7 m) (tb. 5). The depth ranges between 1,1,75-2 m. Until the 2013 excavations, the investigated surface described a circular arc of 105 m in length (tb.6). During the 2014 campaign, we investigated the area in front of the ditch and discovered another ditch

similar to the first. The clay excavated from the ditch was used to erect a palisade (tb.7).

The small forts are a specific feature in the Early Middle Ages. Some archaeological analogies of Popina Blagodeasca defensive-system are the oldest fortification of Dăbâca (Pascu, Rusu şi colab. 1968, 163) and the reinforcement settlement from Dersca-Botoşana (Teodor 2001, 107-129). For instance, the fortess from Moldova has an area of only 2,5-4 ha and this small surface included a wave of clay (Teodor 1979, 199-202). The small size corroborated with the few traces of dwelling, suggest that these were not fortresses with citizens, just only reinforcements for a group of soldiers.

3) Palisades seem like wooden reinforcement, as Mauricius described. We had investigated six palisade segments (Corbu 2013, 97-99). Palisades seems like a wodden wall wide of 0,80-1 m, fill up and covered with clay. Only a small ditch of foundation was preserved in earth. Palisades are a good solution of defence and of using the clay excavated from ditch into a small area.

Bibliography:

Anonymous 1985: The Anonymous Byzantine Treatise on Strategy.- In: Three Byzantine Military Treatises, Corpus Fontium Historiae Byzantinae XXV. Washington DC, 1985, translate of Codex Mediceo-Laurentianus Graecus 55, by George T. Dennis, 1-137.

Campaign 1985: Campaign organisation and Tactics.- In: Three Byzantine Military Treatises, Corpus Fontium Historiae Byzantinae XXV. Washington DC, 1985, translate of Codex Vaticanus Graecus 1164, Codex Scorialensis Graecus 281, Codex Barberianus Graecus II, 97 by George T.Dennis, 241-329

Corbu 2013: Emilia Corbu. Vlădeni-Popina Blagodeasca I, Aşezarea medieval-timpurie, ed. Istros, 2013.

Mauricius 1970: Mauricius, Arta Militară, Scryptores Byzantini VI, Editura Academiei RSR. Bucureşti, 1970.

Pascu, Rusu şi colab. 1968: Ş. Pascu, M. Rusu şi colab. Cetatea Dăbâca, Acta Musei Napocensis V. Cluj, 1968.

Skirmishing 1985: Skirmishing.- In Three Byzantine Military Treatises. Washington DC, 1985, translate by George T. Dennis.

Teodor 1979: D. Teodor. Aşezările întărite din regiunile est-carpatice ale României în secolele VIII-XI. Hierasus, 1979

Teodor 2001: D. Teodor. Aşezarea întărită medievală de la Dersca-Botoşana. – In: Hierasus XI. Botoşani, 2001

ИСТОРИЧЕСКИ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИ СЪОБРАЖЕНИЯ ЗА РАННОСРЕДНОВЕКОВНАТА ОТБРАНИТЕЛНА СИСТЕМА ОТ ВЛАДЕНИ-ПОПИНА-БЛАГОДЕАСКА (ОКРЪГ ЯЛОМИЦА, РУМЪНИЯ)

Емилия Корбу

(резюме)

Статията разглежда един вид отбранителна система (състояща се от ров и палисада) в светлината на три византийски трактата, написани през периода V-X в. в опит да разберем какво е това, кой и защо я е изградил. Предлагаме две хипотези. Според първата се предполага, че византийците издигат крепост по време на войната срещу българите през VII в. Настоящата статия представя някои исторически аргументи, които поддържат тази хипотеза. Второто твърдение е, че отбранителната система може да бъде на византийски гарнизон, отвъд Дунавската граница.

Археологическите проучвания разкриват ров с вдлъбнат профил и устие по-голямо от дъното. Най-широката част на устието е 8,75 м (сектор SE), 11,70 м (сектори SF и SH). Дъното има еднаква ширина от 7 м. Открихме гнезда от колове в краищата на рова, останали вероятно от дървената част на отбранителните стени. Надлъжно ровът е с дъговидно извита форма на 105 м от изследваната повърхност. Разкопките са все още в процес. Византийските трактати споменават, че римската армия копае ровове в следните ситуации: ров като част от укрепление или вход; изкоп за битка. Има три възможности: – изкоп/окоп за битка; ров – капан или защитен ров, целящ да обхване групи, които минават през реката.

Отбранителен ров. Разграничаваме две ситуации. Отбранителен ров на крепост и отбранителен ров на военен лагер. Дренажен канал за преминаване на реката без изграждане на мост. Отбранителният ров от Владени – Благодеаска прилича на част от крепост, изградена в територията на врага. Такъв вид укрепление е описано в трактата на Маврикий, написан през VII в.

О ВЕЛИКОМОРАВСКОМ И ПОДУНАЙСКОМ ВЛИЯНИИ НА ФОРМИРОВАНИЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ЮВЕЛИРНОГО УБОРА X – НАЧАЛА XI ВВ.

Светлана С. Рябцева

В средневековых древностях Восточной Европы выделяются украшения имеющие аналогии в памятниках Юго-Восточной и Центральной Европы. Наиболее показательны в этом плане ювелирные украшения. Для периода IX – первой половины X века отмечается присутствие ряда изделий, связанные своим происхождением с древностями Великой Моравии и Дунайской Болгарии (Rjabceva 2014, 170-177).

На городище Новотроицкое (Украина) к подобным вещам относятся: серебряные височные кольца с напущенными полыми бусинами, литая серьга с многочастной подвеской и полая тисненая подвеска от аналогичной серьги, а также полая штампованная пронизка-тройчатка (рис. 1: 1-3) (Ляпушкин 1958; Григорьев 2000, 125). Основной круг этим изделиям происходит из синхронных памятников Великой Моравии и Дунайской Болгарии.

Бусины-тройчатки были найдены в погребении 49 в Старом Коуржиме (Чехия) и погр. 60 в могильнике Луковит 1 (Болгария) (Šolle 1959, 427, obr. 64; Въжарова 1976, рис.128).

Разнообразная подборка серег, с многочастными литыми и тиснеными подвесками (среди которых есть и украшения, аналогичные найденным на Новотроицком) происходит из Нитры (Словакия) (Chropovsky 1962, 175-240) (рис. 2:9-12, 27-29, 35). Известны сходные украшения и из памятников Чехии (Старе Место, Блучин, Брно-Зиденик, Краловский Хлмок), Болгарии (Раздельна, Волчедром, Буковик, Галиче, Градешница, Дольни Луковит, Нови Пазар) и Румынии (Султана, Чимбруд; Изворул, Обыршиа) конца IX – начала X в (рис. 2) (Chropovsky 1962, 175- 240; Kurnatowska 1980,155-163; Выжарова 1976; Teodor 1981, 109, fig.17). Некоторые из этих изделий являются прямыми прототипами для так называемых «серег волынского типа», характерных для древнерусских древностей середины X – начала XI вв. (рис. 1:15-16; 4:7-9).

Ранние лучевые кольца с ложной зернью с городища Новотроицкое и из Кострова (Россия) имеет аналогии в древностях Великой Моравии (Блучин) (рис. 1:5; рис. 2:1) (Ляпушкин 1958; Левашова 1967, 25-28; Шинаков 1980, 110-127; Седов 2002, 538; *Шпилев* 2010, 221-274). Кроме кольца из Блучина в качестве прототипов для древнерусских лучевых колец можно предложить ряд находок серег с зерневыми лучами из памятников Хорватии (Солин, Височана) (Jurič 1987, 259) и Румынии (Карлица Констанца, Тырнова Маре-Сибиу, Вэдень Васлуй, Простеа Маре) (рис. 2:7) (Teodor 1995, 187-206). При сложении типа древнерусских пятилучевых колец происходит отход от использования настоящей зерни (рис. 1:5; рис. 2:2). Постепенно форма этих литых пяти и семилучевых украшений становится достаточно стандартизированной.

В кладе 1953 г., найденном на городище Новотроицком, была обнаружена плоская литая серебряная сережка (рис. 1:4). Боковые «лучи» этого украшения имеют полукруглую каплевидную форму, а центральный луч заменен округлой плоской бусиной с имитацией зерни в нижней части. Сходное изделие, но с объемной, а не плоской центральной подвеской-балясиной и пирамидками зерни по бокам происходит из Средище (Болгария) (рис. 2:3) (Атанасов, Григоров 2003, 335, табл. I,10) (рис. 1:17)

Три типичные великоморавские серебряные серьги с «колосковой» подвеской были найдены в киевском некрополе, а на поселении была обнаружена литейная формочка для изготовления височного кольца, типологически близкого к подунайским прототипам (Каргер 1958, табл. XX; Килиевич, Орлов 1985, 62-65). Украшения, близкие к моравским образцам, найдены и в племенном древлянском центре Искоростень (Звіздецкий, Петраускис, Полий 2004, 79, рис.20). В целом, для территории Поднепровья характерно

сочетание западнославянских (моравских) украшений с изделиями североевропейского круга. В этом плане показательна близость ювелирных материалов раннего Киева и Гнездовского археологического комплекса (Россия) (Петрухин 2001, 116-119; Зоценко 2001, 121-125).

Гнездовский комплекс представляет собой крупный археологический памятник, являющийся связующим звеном между регионами Подолховья и Поднепровья на Пути из Варяг в Греки, расположенный неподалеку от Смоленска. Комплекс, существовавший в период с рубежа IX–X вв. по первую половину XI, состоит из нескольких городищ, селищ и курганных групп. Полиэтничность населения, оставившего этот памятник, а также его торговые связи характеризуют предметы восточно- и западнославянского, скандинавского и кочевнического происхождения, восточные и византийские импорты (Пушкина, Мурашева, Ениосова 2012, 254-258).

Среди украшений, найденных на городище, представлена группа вещей, имеющих прямые великоморавские параллели (Пушкина 1987, 50-57). В нее входят трехрогая лунница и восемь височных колец. Среди височных колец представлены лунничные (нитранского типа) и гроздевидные (паяные, декорированные зернью и сканью, а также литые подражания). Часть украшений нитранского типа произведена непосредственно в Гнездове, о чем свидетельствует находка формочки для изготовления таких украшений, сделанная при исследовании производственного комплекса середины – третьей четверти X в. (рис. 1:7-9). Аналогичная формочка известна из Киева (Ениосова 1998, 258-267). «Нитранские» кольца были найдены также на городищах Монастырек и Мыткив, на поселении у села Григорьевка (Украина) (Максимов, Петрашенко 1988; Петрашенко, Циндровська 1999,163, рис. 3,*6*; Тимощук 1982) (рис. 2:5-6).

Подборка «гроздевидных» украшений из Гнездова довольно разнообразна. В слое IX–X Гнездовского поселения было найдено два кольца с «колосковыми подвесками» (Пушкина 1996, 171-186; Ениосова 1998, 258-267) (рис. 1:11). Дужка «колосковых» серег оформлена в виде изящной сканной лунницы с проволочными колечками, декорированными зерневыми розетками на «рожках». Подвеска собрана из проволочных колечек, украшенных зерневыми пирамидками. Гнездовское кольцо собрано из 42 отдельных деталей, которые украшены 49 шариками зерни (Ениосова 1998, 262). Кроме того, здесь было найдено два бронзовых позолоченных, сильно поврежденных огнем украшений, декорированных тиснеными бусинами. Эти украшения отнесены Т.А. Пушкиной к одному из вариантов “карантанского стиля“, распространенного в Моравии, Каринтии, Хорватии и Далмации в IX–X вв. (Пушкина 1987, 50-57) (рис. 1:12,14). Бронзовые гнездовские кольца исполнены с применением тех же технических приемов, что и серебряные моравские – для дужки использована волоченная проволока, бусины изготовлены с применением штамповки и пайки (Ениосова 1998:261). Еще два кольца из Гнездова представляют собой дужку с маленькой петелькой и двумя поясками зерни (Пушкина 1987, 50-57).

В Пруто-Днестровском регионе также найдены ювелирные украшения западнославянских типов. Так бронзовая литая замкнутая лунница с «рогами» в виде дериватов растительных побегов из Екимэуць (Республика Молдова) имеет прямые аналогии в великоморавских древностях IX – начала X в. (Нитра, Прушанку) (Rejholcova 1995; Dekan 1979, 30, №156; Klanica 2006, 108, obr. 43). Практически идентичная екимауцкой лунница была найдена в кладе Рэдукэнень (Румыния) (Teodor 1980, 403-423) (рис. 3:12-17). Распространение находок подобных украшений маркирует путь их продвижения с территории Великой Моравии в Восточную Европу (Pleterski 2010, 152).

На территории Древней Руси нашла отражения и традиция изготовления и литых трехрогие лунниц с гроздью шариков на концах «рожек». Подобные украшения известны из великоморавских и богемских древностей – Долни Вестоницы, Нитра, Старе Место, Чакайовце, Цифер-Пац, Левы Градец (Dekan 1979, cat. 153, 154, 155; Hryby 1955, tab. 75; Dostal 1966, 0br. 11:5; Rejholcova 1995, 3:1; Profantova 2010, 194-202) (рис. 3:1-5). Литейные формочки для отливки подобных лунниц происходят Добривницы на Буковине и горизонта Е2 (840-860-е гг.) Старой Ладоги (Тимощук 1982; Мачинская, Мачинский 1988, 52) (рис. 3:6). Литая бронзовая трехрогая лунница с дериватами шариков на «рожках» найдена на Кузнецовском городище, с дунайским регионом на этом же памятнике, бесспор-

но, связана и серебряная лунницевидная серьга с зерневым декором и колечками для крепления подвесок в нижней части (Ефименко, Третьяков 1948, 103, т. VIII). Отлитая из белого металла лунница, найденная на Княжой Горе (рис. 3:11) декорирована сетчатым орнаментом, характерным для изделий, представленных в древностях Великой Моравии (Ханенко 1902, табл. XIII, 387; Merinsky 1988, 122; Profantova 2010, 194-202). Сходные дунницы представлены и в материалах культуры Бьело Брдо, подобная подвеска найдена, например, в могильнике Чимбруд в Румынии (Dankanits, Ferenczi 1959, 608, fig.3) (рис. 3:10).

Таким образом, в конце IX–X вв. на территории Восточной Европы получают распространение отдельные типы украшений, связанные происхождением с древностями Великой Моравии и Дунайской Болгарии.

В более позднее время – с середины X по начало XI вв. на территории Древней Руси весьма популярен целостный ювелирный убор с зернью, сложившийся на базе византийско-моравских образцов («волынские серьги», зерненные лунницы, перстни с полусферическим щитком») (Корзухина 1954, 22; Рябцева 2005, 77-134; Жилина 2005, 21-170). В этот период украшения с зернью, имеющие аналогии в Подунавье, встречаются в Восточной Европе целыми сериями, однако начало их распространения относится, по всей видимости, еще к первой половине X века. На Руси работали мастера, изготовлявшие украшения на основе подунайских прототипов и с применением техник, привнесенных из этого региона. Погребение одного из таких ювелиров, обладавшего набором штампов для изготовления тисненых украшений с зернью, было раскопано в Пересопницком могильнике на Волыни (Корзухина 1946, 45-52).

О работе мастеров, связанных с подунайскими традициями свидетельствуют и некоторые ювелирные мастерские, обнаруженные на территории Восточной Европы. Одна из них была исследована на городище Екимэуць (Республика Молдова). В комплексе были найдены тигли, молоточки, ножницы, матрицы для тиснения, наковальня-волочило. Отверстия волочила совпадают с диаметром проволоки, из которой выполнены дужки серег «волынского» типа, найденных на этом городище (Федоров 1953, 125).

При раскопках укреплений городища №1 Искоростеня (Украина) во втором ряду клетей оборонительных сооружений было обнаружено производственно-хозяйственное помещение, связанное со слоем пожара, сопровождавшего гибель городища в 946 г. Среди бракованных изделий (со следами недолива и разрывами металла) в этом помещении были обнаружены и серьги «дунайского типа» (Звіздецкий, Ремех, Петраускас, Сирко 2006, 63). Вероятно, в мастерской этой мастерской были изготовлены найденные на Искоростене литые гроздевидные украшения, типичные более для Подунавья, чем для Руси.

В X веке на базе подунайских образцов складывается своеобразный ювелирный убор, характерный именно для территории Древней Руси. Однако входившие в него украшения имеют обширный круг аналогов в Центральной и Юго-Восточной Европе. Мы остановимся вкратце лишь на двух типах изделий из этого убора.

К украшениям, имеющим истоки в великоморавском уборе относятся, например, штампованно-филигранные подвески-лунницы. В великоморавских древностях найдены ранние образцы зерненных трехрогих и двурогих лунниц конца IX – начала X (Микульчицы, Старое Место) (Чехия) (Dekan 1979, №157), ранние типы двурогих лунниц известны из Рэдукэнень (Румыния), Екимэуць, Алчедар (Республика Молдова), Копиевка, Юрковцы, Киев (Украина) (Teodor 1980, 403-423; Рябцева, Тельнов, 285-300, Корзухина 1954, 22; Мовчан, Боровский, Гончар, Ивлев 2003, 190, рис.2) (рис. 4:1-5). Широкорогие лунницы являются классическими для древнерусских памятников середины X века – первой половины XI века (рис. 1: 17). Самая представительная подборка штампованно-филигранных лунниц (19 экземпляров) происходит из четырех гнездовских кладов, где их находят с дирхемами X в. (Ениосова, Пушкина 1997, 25). Литые подражания серебряным штампованным лунницам, встречающимся в кладах X–XI вв., появились уже в середине X века и изготовлялись из бронзы и свинцово-оловянистых сплавов (Седова 1981, 24-25). Находят ранние лунницы, кроме кладов, и в курганах с сожжениями X в., а также в слоях Новгорода X–XI вв. (Спицын 1905, 6; Сизов 1902, табл. IV, 6. 7; Седова 1981, 24; Лесман 1989, 62).

В Европе зерненные лунницы (а также литые подражания им) типичны для памятников куль-

туры Бьело Брдо (Hampel 1905, t. 520, 2; Vāňa 1954, 51, tab. 5; Demo 2014, 81-83). Обилие лунниц в кладах «рубленого серебра» Польши объясняется исследователями импортом части подобных украшений с территории Руси (Kóčka-Krenz 1993, мара 36; Zak 1968, 215-216).

География распространения «гроздевидных» украшений аналогичных древнерусским серьгам «волынского типа» еще шире. По технике изготовления подвески и особенностям декора кольца Г.Ф. Корзухина поделила серьги «волынского типа» на две группы (Корзухина 1946, 49). Отдельно на «екимауцком» варианте этих украшений останавливалась Е.Ю. Новикова (Новикова 1990, 107-114). Нами было предложено деление этих украшений на четыре типа. Первый вариант, по типологии Г.Ф. Корзухиной, «с полой штампованной, спаянной из двух половинок подвеской» был выделен в тип «А» (рис. 1:15-16; рис. 4:6-9). Второй вариант, по Г.Ф. Корзухиной, «с подвеской, составленной из множества полых крупных и мелких шариков», был поделен на типы «В» (рис. 4:14-24), «С» (рис. 5: 10-22) и «D» (рис. 5: 23-32) (Рабинович, Рябцева 1997, 237-238; Рябцева 2005, 92, рис. 17).

Прототипы для серег типа «А» представлены в древностях IX начала X в. Великой Моравии и Среднего Подунавья (Chropovsky 1961, 139-160; Chropovsky 1978, 42, p.11; Ђоровић-Љубинковић 1951, 21-55). Подобные ранние образцы, например, происходящие из Нитры, еще лишены зерневого декора (рис. 2:9-12. 25). Для более поздних древностей Богемии подобные украшения уже не характерны. Для памятников Болгарии типичны серьги первого вида, по типологии Ж. Выжаровой, с узкой многочастной подвеской-балясинкой (Възарова 1976, табл. 18). Их находят в захоронениях, датируемых IX–XI вв. По большей части это небольшие бронзовые украшения с литыми подвесками, зачастую свободно передвигающимися по кольцу, весьма близкие к украшениям, представленным в некрополе Нитры (Милчев 1963, т.1; Kurnatowska 1980, 155-163, ryc.2) (рис. 2: 16-24, 34). Реже встречаются более крупные серьги, датируемые тем же периодом, с полыми тиснеными подвесками, отнесенные Ж. Выжаровой к третьему виду второго типа, они ближе к классическому варианту «волынских» серег (Възарова 1976, 363) (рис. 2: 13, 14). Одна пара подобных украшений без зерни была найдена в Арсуре (Румыния) (Spinei 1999, 66, fig. 14) (рис. 2, 15).

С конца X по середину XI в. височные кольца с тиснеными подвесками, богато декорированными зернью, бытуют на Руси, их находят в Поднепровье, Поднестровье и на Волыни (Алчедарский, Борщевский, Гущинский, Гнездовский и клады, городища на Менке и Искоростень, погребение у с. Берестяное) (Рябцева Тельнов 2010, 285-300; Корзухина 1954, 22; Пушкина 1996, 171-186; Ениосова 1998, 258-267; Алексеев 1966, 147, 148, рис. 28, 1; Перхавко 1986, 30; Звіздецкий, Петраускис, Полий 2004; Гупало1996, 124, рис.11; Гупало 2006, 63, рис. 49; Рябцева 2005, 93-95, Рябцева 2009, 257-380) (рис. 1:15-16; рис. 4: 6-7,9). Несколько экземпляров подобных украшений происходят из кладов Чеханова и Червень (Польша) (Nowakiewicz 1998, 531-543; https://www.facebook.com/media/set/?set=a.920989264637889.1073741852.896603790409770&type=3 15.12.2015). Две пары серег этого типа были обнаружены в Венгрии (Соб-Венелин, где они были найдены в составе погребального инвентаря) (Mésterházy 1994: abb. 10, 11) (рис. 4:8).

Серьги «волынского» типа «В» внешне схожи с серьгами типа «А» (рис. 4:14-24), но отличаются от них по технике изготовления. Подвеска этих украшений собрана из крупного тисненого и мелких тисненых или литых шариков, разделенных рядами скани или рубчатой проволоки. Для крепления подвески используется штырь (Строкова 1997, 61-63; Рябцева 2005, 92, рис. 17).

Происхождение серег «волынского» типа «В», вероятно, связано с украшениями, бытовавшими с середины VII по первую четверть IX века на широкой территории, охваченной аварским влиянием. Данные серьги, составленные из кольца и нанизанной на штырь стеклянной подвески, весьма близки к «волынским» по форме подвески и оформлению дужки (Chilinska 1963; Рябцева 2005, 99, рис. 24:1,2,5). В IX веке в Подунавье и на Балканах встречаются аналогичные украшения, у которых бусины выполнены уже не из стекла, а из металла (Holčik 1991, 85-105, Tab. 5; Budinský-Krička 1959, Abb. 28, 15; Ђоровић-Љубинковић 1951, 21-55) (рис. 4: 10-13).

В X веке появляются классические варианты этих украшений, декорированные зернью. Серьги типа «В» распространены шире, чем укра-

шения типа «А». Они встречаются на Руси, на территории Венгрии, Болгарии, бывшей Югославии, Румынии (Корзухина 1946, 50; Новикова 1990,115; Рабинович, Рябцева 1997, 237; Vāňa 1954, tab. 4; Masov 1979, 39; Гатев 1977, 34; Ђоровић-Љубинковић 1951, 44; Teodor 1980, 404). Украшения с тиснеными бусинами, декорированные зернью, распространены в Карпато-Дунайском регионе (Токайский клад, погребение в Соб-Кишердё, Вуковар, клад Рэдукэнень, погребение в Клуже) и Поднепровье и Поднестровье (клады Алчедар, Копиевский, Борщевский, Елизавтградский уезд, городище Червоне, городище Екимэуць, могильник Брэнешть, Гнездовский археологический комплекс) (Mésterházy 1994; Demo 2009, 342; Teodor 1980, 404; Корзухина 1954. 84; Рабинович, Рябцева 1997, 237; Рябцева 2005, 96; Рябцева, Тельнов 2010).

На Балканах и в Венгрии чаще встречаются серьги без зерневого декора подвески, в том числе и литые (Въжарова 1976, Ђоровић-Љубинковић 1951; Vāňa 1954). Серьги из Винче и Троянова Моста (Югославия) (Ђоровић-Љубинковић 1951, сл. 7) и из Градешников (Болгария) (Masov 1979, fig. 8,2), по внешнему виду и близки к украшениям из Токайского клада, но не украшены зернью. Декорированная зернью серьга была найдена в Сербии в Нише в погребении некрополя церкви св. Пантелеймона. У этой серьги подвеска выполнена не из тисненого шарика, а из свернутых в кольца металлических полос (Новикова 1990, 113, рис. IV, г). В Хорватии украшения с зернью были найдены в могильнике Вуковар (Demo 2009, 342-345, fig. 29).

На Балканах данный тип украшений представлен, в основном, в захоронениях (Милчев 1963, 22-37, т. 2, 3; Въжарова 1974, 9-22; Masov 1979, 31-47, fig. 8,1; Demo 2009, 345, fig.29). В Венгрии в захоронениях и в Токайском кладе (Ђоровић-Љубинковић 1951, сл. 21), в Румынии кладе Рэдукэнень и в погребении в Клуже (Teodor 1980). На территории Древней Руси преобладают находки в кладах, но отмечен и ряд украшений, происходящих с поселений – Червоне, Екимэуць (Рябцева 2005, 96).

Серьги «волынского» типа «С» представляют собой кольцо со сложной подвеской, нанизанной на штырь (рис. 5: 10-22). Подвеска составлена из поясков, спаянных из мелких литых или тисненых шариков, разграниченных проволочными, сканными или зернеными колечками. Эти литые шарики более крупные, чем зернь, расположены в нижней части подвески, что придаёт ей специфическую устойчивую расширенную в нижней трети форм. На кольцо нанизаны аналогичные пояски из мелких шариков, головка подвески представляет собой пирамидку из подобных шариков. Подражания данному типу украшений изготовлялись в литье. Из всех серег «волынского» типа эти имеют наиболее обширную территорию распространения, охватывающую Карпато-Поднестровье, Волынь, Поднепровье, Трансильванию, Венгрию, Польшу, бывшую Югославию, Болгарию (Рабинович, Рябцева 1997, 237, там же литература).

Наиболее ранние образцы серег типа «С», датируемые IX–X вв. известны для территории Чехии и бывшей Югославии (Jurič 1986, Tab. IV). В остальном же ареале данных украшений они датируются в пределах X–XI вв. В древностях культуры Бьело Брдо известно около 30 местонахождений серег данного типа (Mésterházy 1994, abb. 14), представленных как в составе кладов, так и в погребениях. Для Польши находки серебряных (зачастую фрагментированных) серег данного типа характерны для «кладов рубленого серебра». На этой территории данные серьги представлены в составе более двадцати кладов (только одна находка четырех украшений была сделана на городище Любомий) (Kóčka-Krenz 1993, 84). Встречаются подобные украшения и в Болгарии. Так, бронзовые литые серьги данного типа были найдены в некрополях Луковит и Галиче, а серебряная зерненная в погр. 5 некрополя Галиче, подобные украшения известны и из Перника, Плиски и Преслава (Въжарова 1976, 207, 244; Выжарова 1987, 298-308, рис. 4) (рис. 5:4-7). Этот тип серег «волынского» типа находят на Руси не только в составе кладов (Юрковецкий и Копиевский клады — Корзухина 1954, 84), но и на городищах (Екимэуць – Федоров 1953, 125), в захоронениях (в Пересопницких курганах – Мельник 1901; погребении 124 Киевского некрополя – Голубева 1949). На территории Древней Руси преобладают серебряные составные серьги (литые подражания достаточно редки, например, находка с городища Екимэуць в Молдове), в Среднем Подунавье и на Балканах известны и составные и литые варианты.

Серьги «волынского» типа «D» отличаются

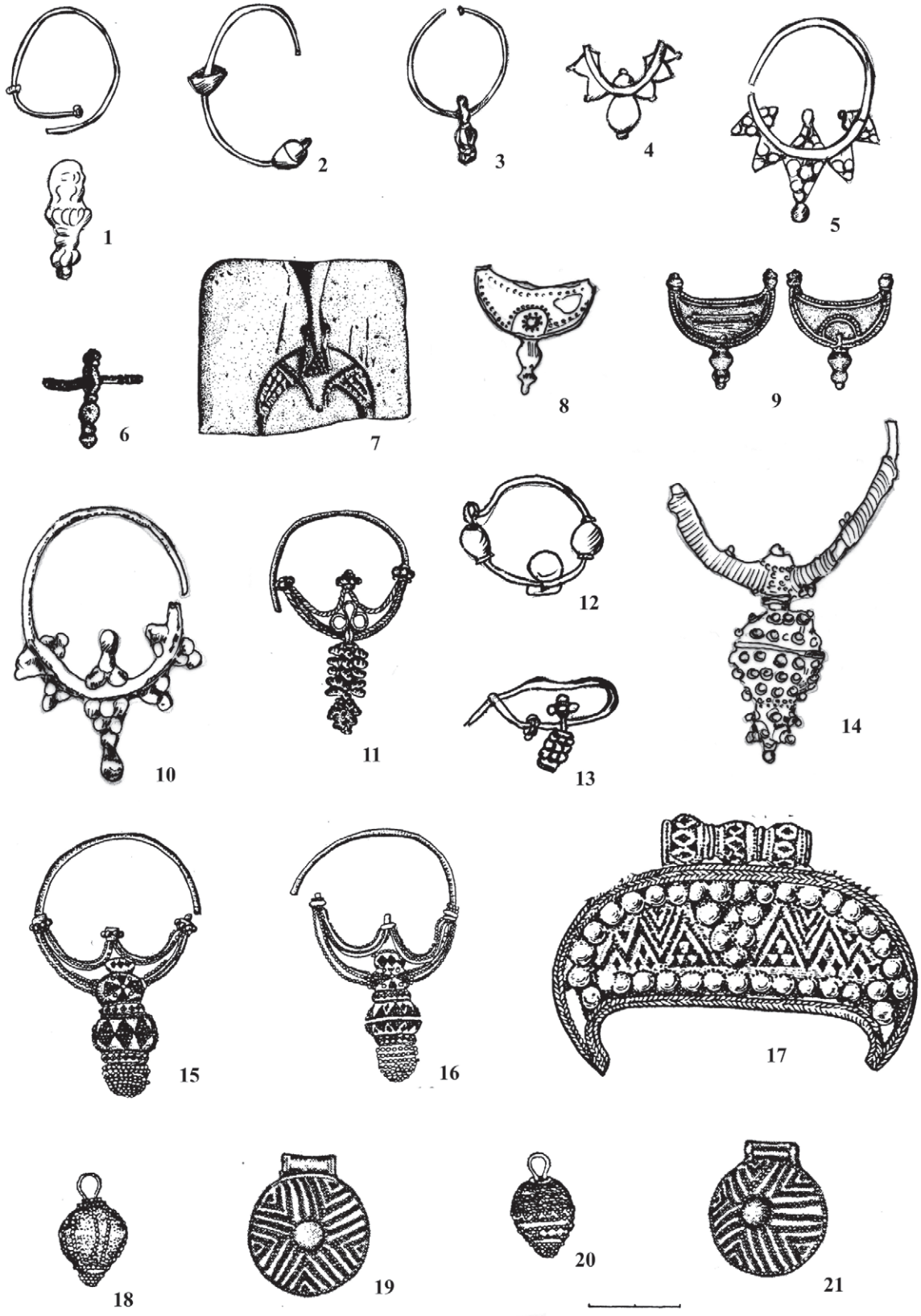

Рис. 1. Украшения второй половины IX – X вв. Масштабы разные
1-5 – Новотроицкое (Украина); 6-21 – Гнездово (Россия).
Fig.1 Ornaments from second half of 9th-10th centuries. The scale is different.

Рис. 2. Украшения второй половины IX – X вв. Масштабы разные

1– Блучина (Чехия); 2,8 – Кострова (Россия); 3 – Средище (Болгария); 4, 9-12, 27-29 – Нитра (Словакия); 5 – Монастырек (Украина); 6 – Григорьев (Украина); 7 – Вэдень Васлуй (Румыния); 13 – Градешники (Болгария); 14 – Вылчедром (Болгария), 15 – Арсура (Румыния); 16-17, 30-31 – Михайлово (Болгария); 18-19 – Луковит (Болгария); 20-21 – Галиче (Болгария); 22 – Руйно Картал (Юолгария); 23 – Окорош; 24 – Руно Аязимато; 25 – Траянов мост (Среднее Подунавье); 32-33 – Чимбруд (Румыния); 34 – Северная Болгария; 35 – Новотроицкое (Украина).

Fig. 2. Ornaments from second half of 9th-10th centuries. The scale is different.

от типа «С» тем, что основную часть подвески составляют ряды сканной проволоки, шарики и зернь располагаются только в нижней части, подвеска имеет коническую форму (рис. 5: 23-32). Между серьгами типов «С» и «D» грань весьма условна, так у ряда украшений из Копиевского клада или из Миркова (Болгария) (Лінка-Геппенер 1948, 184; Възарова 1976, 328) сканных витков больше, чем у типичных украшений типа «С», но они не настолько превалируют, как у типа «D». Распространен данный тип украшений в основном на Балканах — в Болгарии (второй тип, пятый вид, первая разновидность по типологии Ж. Възаровой (Възарова 1976) и в Сербии (Ђоровић-Љубинковић 1951). В Преславе был найден фрагмент формочки, предназначенной, по всей видимости, для отливки серьги типа «D» (Михайлова 1993,187, табл. III) (рис. 5: 33). На территории Древней Руси подобные, но несколько более миниатюрные серьги были найдены в Юрковецком, Копиевском и Денисовском кладах (Корзухина 1954, 22).

Таким образом, если рассмотреть всю географию «волынских» серег, то для Балкан (в Болгарии, Сербии, Хорватии, Македонии) типичны украшения типов «С» и «D». Встречаются находки серег близких к типу «А» и «В», но, как правило, без зерневого декора (Милчев 1963, 22-37; Masov 1979, 39; Гатев 1977: 34; Ђоровић-Љубинкоић 1951, 21-55; Манева 1992; Възарова 1974, 9-22; Възарова 1976, Выжарова 1987, 298-308; Плетнева 1992, 61; Миланова 1993, 121-134; Чонгова 1992,130; Григоров 2004, 69-75; Атанасов, Григоров 2003, 221-391; Kurnatowska 1980, 155-163). Особняком стоит находка украшенных зернью серег типа «В» в могильнике Вуковар (Хорватия) (Demo 2009, 342-345, fig. 29). Но эта находка соотносится с древностями культуры Бьело Брдо, для которой характерны подобные изделия. В Карпато-Дунайском регионе и Карпатской котловине распространены типы «С» и «В» (последний тип встречается как с зернью, так и без нее) (Vāňa 1954, 50-95; Mesterhazy 1994, 193-239 Teodor 1980).

В Польше преобладают украшения типа «С», встречаются и украшения типа «А», причем в нескольких разновидностях: типичной для Волыни, и местной с очень выступающими полусферами или, наоборот, с почти гладкой подвеской и проволочным зигзагом на дужке (Kóčka-Krenz 1993, мара 31; Рябцева 2005, 96, рис. 22). В Чехии и Словакии встречается ранние варианты типов «С», «А» и «В» (Hruby 1955; Dostal 1966; Chropovsky 1962,175–240).

Распределение находок местонахождений серег «волынского» типа на территории Восточной Европы демонстрирует, на наш взгляд, картину, отражающую процесс распространения этих украшений из более южных регионов Поднестровья и Побужья вглубь восточнославянской территории, вплоть до Гнездова (Рабинович, Рябцева 1997, карта 1). Интересно, что форма и размеры 6 височных колец «волынского» типа «А», найденных в Гнездовском кладе 1993 года, точно совпадают с двумя из четырех штампов, найденных в Пересопницком могильнике на Волыни (Ениосова, Пушкина 1997, 24; Ениосова 1998, 262, рис. 2,*1,2).* По мнению Н. В. Ениосовой, характер ремесла гнездовских ювелиров и употребляемые ими сплавы свидетельствуют о том, что «волынские» украшения не были произведены в Смоленском Поднепровье. Одно из колец носит следы грубого ремонта, при котором была применена гладкая проволока вместо сканной, проведена грубая пайка, расплавившая зернь (Ениосова 1998, 263, 264). Таким образом, эти украшения поступили в Гнездова, по всей видимости, из региона Побужья.

Таким образом, в IX – начале X в. на Руси представлены некоторые украшения великоморавских и подунайских типов. В основном, это предметы импорта. На месте изготовлялись лишь литые подражания «нитанским» и «лучевым» височным кольцам. В X–XI вв. на территорию Древней Руси не только попадали импортные изделия, связанные великоморавскими, поствеликоморавскими и подунайскими центрами металлообработки, но и сформировались свои мастерские по изготовлению подобных украшений, декорированных сканью и зернью. По всей видимости, эти центры были приурочены к регионам Поднестровья, Побужья и Нижнего Поднепровья. В отличие от регионов Балкан и Подунавья, где сходные украшения весьма часто находят в захоронениях, на территории Древней Руси преобладают их находки в составах кладов. Вероятно, часть изделий древнерусских мастерских импортировалось на территорию Центральной Европы (Новикова 1990; Рабинович, Рябцева 1997).

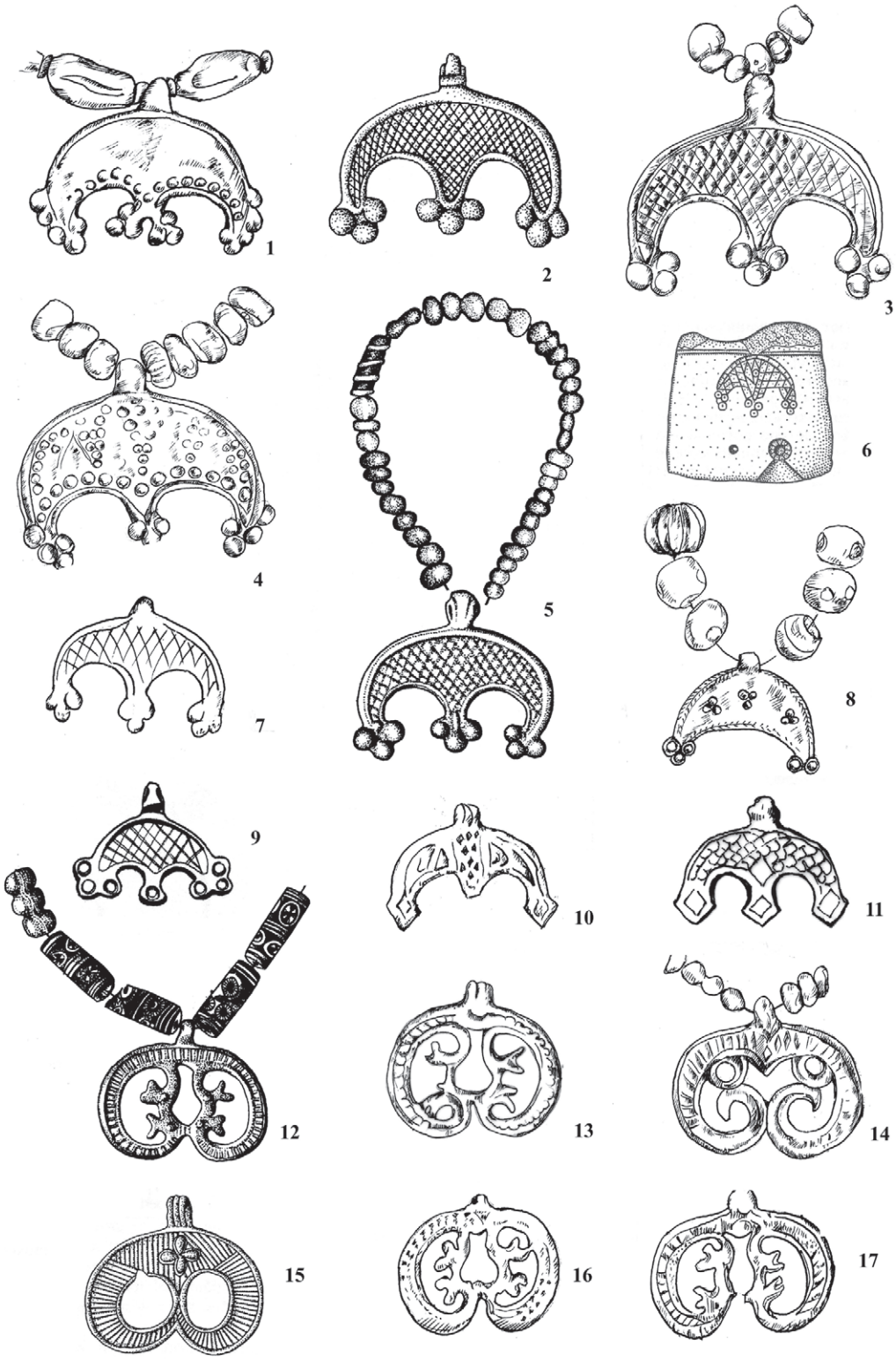

Рис. 3. Лунницы второй половины IX – X вв. Масштабы разные

1 – Дольни Вестоницы (Чехия); 2, 12, 15 – Чакойвице (Словакия); 3 – Старе Место (Чехия); 4, 14 – Нитра (Словакия); 5 – Цифер-Пац (Словакия); 6 – Старая Ладога (Россия); 7 – Преслав (Болгария); 8 – Новгород (Россия); 9 – Левы Храдек (Чехия); 10 – Чимбруд (Румыния); 11 – Княжая Гора (Украина0; 13 – Прушанку (Чехия); 16 – Рэдукэнень (Румыния); 17 – Екимэуць (Республика Молдова).

Fig. 3. Moonshaped ornaments second half of 9th- 10th centuries. The scale is different.

Рис. 4. Украшения второй половины IX – начала XI вв. Масштабы разные

1 – Микульчицы (Чехия); 2 – Старе Место (Чехия); 3 – Рэдукэнень (Румыния); 4 – Екимэуць (Республика Молдова); 5-6 – Алчедар (Республика Молдова); 7 – Борщевка (Украина); 8 – Бёсоб (Венгрия); 9 – Берестяне (Украина); 10 – Плиска (Болгария); 11 – Стенье (Македония); 12 – Добрешто (Македония); 13 – Халимба (Венгрия); 14 – Рэдукэнень (Румыния); 15 – Токай (Венгрия); 16 – Юрковцы (Украина); 17 – Копиевка (Украина); 18 – Елизаветградский уезд (Украина); 19 – Брэнешть (Республика Молдова), 20 Клуж (Румыния); 21 – Екимэуць (Республика Молдова).

Fig. 4. Ornaments from second half of the 9th – early 11th centuries. The scale is different

Рис. 5. Украшения второй половины IX – начала XI вв. Масштабы разные

1 – Нитра (Словакия); 2 – Добрешто (Македония); 3 – Нови Княжевец (Среднее Подунавье); 4,5 – Перник (Болгария); 6,7,33 – Преслав (Болгария); 8, 9 – Изворул (Румыния); 10,11 – Рэдукэнень (Румыния); 12,13 – Екимэуць (Республика Молдова); 14, 15 – Бландиана (Румыния); 16,17 – Токай (Венгрия); 18 – Елизаветградский уезд (Украина); 19 – Галиче (Болгария); 20,25 – Плиска (Болгария); 21-23 – Копиевка (Украина); 24,28 – Денис (Украина); 26 – Мирково (Болгария); 27 – Любеново (Болгария); 29 – Батайцы (Сербия); 30 – Брно Маломешнице (Чехия); 31 – Юрковцы (Украина); 32 – Бранчев (Среднее Подунавье).

Fig. 5. Ornaments from second half of the 9th – early 11th centuries. The scale is different.

Използвана литература:

Алексеев 1966: Л.В. Алексеев Л. В. Полоцкая земля: Очерки истории северной Белоруссии в IX—XIII вв. Москва, 1966.

Атанасов, Григоров 2003: Г. Атанасов, В. Григоров. Метални накити от ранносредновековни крепости в Южна Добруджа. – Известия на народния музей Варна 38-39 (53-54), 2002/2003, 2003, 221-391.

Възарова 1974: Ж. Выжарова. Селища и некрополи (края на VI-XI) – Археология 1974, 3, 9-22.

Възарова 1976: Ж Възарова. Славяни и прабългари. София, 1976.

Выжарова 1987: Ж. Выжарова. Славяне к югу от Дуная. – Советская археология 1987, 4, 298-308.

Гатев 1977: П. Гатев. Накити от погребения от XI–XII в. - Археология XIX, 1977, 1, 36-46.

Голубева 1949: Л. А. Голубева. Киевский некрополь. – Материалы и исследования по археологии СССР 11. Москва, 1949, 103 -118.

Григоров 2004: В. Григоров. Коллекция ранносредновековни обеци от Северна България. – Археология XLIV, 2004, 1, 69-75.

Григорьев 2000: А. В. Григорьев А. В. Северянская земля в VIII — начале XI вв. по археологическим данным. Тула, 2000.

Гупало 1996: В. Гупало. Дослідження курганного могильника в урочищі Майдан біля села Берестяне. – Materiały i Sparawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego XVII. Rzeszów, 1996, 113-129.

Гупало 2006: В. Гупало. Берестянські курганні могильники кінця X–XII ст. Львів, 2006.

Ениосова 1998: Н. В. Ениосова. Химический состав и техника изготовления височных колец из Гнездова. – В: Труды VI международного конгресса славянской археологии 4. Москва, 1998, 258-267.

Ениосова, Пушкина 1997: Н. В. Ениосова, Т.А. Пушкина Сканные и зерненые украшения из кладов Гнездова. – В: Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов. Санкт-Петербург, 1997, 24-26.

Ефименко, Третьяков 1948: П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков. Древнерусские поселения на Дону – Материалы и Исследования по Археологии 8, Москва-Ленинград, 1948.

Жилина 2005: Н.В. Жилина. Славяно-русская филигрань VIII-X вв. – Stratum Plus 5, 2003-2004. СПб, Кишинев, Одесса, Бухарест, 2005, 21-170.

Звіздецкий, Петраускис, Полий 2004: Б.А. Звіздецький, П.В. Петраускас, В.Г. Польгуй. Нові дослідження Стародавнього Іскоростеня. – В: Стародавній Іскоростень І слов'янскі гради VIII–X ст. Збирка наукових праць. Київ, 2004, 34-87.

Звіздецкий, Ремех, Петраускас, Сирко 2006: Б.А. Звиздецкий, И.А. Ремех, А.В. Петраускас, А.В. Сирко. Ювелирное производство в древнем Искоростене IX – первой половины X вв. – В: Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Санкт-Петербург, 63-65.

Зоценко 2001: В.Н. Зоценко В.Н. Гнездово в системе связей Среднего Поднепровья в IX-X вв. – В: Гнездово. 125 лет исследования памятника. Труды ГИМ, вып. 124. Археологический сборник. Москва, 2001, 121-125.

Каргер 1958: М.К. Каргер. Древний Киев. Москва-Ленинград, 1958.

Килиевич, Орлов 1985: Р. С. Килиевич, Р. С. Орлов. Новое о ювелирном ремесле Киева X в. – В: Археологические исследования Киева 1978-1983 гг. Киев, 62-65.

Корзухина 1946: Г. Ф. Корзухина. О технике тиснения и перегородчатой эмали в Древней Руси X–XII вв. – Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры, вып. 13, 45-52.

Корзухина 1954: Г. Ф. Корзухина. Русские клады IX–XIII вв. Москва-Ленинград, 1954.

Левашова 1967: В. П. Левашова. Височные кольца. В: Труды Государственного Исторического Музея, вып. 43. Москва, 1967, 7-54.

Лесман 1989: Ю. М. Лесман. К датирующим возможностям декора новгородских ювелирных изделий XI–XIV вв. – В: Новгород и новгородская земля, вып. 2. Новгород, 1989, 82-87.

Лінка-Геппенер 1948: Н. Лінка-Геппенер. Копиівський скарб - Археологія, 2. Київ, 1948, 182-190.

Ляпушкин 1958: И. И. Ляпушкин Городище Новотроицкое. – Материалы и Исследования по Археологии, 74. Москва, 1958.

Максимов, Петрашенко 1988: Е. В. Максимов, В. А. Петрашенко. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днестре. Киев, 1988.

Манева 1992: Е. Манева. Средневековен накит од Македонија. Скопје, 1992.

Мачинская, Мачинский 1988: А.Д. Мачинская, А.Д. Мачинский. Северная Русь, Русский Север и Старая Ладога в VIII-XI вв. – В: Культура Русского Севера. Ленинград, 17-19.

Мельник 1901: Е. Н. Мельник. Раскопки в земле лучан, произведенные в 1897-1898 – Труды XI Археологического Съезда в Киеве I. Москва, 1901, 479-576.

Миланова 1993: О. Миланова. Гроздовидните обици и техният ареал на разпространение в българските земи през IX-XI в.- Годишник на националния археологически музей IX, 1993, 121-134.

Милчев 1963: А. Милчев. Ранносредновековни български накити и кръстове енколпиони от Северозападна България. - Археология V, 1963, 3, 22-37.

Михайлова 1993: Т. Михайлова. Обеци и наушници от Велики Преслав (края на X-XIV вв.). – В: Преслав 4, 1993, 180-196.

Мовчан, Боровский, Гончар, Ивлев 2003: І. І. Мовчан, Я. Э. Боровский, В. М. Гончар, М. М. Ивлев. Исследования в Городе Владимира Древнего Киева. – В: Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр., вип. 5. Київ, 2003, 188-

190.

Новикова 1990: Е. Ю. Новикова. О серьгах «екимауцкого типа». В: Проблемы археологии Евразии (по материалам ГИМ).- Труды Государственного Исторического Музея, вып. 74. Москва, 1990, 107-114.

Перхавко 1986: В.Б. Перхавко. Западнославянские элементы в раннесредневековой культуре междуречья Днепра и Немана. – Краткие Сообщения Института Археологии, 187. Москва, 1986, 28-35.

Петрашенко, Циндровська 1999: В. О. Петрашенко, Л. О. Циндровська Слов'янські матеріали з Канівського Подніпров'я. – Археологія, 4, Київ, 1999, 161-165.

Петрухин 2001: В. Я. Петрухин. Гнездово между Киевом, Биркой и Моравией. – В: Гнездово: 125 лет исследования памятника.- Труды ГИМ, вып. 124. Археологический сборник. Москва, 2001, 116-119.

Плетнева 1992: С. А. Плетнева. Стратиграфические исследования Плиски. – Плиска-Преслав 5, 1992, 35-62.

Пушкина 1987: Т. А. Пушкина. Височные кольца Гнездовского комплекса. – В: Труды V Международного конгресса славянской археологии III, вып. 1а. Москва 1987, 50-57.

Пушкина 1996: Т.А. Пушкина. 1996. Новый Гнездовский клад. – В: Древнейшие государства Восточной Европы. 1994. Москва, 1996, 171-186.

Пушкина, Мурашева, Ениосова 2012: Т. А. Пушкина, В. В. Мурашева, Н. В. Ениосова. Гнездовский археологический комплекс. – В: Русь в IX–X веках археологическая панорама. Москва-Вологда, 2012, 243-273.

Рабинович, Рябцева 1997: Р. А. Рабинович, С. С. Рябцева. Ювелирные украшения с зернью из Карпато-Поднестровья в контексте культурно-исторических процессов X–XI вв. - Stratum plus. Петербургский археологический вестник. Санкт-Петербург – Кишинев, 1997, 236-245.

Рябцева 2005: С.С. Рябцева. Древнерусский ювелирный убор, основные тенденции формирования. Санкт-Петербург, 2005, 77-134.

Рябцева 2009: С. С. Рябцева. Подунайские элементы в ювелирном уборе населения Восточной Европы в VII–XI вв. – Stratum plus 5, СПб.-Кишинев-Одесса-Бухарест, 2009, 257-380.

Рябцева, Тельнов 2010: С. С. Рябцева, Н. П. Тельнов. Алчедарский клад и центры ювелирного производства Восточной Европы конца IX – начала XI вв. – Stratum Plus 5, СПб.-Кишинев-Одесса-Бухарест, 2010, 285-300

Седов 2002: В. В. Седов Славяне. Историко-археологическое исследование. Москва. 2002.

Седова 1981: М. В. Седова. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X–XV вв.). Москва, 1981.

Сизов 1902: В. М. Сизов. Курганы Смоленской губ. Материалы по археологии России №28. Санкт-Петербургq 1902.

Спицын 1905: А. А. Спицын. Гнездовские курганы из раскопок С.И. Сергеева – Известия Археологической Комиссии, вып. 15. Санкт-Петербург, 1905.

Строкова 1997: Л. В. Строкова. К вопросу о технике изготовления серег «волынского типа» из Копиевского клада – В: Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов участников четвертого коллоквиума. Санкт-Петербург, 1997, 61-63.

Тимощук 1982: Б. О. Тимощук. Давньоруська Буковина. Київ, 1982.

Федоров 1953: Г. Б. Федоров. Городище Екимауцы - Краткие сообщения Института археологии, вып. 50. Москва, 1953, 104-126.

Ханенко 1902: Б. И. и В.И. Ханенко. Древности Приднепровья. Киев, 1902.

Чангова 1992: Й. Чангова. Перник III. София, 1992.

Ђоровић-Љубинковић 1951: М. Ђоровић-Љубинковић. Метални накит Белобрдског типа. Гроздолике мићуше. - Старинар. Нова Серија II. Београд, 1951, 21-55.

Шинаков 1980: Е. А. Шинаков. Классификация и культурная атрибуция лучевых височных колец. – Советская Археология 1980, 3, 110-127.

Шпилев 2010: А. Г. Шпилев. Украшения роменского времени из Курской области (вторая половина VIII – конец X вв.) – Stratum plus, 5. СПб.-Кишинев-Одесса-Бухарест, 2010, 221-274.

Budinský-Krička 1959: V. Budinský-Krička. Slovanské mohyly v Skalici - Archaeologica Slovaca. Fontes II. Bratislava, 1959.

Chilinska 1963: Zl. Čilinská. Slawisch-awarishes Graberfeld in Nové Zámky. Bratislava, 1963.

Chropovsky 1961: B. Chropovsky. Otarkam historiche postavenia Nitry VIII–IX storoes – In: Studijne zveste ausav sv. Nitra, 1961, 139-160.

Chropovsky 1962: B. Chropovsky B. Slovanske pohrebisko v Nitre na Lupke. – *Slovenská archeológia,* X-1. Nitra, 1962, 175-240

Chropovsky 1978: B. Chropovsky B. 1978. Kraѕa slovienskeho Ѕperku. Bratislava, 1978.

Dankanits, Ferenczi 1959: A. Dankanits, I. Ferenczi. Săpăturile archeologice de la Cimbrud – Materiale VI. Bucureşti, 1959, 600-614.

Dekan 1979: J. Dekan. Wielkie Morawy. Epoka I sztuka. Bratyslawa-Wroclaw, 1979.

Demo 2009: Ž. Demo. An Early medieval Cemetery of the Bijelo Brdo Culture: Vukovar – Lijeva Bara (10th – 11th centuries). Zagreb, 2009.

Demo 2014: Ž. Demo. Zlato & srebro srednjegvijeka u arheološkom muzeju u Zagrebu (j- prilogom Maje Binčić) Zagreb, 2014.

Dostal 1966: B. Dostál. Slovenská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravé. Praha, 1966.

Hampel 1905: Hampel J. 1905. Alterhümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Bd. I–III. Braunschweig.

Holčik 1991: S. Holćík. Vel'komoravské pohrebisko v Bíni – In: Zborník Slovenského národného múzea. R. LXXV-1990. Bratislava, 1991, 85-105.

Hryby 1955: V. Hrubý. Staré Město: Velkomoravské pohřebiště "Na Valách". Praha, 1955.

Jurič 1987: Jurič R. 1987. Srednjovjekovni nakit Istre i Dalmacije - Arheoloѕka Istrazivanja u Istri i Hrvatskom Primorju. 11/2, Pula, 1987, 245-289.

Klanica 2006: Z. Klanica. Nechvalvalín, Prušánky. Čtyři slovanská pohřebiště. Díl. I. Příspěvek ke chronologii časně středověké hmotné kultury ve střední Evropě. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 28. Brno, 2006

Kóčka-Krenz 1993: H. Kóčka-Krenz. Biżuteria Północno-Zachodnio Słowiańska we wczesnym średniowieczu. Poznań, 1993.

Kurnatowska 1980: Z. Kurnatowska. Pola strefy Naddunajskiej w formowaniu sie kultury slowianskiej VIII-IX wieku. – In: Slovane VI-X stoleti. Brno, 1980, 155-163

Masov 1979: S. Masov. La nécropole médiévale près du village Gradesnica, dep.de Vraca. In: Culture et art en Bulgarie médiévale (VIII–XIV s.). Sofia, 1979, 31-47.

Merinsky 1988: Z. Merinsky. Kosočtverečné olověné křižky a jejich chronologické postavení v ramici hmotié kultury středni doby hradištni. Rodná země. In: Sborník k 100. Výroči Muzení a vlastivédné společnosti v Brné. A k 60. Narozeninám PHD. Vladimira Nekudu. Brno, 1988, 122-145.

Mésterházy 1994: K. Mésterházy. Az ún. Tokaji kincs revíziója – Folia Archaeologica XLIII. Budapest, 1994,193-239.

Nowakiewicz 1998: T. Nowakiewicz. Nowe odkrycia zausznic typu Borszczewka. – Swiatowit t. XLI. B. Warszawa, 1998, 531-543.

Pleterski 2010: A. Pleterski. Fruhmitterliche Identitäten und Aussagemöglichkeiten der archäologischen Quellen. – Antæus 31-32. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest, 2010, 143-154.

Profantova 2010: N. Profantova. Lunicovité prívesky z Levého Hradce. – In: Zaměřeno na středověk. Praha, 194-202.

Rjabceva 2014: S. Rjabceva. The contact of Great Moravia with Eastern Europe. – In: Great Moravia and the beginning of Christianity. Brno, 2014, 170-177.

Rejholcová1995: M. Rejholcová. Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie). Katalóg. Nitra, 1995.

Spinei 1999: V. Spinei. Marile migraţii din Estul şi Sud-Estul Europei în secolele IX-XIII. Iaşi, 1999.

Šolle 1959: M. Šolle. Knížecí pohřebiště na Staré Kouřimi - Památky archeologické. Praha, 1959, 353-506.

Teodor 1980: D. Teodor. Tezaurul de la Raducaneni. Iasi. – Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, 31,3. Bucureşti, 1980, 403-423.

Teodor 1981: D. Teodor. Romanitatea Carpato-Dunaena si bizantul in veakurile V-XI e.n. Iasi, 1981.

Teodor 1995: D. Teodor. Cercei cu pandativ stelat din secolele VI–VIII d. Hr. în spaţiul Carpato-Dunăreano-Pontic. - Arheologia Moldovei XVIII. Bucureşti, 1995, 187-206.

Vāňa 1954: Z. Vāňa. Madaři a slované ve sveté archeologických nalezů X–XII století. - Slovenska archeologia. Bratislava, 1955, 50-95.

Zak 1968: J. Zak. Les pendentifs en forme de croissant (lunules) sur les territoires slaves occidentaux et en Scandinavie du X-e au XII-e siècle. - Archaeologia Polona. X. Warszawaб 1968, 212-216.

ON THE GREAT MORAVIAN AND DANUBE INFLUENCE ON THE FORMATION OF OLD RUS' JEWELRY DRESS OF 10TH – THE BEGINNING OF 11TH C.

Svetlana Reabteva

(Summary)

Among the archaeological finds from the Eastern Europe region of 9th – the first half of the 10th c. is known the group of ornaments associated with the antiquities of Great Moravia and the Danube Bulgaria. In general, these items are objects of import. On-site were manufactured only cast imitation of some types of jewelry decorations. At a later time – from the mid of 10th by the beginning of the 11th c. on the territory of Old Rus' is very popular jewelry dress with the grain decor, formed on the basis of the Byzantine-Moravian samples. During this period in Eastern Europe are found the whole series of items with beading, unparalleled in the Danube region. Starting of it distribution relates to the first half of the 10th c. In the Eastern Europe worked jewelers who used techniques and prototypes of decorations introduced from Byzantine and Danube region.

ИЗОБРЕТЯВАНЕ НА ПОЛУГРЪК

Христо Трендафилов

Единственото известие, в което обучаващият се във византийската столица бъдещ български цар Симеон е наречен „полугрък“, е поместено в съчинението на лангобардския историк, писател и дипломат Лиудпранд *Antapodosis (Възмездие)*, по-точно в глава 29 на неговата трета книга:

Nunc etenim Simeonem emiargon, id est semigrecum, esse aiebant, eo cuod a puerticia Byzantii Demostenis rhetoricem Aristotelisque silogismos didiarit.

В превод:

За този Симеон казват, че бил „емиаргос“, т.е. полугрък (semigrecum), защото още като малък бил изучил във Византиум (т.е. Константинопол) ораторското изкуство на Демостен и силогизмите на Аристотел... (ЛИБИ 1960, 324; Лиудпранд 2015, 141).

Горното определение обозначава по-скоро не етнически, а антично образован и възпитан грък, с други думи – елин. Принципно аналогичното прозвище *graeculus* (**малък грък, гърче**) е получил римският император Адриан II (117-138) в училище заради изключителната си любов към античната култура (Корелин 1895, 41-50; 70-82). В крупния библиографско-критически труд на константинополския патриарх Фотий *Мириобиблион* (*Хилядокнижие*), наричан обикновено *Библиотека*, под № 100 фигурират *Речи (Declamationes)* на Адриан II, придружени със следната кратка и сдържано-положителна анотация: *Read several of the Declamationes of the emperor Hadrian, distinguished by moderation of style, and not disagreeable to read* (=*Прочетени са някои Речи на император Адриан, отличават се със скромност на стила и не затрудняват четенето*) (Photius 2002, 47).

Но кой и по какъв повод е именувал младият Симеон *полугрък*? Според някои изследвачи прозвището е дадено на бъдещия български цар *в Константинополския университет* лично от неговия именит професор по граматика (филология) Комитас (Гечев 1975, 99). Съгласно други наши автори (не са познати подобни предположения на чужди учени относно прозвището на младия княз) названието е присвоено на Симеон от константинополския патриарх Фотий (Богданов 1974, 30). Според трети пък кръстникът е Лъв VI Мъдри (886-912), защото Симеон бил зачислен в гвардията на бъдещия император и се е учел заедно с него (Станилов 2003, 80).Тези допускания (и най-вече първото) са напълно възможни, но поне засега са абсолютно недоказуеми и при липсата на данни могат да се използват главно в прогимназиалното и гимназиалното обучение по история или, в най-добрия случай да бъдат мотивирани (с много уговорки) в радио и телевизионни предавания с популярна насоченост. Но те са изказани от авторите им уверено и сочат като кръстници на Симеоновото прозвище твърде авторитетни люде във Византия: император, патриарх и университетски професор.

Такава една традиция обаче е характерна много повече за прозвищата и псевдонимите на *Новото време.* Например, псевдонимите на четирима изтъкнати наши поети са дадени от техни събратя и приятели по естетически съображения: **Яворов** на Пейо Крачолов, **Лилиев** на Николай Попиванов, **Ламар** на Лалю Маринов, **Н. Янтар** на Никола Нейков, после с нов псевдоним Николай Марангозов, **Яна Язова** на Люба Ганчева (тя е и белетрист).Те са именувани така съответно от Пенчо Славейков, Димитър Подвързачов, Гео Милев (назовава Ламар и Н. Янтар) и проф. Александър Балабанов(той е влюбен в Яна Язова и прототип на герои в три нейни романа и една драма). Във всички посочени случаи имаме замяна на фамилии и имена с битово-рустикален колорит с по-поетични. Второ, прозвищата във Византия имат обикновено отрицателна семантика, особено що се отнася до императори, те фиксират

или поведенчески недостатък (Лъв I *Касапина*, Юлиан *Отстъпника,* Константин V *Копроним*, т.е. *Фекалиев,* Михаил III, *Пияницата*, предизвикващото съвсем различни чувства у българи и гърци название *Българоубиец* на Василий II, или изхождат от някаква неприятна особеност на лицето и сетивата (Михаил II *Пелтека* (*Балба*), Юстиниан II *Ринотмет (Носоотрязания)*, Константин IV *Брадатия*, значително по-приемливото Зоя *Карбонопсина* (*Въгленооката)*. Породени от текущата действителност прякори се срещат и в Древния Рим. Луций е бил наречен *Сцевола* (*Левака*) заради овъглената си при демонстрация в плен на мъжественост дясна ръка (Тит Ливий 2005, 37), а император Калигула (*Ботушче*) получил това название от една лагерна шега, тъй като израснал сред войската, облечен като обикновен войник (Светоний 2002, 234). Оставяме настрана прякорите етноними на василевси – *Арменеца, Сириеца, Хазарина, Македонеца*, преди тях Октавиан Август е наричан *Туриеца* заради своя произход; във византийските хроники цар Симеон е назоваван *Българина* (изглежда така щяха да го наричат и ако беше седнал на императорския трон). Прякорите в колективна среда често възникват по спонтанен повод, тяхната поява и възприемане е общо дело и името на „кръстника“ обикновено бързо се забравя. По-вероятното е обаче през X в. в Константинопол да е битувало своего рода градско предание или легенда за най-опасния за период от цели три десетилетия враг на *Империята*. Но през 949-950 г., когато се датира първото пратеничество на Лиудпранд във византийската столица, споменът за Симеон е бил сигурно поизбледнял, още повече, че отношенията между България и Византия са били от 22 години мирни и добросъседски (макар и точно през посочените години има известно политическо охлаждане, провокирано от смъртта през 948 г. на презирания от император Константин Багрянородни негов тъст Роман Лакапин, чиято внучка Мария-Ирина е съпруга на сина на Симеон, цар Петър). За възможността краткият разказ на Лиудпранд за *полугръка* Симеон да отразява константинополска градска легенда или слух за българския княз ние вече писахме (Трендафилов 2010, 92-97).

Сега ще погледнем отново към Симеон „полугръка“ в светлината на по-нови изследвания и хрумки

Упоменатият в началото Адриан II, смятан за един от „петимата добри“ римски императори, е близък до Симеон и като владетел, и поради преклонението си пред гръцката култура: наречен е ***гърче***, така както и българинът получава в Константинопол прозвището ***полугрък***. В тази връзка може да се добави, че Адриан II е придавал на прогръцките си увлечения политически характер, стремял да организира панелински съюз (κοινὸν πανελλήνον); с тази универсалистка концепция са пронизани и животописите на Плутарх. Елинофилството на Адриан II и донякъде на Нерон ги заставя дори да дадат някаква частична независимост на гърците, която е ликвидирана от Веспасиан. Логично е на Симеон да е импонирала тази сродна нему личност. **Гърче, Малък Грък, Graeculus, Greckling, Μικρό Ἕλληνος** (*Адриан II*), **Малък Демостен** (сириецът *Либаний*), **Елин** (арменецът *Лъв Математик*), **Полугрък** (българинът *Симеон*)–явно става дума за цивилизационен **троп**, характеризиращ доброто усвояване на гръцката култура от чужденци, но съдържащата се в него умалителност би могла да загатва за известна снизходителност и невъзможността да се постигне в пълнота гръцкото културно равнище от един чужденец.[1] В този смисъл посоченият ***цивилизационен троп*** е на практика ***култур–колониален***. Интересът към гръцкия език и култура е основен белег на *Елинското* или по-скоро *Елино-Римско Възраждане (обновление)* (доколкото протича в условията на римско владичество). На такава известна личност като Марк Антоний му било *приятно да чува, като го наричат „елинофил“, още повече: „приятел на Атина*“ (Плутарх 1981, 268). Следва да се има предвид, че според семейния генеалогически мит родът на Антоний води началото си от сина на Херакъл. Смята се, че предсмъртните думи на Гай Юлий Цезар са били цитат на гръцки от *Менандър* (съгласно Плутарх), според Светоний – на Нерон от *Илиада* X:535„…*звук от коне до мойте уши се донася*“. Тези изрази обаче придобиват популярност в латинската си версия. Така смъртта като всеобемащ финален акт на човешкия живот се включва при известни римляни в традицията на старогръцката литература. Понякога тропът носи просто одиозни, но лишени от умалителност конотации – Лъв Математик (Философ), живял във време, съвсем близко до Симеон, е имал и трето прозвище – **Елин**

(ἕλληνος) (Льомерл 2012, 256). Как всичко това се съотнася с интерпретациите на названието „полугрък“, направени през последните няколко години? Още тук е редно да кажем, че и то е продукт на *Елинско възраждане*, само че възникнало доста по-късно (IX–XI в.) и наречено *Македонско* (най-напред у изкуствоведа Курт Вайтцман, който през 1948 г. заговорва за *Macedonian Renaissance* (Вайцман 1948).

1. През 2006 г. британският византолог Джонатан Шепард допусна наличието на ирония в названието „полугрък“, защото Лиудпранд имал предвид аргосците, т.е. гърците в архаичния, омиров смисъл (Шепард 2006, 135-158).

2. През 2009 г. Микеле Бандини от Университета в Потенца, Южна Италия разгледа значението на думата „полугрък“ от презумпцията за грешка при преписването на ръкописа. В резултат от тази грешка първоначалното ἐμί-ε̲ργος, итал. „incompiuto“, бълг. „недовършен“, „полунаправен“ (Речник 1943, 350) се е превърнало в ἡμί-α̲ργος, „полугрък“. Според италианския учен Симеон е наречен така, защото учил само донякъде, бил един вид „учил-недоучил“. Лексемата е **hapax legomenon**, среща се само тук, при характеризирането на Симеон. Много рядка дума е и нейното латинско съответствие „semigrecum“, употребено от Лиудпранд (Бандини 2009, 381-435). Допуска се, че дори цялата дума „полугрък“ представлява интерполация на по-късен преписвач. Но макар, че младият български княз вероятно прекъсва обучението си, за да се замонаши, едва ли мълвата може да декорира с толкова травестиращ епитет княз-школар, изучил риториката на Демостен и логиката на Аристотел.

3. През 2012 г. бе публикувана статия на Кирил Маринов от Университета в Лодз, под надслова: „В оковите на едно зло. Изобразяването на цар Симеон I Велики (893-927) в Словото „*На мир с българите*“ (Маринов 2012, 157-190). Авторът сумира различните, главно негативни съпоставки на българския владетел в това *Слово*, което той-заедно с други изследвачи отдава на Теодор Дафнопат. Такива са сравненията на Симеон със старозаветните царе Адер, Олофрен. Освен това Маринов се спира и върху оценката на автора на *Словото* на начина, по който Симеон говори гръцки език „*...от една страна говори много на варварски (негръцки) език, а от друга-на неправилен (развален) гръцки“* (ГИБИ 1964, 95, леко редактиран от нас превод, срв. Маринов 2012, 180). Тази критична оценка би могла да бъде съотнесена с названието *полугрък*. В.Златарски вижда в това твърдение „само една риторична фигура, с която ораторът иска да унижи българския цар“ (Златарски 1971, 451, бел. 65) Тук авторът на *Словото* явно утрира езиковото несъвършенство на българския цар, но все пак да не забравяме, че от завръщането на школара и монаха Симеон от Константинопол в България (около 878 г., (всъщност преди 893 г.!-П. Г.) са изминали около 37 години, и че още дипломатът Лъв Хиросфакт (Магистър) в *Писмо № 4* до българския княз намеква за участието на некомпетентни в гръцкия език граматици в четенето, осмислянето и изобщо в подготовката на Симеоновата кореспонденция :„*Ако имаше секретари (**γραμματεῖς**), които четяха добре, о, най-човеколюбиви от князете, ако разполагаше с люде, които умееха да поставят запетая там, дето трябва, то ти, като четеше писмото ми, щеше добре да разбереш. . . „*(ГИБИ 1964, 177). Изминалите повече от три десетилетия са наистина предостатъчен срок, за да се забрави в немалка степен гръцкия език, дори от високообразовани люде. Показателно в това отношение е признанието на Юлиан Отстъпник в писмото му „До Евмений и Фариан“, изпратено от Галия (където ръководи защита на Империята от набези на германците) до двама негови съученици и приятели от елитните гръцки школи в Никомидия или Атина: „*Изтича вече **четвърта година,** изтича и **третият месец** след нея, откакто сме разделени един от друг. С удоволствие бих научил докъде сте напреднали за това време. Що се отнася до мен, **достойно за почуда е, че още мога да говоря гръцки.** Толкова тукашните страни са ме **о в а р в а р и л и***“ (разредка – Х.Т., вж. Юлиан 1983, 21). **Четири години и три месеца при Юлиан Отстъпник, а 37 години при Симеон Велики?** Несъмнено губейки практика за разговор на гръцки, Симеон обаче е продължавал да чете усилено текстове на този език и това се доказва убедително от написания от негово име *Прилог (=Добавка, Предговор)* към преславския сборник *Златоструй*, където се казва, че системно четял съчиненията на Св. Йоан Златоуст в оригинал и направил подборка с

негови слова, за да бъде преведена на славянски (старобългарски) език: „*И понеже* (Симеон) *бе навикнал да чете всичките му книги, той избра от произведенията му* (на Йоан Златоуст) *тези слова*„ (Трендафилов 2010, 179).

4. През 2013-та друг византинист от Университета в Лодз, Мирослав Лешка засегна проблема за цар Симеон като „полугрък“ както в своя монография, (посветена на цар Симеон и българо-византийските отношения по време на неговото управление), а също и в близки до нея статии (Лешка 2013, 26-31; Лешка 2013-2014, 69-74). Подходът на Лешка е обобщителен, той подлага на прецизен критически коментар показанията на използваните досега извори, речници и културноисторически изследвания, особено появилите се през последното десетилетие и със сигурност неговата заредена със спотаени, ненатрапчиви инвенции и видима енергия книга ще предизвика и вече предизвиква нови проучвания.

Казаното от посочените автори не налага радикално преосмисляне на предложената в началото наша идея за названието „полугрък“ като авторски запис на една от константинополските градски легенди. Но то изисква да погледнем пак и по-съсредоточено към античния езиково-културен субстрат, в чието лоно може да се роди един „полугрък“.Този субстрат е основен за всички изброени гледища. Ако „емиаргос“ като единна лексема е хапакс, то „аргос“, заедно с други близки по звучене названия, е общо понятие за гърци и ромеи, за Гърция и Византия. В това значение то се среща в произведенията на големите латински писатели, от които най-вече се учи Лиудпранд. Всички те на свой ред го употребяват под влияние на поемите на Омир. Така напр. в *Илиада* са споменати 598 пъти *ахейци*, 183-*данайци*, 29 – *аргосци*, намират място и *мирмидонците* на Ахил, които много по-късно хронистът Йоан Малала ще отъждествi с българите. Но латинските автори употребяват за гърците най-често поетичното названияе *аргосци* и близките до него *аргивци* и *арголийци*. Така е в *Енеида* на Вергилий, който използва още *ахейци, мирмидонци* и *гърци* (Вергилий 1980, 127-384). Именно подхода на латинските автори и особено на многопочитания от него Вергилий следва Лиудпранд. Погледът към употребите на посочените по-горе названия при него сочи една видима идейно-стилова диференциация: **аргосци и близките до него названия се използват в по-висок, поетичен смисъл за антични или свързани с Античността личности, феномени и събития**. *Когато става дума за съвременни лица и битови явления, Лиудпранд обикновено прибягва до „гърци“.* Това не е твърдо следвано правило, понякога авторът просто избягва повторенията и редува двата класа названия.

Но изхождайки от факта, че лексемата *полугрък* е **hapax legomenon**, можем да сметнем, че тя е съчинена от Лиудпранд в резултат на любимия му прийом да смесва високото и ниското, сериозното и комичното. В обсега на тази амбивалентна сплав видимо попадат византийците, и едва доловимо Симеон. Как авторът постига това?

Чрез образа на един млад княз от довчера варварска, военолюбива и като цяло враждебна на *Василеята* съседна страна, който усвоява в нейния най-представителен университет антични класици като Демостен и Аристотел. Те са познати на твърде малко гърци и дори някои императори (главно тези, които са се домогнали до властта по насилствен път) са необразовани и направо невежи в елинската древност. За княза се носи някаква градска легенда, която Лиудпранд дочува и леко претрансформира в свой дух (да си спомним, че Стивън Рънсиман го нарича, макар и твърде пресилено „клюкар“). Все пак този княз, въпреки очевидните си заложби, не е в пълния смисъл грък (освен това той и прекъсва обучението си). Западният автор укротява възхитата си и изобретява думата *полугрък* като културен компромис между варварство и цивилизация. Симеон е блестящо образован, но все пак не е изцяло грък. Симеон не е имал възможността да развие своето университетско цивилизационно възпитание, тъй като става монах, а после се опива от изкушенията на светската власт, превръща се в мощен владетел, който постоянно громи *Империята* в стремежа си да стане господар на Балканите. Спорното и донякъде туширащо придобитото от Симеон понятие *полугрък* обаче не е натоварено иронично, както се допуска, защото подир него в текста на известието идват убедителни доводи: бидейки юноша, българинът е изучавал колоси на риториката и философията. Ще се опитаме да докажем това, като сравним пасажа с една друга отпратка на Лиудпранд към Омировата стилистика, където тя, както ни се струва, има наистина и пейоративна функция.

Така, в 25-та глава на Трета книга от *Антаподозис* Роман Лакапин (вече домогнал се до титлата василеопатер) изисква в нарочна реч към константинополските големци да му бъдат дадени знаци на императорско достойнство. Роман се мотивира, че вече е „*... част от пресветата императорска власт чрез брака на* (своята дъщеря) **glaucopis** Елена …“ (Лиудпранд 2015, 144). По-нататък авторът продължава разказа за сетните от демагогската реч на Роман вече от свое име „*...било единодушно решено от съвета и съобщено на народа с декрет, че тъй като е с най-високия ранг и споделя императорското достойнство чрез дъщеря си* **leucolenon** Елена,-Роман има право да носи сандали от червена кожа, както е обичайно за император (Лиудпранд 2015, 144 и бел. 89 и 90). Явно и речта и нейното авторско продължение изглежда са дело на самия Лиудпранд. Това личи особено от двата типично омирови епитета, с които е декорирана Романовата щерка Елена, носеща името на хубавата виновница за Троянската война:

glaucopis – **совоока**, т.е. мъдра, употребява се от Омир за ***Атина Палада***; богинята е наречена така в следните песни на *Илиада*: I:206;

V:420, 719 и 825;**VIII**:30, 357, 382; **XI**:729; **XVII**:567; **XXIV**:26 на *Илиада*(общо 10 пъти), както и в редица песни на *Одисея*:**I**: 44, 80, 156, 221, 314; **III**:229, 356, 371; VI:13; **XIII**:236, 389, 392, 420; **XX**:44; **XXIII**:343;**XXIV**:540, 541(общо 17 пъти). Руският превод на този епитет „зеленоглазой“ (зеленоока) е неточен.

leucolenon – белоръка, използва се най-вече за ***Хера***- в Песен **I**:55 и 195,**V**:711;767;775:784; **VIII**:484;**XIV**:277;XV:78;**XXIV**:55 на *Илиада*. В две от песните на същата поема така е назована съпругата на Хектор ***Андромаха***-**VI**:371; **XXIV**:723 (общо 12 пъти). В Песен **XX:227** на *Одисея* епитетът е отнесен не към ***Хера*** или ***Андромаха***, а към хубавата ***Елена***, тук отново жена на цар Менелай, **„белоръка Елена“**. В *Одисея* ***Хера*** нито веднъж не е назована така. Това ни заставя да допуснем, че и двата епитета (**совоока** и **белоръка**) са взети по-скоро от *Одисея*, а не от *Илиада*. И, тъй като латинските преводи на *Одисея* са късни (известно посредничество при рецепцията и превода на двете омирови поеми оказва *Енеида* на Вергилий), следва да се мисли, че Лиудпранд се е запознал с поемата в оригинал, възможно по време на първата си мисия в Константинопол, през втората не му е било до гръцка литературна класика. (Приведените цитати и песни от *Илиада* и *Одисея* са взети съответно от българските издания на Омир (Омир 1976 и Омир 1971).

Повече от ясно е, че слабо образованият Роман Лакапен, син на арменски селянин, не би могъл да характеризира с омирови епитети дъщеря си. Те са употребени от Лиудпранд в иронично-травестиен план и се вписват в идейната насоченост на разказа – да се покаже комично-наглият, но в крайна сметка успешен порив към властта на Роман (следват нови негови искания, които също са удовлетворени от покорните и лъстиви царедворци). Императорът с нищо от своето поведение и интелект не показва, че познава творчеството на Омир, затова епитети като приведените изглеждат пришити с определена цел. Не е така при определянето на Симеон като *полугрък, емиаргос*: то е подплатено с ясни до́кази – изучавал е Демостен и Аристотел, стигнал е до висока, но още не цялостна идентификация със своите учители. Съзнателно търсената висока архаика при очертаването образа на Симеон се допълва от факта, че градът ***Константинопол,*** където той е учил, е назован тук с най-старото си име ***Византион***. От всичко 23 употреби на топонима „Константинопол“ и неговите исторически синоними в цялото съчинение, *Византион* е споменат само 2 пъти. Освен като учебен локус при Симеон, градът е наречен така още веднъж. В Първа книга на *Антаподозис*, глава XI, Лиудпранд осведомява читателите: „*Град* ***Константинопол****, който порано се наричал* ***Византион****, а сега* (се нарича) ***Новия Рим****, е заобиколен от най-свирепи народи*“ (Лиудпранд 2015, 51). Но едновременното споменаване на трите названия се диктува от познавателни, историко-географски цели, докато това само при Симеон идва да засили архаичното излъчване на неговото прозвище *Полугрък*. Един двоичен образ на притворен монах анахорет Лиудпранд съчинява и в друга своя творба, *Доклад за мисията в Константинопол*. В нейната последна, 65-а глава авторът заклеймява иронично морала на своите византийски придружители, всички очернящо типизирани под името Михаил, като за последния от тях пише:„*...но от ръцете на тези*

незначителни Михаиловци аз попаднах на тебе-великия Михаил, полуотшелник, полумонах. Казвам и повтарям: малко ти е мръсната вода, която от любов към Йоан Кръстител непрестанно пиеш" (Лиудпранд 2015, 307). Авторът представя нещо средно между лумпенизиран скитник и лицемерен калугер (в руския превод имаме ***полуотшельник, полумонах,*** в английския – ***half-hermit, half-monk***). Но това е сатирично съчинен образ, познат на Лиудпранд по текстове и слухове (а може би и от първото му пратеничество в Константинопол), защото реалният му прототип Свети Михаил Малейнос (894-962) е основател на манастири, духовник с големи заслуги към Православието (изграждането на Великата лавра „*Св. Атанасий*" на Атон дължим на негов ученик), паметта му се чества от редица Църкви (не и от Българската) на 12 юли. Ала той е и чичо на омразния на Лиудпранд император Никифор Фока (когото той описва като някаква комбинация от Терсит и Квазимодо), оттук и ненавистта на автора на *Възмездие* към преподобния Михаил.

Така, стъпка по стъпка, наред с други свои ваяния кремонският епископ е изобретявал и *полугръка Симеон*.

Навремето Гьоте и Хесе изобретиха в свои романи идеални духовни територии: **Педагогическата провинция** във *Вилхелм Майстер* и **Касталия** в *Игра на стъклени перли*. Днес Весна Голдсуърти пише за измислянето на **Руритания.** За малко повече от половин век човешката изобретателност еволира от непостижимата **Касталия** (1943) до несъществуващата **Руритания** (1998).

Но Лиудпранд е изобретил не общност, а един самотен *полуомиров грък*, антично образования българин Симеон, рожба на *Македонското обновление* и демиург на славянското му просвещенско продължение в Преслав и другаде. По-нататъшните му превъплъщения на монах и дори на владетел не са толкова интересни. Другият Симеон, постоянно враждуващ с Византия и претендиращ за императорски титул, не е негов, а на василевси, патриарси, вехти хронисти и днешни историци. Не е негов и Симеон, който твори *Славянското просвещение* в България и инициира Преславския текст във всичките му форми – литература, архитектура, изкуство, той е сътворен от нашите книжовници, духовници, строители, ювелири и зографи.За Преславския Симеон кремонският епископ сигурно не е знаел нищо. Тръгвайки от съвременни нему константинополски легенди и слухове, ситуирайки ги в дискурса на голямата антична традиция, той ги сътворява окончателно и патентова писмено чрез собствени наблюдения и дарованието си на историк, сатирик и пристрастен, но зорък и проникновен политически съдник на Изтока и Запада.

Лиудпранд би могъл да нарече своя фрагмент „**Моят Полугрък**", така, както Марина Цветаева е озаглавила своето прочуто есе „**Моят Пушкин"** (1937).

Използвана литература:

Богданов 1974: Ив. Богданов Симеон Велики. Епоха и личност. София, *Народна просвета*, 1974.

Вергилий 1980: Публий Вергилий Мазон. Буколики. Георгики. Енеида. Превод Г. Батаклиев. София, 1980.

Гечев 1975: Ст. Гечев Към въпроса за авторството на Храбровата апология.- Литературна мисъл XIX, 1975, 3, 87-101.

ГИБИ 1961: Гръцки извори за българската история IV. София, 1961.

ГИБИ 1964: Гръцки извори за българската история V. София, 1964.

Златарски 1971: В.Н Златарски. История на българската държава през средните векове I, 2. София, 1971.

Корелин 1895: М. С. Корелин Падение античного миросозерцания (Культурный кризисс в Римской империи). Санкт Петербург, 1895.

Лешка 2013: M. Leszka Symeon I Wielki a Bizancium. Z dziejów stosunków bulgarsko-bizantyńskich w latach 893 – 927. Lódż, 2013 (=Byzantina Lodziensia XV).

Лешка 2013-2014: М. Лешка Симеон I Велики – „полугрък"? Бележки върху израза „emiargos" у Лиутпранд (Antapodosis III,29).- Bulgaria medievalis 4 – 5, 2013 – 2014 (=Studia in honour of Prof. Vassilka Tapkova Zaimova).

ЛИБИ 1960: Латински извори за българската история II. София, 1960.

Лиудпранд 2015: Лиудпранд Кремонски. Разплата. История на Отон. Пратеничество в Константинопол. Предговор, превод от латински и коментар Л. Симеонова. София, 2015.

Льомерл 2012: П. Лемерль. Первый византийский гуманизм. Замечания и заметки об образовании и культуре в Византии от начала до X века. Вступительная статья и перевод с французского: Татьяна А. Сенина (монахиня Кассия). Санкт-Петербург, 2012.

Маринов 2011: K. Marinov In the Shackles of the Evil One. The Portrayal of Tsar Symeon I the Great (893-927) in the

Oration *On the treaty with the Bulgarians*.- Studia Ceranea 1, 2012, 157-190.

Омир 1971: Омир. Одисея. Превод Г. Батаклиев.София, 1971.

Омир 1976: Омир. Илиада. Превод: Ал. Милев и Бл. Димитрова. София, 1976.

Плутарх 1981: Плутарх. Успоредни животописи. Превод Б. Богданов. София, 1981.

Речник 1943: Старогръцко български речник. Второ издание. София, 1943.

Светоний 2002: Гай Светоний Транквил. Дванадесетте цезари. Превод Ив. Попова, А. Николова. София, 2002.

Станилов 2003: Ст. Станилов Българската монархия през Средните векове. Второ допълнено и преработено издание. София, 2003.

Тит Ливий 2005: Тит Ливий. Историята на Рим. От основаването на Града. Книга втора. Превод Вл. Атанасов. София, 2005.

Трендафилов 2010: Хр.Трендафилов Младостта на цар Симеон. София, 2010.

Юлиан 1983: Юлиан. Писма. Съставил и превел Вл. Атанасов. София, 1983.

Bandini 2009: M. Bandini Simeon di Bulgaria l'„incompiuto" (Liutpr.Antap.3, 29).- Studi Medievali e umaistici, 7, 2009, 381-435.

Photius 2002: Photius**.** Bibliotheca or Myriobiblon. 2002 (електронно издание).

Shepard 2006: J. Shepard. Manners maketh Romans? Young barbarians at the emperors court.- In: Byzantine Style, Religion and Civilization. In Honor of Sir Steven Runciman. Edited by E. Jeffreys. Cambridge, 2006, 135-158.

Weitzmann 1948: K. Weitzmann The Joshua Roll: A Work of the Macedonian Renaissance. Studies in Manuskript illumination III. Princeton, 1948, ...

THE INVENTION OF A HALF-GREEK

Hristo Trendafilov

(Summary)

The article discusses the repeatedly analyzed notification in the composition of the western chronicler Liudprand of Cremona titled *Retribution* (III:29), according to which the Bulgarian prince Simeon has been called "half-Greek" due to his good mastering of Greek language and culture. The article draws on examples of various nicknames from the antique and the Byzantine literature and culture. The word "half-Greek" is an exception, *hapax legomenon*, and appears to be constructed by Liudprand himself in order to put a stamp on the rare but real case of a Hellenically educated foreigner.

МЕЧТАТА НА БЪЛГАРИТЕ ЗА ЗАВЛАДЯВАНЕТО НА ЦАРИГРАД ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Георги Н. Николов

Край Босфора шум се вдига,
лъскат саби, щитове,
ето Симеон пристига,
воеводите зове:
...
Шумят войски и войводи,
вей се българският стяг,
Симеон умислен ходи,
гордо гледа своя враг.

Иван Вазов, Из „Цар Симеон“, 1883

Десет века подир величавото управление на българския цар Симеон I Велики (893–927), народният поет Иван Вазов (1850–1921) е възпял неговите военни победи в поетичната си творба-химн („Цар Симеон“), посветена на похода му срещу Цариград през август 913 г. (Вазов 1975, 361–363). Най-вероятно Ив. Вазов е узнал детайлите за станалото тогава от наскоро публикуваната книга на чешкия славист Константин Иречек (1854–1918) – „История на българите“ (1876 г.).

* * *

Добре известен факт е, че от установяването на имперската столица във Византион (официално за дата на това събитие се приема 11 май 330 г.), превърнал се в средище на три империи в продължение на 1593 години: Източноримската/Византийска (330–1204; 1261–1453, общо 1066 години), Латинската (1204–1261, общо 57 години) и Османската (1453–1923, общо 470 години), този град-крепост станал мечтана цел за завладяване сред много племена, народи и държави, чак до Балканските войни през XX в. Само три пъти през тези шестнайсет столетия градът е бил завладяван: на 12 април 1204 (от латинците от Четвъртия кръстоносен поход), на 25 юли 1261 (от ромеите от Никейската византийска империя) и на 29 май 1453 г. (от османските турци).

Още през IV в. местното население на пролива Босфор, дало ново, политическо име на града: Νέα Ῥώμη (Нов Рим). Подир смъртта на късноримския император Константин I Велики (324–337) столицата вече била именувана нему – Κωνσταντινούπολις – име, което гърците използват за назоваване на града и до днес. Несметните богатства на византийската столица, славата ѝ на имперски и християнски център подхранвали апетитите за нейното завладяване. Илюзията, че това е по силите на всеки завоевател още повече засилвала надеждата за осъществяване на този блян. Парадоксално е, че Цариград бил подлаган на най-много нападения и обсади, тъкмо през Ранното средновековие, когато и Византийската империя била в зенита на своята политическа и военна мощ в Югоизточна Европа и Мала Азия. Взор към града отправяли готи, хуни, перси, авари, араби, българи, руси и др. Неуспехът на техните кампании не отчайвал новите претенденти да завоюват „Окото на Вселената“. Крайната цел е била ясна: опустошение и разграбване на великия град.

* * *

Константинградъ, Царинградъ, Цароградъ, Царскин градъ (Български названия на византийската столица)

Запознаването на българите с Цариград през Ранното средновековие

Средновековните българи нарекли византийската столица със славянското название Цариград – **Град цѣсарскии** (Гюзелев 1998, 3–4). И през Средновековието, и през Възраждането, та до днес това е българското име на града. Сравнително рано българи и славяни добили представа за византийската столица Цариград (Гюзелев 2002, 61–70; Гюзелев 2003, 460–469). От една страна това били личните впечатления на някои български вождове, които виждали с очите си

столицата на империята. От друга страна, това били сведенията на очевидци, които разказвали на слушателите си за видяното там.

Вероятно българите, които живеели в пределите на Хунския племенен съюз, бидейки участници в хунските набези, били сред първите, които научили за центъра на Ромейското царство, а някои от тях може би още през първата половина на V в. видели с очите си новата столица на империята. Влиянието на Византийската империя сред българските племена, живеещи в земите на Северното Причерноморие и Приазовието се забелязва още през VI в. Едно от най-ранните свидетелства за това е покръстването на българския вожд Грод през 527 г. Византийският хронист Йоан Малала (ок. 490 – ок. 570) пише че, „царят на хуните [т.е. българите] на име Грод (Γρῶδ), който живеел близо до Босфора [дн. Керченския проток] преминал на страната на императора [Юстиниан I Велики (527–565)]. Той дошъл в Константинопол (ἦλτεν ἐν Κωνσταντινοπόλει) и се покръстил. Самият император му станал възприемник при кръщението и след като го надарил богато, изпратил го обратно в страната му да пази ромейските владения и Босфора (Ioannes Malalas 2000, 360. 51–361. 55).[1] Вероятно това е първият известен по име български вожд, който не само посетил Цариград, но се срещнал и лично с императора, който станал негов кръстник в християнската вяра.

В средата на VI в. Византийската империя провокирала конфликт между българските племена кутригури и утигури. По време на военните си действия част от тях влезли в контакт с централната власт в империята. Известно е, че утигурският вожд Сандил изпратил пратеници при византийския император Юстиниан I, които трябвало да изразят пред него мнението на своя господар. Тази среща станала в Цариград (Procopius Caesariensis 1905, 584–589). За пореден път българите зърнали не само столицата на Ромейската империя, но и дворците на нейния василевс.

През VII в. българските племена започнали да играят значима роля в историята на Югоизточна Европа. Те се включили в обсадата на Цариград, проведена през лятото на 626 г. Тогава към персийската войска, предвождана от военачалника Шахбараз се присъединил и аварският хаган, който водел въоръжено множество от авари, славяни, българи (кутригури) и гепиди. В това време византийският император Ираклий (610–641) отсъствал от столицата, бидейки в Лазика. В крайна сметка атаката на византийската флота срещу славянските еднодръвки в морето имала решаваща роля за отблъскването на обсадителите (Pohl 1988, 248–255; Hurbanič 2009; Hurbanič 2010). Това бил и първият случай, в който българи и славяни съвместно обсаждали Цариград.

Твърде неясни са ранните години от живота на българския кан Кубрат (605–665) (Бешевлиев 1992, 5–12). При все това може да се смята, че той е посетил Цариград поне един път, (ако не и два пъти).[2] При получаването на титлата патриций (ок. 635 г.) той е бил репрезентативно покръстен и въведен в християнската вяра. Естествено е да с смята, че това е станало във византийската столица, а не в земите на българския господар. Богатите дарове, които Кубрат получил от ромейския василевс Ираклий са частично засвидетелствани сред предметите на съкровището от Малая Перешчепина (Вернер 1988; Залеская, Засецкая, Каспарова, Лвова, Маршак, Соколова, Щукин 1989).

И потомците на кан Кубрат в една или друга степен добили представа за византийската столица. През 680 г., начело на българите-уногондури, кан Аспарух (680–701) извършил поход в Тракия, достигайки до околностите на Цариград. Впоследствие, при сключването на българо-византийския мирен договор от 681 г., може да се предположи, че и пратеници на кана са пребивавали в града (Theophanes 1883, 358–359; Nicephorus 1990, 88, 90).

Българите, които през VII в. от Аварския хаганат прибягнали в Македония, също стигнали до стените на имперската столица. След провалилия се опит на българските отряди, водени от хагана Кубер да завладеят Солун, един от него-

[1] Теофан Изповедник съобщава същото, без да споменава изрично идването в Цариград – вж. Theophanes 1883, 175. 24–28.

[2] Според В. Гюзелев (Божилов–Гюзелев 1999, 76) кан Кубрат е посетил Цариград два пъти: първият път към 619 г., когато е бил покръстен и известно време е живял в двора на византийския император. Второто му посещение се отнася към 635 г. или малко по-късно. Критичен анализ на сведенията за кан Кубрат, които се съдържат в Хрониката на Йоан Никиуски направи Лурье 1994, 95–109.

вите близки сподвижници, а именно Мавър, заедно с група свои съмишленици пристигнал в Цариград и се срещнал с василевса Константин IV (668–685). Мавър получил назначение и останал да пребивава в империята, най-вероятно в столицата. По-късно, по обвинение в заговор, който бил разкрит, Мавър бил лишен от длъжността си и по заповед на императора бил заточен да живее в предградията (ἐν προαστείῳ) на столичния град (Lemerle 1979, 227–234).

Според едно описание на цариградските забележителности (Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως) през управлението на византийския император Тиберий II Апсимар (698–705), „хаганът", неназован по име владетел на българите (Χαγάνον τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας), опустошил цяла Тракия и достигнал до градските врати (μέχρι τῶν πορτῶν) на византийската столица. Това принудило императора да издигне крепостта Кастелион на северния бряг на Златния рог (Scriptores 1907, 265. 13–17).[3] Може да се допусне, че това нападение е било организирано от кан Тервел (701–722). Причините за него са неизвестни.

Именно през управлението на Тервел българите установили по-интензивни контакти с управляващите в империята, а българският владетел пребивавал продължително време в Цариград и неговите околности. Първом, Тервел стигнал до византийската столица през 705 г., когато се явил с войската си на помощ на претендента за императорския престол, свленият от власт по-рано василевс Юстиниан II Носоотрязания (685–695; 705–711). След като Юстиниан II си възвърнал престола, българската войска останала пред стените на Цариград в продължение на няколко месеца (от лятото до късната есен на 705 г.). В знак на благодарност византийкият император дошъл в стана на българите, наметнал кан Тервел с императорска хламида и го удостоил с титлата кесар. Подир това се състояло пищно тържество с участието на двамината владетели. Били уговорени и редица други отстъпки за Българското канство. Така през 705 г. кан Тервел лично добил представа за столицата на могъщата империя. Българският кан, бил покръстен и след това допуснат в дворцовата базилика със златен таван, където често седял с хазарина Ивузир Глиаван (брат на Юстинианова съпруга). Тук българският кан произнесъл реч и бил богато обдарен от ромеите (Theophanes 1883, 374. 16–375. 1; Nicephorus 1990, 102. 58–104. 64; Suidas 1928, 483. 21–29; Scriptores 1901, 40. 6–8. Вж. и Божилов–Гюзелев 1999, 105–107).

През 712 г. войската на българския кан опустошила Източна Тракия, насочила се към Цариград и достигнала до самата Златна врата (τῆς Χρυσῆς πόρτης) – парадният вход на крепостната му стена. За пореден път българите имали възможност да стигнат и опознаят имперския град (Theophanes 1883, 382. 22–28; Nicephorus 1990, 114. 1–10.). Отношенията между Българското канство и Византийската империя били твърде интензивни и през следващите години. Българо-византийският договор от 716 г. е косвено свидетелство за това, а българското присъствие в Цариград било негово естествено следствие. Съгласно клаузите на договора, българите трябвало до получават от Византия известно количество скъпи одежди и червени кожи. Това било осъществявано от български пратеници, които по обичая пристигали във византийската столица. Търговската клауза в договора дава сведения за български и византийски търговци в двете страни. Главна цел за българските купци е била ромейската столица, където се намирал и най-големият пазар в империята.[4]

Преди обаче открито да заявят своите претенции за завладяването на Цариград, българите станали негови защитници. По време на арабската обсада на византийската столица през 717–718 г., не друг, а българската войска, вероятно водена от Тервеловия военачалник Кормесий, защитила града и имала решителна роля за отблъскването на мюсюлманската заплаха.[5] Това бил поредният случай, в който българите могли да опознаят имперската столица.

През следващите десетилетия на VIII в. се засилило навлизането на българи, както в Цариград, така и в други селища на империята. По време на братоубийствените борби за върховната власт между българските родове Дуло, Вокил (Укил) и Угаин, мнозина българи, които спадали към „тайните приятели" на византий-

[3] Анализ на това сведение вж. у Berger 1988, 689–691.

[4] За условията на договора от 716 г. вж. Theophanes 1883, 497. 18–26.

[5] Основно изследване за участието на българите в отблъсването на арабската обсада от 717–718 г. е студията на Гюзелев 1981, 129–155. Вж. и Rochow 1991, 96–97.

ския император, най-накрая намирали убежище в империята. Българската диаспора в Цариград имала представители на най-различни нива в имперската власт. През втората половина VIII – първата четвърт на IX в. особено впечатляващо било навлизането на българи в средите на византийското монашество и по-специално сред монасите от прочутия цариградски манастир Студион (Божилов–Гюзелев 1999, 112–125; Гюзелев 2001–2002, 53–58.). Междувременно по различни поводи български пратеници неедно-кратно пристигали във византийската столица, за да преговорят с императора. Известни са случаите когато в Цариград пребивавали пратеници на кан Сивин (763) – през 763 г., на кан Паган (т.е. българския кавхан) – през 764 г., на кан Телериг (766–777) – през 775 г. и на кан Кардам (777–796) – през 796 г. С бягство в империята, и по всяка вероятност в Цариград се установили бившите български канове Сивин и Телериг.[6]

Както се вижда, българското присъствие във византийската столица Цариград постепенно се увеличавало. То било един от елементите в живота на космополитния град на Босфора. Същевременно в България информацията и познанията за Цариград ставали все по-големи. Наред с представата за богатствата на ромейската столица, българите осъзнали, че именно тя е сърцето на имперския политически организъм.

* * *

Византия е хитра и лукава – ти няма да превземеш Цариград.
Макар и силен и обвян от слава, ти няма да превземеш Цариград.
Но копието в портите забий, викни пред всички, че си неин враг –
това ще те направи с нея равен. И ти ще имаш своя Цариград.

Андрей Германов (1932–1981)
„Четиристишия“, 1982

Българите пред Златните врата на Цариград

Управлението на кан Крум (796–814) внесло съществена промяна в отношението на българите към взантийската столица. Вероятно този български владетел имал и други сведения за нея, още преди сам да стигне до крепостните стени на града. Зетят на Крум, Константин Пацик, женен за сестрата на кана, бил ромей. В български плен по негово време се намирали и други видни византийци. Между тях бил и покръстеният арабин Евматий, който прибягнал на служба при Крум. През 813 г. неколцина византийски стратези заели важни позиции в управлението на Българското канство. Едва подир военните успехи над византийската армия през 811–813 г. българският кан обърнал поглед към Цариград.

През лятото на 813 г. Крум владеел почти цяла Тракия с крепостите Бероя (дн. Стара Загора), Малка Никея, Проват, Филипопол (дн. Пловдив) и Филипи (при дн. Кавала). Под негова власт преминали и стратегическите центрове по западния черноморски бряг като Анхиало (дн. Поморие), Месемврия (дн. Несебър), Девелт, Ранули (дн. Вълчаново кале), Созопол и др. Цялото предмостие към византийската столица с изключение на Одрин се намирало в подчинение на българския владетел.[7]

След победата над новия василевс Михаил I Рангаве (811–813) при Версиникия (22 юни 813 г.) кан Крум за пръв път стигнал до стените на царствения град. Сякаш тази победа отприщила нагона за овладяването на ромейската столица. А оттук до подчиняването на империята оставала само една крачка. Като начало бил обсаден Одрин – най-яката в близост европейска твърдина. На 17 юли 813 г. пред самите стени на Цариград кан Крум демонстрирал могъществото си и намерението да завладее града. Васил Гюзелев е дал следната съдържателна оценка за неговите действия: „Именно от този ден изглежда в главата на българския владетел се зародила идеята за завладяването на Константинопол и съкрушаването на Византийската империя. Тя се оказала един от най-болезнените синдроми в ранносредновековната история на България“ (Божилов–Гюзелев 1999, 128–134.). Авторът на една анонимна хроника (известна в науката с латинското название Scriptor incertus)[8] отбелязва следното:

„Прочее българите дошли чак до градските врати, без никой да излезе насреща им или да ги спре. А Крум направил жертвоприношение вън от Златната врата според обичая си, като принесъл в жертва много хора и животни. Той потопил краката си във водата на морския бряг, умил се

[6] Theophanes, *Chronographia*, I., 433.17–18, 436.9–13, 448.4–9, 451.5–9, 470.10–12.

[7] Подробно изложение и посочване на изворите за действията на кан Крум в Тракия вж. у Божилов–Гюзелев 1999, 128–134.

[8] За това съчинение, неговата структура и авторство вж. Каждан, Шерри, Ангелиди 2002, 270–274.

и поръсил войниците си; приветстван от тях, той преминал между своите наложници, които му се кланяли и го славели. Всички наблюдавали това от стените и никой не се осмелявал да го възпре или да хвърли стрела срещу него. След като изпълнил всичките си прищевки и желания, той обкръжил града и направил вал около него (ἔβαλεν χάρακα ἐπ'αὐτῇ) и така прекарал няколко дни, като оплячкосал местата вън от града" (Scriptor incertus 1987, 50. 37–51. 51.).

Още тогава кан Крум осъзнал, че с войската, която предвождал трудно би могъл да завладее града. Затова всявайки страх сред жителите на Цариград, той поставил няколко условия за да се оттегли (да получи данък в злато, голямо количество одежди и известен брой отбрани девойки) (Scriptor incertus 1987, 51. 50–52).[9] За да покаже превъзходството си кан Крум поискал от византийския император Лъв V Арменец (813–820) да му позволи да забие копието си в самата Златна врата на византийската столица. А когато императорът отхвърлил това искане, българският владетел се завърнал в палатката си (Theophanes 1883, 503. 10–14).[10]

Както е известно, била договорена среща между двамата владетели, по време на която ромеите направили неуспешен опит да извършат покушение над Крум. Това разгневило българския кан, който заповядал да бъде напълно опустошена цялата околност на византийската столица. След това той завладял Одрин и се завърнал в земите си. През януари 814 г. последвал още един български поход в Източна Тракия. Плененото византийско население по време на военната кампания от 813–814 г. в Източна Тракия, от приблизително 100-хиляди души, било отведено в България (Theophanes 1883, 503. 17–25; Scriptor incertus 1987, 51. 53–56.1 88. Вж. и Божилов–Гюзелев 1999, 136–137.). Това било направено със стратегическата цел, при бъдеща обсада на Цариград, градът да остане в изолация и без възможност за помощ от околните земи.

През пролетта на 814 г. в Българското канство започнала невиждана подготовка за поход срещу Цариград и неговото завладяване. Кан Крум събрал голяма войска, като в нея включил авари и отряди от всички Славинии. В България се строели всякакви обсадни машини (високи подвижни кули, големи каменомети, „костенурки", високи стълби, каменни топки, лостове и кирки, „овни" и поставки за изхвърляне на стрели, огнехвъргачки и каменохвъргачки, „скорпиони" за хвърляне на стрели, прашки и всякакви други обсадни съоръжения). По заповед на кана в оборите били събрани хиляди волове, които трябвало да теглят пет хиляди обковани с желязо коли, натоварени с всички оръдия за обсада и нападение на Цариград. Крайната цел била превземането на града (Scriptor incertus 1987, 56. 193–58. 223.).

Никога в историята на средновековна България не била предприемана толкова мащабна подготовка за завладяването на византийската столица Цариград. Кан Крум впрегнал всички военни сили на своята държава за осъществяването на своята цел: след серия опустошителни походи да нанесе смъртоносен удар на империята. Победите над трима византийски василевси (Никифор I Геник (802–811), Михаил I и Лъв V) повишили неговото самочувствие и дали воля на политическата му самоувереност. Разказите на ромейските хронисти за подготовката и намеренията на българския владетел оставят илюзорното впечатление, че само случайната му (или постигната с Божия намеса) смърт е предотвратила завладяването на Цариград от българите. Сто години по-късно тази илюзия отново възкръснала и намерила израз във военните действия на цар Симеон I Велики.

* * *

„Пред цариградските стени величествено
стои велики Симеон;
пред него е разбит унизително
Константиновият трон".

Любен Каравелов (1834–1879)
Из „Българинът печели" – в. Свобода II, бр. 4, 1871.

Цар Симеон Велики и войните му срещу Византийската империя

След смъртта на кан Крум като с магическа пръчка бил спрян поривът на българските владетели за завладяване на Цариград. През целия девети век българо-византийските отношения

[9] В този смисъл са и сведенията на Теофан Изповедник, който пише, че „смаян от градските стени и от добре строената императорска войска, той [Крум] се отчаял от замислената обсада, насочил се към споразумение и направил опит да влезе в преговори за мир" – Theophanes 1883, 503.14–17.

[10] За смисъла на това искане вж. Николов 1997, 297–298.

били много активни. Мирните договори се редували с нови военни сблъсъци. В периода 816–893 г. византийската столица не изпитвала заплаха от страна на България. Нещо повече. Във връзка с покръстването и християнизацията на българите ромейската столнина придобила особено значение за владетелите в Плиска. В края на 863 г. в Цариград пристигнала високопоставена българска делегация, която сключила дълбок мир с василевса на ромеите. Именно тук, било прието решението на кан Борис I (852–889, † 2 май 907), заедно с поданиците си, да се покръсти от духовенството на Цариградската патриаршия. Като последица от това важно събитие българите започнали да навлизат в Цариград, но не като завоеватели, а като християни-неофити, които търсели извора на истинската православна вяра. Българското присъствие във византийската столица чувствително се увеличило. Сред най-високопоставените личности дошли в Цариград било и едно от децата на кан Борис I – Михаил, третия му син Симеон. Младият български княз получил образованието си сред елита на византийската аристокрация и във времето на ерудити като цариградския патриарх Фотий (858–867; 877–886, †891), който бил в най-топли отношения с Борис I и изглежда, че по време на втория си патриархат бил сред покровителите на Симеон.

От 913 г. до края на управлението си цар Симеон предприел няколко похода срещу византийската столица. Тези действия на българския владетел били част от политическата му програма да заеме престола на ромейските василевси и да бъде признат за „василевс на българи и ромеи“.

Първият поход на българския владетел срещу Цариград датира от август 913 г. (Златарски 1984, 15–27) Тогава с голяма войска той стигнал до Цариград, „обсадил го и го заобиколил с окоп около Влахерните до така наречените Златни врата, обладан от надежда, че без мъка ще го завладее“. Продължителят на Теофан (X в.) пише още, че „като узнал якостта на стените и сигурната им защита поради множеството тежко въоръжени войници и каменохвърлачните и стрелохвърлачните машини, той, излъган в надеждите си, се завърнал в така наречения Евдомон и поискал да сключи мирен договор“ (Theophanes Continuatus 1838, 385. 5–13. Вж. и Symeon magister et logothetes 2006, 301. 68–75; [Pseudo-] Symeon Magister 1838, 721. 10–15; Leo Grammaticus 1842, 291. 15–292. 1; Ioannes Scylitzes 1973, 200. 12–19.). По-нататък византийските извори (Симеон Логотет, Продължител на Теофан, Лъв Граматик, Псевдо-Симеон Йоан Скилица) разказват за преговорите на Симеон с цариградския патриарх Николай I Мистик (901–907; 912–925) и символичната коронация на българския владетел (Николов 2014, 30–40).

От цитирания текст се вижда, че заплашителните действия за превземането на Цариград се ограничавали в пристигането на голяма българска войска и изкопаването на окоп (χάρακα περιέβαλεν) от Влахерните до Златната врата, т.е. от Златния рог до Мраморно море. Мнозина историци са обърнали внимание на наивното обяснение за прекратяването на обсадните действия (Златарски 1927, 364–365; Божилов 1983, 104–105). Та нима прекарал години във византийската столица Симеон не знаел нищо за нейната отбрана? В действителност от позицията на силата, в размирното за управляващите в империята време, българският владетел се опитал да наложи своите условия за мир. Това и станало. Тогава Симеон бил провъзгласен за **цѣсарь блъгарѡмъ**, т. е. „цар на българите“ (или βασιλεύς τῶν Βουλγάρων) (Златарски 1984, 23; Божилов 1983, 107–108). В крайна сметка българската войска не предприела каквито и да са обсадни действия срещу Цариград.

През следващите години цар Симеон имал и други възможности да нападне византийската столица. През септември 914 г. в български ръце паднал Одрин, но войската не продължила своя път на юг. Особено впечатляваща била победата на българите в битката при р. Ахелой (20 август 917 г.). Ромейската войска била напълно разгромена и само малки остатъци от нея успели да стигнат до селището Катасирти (недалеч от Цариград), където в среднощна битка понесли ново поражение от преследващите ги български отряди (Златарски 1927, 376–379, 385–392). „Пътят към Цариград бил отворен“ (В. Н. Златарски), но и в този случай Симеон не се възползвал от политическото си и военно надмощие, за да обсади Константиновия град.

След въздигането на Роман I Лакапин (920–944) за съимператор на Константин VII Багренородни (913–959), отношението на Симеон към управляващите в империята значително се променило. Освен претенциозните си искания

изразени в кореспонденцията му с цариградския патриарх Николай I Мистик, неговата войска започнала опустошителни действия в околностите на византийската столица. Не случайно в две от писмата си (ep. 10, ep. 25) до цар Симеон, патриархът му изброявал неуспешните походи на перси, авари и араби срещу Цариград (Nicolai I patriarcha Constantinopolitanus 1973, 70. 30–45, 176. 92–178. 96).

Още в началото на 921 г. българската войска достигнала Катасирти, а през март същата година опожарила дворците в Пиге и изгорила целия Стенон (Theophanes Continuatus 1838, 400. 1–8, 401. 3–402. 7; Symeon magister et logothetes 2006, 306. 172–176, 316. 126–317. 151; [Pseudo-] Symeon Magister 1838, 732. 9–10, 732. 22–733. 15; Leo Grammaticus 1842, 306. 6–307. 6; Ioannes Scylitzes 1973, 214. 79–81, 215. 1–25). През 923 г. цар Симеон подложил на тежка обсада Одрин. С цялата си войска той обградил споменатия град и изкопал окоп около него. Прекъснато било снабдяването на жителите с храни. Измъчвани от настъпилия глад те предали Одрин на българския цар (Theophanes Continuatus 1838, 404. 18–405. 10; Symeon magister et logothetes 2006, 319. 200–320. 213; [Pseudo-] Symeon Magister 1838, 734. 19–735. 9; Leo Grammaticus 1842, 309. 7–18; Ioannes Scylitzes 1973, 218. 82–97). За пореден път предмостията на византийската столица се намирали в български ръце, но така и не последвал решителен щурм. Вероятно Симеон изчаквал резултатите от започналите преговори между Българското царство и Убайдаллах ал-Махди (909–934), владетел на Фатимидския халифат, разположен в областта Ифрикия (дн. Тунис и части от Либия и Алжир)[11]. Несъмнено е, че за превземането на византийската столица била необходима както обсада по суша, така и морска блокада. Арабската флота би била най-добрия съюзник българите за осъществяването на тази цел. И преговорите с ал-Махди и установените по-късно контакти с евнуха Тамал, чиято флота акостирала на югозападното черноморско крайбрежие, не довели до съвместни българо-арабски действия срещу Цариград (Кръстев 2012, 314–319).

В писмата си и до цариградския патриарх Николай I Мистик, и до византийския император Роман I Лакапин, цар Симеон изисквал да бъде признат за „василевс на българи и ромеи“, както вече се подписвал в своите писма (Théodore Daphnopatès 1978, 59. 33). Самите писма бил скрепявани с оловни печати, върху които се разчита надпис: „Симеон василевс на ромеите“ (Йорданов 2001, 48–51). Текстът върху всички печати е на гръцки език. Досега не са открити печати с надпис на старобългарски (Йорданов 2011, 87–97)[12] и това е твърде интересно.

Опустошителните действия на предвождената от цар Симеон българска войска в Тракия продължили през 924 г. През юни месец българите изгорили дворците на Света Теодора, в околностите на Цариград. Опитът на ромеите, водени от Сактикий да нападнат тиловите части на българската войска не могъл да я възпре. Българите разгромили отряда на Сактикий, който с войниците си побягнал от бойното поле, бил ранен и по-късно умрял (Theophanes Continuatus 1838, 402. 22–403. 19; Symeon magister et logothetes 2006, 318. 164–319. 183; [Pseudo-] Symeon Magister 1838, 734. 1–7; Leo Grammaticus 1842, 307. 16–308. 15; Ioannes Scylitzes 1973, 216. 36–217. 65).

През ранната есен на 924 г. цар Симеон осъществил поредния си поход до Цариград. По пътя си българският владетел опустошил темите Тракия и Македония – всичко било разорено и опустошено, и дори дърветата били изсечени. Пристигането му във византийската столица било предизвестено. Да го посрещне на крака при него дошъл цариградският патриарх Николай I Мистик, заедно с група видни заложници. Макар и патриарх, той вече нямал достъп до лостовете на управлението в империята. Именно затова българският владетел поискал среща с новия силен човек на Босфора – император Роман I Лакапин. Подготовката за срещата продължила почти месец. Императорът заповядал да се построи пристанищно скеле при Космидион (на Златния рог), където той трябвало да дойде с една триера. Българите, поучени от

[11] По-подробно за ролята на арабския свят в българо-византийските отношения вж. Кръстев 2012, 313–314, където са посочени всички извори, основните научни публикации и са коригирани някои неточности в историческите изследвания.

[12] И сред новооткритите при археологически разкопки (и все още непубликувани) печати на Симеон липсват такива със старобългарски текст. Тази информация ми бе предоставена от проф. Иван Йорданов, комуто изказвам колегиална благодарност.

опита за покушение срещу кан Крум един век по-рано, предварително огледали мястото. Самата среща между двамата царе била осъществена с бутафорна показност. Император Роман Лакапин отишъл в една от църквите в дворцовия комплекс Влахерни, помолил се горещо на света Богородица. Оттук василевсът взел честния омофор (препаската) на Божията майка и го нахлузил на главата си „като някаква неразрушима броня, въоръжил се като с някакъв шлем“ и така отишъл на уреченото място. На деветия ден от месец ноември, към 10 часа сутринта пристигнал и Симеон. Неговата войска била разделена на много отреди – едни въоръжени със златни, а други със сребърни щитове и копия, и всички били облечени в железни брони. Когато се появил българския цар, неговата войска го приветствала на гръцки език като „василевс“. Срещата между двамата василевси – и единият, и другият се титулували „василевс на ромеите“, завършила с пожелания (от страна на Роман Лакапин) и обещания (от страна на Симеон Велики) за мир. Ромейските предсказатели украсили историята по следния начин: „Докато царете разговаряли, над тях прелетели два орела, доближили се и веднага се разделили – единият отишъл над столицата, а другият отлетял към Тракия. Онези, които точно наблюдавали това нещо го сметнали за недобро предзнаменование, защото казали, двамата ще се разделят, без да се споразумеят относно мира“ (Theophanes Continuatus 1838, 405. 17 – 409. 20). Този поход и до византийската столица се оказал последен в живота на Симеон. През следващите години той потърсил нови пътища за установяване на господството си в Цариград. С неговата смърт на 27 май 927 г. умряла и мечтата на българите за завладяването на Цариград. Българският историк Петър Мутафчиев (1883–1943) преди повече от 70 години написа по този повод следното: „Завладял Цариград и станал фактически „император на ромеите“, Симеон би бил осъден да забрави, че е цар на българите. И тогава победата щеше накрай да остане на победените. От това гледище едно щастие за българския народ бе, че блянът на Симеона да седне на трона на византийските василевси остана неосъществим“ (Мутафчиев 1986, 198–199).

Сключеният българо-византийски мирен договор през есента на 927 г. и прегрупирането на политическите сили в Европейския югоизток секнали стремежа на българите да завладеят Цариград. Военната активност през втората половина на X в. следвала друга стратегическа посока на българското разширение, завещана от цар Симеон Велики – към Солун, Тесалия и Елада. Натам се насочили усилията на цар Петър (927–969) и на цар Самуил (997–1014). Чак до 1204 г. жителите на византийската столица живеели без страх от чуждо завоевание на града.

* * *

„А пък градовете, които се намират около Цариград, и самия този град владееха фръзите, но и те се повинуваха под ръката на моето царство, понеже нямаха друг цар освен мене и благодарение на мене проживяваха дните си, защото така Бог повели!“

Из надпис на цар Иван Асен II от търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“ (1230 г.)

Владетелите на възобновеното Българско царство и Цариград

Възобновяването на Българското царство от братята Теодор-Петър (1185–1188; 1196), Асен I – Белгун (1188–1196) и Калоян (1197–1207) било извършено в твърде динамична политическа обстановка на Балканския полуостров. Завладяването на Драч (24 юни) и Солун (24 август) 1185 г. от италианските нормани и падането на Андроник I Комнин (1183–1185) от власт през същата година значително улеснили действията на българите през първите месеци на тяхното отцепване. През 1186–1187 г. византийските армии претърпели неуспех в опитите си да подчинят отново въстаналите българи. В крайна сметка сключеното примирие в крепостта Ловеч (1188 г.) легитимирало властта на цар Теодор – Петър във възобновеното Българско царство.

Преминаването на Третия кръстоносен поход (1189–1192) и по-специално кръстоносната армия на германския император Фридрих I Барбароса (1152–1190) по Диагоналния път дала възможност на българския цар да потърси помощта на западния владетел за общи действия срещу Византия. По време на престоя му в Ниш (27–30 юли 1189 г.) Фридрих Барбароса бил посрещнат от сръбския велик жупан Стефан Неман (1166–1196) и неговите братя Срацимир и

Мирослав, които му предложили своята помощ, както и помощта на своите съюзници и приятели Калопетър и брат му Асен срещу византийския император (Historia 1928, 29. 24–33. 14; Historia perregrinorum 1928, 134. 28–135. 29. Вж. и Gjuzelev 1987, 111–121; Opll 1986, 83–88).

В края на 1189 г., според сведения на австрийския каноник Ансберт, „Калопетър, господарят на власите и на по-голямата част от българите в градините на Тракия, който [се наричаше] император и изискваше от римския император [Фридрих Барбароса] да му възложи императорската корона на гръцкото кралство (coronam imperialem regni Grecie) настойчиво уверяваше, че около началото на пролетта [на 1190 г.] ще му изпрати четиридесет хиляди власи и кумани, въоръжени с лъкове и стрели за войната срещу Константинопол“ (Historia 1928, 58. 12–20; Historia perregrinorum 1928, 149. 13–18).

Както е известно Фридрих I Барбароса отклонил предложенията за общи действия срещу Цариград. Според някои изчисления освен собствената си войска, той би могъл да разчита на още 60 хиляди души – българи, кумани и сърби (Opll 1986, 87).

От изворите се вижда, че българският цар Теодор – Петър е имал смелостта да се опълчи срещу византийския император и дори да претендира за царската власт в империята, но добре осъзнавал и невъзможността да стори това сам. Някои историци изразяват мнението, че външнополитическата програма на възобновената българска държава възхождала към pax Symeonica (Божилов 1985, 31.). Все пак наивно изглежда германският император да подпомогне българите и да направи техния цар византийски император, вместо сам да се възползва от слабостта на империята. Самотната реплика coronam imperialem regni Grecie не оставя място за повече разсъждения. И цар Теодор – Петър, и Исаак II Ангел през февруари 1190 г. поискали помощ от германския владетел във войната помежду си, но тя им била отказана.

През лятото на 1190 г. Исаак II Ангел повел армията си срещу сърцевината на възобновеното Българско царство – Търново, но претърпял разгром в Тревненския проход. Този поход се оказал последният в историята поход, воден от византийски император срещу българската столица Търново (Николов 2013–2014, 451). През XIII–XIV в. Византийската империя мълчаливо се отказала от идеята за унищожаване на българската държава. От своя страна Българското царство също отстъпило и изоставило мечтата за завладяване на Цариград. От една страна, това била една по-прагматична и по-реалистична политика на българските царе в Търново, които добре съзнавали неосъществимостта на подобна цел. Макар и значително отслабена от латинския удар през 1204 г., Византия запазвала значителна политическа и военна мощ. От друга страна, българите съществено променили представата си за византийската столица. Алчният взор на някогашните претенденти за завладяването на Цариград, през XIII–XIV в. изчезнал. Сега вече българите гледали на византийската столица като средище на общата им вяра с ромеите – православното християнство. Тук идвали множина български царски пратеници, аристократи, църковни йереи, монаси, книжовници, художници, търговци, а и обикновени люде. Към Цариград те гледали с преклонение и търсели начин да установят негово подобие в Търново. Затова в Българското царство се наложило становището, че българската столнина е истинско „чедо на майката и царицата на градовете“ – Цариград, а Търново било хвалебствено наричано с епитетите: „Нов Ерусалим“, „Нов Цариград“ и „Богопазеният град Търнов“ (Гюзелев 2011, 12–13).

През пролетта на 1204 г., когато кръстоносците от Четвъртия кръстоносен поход обсаждали Цариград българският цар Калоян (1197–1207) направил следното предложение на бароните – водачи на похода: ако те го коронясат за крал, за да бъде господар на земята си Влахия, той „ще им дойде на помощ за превземането на Цариград със сто хиляди въоръжени мъже“ (Robert de Clari 1924, 63. 5–10).[13] Междувременно българският владетел направил и други стъпки, с които улеснил кръстоносците да завладеят византийската столица на 12 април 1204 г. (Гюзелев 2004, 81). Застанали като лаком хищник над плячката си, латинците не позволявали никому да се меси в тяхното кърваво пиршество. Отказът на Съвета на латинските барони парирал възможността на Калоян да участва

[13] Вж. и новото българско издание на текста: Робер дьо Клари 2007, 104 (старофренски текст) – 105 (български превод).

в обсадата на Цариград. След съюза му с ромейската аристокрация в Тракия, пред търновския цар се очертала възможността да изгони ромеите от Константиновия град и да стане ромейски василевс на едно Българо-гръцко царство. Победата на цар Калоян над латинците в битката при Одрин (14 април 1205 г.) имала решителни последици в историята на Балканския полуостров през XIII в. Латинското високомерие получило заслужен урок, а водачите на Четвъртия кръстоносен поход били погубени от български меч. И въпреки колосалната победа, не последвало българско настъпление срещу Цариград. Отмятането на гърците от съюз с Калоян, изменчивата политика на куманската наемна войска и опитите за вътрешнополитически заговор в Търново, вероятно били сред факторите, които съществено променили българската външна политика. Вместо срещу Цариград цар Калоян се насочил към завладяването на Солун.

Един от най-благополучните и мъдри български царе, Иван Асен II (1218–1241) на 9 март 1230 г. в битка при Клокотница разгромил армията на провъзгласилия се за ромейски василевс епирски владетел Теодор Ангел Дука Комнин (1215–1230) и по този начин предотвратил освобождаването на византийската столица от латинска власт. Самият Иван Асен II, който станал най-важната фигура в политическия живот на Европейския югоизток, не предприел самостоятелни действия за завладяването Цариград. Нещо повече, през 1235 г. той участвал в обсадни действия срещу града като съюзник на Никейската империя, чиито владетел претендирал да освободи крепостта от латинците и да възстанови Византийската империя. Тази обсада продължила от пролетта до настъпването на зимата и създала сериозни проблеми на латинците (Georgius Acropolita 1978 51. 26–52. 9).[14] Това бил най-продължителният престой на българската войска пред стените на Цариград през XIII–XIV в. Българският владетел ясно осъзнавал, че евентуалното завладяване на Цариград от българите би изправило Българското царство в състоянието на „сам срещу всички“. Реализмът и балансирането в неговата външна политика за известно време запазили хегемонията на Българското царство в региона.

Законното право за власт над Константиновия град се падало на владетелите в Никея. На 25 юли 1261 г. военачалникът на император Михаил VIII Палеолог (1259–1282), великият доместик Алексий Стратегопул, начело на отряд от 800 души, използвал отслабената защита на крепостта и я завладял. Така, колкото и неочаквано, толкова и закономерно, ромейската столица била освободена от латинска власт и градът отново станал седалище на византийските владетели.

Във византийските исторически съчинения от XIV в., написани от Никифор Григора (1293–1361) и Йоан Кантакузин (1295–1383) е изложен един епизод от борбата за императорския престол между дядото, император Андроник II Палеолог (1282–1328) и неговият внук, бъдещия император Андроник III Палеолог (1328–1341). През пролетта на 1328 г. българският цар Михаил III (1323–1330) се установил с наемни войски в крепостта Диампол (дн. Ямбол). Оттук той изпратил своя военачалник Иван Русина (наемник на българска служба) с трихиляден конен отряд към Византион (Кантакузин така нарича града). Под предлог, че ще се сражават на страната на стария Андроник, българите трябвало да овладеят двореца на императора. Подир това, с цялата си войска трябвало да дойде цар Михаил III, който по думите на Кантакузин, „щял да подчини византийците и така да завладее цялата власт над ромеите“ (Ioannes Cantacuzenus 1828, 294. 12–296. 4). Никифор Григора от своя страна пише следното: „Българската войска, която щом намери столицата без достатъчно войска и измъчена от глад, причинен от пристигналата тогава венецианска войска, щяла да убие императора и така да се каже, всички които ѝ попаднат, и да постави под властта на своя вожд една държава от Византион до Истър [т.е. Дунав]. Ако пък ли това не станело, то [българите] след като докарат на стария император неочаквано свежи военни сили, биха направили Византион и за в бъдеще недостъпен за младия император... Владетелят на българите като избрал три хиляди конника, изпратил ги според уговорката да помагат на стария император срещу младия император. Но на тях бил заповядано както се говори от някои, ако намерят удобен случай, да предизвикат бунт във Византион“ (Nicephorus Gregoras 1829, 415. 18–416. 2, 418. 5–10).

[14] Филип Мускес в своята „Римувана хроника на Франция“ отбелязва, че българският цар участвал в обсадата с 45 отряда (XLV batailles) – Philippe Mouskés 1838, 613–616, v. 29039–29121.

В крайна сметка Андроник III предотвратил влизането на българите в Цариград, а „отрядът на Иван Русина видял само стените на града и то отвън“ (Божилов–Гюзелев 1999, 568). Походът на Иван Русина бил последният в историята въоръжен напън на българите към Цариград. Дали това била една авантюра от страна на българския цар Михаил III, който се изкушавал да използва византийската междуособица за свои цели? Вероятно византийските извори имат известни основания да смятат, че именно такава била целта на търновския владетел. Мечтата за разширение на Българското царство от Цариград до Дунава припламнала за последен път в главата на български средновековен владетел. Превантивните действия на император Андроник III парирали опита за нейното осъществяване.

Средновековните българи не били безразлични към Цариград. Както никой друг народ те изпитвали мощното политическо, църковно, стопанско и културно излъчване на византийската столица в продължение на седем столетия. Това довело до появата на идеята за завладяването на града и опитите за практическото ѝ реализиране през IX–X в. И макар, че тази утопична мечта била изоставена през XIII–XIV в., в епизодични случаи тя обладавала съзнанието на българските царе.

* * *

„До Цариград и назад е махалообразният ни исторически актив, последица от велика идея нявга, от велика щуротия сетне“.

Найден Шейтанов (1890–1970)
Из „Войнът“. – Златорог (1923)

Фаталният блян застигнал и българските владетели от ново време. Цар Фердинанд Сакскобурготски (1887–1918), опиянен от българските военни успехи през Балканската война (1912–1913) запитал началника на Генералния щаб на действащата армия, ген. Иван Фичев (1860–1931) „*дали ще можем да влезем в Цариград*?“ (Фичев 1940, 200). По това време българските войници пеели националния химн с променен припев: „*Марш, марш – Цариград е наш!*“ (Марков 2012, 220).

Цитирана литература:

Йорданов 2001: Ив. Йорданов. Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001.

Йорданов 2011: Ив. Йорданов. Печати на Симеон, василевс на ромеите (?–927). – Bulgaria Mediaevalis 2, 2011, 87–97.

Робер дьо Клари 2007: Робер дьо Клари. Завоюването на Константинопол 1204 година, Превод от старофренски език, предговор и бележки Н. А. Марков. София, 2007.

Georgius Acropolita 1978: Georgius Acropolita. Opera. Ed. A. Heisenberg. Editionem anni MCMIII correctiorem curavit P. Wirth. Vol. I. Continens historiam, Breviarium historiae, Theodori Scutariotae additamenta. Stuttgart, 1978.

Historia 1928: Historia de expeditione Friderici imperatoris. – MGH SS, Nova series. T. V (= Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I. Hrsg. A. Chroust. Berlin, 1928), 15–71.

Historia perregrinorum 1928: Historia perregrinorum. – MGH SS, Nova series. T. V (= Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I. Hrsg. A. Chroust. Berlin, 1928), 129–152.

Ioannes Cantacuzenus 1828: Ioannes Cantacuzenus. Historiarum libri IV. Ed. L. Schopen (CSHB). I. Bonnae, 1828.

Ioannes Malalas 2000: Ioannes Malalas, Chronographia. Ed. I. Thurn (CFHB 35). Berolini et Novi Eboraci, 2000.

Ioannes Scylitzes 1973: Ioannes Scylitzes, Synopsis historiarum. Ed. I. Thurn (CFHB 5). Berolini et Novi Eboraci, 1973.

Lemerle 1979: P. Lemerle. Les plus anciens recueils de miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans I. Le Texte. Paris, 1979.

Leo Grammaticus 1842: Leo Grammaticus. Chronographia. Ed. I. Bekker (CSHB). Bonnae, 1842.

Nicephorus 1990: Nicephorus patriarchus Constantinopolitanus. Breviarium historicum. Ed. C. Mango (CFHB 13). Washingtonae, DC, 1990.

Nicephorus Gregoras 1829: Nicephorus Gregoras. Byzantina historia. Ed. L. Schopen (CSHB). I. Bonnae, 1829.

Nicolai I patriarcha Constantinopolitanus 1973: Nicolai I patriarcha Constantinopolitanus. Epistulae. Ed. R. J. H. Jenkins – L. G. Westerink (CFHB 6). Washington, DC, 1973.

Philippe Mouskés 1838: Chronique rimée de Philippe Mouskés. Publiée par le baron de Reiffenberg. II. Bruxelles, 1838.

Procopius Caesariensis 1905: Procopius Caesariensis. De bello Gothico. Opera omnia. Ed. J. Haury, I. Lipsiae, 1905.

[Pseudo-] Symeon Magister 1838: [Pseudo-] Symeon Magister. Chronographia. Ed. I. Bekker (CSHB). Bonnae, 1838.

Robert de Clari 1924: Robert de Clari. La conquête de Constantinople. Ed. Ph. Lauer. Paris, 1924.

Scriptor incertus 1987: Scriptor incertus. Ed. Fr. Iadevaia. Messina, 1987.

Scriptores 1901: Scriptores originum Constantinopolitanorum. Ed. Th. Preger. I. Lipsiae, 1901.

Scriptores 1907: Scriptores originum Constantinopolitanorum. Ed. Th. Preger. II. Lipsiae, 1907.

Symeon magister et logothetes 2006: Symeon magister et logothetes. Chronicon. Ed. St. Wahlgren (CFHB 44/1). Berolini et Novi Eboraci, 2006.

Suidas 1928: Suidas. Lexicon. Ed. A. Adler. I. Lipsiae, 1928.

Théodore Daphnopatès 1978: Théodore Daphnopatès. Correspondance. Ed. J. Darrouzès et L. G. Westerink. Paris, 1978.

Theophanes 1883: Theophanes. Chronographia. Ed. C. de Boor. I. Lipsiae, 1883.

Theophanes Continuatus 1838: Theophanes Continuatus. Chronographia. Ed. I. Bekker (CSHB). Bonnae, 1838.

Използвана литература:

Бешевлиев 1992: В. Бешевлиев. Кубрат. – Известия на Народния музей – Варна 28/43, 1992, 5–12.

Божилов 1983: Ив. Божилов. Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на Средновековна България. София 1983.

Божилов 1985: Ив. Божилов. Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София 1985.

Божилов–Гюзелев 1999: Ив. Божилов – В. Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV век. София, 1999.

Вазов 1975: Ив. Вазов. Събрани съчинения 2. Лирика 1881–1885, София, 1975.

Вернер 1988: Й. Вернер. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите. Превод от немски М. Матлиев. София, 1988.

Гюзелев 1981: В. Гюзелев. Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717–718 г. според средновековните писмени извори и интерпретацията му в съвременната историография. – Във: В. Гюзелев. Средновековна България в светлината на нови извори. София, 1981, 129–155.

Гюзелев 1998: В. Гюзелев. Цариград и българите през Средновековието (VII–XV век). – Историческо бъдеще 2/1, 1998, 3–11.

Гюзелев 2001–2002: В. Гюзелев. Студийският манастир и българите през Средновековието (VIII–XIV в.). – Зборник радова Византолошког института 39, 2001–2002, 51–65.

Гюзелев 2002: В. Гюзелев. „Обща столица на цялата вселена и всеобщ пазар“. Цариград – мечта за завладяване и стопанско средище за средновековните българи. – Във: В търсене на истината. Професор Николай Генчев. Юбилейно издание по случай 70 години от рождението на професор Николай Генчев. София, 2002, 61–70.

Гюзелев 2003: В. Гюзелев. Цариград. – Кирило-Методиевска енциклопедия 4. Т–Я допълнение. Под ред. на Л. Грашева. София, 2003, 460–469.

Гюзелев 2004: В. Гюзелев. Четвъртият кръстоносен поход, превземането на Цариград и българо-латинските отношения 1204–1207 г. – Palaeobulgarica 28/2, 2004, 80–88.

Гюзелев 2011: В. Гюзелев. Средновековният Търнов – духовна столица на славянската православна общност. – В: Търновска книжовна школа 9. Търново и идеята за християнския универсализъм XII–XV век. Велико Търново, 2011, 9–14.

Залеская, Засецкая, Каспарова, Лвова, Маршак, Соколова, Щукин 1989: В. Н. Залеская, И. П. Засецкая, К. В. Каспарова, З. А. Лвова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, М. Б. Щукин. Съкровище на хан Кубрат. Култура на българи, хазари, славяни, София, 1989.

Златарски 1927: В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове I/2. София, 1927.

Златарски 1984: В. Н. Златарски. Первый поход болгарского царя Симеона на Константинополь. – В: Проф. Васил Златарски. Избрани произведения 2. София, 1984, 15–27.

Каждан, Шерри, Ангелиди 2002: А. П. Каждан, Л. Ф. Шерри, Х. Ангелиди. История византийской литературы (650–850 гг.). Санкт-Петербург, 2002.

Кръстев 2012: Кр. С. Кръстев. България, Византия и арабския свят при царуването на Симеон I Велики (893–927). – Bulgaria Mediaevalis 3, 2012, 301–319.

Лурье 1994: В. М. Лурье. Иоанн Никиусский CXX 46–49. Опыт нового прочтения. – Études balkaniques 30/4, 1994, 95–109.

Марков 2012: Г. Марков. България в Балканския съюз срещу Османската империя (1911–1913). София, 2012.

Мутафчиев 1986: П. Мутафчиев. История на българския народ (681–1323). София, 1986.

Николов 1997: Г. Н. Николов. Един средновековен мотив в поезията на Андрей Германов. – В: Човек и време. Сборник в памет на Сабина Беляева. София, 1997, 295–303.

Николов 2013–2014: Г. Н. Николов, Последният поход на византийски император срещу столицата на възобновеното Българско царство – Търново (1190 г.). – Bulgaria Mediaevalis 4–5, 2013–2014, 439–451.

Николов 2014: А. Николов. Царската титла на Симеон I като историографски и политически проблем. – В: Трети Международен конгрес по българистика, 23–26 май 2013 г. Кръгла маса „Златният век на цар Симеон: политика, религия и култура“. София, 2014, 30–40.

Фичев 1940: Ив. Фичев. Балканската война 1912–1913. Преживелици, бележки и документи. София, 1940.

Berger 1988: A. Berger. Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos (= ΠΟΙΚΙΛΑ BYZANTINA 8). Bonn, 1988.

Gjuzelev 1987: V. Gjuzelev. Federico Barbarossa nei paesi Bulgari. – In: Il Barbarossa e i suoi alleati liguri-piemontesi. Gavi, 1987, 111–121.

Hurbanič 2009: M. Hurbanič. Posledná vojna antiky. Avarský útok na Konštantínopol roku 626 v historických súvislostiach, Prešov, 2009.

Hurbanič 2010: M. Hurbanič. História a mýtus. Avarský útok na Konštantínopol roku 626 v legendách, Prešov, 2010.

Opll 1986: F. Opll. Der dritte Kreuzzug (1189–1190) und die Bulgaren. – Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich, 8/2, 1986, 83–88.

Pohl 1988: W. Pohl. Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München, 1988.

Rochow 1991: I. Rochow. Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Quellenkritisch-historischer Kommentar zu den Jahren 715–813. Berlin, 1991.

DER TRAUM DER BULGAREN VON DER EROBERUNG KONSTANTINOPELS IM MITTELALTER

Georgi N. Nikolov

Im Beitrag wird auf die Bekanntmachung der Bulgaren mit der byzantinischen Hauptstadt im 6.–7. Jahrhundert und auf die Präsenz der bulgarischen Herrscher in Konstantinopel – des Khans Kubrat (632–665) und des Khans Tervel (701–722) eingegangen. Bekannt sind Fälle, wo sich in Konstantinopel Gesandte des Khans Sivin (763) – im Jahre 763, des Khans Pagan (d.h. Kavkhan der Bulgaren) – im Jahre 764, des Khans Telerig (766–777) – im Jahre 775 und des Khans Kardam (777–796) – im Jahre 796 aufhielten. Durch die Flucht ins Reich, aller Wahrscheinlichkeit nach in dessen Hauptstadt, ließen sich in Konstantinopel die früheren bulgarischen Khane Sivin und Telerig nieder. Während der Herrschzeit des Khans Krum (796–814) wurden die ersten Versuche unternommen, die byzantinische Hauptstadt zu erobern. Vom Jahr 913 bis zum Ende seiner Herrschzeit unternahm der bulgarische Zar Symeon (893–927) mehrere Feldzüge gegen die byzantinische Hauptstadt. Diese Handlungen des bulgarischen Herrschers waren ein Teil seines politischen Programms, den Thron des rhomäischen Basileos zu besteigen und als „Basileos der Bulgaren und Rhomäer“ anerkannt zu werden. In der zweiten Hälfte der Zeitperiode wechselte die Militäraktivität der bulgarischen Zaren Petăr (927–969) und Samuil (997–1014) ihre Richtung – gegen Thessaloniki, Thessalien und Hellas. Die Herrscher des wieder aufgebauten Bulgarischen Zarenreichs im 13.–14. Jahrhundert gaben nach und nach die Idee von der Eroberung Konstantinopels auf. Die Bulgaren schauten auf die byzantinische Hauptstadt nicht aus dem Blickwinkel der Barbaren, welche die Stadt auszuplündern suchten, sondern sahen auf Konstantinopel mit christlicher Verbeugung und als ein Vorbild zum Aufbau der eigenen Hauptstadt – Tărnovo. Der Feldzug von Ivan Russian im Jahre 1328 war der letzte geschichtlich belegte Militärdrang der Bulgaren nach Konstantinopel.

Den Bulgaren im Mittelalter war Konstantinopel keineswegs gleichgültig. Wie kein anderes Volk empfingen sie im Laufe von sieben Jahrhunderten die wirkungsmächtige politische, kirchliche, wirtschaftliche und kulturelle Ausstrahlung der byzantinischen Hauptstadt. Dies führte zur Entstehung der Idee von der Eroberung der Stadt und zu den Versuchen, diese Idee im 9.–10. Jahrhundert in die Tat umzusetzen. Und obwohl dieser utopische Traum im 13.–14. Jahrhundert aufgegeben wurde, herrschte er episodenhaft im Bewusstsein der bulgarischen Zaren.

(Übersetzung aus dem Bulgarischen ins Deutsche von Dr. Hristo Stanchev)

СВЕТИ НАУМ МИЗИЙСКО-ОХРИДСКИ И БЪЛГАРИТЕ

Илия Г. Илиев

Всяка година с наближаването на 23 декември – денят, на който Църквата си спомня за един от своите учители и духовни светилници от Ранното средновековие, „Българска и мизийска слава“ и основател на прочутия манастир „Свети Архангели“ в Деволския Ливан, при „оттока на Бялото [Охридско] езеро“ ме обхваща чувството за неизпълнен дълг към един от най-светлите образи на българското ранно християнство.

Тези вълнения могат сполучливо да бъдат съпоставени с онова, което е изпитвал анонимният Наумов ученик от X век, защото и аз „исках да намеря житието [МУ] изцяло написано и не намерих, [а] пък зная малко… И се мъчех да пиша, и не смеех, желаейки да открия повече написано.“ (СБЛ 4, с. 80)

Като не се съмнявам, че Наум е направил много повече от това, което е останало записано за него, и аз като средновековния деволски колега-житиеписец ще помоля моите читатели „да не укорявате нас, убогите и простите“, защото дори да не достигат сили, похвално е че поне се опитваме да направим нещо – както са казали още древните римляни.

А отминалата без много шум – както впрочем и много други светли дати от нашето минало – 1100-годишнина от смъртта на Наум Мизийско-Охридски или от успението на този светец на Българската църква, изисква това от нас, които сме се посветили на изучаване и съхраняване на миналото. Залисани от житейските бури, които една след друга връхлитат кораба на нашето изстрадано европейско всекидневие, ние сме вперили взор в неща далеч по-материални, далеч по-прагматични от това да изразим своята съпричастност с едно минало, което май е последната искра – нека си послужа с това поетическо сравнение – способна да разгори нещо в нас – нещо, което уж би трябвало *да не гасне* по думите на дядо Вазов, но което днешното време е на път да угаси.

Нека ми бъдат простени тези лирически нотки, когато се захващам да пиша за един представител на ранносредновековната ни химническа поезия, който също като своя събрат Климент е обогатил Църквата с песнопения, огласяли българските храмове през вековете, когато всичко, завещано от първоучителите Климент и Наум, се пазело от народа като „написаните от Бога Мойсееви скрижали“.

Както за повечето от личностите на Българското средновековие, така и за живота и делото на Наум Мизийско-Охридски липсват почти всякакви животописни сведения. Въпреки няколкото старобългарски и гръцки жития и служби, иконописни и архитектурни паметници и откритите следи от Наумовото поетическо творчество. (КМЕ 2, 795-798)

И все пак, когато търсим сведения за ранните му години, някои общоисторически обстоятелства ни позволяват да направим известни обосновани предположения, както биха казали юристите. Разглеждането на тези обстоятелства тук и сега не бе било уместно, а пък и те са правени вече не само от мен по повод на другия виден Кирило-Методиев ученик – Климент (Илиев 2010 а, 31-126), така че ще се задоволя само да скицирам своите съображения по въпроса.

Името Наум едва ли е това, което нашият просветител носел от рождение – то без съмнение е неговото монашеско име. Що се отнася до прозвището „Охридски“, то било прибавено известно време след неговата кончина. В същото време изворите споменават и друго, по-ранно прозвище на Наум. В пространното му гръцко житие, писано може би въз основа на старобългарска подложка, той е наречен „Българска и мизийска слава“ (КМЕ, 1, 698-704).

За ранните години от живота на Наум може да се предположи, че той бил роден през 30-те години на IX в. Само при това положение при

посещението заедно с Кирил и Методий в Рим при папа Адриан II през 867 г. Наум би бил на необходимата каноническа възраст за посвещаване в презвитерски сан. От Пространното Климентово житие знаем, че при изгонването на Методиевите ученици от Моравия през 885-886 г. по-възрастните от тях (между които и Наум) били с побелели коси. Естествено е един човек, роден през 30-те години на IX в., през 80-те години на същия век да бъде вече поне прошарен.

При наличния изворов материал не може категорично да се отговори на въпроса за семейството, в което се родил Наум, макар в едно от по-късните му жития да се твърди, че той бил с благородно и знатно потекло – известен топос в агиографската литература. Някои учени виждат в началните слова на Първото българско Наумово житие (СБЛ, 4, с. 80) указание, че Наум бил ро́ден брат на Климент, но повечето приемат това известие в преносен смисъл, т.е. че те били братя по дух, а не по плът.

По въпроса откъде бил родом Наум в изворите отново липсват преки указания. В по-късните му жития на български и гръцки се сочи направо, че той произхождал от Мизия, което от други източници знаем, че е равносилно на България. Впрочем, Краткото Климентово житие от Димитър Хоматиан (XIII в.) също твърди за българския първоучител, че бил по род от европейските мизи, които обикновеният народ нарича и българи (Илиев, 2010 б, с. 319). Попрището, в което се изявил Наум – книжовник, просветител и проповедник на български език, ни кара да мислим, че той бил „български славянин“ при цялата условност на този термин за деветото столетие. Не малко косвени данни в подкрепа на това становище са открити и в Наумовите животоописания, и в книжовните му трудове, и в неговия език. Съществувалите в миналото хипотези за неговия гръцки произход или за това, че, подобно на останалите по-първи Методиеви ученици, произхождал от малоазийските славяни, изселени там от европейските предели на Византия през по-ранни столетия, отдавна са преодолени и отхвърлени (Илиев, 2010 а, 35-37).

Отново по косвен път може да бъде направено заключението, че Наум най-вероятно станал ученик на славянския първоучител Методий по времето когато последният управлявал някакво славянско „княжение“ – може би Стримонската клисура (Илиев, 2010 а, 37-42). От там той поел заедно с учителя си към манастирите в Малоазийския Олимп. Това станало към средата на IX в. Много примамливо звучи обяснението, че причина за внезапното напускане на високия пост от Методий, както и оттеглянето на брат му Константин от дворцовия живот на Константинопол, станали след като техният покровител логотетът Теоктист бил свален от власт с преврат (през 851 или 856 г.). Логично е при тези обстоятелства да приемем, че Методий подбрал за свои *поспешници* млади момчета сред славяните, които управлявал няколко години вероятно в междуречието на Струма и Места. Както уточнихме, по тези земи към средата на IX в. живеели славяни от „българската група“, поданици на византийския император. Български славянин по рождение, след унищожаването на Кирилометодиевото дело в Моравия Наум (както впрочем и неговият събрат Климент) в този смисъл се върнал да работи до смъртта си за духовното издигане на своя народ.

Ако хвърлим един поглед върху по-нататъшната му дейност ще се убедим, че преди да последва своя учител той трябва да е получил поне основно образование. При солунските братя надареният младеж разширил и задълбочил знанията си в традиционните за епохата дисциплини. Трябва да подчертаем, че от своите забележителни учители той придобил и значителни богословски познания.

Така към средата на IX в. Наум свързал живота си с делото на Кирил и Методий. През следвалите три десетилетия той се изявил като техен талантлив ученик и ревностен помощник. За този дълъг период от живота му нямаме много следения. Изворите осветляват само делата на Кирил и Методий. Все пак в някои моменти от тяхната дейност можем да открием следи от присъствието на Наум и другите техни ученици.

На първо място ще спомена чудото с изнамирането на славянската азбука, в което житийните паметници виждат намесата на Бога – нещо присъщо на съчинения от този жанр. Предполага се, че в Константинопол са знаели за успешните филологически опити на Константин-Кирил и затова именно на него и брат му са възложили участие във византийската мисия в Моравия. Доказателства за това, че Кирил и Методий са се занимавали усилено с книжовна дейност още преди 862 г., се откриват в техните Пространни

жития (Климент Охридски III, с. 95, 187). В тях намираме сведения, че след като се замонашил, Методий започнал усърдно да се занимава с книжовна дейност. В тази дейност се включил и Кирил наскоро след завръщането си от мисията при сарацините (851 г.). Трябва да отбележим, че учениците, които Кирил и Методий имали при себе си, трябва да са участвали по някакъв начин в работата по създаване и използване на славянската азбука, при съставяне и преписване на първите преводи. Още повече че за такава дейност имаме изрични указания както в Пространното Климентово житие, така и в Пространното житие на св. Методий (ГИБИ IX/2, 12-13; Климент Охридски III, с. 104).

С потеглянето на византийската мисия към столицата на Моравия (863 г.) започнал един период на изпитания в живота на Наум. Както знаем, освен чисто религиозни, Византия си поставяла и политически цели с тази мисия (КМЕ, 2, 732-740). Международното положение в Средна Европа давало възможност на Империята да възстанови своето влияние в Среднодунавските земи. След успешното начало на просветителската и църковностроителна дейност на двамата солунски братя и техните ученици на моравска земя и плодотворния им престой със същите цели при княз Коцел в Панония, Кирил и Методий заедно с по-първите си ученици (сред които и Наум) се отправили към Рим по покана на папа Николай I, но пристигайки там през 867 г. заварили на Светипетровия престол новия папа Адриан II. Византийските мисионери били посрещнати тържествено в Рим, за което определена роля изиграли носените от тях мощи на св. Климент Римски. Новият папа осветил с подобаваща церемония славянските книги и славянска литургия била отслужена в пет храма на Вечния град. Папата наредил на двама епископи да посветят някои от учениците на Кирил и Методий в духовен сан. Във връзка с този факт са изказани предположения, че Наум бил един от новопосветените презвитери. Освен това техните имена са споменати в известния книжовен паметник Успение Кирилово (**СБЛ, 4**, с. 66). Най-сетне през 867 г. Наум – както видяхме – притежавал и необходимата каноническа възраст за посвещаване в презвитерски сан.

Смъртта на Константин-Кирил и политическите катаклизми във Византия от края на 867 г. изменили първоначалните планове на Методий и неговите спътници да направят посещение и на византийската столица. За това допринесло и новото развитие на отношенията между Римската и Константинополската църква. След замяната на патриарх Фотий от Игнатий двете институции поели курс на сближаване и изглаждане на възникналите помежду им конфликти. Същевременно папа Адриан обявил славянската писменост и литургия под своя закрила и използвал това мощно оръжие срещу амбициите на германските епископи. Той се възползвал от нарасналото значение на Моравия и Панония в международните отношения и поставил Методий за техен архиепископ, като по този начин откъснал тези области от диоцеза на баварските епископи.

Нямаме сведения за живота на Наум през първите години от Методиевия епископат. Можем само да предполагаме, че той не е бил със своя учител при арестуването на последния през 870 г. от баварските епископи. След като бил освободен три години по-късно, с възстановени права, Методий прекарал последните години от своя живот в непрекъснати борби за запазване на славянската литургия и независимостта на своята епархия от посегателствата на германското духовенство. В разгорещените диспути с баварските мисионери вземали участие и по-изтъкнатите от неговите ученици. Зад споровете по догматични въпроси се криела непримиримостта на баварските епископи да си възвърнат отнетите позиции в съседните славянски страни.

Тук възниква въпросът за статута на първите Методиеви сътрудници по време на неговия епископат. Липсата на изрични свидетелства в изворите е предизвикала появата на различни мнения. Най-правдоподобно изглежда предположението на Иван Снегаров (Снегаров 1927, 237-238), че помощниците на Методий изпълнявали ролята на църковни учители в различните областта на диоцеза, с което те подпомагали дейността отначало на Кирил и Методий, а след това на Методий като глава на църквата в Моравия. Буквалното същото се твърди и за тяхната служба на учители в §35 на Пространното Климентово житие (ГИБИ IX/2, 26-27). След пристигането си в България впрочем, Климент и Наум били натоварени със същите задачи – да проповядват и утвърждават християнството сред българите, да разпространяват славянската писменост и литургия.

След смъртта на Методий немското духовенство начело с Вихинг, епископ на Нитра, бързо се справило с привържениците на славянската кауза в Моравия. Новият папа Стефан V (от септември 885 г.) разчитал много на германския крал при закрепването си на папския престол. Моравският княз Светополк (детронирал чичо си Ростислав в 870 г.) имал редица причини да предпочете за архиепископ Вихинг пред Методиевия ученик, моравецът Горазд. Ето защо, за кратко време, Кирило-Методиевото дело в Моравия било почти напълно унищожено. В Пространното Климентово житие са отразени някои подробности за гоненията срещу по-старите Методиеви ученици, които имали звание „учители“, а за по-младите се споменава в Първото старобългарско житие на Наум.

По-младите Методиеви ученици били продадени в робство, имуществото им било разграбено. По-възрастните, „учителите“, били арестувани и хвърлени в затвора. Възникналото в някои среди недоволство от този произвол накарало княза да прогони славянските учители от страната. Тези събития се разиграли през късната есен на 885 г.

С това завършил един важен период от живота на нашия виден учител и книжовник Наум. Той навлизал в зрялата възраст, имал духовен сан презвитер, владеел и славянския, и гръцкия книжовен език, познавал различни области на знанието, характерни за епохата Дългогодишният контакт с братята Кирил и Методий бил за него школа в проповедта, превода и книжовното изкуство. Натрупал богат опит в трудните условия на мисионерската практика в Моравия, Наум намерил благодатна почва за изява на своите качества в България.

С пристигането във владенията на княз Борис I в живота на Наум започнал нов важен период. В Пространното Климентово житие (ГИБИ IX/2, 27-30) е описан в общи линии пътят, по който той заедно с двама свои другари, Климент и Ангеларий, се добрал до пределите на страната. Някои допълнителни сведения се намират във Второто старобългарско Наумово житие (**СБЛ 4**, 82-83). Когато славянските „учители“ били изгонени от пределите на Моравия, те закопнели да намерят убежище в съседна България. За да постигнат своята цел невредими, решили да се разделят на малки групички и по различни пътища да достигнат България. Наумовият житиеписец уточнява, че едни тръгнали към „Мизия, а други по Далмация и Дакия и навсякъде преумножили стократно словото Божие“. Трима от учителите – Климент, Наум и Ангеларий, стигнали до пограничната българска крепост Белград. Управителят на областта решил да ги изпрати при княз Борис защото знаел, че той „жадува за такива хора“ и „че тези люде са именно такива, за каквито той силно копнеел“.

Това многозначително сведение дава възможност за навлизане в дълбочина в обстановката в България в края на IX в. – двадесетина години след налагане на християнството в страната. Положителните последици от този акт закъснявали да се проявят и князът нямал търпение да реши този проблем. Едно възможно решение било изместването на гръцкия език от богослужението, за което можели да помогнат славянските учители и славянските богослужебни книги от съседна Великоморавия. Междувременно идването на Светополк на власт през 870 г. вещаел бързия край на Кирило-Методиевото дело в страната. Очаквайки тези събития, княз Борис изглежда дал някакви разпореждания на своите наместници в северозападните български провинции. В резултат на това боритарканът в Белград знаел за желанието на княза да има при себе си учители от средата на действащите в Моравия Кирило-Методиеви ученици.

Посрещането на Климент, Наум и Ангеларий в столицата Плиска е едно неоспоримо доказателство, че едва с тяхното пристигане в България княз Борис получил възможност да осъществи своите стремежи – побългаряване на църковния клир и развиване на плодотворна просветна и книжовна дейност в страната. Междувременно Наум заедно със своя побратим Климент бил настанен у близкия на княза болярин Есхач. Приблизително по същото време, когато в Плиска се обсъждало как да се постави началото на мащабна просветна дейност, в България пристигнали някои от по-младите Методиеви ученици, които били продадени в робство на евреите в Моравия след разгрома на славянската просвета от германското духовенство. Пак тогава в България се завърнал третият син на княз Борис – Симеон, който след завършване на следването си в Константинополската Магнаурска школа се замонашил в един от столичните манастири и се

подготвял за кариера в българската църковна йерархия. Като високообразован човек, той скоро оглавил започналата в България книжовна и духовно-просветна дейност.

На Климент било възложено да замине за югозападните български предели, където да организира книжовно-просветно средище с център Девол. Наум от своя страна оглавил в столицата един литературен кръг, в който влизали спасените от робство Методиеви ученици и високообразования княжески син Симеон. За преводаческата и творческа дейност на тези книжовници имаме запазени доста сведения, но преки свидетелства за дейността на самия Наум има съвсем малко. Неговите жития и служби го възхваляват като талантлив проповедник сред населението на североизточната част на България. Не могат да бъдат подминати и думите на по-младия му колега Константин Преславски, който в предговора на своя превод на Учителното евангелие набляга на насърчението от страна на Наум да се захване за тази трудна и отговорна работа (КМЕ 2, 429-430). Преди време Стефан Кожухаров откри Наумови химнографски произведения, посветени на апостол Андрей и на пренасянето на мощите на Йоан Златоуст (Кожухаров, 1984). Очевидно можем да предполагаме, че той, както и другите негови колеги, се занимавали активно и с преподавателска дейност, за което някои учени намират доказателства в резултатите от археологическите проучвания в Голямата базилика край Плиска (Георгиев, Витлянов 2001, passim). Това не би трябвало да ни изненадва като имаме предвид сравнително подробно документираната учителна дейност на Климент в Кутмичевица.

От Първото му старобългарско житие знаем, че през 893 г. Наум заминал за Кутмичевица да замести Климент на овакантения от първия епископ на българския език пост като ръководител на Деволско-Охридското книжовно-просветно средище. Към 905 г. той се оттеглил в новопостроения с помощта на княз Борис и сина му Симеон манастир „Св. Архангели Михаил и Гавриил“. Второто старобългарско Наумово житие посочва, че той се издигал в така наречения Деволски Ливан (Ливание Деволско) при оттока на Бялото [Охридско] езеро. В една своя работа преди доста време се опитах да предложа едно обяснение на географското название Ливание като „местност, покрита с гори“ (Илиев, 2006). Свързването на това географско понятие с определението *Деволско* и поставянето на Наумовия манастир в местност с такова име ме накараха да допусна, че областта между южния бряг на Охридското езеро, средното течение на р. Девол и планините Мокра и Суха гора през Средновековието е носела името *Ливание Деволско*. Градът Девол, който се намирал в южните покрайнини на тази област, дал името на гористата местност. Местоположението на Наумовия манастир чак в северните покрайнини на Деволския Ливан и близостта му с други два известни географски обекта – Охридското езеро и едноименния град, е накарала житиеписеца да конкретизира местонахождението на тази обител:

„В [южния] край на езерото на Охридския град, в междуречието [на Воларек и Черова]“ (СБЛ 4, 83).

Последното сигурно сведение за живота на Наум отново дължим на Второто старобългарско Светинаумово житие. През 910 г. в своя манастир край южния бряг на Охридското езеро починал любимият другар и дългогодишен съратник на Климент – Наум. Погребението на този заслужил наш просветител се извършило в неговия манастир при личното участие на Климент:

„И след като нареди всичко благоугодно за Бога, блаженият Наум умира там в дълбока старост. И предаде душата си в Божиите ръце на 23-ия ден на месец декември. И честното му тяло биде приготвено за погребение от божествените ръце на Христовия архиерей Климент Охридски и е положено с почест в гроб откъм дясното крило на храма“ (СБЛ 4, 83).

Недълго след това Блаженият станал обект на всенародна почит и своеобразна канонизация. Без да можем да го докажем, но след като Климент е бил вече светец при написване на Асеманиевото евангелие (края на X в.), можем да предположим, че официалната канонизация на Наум за светец на Българската църква също ще да се е случило в края на десетото столетие. През следващите столетия на византийско господство в Охридската църква паметта на св. Наум била грижа на архиепископи като Теофилакт Охридски Димитър Хоматиан и Константин Кавасила, които написали служби за светеца (КМЕ 3, 676-680). Междувременно и неговият манастир край Охридското езеро започнал да се нарича „Св. Наум“. По това вре-

ме Наум станал един от светите Седмочисленици и заедно със своите учители и другари по дело бил почитан и на общия им празник на 27 юли.

Смятам да спра дотук по много причини, но не на последно място и заради това, че пристъпих към това кратко изложение на живота и делото на свети Наум Мизийско-Охридски, за „да не остане без помен и този презвитер Наум – брат и другар на блажения Климент, с когото претърпя много беди и страдания от еретиците…“

Използвана литература:

Георгиев, Витлянов, 2001: П. Георгиев, Ст. Витлянов, Архиепископията-манастир в Плиска. София, 2001.

ГИБИ IX/2: Гръцки извори за българската история IX/2: Произведения на Теофилакт Охридски, отнасящи се до българската история. Подг. И. Илиев. София, 1993.

Илиев 2006: И. Илиев, Един недостатъчно изследван топоним от Второто старобългарско Светинаумово житие. – Български език LIII, 2006, 3, 72-76.

Илиев 2010а: И. Илиев, Св. Климент Охридски. Живот и дело. Пловдив, 2010.

Илиев 2010б: И. Илиев, Охридскиат архиепископ Димитър Хоматиан и българите, София, 2010.

Климент Охридски III = Климент Охридски. Събрани съчинения III. София, 1973.

КМЕ 1: Кирило-Методиевска енциклопедия 1. Под ред. на П. Динеков. София, 1985.

КМЕ 2: Кирило-Методиевска енциклопедия 2. Под ред. на П. Динеков. София, 1995.

КМЕ 3: Кирило-Методиевска енциклопедия 3. Под ред. на Л. Грашева. София, 2003.

Кожухаров 1984: Ст. Кожухаров, Песенното творчество на старобългарския книжовник Наум Охридски. – Литературна история 12, 1984, 3-19.

СБЛ 4: Стара българска литература 4. София, 1986.

Снегаров 1927: Ив. Снегаров, Българският първоучител Климент Охридски. София, отделен отпечатък от ГСУБФ, IV, 1927.

SAINT NAHUM OF MOESIA (OR NAHUM OF OHRID) AND THE BULGARIANS

Iliya Iliev

(Summary)

Saint Nahum of Moesia (or Nahum of Ohrid) - a medieval Bulgarian enlightener and one of the main five disciples of St Cyril and St Methodius lacks a modern scientific biography. Some main points in his early life and missionary activity in Pliska-Preslav and later in Ohrid (in the south-east part of mediaeval Bulgaria) may be defined more precisely according to some Old Bulgarian and Byzantine written sources. This article deals by the way with St Nahum's activities at his monastery (St Archangels) at the Ohrid Lake as head of the famous Old Bulgarian literary school in the region of Kutmichevitsa (893-910).

СЪКРАЩЕНИЯ/ ABREVIATIONS:

Издания/ Editions

АА – Археологический альманах. Донецк
АДУ – Археологічні дослідження в Україні. Київ
АО – Археологические открытия. Москва
АОР – Археологически открития и разкопки. София
АП – Археологічні пам'ятки. Київ
АСГЭ – Археологический сборник ГосударственногоЭрмитажа. Ленинград/СанктПетербург
ГСУ БФ – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски" , Богословски факултет. София
ИМКУ – История материальной культуры Узбекистана. Ташкент
ИНМВ – Известия на Народния музей – Варна
ИРАИК – Известия Русского Археологического Института в Константинополе
КСИА АН УССР – Краткие собщения Института археологии АН СССР. Киев
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Москва, Ленинград
МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів
МИА СССР – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва, Ленинград
НА ИА НАН Украины – Научный архив Институ́та археоло́гии Национа́льной акаде́мии нау́к Украи́ны. Київ
ППИК – Проблеми на прабългарската история и култура
ССПК – Старожитності Степового Причорномор'я та Криму. Запоріжжя
DOP – Dumbarton Oaks Papers. Washington, DC
LAMAS – London & Middlesex Archaeological Society. Transactions. London

Институции/ Institutions

ИИМК АН СССР – Институт истории материальной культуры Академии наук СССР
ИИМК РАН – Институт истории материальной культуры Российской академии наук

СПРАВКА ЗА АВТОРИТЕ/ REFERENCES FOR AUTHORS

ИМЕ	E-MAIL
Александър Минчев	al_minchev@abv.bg
Валери Григоров	valerig@abv.bg
Валери Йотов	valeri.yotov@gmail.com
Галина Цекова	galina_tzekova@abv.bg
Георги Атанасов	geoatal@abv.bg
Георги Николов	gnikolov2@gmail.com
Гълъбина Йосифова	b8d8h8@abv.bg
Деян Рабовянов	rabovyanov@gmail.com
Димчо Момчилов	d.momchilov@abv.bg
Диян Йосифов	dian.yosifov@gmail.com
Дочка Владимирова-Аладжова	dochka_al@dir.bg
Евгени П. Казаков	epkaz@mail.ru
Женя Жекова	zhenya.zhekova@yahoo.com
Живко Аладжов	dochka_al@dir.bg
Иван Йорданов	ivanjordanov@abv.bg
Илия Илиев	ilgil@abv.bg
Илия Пенев	ilpen@mail.ru
Константин Тотев	konstantin_totev@abv.bg
Кристина Рау	nargiz@web.de
Лазар Нинов	lazarninov@yahoo.com
Любка Тодорова	lube_to@mail.bg
Мариела Инкова	inkovam@mail.bg
Мария Манолова-Войкова	mara_manolova@yahoo.de
Мария Христова-Пенкова	mariachristova@abv.bg
Милен Николов	m_kotlenski@abv.bg
Надежда Ботева	nadejda_boteva@abv.bg
Невян Митев	nevyan_1986@abv.bg
Николай Кънев	kanev_nikolay@hotmail.com
Николай Марков	markovn@abv.bg
Николай Хрисимов	hrissimov@gmail.com
Павел Георгиев	pavel_g@gbg.bg
Пламен Караилиев	umbo@abv.bg
Румяна Колева	rukoleva@gmail.com
Светлана С. Рябцева	sveta_earing@mail.ru
Станислав Иванов	stanislavivanovarh@mail.bg
Стела Дончева	donchevastela@yahoo.com
Стефан Бакърджиев	st_bakardjiev@abv.bg
Стойчо Бонев	tsvete@abv.bg
Христо Трендафилов	trendafilovhristo@yahoo.com
Чавдар Кирилов	kirilovarch@gmail.com
Юлиян Савев	nob.juliyan.caes@abv.bg
Явор Русев	levskarov@abv.bg
Янко Димитров	yanko_aim@mail.bg
Emilia Corbu	emiliacrb01@gmail.com
Enriko Furu	urueniko@atomki.hu, furu.eniko@atomki.mta.hu
Imre Uzonyi	uzonyi.imre@atomki.mta.hu
Zita Szikszai	szikszai.zita@atomki.mta.hu

Плиска-Преслав, Том 13

Главен редактор
Павел Георгиев

Графичен дизайн
Росица Кънева

Печат
БУЛГЕД ЕООД

ISSN 2603-4212 (Print)
ISSN 2603-4220 (Online)
ISBN 978-954-9472-63-9 (print)
ISBN 978-954-9472-64-6 (online)